

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

INSTITUT FÜR GRIECHISCHE UND RÖMISCHE ANTIKE
NATIONALES HELLENISCHES FORSCHUNGSZENTRUM

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

13

ΑΡΧΑΙΑ ΑΧΑΪΑ ΚΑΙ ΗΛΕΙΑ
ACHAIA UND ELIS IN DER ANTIKE

ΑΘΗΝΑ/ATHEN 1991

DIFFUSION DE BOCCARD - 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS

ISBN 960-7094-78-6

© Κέντρον Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος
τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν
Β. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα, τηλ. 72 10 351

Ἐπιμέλεια κειμένων
Σταματίνα Γιαννακοπούλου

Καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια ἐξωφύλλου
Ραχήλ Μισδραχῆ-Καπόν

Στοιχειοθεσία – Ἐκτύπωση
Φ. Παναγόπουλος & Σία Ο.Ε.

Τεχνικὴ ἐπιμέλεια
Ἀναστασία Ἀλεξανδράτου

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

INSTITUT FÜR GRIECHISCHE UND RÖMISCHE ANTIKE
NATIONALES HELLENISCHES FORSCHUNGSZENTRUM

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

13

ACHAIA UND ELIS IN DER ANTIKE

AKTEN
DES 1. INTERNATIONALEN SYMPOSIUMS
ATHEN, 19.-21. MAI 1989

A. D. RIZAKIS (Hrsg.)

ATHEN 1991

ΑΡΧΑΙΑ ΑΧΑΪΑ ΚΑΙ ΗΛΕΙΑ
ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΑΘΗΝΑ, 19-21 ΜΑΪΟΥ 1989

Εποπτεία: Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ

WK6
v.13

ΑΘΗΝΑ 1991

BIDALONKH K.E.P.A.

6272

23.01.91

ΠΡΟΛΟΓΟΣ/VORWORT

Η Αχαΐα και η Ηλεία — με εξαίρεση ίσως την Ολυμπία — συγκαταλέγονται στις ελάχιστες εξερευνημένες και μελετημένες περιοχές της Πελοποννήσου. Ευτυχώς τα σημαντικά ευρήματα των τελευταίων χρόνων ανανέωσαν το ενδιαφέρον των ειδικών και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία νέων ερευνητικών προγραμμάτων και στόχων. Πολλές νέες δημοσιεύσεις είδαν κιόλας το φως της δημοσιότητας, αλλά δυστυχώς παραμένουν ακόμα μεμονωμένες και ελάχιστες για να αποτελέσουν τη βάση μιας επιτυχούς συνθετικής προσπάθειας.

Το Συμπόσιο που οργανώθηκε στην Αθήνα (19–21 Μαΐου 1989) έδωσε για πρώτη φορά την ευκαιρία σε ειδικούς διαφόρων χωρών και κλάδων να ανταλλάξουν πληροφορίες και ιδέες σε ένα ευρύτατο φάσμα θεμάτων που καλύπτουν την περίοδο από τα προϊστορικά ως και τα βυζαντινά χρόνια. Αναγνώστηκαν 58 ανακοινώσεις από τις οποίες 52 δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο και αναφέρονται στην επιγραφική, τη φιλολογία, τη γλωσσολογία, τη νομισματική, την αρχαιολογία, την ιστορική γεωγραφία και την ιστορία. Η έμφαση που δόθηκε σε ορισμένα από αυτά τα αντικείμενα οφείλεται στα προσωπικά ενδιαφέροντα των ομιλητών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας μεγάλος αριθμός ανακοινώσεων συνδέεται με νέα ευρήματα.

Το Συμπόσιο ασφαλώς δεν έλυσε — δεν είχε καν την πρόθεση — τα ποικίλα προβλήματα που αφορούν στην πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή των περιοχών κατά την Αρχαιότητα. Παρ' όλα αυτά έχουμε την ελπίδα ότι τα άρθρα που δημοσιεύονται στον ανά χειράς τόμο θα ανανεώσουν το ενδιαφέρον για τις περιοχές, παρουσιάζοντας στο ευρύτερο επιστημονικό κοινό τις γνώσεις μας αλλά και τον προβληματισμό μας γι' αυτές.

Κατεβλήθη κάθε προσπάθεια να αποφευχθούν οι αδυναμίες στην παρούσα έκδοση. Αν ωστόσο παραμένουν κάποιες ατέλειες, ζητούμε την επιείκεια και την κατανόησή σας. Τέλος, θα ήθελα για μιαν ακόμη φορά να ευχαριστήσω την V. Mitsopoulos-Leon, τον P. Siewert και τους συναδέλφους μου στο Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας Παναγιώτη Δουκέλλη, Λίνα Μενδώνη, Χαρίκλεια Παπαγεωργιάδου και Σοφία Ζουμπάκη για την πολύτιμη συνεισφορά τους στην επιτυχία του Συμποσίου.

Zu den am wenigsten erforschten Gebieten der Peloponnes gehören Achaia und Elis — mit Ausnahme von Olympia. Glücklicherweise ließen wichtige Funde der letzten Jahre das Interesse der Forscher wieder aufleben und erbrachten die Voraussetzungen zur Schaffung neuer Forschungsprojekte und zur Setzung neuer Ziele. Zahlreiche neue Publikationen traten an das Licht der Öffentlichkeit; sie sind aber noch zu vereinzelt, um die Grundlage für einen Versuch der Synthese zu liefern.

Das Kolloquium, welches in Athen veranstaltet wurde (19.–21. Mai 1989), gab erstmalig den Spezialisten verschiedener Länder und verschiedener Forschungsrichtungen die Gelegenheit zu einem Austausch von Informationen und Ideen vor einem weiten thematischen Hintergrund, der die Spanne von der prähistorischen bis in die byzantinische Zeit umfaßt. 58 Referate wurden vorgetragen, von denen 52 im vorliegenden Band publiziert werden; sie beziehen sich auf die Epigraphik, die Philologie, die Sprachwissenschaft, die Numismatik, die Archäologie, die historische Geographie sowie die Geschichte. Der größere Umfang, den bestimmte Themenbereiche annehmen, entspricht dem persönlichen Interesse der Vortragenden. Es ist bezeichnend, daß der Großteil der Referate mit Neufunden verbunden ist.

Das Symposium konnte natürlich nicht die vielfältigen Probleme lösen, die sich auf das politische, ökonomische, soziale und kulturelle Leben der Gebiete in der Antike beziehen; dies war auch nicht das Ziel des Treffens. Trotzdem hoffen wir, daß die im vorliegenden Band publizierten Aufsätze das Interesse an diesen Gebieten neu erwecken, indem sie einem breiteren wissenschaftlichen Publikum unser Wissen darüber und zugleich auch die Probleme vermitteln.

Wir haben uns bemüht, Schwächen in der vorliegenden Ausgabe zu vermeiden; sollten dennoch Unvollkommenheiten vorhanden sein, so bitten wir um Ihre Nachsicht und Ihr Verständnis. Mir persönlich verbleibt nur noch V. Mitsopoulos-Leon, P. Siewert und meinen Kollegen im KERA P. Doukellis, L. Mendoni, Ch. Papageorgiadou und S. Zoubaki für ihren wertvollen Beitrag zum Erfolg des Treffens zu danken.

A. Δ. ΠΙΖΑΚΗΣ

Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής
Αρχαιότητας

CORRIGENDA

σ. 25-26	: Abb. 2 <i>αντί</i> Abb. 3 και αντιστρόφως.	S. 25-26	: Abb. 2 <i>statt</i> Abb. 3 und umgekehrt.
σ. 211	: Η εικ. 1 (δ, ε, στ) είναι τυπωμένη αντίστροφα.	S. 211	: Die Abb. 1 (δ, ε, στ) ist umgekehrt gedruckt.
σ. 218, 220	: Baladié <i>αντί</i> Balladié.	S. 218, 220	: Baladié <i>statt</i> Balladié.
σ. 325	: halb-kreisförmige <i>αντί</i> kreisförmige.
Η εντός παρενθέσεως φράση (oder Monopteros ?) να απαλειφθεί.
Συμπλήρωση : παραπομπή της Abb. 1: Prakt. 1977 A (1980) 196, Abb.1; Prakt. 1981 A (1983) 186, Abb. 1; ÖJh 51, 1976/77 Bbl. 201 f., Abb. 17, 18; ÖJh 52, 1978-80 Bbl., 113 f., Abb. 8; ÖJh 53, 1981/2 Grabungen 21, Abb. 5.	S. 325	: halb-kreisförmige <i>statt</i> kreisförmige.
Die Phrase in Klammer (oder Monopteros ?) entfällt.
Ergänzung : Nachweis für Abbildung 1: Prakt. 1977 A (1980) 196, Abb.1; Prakt. 1981 A (1983) 186, Abb. 1; ÖJh 51, 1976/77 Bbl. 201 f., Abb. 17, 18; ÖJh 52, 1978-80 Bbl., 113 f., Abb. 8; ÖJh 53, 1981/2 Grabungen 21, Abb. 5.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΠΟΥ ΔΕΝ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΠΑΡΟΝΤΑ ΤΟΜΟ

- W. ALZINGER, Die hellenistischen Heiligtümer Aigeiras im Bereich des Theaters.
NTINA ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ, Επιγραφές από το Επιγραφικό Μουσείο.
J. MENDEZ DOSUNA, On the Value(s) of Z in Archaic Elean Inscriptions.

- P. R. FRANKE, Elische Münzen und Olympia.
R. TRUMMER, Ein neuer Kolossalkopf aus Aigeira.
E. WEBER, Die römerzeitlichen Verkehrsverhältnisse in Koile Elis, Pisatis und Triphylien nach der Tabula Peutingeriana.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ/INHALT

<p>EΙΣΑΓΩΓΗ/EINFÜHRUNG 11</p> <p>M. B. SAKELLARIOU, Le peuplement de l'Achaïe à la fin de l'âge du bronze et le début de l'âge du fer 13 Περίληψη 18</p> <p>S. DEGER-JALKOTZY, Zum Verlauf der Periode SH IIIC in Achaia 19 Summary 29</p> <p>THANASIS J. PAPAΔOΠOYΛOΣ, Achaean's Role in the Mycenaean World 31 Summary 37</p> <p>N. KOKKOTAKH, Θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος στο Αλποχώρι Ηλείας 39 Summary 44</p> <p>O. AΠOCTOΛOΠOYΛOY-KAKABOΓIANNH, Προϊστορικά από την Τριταία 45 Summary 50</p> <p>A. Δ. PIZAKHΣ, Αχαϊκή ιστοριογραφία: απολογισμός και προοπτικές της έρευνας 51 Résumé 60</p> <p>JEAN BINGEN, Les papyrus ptolémaïques et la diaspora achaienne 61 Summary 66</p> <p>ΛΙΝΑ Γ. MENΔΩNH, Η Αχαΐα στους αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς 67 Summary 73</p> <p>Y. LAFOND, Pausanias historien dans le livre VII de la Périégèse 75 Zusammenfassung 80</p> <p>SLOBODAN DUŠANIĆ, Plato's Academy, Elis and Arcadia after Leuctra: Some Observations 81 Résumé 86</p> <p>INGOMAR WEILER, Korruption in der Olympischen Agonistik und die diplomatische Mission des Hypereides in Elis 87 Summary 93</p> <p>F. CAIRNS, Some Reflections of the Ranking of the Major Games in Fifth Century B.C. Epinician Poetry 95 Summary 98</p> <p>JOACHIM EBERT, Neues zum Olympischen Hippodromos 99</p>	<p>Summary 103</p> <p>PETER SIEWERT, Die Inschriften der Landschaft Eleia ohne Olympia 105 Summary 107</p> <p>GERT AUDRING, Information über die im Archiv der IG aufbewahrten Materialien zu Achaia und Elis 109 Περίληψη 110</p> <p>HANS TAEUBER, Elische Inschriften in Olympia 111 Zusammenfassung 114</p> <p>GERHARD THÜR, Οι έξι θανατικές καταδίκες από τη Δύμη (στο Syll.³ 530) 115 Zusammenfassung 122</p> <p>ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝOΣ ΦΡΑΓΚΑΝΔΡΕΑΣ, Επιγραφές χάλκινης υδρίας από ιδιωτική συλλογή στην Ηλεία 123 Zusammenfassung 126</p> <p>Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ – Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛOΣ, Ένας στρατηγός και αρχιερέυς του Κοινού των Αχαιών σε μια νέα επιγραφή από την Τεγέα 127 Summary 132</p> <p>J. L. GARCÍA-RAMÓN, Anomale Schreibungen und Eleischer Vokalismus 133 Summary 138</p> <p>A. STRIANO, Remarques sur le prétendu sous-dialecte de la Triphylie 139 Summary 143</p> <p>ANA VEGAS-SANSALVADOR, Χαμόνη: An Elean Surname of Demeter 145 Summary 150</p> <p>JENNIFER A. W. WARREN (Mrs. GARGILL THOMPSON), The Bronze Coinage of the Achaian League: the Mints of Achaia and Elis 151 Summary 154</p> <p>ADELE CAMPANELLI, Il ripostiglio monetale di Poggio Picenze 155 Riassunto 161</p> <p>CHRISTOF BOEHRINGER, Zur Geschichte der Achaïschen Liga im 2. und 1. Jh. v. Chr. im Lichte des Münzfundes von Poggio Picenze (Abruzzen) 163</p>
--	--

Summary	170	Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Αρχαιολογική ένδειξη της παρουσίας Βησιγόθων στην Φολόη και στον Ερύμανθο (397 μ.Χ.)	269
I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ – Η. ΤΣΟΥΡΤΗ, Συμβολή στην κυκλοφορία των τριωβόλων της Αχαϊκής Συμπολιτείας στον Ελλαδικό χώρο: η μαρτυρία των «θησαυρών»	171	Περίληψη	273
Summary	184	G. PANAYOTOPOULOS, Questions sur la topographie éléenne: les sites d'Héracléia et de Salmoné	275
B. LEVY, When Did Nero Liberate Achaea and Why?	189	Zusammenfassung	282
Summary	194	A. I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θέματα της ιστορικής γεωγραφίας του νομού Ηλείας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο	283
MANFRED HAINZMANN, Pausanias und die Münzprägung von Aigeira	195	Résumé	291
Zusammenfassung	203	J.-J. DUFAURE – E. FOUACHE, Le cours antique du Pénée: une erreur de Strabon? ..	293
X. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Η νομισματοκοπία της Colonia Patrensis: παρατηρήσεις στην εικονογραφία	205	Summary	303
Résumé	209	I. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαϊοκρατία	305
Π. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, COLONIA AUGUSTA ACHAICA PATRENSIS: «ψευδοαυτόνομα νομίσματα της Πάτρας από τις ανασκαφές»	211	Zusammenfassung	316
Summary	216	VERONIKA MITSOPOULOS-LEON, Tonplatten, gebrannt oder luftgetrocknet, aus dem Theaterbereich in Elis	321
R. BALADIÉ, L'apport des sources littéraires à la connaissance topographique de l'Élide et de l'Achaïe antiques	217	Zusammenfassung	327
Περίληψη	222	E. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Στοιχεία της Αγώρας της Ήλιδας στο παρόχθιο ανάλημα του Πηνειού	329
Π. Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ, Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αγροτικό τοπίο της Αχαΐας	223	Summary	334
Résumé	225	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Σ. ΚΑΠΟΚΑΚΗΣ, Αποτύπωση, ανάλυση και πρόταση αποκατάστασης του Κοίλου του θεάτρου στην Αρχαία Ήλιδα ..	335
ΝΤΟΡΑ ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Αρχαία Ελίκη: ιστορία και σύγχρονη έρευνα	227	Summary	339
Summary	234	A. ΜΟΥΣΤΑΚΑ, Πρώιμη ανάγλυφη κεραμική από την Ηλεία	341
ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, Παρατηρήσεις σχετικά με την τοπογραφία του αρχαίου Αιγίου	235	Zusammenfassung	350
Summary	240	ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ταφικοί πίθοι στην Ηλεία κατά τον 4ο αι. π.Χ. και τους ελληνιστικούς χρόνους	351
ΜΑΡΙΑ ΛΑΚΑΚΗ, Αγροτικοί οικισμοί στη Δυμαία Χώρα: η περίπτωση του Πετροχωρίου	241	Summary	363
Résumé	246	U. SINN, «Ο Νέρωνας» και «οι Έρουλοι»: δύο μοιραία γεγονότα στην ιστορία της Ολυμπίας;	365
ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Η ακρόπολις των Πατρών	247	Zusammenfassung	371
M. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοπογραφικά της Χώρας των Πατρών	249	CHRISTA SCHAUER, Μήτρες λύχνων πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία ...	373
Summary	258	Zusammenfassung	378
ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη των Πατρών κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο	259	CLAUDIA LEPENIOTIS, Die Amphorenstempel aus den alten Grabungen in Elis	379
Summary	264	Περίληψη	387
ΓΙΑΝ. ΑΝΤ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Το οχυρό στην Κέρτεζη Καλαβρύτων	265	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΩΝ/ TEILNEHMERVERZEICHNIS	389
Summary	268		

ΕΙΣΑΓΩΓΗ/EINFÜHRUNG

Το ενδιαφέρον των ειδικών για την περιφερειακή ελληνική ιστορία είναι ιδιαίτερα έντονο τα τελευταία χρόνια. Οι σχετικές έρευνες αρχίζουν να δίνουν τους πρώτους καρπούς. Οι ποικίλες συναντήσεις, συμπόσια ή ακόμα και συνέδρια δίνουν ευκαιρίες για συγκρίσεις και αντιπαραβολές μεθόδων και αποτελεσμάτων.

Οι περιοχές της βόρειας και δυτικής Πελοποννήσου, παρόλο που πολύ νωρίς επέσυραν την προσοχή πολλών περιηγητών και υπήρξαν στη συνέχεια αντικείμενο πολλών μεμονωμένων δημοσιεύσεων, δεν απέτελεσαν το στόχο ευρύτερων συνθετικών εργασιών και η εικόνα που έχουμε γι' αυτές είναι αποσπασματική.

Το Διεθνές Συμπόσιο της Αθήνας (19–21 Μαΐου 1989) ήλθε ακριβώς να κάνει τον πρώτο γενικό απολογισμό της ερευνητικής προσπάθειας του παρελθόντος και συνάμα να καταγράψει τις κατευθύνσεις και τις προοπτικές της έρευνας του μέλλοντος. Η οργανωτική επιτροπή του Συμποσίου απετελέσθη από τους Γ. Τζεδάκη, προϊστάμενο της Διευθύνσεως Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Λ. Λιάγκουρα και Λ. Κολώνα, προϊσταμένους αντίστοιχα των Εφορειών Ολυμπίας και Πάτρας, τον καθηγητή P. Siewert, τον Δρ Α. Ριζάκη και τους υπογραφομένους. Το μεγαλύτερο, ωστόσο, βάρος για την προετοιμασία και την καλή διεξαγωγή της Συνάντησης επωμίστηκαν οι διδάκτορες V. Mitsopoulos-Leon και Α. Ριζάκης, συνεπικουρούμενοι από τη Γραμματεία της διοργάνωσης (Δρ Χ. Παπαγεωργιάδου και Σ. Ζουμπάκη) καθώς και τους διδάκτορες Π. Δουκέλλη, Λ. Μενδώνη και Claudia Lepeniotis.

Το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας και το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ανέλαβαν τη χρηματοδότηση αυτής της Συνάντησης, στην οποία συμπαραστάθηκαν το Υπουργείο Πολιτισμού, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και η Achaia Clauss. Επίσης το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο συνέβαλε στην έκδοση των Πρακτικών. Σε όλους αυτούς τους φορείς εκφράζεται η ικανοποίη-

In den letzten Jahren hat das Interesse der Fachwelt an der griechischen Geschichte in den Provinzen besonders stark zugenommen. Diesbezügliche Forschungen beginnen erste Früchte zu tragen. Die verschiedenen Begegnungen, wie Symposien oder auch Kongresse, ermöglichen Vergleiche und Gegenüberstellungen der Methoden und der Ergebnisse.

Obwohl die Gebiete der nördlichen und der westlichen Peloponnes schon sehr früh die Aufmerksamkeit vieler Reisender auf sich lenkten, und obwohl über diese Gebiete auch viele Einzelpublikationen folgten, waren sie nicht Gegenstand zusammenfassender Arbeiten. Das Bild, das wir über diese Regionen haben, ist demnach uneinheitlich.

Das 1. Internationale Symposium in Athen (19.–21. Mai 1989) setzte sich zum Ziel, über die Forschungsversuche in der Vergangenheit einen ersten generellen Bericht abzulegen und gleichzeitig die Richtungen und Forschungsvorhaben für die Zukunft festzuhalten.

Das Organisations-Komitee bildeten: Dr. J. Tzedakis, Direktor der griechischen Antikenverwaltung; L. Liagouras und L. Kolonas, Vorgesetzte der Ephorien in Olympia bzw. in Patras; Prof. Dr. P. Siewert vom Institut für Alte Geschichte der Universität Wien; Dr. A. Rizakis, Leiter des Forschungsprogramms Achaia im EIE/KERA und die Unterzeichneten.

Die Verantwortung für die Vorbereitungen und den reibungslosen Ablauf des Symposiums trugen Dr. V. Mitsopoulos-Leon und Dr. A. Rizakis, denen das Organisations-Sekretariat (Dr. Ch. Papageorgiadou und S. Zoubaki) zur Seite stand ebenso wie Dr. P. Doukellis, Dr. L. Mendoni und cand. Cl. Lepeniotis.

Das Österreichische Archäologische Institut in Athen und das Zentrum Griechischer und Römischer Antike des Nationalen Hellenischen Forschungszentrums übernahmen die Finanzierung dieser Veranstaltung, mit Unterstützung des Griechischen Wissenschaftsministeriums, der Griechischen Nationalbank und der Firma Achaia Clauss. Das Österreichi-

ση και ευχαρίστηση για τη γενναιοδωρία τους και τη συμβολή τους στην πραγματοποίηση και επιτυχία του Συμποσίου.

Με την ίδια ευκαιρία εκφράζουμε χαρά για τη μεγάλη συμμετοχή στις εργασίες του Συμποσίου τόσο σημαντικών μελετητών από την Ελλάδα, την υπόλοιπη Ευρώπη και την Αμερική και τις ευχαριστίες μας σ' όλους όσους έλαβαν μέρος. Το Συμπόσιο δεν θα είχε γίνει χωρίς τις έρευνές τους και τη δική τους ενεργό συμμετοχή.

Στο Συμπόσιο δεν έγινε προσπάθεια ν' αποφευχθούν οι δυσκολίες, και η ανάγνωση των Πρακτικών θα το δείξει. Τα κενά που οφείλονται στην απουσία επαρκών στοιχείων ή κατάλληλων ερευνών δίνουν αφορμή για διάφορες ερμηνείες. Οι ενίοτε συγκρουόμενες απόψεις που ακούστηκαν και καταγράφονται στον παρόντα τόμο δείχνουν ότι οι εργασίες του Συμποσίου ήταν απαραίτητες. Πολλά ερωτήματα που αφορούν στην ιστορική γεωγραφία ή άλλα αρχαιολογικά και ιστορικά θέματα μένουν ακόμα αναπάντητα. Ο τόμος αυτός μπορεί ν' αποτελέσει στο εγγύς μέλλον μια πρώτη σύνοψη.

Τα Πρακτικά περιλαμβάνουν 52 ανακοινώσεις που αναφέρονται στις παρακάτω γνωστικές περιοχές: ιστορία, επιγραφική, φιλολογικές πηγές, γλωσσολογία, νομισματική, τοπογραφία και αρχαιολογία.

Μια νέα συνάντηση πρέπει να γίνει σε μερικά χρόνια. Οι μελλοντικές συναντήσεις μπορούν να έχουν περισσότερο θεματικό προσανατολισμό. Κοινά προγράμματα και κοινοί στόχοι μπορούν να δώσουν ώθηση στην έρευνα προβλημάτων που ξεπερνούν τις ατομικές δυνάμεις και οι προσωπικές εργασίες μπορούν να εμπλουτίσουν ακόμα περισσότερο τις γνώσεις μας για τις περιοχές αυτές.

Το Συμπόσιο αυτό θα εκπλήρωνε όλους τους στόχους και τις ελπίδες των διοργανωτών, αν η ανάγνωση και μελέτη των Πρακτικών κέντριζε το ενδιαφέρον νέων, κυρίως, ερευνητών για τις περιοχές των οποίων η πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ιστορία είναι ιδιαίτερα ελκυστική.

Καθ. Μ. Β. Σακελλαρίου
Ακαδημαϊκός
Διευθυντής του Κέντρου Ελληνικής
και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας

sche Archäologische Institut beteiligte sich auch an den Druckkosten der Symposiums-Akten.

Allen Trägern möchten wir unseren Dank für ihre Großzügigkeit und für ihren Beitrag zur Durchführung und zum Erfolg des Symposiums aussprechen.

Bei dieser Gelegenheit möchten wir auch unsere Freude über die große Beteiligung bedeutender Forscher aus Griechenland und anderen Ländern Europas sowie aus Amerika zum Ausdruck bringen, und allen Teilnehmern herzlich danken. Das Symposium hätte ohne ihre Studien und ihre aktive Mitwirkung nicht stattfinden können.

Das Symposium versuchte nicht Schwierigkeiten aus dem Weg zu gehen, wie sich auch beim Lesen der Akten zeigen wird. Lücken, die auf das Fehlen von Fakten oder entsprechenden Forschungen zurückzuführen sind, geben Anlaß zu verschiedenen Interpretationen. Die unterschiedlichen — mitunter widersprüchlichen — Ansichten, die vorgetragen wurden und in der vorliegenden Ausgabe wiedergegeben sind, zeigen, daß die Arbeiten des Symposiums nötig waren. Viele Fragen, welche die geschichtliche Geographie oder andere archäologische und geschichtliche Themen betreffen, bleiben noch unbeantwortet. Dieser Band kann für die nächste Zukunft einen ersten Überblick geben.

Die Akten enthalten 52 Berichte folgender Sachgebiete: Geschichte, Epigraphik, Literatur, Sprachwissenschaft, Numismatik, Topographie und Archäologie.

Ein weiteres Treffen muß in einigen Jahren stattfinden. Die zukünftigen Begegnungen können mehr thematisch ausgerichtet sein. Gemeinsame Programme und Ziele können Anstoß geben für die Erforschung von Problemen, welche über die Möglichkeiten des einzelnen Forschers hinausgehen; andererseits können Einzelstudien unsere Kenntnisse über diese Gegenden noch mehr bereichern.

Sollte das Studium der Akten das Interesse, vor allem der jüngeren Forscher, an diese Gebiete wecken, deren politische, wirtschaftliche, gesellschaftliche und kulturelle Geschichte besonders reizvoll ist, dann hätte das Symposium alle Ziele und Hoffnungen der Organisatoren erfüllt.

Dr. V. Mitsopoulos-Leon
Leiterin des Österreichischen
Archäologischen Instituts – Athen

LE PEUPEMENT DE L'ACHAÏE À LA FIN DE L'ÂGE DU BRONZE ET LE DÉBUT DE L'ÂGE DU FER

Les Grecs anciens croyaient que les habitants de l'Achaïe historique étaient de souche achéenne et s'étaient succédés à une population ionienne à l'époque de la descente des Doriens dans le Péloponnèse.

Nous allons présenter quelques observations sur le contenu des textes et examiner s'il y a lieu de faire valoir d'autres données susceptibles de corriger ou compléter leurs informations.

I. Ioniens

L'Achaïe historique, anciennement Aigialos, est le pays pour lequel on possède la documentation la plus abondante sur son occupation par des Ioniens à des temps très reculés.

Ces renseignements concernent soit (I) l'ensemble du pays, soit (II) certaines villes ou localités.

I. A part d'un petit nombre de simples mentions d'Ioniens en Achaïe préhistorique, les renseignements du premier groupe ont trait à divers points particuliers (ci-après de 1 à 5).

1) En ce qui concerne l'origine des Ioniens d'Aigialos, on est en présence de deux versions.

(i) Selon la première, les Ioniens auraient habité ce pays depuis des temps immémoriaux — bien avant qu'ils n'aient pris le nom d'Ioniens, d'après Ion, fils de Xouthos.

(ii) Selon la seconde version, les Ioniens d'Aigialos seraient venus d'Attique.

Les deux versions ont ceci en commun: elles tendent à établir un lien entre les Ioniens d'Aigialos et l'Attique, la première en rattachant Ion, roi d'Aigialos, à Athènes par sa naissance et par l'aide qu'il aurait apporté aux Athéniens en danger¹, la seconde en présentant toute la population ionienne d'Aigialos comme originaire d'Attique². En réalité toutes les deux sont d'inspiration athénienne.

1. Cette version se rencontre d'abord chez Hérodote (VII 94) qui l'expose ainsi: aux dires des Grecs, les Ioniens tant qu'ils habitaient l'Achaïe, s'appelaient, avant l'arrivée de Danaos et de Xouthos dans le Péloponnèse, Pélasges d'Aigialos, et depuis Ion, fils de Xouthos, Ioniens. La même version réapparaît chez Pausanias (VII 1, 1-5), mais avec certaines différences. Le géographe omet de si-

gnaler que les Ioniens d'Aigialos auraient été anciennement des Pélasges, il dit seulement qu'ils auraient été appelés Aigialeis, du nom de leur pays: Aigialos. En revanche, il raconte les vicissitudes de Xouthos et de ses fils, Achaïos et Ion. De ces vicissitudes, voici celles qui ont trait à Aigialos: a) Xouthos serait venu d'Athènes à Aigialos, accompagné de ses fils, Achaïos et Ion; b) après la mort du père, Achaïos aurait fait campagne en Thessalie avec le secours de gens d'Aigialos et d'Athéniens; c) Ion aurait préparé une expédition contre les Aigialeis; Sélinous, leur roi, aurait alors offert à Ion la main de sa fille, Héliké, et sa succession dans le trône; d) Ion ayant accepté ces propositions, et devenu plus tard roi, aurait fondé la ville d'Héliké en l'honneur de sa femme et donné le nom d'Ioniens aux Aigialeis; e) Ion aurait trouvé la mort en Attique, en combattant à côté des Athéniens contre les Eleusiniens, et serait enterré dans le territoire du dème des Potamioi. L'expédition d'Ion contre les Aigialeis (point c) est doublement surprenante: elle est inattendue après un long séjour pacifique de Xouthos, d'Achaïos et d'Ion dans le pays, et après la collaboration des Aigialeis avec Achaïos; et l'on ne voit pas quels ont pu être les gens mobilisés par Ion contre les Aigialeis dans leur propre pays. Il est légitime de supposer que ce point relèverait d'une autre variante de la version dont nous nous occupons, une variante qui ferait arriver Ion à Aigialos à la tête d'une armée.

La thèse selon laquelle Ion aurait régné à Aigialos et appelé de son nom les habitants du pays est exprimée ou, du moins, présumée, dans plusieurs autres textes, généralement concis. Chez le Pseudo-Apollodore (I 7, 5), Xouthos devient roi du Péloponnèse et enfante de Créuse, fille d'Erechthée, Achaïos et Ion, d'après lesquels les Achéens et les Ioniens tirent leurs noms. Dans un autre passage de Pausanias (VII 25, 8), on retrouve Ion comme époux d'Héliké; et on en apprend que le couple aurait eu une fille, Boura, dont le nom aurait été donné à la ville bien connue. Etienne de Byzance (s. v. Βούρα) a répété ces informations. Le même auteur (s. v. Ἑλική) fait mention d'Héliké comme épouse d'Ion en ajoutant qu'elle aurait été la fille soit de Lykaon, soit de Sélinous, fils de Poséidon. Or ces renseignements (qui sont reproduits par Eustathe, *Comm. II.*, B 575, p. 292, 25-27) auraient été puisés par Etienne de Byzance dans un auteur autre que Pausanias, qui, lui, ignore la variante faisant d'Héliké une fille de Lykaon aussi bien que de l'affiliation de Sélinous à Poséidon.

2. Cette version nous est mieux connue par le récit de Strabon relatif à la "migration ionienne" (VIII 7, 1). Ion ne serait jamais allé à Aigialos; resté en Attique, il se serait distingué dans la guerre contre les Thraces d'Eumolpos, et les Athéniens lui auraient confié, pour cette raison, les commandes de l'état; en conséquence, l'Attique aurait pris le nom d'Ionie, et ses habitants celui d'Ioniens. Après sa mort, les Athéniens auraient envoyé une colonie dans le pays appelé alors Aigialeia et par la suite Ionie, d'après le nom que portaient déjà ces colons, Ioniens. Un résumé de ce récit se trouve chez Eustathe (*Comm. II.*, B 575, p. 292, 14-18), qui, d'ailleurs, cite

2) Suivant un texte de Pausanias, les descendants d'Ion auraient continué à régner sur les Ioniens d'Aigialos jusqu'à ce que tant eux que les sujets en furent expulsés par les Achéens³.

3) Selon Hérodote, les Ioniens auraient divisé Aigialos en douze parties, de même que les Achéens, leurs successeurs, et pour cette raison les Ioniens d'Asie n'auraient pas voulu admettre dans leur confédération plus de douze villes⁴. A ce qu'il semble, le nombre de douze pour les divisions d'Aigialos à l'époque des Ioniens est une déduction fondée sur l'observation que l'Achaïe était divisée en douze "parties" (groupes de *kōmai*) et le Panionion fédérait douze villes. Strabon, bien qu'il dépend d'Hérodote, dit que les Ioniens d'Aigialos étaient divisés en douze cités⁵, mais un peu plus loin il nous informe que les Ioniens habitaient *komedon*⁶, ce qui répond à l'emploi du terme "parties", au lieu de "poleis", par Hérodote. Il semble que les anciennes "parties" se transformèrent en "poleis" après Hérodote.

4) Selon Strabon, le royaume des Atrides aurait compris dès avant l'avènement d'Agamemnon, "le pays appelé alors pays des Ioniens et des Aigialais et plus tard pays des Achéens"⁷. Il est impossible de savoir si cette information, qui ne découle pas d'Homère, se fait l'écho d'un souvenir transmis par une tradition ou d'une spéculation savante.

5) Plusieurs textes nous informent que les Ioniens d'Aigialos durent quitter leur pays sous la pression des Achéens, eux-mêmes chassés par les Doriens. Les détails mentionnés à ce propos concernent pour la plupart le côté achéen: ils seront discutés plus tard⁸. Pour ce qui est du côté ionien, on apprend que les rois des Ioniens n'auraient pas vu de bon œil la demande des Achéens d'être reçus en amis, parce qu'ils auraient eu peur que Tisaménos, roi des Achéens, ne soit élu seul roi du peuple qui allait se former de la fusion des deux éléments⁹; qu'une bataille aurait eu lieu qui finit par la défaite des Ioniens; que ceux-ci auraient alors cherché refuge à Héliké; et que, assiégés par les Achéens, auraient livré la ville et quitté le pays aux termes d'un traité¹⁰. La défaite des Ioniens et leur retraite à Héliké sont mentionnées par Hérodote¹¹. Peut-être en serait-il question dans des traditions perpétuées en Ionie, notamment à Priène, qui était en partie colonisée par des gens originaires d'Héliké¹².

II. Les renseignements relatifs à la localisation d'Ioniens dans certaines villes ou autres localités d'Achaïe se resument ainsi:

1) Pausanias identifie Aigeira avec la ville nommée Hypérèsie chez Homère et dit que son nom historique remonte à l'époque où elle était encore habitée par des Ioniens¹³. Les deux affirmations contenues dans ce texte s'accordent mal entre elles: si Aigeira avait eu ce nom aux temps des Ioniens, elle ne pourrait être la même ville que celle qui porte un nom différent chez Homère; et si elle avait été l'Hypérèsie homérique, son nom d'Aigeira aurait dû être postérieur. Mais cette incohérence n'est pas de nature à porter atteinte à l'association de la ville, quel qu'ait pu être son nom à l'époque du bronze, avec les Ioniens, association qui, elle, a toutes les chances de relever d'une tradition.

2) Selon Pausanias, Pholoè, localité près d'Aigeira, n'aurait pas existé à l'époque des Ioniens¹⁴. Cette information a pu émaner de la tradition locale.

3) Héliké était citée comme métropole d'une partie des Priéniens dans la tradition de ces derniers¹⁵. C'est ce souvenir précisément qui était à l'origine de l'opinion, fautive en elle-même, que le culte de Poséidon Héliconios remonterait à Héliké¹⁶. Peut-être est-ce à Priène également que l'on avait gardé le souvenir que les Ioniens vaincus par les Achéens s'étaient repliés à Héliké¹⁷.

4) Selon Strabon, les Ioniens auraient eu leur cen-

Strabon comme source. Strabon fait allusion à cette version dans un autre contexte (VIII 1, 2).

Pausanias, lui aussi, semble avoir connu cette version, opposée à celle dont il s'est fait l'écho dans le passage que nous avons cité et commenté plus haut: en effet, quand il dit, dans d'autres textes, qu'Ion "habita chez les Athéniens (I 31, 3), et qu'il fut élu *πολέμαρχος* des Athéniens dans la guerre contre les Eleusiniens" (II 14, 2), il doit avoir dans l'esprit une idée faisant d'Ion un athénien et non un allié venu d'un autre pays pour porter secours aux Athéniens.

3. Pausanias, VII 1, 5.

4. Hérodote, I 145-146.

5. Strabon, VIII 7, 1.

6. Strabon, VIII 7, 4.

7. Strabon, VIII 6, 10.

8. Voir page 15.

9. Pausanias, VII 1, 7-8.

10. Strabon, VIII 7, 4; Pausanias, VII 1, 8.

11. Hérodote, I 145.

12. M. B. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie* (1958) 76 sqq.

13. Pausanias, VII 26, 2.

14. Pausanias, VII 26, 10.

15. Strabon, VII 7, 2.

16. M. B. Sakellariou, *loc. cit.*

17. Voir plus haut, même page.

tre politique à Amarion, où se tenaient plus tard les assemblées des Achéens historiques¹⁸. Mais cette information peut fort bien être une construction savante.

5) L'histoire de Komaithô et de Mélanippos, aussi bien que celle de l'arrivée d'Eurypylos avec une statue de Dionysos que nous raconte Pausanias sont localisées à Aroè, Antheia et Mésatis et datées du temps où ces sites étaient habités par les Ioniens¹⁹. La mention d'Ioniens dans ce contexte a pu être puisée dans le souvenir des gens du pays²⁰.

6) Diodore se fait l'écho d'une tradition, selon laquelle Lesbos aurait été colonisée par Macareus, venu d'Olénos, ville du pays appelé alors *Ias* et plus tard Achaïe, à la tête d'Ioniens et d'autres éléments ethniques. Diodore cite Hésiode comme sa source; mais il n'est pas très clair sur le point de savoir si sa dette envers Hésiode comprend l'emploi du nom *Ias* pour l'Achaïe et du nom Ioniens pour les gens émigrés de ce pays à Lesbos²¹. Il n'en demeure pas moins que ces informations remontent en dernière analyse à des souvenirs perpétués dans les traditions de l'île: en effet, les Lesbiens n'ont pas eu le moindre motif pour inventer une histoire faisant venir Macareus (personnage légendaire) et qualifiant ses (soi disant) compagnons non pas d'Achéens, mais d'Ioniens.

7) Pausanias nous informe que Dymè, appelée auparavant Paleia, aurait pris son nom historique à l'époque des Ioniens²², et Strabon d'exprimer l'opinion que Dymè aurait pu appartenir d'abord aux Epéens et ensuite aux Ioniens ou bien aux Achéens²³. Il semble que Paleia ait été une agglomération différente de Dymè; mais il n'empêche que la mention d'Ioniens en association avec Paleia et Dymè reflète un souvenir qui remonterait à une époque reculée.

En passant en revue les témoignages anciens à propos d'Ioniens à Aigialos, nous avons été amenés pour certains d'entre eux à y voir des reflets de spéculations savantes ou de confusions ou fictions d'inspiration politique, pour d'autres à supposer qu'ils reposent sur des souvenirs véhiculés par des diverses traditions locales. Ces souvenirs ont trait à des événements ou situations historiques susceptibles de dater de la fin de l'âge du bronze. A l'appui de l'authenticité de ces souvenirs, on peut encore invoquer l'abondance de souvenirs remontant à cette période qui se perpétuaient dans des traditions locales, dont je traite dans un livre que je suis sur le point de finir et sera publié prochainement sous le titre: *Memory and Oblivion, The Transmission of Early Greek Historical Tradi-*

*tions*²⁴. Pour les souvenirs qu'on peut localiser en Ionie et à Lesbos, il est loisible de les faire remonter à des colons originaires d'Achaïe. Pour ceux qu'on peut localiser en Achaïe même, il est légitime de les attribuer à des groupes ioniens qui ne seraient pas partis à l'arrivée des Achéens ni à celle des éléments qui s'imposèrent à ces derniers.

II. Achéens

Les Grecs anciens croyaient unanimement et sans l'ombre de doute que les habitants historiques de l'Achaïe étaient des Achéens²⁵. Cependant, on se trouve en présence de thèses divergentes sur un point capital.

(i) Certains textes font remonter le nom du peuple et du pays à Achaïos, fils de Xouthos, un immigré²⁶; ils impliquent donc que l'arrivée d'Achaïos n'avait pas entraîné de changement ethnique et, partant, que les Achéens sous un autre nom occupaient l'Achaïe depuis un temps indéterminé. Le témoignage de ces textes n'a pas de valeur historique.

(ii) D'autres textes semblent refléter des traditions se souvenant que les Achéens avaient possédé le nord du Péloponnèse à l'époque mycénienne. Un passage du "Catalogue des Vaisseaux", citant Hypérèsie, Gonoessa, Pellènè, Héliké, Aigion, et "tout l'Aigialos" comme possessions d'Agamemnon²⁷, témoigne du fait que les rois achéens de Mycènes commandaient l'Achaïe historique, du moins sa partie orientale. Selon le Pseudo-Apollodore, Tisaménos, fils d'Oreste et grand-fils d'Agamemnon, serait tombé dans une bataille contre les Doriens que venaient de débarquer dans le nord du Péloponnèse²⁸. Ce passage, en plus de se faire l'écho du témoignage homérique, implique que l'occupation achéenne d'Aigialos a pris fin à l'invasion dorienne. Un autre texte, que l'on doit à Pau-

18. Strabon, VII 7, 3.

19. Pausanias, VII 19, 1 sqq.

20. Cependant, la légende d'Eurypylos elle-même se rattacherait à une immigration éolienne à Aigialos (voir plus loin, page 17).

21. Diodore, V 81, 4.

22. Pausanias, VII 17, 16.

23. Strabon, VIII 3, 9.

24. Ce livre vient d'être publié dans notre série MEΛETHMATA (no 12).

25. Références dans les notes 26-36.

26. Euripide, *Ion*, 1592-1594; Conon, 26 *FGrH* 1, xxvii.

27. *Iliade*, B 537-575.

28. Pseudo-Apollodore, II 8, 3.

sánias, nous informe qu'après la conquête de l'Elide par les Etoliens vint s'y établir une colonie d'Achéens emmenés de l'Aigialos par Agorios d'Héliké, fils de Damasichthon, fils de Penthilos, fils d'Oreste²⁹.

(iii) Contrairement aux textes de deux groupes précédents, d'autres présentent les Achéens arrivant dans le nord du Péloponnèse après le "retour des Héraclides" à la tête des Doriens et expulsant de ce pays les Ioniens qui y avaient habité auparavant. Cette troisième thèse, nous l'avons évoquée dans le cadre des vues anciennes au sujet des Ioniens prédécesseurs des Achéens en Achaïe. A cette occasion, nous avons discuté les informations contenues dans les textes exprimant cette thèse qui semblent remonter à des traditions ioniennes³⁰. Ici, nous allons nous arrêter aux informations qui regardent les choses du côté des Achéens.

1) Hérodote dit que les Achéens, ayant quitté leurs anciens foyers, habitent dans un pays auparavant étranger, sans pour autant sortir du Péloponnèse³¹. Il est hors de doute que l'auteur avait Aigialos dans l'esprit.

2) Ephore, Polybe, Strabon, Aelius Aristide, Velleius Paterculus rapportent que les Achéens qui occupèrent l'Achaïe étaient venus de Laconie, d'où ils auraient été expulsés par les Doriens. Les trois premiers auteurs mettent à la tête des Achéens émigrés de Laconie Tisaménos, fils d'Oreste; le deuxième et le troisième ajoutent que les descendants de Tisaménos auraient régné en Achaïe jusqu'à Ogyges³².

3) Pausanias, parlant à plusieurs reprises de la conquête du nord du Péloponnèse par les Achéens, nous dit qu'ils y étaient venus, expulsés par les Doriens, non seulement de la Laconie, mais aussi de l'Argolide; en plus, il mentionne des détails inconnus par ailleurs, que nous résumons (en omettant ceux que nous avons tenu pour susceptibles d'émaner de souvenirs perpétués en Ionie). Tisaménos aurait été le chef suprême de tous les Achéens (de l'Argolide aussi bien que de la Laconie); d'autres chefs, mais subordonnés à Tisaménos, auraient été ses propres fils, Daïménès Sparton, Tellis, Léomènes, son neveu Damasion, fils de Penthilos, enfin Preugénès et son fils Patreus, qui, eux, seraient à la tête des Achéens de Laconie. Après avoir pris possession de l'Achaïe, les Achéens se seraient répartis dans les villes des Ioniens, à l'exception des compagnons de Preugénès et de Patreus, qui ne s'établirent pas à Antheia et à Mésatis, mais fondèrent une nouvelle ville, au site d'Aroè, qu'ils nommèrent *Patrai*³³. Pausanias, parlant

de la fondation de Patras à une autre occasion, nous dit: (a) Preugénès, partant de la Laconie, aurait enlevé le xoanon d'Artémis Limnatis de son sanctuaire de Limnai qu'il déposa à Mésatis; (b) Patras aurait été fondé par Patreus; (c) les Lacédémoniens auraient contribué à la fondation de la ville qui aurait eu lieu pendant le règne d'Agis, fils d'Eurysthénès³⁴.

4) Polyen et Frontin, de leur côté, nous ont transmis une information particulière, suivant laquelle Tisaménos aurait pu découvrir l'endroit où s'étaient cachés les Ioniens, pour surprendre les Achéens, en observant qu'un essaim d'oiseaux volait au-dessus d'un lieu sans jamais descendre pour se poser³⁵.

5) Strabon nous informe que, à la différence des Ioniens qui avaient habité dans des villages, les Achéens, eux, auraient fondé des cités³⁶. Or la notion de "cité" est manifestement impropre pour les conditions de l'Achaïe à la fin de l'âge du bronze³⁷.

6) Chez le Pseudo-Apollodore, Tisaménos figure comme le chef des Achéens qui auraient résisté aux Doriens débarquant dans l'Aigialos³⁸.

Essayons de soumettre les principaux thèmes que nous venons d'évoquer à un rapide examen critique.

1° Que le nord du Péloponnèse ait jadis été occupé par des Achéens il est confirmé par l'usage à l'époque historique des noms d'Achaïe et d'Achéens, pour le pays et les habitants, malgré le fait que la population (ou seulement la couche dominante) était, alors, d'une origine différente.

2° Concernant la date à laquelle remonterait la présence achéenne en Achaïe, il existe, on l'a vu, un désaccord entre deux versions. Selon un passage du "Catalogue des Vaisseaux", Mycènes avec sa région, d'une part, l'Achaïe orientale, d'autre part, auraient fait parties d'un même état à l'époque de la "guerre de Troie". Selon Ephore et d'autres auteurs, l'Achaïe

29. Pausanias, V 4, 3.

30. Voir plus haut, page 14.

31. Hérodote, VIII 7, 3.

32. Ephore, 70 *FGrH* 117 et 118 = Strabon, VII 3, 4; 118 et Strabon, VIII 5, 5 (cf. fr. 18 b et c = Strabon, VIII 8, 5 et Pseudo-Skymnos, 529-530); Polybe, II 41, 4; Strabon, VIII 7, 1; Velleius Paterculus, I 3, 1; cf. Aelius Aristide, *Panath.*, Dindorf I, pp. 176-177.

33. Pausanias, II 18, 8. V 1, 1 et 5, 8. VII 6, 1-2 et 18, 5.

34. Pausanias, III 2, 1. VII 20, 7-9.

35. Polyen, II 37; Julius Frontinus, *Strat.*, I 2, 8.

36. Strabon, VII 7, 4.

37. M. B. Sakellariou, *The Polis-State* (1989) 315.

38. Pseudo-Apollodore, II 8, 3

aurait été occupée par des Achéens après cette époque, voire après le "retour des Héraclides". Laquelle des deux versions repose-t-elle sur des souvenirs historiques? La réponse à cette question est subordonnée à une multitude de données problématiques en elles-mêmes et susceptibles d'engendrer des cercles vicieux, si l'on essaie d'appuyer les unes sur les autres. Je tiens seulement à circonscrire les difficultés de départ. (a) La géographie politique du "Catalogue" ne fait pas toujours autorité; dans certains cas est vraisemblablement influencée par des circonstances post-mycéniennes. (b) La version d'Ephore a pour figure principale Tisaménos, fils d'Oreste. Or l'un et l'autre jouent des rôles dans les légendes du "retour des Héraclides" et de la "colonisation éolienne", légendes très élaborées, dans lesquelles ils ont fini par se voir assignés des places chronologiques précises. (c) Les données archéologiques ne semblent pas encore capables de jeter quelques lueurs sur la question de savoir à quelle date arrivèrent les Achéens en Achaïe.

30 Qu'Aroè, Mésatis et Antheia aient été fondées par des Achéens venus de Laconie, il est manifestement controuvé. Ni Limnai, d'où Preugénès aurait transféré le xoanon d'Artémis Limnatis à Mésatis, ni Mésoa près de l'Eurotas ont livré des indices archéologiques impliquant qu'elles existaient à l'époque achéenne. En revanche, elles semblent bien avoir été fondées au IXe siècle, donc beaucoup après la pénétration des Doriens en Laconie. Par ailleurs, on est pleinement autorisé à supposer que la légende en question a été inspirée par le fait qu'on honorait à Mésoa (et, plus tard, à Patras même) Artémis Limnatis, comme à Sparte. Il faut remarquer qu'Artémis Limnatis était en honneur également dans d'autres villes du Péloponnèse sans que cela soit susceptible d'être rattaché à des colons issus de la région de Sparte.

40 Concernant la date à laquelle prit fin l'époque achéenne en Achaïe, on n'a d'autre indication que la mention, chez le Pseudo-Apollodore, de Tisaménos à la tête des Achéens lors du débarquement des Doriens en Achaïe. Or, on l'a rappelé, Tisaménos figure surtout comme celui qui aurait conduit en Achaïe les Achéens repliés face à l'avance des Doriens dans le Péloponnèse. De toute évidence, l'association de Tisaménos avec des événements historiques précis serait secondaire.

50 Cependant, on ne saurait aller jusqu'à nier la réalité des événements mêmes avec lesquels Tisaménos se trouve lié. Tout au plus, on peut adopter une

attitude réservée à ce propos. En fait, il ne serait pas impossible qu'une tradition ait conservé le souvenir de la tentative des Achéens de s'opposer au débarquement des Doriens (ou des ancêtres des "Achéens" de l'époque historique?) ou qu'une autre tradition ait perpétué celui du fait à la faveur duquel les Achéens purent, lors de leur invasion en Achaïe, localiser l'endroit où se cachaient les Ioniens. Ces souvenirs auraient été originalement transmis par voie orale dans des milieux achéens qui purent se maintenir en Achaïe dominée par leurs vainqueurs.

III. Eoliens

Le théonyme Μελλίχιος à Pellana (Ve siècle avant J.-C.) présente, on le sait, un traitement éolien; c'est pourquoi il est imputé à un substrat éolophone³⁹. Le dieu de Pellana est à rapprocher de Zeus Μελλίχιος attesté en Thessalie, Béotie et ailleurs, ainsi que de Dionysos Μελλίχιος qu'on adorait à Patras⁴⁰. Les gens de Patras attribuaient l'introduction de Dionysos Μελλίχιος à un héros d'origine éolienne: Eurypylos, fils d'Euaimon, qu'ils honoraient dans leur ville. Ils l'identifiaient avec Eurypylos, fils d'Euaimon, connu de l'*Iliade* comme roi d'un état en Thessalie et racontaient de lui qu'il serait venu à Patras après la fin de la guerre de Troie portant une idole de Dionysos Μελλίχιος et qu'il aurait été entermé chez eux. Pausanias, dont on tient ces informations et d'autres encore concernant le *nostos* de ce héros et les circonstances qu'il trouva à Patras, note que certains auteurs, qu'il ne nomme pas, identifiaient Eurypylos de Patras non pas avec le héros homérique, mais avec un autre héros de ce même nom, fils de Déxaménos, localisé à Olénos⁴¹. Deux autres personnages légendaires homonymes semblent être d'origine thessalienne, comme le fils d'Euaimon chez Homère. Ils sont: un roi des Méropes à Côs⁴², île colonisée à partir de la Thessalie à l'époque mycénienne, qu'on présentait comme le grand-père maternel de Thessalos; et un fils de Poséidon et de Kélaïnô, dans la légende argonautique⁴³, dont on connaît l'origine thes-

39. SEG III, no 329. Cf. M. Lejeune, *Phonétique* (1972) 153. L'objection de F. Kiechle, *Historia* 9, 1960, 1-4, contre l'attribution de ce document à l'Achaïe n'est pas justifiée dès que le texte même rattache Mellichios à Pellana.

40. A. B. Cook, *Zeus*, II 2 (1925) 1091-1160.

saliennne. Un cinquième Eurypylos était cantonné en Mysie et présenté comme un allié de Priam⁴⁴; mais, étant donné qu'on rapportait de lui qu'il aurait tué Machaon et Nireus, héros thessaliens⁴⁵, on est autorisé à se demander si cet épisode ne remonte pas à une légende mettant aux prises Eurypylos avec Machaon et Nireus en Thessalie même. De façon générale, il semblerait que tous les héros du nom d'Eurypylos soient des avatars d'un seul personnage légendaire original, localisé en Thessalie⁴⁶.

IV. Les éléments qui parlaient un dialecte grec du groupe nord-occidental

Le fait qu'on parlait en Achaïe, à l'époque historique, un dialecte du groupe nord-occidental implique que ce dialecte avait été véhiculé par des éléments proches des Etoliens, des Béotiens, des Ainianes, des Thessaliens, etc. Cette conclusion contredit le témoignage de nos sources, suivant lequel l'Achaïe n'aurait pas connu des changements ethniques après l'immigration des Achéens délogés par les Doriens. Par ailleurs, ce témoignage n'est pas confirmé par la conservation des noms d'Achaïe et d'Achéens, pour le pays et les habitants. En effet, la survivance d'un nom géographique en dépit de changements dans le caractère de la population est un phénomène assez courant; et l'on a quelques exemples d'emprunt d'un nom ethnique par des nouveaux venus aux anciens habitants. Si bien il est loisible de présumer que, si l'on arriva à croire que la population de l'Achaïe à l'époque historique descendait des Achéens pré-doriens, cela fût inspiré par le maintien des noms d'Achaïe et d'Achéens.

Synthèse des conclusions

Les conclusions que nous avons cru pouvoir tirer de nos sources et de certains indices se laissent mettre dans un ordre.

1° L'Achaïe connut successivement, à la fin de l'âge du bronze et par la suite, une époque ionienne, une époque achéenne, et une époque nord-occidentale. Quelques Eoliens y seraient parvenus soit à une date proche de l'arrivée des Achéens soit à une date proche de l'arrivée des Nord-occidentaux.

2° Les bouleversements ethniques qui marquèrent le passage d'une époque à l'autre n'entraînèrent pas la disparition totale des populations précédentes. Des groupes ioniens, achéens et éoliens survécurent en état de substrat.

Nous n'avons pas tenu à nous engager dans une discussion des indications chronologiques qui nous sont fournies par certaines de nos sources à propos de l'arrivée des Achéens. A plus forte raison, nous nous sommes abstenus de chercher dans la documentation archéologique des signes qui marqueraient la venue des Achéens, des Eoliens et des Nord-occidentaux.

M. B. SAKELLARIOU

41. Pausanias, VII 19, 1 sq.

42. Tümpel, *RE* VI 1, 1907, col. 1347 sq., s. v. *Eurypylos* (no 2).

43. Tümpel, *op. cit.* (no 4).

44. Tümpel, *op. cit.* (no 3).

45. *Iliade* B 732; Pseudo-Apollodore, II 27.

46. Selon W. Leaf, *Homer and History* (1915) 132-134, la légende de Patras aurait primitivement pour héros Eurypylos, fils de Dexaménos. Quand même serait-il ainsi, on n'en aurait pas moins à faire avec un avatar de la même figure originale, remontant aux légendes éoliennes de Thessalie.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Η Αχαΐα γνώρισε διαδοχικά, από το τέλος της εποχής του Χαλκού, τρεις διαδοχικές εθνικές φάσεις, ιωνική, αχαϊκή και βορειοδυτική. Μερικοί Αιολείς εγκαταστάθηκαν στην περιοχή σε μια περίοδο που δεν απέχει χρονικά από την άφιξη των Αχαιών και των Βορειοδυτικών φύλων. Οι εθνικές

αναστατώσεις που σημάδεψαν το πέρασμα από τη μια στην άλλη εποχή δεν είχαν ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική εξαφάνιση των προηγούμενων πληθυσμών. Ιωνικά, Αχαϊκά και Αιολικά στοιχεία επέζησαν ως υπόστρωμα.

ZUM VERLAUF DER PERIODE SH IIIC IN ACHAIA

Immer wieder wird in der Literatur auf das Phänomen hingewiesen, daß die katastrophalen Zerstörungen, welche am Ende der keramischen Stilperiode SH IIIB um die Wende vom 13. zum 12. Jh. v. Chr. die mykenische Welt heimsuchten¹, für Achaia anscheinend keine so einschneidende Zäsur bedeuteten wie für Messenien, für die Argolis, für Böotien. Vergleicht man die Fundortekarte Achaia für SH IIIB mit jener für SH IIIC (das ist die Periode des 12./11. Jhs., also nach den großen Zerstörungen), so zeichnet sich auf den ersten Blick tatsächlich keine Veränderung ab².

Bei näherem Hinsehen erkennt man jedoch, daß auch Achaia sehr wohl von den großen Umwälzungen und Veränderungen an der Wende von SH IIIB zu SH IIIC affiziert wurde. Zerstörungen am Ende von SH IIIB³, aber auch im anschließenden frühen 12. Jh. (=SH IIIC Früh) — so z. B. zwei im Verlauf des Frühen SH IIIC in Aigeira⁴ — sorgten für Unsicherheit und Unruhe. Siedlungen werden jetzt lieber im gebirgigen Hinterland angelegt⁵, in Aigeira zog man zumindest von der Küste hinauf auf eine steile, schwer zugängliche Anhöhe hinter dem Küstensaum des Aigialos⁶. Erinnert sei in diesem Zusammenhang noch einmal an die handgemachte, nichtmykenische, fremde Grobkeramik, auch als "Barbarenkeramik" ("Barbarian Ware") oder "Handmade Burnished Ware" bekannt⁷, die in den Siedlungsbefunden des Frühen SH IIIC mehrerer Landschaften des mykenischen Griechenland, und eben auch in Achaia⁸, ein Indiz für die Präsenz eines fremden, nichtmykenischen Bevölkerungselementes darstellt.

Trotzdem kann nicht geleugnet werden, daß die Zahl der Fundplätze in Achaia mit dem Ende von SH IIIB nicht geringer wurde, sondern während der Periode SH IIIC eher noch um einige Plätze zunahm⁹. Die gerade erwähnten "Barbaren" verschwinden mit dem Mittleren SH IIIC, was wohl als Zeichen für die Akkulturation des fremden Bevölkerungselementes,

das um die Wende von SH IIIB zu SH IIIC eingelangt war¹⁰, gewertet werden darf. Vor allem aber ge-

1. Der Charakter und die Ursachen dieser Zerstörungen sind seit langem Gegenstand der Forschung und der wissenschaftlichen Auseinandersetzung. Ihre Erörterung ist hier nicht möglich; sie wird das Thema meines Beitrages zum Homer-Kolloquium 1989 in Augst bei Basel sein.

2. Th. J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea* (1978/79) 183 sowie die Verteilungskarten Fig. 32 (SH IIIB) und Fig. 33 (SH IIIC).

3. Die Beurteilung der Ereignisse am Ende von SH IIIB in Achaia ist deshalb so schwierig, weil bisher extrem wenige mykenische Siedlungen ausgegraben wurden, von denen nur für Drakotrypa bei Katarrhaktis, Teichos Dymaion und Aigeira Vorberichte vorliegen. Immerhin wurde Teichos Dymaion am Ende von SH IIIB zerstört (E. Mastrokostas, *Prakt* 1965, 121ff.), und die Verlegung der Siedlung von Aigeira in SH IIIC (dazu im folgenden) mochte ebenfalls eine solche Zerstörung als Ursache gehabt haben.

4. S. Deger-Jalkotzy – E. Alram-Stern, Die mykenische Akropolis, in: W. Alzinger und Mitarbeiter, *Aigeira-Hyperesia und die Siedlung Phelloë in Achaia I*, *Klio* 67, 1985, 398-404.

5. Vgl. V. R. Desborough, *The Greek Dark Ages* (1972) 91; besonders Th. J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, 178, 183 und Verteilungskarte SH IIIC, Fig. 33; F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit IV* (1980) 255.

6. Dazu S. Deger-Jalkotzy – E. Alram-Stern (vgl. Anm. 4), 396, 424f. Die Existenz einer Siedlung aus SH IIIA und IIIB darf aus den Funden in Berlin (dazu P. Aström, *OpAth* 5 [1964] 97), die einem Grab von Aigeira zugeschrieben wurden, koniziert werden; vgl. ferner die topographische Angabe "near the sea" bezüglich einer Reihe von (mykenischen?) Gräbern in Aigeira, dazu Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, 37.

7. Zu dieser zuerst von J. R. Rutter (*AJA* 79 [1975] 17ff.) erkannten Keramik zusammenfassend S. Deger-Jalkotzy, vgl. Anm. 8. Zu den Neufunden und Forschungen seither vgl. K. Kilian, in: E. B. French – K. A. Wardle (Hrsg.), *Problems in Greek Prehistory* (1988) 127.

8. S. Deger-Jalkotzy, *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland* (1977); Dies., in: *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"* (*Symposion Zwettl* 1980 [1983]), 161ff.; *Klio* 67, 1985, 410 Abb. 13.

9. Dazu schon V. R. Desborough, *The Greek Dark Ages* (1972) 91f. Ferner Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, 173.

10. S. Deger-Jalkotzy, *Fremde Zuwanderer* (vgl. Anm. 8), 82ff. bes. 88.

hören die meisten mykenischen Funde, die bisher in Achaia gemacht wurden, in die Zeit von SH IIIC, datieren demnach ins 12. und 11. Jh. v. Chr.

Die Erklärung dieses Phänomens liegt m. E. im historischen Hintergrund des mykenischen Achaia. Schon vom Beginn der mykenischen Periode, wahrscheinlich sogar schon zur Ära des Grabkreises B von Mykene¹¹, hatten die Bewohner dieser Landschaft die mykenische Kultur angenommen. Vor allem in SH IIB war Achaia zu beachtlicher Kulturblüte gelangt.

Dann aber entstanden um ca. 1400 v. Chr. in einigen Regionen Griechenlands Paläste und großflächige, bürokratisch verwaltete, zentralmonarchische Palaststaaten: Mykene, Tiryns, Pylos, Theben und ihresgleichen prägten die kulturelle und politische Physiognomie des mykenischen Griechenland während des 14. und 13. Jhs. v. Chr., das ist die Stilperiode SH IIIA und SH IIIB, die mykenische Palastzeit¹².

Andere Regionen dagegen hielten an den kleinräumigen politischen Strukturen der frühmykenischen Zeit mit den (zumeist befestigten) Herrschaftssitzen als Machtzentren fest und entwickelten weder jene multifunktionalen Großstrukturen, die wir als Paläste bezeichnen, noch Palaststaaten mit Linear B-Bürokratie. Allerdings orientierten sie sich kulturell am Standard der Paläste und ihrer Kulturleistungen und übernahmen deren Moden und Stilrichtungen. Auf diese Weise entstand die berühmte "mykenische Koiné" von SH IIIA und SH IIIB.

Man darf annehmen, daß die Palaststaaten jener Zeit die politische Führung innerhalb der mykenischen Welt an sich gezogen hatten und vor allem auch die wirtschaftlichen Verhältnisse dominierten. Dies gilt in besonderem Maße für die Beziehungen zu den überseeischen Regionen der Ostägäis, der Levante, des Nahen Ostens und Italiens. Die nicht palatialen Kleinherrschaften der übrigen mykenischen Landschaften spielten daneben nur die zweite Geige im internationalen Handel und im diplomatischen Verkehr.

Zu diesen letzteren Gebieten gehörte auch Achaia. Aus der großen Synopse von Prof. Papadopoulos¹³ lernen wir, daß Achaia im 14. und 13. Jh. (= SH IIIA und IIIB) ganz der mykenischen Koiné angehörte. Allerdings deutet das Material nicht auf Paläste, Palastkultur und Palaststaaten. Es ist schon wahr, daß wir bisher nur wenige Siedlungen kennen. Betrachtet man aber die Landkarte Achaias mit seinen zentralen Bergmassiven, den verstreuten und nicht sehr großen Ebenen, mit dem langgezogenen, schmalen Küsten-

strich des Aigialos, so scheinen weder die topographischen, noch die wirtschaftsgeographischen Voraussetzungen für ein überregionales staatliches Gebilde wie den mykenischen Palaststaat gegeben.

Von den wichtigsten mykenischen Zentren Achaias sind bis heute der ummauerte Fürstensitz vom Teichos Dymaion bekannt¹⁴, sowie Aigion, das den vielleicht besten Hafen im Golf von Korinth beherrscht¹⁵. Auch Patras müßte ein wirtschaftliches und politisches Zentrum gewesen sein¹⁶. Einen Palast wie Mykene, Pylos oder Theben wird man aber hier nicht erwarten. Nicht einmal über die ganze Ebene von Patras kann sich die Herrschaft von Patras erstreckt haben, wenn wir an die Serie von mykenischen Akropolen denken, von denen Herr Dr. Petropoulos gestern gesprochen hat¹⁷. Da also Achaia und die anderen mykenischen Regionen, die keine Paläste und Palaststaaten hervorgebracht hatten, weniger zentralisiert, weniger bürokratisch durchorganisiert, weniger kompliziert aufgebaut, mit einem Wort: weniger verwundbar in ihrer Grundstruktur waren, brachten für sie die Katastrophen um 1200 v. Chr. auch keinen so radikalen Zusammenbruch und keine so totale Veränderung wie für die Palaststaaten Messeniens, Böotiens, der Argolis. Dort bedeutete der Untergang der Paläste den völligen Umbruch des politischen, sozialen und wirtschaftlichen Systems, vor allem aber den Abstieg auf niedrigere Kulturstufe und besonders in die Schriftlosigkeit.

11. Material der sog. "Papadimitriou-Stufe" durfte ich, dank der Erlaubnis von Frau Dr. L. Papazoglou (damals Ephorie von Patras), aus den Ausgrabungen der mykenischen Siedlung von Aigion (dazu vgl. Beitrag von Frau L. Papakosta in diesem Band) sehen.

12. Dazu S. Deger-Jalkotzy, in: J. T. Killen – J. L. Melena – J.-P. Olivier (Hrsg.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek, Presented to John Chadwick* (1987) 137-150.

13. Oben Anm. 2; vgl. ferner den Beitrag von Th. Papadopoulos in diesem Band.

14. E. Mastrokostas, *Prakt* 1962, 127ff.; 1963, 93ff.; 1964, 60ff.; 1965, 121ff.; *ADelt* 18, 1963, 111ff.

15. Zu Aigion Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia*, 34f.; Ders., *Excavations at Aigion* (1970). Zu den neuen Siedlungsggrabungen Frau L. Papakosta in diesem Band.

16. Zu Patras Th. J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia*, 26ff. Zum neuesten Stand der archäologischen Forschung in der Region von Patras s. die Beiträge von M. Petropoulos und J. Papapostolou in diesem Band. Ferner *ARepLondon* 1985-86, 31.

17. Vgl. auch den Beitrag von Th. Papadopoulos in diesem Band über das von ihm unweit von Patras ausgegrabene Kuppelgrab.

Wohl beweist der mykenische Charakter der Periode SH IIIC das Fortleben der mykenischen Kultur über das Ende der Paläste und der Stilperiode SH IIIB hinaus und weit ins 11. Jh. hinein — allerdings nicht mehr im Stadium der Hochkultur und ohne die überregionalen, multifaktoralen, komplizierten Herrschaftsstrukturen der Palastzeit¹⁸.

Für die mykenischen Provinzen, die keine Palaststaaten entwickelt hatten, bedeuteten die Katastrophen am Ende von SH IIIB zwar auch Verwüstung und Unruhe, zugleich aber müssen sie für diese Regionen die Befreiung von der Dominanz der Palaststaaten gebracht haben! Es ist daher m. E. alles andere als ein Zufall, daß neben Achaia auch andere Landschaften wie die Phokis¹⁹, die Ostlokris²⁰, Attika²¹, zahlreiche Inseln²² für SH IIIC bedeutenderes Material erbracht haben als für SH IIIA und SH IIIB, als sie im Sog der Palaststaaten und deren palatialer Kultur gelebt hatten. Sie alle nützten nun, nach dem Zusammenbruch der Palaststaaten, die Chance auf eigenständige Entwicklung und selbständige Unternehmungen. Allem Anschein nach spielte Achaia dabei eine hervorragende Rolle.

Das Material der SH IIIC-Zeit von Achaia läßt sich chronologisch nur schwer ordnen, da die Keramik stilistisch recht eigenwillig ist und die Entwicklungen, etwa der Argolis (woher uns die Sequenz von SH IIIC dzt. am besten bekannt ist²³), nur zögernd nachvollzieht²⁴. Stratigraphisch erforschte Fundorte Achaias wiederum sind überaus selten. Ich möchte daher anhand der Befunde der österreichischen Ausgrabungen von Aigeira einige chronologische Aspekte des SH IIIC von Achaia hervorheben, die vielleicht zu unserem Verständnis der Geschichte dieser Landschaft in der spätmykenischen Zeit beitragen können. Ein Überblick über den gesamten Verlauf dieser Periode in Aigeira wurde bereits andernorts geboten²⁵.

1. Es ist ein weit verbreiteter Topos, daß sich nach den Katastrophen vom Ende des SH IIIB zahlreiche Flüchtlinge aus den ruinierten Palaststaaten nach Achaia gewandt hätten, wobei Bevölkerungselemente der Argolis eine prominente Rolle gespielt hätten.

Nun hat schon Th. Papadopoulos aufgezeigt, daß sich die Zahl der Fundorte in Achaia in SH IIIC um höchstens 10 Plätze vermehrte²⁶. Viel interessanter ist jedoch die Verlagerung von Siedlungen innerhalb Achaias selbst, von der wir schon sprachen: Diese aber muß nicht notwendigerweise mit Flüchtlingen

aus anderen mykenischen Gebieten zu erklären sein.

Andererseits können Zuwanderungen auch nicht völlig ausgeschlossen werden. Das läßt sich einmal am Beispiel der Idole von Aigeira vermuten: Allein in SH IIIC hat Aigeira mehr Idole im Fundmaterial, als ganz Achaia in SH IIIA und IIIB zusammen. Das ist ein sehr eigenartiges Phänomen, das vielleicht mit den religiösen Vorstellungen eines neu zugezogenen mykenischen Bevölkerungselementes zu tun hatte²⁷.

Ein anderes Beispiel sind die geschlossenen Großgefäße (Bügelkannen, Hydrien, Amphoren) mit schwarzem Ganzüberzug, die für die spätmykenische Keramik von Achaia so typisch sind. Nach dem

18. Dazu meine im Druck befindlichen Arbeiten über "Frühgriechische Herrschaftsformen in mykenischer Zeit" (*Jahrb.d.Univ. Salzburg*) und "Diskontinuität und Kontinuität: Aspekte politischer und sozialer Organisation in mykenischer Zeit und in der Welt der Homerischen Epen" (*Symposion Rom 1988 über "Dal palazzo alla città"*).

19. Vgl. F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit IV* (1980) 319ff. Besonders reich nunmehr die neuen Funde der österreichisch-griechischen Ausgrabungen in der mykenischen Nekropole von Elateia.

20. So die überaus wichtigen Befunde der SH IIIC-Siedlung von Kynos-Livanates (freundliche Mitteilung von Frau Dr. Phanouria Dakoronia).

21. Zusammenfassend F. Schachermeyr a. O. (vgl. Anm. 19) 124ff. Zu Materialien aus SH IIIC von Athen P. A. Mountjoy, *OpAth* 15, 1984, 135ff. Vgl. ferner M. Benzi, *Ceramica micenea in Attica* (1975) 390ff. Zuletzt Sp. Jakovidis in: H.-G. Buchholz (Hrsg.), *Ägäische Bronzezeit* (1987) 476f.

22. Zusammenfassend F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit IV*, 137ff. Seither C. B. Mee, *Rhodes in the Bronze Age* (1982); S. Dietz, *Lindos IV/1* (1984); D. U. Schilardi, *The LH IIIC Period at the Koukounaries acropolis, Paros*, in: J. A. MacGillivray – R. L. N. Barber (Hrsg.), *The Prehistoric Cyclades* (1984) 184ff.; C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi* (1985); C. MacDonald, *BSA* 81, 1986, 125ff. Zuletzt die Beiträge von M. Benzi, C. MacDonald, E. M. Melas, in: *Problems in Greek Prehistory* (vgl. Anm. 7).

23. Dazu P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery* (1986) 134ff. Besonders wichtig sind die stratifizierten Befunde der jüngsten Ausgrabungen in der Unterburg von Tiryns, vgl. die Berichte zur mykenischen Keramik von Chr. Podzuweit in *AA* 1978, 1979, 1981, 1983, 1988 (vgl. unten Anm. 45ff.).

24. Vgl. S. Deger-Jalkotzy, in: E. Thomas (Hrsg.), *Das Ende der mykenischen Welt (Kolloquium Köln 1984 [1987])*, 1ff; Dies., *Klio* 67, 1985, 409ff.

25. Vgl. vorige Anm. Ferner S. Deger-Jalkotzy – E. Alram-Stern, *Klio* 67, 1985, 393ff. Zur Keramik von Aigeira auch F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit II* (1976) 157.

26. Oben, S. 19.

27. E. Alram-Stern, *Die mykenischen Idole von Aigeira*, in: *Berichte des 2. Österreichischen Archäologentages* (1984 [1987]) 4-7.

Schichtbefund von Aigeira treten sie nicht erst gegen das Ende, sondern gleich vom Frühen SH IIIC auf²⁸, ohne daß man für diese Neigung zur Monochromie ein Vorbild in der Keramik des SH IIIB von Achaia nachweisen könnte. Sofern man nicht an eine neue Mode denken will, könnte auch diese unvermittelte Vorliebe für monochrome schwarze Gefäßoberflächen als Indiz für Zuwanderungen von Mykenäern aus anderen Teilen Griechenlands gewertet werden²⁹.

Wie dem auch sei: aufgrund der Typologie der Idole²⁷, aber auch aufgrund der Keramiktypologie läßt sich die Idee von Zuwanderern aus der Argolis wohl nicht mehr aufrechterhalten: Schon Fritz Schachermeyr³⁰ und später Elizabeth Sherratt³¹ haben gezeigt, daß die Leitformen des späten SH IIIB, die sog. Rosettenskyphoi (Seeanemonenskyphoi) und die Skyphoi des Schweren Stils³², fast nur auf die Argolis beschränkt blieben. Die mykenische Koiné brach also schon nach dem Mittleren SH IIIB ab³³, und das gilt für Achaia ebenso³⁴.

In Aigeira fanden sich nur zwei Beispiele einer Art von Rosette (eigentlich sind es die für SH IIIC typischen Rädchen), und nicht einmal auf einem Skyphos³⁵. Daraus kann man eigentlich nur den Schluß ziehen, daß das SH IIIC von Aigeira keramisch an ein SH IIIB angeschlossen, das das späte SH IIIB der Argolis *nicht* mehr mitgemacht hatte! Auch hat die Keramik des Frühen SH IIIC von Aigeira mehr Affinitäten zu Korakou und zu Lefkandi als zur Argolis. Das habe ich schon an anderer Stelle begründet³⁶.

Sofern man also überhaupt noch an der Vorstellung von Flüchtlingsbewegungen nach Achaia festhalten will, kämen Lakonien oder das nach dem Fall von Pylos weitgehend entvölkerte Messenien eher als Ursprungsgebiete in Frage als die Argolis³⁷.

2. Die Befunde von Teichos Dymaion, aber auch die Grabinventare von Kangadhi, Kallithea, Klaus, Katarrhaktis (Bouga), A. Ioannis Leontion usw. mit den reichen Funden von Bronzen, Gold, Kolliern und Perlen und vor allem mit den berühmten und schönen Amphoren und Bügelkannen zeigen, daß Achaia im Laufe von SH IIIC zu beachtlicher wirtschaftlicher und kultureller Blüte kam³⁸. Es war wiederum Fritz Schachermeyr, der anhand der Keramik von Teichos Dymaion vermutete, daß diese Blütezeit dem *Mittleren SH IIIC* angehörte, irgendwann um die Wende vom 12. zum 11. Jh. v. Chr.³⁹, als das gesamte mykenische Griechenland noch einmal eine vorübergehende Periode von Frieden und Wohlstand erlebte.

Damals entstanden in den meisten Provinzen lokale Herrschaftsbereiche, deren Fürsten Residenzen mit höfischem Lebensstil einrichteten. Ihr besonderes Interesse galt einer reich verzierten "Nobelkeramik", wobei jedes Zentrum seinen Ehrgeiz darein setzte, einen eigenen "Nobelstil" zu entwickeln⁴⁰. Eine solche Residenz existierte seiner Meinung nach auch in der alten Burg des Teichos Dymaion⁴¹.

Die Ergebnisse der Ausgrabungen in Aigeira bestätigten diese Annahme. Während der Siedlungsphase II wurde der Platz umgestaltet zu einer großzügigen Wohnanlage, die man wohl als Herrschersitz ansprechen darf, und eine Umfassungsmauer wurde neu er-

28. Dazu S. Deger-Jalkotzy, *Kolloquium Köln 1984* (vgl. Anm. 24) und *Klio* 67, 1985, 411ff. Die in vielen Aspekten treffende Stilanalyse von E. Vermeule, *AJA* 64, 1960, 5ff., 16 ff. bedarf in diesem Punkt einer Korrektur.

29. Zur monochromen spätmykenischen Keramik generell E. Sherratt, *BSA* 75, 1980, 201 und Anm. 92.

30. F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* II (1976) 261ff.

31. E. Sherratt, *Regional Variation in the Pottery of Late Hellenic III B*, *BSA* 75, 1980, 175 ff.

32. Vgl. F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* IV, 47 Abb. 5.

33. F. Schachermeyr (Anm. 30); E. Sherratt (Anm. 31).

34. Der Ansicht E. Sherratts (Anm. 31), daß Achaia die Leitformen des argivischen SH IIIB Spät (= SH IIIB 2) mitgemacht habe, können wir uns nicht anschließen: die von ihr, *BSA* 75, 1980, 182 Abb. 5 zitierten Beispiele von Teichos Dymaion für den sog. "Schweren Stil" stammen nicht von Skyphoi, sondern von Fußschale (Stielskyphos) und Krater, also Gefäßformen, auf denen dieses Dekor schon im Mittleren SH IIIB (= SH IIIB 1 Spät) auftritt, vgl. jetzt die neuen Befunde aus Tiryns (Beitrag von G. Schönfeld in *AA* 1988). Was die "Seeanemone" in E. Sherratts gleicher Abb. angeht, so scheint das Stück aufgrund seiner Machart und aufgrund der spezifischen Rädchenform des Motivs eher in SH IIIC zu gehören (die vom Ausgräber angegebene Datierung in SH IIIB ist leider, wie vieles von Teichos Dymaion, ohne Gewähr). Abgesehen davon, beginnen auch die "Seeanemone"-Skyphoi mit ihren ersten Exemplaren in SH IIIB Mitte (G. Schönfeld, *AA* 1988, 182f.). Echte Skyphoi Schweren Stils habe ich dagegen in dem zugänglichen Material aus Achaia nicht sehen können, soweit SH IIIB betroffen ist.

35. Eines auf einem Krater (SH IIIC Früh), eines auf einem Amphoriskos (SH IIIC Mitte).

36. Vgl. Anm. 24.

37. Zu den Idolen E. Alram-Stern (vgl. Anm. 27), zur Keramik von Lakonien und Messenien E. Sherratt a. O. (s. o. Anm. 31) 189f.

38. Umfassendste Materialdarstellung bei Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea* (1978/9).

39. F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* IV, 121f.

40. Dazu grundlegend F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* IV, 101ff.

41. Vgl. Anm. 39.

richtet⁴². Keramische Phänomene wie White Ware, Skyphoi mit ausgespartem Innenband und frei im Bildfeld schwebende Muster (Abb. 1.5) datieren Aigeira II tatsächlich in das Mittlere SH IIIC⁴³. Charakteristisch sind ferner die zahlreichen Fragmente von nobel verzierten Prunkgefäßen, darunter auffallend viele Kraterstücke. Ihre Motivik und Syntax gehen eng mit dem in Teichos Dymaion bevorzugten Dekorstil, wie auch generell mit den Nobelwaren der Westpeloponnes zusammen (Abb. 1.2, 6-9)⁴⁴. Es sind diese Parallelen, die es uns erlauben, die Spätblüte des Teichos Dymaion aufgrund der Schichtenfolge von Aigeira tatsächlich dem Mittleren SH IIIC zuzuordnen.

Ich glaube aber, man kann noch einen Schritt weitergehen. In der Argolis gliedert sich das *Mittlere* SH IIIC in ein sog. SH IIIC *Entwickelt* und in ein SH IIIC *Fortgeschritten*⁴⁵. Zwischen diesen beiden Phasen liegt eine Zäsur; der Übergang von SH IIIC Fortgeschritten zu den Endphasen von SH IIIC verläuft dagegen fließend⁴⁶.

SH IIIC *Entwickelt* ist charakterisiert vor allem durch den klassischen Close Style, der weithin bekannt und berühmt ist.

SH IIIC *Fortgeschritten* produzierte weiterhin pleonastische Gefäßverzierungen, dazu aber auch den als "Granary"-Stil bekannt gewordenen Dekor mit Wellenbandverzierung. Diese Phänomene lassen sich bis zum Ende von SH IIIC beobachten, wobei allerdings das Wellenband zum dominanten Muster wurde⁴⁷.

Man hat bereits darauf hingewiesen, daß der klassische Close Style der Argolis, doch ebenso der Figuralstil wie auch der Oktopodenstil anderer Zentren des Mittleren SH IIIC⁴⁸, in Achaia nur wenig Aufnahme fanden⁴⁹.

Dagegen zeigt die Keramik von Aigeira II gute Parallelen mit der Keramik des SH IIIC *Fortgeschritten* der Argolis. So lassen sich beispielsweise für etliche der von Chr. Podzuweit in seinem Tiryns-Keramikbericht, AA 1983, vorgestellten Exemplare Gegenbeispiele unter den Stücken von Aigeira II finden, was Muster und Motive betrifft⁵⁰. Überhaupt ähnelt der Nobelstil Achaia seinem Charakter nach weniger dem klassischen Close Style des SH IIIC *Entwickelt* als dem protzigen Pleonasmus der Close Style-Gefäße aus SH IIIC *Fortgeschritten*⁵¹.

Chronologisch in das SH IIIC *Fortgeschritten* der Argolis weist auch die Tendenz, geschlossene Gefäße gleichmäßig horizontal durchzubändern. Diese in der

Westpeloponnes überaus beliebte Zierweise⁵² (für Aigeira II vgl. unsere Abb. 1.3, 4; 2.3) ist in der Argolis selten belegt⁵³, doch konnte in Tiryns ihr erstes Auftreten für SH IIIC *Fortgeschritten* nachgewiesen werden. Eine wichtige chronologische Verbindung mit Achaia stellt dabei eine importierte Achaia-Bügelkanne in einem SH IIIC *Fortgeschritten*-Kontext in Tiryns dar⁵⁴.

Ob die in der Argolis mit SH IIIC *Fortgeschritten* beginnende Dekorweise, die mit dem Begriff "Granary" verbunden wird, auch schon im Mittleren SH IIIC anhebt oder erst für das Späte SH IIIC belegt werden kann (wo sie in der Argolis zur dominanten Keramikverzierung avancierte), läßt sich weder anhand der Befunde von Aigeira⁵⁵, noch anhand der Zerstörungsschichte vom Teichos Dymaion⁵⁶ mit Sicherheit sagen.

42. Dazu *Klio* 67, 1985, 405ff.

43. Ebd., 418ff. und Abb. 17-20.

44. Weitere Beispiele aus Aigeira ebd., Abb. 17, 18.2, 19.1-6. Zu den Nobelstilen der Westpeloponnes F. Schachermeyr (Anm. 39), 115ff.

45. Zusammenfassend P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery* (1986) 155ff. Besonders wichtig die Befunde von Tiryns: Chr. Podzuweit, AA 1983, 359ff.; AA 1988, 213ff.

46. Chr. Podzuweit, AA 1983, 360, 366ff. Zerstörungshorizont zwischen SH IIIC *Entwickelt* und *Fortgeschritten*: K. Kilian, in: *Le origini dei Greci* (Hrsg. D. Musti, 1985), 73ff., Abb. 1 a. Zum fließenden Übergang SH IIIC *Fortgeschritten*-Spät vgl. Chr. Podzuweit, AA 1988, 222.

47. Chr. Podzuweit, AA 1983 (vorige Anm.), sowie zu SH IIIC Spät AA 1988, 213ff.

48. Zu diesen diversen Stilen F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* IV, 109ff.; P. A. Mountjoy (Anm. 45), 155f.

49. S. Deger-Jalkotzy, *Klio* 67, 1985, 419; dies., *Kolloquium Köln* 1984 (Anm. 24), 3f.; vgl. auch Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia*, 128f.

50. So beispielsweise AA 1983, 379 Abb. 5.2 (dazu unsere Abb. 1.7, 9); 5.7; 5.9 (dazu *Klio* 67, 1985, Abb. 17, sowie unsere Abb. 1.3); 5.10; AA 1983, 387 Abb. 10.12. Nach AA 1988, 216ff. und Abb. 1.12, 14 ist die Musterung von AA 1983, 379 Abb. 5.7, 9 auch für SH IIIC Spät belegt.

51. Vgl. AA 1983, 286 Abb. 8 b; AA 1979, 433 Abb. 49; P. A. Mountjoy (vgl. Anm. 45), 175 Abb. 225.

52. Vgl. Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia*, Abb. 60 b; 61 a; 64 c; 70 a, e; 73 c; 74ff.

53. Chr. Podzuweit, AA 1983, 384.

54. Chr. Podzuweit, ebd. und 369, Abb. 3.3. Vgl. auch F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* IV, 171 mit Hinweis auf Tiryns V (1971), Taf. 35.15.

55. *Klio* 67, 1985, 407, 423.

56. *Prakt* 1965, Taf. 175.

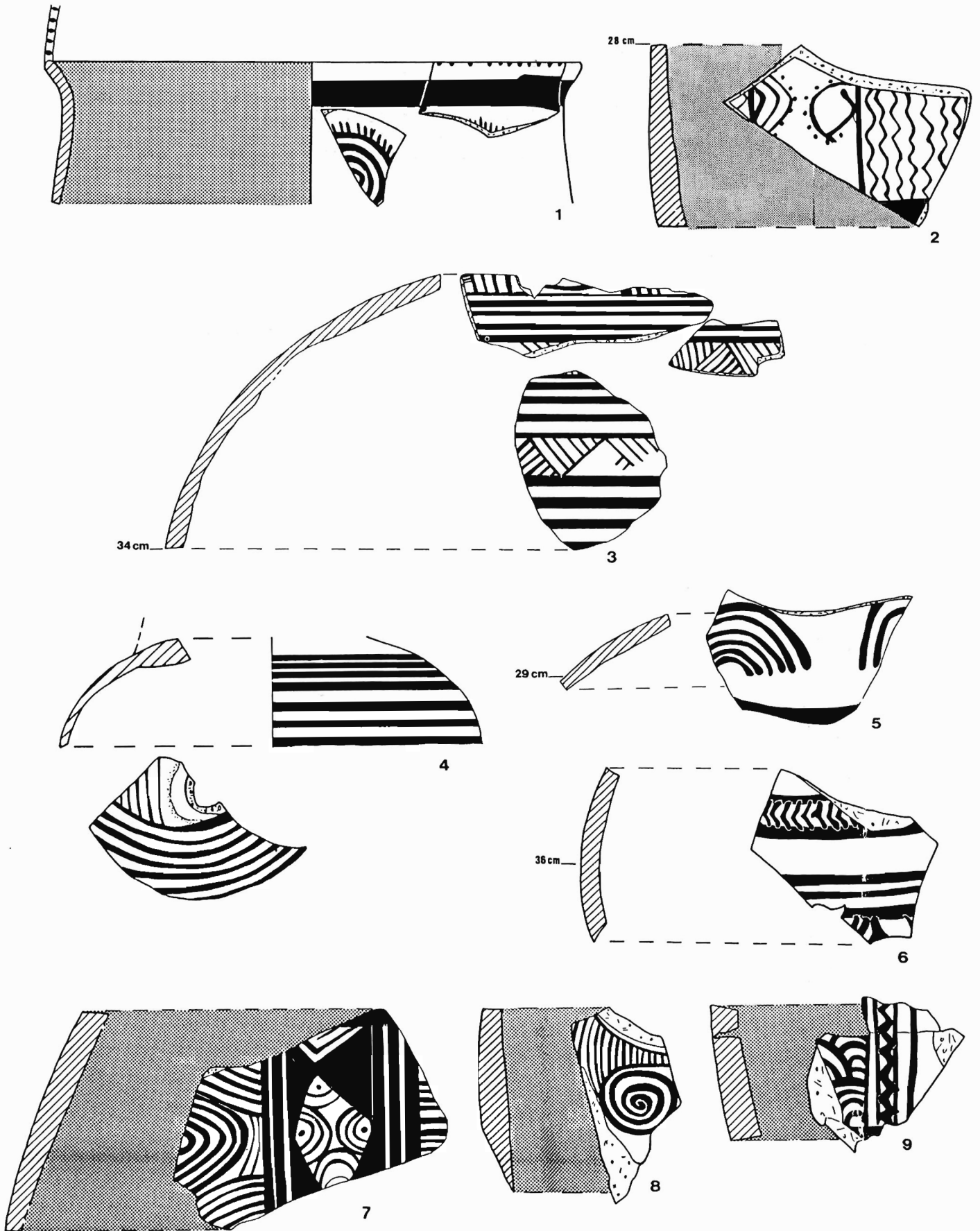

Abbildung 1. Keramik von Aigeira II : SH III C Mitte.

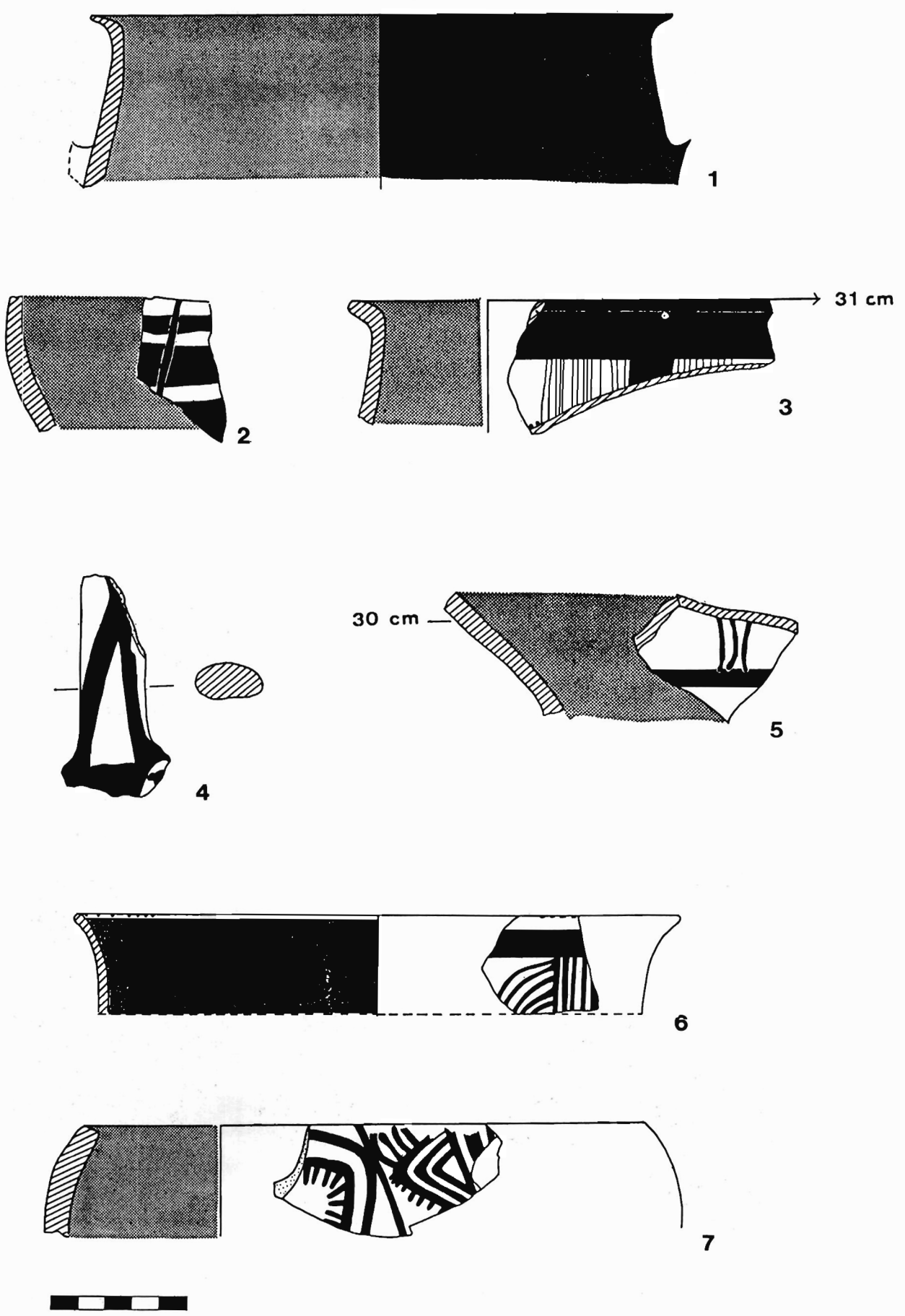

Abbildung 2. Keramik von Aigeira II : SH III C Spät.

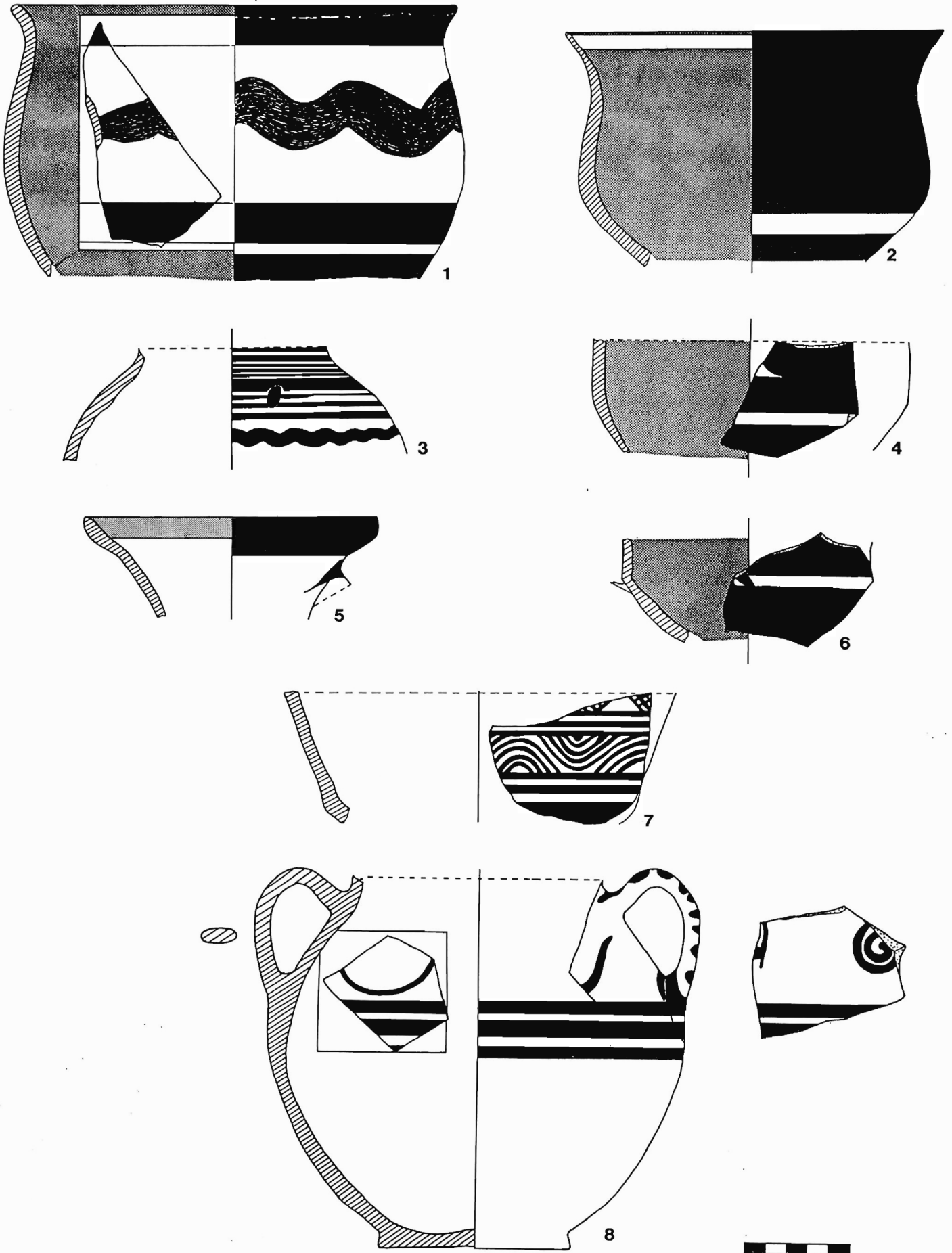

Abbildung 3. Mykenaisierende Keramik von Aigeira.

Dagegen finden sich mehrstöckige Dekorzonen, vor allem jedoch die um Bauch oder Schulter geschlossener Gefäße umlaufenden Wellenbänder, die in der Argolis für SH IIIC Fortgeschritten und Spät angezeigt werden⁵⁷, in Achaia auf Prachtgefäßen, die man eher der Blüte des Mittleren SH IIIC als dem Ende der Periode zuschreiben, also eher mit SH IIIC Fortgeschritten der Argolis als mit SH IIIC Spät synchronisieren wird⁵⁸.

Natürlich entwickelten die Töpfer von Achaia ihren eigenen charakteristischen Stil, wie übrigens auch eine ganz spezielle keramische Gattung⁵⁹. Außerhalb der Nordwestpeloponnes fallen derartige Stücke sofort als Import auf. Dennoch ist, wie schon gesagt, die geistige Verwandtschaft besonders der pleonastischen Verzierungen der Gefäße des Mittleren SH IIIC von Achaia mit den Keramikprodukten des Fortgeschritten und Späten SH IIIC der Argolis nicht zu übersehen.

Gewiß wäre es voreilig, die Spätblüte Achaias, das Mittlere SH IIIC, insgesamt mit dem SH IIIC Fortgeschritten der Argolis zu synchronisieren. Dazu bedarf es vor allem weiterer, gut stratifizierter Siedlungsbefunde in Achaia.

Dennoch erscheinen mir einige Aspekte von großer Bedeutung: Während der SH IIIC Entwickelt-Phase der Argolis bezog Achaia von dort offenbar wenig Anregung für die Gestaltung der Keramik. Auch deutet sonst nichts auf lebhaft Beziehungen zwischen den beiden Landschaften. Dagegen unterhielt Achaia in SH IIIC Fortgeschritten nicht nur enge Kontakte zur Argolis, sondern auch nach Phokis (Elateia, Kalapodi) und Süd-Thessalien⁶⁰, zu den Ionischen Inseln⁶¹, und natürlich innerhalb der Westpeloponnes.

In diese Zeit datieren — aufgrund der Beikera-
mik⁶² — die berühmten Beinschienen und Panzerfrag-
mente des sog. Kriegergrabes von Kallithea⁶³, und
nicht ins Frühe SH IIIC⁶⁴. Chronologisch rücken
diese Stücke somit näher an den Helm von Tiryns.
Auch ihr zeitliches Verhältnis zur binneneuropäischen
und transadriatischen Bewaffnung bedarf einer neu-
erlichen Diskussion, da es nun keineswegs mehr si-
cher ist, daß die ägäischen Exemplare die Vorgänger
sind.

Es ist also diese Zeit des späteren Mittleren SH
IIIC, des SH IIIC Fortgeschritten, in welcher Achaia
eine Periode großer Prosperität erlebte, wie die Funde
der eingangs genannten Nekropolen bezeugen. Nicht
nur das: Damals spielte Achaia eine wichtige Rolle im
spätmykenischen Griechenland, wie die Funde im-

portierter Achaia-Gefäße an diversen anderen Fund-
orten, und die Beeinflussung der Keramikstile rund
um den Golf von Korinth, der Westpeloponnes, und
vor allem Kephallenias und Ithakas⁶⁵ demonstrieren.
Daß diese Bedeutung Achaias möglicherweise mit der
Vermittlung transadriatischer Kontakte zusammen-
hang, sei hier nur als Andeutung gestreift.

Ob die Spätblüte des Mittleren SH IIIC in Achaia
mit einer Bevölkerungszunahme, etwa im Sinne einer
Zuwanderung, verbunden war, kann nur die indivi-
duelle Statistik einzelner Fundplätze beantworten.
Die Fülle des Materials an sich sagt wenig aus, solan-
ge man sie nicht mit einer Zunahme an Beisetzungen
oder mit einem Befund der Siedlungsarchäologie kor-
relieren kann, der ebenfalls auf Bevölkerungszunah-
me schließen ließe.

3. Man hat oft behauptet, daß in Achaia die my-
kenische Zivilisation noch fortlebte, als in Attika be-
reits die submykenische Phase, ja vielleicht schon der
Übergang zum frühen Protogeometrischen erreicht
war⁶⁶.

Die leider nicht mehr stratifizierten Keramikfunde
der oberen mykenischen Schichten von Aigeira⁶⁷ ha-

57. Chr. Podzuweit, *AA* 1983, 393 Abb. 13.7; 395 Abb. 14.10.

58. Vgl. Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia*, Abb. 59 a, b; 60 b; 75 a, e (Kombination mit Durchbänderung, s. oben); 79 a etc. Für umlaufende Wellenbänder in Verbindung mit Durchbänderung vgl. auch unser Beispiel aus Aigeira Abb. 2.3). Zum Aufhören der Prunkgefäße mit Nobeldekor in SH IIIC Spät jetzt Chr. Podzuweit, *AA* 1988, 223.

59. Zur Rotbraunen Hartware S. Deger-Jalkotzy, *Klio* 67, 1985, 411f.

60. Zu Kalapodi: mündl. Mitteilung von Frau M. Jacob-Felsch beim *Kolloquium Köln* 1984. Zu Delphi: F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* IV, 171. Ferner V. R. Desborough, *The Greek Dark Ages* (1972) 92, 335. Zu Südthessalien: Desborough, ebd.

61. Zu den Zusammenhängen zwischen der Keramik von Achaia, Kephallenia und Ithaka besonders Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia*, 178f.

62. N. Yalouris, *AM* 75, 1960, 43 und Beil. 30.

63. N. Yalouris, *Mykenische Bronzeschutzwaffen*, *AM* 75, 1960, 42ff.

64. So H. Catling, in: H.-G. Buchholz (Hrsg.), *Kriegswesen* Teil 1, *Archaeologia Homerica* I E 1 (1977) 103ff.

65. Vgl. Anm. 61, sowie W. D. Coulson, *The Dark Age Pottery of Messenia* (1986) bes. 18ff. Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia*, 179, 183f.

66. So schon E. Vermeule, *AJA* 64, 1960, 18. Vgl. weiters A. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* (1971) 86; V. R. Desborough, *The Greek Dark Ages* (1972) 92ff.

67. *Klio* 67, 1985, 407.

ben diese Annahme bestätigt: sie tragen die Merkmale des ausgehenden SH IIIC⁶⁸ (unsere Abb. 2.2-6), zeigen Beeinflussung durch die submykenische Keramik Attikas (vgl. unsere Abb. 2.1, 8), vielleicht auch durch die frühe "Zwischenware"⁶⁹ der submykenisch-protogeometrischen Peripherie (vgl. unsere Abb. 2.7).

Dazu fand sich handgemachte Keramik vom Typus der sog. "Lederbeutelware" der submykenischen Zeit⁷⁰, wie sie an verschiedenen Plätzen der Peloponnes und Mittelgriechenlands⁷¹ und neuerdings auch in den spätmykenischen Kammergräbern von Elateia festgestellt wurde. Allerdings hat sich solche Keramik in den mykenischen Gräbern Achaias nicht gefunden, sondern nur im Siedlungskontext. Sie deutet auf ein Bevölkerungselement, das die mykenische Tradition entweder nicht kannte oder nicht mehr wollte. Spiegelt sie archäologisch die Infiltration der Nordwestgriechen wieder, die von der antiken Historiographie ebenso wie von der Verteilung der griechischen Dialekte bezeugt wird? Wenn ja, dann ließe sich diese ins spätere 11. Jh., vielleicht bis um die Wende 11./10. Jh. v. Chr. zeitlich ansetzen.

Dann bricht die mykenische Tradition Achaias ab. Am Teichos Dymaion und vielleicht auch in Aigeira scheint das Ende der mykenischen Periode von Zerstörungen begleitet gewesen zu sein⁷², ähnlich wie in der Argolis⁷³. Die Siedlungen werden verlassen, die Kammernekropolen werden aufgegeben.

Für das 10./9. Jh. v. Chr. sind kaum 12 Fundorte in Achaias Landkarte einzutragen. Dieser erstaunliche Rückgang kann nur entweder eine dramatische Bevölkerungsabnahme bedeutet haben — möglicherweise tatsächlich in Form einer Abwanderung, welche die antike Tradition, über die bereits Prof. Sakellariou gesprochen hat, als die "Ionische" bewahrt hat. Oder aber er spiegelt die totale Änderung der Lebensverhältnisse, etwa im Sinne einer nicht ständig seßhaften Lebensweise. Auch eine Kombination von beiden ist möglich.

Aigeira mag wiederum als Zeuge dafür zitiert werden, daß Achaia jedenfalls nicht menschenleer war während dieser beiden Jahrhunderte. Es gibt wenige, aber doch vorhandene Beispiele von Keramik, die nach der Typologie von W. D. Coulson⁷⁴ als "Dark Age I und II" oder mit Fritz Schachermeyr als "Zwischenware"⁷⁵ angesprochen werden können. Sie haben Parallelen in der Keramik von Ithaka, Ätolien und Akarnanien, und auch der Westpeloponnes.

Von besonderem Interesse sind jedoch einige Stücke, die von der Machart her dieser Keramik zu-

gehören, deren Verzierung aber als Derivate der SH IIIC-Keramik bezeichnet werden muß. Insbesondere Abb. 3.7 zeigt ein Echo der Fransenverzierung des Mittleren SH IIIC, während Abb. 3.6 mit dem gepunkteten Rand und den konzentrischen Flachbögen vermuten läßt, daß diese Keramikgattung in einer Zeit begann, als man in Athen die submykenische Dekorweise pflegte: allerdings wurde um diese Zeit auch noch mykenische Keramik erzeugt (s. oben), aber Überschneidungen sind natürlich möglich. Die wichtige Aussage dieser Fundstücke liegt indes darin, daß die mykenische Tradition in Achaia offenbar noch über den Übergang vom Submykenischen zum Protogeometrischen hinaus nicht völlig vergessen war. Sie sind, wie ich meine, das archäologische Seitenstück zur Theoklymenos-Geschichte in der Odyssee⁷⁶. Diese Geschichte dient dazu, Aigeira-Hyperesia⁷⁷ mit der großen Vergangenheit des heroischen Zeitalters zu verknüpfen⁷⁸, welches unsere Zeit als das mykenische wiederentdeckt hat. Die erstaunliche Übereinstimmung der Schauplätze der Odyssee mit der "Koiné" von Achaia, Elis, Messenien, Lakonien und der Ionischen Inseln⁷⁹ während des Mittleren SH IIIC⁸⁰ ist für mich eines der Indizien dafür, daß es die

68. A. a. O., 423.

69. Zu diesem Begriff F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* IV, 251f. u.ö. W. D. Coulson nennt diese Keramik "Dark Age Pottery", vgl. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, Volume III (1983), Kap. 3; Ders., *The Dark Age Pottery of Messenia* (1986).

70. Dazu F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit* IV, z. B. 209, 221f.

71. F. Schachermeyr, ebd., für Athen, Mykene, Asine, Korinthia, Phokis. Für Kalapodi nun M. Jacob-Felsch, *AA* 1987, 34.

72. *Prakt* 1965, 121f. und Taf. 175. Für Aigeira vgl. *Klio* 67, 1985, 407.

73. K. Kilian (vgl. Anm. 46), 77.

74. Vgl. unsere Anm. 69.

75. Vgl. unsere Anm. 69.

76. *Od.* 14, 223-256.

77. Zu Aigeira-Hyperesia in geometrischer Zeit W. Alzinger, *Klio* 67, 1985, 426ff.; G. Schwarz, *Klio* 68, 1986, 327f.

78. Daß die Theoklymenos-Passage in der Odyssee ein eigenes Lied (bzw. epischen Stoff) zum Hintergrund haben mußte, ergibt sich aus den schlagwortartigen Darstellungen mit ganz kurzen Anspielungen, die sich der Dichter nur dann erlauben konnte, wenn das Publikum die Geschichte kannte. Daß dieser Stoff sich um Aigeira-Hyperesia rankte, ist wahrscheinlich.

79. Zu dieser Koiné W. D. Coulson (vgl. Anm. 69).

80. Sicher auch noch zeitgleich mit dem SH IIIC Fortgeschritten und Spät der Argolis, dazu oben S. 23.

Höfe der Duodezfürsten jener letzten spätmykenischen Blütezeit waren, an denen die ersten epischen Gesänge der frühgriechischen Oral Poetry entstanden⁸¹. Das Herrenhaus von Aigeira II (dazu oben, S.22) mochte ein solcher Schauplatz gewesen sein. Die epische Dichtung gelangte, wohl im Zuge der Abwanderungen am Ende der mykenischen Periode⁸¹, in die Gebiete Ioniens, wo sie bis auf Homer blühte. Die Keramikfragmente von Aigeira bezeugen aber, daß

auch in Achaia selbst die mykenische Tradition noch während der sog. "Dark Ages" nicht ganz vergessen war.

S. DEGER-JALKOTZY

81. Dazu meine in Anm. 18 angeführten Arbeiten im Druck, sowie meine Antrittsvorlesung 1988 "Zwischen Mykene und Homer. Der Beginn eines heroischen Zeitalters", die für den Druck vorbereitet wird.

SUMMARY

THE LH IIIC PERIOD IN ACHAIA

Until recently, the idiosyncratic styles of the LH IIIC pottery found in the Mycenaean tombs of Achaia, together with the lack of stratigraphical evidence from settlement excavations, have been a serious impediment to our understanding and historical evaluation of the last phase of the Mycenaean era (LH IIIC) of Achaia. Starting from the new evidence provided by the recent excavations of the Mycenaean settlement at Aigeira, and by comparing the LH IIIC

pottery of Achaia to the well stratified contemporaneous material published from the Unterburg of Tiryns, this paper attempts a reconstruction and characterization of the LH IIIC period of Achaia. It also deals with three special aspects of this interesting period: the alleged arrival of refugees in Early LH IIIC; the prosperity of Middle (Advanced) LH IIIC; the end of Mycenaean Achaia and the transition into the "Dark Ages".

ACHAEA'S ROLE IN THE MYCENAEAN WORLD

Achaea, in spite of its impressive archaeological material, was until 1960 one of the most neglected areas of Greece. What we knew about it were the preliminary excavation-reports of the local Ephors (Kyparisses, Zapheiropoulos, Yialouris and Mastrokostas).

It was Prof. E. Vermeule, who first published a valuable general article on the Mycenaeans in Achaea in *AJA* 64, 1960, 1ff. Since then further details of the situation in the district during the Mycenaean times have been published by Ålin, Åström, Hope-Simpson and Desborough¹. But on the whole, Achaea was treated summarily by all these researchers, since there was insufficient evidence available to them.

Fortunately, it was possible for me to study and publish all the Mycenaean material in my doctoral thesis *Mycenaean Achaea* (*SIMA* 1979). My knowledge of the district has been greatly enriched also by my recent systematic excavations of three Mycenaean cemeteries: Aigion (1970), Kallithea (1976–88) and Klauss (1988).

I shall divide my paper into three sections. First, I shall deal with the main aspects and features of the Achaean culture in the Late Bronze Age. I could indeed devote the whole of my paper to this but I must content myself with a fairly brief review. In the second section the main questions and problems concerning the situation in Achaea during Mycenaean times will be discussed with an effort to give an answer to them. The third, concluding section will be devoted to a brief presentation of the most recent finds and to an attempt of reconstruction of the course of events in the district, based mainly on the archaeological evidence, with the aim to assess its role in the Mycenaean world.

Before starting, a note of warning is advisable. Considering Achaea in Mycenaean times there are still many serious gaps in our knowledge, though the picture provided by my study is, I believe, clearer than ever before. It follows that my conclusions must be regarded as tentative and must remain so, until

they can be verified by further systematic research in the district.

So then, to the first section. To begin with, the number of *prehistoric sites*² so far known in Achaea is over 70, ranging in date from Neolithic up and including PG times. Most of them (64) belong to the Mycenaean period (Pl. 1a), 5 are solely pre-Mycenaean and only 2 (?) are PG. The evidence comes mostly from cemeteries and surface finds.

Unfortunately the number of known *settlements*³ is still small (16 from surface finds and 4 from excavations). Nevertheless, it can be suggested on the basis of the four excavated settlements, that the Mycenaean megaron and the common dwelling house in their simple form are represented by the remains at Katarraktis-Ayios Athanasios and Drakotrypa, while the other two sites at Aigeira and Teichos Dymaion and probably a third at Mitopolis belong to the type of Mycenaean acropolis fortified with a Cyclopean wall.

Impressive is the number of *tombs*⁴, amounting to a total of more than 250. It is interesting to note that the commonest type is the chamber tomb (over 219) outnumbering all other four tomb-types in the district (tholoi, tumuli, intramural and pithos burials). Apart from some local features they are comparable with the simple and ordinary chamber tombs known from elsewhere in Greece and the same applies to the burial customs practised by the Mycenaean Achaeans. Close similarities both in construction and burial customs are, however, more clearly visible between the Achaean tombs and those of its adjacent areas (Elis, Messenia and Kephallenia).

The main features of the Mycenaean *pottery*⁵ can be summarized as follows:

1. *EMF*, 63ff.; *OpAth* 5 (1965) 89ff.; *GAMS*, 82ff.; *LMTS*, 97ff.
2. See *Mycenaean Achaea* 1, 23ff.; II, figs. 1-37.
3. *Op. cit.*, 43ff.
4. *Op. cit.*, 49ff.
5. *Op. cit.*, 62 and especially 127ff.

1. The material amounting to more than 1000 vases comes mostly from cemeteries and has been preserved in fine condition. These pots belonging to 34 different types are kept in the Patras and Aigion museums and their technique is of high standard showing a homogeneity with no sense of dependence on any central area or signs of inferiority when compared with other more prosperous Mycenaean districts. Enough to say that only 11 vases are hand-made.

2. *Local peculiarities* are easily discernible both in shape and decoration. Large storage jars, either two- or four-handled and duck-askoi are the most distinctive shapes, while concentric semicircles and triangles (simple, dotted or fringed) the most popular and characteristic decorative motifs. Another characteristic is the system of covering much of the body of stirrup-jars with equally placed narrow bands or with groups of bands (Pl. 1b-d).

3. The distinct difference between the pottery from western Achaea and that from the region of Aigion both in style and date; this may well indicate a different course of events in the two sectors of Achaea in Mycenaean times.

4. The marked disparity between the pottery of LH IIIB and C periods and that of the earlier Mycenaean times, which, however, is not to such an extent as most of the previous researchers have concluded.

5. A limited fusion of Argive and Aegean elements which indicates contacts with other areas of the Mycenaean world.

Besides the pottery and some terracotta figurines, there are some artefacts⁶ belonging to six main categories: 1) objects of personal use or decoration, 2) sealstones, 3) stone and metal vases, 4) tools, 5) equipment and 6) armour and weapons.

Worthy of special mention, either because they are almost unique and, therefore, of great interest, or because their presence shows connexions with other regions, are the following: one alabaster pyxis from Klauss with relief decoration of argonauts (Pl. 1e); one silver embossed cup and one tangless bronze dagger with inlaid decoration of three dolphins in gold, silver and niello from Katarraktis (Pl. 1f) and the famous pair of bronze greaves (Pl. 2a) and fragments of a bronze corslet from Kallithea. The last two confirmed the Homeric epithets *χαλκοκνήμιδες*, *εὔκνήμιδες* και *χαλκοχίτωνες* used for the Achaean warriors. The inlaid bronze dagger is an object of great value, since it is generally agreed that such

daggers belonged to royal or at least very grand persons, so it probably indicates the existence somewhere in Achaea of a palatial dwelling, which has not yet been discovered.

On the other hand, fibulae of violin-bow type, one bronze pin, some amber beads, two iron knives, one lanceolate and three with undivided sockets spear-heads, four Naue II type swords, one bronze flat axe and one trunnion axe and one Peschiera dagger (Pl. 2b) from several Achaean sites reflect links with the Near East, Italy, Balkans, Central Europe and the Baltic (Pl. 2c). This is not surprising, since Achaea stood on the trading route for Aegean and Neareastern objects travelling to the west and, for Central European and Italian travelling to the Mycenaean and Neareastern countries via the Adriatic with stopping-points along it and the west coast of the Peloponnese.

These are the main aspects and features of the Achaean culture during the Mycenaean times. There remain, however, some questions and problems arising from the gaps in our knowledge of the district, for as was stated above, the material evidence is mostly incomplete.

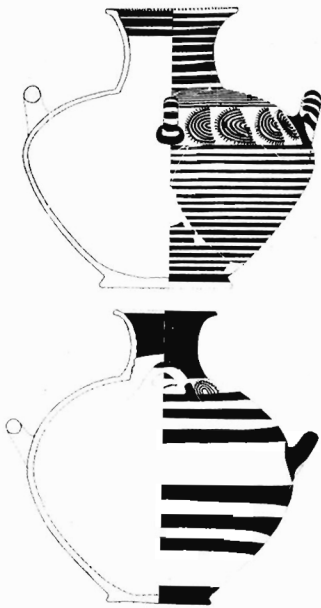
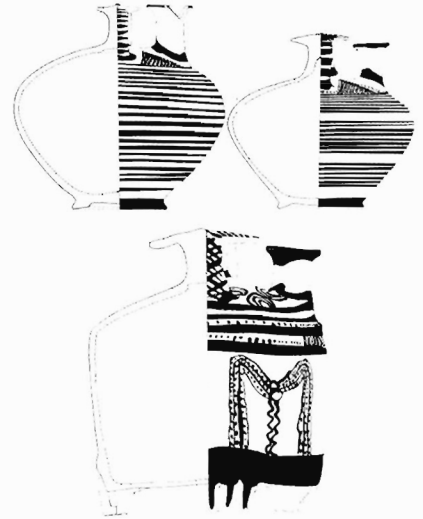
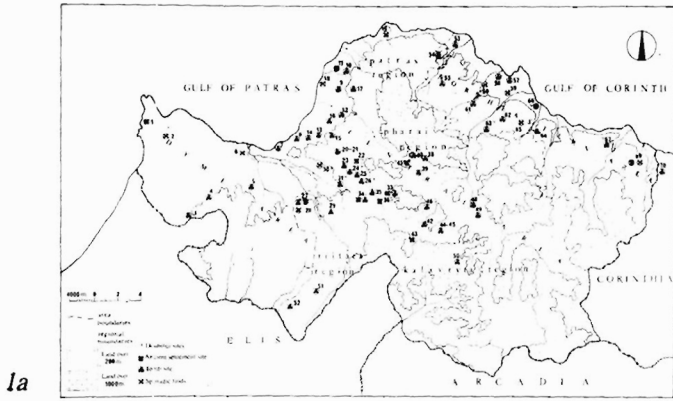
These and the tentative answers, I will now endeavour to give to them, based on my study of Achaea, are as follows:

1. As regards habitation of the district in Mycenaean times, a first problem is whether or not the view about a sparse settlement in NE Achaea and little or none in its western part during LH I-III A is still valid.

I think that the new evidence does not support this view. For, as I have shown elsewhere, the total number of known Mycenaean sites is almost equally divided between LH I-III A (=27) and LH IIIB-C-SM (=37). My answer is in accordance with the opinions of Åström, Hope Simpson and H. Waterhouse who were never convinced of a habitation of Achaea restricted to LH IIIC and tends to confirm Wace's supposition made long before a systematic study of the Achaean material had been undertaken "where so much of the Third Late Helladic period has been found, it would seem obvious that remains of earlier periods must exist. Achaea is famous for its fertility and therefore must have been well populated by man in early days" (*BCH* 1946, 631).

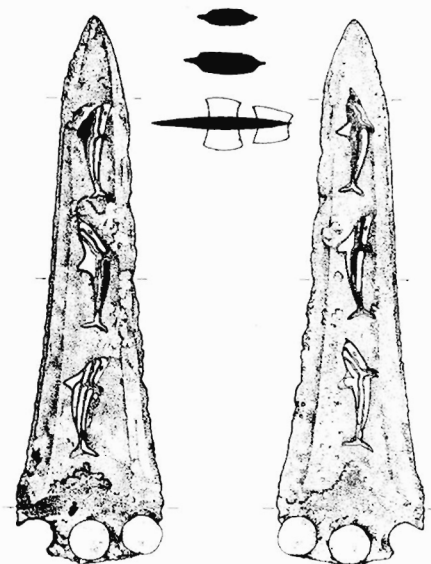
2. A second problem is the increase of the popula-

6. *Op. cit.*, 138ff.

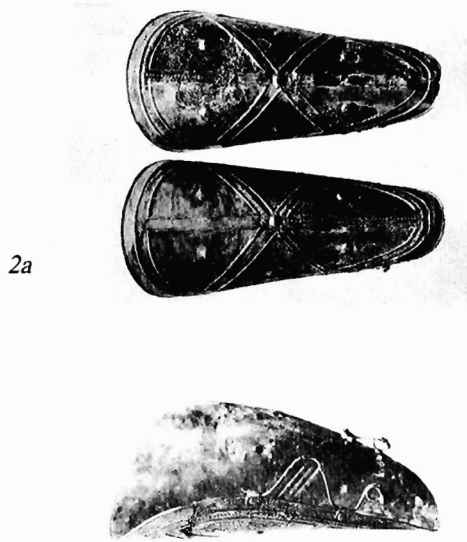
1b

1e

1c

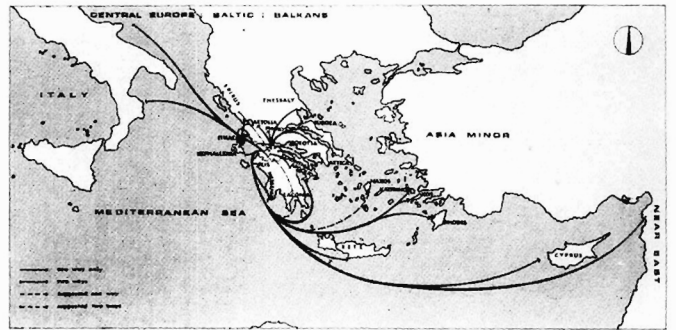
1f

2a

2b

2c

2d

2e

2f

tion in the latter half of the LH III period. This may be explained either as the result of a sudden and overwhelming immigration of refugees from the Argolid or elsewhere following the catastrophs of the metropolitan centres at the end of the 13th cent. B.C. (E. Vermeule, Desborough, Snodgrass and Deshayes), or most probably the result of a gradual and peaceful infiltration of newcomers over a longer period of time (my suggestion, based on the distribution of habitation of the Mycenaean sites).

3. A third problem is that arising from the conclusions of the previous researchers that external relations of Achaea during the Late Bronze Age did not exist and the district was isolated.

The combined evidence of tombs, pottery and artefacts suggests, however, (a) that longlasting and strong ties existed with its adjacent areas and the Ionian islands to the west — probably forming a Western Mycenaean koine, especially during the 13–12 cent. B.C. and (b) that it is probably safe to claim that there was communication over a wider sphere, i.e. with the rest of the Aegean world, Cyprus, Italy, Central Europe and the Baltic.

4. Finally, there is the problem of survival and continuity into the PG times. Very little unfortunately can be said on it. The new evidence does not increase our knowledge of Achaea at that time. I think, however, that the possibility of continuous habitation from the last Mycenaean and SM to the Dark Ages and the PG times cannot be excluded.

As regards the *new finds* from Achaea, the recent excavations (1970–89) revealed important settlements at Aigeira (fortified), Aigion, Chalandritsa and Patras-Pagona and cemeteries at Kallithea, Monodendri, Ayiovlasitika, Krini, Klauss and Voudeni⁷. Many more, will, I am sure, be discovered in the near future.

A few words can be permitted for the results of my excavations at Aigion, Kallithea and Klauss, while for all other sites and cemeteries we must wait the publication of the excavators.

The *Aigion cemetery* has been already published in detail, so there is no need to discuss it again here. Enough to say that its use extended from LH IIB up to and including early LH IIIC, with great prosperity during LH IIIA and B periods and that the pottery showed links with the Aegean, especially with Rhodes⁸.

At *Kallithea* two cemeteries have been investigated at the localities *Rambandania* or *Spenzes*

(1976–81) and *Laganidia* (1986–88). The results may be summarized as follows.

For the first cemetery⁹ (Pl. 2d), the architecture of the 13 excavated chamber tombs does not differ from that known from other sites elsewhere in Achaea and comes to confirm my observations first expressed in my thesis *Mycenaean Achaea*. In other words, the tombs were constructed in successive rows in the gentle slope of the hill. They have short and strongly sloping dromoi with low doorways and rectangular chambers with eagle-shaped roofs. Three tombs (H, I, O) had one pit each cut into the floor of the chamber, another (Γ) a low dividing wall, but no tomb markers were found. With the exception of two tombs (Ξ, Ζ) which had no burials, all the rest were used more than once, the number of burials ranging from 5 to 22. About 110 persons in total were buried, of which 36 were recognized as primary burials, while secondary burials were swept aside in heaps in the corners or alongside of the sides of the chamber. Inhumation was the general practice, the only important exception being one cremation in tomb O.

The pottery predominates among the finds, comprising 222 whole vases and a large number of sherds belonging to 17 basic shapes. By far the commonest shape is the stirrup-jar, while other characteristic Achaeian shapes, such as large two- and four-handled storage jars, 1 bird-askos and some new and peculiar shapes (1 tripod cup (Pl. 2e) and 1 cylindrical pyxis) are present. Most of the decorative motifs are typical Achaeian, especially the covering much of the body of stirrup-jars with successive bands, concentric arcs, plain, dotted or fringed and triangles.

Apart from the pottery many small finds were found, among which the most interesting are 1 gold ring, two others of bronze with spiral ends, 1 lanceolate spearhead, 1 large bronze fibula and some sealstones. The cemetery is tentatively dated LH III A–SM.

7. With the exception of the final publication of the Aigion cemetery (A. J. Papadopoulos, *Excavations at Aigion — 1970*, *SIMA* 46, Göteborg 1976), no other publication is available for the other sites.

8. See *Aigion*, *op. cit.* and Th. J. Papadopoulos – R. E. Jones, Rhodiaka in Achaea, *OpAth* XIII: 15 (1980) 225ff.; Th. J. Papadopoulos, *The Dodecanese and the Western Peloponnese in the Late Bronze Age: Some thoughts on the problem of their relations*, *Archaeology in the Dodecanese* (ed. S. Dietz – I. Papachristodoulou, Copenhagen 1988) 73.

9. See *Prakt* 1976–81 for preliminary reports.

Excavation is still in progress at the locality Lagania, where a second cemetery was accidentally discovered in 1986. During the first season (1987) scanty traces of some stone walls and a Mycenaean tholos tomb¹⁰, similar to those known from Kataraktis were discovered. The tomb, which was found ruined and plundered from the Mycenaean times, contained 40 burials of adults in successive layers.

But the most important and unexpected find was the remains of a horse sacrifice in the lowest level of the tholos, which is a very rare burial habit in the Aegean. On the pottery evidence, the duration of the tomb use covers all the Mycenaean period and possibly extends up to PG times.

Last year (1988) four chamber tombs (I–IV) were found round the tholos tomb¹¹ (Pl. 2f). They are similar to those found at Rambandania and were used from LH II to the end of the Mycenaean times. The finds include more than 30 vases and a considerable number of bronzes, jewellery and small objects.

One might suppose that the tholos tomb at Lagania, built in a conspicuous site overlooking the plain and gulf of Patras, was used for the burial of the local leader and his family and later was used as an ossuary. Whether or not the arrangement of the four chamber tombs round it indicates dependence or respect to that family by those buried in the chamber tombs, I cannot say.

Finally, after many years, excavation was resumed at the Mycenaean cemetery of Klaus last year. A small, but rich LH IIIB–C chamber tomb was found and I hope for more finds this year.

Together with the recent finds from the other Achaean sites, the finds from Kallithea and Klaus should open the way to a new and clearer appraisal of the Mycenaean Achaia.

Having thus presented the main characteristics, some of the main problems and the recent finds from Kallithea and Klaus, I now come to a reconstruction of events in the district and assess its role in the Mycenaean world.

To start with, the present evidence suggests that during the early Mycenaean times (LH I–IIIA) peaceful conditions seem to have prevailed in the district and communications had been maintained with other areas of the Aegean. In the succeeding LH IIIB and especially during the transitional period of LH IIIB–C the situation changes, and there is some disturbance in the district, which seems to be the result of the gradual arrival of refugees, which, however,

did not disrupt much conditions in Achaia. During the whole LH IIIC, life goes on tranquilly enough, to judge from the position of the settlements; so at least there was no cause for fear. The inhabitants of Achaia, living far from the route of invasion and protected by the eastern mountains of Erymanthos and Chelmos, continued their way of life in security and relative prosperity; closely united with their neighbours to the South and the Ionian islands they probably constituted a small “Mycenaean koine”. It is very probable that the local Mycenaean ruler had his administrative centre at the fortified acropolis of Teichos Dymaion and was responsible for the security and prosperity of his subjects and the persistence of the homogeneity of the Achaean culture.

I have already spoken of a different style and probable course of events between Western Achaia and the Aigion area. It appears that the latter although an integral unit of Achaia, remained throughout the Mycenaean period an Argolid-dominated province. It is reasonable to suppose that its ruler lived in the acropolis of Aigeira and the Mycenaean civilization persisted there as long as it did in the Argolid. This is supported by the literary evidence, from which it becomes clear that this part of Achaia belonged to the kingdom of Agamemnon (Iliad 2.573–5; 8.203).

There is no clue as to the cause of the final destruction of the major centres of Achaia, especially the acropolises of Teichos Dymaion and Aigeira at the very end of the Late Bronze Age. In spite of it, Mycenaean elements persisted more strongly here than elsewhere in Greece, and it would not be incorrect to say that Achaia was one of the last strongholds of Mycenaean culture and civilization.

Such then, is the picture of the district based on the archaeological evidence at present available. It is perhaps unnecessary to stress that Achaia's role in the Mycenaean world was an important one.

THANASIS J. PAPADOPOULOS

10. See *Ergon* 1987, 89–91, fig. 103.

11. See *Ergon* 1988, 24–26, figs. 25–26.

SUMMARY

ACHAEA'S ROLE IN THE MYCENAEAN WORLD

The purpose of this paper is to show Achaea's role in the Mycenaean World. The combined evidence of settlements, tombs, pottery and artefacts strongly suggests that the district played an important role, as the Mycenaean Achaeans were, contrary to previous opinions, not only farmers, shepherds and good potters, but fishermen, bronze-workers and ad-

venturous traders as well. Although retaining their local traditions and customs, a remarkable variety of influences from other areas is also to be observed. Thus, it would not be incorrect to say that Achaea was one of the last strongholds of Mycenaean culture and civilization.

ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΟ ΑΛΠΟΧΩΡΙ ΗΛΕΙΑΣ

Τον Μάιο του 1985 κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών εντοπίστηκε λαξευτός μυκηναϊκός τάφος στην περιοχή κοινότητας Αλποχωρίου Ηλείας.

Η κεινούργια αυτή μυκηναϊκή θέση στην Ηλεία¹ βρίσκεται στην κορυφή κοφτού αμμόλοφου σε απόσταση 10 περίπου χιλιομέτρων ΒΔ του Πύργου με εκπληκτική θέα προς τον κάμπο και τη θάλασσα. Η ανασκαφή έγινε τον Οκτώβρη του 1985 και αποκάλυψε θαλαμοειδή μυκηναϊκό τάφο λαξευμένο στον μαλακό βράχο με μεγάλο θάλαμο σχήματος ακανόνιστου τετραπλεύρου (4,50 × 5 μ.) και μέγιστο σωζόμενο ύψος 3,40 μ., παραθάλαμο στα ΝΔ ίδιου σχήματος (2 × 3,20 μ.) και μακρύ δρόμο (9,80 μ.) κάθετο στη Ν πλευρά (Σχέδιο). Τα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου συγκλίνουν και το πλάτος του αρχίζει από 2,12 μ. για να καταλήξει στο 1,56 μ. στην είσοδο. Η πρόσοψη είναι καλοπελεκημένη με παραστάδες και τόξο πάνω από την είσοδο, το δε ύψος της λόγω της μικρής κλίσης του εδάφους πολύ μεγάλο (4,70 μ.). Το στόμιο ύψους 2,28 μ. διευρύνεται προς τα μέσα και έτσι έχει εξωτερικό πλάτος 0,90 μ. και εσωτερικό 1,07 μ. ενώ το κατώφλι διακρίνεται ελαφρά από την πλευρά του δρόμου και σαφέστερα από την πλευρά του θαλάμου. Την είσοδο έφραζε καλοχτισμένη ξερολιθιά που σώζονταν σε ύψος 1,16 μ. και δεν κάλυπτε όλο το βάθος του στομίου. Σε όλη την έκταση του δρόμου και ιδιαίτερα κοντά στην είσοδο βρέθηκαν όστρακα από κύλικες, μαρτυρία ταφικής λατρείας.

Ο θάλαμος περιείχε δύο λακκοειδείς ταφές (Α, Β), τέσσερις λάκκους ανακομιδών (1, 2, 3, 4) και έναν ανέπαφο ακτέριστο σκελετό στο δάπεδο σε ύπτια θέση. Δυστυχώς ήταν συλημένος και ανακατεμένος ήδη από την αρχαιότητα, με αποτέλεσμα να μην έχουμε την πραγματική εικόνα της κατάστασης και διάταξης του περιεχομένου του παρά μόνο τα ευρήματα που παρά τη σύληση είναι αρκετά. Ίδια εικόνα παρουσίαζε και ο παραθάλαμος που περιείχε μια λακκοειδή ταφή (Γ). Η ταφή Α, παράλληλη και πολύ κοντά στη δυτική πλευρά του θαλάμου, έχει

διαστάσεις 1,70 × 0,40 μ., βάθος 0,45 μ. και καλυπτόταν με πλάκες που βρέθηκαν ριγμένες δίπλα. Διαταραγμένη, περιείχε δύο κρανία και οστά από δύο σκελετούς, αρκετά όστρακα και ένα μέρος από τα πολύτιμα ευρήματα του τάφου, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η ταφή Β, αμέσως δυτικά από την είσοδο και παράλληλη προς τον άξονα του τάφου, έχει διαστάσεις 2,25 × 0,60 μ. και καλυπτόταν από πλάκες από τις οποίες μόνο μια ήταν στη θέση της. Ιδιομορφία παρουσιάζει το βάθος της (1,94 μ.) και οι πεσμένες καλυπτήριες πλάκες στο μέσο περίπου του βάθους. Ένδειξη παλιότερης ή διπλής ταφής. Δυστυχώς και εδώ οι αρχαίοι τυμβωρύχοι δεν επιτρέπουν την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων.

Η ταφή Γ, παράλληλη στον βόρειο τοίχο του παραθαλάμου, έχει διαστάσεις 1,80 × 0,50 μ. και βάθος 0,30 μ. Καλυπτόταν επίσης από πλάκες και περιείχε τα οστά δύο σκελετών, προφανώς ανδρών από το μέγεθός τους αλλά και από την εύρεση δίπλα ακριβώς από την ταφή δύο χάλκινων αιχμών δοράτων.

Από τη συγκόλληση της κεραμικής, διότι τίποτε δεν βρέθηκε ακέραιο, έχουμε πολλές κύλικες και λεκανίδια, πυθαμοφορείς και ψευδόστομους αμφορίσκους. Εδώ θα αναφέρουμε ενδεικτικά τα καλύτερα διατηρημένα και τα πλέον χαρακτηριστικά από άποψη σχήματος και διακόσμησης. Οι αριθμοί καταγραφής είναι του ευρητηρίου πηλίνων του Μουσείου Αρχαίας Ολυμπίας.

1. Π 4089: Δίωτη κύλικα. Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του κυρίως σώματος και του χείλους. Βάση κυρτή εξωτερικά, ελαφρά κοίλη εσωτερικά. Ημισφαιρικό σώμα. Το χείλος με κλίση προς τα έξω. Όχι ιδιαίτερα ψηλό πόδι. Λαβές ταινιόσχημες, ιδιαίτερα υπερυψωμένες. Άβαφο. Πηλός καθαρός ωχροκάστανος (Munsell,

Hue, 10 YR, 8/4, very pale brown) $Y_{ολ} = 0,25 \mu./Y_{\pi} = 0,10 \mu./\Delta\beta = 0,075 \mu.$ Χρονολογείται κατά Furumark στην YE IIIA₂ εποχή².

2. Π 4066: Δίωτη κύλικα. Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια, ελλειπής ως προς τμήμα του χείλους και του κυρίως σώματος. Λείπει επίσης μικρό τμήμα της βάσης και τμήμα στο σημείο ένωσης στελέχους και βάσης. Βάση κυρτή εξωτερικά και κοίλη εσωτερικά. Ψηλό λεπτό πόδι. Σώμα κωνικό, στρογγυλεμένο στο πάνω μέρος. Το χείλος με κλίση προς τα έξω χωρίς ακμή. Λαβές οριζόντιες, ταινιόσχημες, ελαφρά υπερυψωμένες. Άβαφο. Πηλός ωχροκάστανος (Munsell, Hue, 10 YR, 8/4, very pale brown). $Y = 0,28 \mu./\Delta\chi = 0,161 \mu./\Delta\beta = 0,103 \mu.$ Χρονολογείται στην YE IIIA₂ εποχή³.

3. Π 4043: Μόνωτη κύλικα. Συγκολλημένη, λείπει μικρό μέρος του χείλους. Απολεπισμένη σε όλη την επιφάνεια. Βάση οριζόντια με μικρή κοιλότητα στο μέσο. Χείλος με ελαφρή κλίση προς τα έξω. Ελαφρά υπερυψωμένη πεταλοειδής λαβή με αυλάκωση στο μέσο. Στο ύψος των ώμων καρίνωση. Άβαφο. Πηλός ωχρορόδινος (Munsell, Hue, 5 YR, 9/2, pinkish white). $Y = 0,12 \mu./\Delta\beta = 0,06 \mu./\Delta\chi = 0,11 \mu.$ Χρονολογείται στην YE IIIB εποχή⁴.

4. Π 4093: Δίωτο κωνικό λεκανίδιο. Αβαθές με καρινωτό περίγραμμα. Βάση επίπεδη, ελαφρά κοίλη εσωτερικά. Λαβές ταινιόσχημες, οριζόντιες, ελαφρά υπερυψωμένες. Χείλος με κλίση προς τα έξω. Άβαφο. Πηλός ρόδινος (Munsell, Hue, 7,5 YR, 7/4, pink). $Y = 0,058 \mu./\Delta\beta = 0,039 \mu./\Delta\chi = 0,14 \mu.$ Χρονολογείται στην YE IIIB εποχή⁵.

5. Π 4127: Τρίωτος πυθαμοφόρας. Συγκολλημένος από αρκετά κομμάτια. Ελλειπής ως προς τμήματα της βάσης, του κυρίως σώματος, του λαιμού, των χειλέων και των λαβών. Βάση διακρινόμενη τύπου *intermed*. Σώμα απιόσχημο. Λαιμός ψηλός. Το χείλος με κλίση προς τα έξω. Λαβές κάθετες, ταινιόσχημες, με ελαφρή νεύρωση στο μέσο. Διακόσμηση σκοτεινή καστανέρυθη, έντονα απολεπισμένη. Η βάση και η αρχή του σώματος ολόβαφες. Ακολουθεί πλατιά άβαφη ζώνη και στη συνέχεια δύο ολόβαφες ταινίες. Νέα άβαφη ζώνη και τρεις ολόβαφες ταινίες από τις οποίες η τελευταία εφάπτεται στο σημείο της γένεσης των λαβών. Ακολουθεί η κυρίως διακοσμητική ζώνη των ώμων, της οποίας το τέλος ορίζουν τρεις νέες ολόβαφες ταινίες. Ο λαι-

μός και τα χείλη ολόβαφα. Το ίδιο και οι λαβές εκτός από μία άβαφη ταινία στο μέσο. Η κυρίως διακοσμητική ζώνη από μοτίβα «τριπλής αψίδας» κατά Furumark, δηλαδή δύο συστήματα παράλληλων κυματοειδών γραμμών που συγκλίνουν στο ένα τους άκρο. Το μεταξύ τους διάστημα καλύπτεται από λογχοειδή κοσμήματα. Πηλός ωχροκάστανος (Munsell, Hue, 10 YR, 7/3, very pale brown). $Y = 0,384 \mu./Y_{\lambda\alpha\iota\mu} = 0,07 \mu./\Delta\mu\epsilon\gamma. = 0,313 \mu./\Delta\beta = 0,142 \mu./\Delta\chi = 0,142 \mu.$ Τα διακοσμητικά μοτίβα της κυρίως διακοσμητικής ζώνης κατατάσσουν το αγγείο χρονολογικά στην YE IIIB περίοδο⁶.

6. Π 4128: Τρίωτος πυθαμοφόρας. Συγκολλημένος από αρκετά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του κυρίως σώματος και του χείλους. Βάση διακρινόμενη τύπου *intermed*, ελαφρά κοίλη στο εσωτερικό. Σώμα απιόσχημο. Λαιμός ψηλός. Το χείλος με κλίση προς τα έξω. Λαβές κάθετες, ταινιόσχημες, με ελαφρή νεύρωση στο μέσο. Διακόσμηση σκοτεινή καστανέρυθη, έντονα απολεπισμένη. Η βάση και η αρχή του σώματος ολόβαφες. Ακολουθούν τέσσερις στενές και μια πλατιά ταινίες λίγο βαθύτερου χρώματος. Στη συνέχεια άβαφη ζώνη και στη συνέχεια δύο πλατιές ταινίες εκατέρωθεν τεσσάρων στενών. Και πάλι η προηγούμενη σύνθεση μέχρι το ύψος της γένεσης των λαβών όπου αρχίζει η κυρίως διακοσμητική ζώνη από ναυτίλους και λογχοειδή κοσμήματα. Το τέλος της κυρίως διακοσμητικής ζώνης ορίζει πλατιά ταινία και ακολουθούν πολλές στενές μέχρι την αρχή του λαιμού που είναι ολόβαφος. Λαβές ολόβαφες. Πηλός ωχροκάστανος (Munsell, Hue, 10 YR, 7/4, very pale brown). $Y = 0,483 \mu./Y_{\lambda\alpha\iota\mu} = 0,086 \mu./\Delta\mu\epsilon\gamma. = 0,322 \mu./\Delta\beta = 0,147 \mu./\Delta\chi = 0,145 \mu.$ Το σχήμα του αγγείου και η διακόσμησή του το εντάσσουν χρονολογικά στην YE IIIA₂ περίοδο⁷.

7. Π 4129: Τρίωτος πυθαμοφόρας. Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του κυρίως σώματος, του λαιμού και του χείλους. Διακρινόμενη βάση τύπου *intermed*, ελαφρά κοίλη εσωτε-

2. A. Furumark, *The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification* (1941) (στο εξής M.P.) 17 (273).

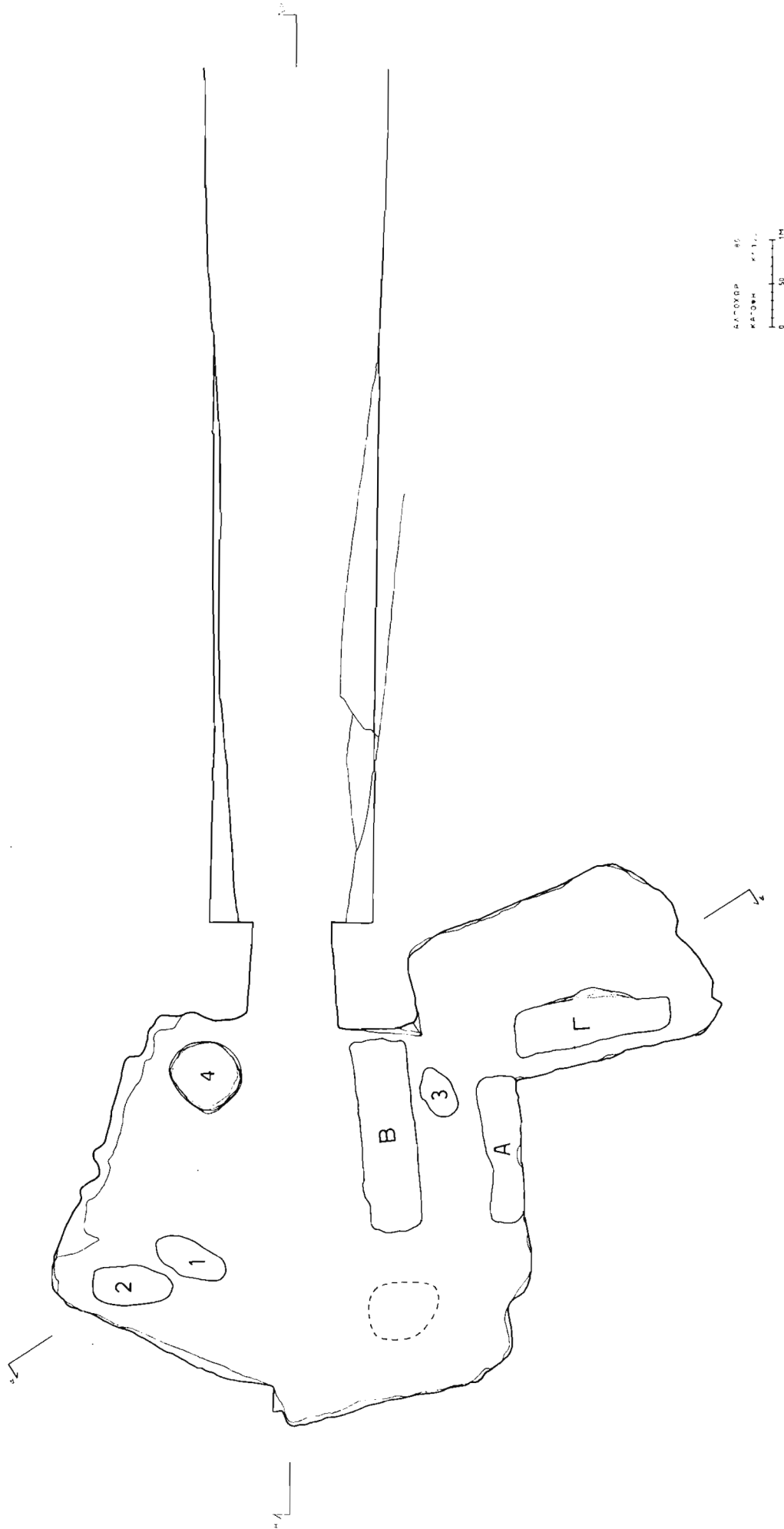
3. M.P., 16 (264).

4. M.P., 17 (267).

5. M.P., 15 (295) και *Prakt* 1961, 166, πίν. 123 β.

6. M.P., 68 (62, 30).

7. M.P., 4 (35) και 50 (22, 11).

Κάτοψη του μυκηναϊκού τάφου.

ρικά. Σώμα απιόσχημο. Λαιμός ψηλός. Το χείλος με κλίση προς τα έξω. Λαβές κάθετες, ταινιόσχημες. Διακόσμηση καστανέρυθρη, έντονα απολεπισμένη. Η βάση και η αρχή του σώματος ολόβαφες. Ακολουθεί άβαφο κομμάτι και στη συνέχεια πλατιά ολόβαφη ταινία. Στη συνέχεια άβαφη ζώνη και λίγο χαμηλότερα από το ύψος των ώμων τρεις νέες πλατιές ολόβαφες ταινίες. Στο ύψος της γένεσης των λαβών η κυρίως διακοσμητική ζώνη από δύο σειρές τρεχουσών σπειρών. Νέα πλατιά ταινία ορίζει το τέλος αυτής της ζώνης, ενώ ο λαιμός και τα χείλη (εσωτερικά και εξωτερικά) είναι ολόβαφα. Λαβές ολόβαφες πλην μικρής άβαφης ταινίας στο μέσο. Πηλός ωχροκάστανος (Munsell, Hue, 10 YR, 7/4, very pale brown). $Y = 0,465 \mu./Y_{\text{λαιμ.}} = 0,09 \mu./\Delta\text{μεγ.} = 0,383 \mu./\Delta\beta = 0,163 \mu./\Delta\chi = 0,164 \mu.$ Το σχήμα του αγγείου και η διακόσμησή του το εντάσσουν χρονολογικά στην YE IIIA₂ περίοδο⁸.

8. Π 4049: Ψευδόστομος αμοφόρισκος. Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του κυρίως σώματος. Βάση δακτυλιόσχημη. Σώμα σφαιρικό, ελαφρά πεπιεσμένο. Λαβές κάθετες, ταινιόσχημες. Διακόσμηση κοκκινωπή, ελαφρά απολεπισμένη. Ομόκεντροι κύκλοι από λεπτές γραμμές στην εσωτερική επιφάνεια της βάσης και ανισοπαχείς οριζόντιες ταινίες ως το ύψος των ώμων. Τα μεσοδιαστήματα γεμίζονται με λεπτές οριζόντιες γραμμές. Στη ζώνη των ώμων πέντε γραπτά γραμμικά παυρόσχημα κοσμήματα. Λαβές ολόβαφες εξωτερικά. Ο δίσκος των λαβών με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων. Κυματοειδής ταινία στη βάση του ψευδοστομίου. Πηλός καστανέρυθρος (Munsell, Hue, 10 YR, 7/4, very pale brown). $Y = 0,121 \mu./\Delta\text{μεγ.} = 0,111 \mu./\Delta\beta = 0,029 \mu.$ Το σχήμα του αγγείου (βραχυστρόγγυλο) και η διακόσμησή του (ολόβαφες λαβές, ομόκεντροι κύκλοι στο δίσκο των λαβών) το κατατάσσουν στην YE IIIA, B εποχή⁹.

9. Π 4069: Δίωτη κύλικά-ρυτό. Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του χείλους, του σώματος και της μιας λαβής. Σώμα ημισφαιρικό. Λαβές οριζόντιες, ταινιόσχημες, αντιθετικά τοποθετημένες. Χείλος με κλίση προς τα έξω. Ψηλό πόδι με οπή εκροής. Διακόσμηση σκοτεινή καστανέρυθρη, εξίτηλη, εσωτερικά και εξωτερικά. Εξωτερικά παράλληλες ανισοπαχείς ταινίες. Μεσολαβεί ακόσμητη ζώνη στο κάτω μέρος του κυρίως σώματος και αμέσως μετά δύο οριζόντιες ταινίες ανάμεσα

στις οποίες κάθετες μικρές γραμμές. Ολόβαφα χείλος και λαβές. Εσωτερικά ανισοπαχείς ταινίες εναλλάσσονται με άβαφα διαστήματα. Πηλός ωχροκάστανος (Munsell, Hue, 10 YR, 8/4, very pale brown). $Y = 0,184 \mu./Y_{\pi} = 0,09 \mu./\Delta\chi = 0,178 \mu.$ Κυλικόσχημα ρυτά χρονολογούμενα στην YE IIIA₂–IIIB έχουμε από την Κάρπαθο, αλλά μινωικού εργαστηρίου, και την Κρήτη¹⁰.

10. Π 4095: Καλαθόσχημο ρυτό. Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του σώματος και των εκφύσεων των λαβών. Σώμα σφαιρικό. Λαβή κυλινδρική με διχαλωτές απολήξεις. Χείλος με κλίση προς τα έξω. Βάση ελαφρά κυρτή με οπή εκροής στο μέσο. Διακόσμηση καστανέρυθρη σε δύο τόνους, εξίτηλη. Συστήματα παράλληλων ταινιών σε όλο το ύψος του σώματος εσωτερικά και εξωτερικά. Κοντά στο χείλος αντίστοιχα πλατιά ολόβαφη ταινία, που στην εξωτερική πλευρά ενώνεται με την κάτω λεπτότερη ταινία με κάθετες παράλληλες γραμμούλες. Ίδιες γραμμούλες στο χείλος. Στη λαβή ολόβαφες πλατιές ταινίες κατά πλάτος και στα μεταξύ τους διαστήματα λεπτότερες κατά μήκος. Πηλός ωχροκάστανος (Munsell, Hue, 10 YR, 8/3, very pale brown). $Y = 0,175 \mu./\Delta\beta = 0,051 \mu./\Delta\chi = 0,14 \mu.$ Καλαθόσχημα αγγεία χρονολογούμενα στην YE IIIA₂–IIIB εποχή έχουμε από τις Μυκήνες και τις Ζυγουριές¹¹.

11. Π 4090: Γυναικείο ειδώλιο. Ακέραιο. Σχηματικά κυλινδρική η απόδοση του κάτω μέρους του κορμιού που ευρύνεται στη βάση. Τα χέρια ανάγλυφα διπλώνονται στο στήθος, ενώ ανάγλυφη και χρωματική μη φυσιοκρατική είναι και η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου. Στο κεφάλι φέρει πλαστικό διάδημα. Διακόσμηση σκοτεινή κοκκινωπή, εξίτηλη. Στο κάτω μέρος του κορμιού εναλλασσόμενες ζώνες από κάθετες και οριζόντιες γραμμές, ενώ στο πάνω καμπύλα σχήματα και στιγμές. Πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού. Κουκκίδες στα εξογκώματα που συμβολίζουν τα μάτια και τη μύτη. Πηλός γκριζωπός (Munsell, Hue, 7,5 YR, 7/2,

8. M.P., 4 (34) και 60 (46, 54).

9. M.P., 6 (178) και 57 (41, 16) και Σπ. Ιακωβίδης, *Περατή, Β'*, 1970, 157, πίν. 26.

10. M.P., 20 (201) και Philip P. Betancourt, *The history of Minoan Pottery* (1985) πίν. 30.

11. M.P., 20 (317) και C. Blegen, *Zygouries* (1928) 171, πίν. 168 (330).

light gray). $Y = 0,12 \mu./\Delta\beta = 0,047 \mu.$ Βρέθηκε στο λάκκο της ανακομιδής I και ανήκει στον τύπο "transitional" της French¹², στη μετάβαση δηλαδή από τη φυσιοκρατική απεικόνιση των πρωτο-Φιειδωλίων του πρώτου μισού της ΥΕ IIIA εποχής στο τέλος της με το στιλιζαρισμένο T. Όμοιο παράδειγμα από τη Μεσσηνία στον τάφο E-6 του Εγκλιανού¹³.

Φτωχικά είναι τα ευρήματα από χαλκό. Αξίζει να σημειωθούν δύο χάλκινες αιχμές δοράτων που βρέθηκαν δίπλα στην ταφή Γ, η μια μάλιστα λυγισμένη κατά το ταφικό έθιμο, όχι ιδιαίτερα καλής διατήρησης.

Εντυπωσιακά όμως και σημαντικότερα είναι τα αριστουργήματα της μικροτεχνίας που ευτυχώς για την έρευνα ξέφυγαν από τους αρχαίους τυμβωρύχους. Ιδιαίτερα δε τα ευρήματα από χρυσό και υαλόμαζα που δίνουν και μια νέα διάσταση στη μέχρι τώρα έρευνα της μυκηναϊκής Ηλείας. Έτσι βρέθηκαν παπυρόσχημες¹⁴ και ροδακόσχημες¹⁵ χρυσές χάνδρες, ένα θαυμάσιο χρυσό δαχτυλίδι αποτελούμενο από έλασμα πάνω στο οποίο είναι κολλημένα αντιθετικά τέσσερα στριφτά σύρματα, πολλά χρυσά δισκάρια και πολλά μικρά ελάσματα χρυσού διαστ. 13×14 χιλιοστά με έκτυπη παράσταση σχηματοποιημένου φοίνικα — φαίνεται πως επένδυν κάποιο φθαρτό υλικό, ίσως ξύλο, διότι και οι τέσσερις πλευρές τους είναι ελαφρά κυρτές στο τελείωμά τους σε πλάτος 2 χιλιοστών. Από γαλάζια υαλόμαζα, άριστης διατήρησης, βρέθηκαν χυτά πλακίδια διαστ. $4,9 \times 1,3$ εκατοστά με παράσταση σχηματοποιημένου θυσάνου τα οποία φέρουν στις στενές πλευρές τους διαμπερή τρύπα¹⁶. Αποτελούσαν πιθανότατα διάδημα. Σε έναν από τους θαλαμωτούς τάφους του Στραβοκέφαλου Ηλείας παρόμοιο διάδημα βρέθηκε στο κρανίο του νεκρού¹⁷.

Από υαλόμαζα βρέθηκε επίσης στρογγυλή χάνδρα με ιριδισμούς από την οξειδωση του γυαλιού, ενώ από σταχτιά υαλόμαζα άλλες χάνδρες διαφόρων σχημάτων (πάπυρος, κρίνος, ανηρημένη σπείρα, ναυτίλος, δισκάρια). Από ορεία κρύσταλλο χάνδρα σφαιρική με πλατιές αυλακώσεις παράλληλες στον άξονά της. Από γκριζοπράσινο στεατίτη εγχάρακτη σφαιρική χάνδρα¹⁸. Αρκετά σφονδύλια από πράσινο και γκριζο στεατίτη διαφόρων τύπων.

Ο θαλαμωτός τάφος του Αλποχωρίου, πλούσιος και μεγάλοπρεπος για τον αγροτικό χαρακτήρα της μυκηναϊκής Ηλείας, χρονολογείται στην ΥΕ IIIA₂ εποχή με χρήση και σε ολόκληρη την IIIB

(1350–1200 π.Χ.). Δεν υπάρχει καμία ένδειξη για χρήση του τάφου στην IIIΓ εποχή και μεταγενέστερα, πράγμα που σημαίνει ότι, μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων και τη διάλυση της μυκηναϊκής «κοινής», η θέση εγκαταλείφθηκε και έμεινε στη λησμονιά για τρεις χιλιετίδες, αντίθετα με άλλες της Ηλείας που η ζωή συνεχίστηκε ομαλά και στην IIIΓ (Φειά, Ολυμπία, Μιράκα, Ρένια Πλατάνου, Διάσελα, Αγραπιδωχώρι).

Το γεγονός μάλιστα ότι μέσα στο εντελώς διαταραγμένο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε ένας ακέραιος και ανέπαφος σκελετός, αλλά και η ύπαρξη τόσων πολύτιμων αντικειμένων που τα περισσότερα βρέθηκαν μέσα και ακριβώς βόρεια της ταφής Α σαν κάποιος να τα «ακούμπησε» εκεί ή να του έπεσαν, ενισχύει το συμπέρασμα ότι η σύληση του τάφου έγινε βιαστικά και αμέσως μετά τον ενταφιασμό του τελευταίου νεκρού.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ

12. E. French, The development of mycenaean terracotta figurines, *BSA* 66, 1971, 123-124.

13. C. Blegen and M. Rawson, *The Palace of Nestor in Western Messenia III* (1973) 189, πίν. 243, 4A-C.

14. Όμοιες από Πρόσυμνα, βλ. C. Blegen, *Prosymna*, 1921, VOL. II, πίν. 232 (1) και από τους θαλαμωτούς των Μυκηνών (τύπου Δ. Παπύρου) βλ. Αγνή Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών* (1985) 300 (71), πίν. 31 (2300, 4).

15. Ό.π. 194, πίν. 83 (3002).

16. Ό.π. 311, πίν. 83, 2936 (2) και πίν. 132, 4550 (12) (συνδυασμός του τύπου Α ως προς την ταινία με τις νευρώσεις και του τύπου Δ ως προς το θύσανο).

17. *ADelt* 1963, B₁, 103, πίν. 138 ε-στ.

18. Όμοια ακριβώς από Ζυγουριές βλ. C. Blegen, *Zygouries*, ό.π. 207, πίν. 197, 3.

SUMMARY

MYCENAEAN CHAMBER TOMB AT ALPOHORI, IN ELEIA

In May 1985, in the area of Alpothori in Eleia, at 10 km NW of Pyrgos, a Mycenaean chamber tomb was found. It is a new Mycenaean site in Eleia. It consists of a long dromos (9,80 m), a big chamber at

SW of it (2 x 3,20 m).

It was rich in finds, though it was pillaged in ancient times. It was constructed in LH IIIA₂ and has been in use till the end of LH IIIB.

ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΙΤΑΙΑ

Αφιερώνεται στη μνήμη του φίλου, συμπατριώτη και συναδέλφου Περικλή Κουραχάνη που χάθηκε ξαφνικά και άδικα πέρυσι το καλοκαίρι

Η Τριταία είναι ημιορεινή περιοχή και βρίσκεται ανάμεσα στην οροσειρά του Ερυμάνθου, που υψώνεται προς ανατολάς, και στο όρος Σκόλλις προς δυσμάς. Προς νότον ανοίγεται στην Ήλιδα και προς βορρά προς την περιοχή των Φαρών¹. Τα εδάφη της αποτελούνται κυρίως από φλύσχη², έχει κλίμα μεσο-μεσογειακό και τα υψώματα καλύπτονται από θάμνους αειφύλλους³. Διατρέχεται από μικρά ποτάμια και τα πεδινά είναι προσχωσιγενή.

Τα αρχαιότερα λείψανα ζωής γύρω από την Τριταία ανάγονται στην Εποχή του Χαλκού. Προς Β, στις Φαρές, στις νότιες πλαγιές του Παναχαϊκού είναι οι θέσεις Λεόντιο και Καταρράκτης, Ροδιά και Μίραλι. Στην πρώτη έχουν βρεθεί πιθανώς Πρωτοελλαδικά λείψανα, ενώ στις άλλες βέβαια Μεσοελλαδικά. Προς Ν, στην Ήλιδα, στις θέσεις Κωστουρέικα, Προφήτης Ηλίας, Αγραπιδωχώρι έχουν επίσης εντοπισθεί ΠΕ και ΜΕ λείψανα⁴. Κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους στις περιοχές αυτές οι οικισμοί πολλαπλασιάζονται. Σε αυτήν την εποχή ανήκουν και τα αρχαιότερα λείψανα που έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί στην Τριταία, στην Προστοβίτσα και το Σκούρα.

Στην Προστοβίτσα (σήμερα ονομάζεται Δροσιά), κατά το 1928 ο Κυπαρίσσης ανέσκαψε 101 θαλαμοειδείς τάφους, που ήταν σχεδόν όλοι συλημένοι. Τα λίγα ευρήματα χρονολογήθηκαν στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁵. Στο Σκούρα, στη θέση Κιβούρια, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, τα ευρήματα του οποίου χρονολογήθηκαν στην ΥΕ ΙΙΙΑ–Β περίοδο⁶.

Κατά την αρχή και την πρώτη περίοδο των ιστορικών χρόνων, όπως παντού άλλωστε, οι οικισμοί μειώνονται. Στην Τριταία μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπισθεί θέσεις της Πρωτογεωμετρικής και της Γεωμετρικής περιόδου, ενώ αμφίβολα είναι κάποια ευρήματα που αποδίδονται στα αρχαϊκά ή πρώιμα κλασικά χρόνια⁷. Στην περιοχή ηγετικό ρόλο κρατεί η πόλη Τρίταια, ή Τρίτεια⁸, η οποία μαζί με άλλες αχαϊκές πόλεις συνέβαλε στην ανασυγκρότηση της Αχαϊκής Συμπολιτείας κατά το 280 π.Χ.⁹.

Λείψανα της πόλης αποκάλυψε κατά το 1932 ο Νεράτζουλης¹⁰, πριν λίγα χρόνια δε οι έρευνες ξανάρχισαν. Σε διάφορες θέσεις της περιοχής υπάρχουν διάσπαρτα λίγα λείψανα, ελληνιστικών κυρίως χρόνων. Πρόκειται κυρίως περί τάφων, οι οποίοι πρέπει να ανήκουν σε μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις μάλλον παρά σε οργανωμένους οικισμούς¹¹.

Θα μνημονεύσουμε εδώ δύο ευρήματα από το

1. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Αχαϊκά και Αρκαδικά* (1980) χάρτης σ. 14.

2. J. Decourt, Contribution à l'étude géologique d'un secteur du Péloponnèse septentrional, *Ann. Géol. D. Pays Hell.* 15, 1964, 5, πίν. 2 (περιοχή Ρουπακιάς).

3. Δασικός Χάρτης νομού Αχαΐας. Υπουργείο Γεωργίας, Δασική Υπηρεσία, έκδοση 1987.

4. R. Hope Simpson – O. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean civilisation in the Bronze Age*, V.I, SIMA LII, 1979, 88 κ.ε., χάρτ. Β.

5. Hope Simpson – Dickinson, *ό.π.*, θέση Β 62 (σ. 92). Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, SIMA LV, 1979, θέση 51 (σ. 33). Ν. Κυπαρίσσης, *Prakt* 1928, 114 κ.ε.

6. Ε. Μαστροκόστας, *ADelt* 16, 1960, 144. Papadopoulos, *ό.π.*, θέση 52.

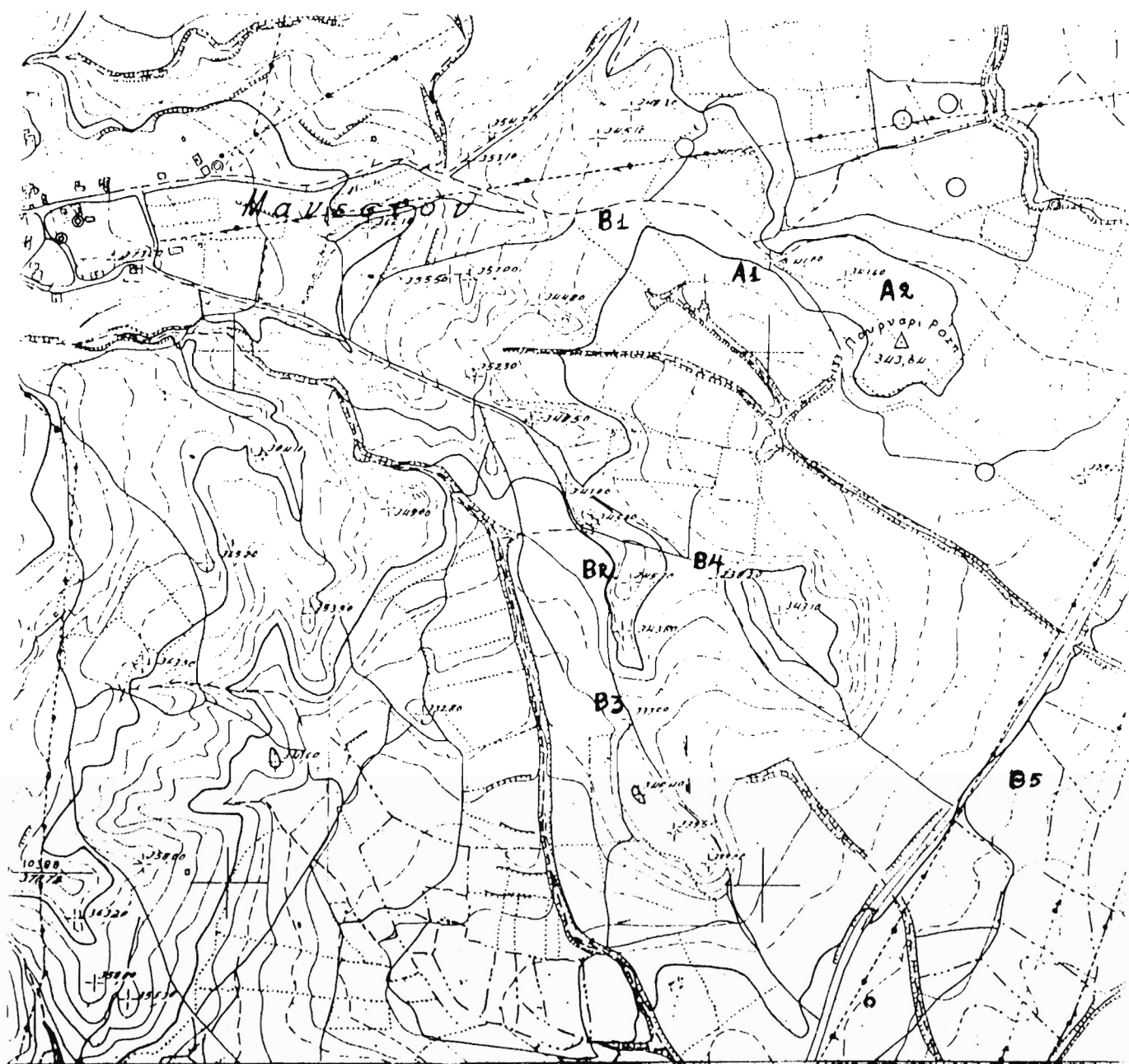
7. Π. Νεράτζουλης, *Αχαϊών Δωδεκαπόλεως ερείπια και μνημεία*, μέρος Α (1941) 30.

8. Παπαχατζής, *ό.π.* 132, σημ. 4.

9. *I.E.E.*, τόμ. Δ', 369.

10. Νεράτζουλης, *ό.π.* 9-19.

11. Στην περιοχή του χωριού Μάνεση, στα τέλη της δεκαετίας του '70, ερευνήθηκαν τάφοι από την Εφορεία Αρχαιοτήτων κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο. Προς ΑΝΑ του χωριού, στη θέση Διασελάκια (βλ. πιο κάτω, χάρτης, θέση Β3), πριν πολλά χρόνια, υπήρχαν δύο ορθογώνιες λιθόπλινθοι με κανονική βάθυνση στη μία πλευρά, προφανώς βάσεις στηλών. Λίγα μέτρα νοτιότερα, κοντά στο ρέμα, σωζόταν όρθιος λίθινος πεσσός, από τον οποίο η θέση επονομάστηκε «Όρθιο Λιθάρι». Προς Α της προηγούμενης θέσης, πλησίον της λεωφόρου, υπάρχει η θέση Αρμακάδες. (Ονομάζεται έτσι από τους σωρούς των λίθων. Η λέξη *αρμακάς* πρέπει να προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη έρμα: σωρός από πέτρες και χώμα.) Από τους κατοίκους αναφέρονται «τάφοι, κεραμίδια, λυχνάρια». Λείψανα τοίχων, αδιάγνωστη κεραμική και κεραμίδες βρίσκονται στη θέση Ράχη Πουρνάρι, βλ. πιο κάτω.

Τοπογραφικός χάρτης.

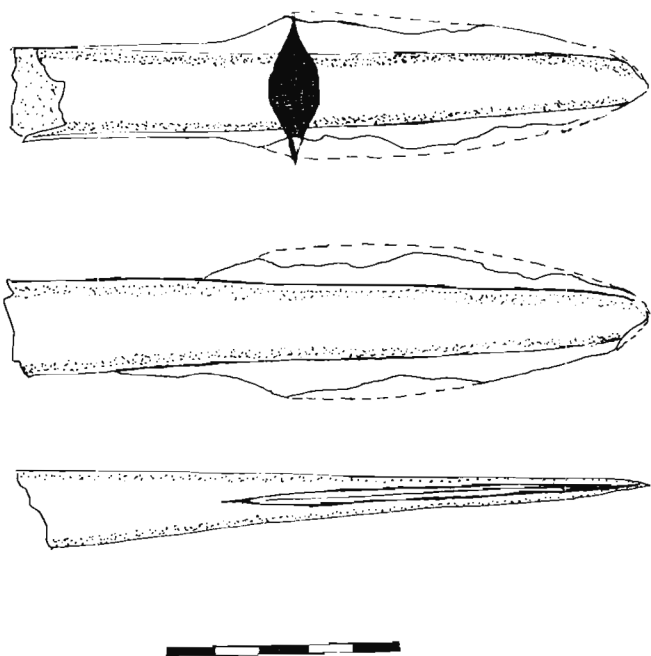
χωριό Μάνεση, τα οποία φαίνεται ότι έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της περιοχής.

Το Μάνεση βρίσκεται στις ανατολικές πλαγιές της λοφοσειράς που διατρέχει από Β προς Ν το δυτικό τμήμα της Τριταίας. Το γεωφυσικό περιβάλλον είναι ίδιο με της άλλης περιοχής: οι ψηλότεροι λόφοι από αργιλοσχιστώδη πετρώματα είναι σκεπασμένοι με αειφύλλα φυτά. Στους πρόποδες τους αναπτύσσεται σειρά μικρών υψωμάτων, που σήμερα καλλιεργούνται (χάρτης), και ανάμεσά τους υπάρχουν μικρά ρέματα. Τέλος στα χαμηλότερα δη-

μιουργείται μικρή πεδιάδα που διαρρέεται από ποτάμι, το οποίο εκβάλλει στον Πηνειό. Την ίδια πορεία ακολουθεί η σημερινή εθνική οδός Πατρών – Τρίπολης, η οποία πρέπει να βρίσκεται «πάνω» στην αρχαία οδό¹². Σε δύο θέσεις των χαμηλών υψωμάτων εντοπίστηκαν δύο νέες αρχαιολογικές θέσεις.

Α. Ανατολικότερα από το χωριό υπάρχει η θέση Ράχη Πουρνάρι, που ενώνεται με τα προς Δ υψώματα με στενό λαιμό. Στο σημείο αυτό (χάρτης, ση-

12. Βλ. σημείωση 1.

Σχέδιο 1. Χάλκινη αιχμή δόρατος από την Τριταία.

μείο Α1), τον Δεκέμβριο του 1971 μετά από διάνοιξη αγροτικής οδού αποκαλύφθηκε χάλκινη αιχμή δόρατος και μικρό αγγείο κατατριμμένο από το βάρος του εκσκαφέα. Στο έδαφος διακρίνονταν τα ίχνη του ξύλινου στυλεού του όπλου. Αμέσως έγινε αντιληπτό ότι επρόκειτο περί μυκηναϊκού τάφου.

Τα τμήματα του αγγείου, τα οποία δεν είναι δυνατόν να συγκολληθούν, είναι σαφές ότι ανήκουν σε κρατηρίσκο, που δεν είναι όμως εύκολο να χρονολογηθεί.

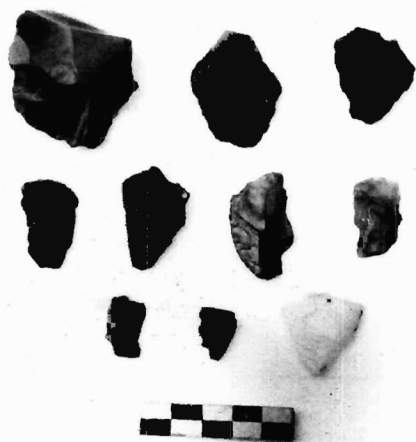
Η χάλκινη αιχμή δόρατος (Μουσείο Πατρών,

Μικροαντικείμενα, αρ. 1064), έχει σωζόμενο μήκος 0,14 μ., σωζόμενο πλάτος αιχμής περίπου 0,03 μ. και διάμετρο αυλού 0,019 μ. Είναι φυλλόσχημη και έχει ευρύ αυλό, ο οποίος την διατρέχει σε όλο της το μήκος. Τα πλαϊνά λεπτά τμήματά της έχουν υποστεί πολλές φθορές (σχέδιο 1). Η αιχμή αυτή ανήκει στον τύπο Α του Παπαδόπουλου και Α2-3 του Snodgrass και δύναται να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδο¹³.

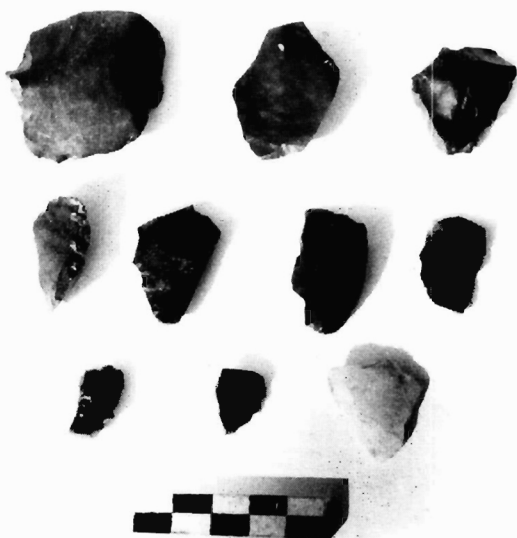
Το εύρημα αυτό, συνδεδεμένο με τη μυκηναϊκή θέση της Προστοβίτσας, που θα είχε χαρακτήρα κτηνοτροφικό, και του Σκούρα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σε τόπους χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (π.χ. οχυρότητας) είναι δυνατόν να υπάρχουν μυκηναϊκά λείψανα μεμονωμένα, ή σε μεγαλύτερα σύνολα, τα οποία πρέπει να αναζητηθούν προσεκτικά. Ο τάφος αυτός θα πρέπει να ανήκει σε κάποια γεωργική εγκατάσταση, που θα βρίσκεται στη γύρω περιοχή, αλλά δεν έχει ακόμη εντοπισθεί.

13. Τα ευρήματα παραδόθηκαν την επομένη στο Μουσείο Πατρών, δεν έγινε όμως έρευνα στο σημείο αυτό.

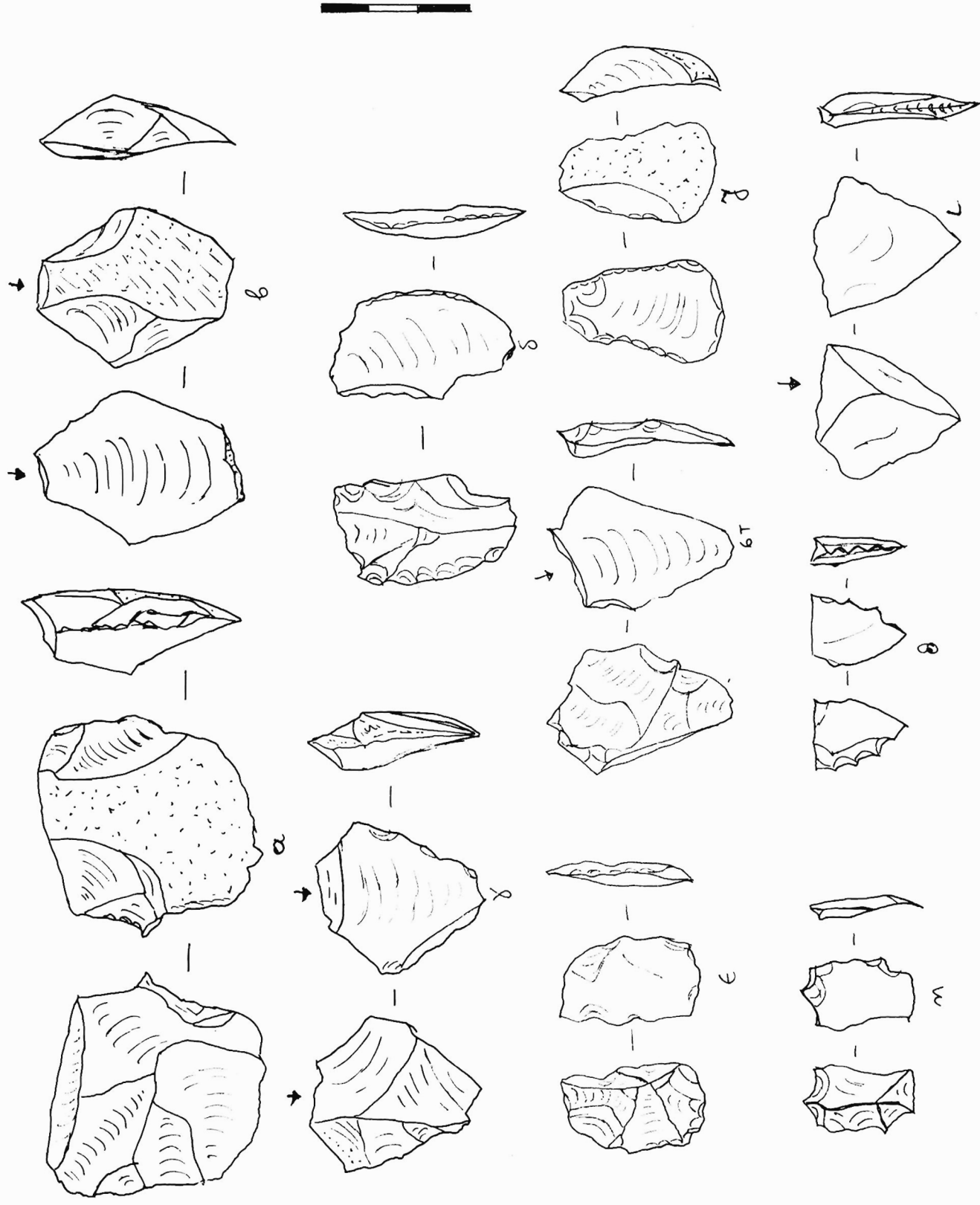
Ως προς την αιχμή: Papadopoulos, *ό.π.* 163. Α. Snodgrass, *Early Greek armour and weapons* (1964) 118, εικ. 7, α. Είναι παρόμοια ως προς το σχήμα, αλλά με μικρές διαφορές ως προς το πλάτος της αιχμής, τη διαμόρφωση και το εύρος του αυλού, με την αιχμή αρ. 326 α του Μουσείου Πατρών από το Βρυσάριο (Γουρζούμια) Φαρών και την αρ. 307 από το Γηροκομείο Πατρών (Papadopoulos), *ό.π.* εικ. 317 α (2η), 352 α και 316 β, 349 β αντίστοιχα.

Εικόνα 1.

Εικόνα 2.

Σχέδιο 2. Λίθινα εργαλεία από την Τριταία.

Η πιθανότερη θέση είναι το πλάτωμα του υψώματος Ράχη-Πουρνάρι, που δεσπόζει στη γύρω περιοχή, όπου σώζονται επιφανειακά λείψανα τοίχων, μάλλον της ύστερης αρχαιότητας (χάρτης, θέση Α2). Γύρω από το ύψωμα εκτείνεται εύφορη καλλιεργήσιμη γη, με μικρές πηγές και μικρά ποτάμια. Ο τάφος δεν πρέπει να είναι μεμονωμένος και η πλαγιά που κατεβαίνει προς Ν του αυχένα, όπου το έδαφος είναι επιφανειακά αργιλοπηλώδες κιτρινωπό και βαθύτερα αργιλοσχιστώδες γκριζο, είναι κατάλληλη για τη δημιουργία νεκροταφείου¹⁴.

Β. Το δεύτερο εύρημα ήταν ανέλπιστο. Στην ίδια περιοχή, λίγο δυτικότερα από τη θέση Α1 (χάρτης, θέση Β1), βρέθηκε πριν μερικά χρόνια τμήμα πυριτολίθου με σαφείς ενδείξεις επεξεργασίας. Το τυχαίο αυτό γεγονός αποτέλεσε την αφορμή για μια μικρή επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή.

Λίγο νοτιότερα υπάρχει μικρή συστάδα λόφων από αργιλοσχιστώδη πετρώματα (θέση Β2-Β3, Διασελάκιο). Στη δυτική πλευρά τους, όπου διέρχεται αγροτική οδός, συγκεντρώσαμε 7 απολείσματα με σαφή ίχνη επεξεργασίας. Σε δύο ανατολικότερες θέσεις (Β4 και Β5) βρέθηκαν 2 ακόμη απολείσματα από μαυρωπό πυριτόλιθο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ «ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ»

Θέση Β1, Ράχη Αγραπιδιά (στο χωματόδρομο).

1) Πυρήνας στιλπνού καστανέρυθρου πυριτολίθου που διασώζει τμήμα της εξωτερικής όψης του βότσαλου, από τον οποίο έχουν εξαχθεί τριγωνικού σχήματος απολείσματα. Μήκ. 0,045 μ., πλάτ. 0,045 μ., πάχ. 0,017 μ.

Εικ. 1, α. 2, α. Σχέδ. 2, α.

Θέση Β2, Διασελάκιο.

2) Απολείσμα καστανέρυθρου πυριτολίθου, τριγωνικού σχήματος, που διασώζει το σημείο κρούσης. Μήκ. 0,042 μ., πλάτ. 0,032 μ., πάχ. 0,012 μ.

Εικ. 1, β. 2, β. Σχέδ. 2, β.

Θέση Β3, Διασελάκιο.

3) Απολείσμα καστανού πυριτολίθου, που διασώζει το σημείο κρούσης. Στη μία πλευρά υπάρχει αραιή επεξεργασία. Μήκ. 0,035 μ., πλάτ. 0,032 μ., πάχ. 0,011 μ.

Εικ. 1, γ. 2, γ. Σχέδ. 2, γ.

4) Μικρή «λεπίδα» στιλπνού καστανού πυριτολίθου. Στην καμπύλη πλευρά υπάρχει λεπτολόγος επεξεργασία και στην άλλη εντομή. Μήκ. 0,037 μ., πλάτ. 0,022 μ., πάχ. 0,006 μ.

Εικ. 1, στ. 2, στ. Σχέδ. 2, δ.

5) Μικρή «λεπίδα» από κοκκινωπό πυριτόλιθο. Στη μία επιφάνεια υπάρχει αραιή επεξεργασία. Μήκ. 0,03 μ., πλάτ. 0,018 μ., πάχ. 0,005 μ.

Εικ. 1, ζ. 2, ζ. Σχέδ. 2, ε.

6) Μικρή «λεπίδα» από γκριζο πυριτόλιθο. Έχει αραιή επεξεργασία. Μήκ. 0,023 μ., πλάτ. 0,014 μ., πάχ. 0,003 μ.

Εικ. 1, η. 2, η. Σχέδ. 2, η.

7) Μικρό θραύσμα ερυθρού πυριτολίθου. Η μία πλευρά του έχει οδοντωτή διαμόρφωση. Μήκ. 0,019 μ., πλάτ. 0,013 μ., πάχ. 0,005 μ.

Εικ. 1, θ. 2, θ. Σχέδ. 2, θ.

Θέση Β4, Διασελάκιο.

8) Απολείσμα γκριζόμαυρου πυριτολίθου που διασώζει τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας του βότσαλου και ίχνη χρήσης. Μήκ. 0,032 μ., πλάτ. 0,021 μ., πάχ. 0,009 μ.

Εικ. 1, δ. 2, δ. Σχέδ. 2, ζ.

9) Απολείσμα τριγωνικού σχήματος από Quartz. Διακρίνονται προσπάθειες προετοιμασίας της μιας πλευράς. Μήκ. 0,03 μ., πλάτ. 0,028 μ., πάχ. 0,006 μ.

Εικ. 1, ι. 2, ι. Σχέδ. 2, ι.

Θέση Β5, Αρμακάδες.

10) Απολείσμα μαύρου πυριτολίθου, τριγωνικού σχήματος. Διασώζει το σημείο κρούσης και φέρει επεξεργασία στη μία επιφάνεια. Μήκ. 0,039 μ., πλάτ. 0,025 μ., πάχ. 0,006 μ.

Εικ. 1, ε. 2, ε. Σχέδ. 2, στ.

Περισυνελέγησαν επίσης απολείσματα πυριτολίθου διαφόρων χρωμάτων και ποιοτήτων και βότσαλα πυριτολίθων προετοιμασμένα για την εξαγωγή απολεισμάτων.

14. Στο τμήμα αυτό της πλαγιάς υπάρχουν ενδείξεις ότι το έδαφος κατά τόπους είναι μαλακότερο. Ίσως στα σημεία αυτά υπάρχουν και άλλοι τάφοι.

Τα εργαλεία και τα απολεπίσματα αυτά, που φαίνεται ότι προέρχονται από υπαίθρια δραστηριότητα και όχι υπαίθρια εγκατάσταση ανθρώπων της εποχής του λίθου, δεν παρουσιάζουν τυπικά χαρακτηριστικά¹⁵ και θυμίζουν τη λιθοτεχνία των υπαίθριων επίσης θέσεων, που είναι διάσπαρτες στον κάμπο της Ήλιδας¹⁶. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η ομοιότητα του πυριτολιθικού υλικού και των δύο περιοχών, καθώς και της γεωμορφολογίας των θέσεων όπου αυτά βρέθηκαν, και της γεωλογικής σύστασης των στρωμάτων εντός των οποίων υπήρχαν¹⁷.

Σύμφωνα με πρόσφατες εργασίες η λιθοτεχνία της Ήλιδας, που διακρίνεται σε τρεις φάσεις, μπορεί να χρονολογηθεί στην Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο, ή και λίγο μεταγενέστερα¹⁸.

Συστηματική έρευνα στις θέσεις αυτές και γύρω από αυτές ελπίζεται ότι θα αποδώσει περισσότερα ευρήματα, που θα φωτίσουν την αγνή εικόνα της Τριταίας των προϊστορικών χρόνων¹⁹.

ΟΛΓΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

15. Ίσως έχει δίκαιο όμως η Ευγ. Αδάμ για τις γενικευτικές απόψεις, ότι δηλαδή οι ελληνικές λιθοτεχνίες της Νεότερης Παλαιολιθικής περιόδου είναι ελάχιστα τυπικές. Βλ. Eugenia Adam, *Technological and Typological Analysis of upper paleolithic stone industries of Epirus...*, 1989 (BAR Intern. ser. 512) 17.

16. Για τις σχετικές έρευνες βλ.: J. Servais, *BCH* 85, 1961, 1-9. A. Leroi-Gourhan, *BCH* 88, 1964, 1-8. J. και N. Chavaillon, *Fr. Hours*, *BCH* 91, 1967, 151-201, και *BCH* 93, 1969, 97-151. Τα ευρήματα αυτά βρίσκονται στο Μουσείο της Ολυμπίας. Τις επιμελήτριες Αρχαιοτήτων κ. κ. Ν. Κοκκοτάκη και Γ. Χατζή ευχαριστώ που με διευκόλυναν να τα εξετάσω.

17. A. Leroi Gourhan - N. και J. Chavaillon, *Ann. Géol. D. Pays Hell.* 14, 1963, 324-329.

18. Το πρόβλημα της τυπολογικής κατάταξης και της χρονολόγησης της μικρής αυτής σειράς θα πρέπει να ερευνηθεί με βάση τον προβληματισμό που έχει διατυπωθεί πρόσφατα για τις λιθοτεχνίες της Ύστερης Παλαιολιθικής και της προνεολιθικής περιόδου. G. Kourtessi-Philippaki, *Le Paléolithique de la Grèce continentale* (1986) 221. C. Perlès, New ways with an old problem..., στο E. French - K. Wardle (εκδ.), *Problems in Greek prehistory* (1987) 480. C. Runnels, A prehistoric survey of Thessaly: new light on the Greek middle paleolithic, *JFieldA* 15, 1988, 285. Eug. Adam, *ό.π.*

19. Σημαντική συμβολή στην Ιστορία της περιοχής θα αποτελέσει και η καταγραφή και μελέτη του γλωσσικού υλικού, το οποίο κινδυνεύει να χαθεί.

SUMMARY

PREHISTORIC FINDS FROM TRITAIJA

In the region of Tritaea, SE from Patras, during a short survey very important prehistoric finds had been collected: bronze spearhead and potsherds of

mycenaean date, and several flint tools and flakes belonging to the Upper Paleolithic Period.

ΑΧΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Απολογισμός και προοπτικές της έρευνας

Η ανακοίνωση που ακολουθεί δεν αποβλέπει στη διαπραγμάτευση της μιας ή της άλλης όψης της ιστορίας του Κοινού ή των πόλεων της πελοποννησιακής Αχαΐας, για τις οποίες υπάρχουν, στον παρόντα μάλιστα τόμο, και πολλές και χρήσιμες συμβολές. Θα ήθελα μάλλον, μετά από ένα σύντομο απολογισμό της αχαϊκής ιστοριογραφίας, να αναφερθώ στις δυσκολίες της έρευνας και να επισημάνω μερικούς από τους στόχους που θα έπρεπε να αποτελέσουν αντικείμενο ερευνών στα επόμενα χρόνια. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει πως στερείται κάθε ενδιαφέροντος οποιαδήποτε άλλη κατεύθυνση ή μελέτη που δεν εντάσσεται στο παραπάνω πλαίσιο. Μια αρτιότερη γνώση της ιστορίας της Αχαΐας κατά την Αρχαιότητα δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί παρά μόνο με την εκπόνηση σειράς μελετών, που φυσικά δεν πρέπει να περιορισθούν σε αυστηρά χρονολογικά ή γεωγραφικά όρια. Η γνώση της οργάνωσης του ελληνιστικού Κοινού, για παράδειγμα, δεν νοείται χωρίς αυτή των κλασικών χρόνων, όπως δεν νοείται και η τελευταία χωρίς εκείνη των παλαιότερων εποχών. Από την άλλη πλευρά δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η πολιτική, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη των πόλεων της περιοχής είναι στενά συνδεδεμένη με εκείνη των γειτονικών περιοχών προς βορράν, στο νότο, στη δύση και στην ανατολή, σε ορισμένες μάλιστα περιόδους, επηρεάζεται ιδιαίτερα και από απομακρυσμένες περιοχές, όπως π.χ. τη Μακεδονία ή την πτολεμαϊκή Αίγυπτο και την Ιταλία.

Η προϊστορία της Αχαΐας μάς είναι ελάχιστα γνωστή, και αυτό οφείλεται ασφαλώς στα πενιχρά αρχαιολογικά ευρήματα που έχουν ως σήμερα εντοπιστεί¹· εξαίρεση αποτελεί η περίοδος του χαλκού — και ιδιαίτερα οι τελευταίες φάσεις της — χάρη στα πολλά και εντυπωσιακά ευρήματα των τελευταίων τριάντα χρόνων². Η κατάσταση είναι σχεδόν απελπιστική για την περίοδο των «σκοτεινών χρόνων» αλλά και για τη γεωμετρική που ακολουθεί. Τα σχετικά πρόσφατα ευρήματα που αποδίδονται στις παραπάνω περιόδους είναι βεβαίως ενδιαφέροντα, αλλά ακόμα πολύ λίγα για να δώσουν μια σαφή εικό-

να³. Δεν διαφωτίζουν αρκετά, π.χ. ως προς θέματα συγκρότησης και οργάνωσης των «πόλεων» των οποίων την ύπαρξη παραδίδει ο «κατάλογος των νεών» (Ιλ. Β', 573-575), όπως και δεν βοηθούν καθόλου στην κατανόηση της «αινιγματικής» πράγματι συμμετοχής των αχαϊκών πόλεων στον δεύτερο ελληνικό αποικισμό της Κάτω Ιταλίας, που αναφέρεται σε μεταγενέστερες φιλολογικές πηγές⁴. Η πρώτη πολιτική ιστορία της Αχαΐας, γνωστή από τον Πολύβιο, αρχίζει με την κάθοδο των Ηρακλειδών στην Πελοπόννησο (ΙΙ, 41) και τη διακυβέρνησή της, χωρίς διακοπή, από μια βασιλική δυναστεία της οποίας ιδρυτής ήταν ο Τισαμενός και τελευταίος της εκπρόσωπος ο Ώγγυος⁵. Η κλασική επο-

1. Για τα ευρήματα της παλαιολιθικής εποχής βλ. A. Leroi-Gourhan - J. N. Chavaillon, *Paléolithique du Péloponnèse*, *BPrHistFr* LX (1963) 249-265, και τελευταία A. Ντάρλας, Παλαιολιθικά ευρήματα από το Καλαμάκι Αχαΐας *ADelt* 40, 1985 Meletai, 194-206. Ο Κ. Συριόπουλος, *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου* (Αθήνα 1964) 80, 105-108, 480-484, 503-506, 526-529, παραθέτει μόνο τα ευρήματα της ΜΕ και ΥΕ περιόδου (βλ. επόμενη σημείωση).

2. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. γενικώς: P. Åström, *Mycenaean Pottery from the Region of Aigion, with a List of Prehistoric Sites in Achaia*, *OpAth* 5, 1964, 89-110. E. T. Vermeule, *The Mycenaean in Achaia*, *AJA* 64, 1960, 2-21. A. J. Papadopoulos, *Excavations at Aigion* (Göteborg 1970, SIMA αρ. 46) και του ίδιου, *Mycenaean Achaia* (Göteborg 1979) vols. I-II. R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece* (Noyes Press, New Jersey 1981) 89-92, 154-155. Τα αποτελέσματα της έρευνας σ' αυτό τον τομέα συνοψίζουν στον παρόντα τόμο η S. Deger-Jalkotzy, *Zum Verlauf der Periode SH III C in Achaia*, 19-29, και ο Th. Papadopoulos, *Achaia's Role in the Mycenaean World*, 31-37.

3. Βλ. N. Ζαφειρόπουλος, *Prakt* 1952, 401 κ.ε., και *Prakt* 1955, 193 κ.ε., I Δεκουλάκου, *AEphem* Χρον. 15-29, και της ίδιας, *ASAtene* LX N. S. XLIV, 1982, 219-236. Πρβλ. και M. Πετρόπουλος, Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Αθήνα 1987-88) 85-86.

4. Πρβλ. J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité* (Paris 1957) 140-185.

5. Την τελευταία πληροφορία αντλεί ίσως από τα «Αχαϊκά» του Αριστοτέλη, των οποίων μόνο ο τίτλος είναι γνωστός, βλ. παρακάτω σημ. 13. Για την προηγούμενη περίοδο ίσως είχε στη διάθεσή του τις γενεαλογίες του Εφόρου (πρβλ. Στρ. VIII, 7, 1).

χή δεν είναι περισσότερο γνωστή, δεδομένου ότι οι πληροφορίες που υπάρχουν γενικά στις πηγές είναι πολύ αποσπασματικές και δίδονται με την ευκαιρία της διαπραγμάτευσης των σημαντικών γεγονότων της περιόδου που απασχολούν τους αρχαίους ιστορικούς⁶. Ο Πολύβιος, για παράδειγμα (II, 39), αναφέρει περισσότερες λεπτομέρειες για τη συγκρότηση του Κοινού των Κροτωνιατών, Συβαριτών και Καυλωνίων στη Μεγάλη Ελλάδα παρά για εκείνη των Αχαιών που αποτέλεσε και το πρότυπο της οργάνωσης των αχαϊκών αποικιών.

Αυτή η αδιαφορία των αρχαίων πηγών για την αχαϊκή ιστορία της κλασικής περιόδου είναι κατανοητή, αν σκεφτεί κανείς τον ασήμαντο ρόλο που διαδραμάτισαν οι πόλεις της περιοχής στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας ως την ελληνιστική εποχή⁷. Το γεγονός αυτό εξηγεί την παντελή σχεδόν άγνοιά μας για τους θεσμούς και την οργάνωση του Κοινού και των πόλεων κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων. Μόνο η Πελλήνη φαίνεται να προσήλκυσε το ενδιαφέρον των «πολιτολόγων» της Αρχαιότητας, γιατί παραδίδεται πως ο Δικαίαρχος, μαθητής του Αριστοτέλη, συνέγραψε μια «Πελληνέων πολιτεία» που έχει σήμερα χαθεί⁸.

Ασύγκριτα πιο πλούσια εμφανίζεται η ιστορία της Αχαΐας κατά την ελληνιστική εποχή, όταν αυτή αναδείχθηκε σε σημαντική περιφερειακή δύναμη πλάι στην Αιτωλία, τη Μακεδονία, τα ελληνιστικά Βασίλεια της Ανατολής και, τέλος, τη Ρώμη. Η ιστορία του Κοινού αυτής της περιόδου είναι γνωστή από μεταγενέστερες πηγές, από τις οποίες η πιο σημαντική είναι ασφαλώς ο Πολύβιος, ο οποίος ουσιαστικά διαπραγματεύεται την ιστορία του Κοινού μετά την ανασυγκρότησή του το έτος 281/0 π.Χ. (II, 41, 1-2. Πρβλ. 41, 11 και 71, 6). Εκτός από τον Πολύβιο, πολλοί άλλοι αρχαίοι συγγραφείς ασχολήθηκαν με την ιστορία του Κοινού των Αχαιών και συνέγραψαν διάφορα «Αχαϊκά»⁹, των οποίων το περιεχόμενο μας είναι άγνωστο, αφού τα έργα αυτά δεν έχουν διασωθεί. Είναι αλήθεια πως ο Πολύβιος στα «Αχαϊκά» του αφιερώνει πολλά κεφάλαια στην περιγραφή της ίδρυσης και ανάπτυξης της δεύτερης Συμπολιτείας¹⁰, τα οποία ωστόσο δεν καταλαμβάνουν παρά ένα ασήμαντο μόνο μέρος στο γενικό του έργο, που είναι η παγκόσμια ιστορία, και αποτελούν, όπως έχει ήδη υπογραμμιστεί, ένα είδος εισαγωγής στα κοσμοϊστορικά γεγονότα της εποχής που περιγράφει και στα οποία ο κύριος πρωταγωνιστής είναι η Ρώμη. Στο μέρος αυτό του έργου του ο συγγραφέας εξαιρεί την επιτυχία της Αχαϊκής Συ-

μπολιτείας να συνενώσει ολόκληρη την Πελοπόννησο (II, 38) και την αποδίδει στην ανωτερότητα του «πολιτεύματος» των Αχαιών που ήταν μια πραγματική δημοκρατία, στηριζόμενη στις αρχές της ισότητας και της ελευθερίας (II, 38, 6-8). Πέρα όμως από τον γενικό και αόριστο αυτόν αφορισμό αποφεύγει κάθε συστηματική και εκτενή ανάλυση της ομοσπονδιακής οργάνωσης και περιορίζεται να σημειώσει μερικές διαφορές ανάμεσα στα σύγχρονα ομοσπονδιακά κράτη. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι λείπουν παντελώς από το έργο του αναφορές ή και λεπτομέρειες που αφορούν τους αχαϊκούς θεσμούς. Θα μπορούσε μάλιστα να ισχυριστεί κανείς — κάνοντας σύγκριση με τα άλλα Κοινά — ότι οι μαρτυρίες που υπάρχουν στο έργο του Πολύβιου για την Αχαΐα είναι ασύγκριτα περισσότερες. Παρ' όλα αυτά η σύγχυση είναι διάχυτη και έντονη, ιδιαίτερα όσον αφορά ορισμένους κοινοτικούς θεσμούς, όπως π.χ. εκείνο των αχαϊκών συνελεύσεων¹¹. Πολλοί προσπάθησαν να εξηγήσουν τη στάση αυτή. Μερικοί την απέδωσαν σε κάποια αδυναμία του συγγραφέα να χρησιμοποιεί με ακρίβεια τους τεχνικούς όρους, άλλοι την απέδωσαν στην αδιαφορία του για

6. Για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω τα άρθρα των: Α. Μενδώνη, Η Αχαΐα στους αρχαίους Έλληνες και λατίνους συγγραφείς, 67-73, R. Balladié, L'apport des sources littéraires à la connaissance topographique de l'Elide et de l'Achaïe antiques, 217-222, και Υ. Lafond, Pausanias, historien dans le livre VII de la Periege'se, 75-80.

7. Βλ. τη συνοπτική παρουσίαση των γεγονότων του 5ου και 4ου αι. από τον Brandis στη RE I, 1839, s.v. Achaia, στ. 158-166, και G. Niccolini, *La confederazione Achea* (Pavia 1914) 1-6.

8. Η πληροφορία αυτή οφείλεται στον Κικέρωνα, Ad Att. II, 2 (FGrH III b, Kommentar, σ. 1). Πρβλ. E. Meyer RE XIX.1, 355 στ. 53-59.

9. Οι μαρτυρίες γι' αυτούς βρίσκονται στον Αθήναιο, τον Στέφανο Βυζάντιο ή στα σχόλια του Πινδάρου, πρβλ. FGrH 297 (Αυτοκράτης), FGrH 265 F 1-5 (Ριανός) και FGrH 298 (Αυέσιον). Πρβλ. και FGrH III b, Kommentar, 1-2.

10. Η ιστορία της πρώτης φάσης της Β' Αχαϊκής Συμπολιτείας εκτείνεται στα κεφ. 41-70 του δεύτερου βιβλίου και αναφέρεται στην περίοδο 280-221 π.Χ. Τα γεγονότα του «συμμαχικού πολέμου» τα διαπραγματεύεται στο τέταρτο και πέμπτο βιβλίο. Ο Geltzer (*Die Achaica im Geschichtswerk des Polybios, Kleine Schriften III* [Wiesbaden: Steiner 1964] 123-154 = Kl. Stewe - N. Holzberg [εκδ.], Polybios [Wege der Forschung, Band CCCXLVII, Darmstadt 1982, 38-78]) πιστεύει ότι τα «Αχαϊκά» αποτελούν παλαιότερο, ανεξάρτητο υλικό που το επεξεργάστηκε ο Πολύβιος κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Ρώμη και αργότερα ίσως το ενσωμάτωσε στη γενική του ιστορία ως ένα είδος εισαγωγής στα κοσμοϊστορικά γεγονότα του καιρού του.

11. "Tout ou presque tout est sujet à controverse". Βλ. A. Giovannini, Polybe et les assemblées achéennes, *MusHelv* XXVI, 1969, 1, και σημ. 2-3 (όπου παρατίθενται και άλλες απόψεις).

τους κοινοτικούς θεσμούς εν γένει, γιατί είναι ευρύτερα γνωστό ότι οι θεωρητικοί και πολιτικοί της Αρχαιότητας κατέχονταν από την ιδέα της πόλης-κράτους και δεν ενδιαφέρονταν ούτε οι ίδιοι ούτε οι αναγνώστες τους για τους μηχανισμούς και τις λεπτομέρειες της οργάνωσης των ομοσπονδιακών κρατών¹². Χαρακτηριστικό είναι, από την άποψη αυτή, ότι κανένα ίχνος ούτε υπαινιγμός για το χαρακτήρα και τη φύση αυτών των κρατών δεν υπάρχει στην Πολιτική του Αριστοτέλη¹³. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι και ο ίδιος ο Πολύβιος, μη μπορώντας να απαλλαγεί από αυτή την ιδέα της πόλης-κράτους, θεωρεί το Κοινό ως μία πελώρια πόλη¹⁴.

Οι σύγχρονοι ιστορικοί, πολιτικοί, φιλόσοφοι αλλά και η κοινή γνώμη άρχισαν να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τα Κοινά της Αρχαιότητας στον 18ο και 19ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία είδαν τη γέννησή τους πολλά σύγχρονα ομοσπονδιακά κράτη στην Ευρώπη και στην Αμερική. Το ενδιαφέρον τους ωστόσο επικεντρώθηκε ευθύς εξ αρχής, λόγω του χαρακτήρα των πηγών, στην πολιτική ιστορία των αρχαίων Κοινών και σε πολλές περιπτώσεις επεκτάθηκε και στη μελέτη των κοινοτικών τους θεσμών και της εν γένει πολιτειακής τους οργάνωσης¹⁵. Αυτό ισχύει περισσότερο για τη Συμπολιτεία των ελληνοιστικών χρόνων, για την οποία διαθέτουμε περισσότερες πηγές, σε αντίθεση με εκείνη των κλασικών, για την οποία αυτές είναι σποραδικές και ελάχιστα διαφωτιστικές¹⁶.

Το πρόβλημα που απασχόλησε περισσότερο τους ερευνητές — στον τομέα των αρχαίων θεσμών — ήταν εκείνο της σύνθεσης και των αρμοδιοτήτων των αρχαίων συνελεύσεων. Η απάντηση επίσης στο ερώτημα κατά πόσο οι Αχαιοί αποδέχονταν την έμμεση αντιπροσώπευση και ένα είδος κοινοβουλευτικής δημοκρατίας εξαρτάται από την ερμηνεία που αποδίδει κανείς στις αρχαϊκές συνελεύσεις. Το θέμα αποτέλεσε αντικείμενο μιας εξαντλητικής μονογραφίας του Α. Aymard¹⁷, λίγο πριν από τον τελευταίο πόλεμο, αλλά εξακολούθησε να απασχολεί τους ειδικούς και μετά από αυτόν. Ωστόσο οριστική απάντηση δεν έχει ακόμα δοθεί¹⁸. Οι υπόλοιποι κοινοτικοί θεσμοί μελετήθηκαν, στο μέτρο που επέτρεπαν οι αρχαίες πηγές, αλλά παρά την αξιόλογη προσπάθεια πέντε περίπου γενεών ιστορικών πολλά ερωτήματα δεν έχουν βρει ακόμα την οριστική τους απάντηση¹⁹. Άγνωστος παραμένει ακόμα ο ρόλος του Υπάρχου και, κυρίως, του Ναυάρχου που ιεραρχικά ήταν κατώτεροι από τον Στρατηγό. Πολλά ερωτηματικά υπάρχουν και για τον Υποστράτηγο που

12. Για την ιστορική μέθοδο και το χαρακτήρα των μαρτυριών του Πολύβιου βλ. την κριτική βιβλιογραφία που παραθέτει ο D. Musti, *Polibio negli studi dell'ultimo ventennio*, ANRW I.2, 1972, 1119-1126. Ειδικά για το πρόβλημα των αρχαϊκών συνελεύσεων βλ. παρακάτω σημ. 18.

13. Φαίνεται πως ο Αριστοτέλης ή οι μαθητές του περιέγραψαν τις κυβερνήσεις ενός αριθμού ομόσπονδων κρατών (Θεσσαλών, Αχαιών, Λυκίων), κάτι ανάλογο δηλαδή με την πολιτεία των Αθηναίων: *FGrH* II, 102-117. Πρβλ. J. A. O. Larsen, *Representation and Democracy in Hellenistic Federalism*, *CIPh* XL, 1945.2, 65-97, ιδιαίτερα σ. 77 και σημ. 55. Πρβλ. *FGrH* III b, *Kommentar*, I.

14. *Pol.* II.37, 11. Πρβλ. H. Drexler, *Polybios, Geschichte*, vol. I (Zürich 1961) 148. Η πρόσφατη άποψη του A. Giovannini (*Untersuchungen über die Natur und die Anfänge der Bundesstaatlichen Sympolitie in Griechenland* [Hypomnemata, Heft 33, Göttingen 1971] 31, 93) ότι τα αρχαία Κοινά δεν ήταν ούτε Bundesstaaten ούτε Staatenbunde αλλά Einheitsstaaten, όπως οι παραδοσιακές πόλεις δηλαδή, αμφισβητήθηκε έντονα από τον F. W. Walbank, *Were there Greek Federal States*, *ScrHieros* 3, 1976/7, 27-51 (= *Selected Papers, Studies in Greek and Roman History and Historiography* [Cambridge 1985] 20-37, ειδικότερα σ. 36 σημ. 103). Πρβλ. και G. A. Lehmann, *Erwägungen zur Struktur des Achäischen Bundesstaates*, *ZPE* 51, 1983, 237-261.

15. Πρβλ. τη συνοπτική παρουσίαση όλων αυτών των μελετών στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες στην εισαγωγή της μονογραφίας του M. Dubois, *Les liges étolienne et achéenne* (Paris 1884) 1-16. Πρβλ. επίσης F. A. Freeman, *History of Federal Government from the Foundation of the Achaean League to the disruption of the United States I* (London 1863) *passim*. Για τις επιδράσεις των αρχαίων μορφών συμπολιτειακής οργάνωσης στα σύγχρονα δυτικά κράτη βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτει η G. A. Lehmann, *ZPE* 51, 1983, 251 σημ. 33.

16. Για τη Συμπολιτεία των κλασικών χρόνων βλ. J. A. O. Larsen, *The Early Achaean League*, *Studies Robinson II* (Saint Louis 1953) 797, και του ίδιου, *Greek Federal States: their Institutions and History* (Oxford 1968) 80 και 215 (όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία).

17. *Les assemblées de la confédération achaienne* (Bordeaux 1939) *passim*.

18. Πρβλ. J. A. O. Larsen, *Federal Government* (1955) 79-81, και του ίδιου, *Federal States*, 223-230. F. Chinati, *La Synkletos della lega Achea*, *PP* XV, 1960, 359-363. Για μια πιο κριτική θεώρηση των θέσεων του A. Aymard βλ. A. Giovannini (ό.π. σημ. 14), 37 σημ. 10, και κυρίως του ίδιου, *MusHelv* XXVI, 1969, 1-17, θέσεις που αμφισβητήθηκαν από τον F. W. Walbank, *The Achaean Assemblies again*, *MusHelv* XXVII, 1970, 129-143. Βλ. επίσης για το ίδιο θέμα G. A. Lehmann, *ZPE* 51, 1983, 237-245, 251-261, και J. L. O'Neil, *Who Attended Achaean Assemblies?* *MusHelv* 37, 1980 fasc. 1, 41-49.

19. Το σύνολο των πηγών παρουσιάζεται από τους K. F. Hermann — H. Swoboda, *Lehrbuch der griechischen Staatsaltertümer I* (6), 3 (Tübingen 1913) 380 κ.ε. G. Busolt — H. Swoboda, *Griechische Staatskunde II* (3), *Handbuch der Altertumswissenschaft IV*. 1, 1 (München 1926) 1548 κ.ε. Πολλοί μελετητές αφιέρωσαν και ειδικές μελέτες: W. Schönfelder, *Die staatlichen und Bundesbeamten* (1917) *passim*. Πολύ ενδιαφέρουσες αναλύσεις για τους αρχαϊκούς θεσμούς υπάρχουν στο βιβλίο του A. Aymard (σημ. 17 *passim*) και σε εκείνο του J. A. O. Larsen, *Representative Govern-*

ήταν επικεφαλής μιας «συντέλειας», καθώς και για το ρόλο του Γραμματέως, κατά την πρώτη περίοδο της ζωής του Κοινού²⁰.

Αντίθετα με τους θεσμούς του Κοινού, η πολιτική ιστορία του, και ιδιαίτερα εκείνη της ελληνιστικής εποχής, μας είναι αρκετά πιο γνωστή. Αυτό οφείλεται πρωτίστως στις πλούσιες πληροφορίες που παρέχουν οι αρχαίες πηγές, αλλά και στη συστηματική και συνεχή προσπάθεια που κατέβαλαν οι σύγχρονοι ιστορικοί για καλύτερη αξιοποίησή τους, είτε στο πλαίσιο μονογραφιών αφιερωμένων στο Κοινό και σε ηγετικές φυσιογνωμίες του, είτε στο πλαίσιο ευρύτερων συνθέσεων για την πολιτική ιστορία της περιόδου κατά την οποία η Αχαΐα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Κοινό αναδεικνύεται ως υπολογίσιμη περιφερειακή δύναμη στην περίοδο αυτή και αναπτύσσει στην Πελοπόννησο μία επεκτατική πολιτική η οποία προκαλεί αφενός τη βίαιη αντίδραση γειτονικών της δυνάμεων που θίγονταν και αφετέρου την ανάμειξη της Μακεδονίας, η οποία ήθελε να στηρίξει την Αχαΐα για προστασία και των δικών της συμφερόντων στην περιοχή²¹. Με την επέμβαση όμως του ρωμαϊκού παράγοντα στα ελληνικά πράγματα, ιδιαίτερα μετά τον δεύτερο μακεδονικό πόλεμο, η Μακεδονία παύει να είναι ο διαιτητής των συγκρούσεων στον ελληνικό χώρο και αντικαθίσταται στο ρόλο αυτόν από τη Ρώμη. Παρά την ανατροπή της παραδοσιακής ισορροπίας η Αχαΐα επωφελείται, χάρη στη ρωμαιο-αχαϊκή συμμαχία, από τη νέα τάξη, αν και η πολιτική της αυτή δημιουργεί εσωτερικούς τριγμούς και εξωτερικές αντιδράσεις. Ο επίλογος αυτού του επικίνδυνου ειδυλλίου είναι σε όλους γνωστός: άγνωστα παραμένουν πάρα πολλά σημεία της αχαϊκής πολιτικής, τα οποία δεν εμποδίζουν ωστόσο τους ιστορικούς να ασχολούνται με αυτή με πάθος²².

Αντίθετα, μικρότερο είναι το ενδιαφέρον για τις τύχες του Κοινού κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής, γεγονός που οφείλεται εν μέρει και στην απουσία ή και στην ασάφεια των πηγών²³.

ment in Greek and Roman History (Los Angeles 1955) 75-102, 165-188. Του ίδιου, *Federal States*, 215-240. Ορισμένοι θεσμοί εξετάζονται συνοπτικά και από τον Α. Giovannini (ό.π. σημ. 14, σ. 25-40) καθώς επίσης και από τους Κ. W. Welwei, *Demokratie und Masse bei Polybios*, *Historia* XV, 1966, Heft 4, 282-301, και G. A. Lehmann, *ZPE* 51, 1983, 237-261.

20. Για το τελευταίο αξίωμα καθώς και τις συντέλειες βλ. Aymard, *Mélanges Iorga* (1933) 71-108, και Larsen (ό.π. σημ. 16), 220-221, και του ίδιου, *CIPh* 66, 1971, 84-86.

21. Οι βασικές πηγές για την εν λόγω περίοδο είναι ο Πολύβιος, ο Τίτος Λίβιος και σε μικρότερο βαθμό οι παράλληλοι βίοι του Πλουτάρχου, κυρίως εκείνοι του Άγιδος και του Κλεομένου. Ελάχιστες πληροφορίες εμπεριέχονται και σε μεταγενέστερες ακόμα πηγές, Μ. Klatt, *Forschungen zur Geschichte des achäischen Bundes: Quellen und Chronologie des Kleomenischen Krieges* (Berlin 1877) 6-39. J. V. A. Fine, *The Background of the Social War of 220-217 B.C.*, *AJPh* LXI, 1940, 129 κ.ε. Πρβλ. επίσης F. W. Walbank, *Aratos of Sicyon* (Cambridge 1933) 70-166, του ίδιου, *Philip V of Macedon* (Cambridge 1940) 24-67, και τις πιο πρόσφατες μελέτες γι' αυτή την περίοδο των R. Urban, *Wachstum und Krise des achäischen Bundes: Quellenstudien zur Entwicklung des Bundes von 280 bis 22 v. Chr.* (Wiesbaden 1979) 6-7 (πηγές) και 217-220 (όπου είναι συγκεντρωμένη όλη η νεότερη βιβλιογραφία). Για τις πολύπλοκες σχέσεις του Κοινού με τις λοιπές Συμπολιτείες και τη Μακεδονία βλ. W. W. Tarn, *Macedonia and Greece*, και: *The Greek Leagues and Macedonia*, *CAH* VII (Cambridge 1928) 197-223, 732-768, K. W. Welwei, *Das Makedonische Herrschaftssystem in Griechenland und die Politik des Antigonos Dason*, *RhM* 110, 1967, 306-314, E. S. Gruen, *Aratus and the Achaean Alliance with Macedon*, *Historia* XXI, 1972, 609-625, J. A. O. Larsen, *The Aetolian-Achaean Alliance of 238-220 B.C.*, *CIPh* LXX, 1975, 159-172.

22. Για τις σχέσεις της Συμπολιτείας με τη Ρώμη, κλασικό παραμένει το βιβλίο του A. Aymard, *Les premiers rapports de Rome et de la confédération achaienne* (Bordeaux 1938). Πρβλ. και A. M. Castellani, *Le relazioni fra Roma e la confederazione achea da T. Quinzio Flaminio a L. Emilio Paulo*, *Contributi dell'Ist. Fil. Class., Sezione di Storia Antica* I (Milano 1963) 66-136 (έκδοση dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, Contr. s. III, Scienze Stor., 6). Για τις ίδιες σχέσεις καθώς και τη συνεχή διαμάχη του Κοινού, κατά τον 2ο αι. π.Χ., με απείθαρχα μέλη του όπως τη Σπάρτη και τη Μεσσήνη βλ. την κριτική βιβλιογραφία του D. Musti, *ANRW* 1.2, 1972, 1113-1136 (1146-1151 για τον ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό και τη συμπεριφορά γενικά της Ρώμης στην Ανατολή), στην οποία πρέπει σήμερα να προστεθούν και μερικές πολύ αξιόλογες νεότερες μελέτες: E. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome II* (Los Angeles-London 1984) κεφ. 13-14: *Rome and Greece I-II*, 437-528. J.-L. Ferrary, *Rome, les Balkans, la Grèce et l'Orient au IIe siècle avant J.-C.*, στο συλλογικό έργο, *Rome et la conquête du monde méditerranéen II* (Paris 1978, υπό τη διεύθυνση του Claude Nicolet) 730-763, και του ίδιου, *Philhellénisme et impérialisme*, *BEFAR* 271, 1988, *passim*, και τέλος την πρόσφατη μονογραφία του A. Bastini, *Der achäische Bund als hellenische Mittelmacht* (1987) *passim*. Τέλος, ειδικής μνείας χρήζει η μονογραφία του R. M. Errington, *Philopoemen* (Oxford 1969) *passim*, όπου υπάρχουν εκτενείς αναφορές και στους σύγχρονους Αχαιούς πολιτικούς, όπως π.χ. τον Αρίσταινο, τον Λυκόρτα, τον Καλλικράτη κ.ά.

23. Πρβλ. J. A. O. Larsen, *Roman Greece*, στο συλλογικό έργο του T. Frank, *An Economic Survey of Rome*, vol. IV (Baltimore 1933-1940) *passim*, S. Accame, *Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto* (Rome 1946) *passim*. Αυτή η ένδεια των πηγών είναι ιδιαίτερα προφανής στην πρόσφατη μονογραφία του Th. Schwertfeger, *Der achäische Bund von der Zerstörung Korinths bis zur Neuordnung Griechenlands durch Augustus* (München 1974) *passim*. Για το Κοινό των αυτοκρατορικών χρόνων βλ. Ul. Kahrstedt, *Das Koinon der Achaier*, *SOs* 28, 1950, 70-75.

Το μεγάλο ενδιαφέρον των ιστορικών για την ιστορία και την οργάνωση του Κοινού των Αχαιών στα ελληνιστικά χρόνια έθεσε σε δεύτερη μοίρα το ενδιαφέρον για την ιστορία των επιμέρους πόλεων-μελών του, και ιδιαίτερα αυτών της παλαιάς Αχαΐας. Η τοπική ιστορία των τελευταίων «συγγέεται» — τόσο στην αρχαία όσο και στη σύγχρονη ιστοριογραφία — με εκείνη του Κοινού. Η πολιτειακή τους οργάνωση και κυρίως η οικονομική και κοινωνική τους ιστορία δεν αποτέλεσαν αντικείμενο καμιάς μελέτης. Οι ελάχιστες μονογραφίες που συντάχθηκαν για μερικές από αυτές στα τέλη του 19ου αιώνα, στα πλαίσια της αφύπνισης του «τοπικού πατριωτισμού», λίγες σελίδες αφιερώνουν στην αρχαιότητα, στις οποίες αφθονούν οι συγχύσεις και οι απλουστεύσεις²⁴. Πιο εμπειριστατωμένες είναι οι μελέτες του E. Meyer στη *RE* για την Πάτρα, την Τριταία και κυρίως την Πελλήνη, καθώς και του F. Böhle για την Όλενο και τις Φαρές, που απαιτούν ωστόσο μερικές συμπληρώσεις ή βελτιώσεις, οφειλόμενες στα σημαντικά ευρήματα και στις δημοσιεύσεις των νεότερων χρόνων. Αντίθετα, πλήρης αναθεώρηση απαιτείται στα άρθρα της ίδιας εγκυκλοπαίδειας που αφορούν τη Δύμη, το Αίγιο, την Αίγειρα καθώς και μερικές άλλες μικρότερες πόλεις ή πολιίσματα²⁵.

Ποια είναι τα σύγχρονα δεδομένα και ποιες οι προοπτικές της αρχαιογνωστικής έρευνας στην Αχαΐα τα επόμενα χρόνια; Ασφαλώς η συγκέντρωση ενός μεγάλου αριθμού αρχαιολογικών ευρημάτων κάθε είδους αποτελεί πολύτιμο υλικό, του οποίου η καταγραφή και η μελέτη θα συμβάλουν στη δημιουργία κατάλληλης υποδομής και κατ' ακολουθίαν σε πιο εμπειριστατωμένη και σφαιρική αντιμετώπιση των προβλημάτων της αχαιϊκής ιστορίας. Ο στόχος αυτός θα επιτευχθεί καλύτερα, αν παράλληλα με την παραδοσιακή αρχαιολογική έρευνα αναπτυχθούν και νέοι τομείς οι οποίοι θα επιβάλουν και την αναπροσαρμογή των ενδιαφερόντων και των μεθόδων σχετικά με τα ιστορικά προβλήματα του Αρχαίου κόσμου. Στις προοπτικές αυτές, λοιπόν, θα αναφερθώ αμέσως παρακάτω.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Στα τέλη του 19ου αιώνα η Ακαδημία του Βερολίνου είχε σχεδιάσει την έκδοση των επιγραφών της Αχαΐας και της Ηλείας στον VI τόμο της σειράς *Inscriptiones Graecae*, σε αντικατάσταση της πεπαλαιωμένης τότε έκδοσης του A. Boeckh (*Corpus Inscriptionum Graecarum*, Βερολίνο 1828) στο οποίο

περιλαμβάνονται μόνο 16 αχαιϊκές επιγραφές. Το έργο αυτό δυστυχώς δεν πραγματοποιήθηκε. Μερικές μόνο αξιόλογες επιγραφές συμπεριλήφθηκαν σε θεματικά συντάγματα και συλλογές ή στους ετήσιους τόμους του *Supplementum Epigraphicum Graecum* από το 1923 και εξής²⁶. Οι λατινικές επιγραφές είχαν κάπως καλύτερη τύχη. Δημοσιεύτηκαν στον τρίτο τόμο και στα συμπληρώματα της σειράς *CIL* από τον Mommsen, στο τέλος του προηγούμενου αιώνα, και στην *Année Epigraphique* στη συνέχεια²⁷. Παρά τη φιλότιμη αυτή προσπάθεια, αρκετές επιγραφές — δημοσιευμένες σε τοπικά περιοδικά ή στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο — παραμένουν μαζί με τον ικανό αριθμό των αδημοσιεύτων άγνωστες στο κοινό των ειδικών.

Είναι ευνόητο πως τα προβλήματα αυτά καθιστούν, αν όχι δύσκολη, τουλάχιστον προβληματική την προσέγγιση των κειμένων, ιδιαίτερα των νέων ευρημάτων που ευτυχώς πολλαπλασιάζονται τα τελευταία χρόνια. Η ανάγκη ενός σύγχρονου και εμπειριστατωμένου Συντάγματος των αχαιϊκών επιγραφών είναι ως εκ τούτου προφανής.

Στο τελευταίο επιγραφικό συνέδριο στη Σόφια²⁸ εξέθεσα τις αρχές και τη μέθοδο που θα διέπουν το Σύνταγμα της Αχαΐας και θεωρώ συνεπώς περιττό να επαναλάβω τα σημεία αυτά. Αντίθετα θα προσπαθήσω με λίγες γραμμές να δώσω τη γενική εικόνα της γεωγραφικής, χρονολογικής και ειδολογικής κατανομής του υλικού και να περιγράψω με συντομία τις προοπτικές που διαγράφονται από τη δημοσίευσή του²⁹.

Η γεωγραφική κατανομή του υλικού είναι εξαι-

24. Πρβλ. Σ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821* (Πάτραι 1950²) 88-251, Α. Σταυρόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Αιγίου από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών μας* (Πάτρα-Αίγιον 1954) 188-214.

25. Π.χ. Άνθεια, Αρόη και Αιγές. Οι τυχόν ελλείψεις και αδυναμίες των μελετών αυτών δεν οφείλονται στους συγγραφείς τους (Hirschfeld, Oberhammer κ.ά.), των οποίων η επιστημονική εγκυρότητα είναι γνωστή, αλλά στην ανυπαρξία νεότερων πηγών.

26. Όπως το *Syll.*³, 519, 529-531, 684 και *SGDI* (αρ. 1599-1636). Οι επιμέρους νέες δημοσιεύσεις σχολιάζονται από τους J. και L. Robert στο *Bulletin épigraphique*.

27. *CIL* III, 498-530, III.1, 6096-6097; III.2, 7252-7264 και *Supplementum* 14203.13.

28. *Inscriptions grecques et latines d'Achaïe, Actes du IXe Congrès International d'épigraphie grecque et latine I* (Σοφία 1987) 206-209.

29. Έτοιμος για εκτύπωση είναι ο πρώτος τόμος (*Inscriptions d'Achaïe. Patras*).

ρετικά άνιση. Οι μισές σχεδόν από τις επιγραφές προέρχονται από την Πάτρα, γεγονός που δικαιολογεί την παρουσίασή τους σε αυτοτελή τόμο. Από τις άλλες πόλεις πιο σημαντική είναι η εκπροσώπηση της Δύμης και του Αιγίου και λιγότερο αυτές της Πελλήνης, Αιγείρας, Φαρών και Τριταίας, ενώ η παρουσία των υπόλοιπων πόλεων είναι μηδαμινή έως και ανύπαρκτη.

Από τη χρονολογική άποψη, τα παλαιότερα κείμενα της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής είναι ελάχιστα και κατά κανόνα επιτύμβια. Η πλειονότητα των τελευταίων προέρχεται κατά παράδοξο τρόπο από τις πόλεις της δυτικής Αχαΐας³⁰. Η ανατολική Αχαΐα εκπροσωπείται την ίδια περίοδο με το Αίγιο, όπου εντοπίζονται μερικά τιμητικά ψηφίσματα και το παλαιότερο ψήφισμα του Κοινού των Αχαιών³¹.

Η ελληνιστική περίοδος εμφανίζει μια πρωτοφανή για τις πόλεις της Αχαΐας δραστηριότητα και στον επιγραφικό τομέα. Αν και από ειδολογική άποψη κυριαρχούν πάλι τα επιτύμβια³², πολλαπλασιάζονται αυτή την περίοδο τα ψηφίσματα του Κοινού και των πόλεων καθώς και τα κάθε μορφής αναθηματικά ή τιμητικά ενεπίγραφα μνημεία που επικεντρώνονται σε δύο κυρίως πόλεις, το Αίγιο και τη Δύμη³³. Τέλος η πλειονότητα των ελληνικών και λατινικών κειμένων της ρωμαϊκής περιόδου προέρχεται από την Πάτρα, ενώ οι υπόλοιπες πόλεις εκπροσωπούνται με ελάχιστα παραδείγματα, και αυτά επιτύμβια. Στην Πάτρα εντοπίζεται και το σύνολο σχεδόν των παλαιοχριστιανικών επιτύμβιων μνημείων της Αχαΐας³⁴.

Νομίζω πως είναι ανώφελο να προβεί κανείς σε επιμέρους εκτιμήσεις και συμπεράσματα, βασιζόμενος στο παραπάνω υλικό και στην πρόχειρη κατανομή του. Δεν πρέπει να ξεχνούμε πως, αν εξαιρέσει κανείς την Αίγεια και ίσως μια-δυο άλλες περιπτώσεις, καμιά συστηματική ανασκαφή δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ στην Αχαΐα. Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από σωστικές ανασκαφές ή είναι τυχαία. Έτσι, για να σταθώ στο παράδειγμα της Πάτρας, ο μεγάλος αριθμός των επιτυμβίων που συναντά κανείς στις επιγραφές της πόλης οφείλεται κατά κύριο λόγο στις εκτεταμένες — λόγω ανοικοδόμησης — σωστικές ανασκαφές κυρίως στην περιοχή στην οποία εκτεινόταν το βόρειο νεκροταφείο της πόλης³⁵. Η περιορισμένη αντίθετα παρουσία ψηφισμάτων, αναθηματικών και τιμητικών επιγραφών εν γένει, γίνεται κατανοητή από την απουσία ανάλογων, έστω, ανασκαφών στην Άνω πόλη όπου

ήταν συγκεντρωμένα, όπως φαίνεται από την περιγραφή του Πausανία, η αγορά και τα δημόσια κτίρια ή οι κυριότεροι ναοί της αρχαίας πόλης (Paus. VII), και ειδικότερα εκείνος του Απόλλωνα στον οποίο ανετίθεντο τα ψηφίσματα³⁶.

Στο Αίγιο αντίθετα, η εικόνα είναι εντελώς διαφορετική. Εδώ οι επιτύμβιες είναι ελάχιστες, ενώ υπάρχουν αρκετά κοινοτικά ψηφίσματα που προέρχονται χωρίς καμία αμφιβολία από το ιερό του Αμαρίου Διός το οποίο αναμένει τον εντοπισμό του³⁷. Η σημασία νέων επιγραφικών ανακαλύψεων από τον παραπάνω χώρο του Αιγίου έχει τεράστια ιστορική σημασία, αφού η πόλη ήταν πρωτεύουσα του Κοινού ως τον 2ο αιώνα και το μόνιμο πολιτικό και θρησκευτικό του Κέντρο. Ως το δεύτερο μισό του 3ου αιώνα ήταν η πόλη των αχαϊκών συνόδων και συγκλήτων και η έδρα των κοινοτικών αρχών. Εδώ δέχονταν οι Αχαιοί τις ξένες διπλωματικές αντιπροσωπείες και τους αξιωματούχους ή τους αρχηγούς των διαφόρων κρατών. Αλλά και στον επό-

30. Για τα πρώτα βλ. A. Rizakis, Epigraphical Notes, στην υπό εκτύπωση μελέτη του I. Papapostolou, *Achaean Grave Stelai*. Για την ενεπίγραφη οinoχόη από το Αίγιο βλ. M. Robinson, *New Greek Bronze Vases. A Commentary on Pindar*, *AJA* 46, 1942, 172-197.

31. Πρβλ. J. Bingen, *BCH* 78, 1954, 402-407 αρ. 18 εικ. 1 (*SEG* 14, 1957, 379). Πρβλ. Larsen, *Federal States*, 86 σημ. 2.

32. Βλ. A. Rizakis, *ό.π.* σημ. 30.

33. Βλ. παρακάτω σημ. 39.

34. Βλ. A. Rizakis, *La colonie romaine de Patras en Achaie: le témoignage épigraphique*, *Proceedings of the Tenth British Museum Classical Colloquium: the Greek Renaissance in the Roman Empire* (10-12 Δεκεμβρίου 1986) (Λονδίνο 1989) 180-186. Για νεότερες δημοσιεύσεις επιγραφών της Πάτρας της αυτοκρατορικής περιόδου βλ.: I. Παπαποστόλου, *Aedes Augustalium* στην Πάτρα, *Δωδώνη* 1Ε', 1986, 261-284. Του ιδίου, *BCH* 113, 1989, 351-401. A. Rizakis, T. Prifernius proconsul d'Achaie, *Epigraphica* 51, 1989, 21-27. Του ιδίου, *Munera, gladiatoria à Patras II*, *ZPE* 82, 1990, 201-208, και *Les Mauritaniens et la couleur du bronze de Corinthe*, *Carthago* XXII, 1990/55-62.

35. Η περιοχή αυτή, που βρίσκεται προς βορράν της βορειότερης ρωμαϊκής οδού, διεσχίζετο από τα δυτικά προς τα ανατολικά από έναν ευρύ χωματόστρωτο ταφικό δρόμο που οδηγούσε στο Αίγιο και από εκεί στην Κόρινθο (πρβλ. I. Παπαποστόλου, *Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαϊκή εποχή*, στον παρόντα τόμο σ. 313).

36. Πρβλ. *FD* III.4, 52 στ. 17-18 και *IG* V.2, 367 στ. 48-49.

37. Πρβλ. *Syll.*³ 519 και J. Bingen, *BCH* 77, 1953, 616-636, και του ιδίου, *BCH* 78, 1954, 402-409, I. A. Παπαποστόλου, Ο στρατηγός Κυκλιάδας Δαμαρέτου Φαραϊεύς, *Φίλια έπη εις Γεώργιον Μυλωνάν* II (Αθήνα 1987) 99-105 (*SEG* 1989, 397). Για το πρόβλημα του εντοπισμού του Αμαρίου βλ. J. Bingen, *BCH* 77, 1953, 626-627.

μενο αιώνα, τον 2ο, παρά την αδιαμφισβήτητη μείωση του πολιτικού του ρόλου με τη μεταρρύθμιση του Φιλοποίμενος, το Αίγιο διατηρούσε την αίγλη του³⁸. Η ανακάλυψη νέων επιγραφών θα διαλευκάνει ασφαλώς και την ταραγμένη ιστορία της Συμπολιτείας αυτά τα χρόνια καθώς και την εσωτερική οργάνωση και τους θεσμούς του Κοινού για τους οποίους, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχουν ακόμα κενά και προβλήματα.

Αντίθετα με τις ελπίδες που έχουμε για νέες επιγραφικές ανακαλύψεις στο Αίγιο, θεωρώ ότι η κατάσταση δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί όσον αφορά τη Δύμη. Τα περισσότερα επιγραφικά ευρήματα είναι τυχαία και ήταν ενσωματωμένα σε νεότερη τοιχοποιία, δάπεδα ή σκαλοπάτια οικιών της σημερινής Κάτω Αχαΐας³⁹. Οι ανασκαφές που διεξάγονται τα τελευταία χρόνια σε διάφορα σημεία δείχνουν ότι τα αρχαιολογικά λείψανα βρίσκονται σε πολύ μικρό βάθος και σε κακή κατάσταση. Σχεδόν καμιά επιγραφή δεν βρέθηκε κατά χώρα και η μόνη ελπίδα εναπόκειται στη συστηματική ανασκαφή ενός νεκροταφείου στις βόρειες υπώρειες του υψιπέδου και ίσως σε σημεία όπου υπάρχουν μεγαλύτερες επιχώσεις⁴⁰.

Η εικόνα που δίνουν οι δύο άλλες πόλεις της δυτικής Αχαΐας (Φαραί και Τριταΐα) είναι πολύ πενιχρή και η πλειονότητα των επιγραφικών ευρημάτων αποτελείται από επιτύμβια. Η σπάνια αυτή μπορεί και εδώ να οφείλεται επίσης στην απουσία συστηματικών ανασκαφών και στο μικρό ρόλο που διαδραμάτισαν αυτές «αι μεσόγειοι πόλεις» εν γένει στην ιστορία της Αχαΐας⁴¹.

Ανεξήγητη είναι η έλλειψη ευρημάτων σε πολλές πόλεις της ανατολικής Αχαΐας. Είναι απορίας άξιον, για παράδειγμα, ότι η ανασκαφή της Αιγείρας από την αυστριακή αποστολή με επικεφαλής τον καθηγητή Alzinger δεν πρόσθεσε καμιά νέα επιγραφή στις λιγοστές που ήταν ήδη γνωστές⁴². Η σύντομη ανασκαφή του Ορλάνδου στην Πελλήνη στη δεκαετία του '30 έδωσε ως επί το πλείστον επιτύμβια κείμενα της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, συγκομιδή που πρέπει να θεωρηθεί πολύ φτωχή δεδομένης της σημασίας της πόλης κυρίως στα κλασικά χρόνια⁴³. Τέλος η παρουσία των άλλων πόλεων της ανατολικής Αχαΐας στην επιγραφική παρα-

αναδεικνύεται ως η σημαντικότερη πόλη της Συμπολιτείας (βλ. A. Aymard, *Assemblées*, 284 κ.ε.)· η κατάσταση αυτή δεν μεταβάλλεται μετά την ανασύσταση της Αχαϊκής Συμπολιτείας (Aymard, *ό.π.* 294 κ.ε.) Το Αίγιο διατηρεί το προνόμιο της αποκλειστικότητας των αχαϊκών συνελεύσεων μέχρι τη μεταρρύθμιση του Φιλοποίμενος το 188 π.Χ. (πρβλ. Aymard, *ό.π.* 303 κ.ε., πρβλ. και F. Chinati, *PP XV*, 1960, 359-363, όπου παρατίθεται ο κατάλογος των Συγκλήτων της Αχαϊκής Συμπολιτείας στις διάφορες πόλεις του Κοινού).

39. Το σύνολο σχεδόν αυτών των κειμένων ήταν ήδη γνωστά από τον 19ο αιώνα και δημοσιεύτηκαν από τον F. von Duhn (*AM* 3, 1878, 60-81), J. Martha (*BCH* 2, 1878, 40-44, 94-101), M. Dubois (*BCH* 4, 1880, 520-521, και τον τοπικό γιατρό N. N. Ζικίδη (*Νέα Εφημερίς Αθηνών*, 17 και 19 Αυγούστου 1892, έτος ΙΑ', αρ. 230 και 232). D. M. Robinson, *AJPh* 31, 1910 αρ. 74, 399-402. Πολλά νέα κείμενα δημοσιεύτηκαν μετά τον τελευταίο πόλεμο από τον J. Bingen (*BCH* 78, 1954, 85-88, 395-400), ενώ αρκετά από τα παλαιότερα γνώρισαν νέες σχολιασμένες δημοσιεύσεις: M. Feyer, *REG* 56, 1943, 112-124 (*SEG* 11, 1954, 1259). R. K. Sherck, *Roman documents of the Greek East* (1969) αρ. 243, 246-248. (Για την αλλαγή της χρονολόγησης του τελευταίου κειμένου βλ. Ferrary [*ό.π.* σημ. 22], 186-189.) G. Thür, G. Stumpf, *Sechs Todesurteile und zwei platierte Hemidrachmen aus Dyme*, *TYCHE* 4, 1989, 171-183, και G. Thür, Οι έξι θανατικές καταδικές από τη Δύμη, πιο κάτω σ. 115-122, και τέλος A. Rizakis, La "politeia" dans les cités de la confédération achéenne, *TYCHE* 5, 1990, 109-134.

40. Πρβλ. A. D. Rizakis (εκδ.), *Paysages d'Achaïe: Le bassin du Peiros et la plaine occidentale* (υπό εκτύπωση).

41. Τα μνημεία που προέρχονται από αυτές είναι κατά κανόνα επιτύμβια. Πρβλ.: F. Bolte, *RE* XIX.2, 1938, col. 1796-1798 s.v. Pharaï. E. Meyer, *RE* VII A. 1, col. 237-241 s.v. Tritaia. Ειδικότερα για την τελευταία βλ. P. Νεράτζουλης, Αχαϊών δωδεκαπόλεως ερείπια και μνημεία (Αθήνα 1938) 19-22, και A. Rizakis (*ό.π.* σημ. 30).

42. Αν εξαιρέσει κανείς τα δύο αποτμήματα του διατάγματος του Διοκλητιανού από τα οποία τα δύο πρώτα είναι γνωστά από το τέλος του προηγούμενου αιώνα (πρβλ. *CIL* III, Suppl. 2, 2328-2358, 2362 κ.ε., *ibid.*, 2328-2359) και ορισμένα μικρής σημασίας κείμενα που έκανε ο Wilhelm γνωστά (*Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde*, σ. 109 αρ. 93-94), τα μόνα αξιόλογα κείμενα που περισυλλέχθηκαν έκτοτε είναι ένα νέο απότμημα του διατάγματος (βλ. S. Lauffer, *KLIO* 3, 1970, 241-245) και μια τιμητική επιγραφή (βλ. *SEG* XXIV, 337). Για τα αποτελέσματα των νεότερων ανασκαφών στην Αίγειρα βλ. τις εκθέσεις του W. Alzinger στα AAA από το 1973 και τα τρία άρθρα του ίδιου συγγραφέα με τίτλο Aigeira-Hyperesia I, II, III στο περιοδικό *KLIO* 67, 1985, 393-451, 68, 1986 Heft 1, 6-62 και 68, 1986 Heft 2, 309-347. Πρβλ. επίσης του ίδιου, Pausanias und der Tempel von Aigeira, *Tagung Innsbruck* 1982 (1984) 13-18.

43. Για την ανασκαφή της Πελλήνης βλ. A. Ορλάνδος, Ανασκαφαί εν Πελλήνη, *Prakt* 1931, 73-83. Για τη σημασία της πόλης βλ. B. Haussoulier, *Traité entre Delphes et Pellana* (Paris 1917) *passim*, P. de La Coste-Meseliere, *Inscriptions de Delphes: décrets pour des Pellénéens*, *BCH* 49, 1925, 61-103, S. Cataldi, Convento storico-giuridico al trattato di assistenza giuridiziava con? Delfi e Pellana, *ASNSP* VII, 1977, 459-573, και E. Meyer, *RE* XIX. 1, 1937, col. 354-357 s.v. Pellana, και του ίδιου *RE* Suppl. IX, 1962, col. 825.

38. Μετά την καταστροφή της Ελίκης το 373 η έδρα των αχαϊκών συνελεύσεων μεταφέρεται στο Αμάριο, και το Αίγιο

γωγή φαίνεται πολύ πιο ισχνή και οφείλεται χωρίς καμιά αμφιβολία και στο μικρό τους ρόλο κατά την αρχαιότητα αλλά και στη μη διενέργεια ανασκαφών.

Οι αδυναμίες ή ελλείψεις που διαπιστώθηκαν παραπάνω δεν μειώνουν στο ελάχιστο την αναγκαιότητα ενός πλήρους Συντάγματος, τη σημασία του οποίου θεωρώ περιττό να τονίσω σε ένα συμπόσιο ειδικών. Οι επιγραφές ορισμένων πόλεων, όπως π.χ. της Πάτρας της ρωμαϊκής περιόδου, είναι αρκετές για τη μελέτη των θεσμών, της κοινωνίας, της οικονομίας και των διεθνών σχέσεων της αποικίας, ενώ οι επιγραφές της Δύμης είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για τη γνώση της εσωτερικής οργάνωσης και των τοπικών αρχών και φωτίζουν πολλές πλευρές της αστικής ζωής και των διεθνών σχέσεων της πόλης⁴⁴. Δυστυχώς πολύ λίγα πράγματα μπορεί να περιμένει κανείς από την επανέκδοση των κοινοτικών ψηφισμάτων από το Αίγιο, τα οποία είναι ήδη γνωστά στο κοινό των ειδικών. Την ίδια επιφύλαξη μπορεί να διατυπώσει κανείς και για την αχαϊκή διάλεκτο, λόγω της σπανιότητας των αχαϊκών διαλεκτικών επιγραφών, γεγονός που σημαίνει ότι οι μελέτες για αυτή θα εξακολουθούν να στηρίζονται στα διαλεκτικά κείμενα των αχαϊκών αποικιών της Κάτω Ιταλίας⁴⁵.

Τέλος, ιδιαίτερη σημασία για την κοινωνική, την πολιτική και ίσως την οικονομική ιστορία των πόλεων έχουν τα επιτύμβια μνημεία, ο μεγάλος μάλιστα αριθμός των οποίων θα εμπλουτίσει την αχαϊκή προσωπογραφία με εκατοντάδες νέα ονόματα, πολύτιμα για τις κάθε είδους ανθρωπωνυμικές ή προσωπογραφικές έρευνες⁴⁶.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

Στον τομέα της νομισματοκοπίας και της νομισματικής κυκλοφορίας, αν εξαιρέσει κανείς αυτή της Συμπολιτείας, για την οποία υπάρχουν μερικές αξιόλογες μελέτες⁴⁷, η νομισματοκοπία των πόλεων και γενικά η νομισματική κυκλοφορία δεν είχαν αποτελέσει έως πρόσφατα αντικείμενο καμιάς έρευνας. Ευτυχώς η κατάσταση αυτή τείνει να ανατραπεί σήμερα. Η νομισματοκοπία π.χ. της ρωμαϊκής αποικίας της Δύμης έχει πρόσφατα ερευνηθεί από τον Μ. Amandry⁴⁸, ενώ η νομισματοκοπία και νομισματική κυκλοφορία της Πάτρας συγκεντρώνει τελευταία το ενδιαφέρον των ειδικών⁴⁹.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Άφησα επίτηδες τελευταίο τον τομέα της αρχαιολογικής έρευνας και της μελέτης του αστικού και αγροτικού χώρου που αποτελεί μαζί με τους προηγούμενους τις άμεσες προτεραιότητες για τα επόμενα χρόνια. Η πρώτη, παρά τις εγγενείς δυσκολίες και αδυναμίες οι οποίες οφείλονται στο χαρα-

44. Πρβλ. Α. Rizakis, *La colonie romaine de Patras: le témoignage épigraphique* (ό.π. σημ. 34). Για τη Δύμη βλ. παραπάνω σημ. 39.

45. Πρβλ. Antonín Bartonek, *Classification of the West Greek Dialects at the Time about 350 B.C.* (Amsterdam 1972).

46. *Cultes de Patras* (Baltimore 1929), Appendix σ. 171-178. Πρβλ. Α. Rizakis (ό.π. σημ. 34), σ. 184.

47. Πρβλ. Μ. G. Clerk, *Catalogue of the Coins of the Achaean League* (Quaritch 1895), που έχει έκτοτε αντικατασταθεί — κυρίως όσον αφορά τα αργυρά νομίσματα — από την πιο πρόσφατη εργασία των Μ. Crosby — Ε. Grace, *An Achaean League Hoard*, *Numismatic Notes and Monographs* no 74 (New York 1936) 79-86, και ιδιαίτερα της Μ. Thompson, *A Hoard of Greek Federal Silver*, *Hesperia* VIII, 1939, 116-154, και της ίδιας, *The Agrinion Hoard* (New York 1968) 84-105, 110-115. Πρβλ. επίσης Η. Chantraine, *Der Beginn der jüngeren achäischen Bundesprägung*, *Chiron* 2, 1972, 175-190. Για τις κοπές της Συμπολιτείας σε χαλκό βλ. J. C. Thompson, *The bronze Coinage of the Achaean League: the mints of Achaia and Elis*, πιο κάτω σ. 151-154.

48. *RevNum* 23, 1981, 45-67, και του ίδιου, *RevNum* 25, 1983, 53-56. Για τη χρονολογία των πρώτων κοπών της αποικίας πρβλ. και Α. Rizakis, *Cadastres et espace rural dans le NO du Péloponnèse*, *DHA* 16.1, 1990, 259-280.

49. Πρβλ.: Β. E. Levy, *Indulgentia Augusti Moneta Impetrata: a Flavian Episode*, *Mélanges de numismatiques offerts à Pierre Bastien* (εκδ. Η. Huvelin — Μ. Christol — G. Gauthier, Weteren 1987) 39-49. Της ίδιας, *Jupiter Liberator at Patrae and the Boy Zeus of Aigion*, *Πρακτικά του XI Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας* (Αθήνα 1988) 131-135. Της ίδιας, *Nero at the Actian Games: a different point of view*, *SchwMbl* 35, 1985, 37-41. Της ίδιας, *Nero's Liberation of Achaia: some Numismatic Evidence from Patrae*, *The Nickle Numismatic Papers* (Waterloo, Ontario 1984) 65-85, και της ίδιας, *When Nero did liberate Achaia and Why*, πιο κάτω σ. 189-194. Ρ. Agallopoulou, *Two unpublished Coins from Patras and the Name of the Roman Colony*, *Hesperia* 58.4, 1989, 445-447 και πίν. 82, και της ίδιας, *COL AUG ACH PAT: «Ψευδο-αυτόνομα» νομίσματα της ρωμαϊκής Πάτρας από τις ανασκαφές*, πιο κάτω σ. 211-216. Τέλος, Χ. Παπαγεωργιάδου, *Νομισματοκοπία της colonia Patrensis*, πιο κάτω σ. 205-209. Για ορισμένους τέλος θησαυρούς αχαϊκών νομισμάτων και τα προβλήματα χρονολόγησης των κοπών της ελληνιστικής Πάτρας βλ. Chr. Boehringer, *Zur Geschichte der Achäischen Liga im 2. und 1. Jh. v. Chr. im Lichte des Münzfundes von Poggio Picenze (Abruzzen)*, πιο κάτω σ. 163-170, και Ι. Τουράτσογλου — Η. Τσούρη, *Συμβολή στην κυκλοφορία των τριωβόλων της Αχαϊκής Συμπολιτείας στον ελλαδικό χώρο. Η μαρτυρία των θησαυρών*, πιο κάτω σ. 171-188.

κτήρα των περισσότερων ανασκαφών που είναι σωστικές, έχει σημειώσει πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα τα τελευταία είκοσι χρόνια, τόσο σε επίπεδο ευρημάτων όσο και σε επίπεδο δημοσιεύσεων. Οι πολλές και ενδιαφέρουσες αρχαιολογικές ανακοινώσεις οι οποίες περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο συνοψίζουν τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τα τελευταία ευρήματα, και επομένως δεν έχω κανένα λόγο να αναφερθώ σε λεπτομέρειες. Προτιμώ να σταθώ περισσότερο στον τομέα της έρευνας του αρχαιολογικού και ιστορικού τοπίου της Αχαΐας, ο οποίος υστερεί σημαντικά σε σχέση με τον προηγούμενο, γιατί — αν εξαιρέσει κανείς το μεθοδικό και υποδειγματικό έργο που επιτελέστηκε στο παρελθόν από τον E. Meyer⁵⁰ και τις χρήσιμες επιμέρους συμβολές των Ελλήνων αρχαιολόγων — η απουσία μιας ολοκληρωμένης και διαχρονικής μελέτης για το χώρο είναι ιδιαίτερα αισθητή στον ιστορικό ο οποίος επιθυμεί να κατανοήσει τα ποικίλα προβλήματα που σχετίζονται με την κατανομή, διάταξη και λειτουργία των αστικών και αγροτικών οικισμών. Ο εντοπισμός και η καταγραφή του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού των αρχαίων θέσεων θα βοηθήσει στην «αποκατάσταση» του οικιστικού ιστού στις διάφορες εποχές και θα εμπλουτίσει, μαζί με την καλύτερη γνώση των διαφόρων χρήσεων της αγροτικής γης (καλλιεργήσιμες γαίες, λιβάδια, δάση, χέρσες εκτάσεις κλπ.), την εικόνα που έχουμε για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία της περιοχής⁵¹. Ειδικότερα όσον αφορά την ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα, η πόλη, η οποία αποτελεί το μοναδικό υπόδειγμα πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, θα αντιμετωπιστεί ως μία ενιαία και αδιάσπαστη ενότητα με τον περιβάλλοντα το άστυ αγροτικό χώρο, ο οποίος αδικαιολόγητα έχει παραμεληθεί σε πολλές μελέτες. Τέλος, η ολοκλήρωση της έρευνας μπορεί να βοηθήσει ώστε να δοθεί κάποια απάντηση σε μερικά γνωστά αλλά δυσεπίλυτα ιστορικά προβλήματα: 1. Στις συνθήκες δημιουργίας και συγκρότησης των πόλεων της Αχαΐας⁵². 2. Στις συνθήκες και τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκαν στην Αχαΐα οι κοσμογονικές ανακατατάξεις και αναδιαρθρώσεις στον αστικό και αγροτικό χώρο στην αρχή της αυτοκρατορικής εποχής⁵³. Όσον αφορά το τελευταίο αυτό θέμα, η δημιουργία ενός υδροκεφαλικού αστικού και παντοδύναμου πολιτικού κέντρου στην Πάτρα έχει απολύτως επιβεβαιωθεί και από τα αρχαιολογικά, επιγραφικά και νομισματικά ευρήματα. Το ερώτημα όμως που παραμένει αναπάντητο είναι αν η

εξέλιξη αυτή είχε ως συνέπεια, εκτός από τον πολιτικό υποβιβασμό των γειτονικών της πόλεων της δυτικής Αχαΐας, και την οικιστική παρακμή ή τη δημογραφική τους συρρίκνωση. Στο ερώτημα αυτό μόνο η συστηματική έρευνα και μελέτη της οργάνωσης του αστικού και αγροτικού χώρου μπορεί να δώσει κάποια τεκμηριωμένη απάντηση⁵⁴.

A. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ

50. *Peloponnesische Wanderungen* (Zürich–Leipzig 1939), και του ίδιου, *Neue Peloponnesische Wanderungen* (Berne 1957) *passim*, και U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit* (Berne 1954) κεφ. XI, σ. 246-261. Το τελευταίο έργο δεν στηρίζεται στην προσωπική αυτοψία του χώρου από τον συγγραφέα και γι' αυτό οφείλει να δέχεται κανείς τις απόψεις που εκφράζονται με μεγάλη επιφύλαξη.

51. Πρβλ. για το θέμα A. Rizakis, *Cadastres et espace rural dans le NO du Péloponnèse*, *DHA* 16, 1990, 259-280, Π. Δουκέλλη, *Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο τοπίο της Αχαΐας και Ηλείας*, πιο κάτω σ. 223-225.

52. Η Έρευνα αυτή άρχισε το 1985 από τις πόλεις της δυτικής Αχαΐας και μερικά αποτελέσματα έχουν ήδη ανακοινωθεί: πρβλ. M. Lacakis – Ath. Rizakis, *Survey of the Dymaia*, *JHS* 107, 1987, 22, και των ιδίων, *Polis et Chora: l'organisation de l'espace urbain et rural en Achaïe occidentale*, *Πρακτικά του XIII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας* (Βερολίνο 1988 – am Mainz 1990) 551-552. Στα πλαίσια της παραπάνω έρευνας εντάσσονται και οι ανακοινώσεις της M. Λακάκη, *Αγροτικοί οικισμοί της Δυμιαίας χώρας: η περίπτωση του Πετροχωριού*, πιο κάτω σ. 241-246, A. Μουτζάλη, *Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο*, πιο κάτω σ. 259-264, A. Παπακώστα, *Παρατηρήσεις σχετικές με την τοπογραφία της αρχαίας πόλης του Αιγίου*, πιο κάτω σ. 235-240, και M. Πετρόπουλου, *Τοπογραφικά της χώρας των Πατρών*, πιο κάτω σ. 249-258.

53. Πρβλ. για το θέμα αυτό τελευταία την εντελώς θεωρητική προσέγγιση του R. Koerner, *Die staatliche Entwicklung in alt-Achaïa*, *KLIO* LVI, 1974, 457-495.

54. Πρβλ. S. E. Alcock, *Archaeology and Imperialism: Roman Expansion and the Greek City*, *Journal of Mediterranean Archaeology* 2/1, 1989, 87-135, και της ίδιας, *Imperialism in the Greek Landscape*, *Journal of Roman Archaeology* 2, 1989, 5-34.

RÉSUMÉ

L'HISTORIOGRAPHIE ACHÉENNE Bilan et perspectives de la recherche

Deux sont les sujets de prédilection de l'historiographie achéenne des temps modernes: l'histoire des événements politiques et militaires de la confédération et l'étude de ses institutions.

L'histoire à grande échelle de la confédération, tant dans l'Antiquité que dans les temps modernes a relégué au deuxième plan plusieurs aspects de l'histoire des cités-membres; car si l'histoire politique de celles-ci peut être perceptible à travers l'histoire de la ligue, leur vie économique et sociale est complètement ignorée; ainsi les quelques efforts de synthèse, tentés depuis le XIXe siècle, appuyés sur une documentation limitée et insuffisamment commentée, n'ont pu libérer leur auteurs de cet a priori historiographique; il est caractéristique à cet égard la pauvreté de certains articles, parus dans des encyclopédies, comme la Pauly Wissova, qui demandent, aujourd'hui, une révision complète.

Cette situation, dûe à la documentation, s'amé-

liore progressivement depuis trente ans grâce à d'abondantes découvertes archéologiques, épigraphiques et numismatiques. Malgré cela l'historien contemporain souffre, soit d'un manque de publications des découvertes récentes soit d'un éparpillement d'articles qui paraissent dans des revues de tout ordre.

Cet état des choses demande un plan d'action systématique pour les années à venir; l'entreprise doit comprendre d'une part la préparation des travaux de base tels que *corpora* épigraphiques, numismatiques et études archéologiques et d'autre part le développement des méthodes et techniques d'approche modernes pour les problèmes archéologiques et historiques; à cet égard l'archéologie des paysages pourrait constituer un domaine d'action privilégié. Dans cette communication sont présentés certains travaux actuels entrepris par des équipes d'archéologues et d'historiens auxquels s'unissent parfois des spécialistes d'autres disciplines.

LES PAPYRUS PTOLÉMAÏQUES ET LA DIASPORA ACHAIENNE

L'Achaïe (comme l'Elide, et c'est encore plus vrai pour celle-ci) ne prend qu'un rang modeste parmi les pays qui ont fourni des émigrants à l'Égypte à l'époque ptolémaïque. Du moins peu nombreux sont les papyrus ou les inscriptions provenant d'Alexandrie ou de la vallée du Nil qui signalent pour cette période qu'un individu est originaire d'Achaïe¹. Bien entendu, ces mentions sont un matériel précieux pour la prosopographie de l'Achaïe hellénistique². En revanche, on ne peut espérer trouver dans une documentation aussi réduite une aide majeure dans un type de recherches qui retient plus que jamais l'attention, l'étude des composantes ethniques de l'Égypte hellénistique. Certaines de celles-ci proviennent de l'immigration. Nous retiendrons ici comme cadre général de cet exposé l'immigration que l'administration des Ptolémées a appelée plus ou moins officiellement, mais en fait très rarement, du terme d'Ἕλληνας, un terme qui est plus complexe qu'on ne pourrait le croire à première vue. Dans un dossier papyrologique de Vienne du IIIe siècle avant notre ère récemment publié³, cette désignation d'Ἕλληνας s'applique à un groupe au statut fiscal particulier dont les membres portent non seulement des noms macédoniens et grecs⁴, mais aussi des noms thraces et juifs. Il s'agit des immigrés d'un village du Fayoum qui se définissent comme membres du système royal alexandrin sur le plan militaire, administratif ou économique. En gros, dans ce document, ils représentent ce qui n'est pas autochtone. Ce papyrus ne fait d'ailleurs que conforter une image de ce que représente la notion d'Ἕλληνας dans la documentation de la haute époque hellénistique en Égypte⁵.

Lorsqu'on étudie chacune des composantes de cet ensemble que le papyrus de Vienne appelle les Ἕλληνας, on peut se poser une double question: que pouvait apporter tel groupe d'immigrés sur le plan culturel pris dans son sens le plus large? comment des apports spécifiques d'un groupe installé en Égypte peuvent-ils éventuellement nous faire mieux connaître le profil culturel de leur région natale?

Un exemple: il y a quelques années, j'avais été attiré par le problème des Thraces installés en Égypte. Une étude, récente alors, avait conclu que les Thraces occupaient seulement dans la population de l'Égypte lagide, un niveau social et économique fort bas, juste au-dessus des paysans égyptiens et des esclaves, et la chose semblait pouvoir être fondée sur la culture essentiellement rurale de la Thrace⁶. En reprenant le problème à la lumière des questions que je me pose plus haut et par le biais de l'onomastique et de la prosopographie⁷, j'ai constaté au contraire que les Thraces, du moins sur le plan de l'armée, se retrouvent en Égypte, à tous les niveaux où on rencontre

1. On en trouve le relevé le plus récent par Emanuela Battaglia, dans *Aegyptus* 69, 1969, 7. Voir plus loin note 27.

2. L'intérêt en est cependant affaibli par l'habitude de privilégier la mention de l'ensemble politique d'origine (ici, l'Achaïe) plutôt que celle de la cité d'origine (comme Dymè, par exemple).

3. *Corpus Papyrorum Raineri* XIII, *Griechische Texte* IX (1987), particulièrement dans les papyrus 1, 2, 4 et 11.

4. Valable sur le plan de l'onomastique dans des cas particuliers, cette distinction, qui est traditionnelle dans nos études, correspond mal au sentiment que les Macédoniens d'Égypte en ont eu de leur identité culturelle, puisque, dans un des rares exemples où l'étiquette Ἕλληνας est employée au singulier, elle est revendiquée par un Ptolemaios qui se déclare Μακεδών (*U.P.Z.* 17 et 8). S'il y a eu distinction, elle devait se situer en tant qu'ethnique grec particulier et jouer seulement sur le plan social et affectif dans le caractère à la fois aristocratique et fermé du milieu aulique alexandrin et dans certaines traditions militaires. Les Μακεδόνες se sont probablement perçus comme une élite parmi les autres Ἕλληνας, comme possédant des liens privilégiés avec la dynastie et avec l'épopée d'Alexandre le Grand, fondateur du nouvel ordre grec en Orient.

5. Sur le contenu de la notion d'Ἕλληνας, voir Joseph Méléze-Modrzejewski, *Le statut des Hellènes dans l'Égypte lagide: bilan et perspectives de recherches*, *REG* 96, 1983, 241-268, ainsi qu'une autre approche du problème dans ma communication *L'espace grec au royaume des Ptolémées*, à paraître dans les Actes du XIXe Congrès de Papyrologie du Caire (1989).

6. V. Velkov - A. Fol, *Les Thraces en Égypte gréco-romaine*, *Studia Thracica* 4 (Sofia 1977), particulièrement A. Fol, pp. 97-99.

7. *Les Thraces en Égypte ptolémaïque*, *Pupuldeva* 4 (Sofia 1983) 72-79.

des Macédoniens et des Grecs⁸, du moins dans le plat-pays, car on doit hésiter à élargir de telles données au milieu de la Cour royale ou dans le haut commandement militaire qui est lié à cette dernière. D'autre part, l'onomastique montrait dans les papyrus une faculté d'assimilation rapide des Thraces dans le milieu grec. Enfin, les documents qui ont permis récemment de donner un contenu au statut fiscal des "Ἕλληνες dans la campagne égyptienne⁹, citent parmi ceux-ci des Thraces. Et, retournant le problème vers le milieu d'origine des Thraces, je constatais que cela impliquait en Thrace non pas le caractère fruste d'un milieu paysan isolé, mais de longues relations avec le monde grec, et pas seulement sur le plan du mercenariat.

Une enquête du même type se présente dans des conditions moins favorables pour les immigrants d'origine achaienne. Si on se fonde sur les cas où leur existence est signalée par l'ethnique, ils ne forment qu'un petit sous-ensemble d'une des grandes composantes du groupe des "Ἕλληνες au sens large, une petite fraction de ce que nous appelons les Grecs proprement dits. Et, malheureusement, contrairement aux Thraces dont l'onomastique permet de retrouver de nombreux individus sans que l'ethnique soit mentionné, les anthroponymes spécifiques à l'Achaïe, pour lesquels une étude d'ensemble est encore à faire, sont relativement trop rares pour qu'ils puissent nous permettre de dégager dans les documents de l'Égypte ptolémaïque un supplément d'Achadiens non désignés par un ethnique¹⁰. La chose est d'autant plus regrettable qu'elle ne nous permet pas de déceler une présence achaienne éventuelle dans l'administration civile lagide où, nous le verrons, il n'est pas de règle de fournir son ethnique.

S'y ajoute un autre problème d'heuristique: l'ambiguïté du terme Ἀχαιός. Sans m'y attarder, je crois qu'il est raisonnable d'admettre comme le faisait, par exemple, Launey dans sa prosopographie¹¹, que le mot employé seul désigne au IIIe et au début du IIe siècle les habitants de l'Achaïe côtière au nord du Péloponnèse, à l'exclusion de l'Achaïe Phthiotide ou d'une ligue achaienne élargie.

Pour élargir ma documentation achaienne dans l'Orient grec et me donner un point de départ concret sur un cas intéressant à de nombreux points de vue, je m'appuierai sur le cas d'un Achaien de la diaspora qui s'est mis au service des Séleucides. Bien entendu, son nom n'apparaît dans aucun papyrus. Avouerais-je que la question de méthode se double peut-être

pour moi d'une raison sentimentale, puisqu' Hagèmonidas de Dymè me ramène près d'un demi-siècle en arrière à mes premières découvertes épigraphiques en Achaïe¹². Le personnage est connu par deux inscriptions de Dymè et un passage du livre II des Macchabées. C'est Christian Habicht qui a le mérite d'avoir fait le pont entre les trois sources et d'en avoir établi brillamment les données historiques et chronologiques¹³. C'est vers la fin du règne d'Antiochos IV qu'Hagèmonidas, qu'il soit ou non revenu pour quelque temps au pays, a fait graver simultanément¹⁴ deux inscriptions honorifiques, dont on peut supposer qu'elles accompagnaient l'érection de statues. Quoi qu'il en soit, ces inscriptions donnent une allure impressionnante au profil d'Hagèmonidas fils de Zéphyros: il s'agit d'un personnage qui a la faveur du Séleucide moins parce qu'il reconnaît qu'il a reçu des bienfaits que parce qu'il est autorisé à le proclamer¹⁵.

Le premier texte fut rédigé en 170–164 en l'honneur d'Antiochos IV, auquel on associe la reine Laodikè et leur fils Antiochos le jeune: Βασιλῆ Ἀντίοχον βασιλέως Ἀντιόχ[ου] | καὶ βασίλισσαν Λαοδικαν καὶ τὸν υἱὸ[v] | Ἀντίοχον Ἀγημονίδα Ζεφύρου ἀρετᾶς | ἔνεκεν καὶ εὐνοίας τᾶς εἰς αὐτὸν Θεοῖς. Le texte qui accompagne révèle qu'en Syrie, une des cités qui portent le nom de Laodikeia a reconnu en Hagèmonidas un homme qu'il est bon d'avoir comme bienfaiteur¹⁶: Ἀ πόλις ἁ τῶν Λαοδικέων | Ἀγημονίδα Ζεφύρου | Δυμαῖον ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας τᾶς || [εἰς αὐτὸν Θεοῖς. Peu de temps après, le jeune Antiochos, devenu roi à son tour sous le nom d'Antiochos V, confia à Hagèmonidas avec le titre de stratège la responsabilité d'une

8. Sur ces termes, voir note 4.

9. Voir note 3.

10. Comme on peut le faire aisément pour les Crétois, par exemple.

11. *Recherches sur les armées hellénistiques* II (Paris 1950; réédition avec postface de mise à jour, 1987) 1123-1124.

12. *BCH* 78, 1954, 395-398, nos 7-8.

13. Der Stratege Hegemonides, *Historia* 7, 1958, 376-378.

14. Les plaques, de même calcaire, ont la même hauteur et la même épaisseur. Même écriture et même formulaire. Cf. *BCH* 78, 1954, 396.

15. Il est impensable qu'une inscription honorifique comme *SGDI* 1622 ait pu se concevoir sans l'accord plus ou moins explicite du souverain, et ce dans l'optique qu'un tel document marque autant l'importance de l'honorant que la grandeur de l'honoré, ici le trio royal séleucide.

16. *BCH* 78, 1954, 396-398, no 8 (*SEG* XIV 369).

zone étendue, stratégiquement sensible, la Palestine de Ptolémaïs jusqu'à la frontière des Ptolémées¹⁷.

Je n'ai évoqué un instant la figure d'Hagèmonidas que pour situer un émigré achaien dans ses rapports avec le pouvoir d'accueil et avec son terroir natal. Hagèmonidas n'est pas isolé. L'Achéen Xénoitas avait été stratège d'Antiochos III deux générations plus tôt¹⁸. Et l'épigraphie nous fait connaître vers la même époque des officiers achaiens à Rhodes, en Macédoine, à Carthage, et, dans l'empire des Lagides, à Chypre. Dans tous ces cas, ces hommes ne répondent pas à la règle que les rois recrutent surtout leurs mercenaires et leurs clérouques dans leurs possessions extérieures, et cela est dû probablement à leur qualité d'officiers supérieurs, et, pour certains d'entre eux, autant qu'on puisse en juger, de conducteurs pourvoyeurs d'hommes.

Ceci contraste aussitôt avec les Achaiens qui apparaissent dans les papyrus, car ces derniers documents situent notre champ d'observation à un niveau plus modeste, qui est en général le propre de la documentation papyrologique. Ici le témoignage n'est plus apporté par une inscription ostentatoire par essence, mais naît au hasard de textes qui n'étaient pas destinés à connaître la publicité du document épigraphique ou de la tradition historique.

Je liquide d'abord rapidement deux textes qui se situent entre l'épigraphie et la papyrologie et qui n'ont ici qu'un intérêt prosopographique. En effet, le premier ne relève pas de notre enquête puisque l'inscription peinte sur son urne funéraire nous fait connaître un Achaien de passage à Alexandrie en 215 en tant que chef d'une délégation de théores: Ἄ[ν]αξιλάου τοῦ | Ἀρι[στ]έος || Ἀ[χ]αίου ἀρχιθεώρου | Δυμαίου¹⁹. Le texte se rapporte à cette série de diplomates connus par leurs urnes inscrites dites d'Hadra et qui trouvèrent leur ultime destin en remplissant leur mission à Alexandrie.

L'autre cas est déjà plus intéressant, puisque ce graffite nous situe un Achaien au cœur de l'Égypte, dans l'Osireion d'Abydos où, en 247 ou en 132, il voulut laisser un témoignage de son passage: (Ἔτους) λη Μεχειρ ι | Ἡρακλείτος | Πολεμάρχ[ου] | Ἀχαιὸς ἀφίκετο²⁰.

Les documents papyrologiques qui nous concernent se rapportent tous au monde clérougique et tous sauf un ne connaissent comme Achaiens que des clérouques. Ceux-ci sont des militaires ou d'anciens militaires auxquels le Roi a donné en bénéfice précaire un lot plus ou moins important de terre culti-

vable pour les garder à portée de mobilisation en Égypte. La seule exception concerne d'ailleurs un Ἀχαιὸς τῆς ἐπιγονῆς, c'est-à-dire un immigrant de statut que nous précisons plus loin.

Un premier groupe de textes ont un intérêt prosopographique évident, mais nous éclairent peu dans notre enquête. Des clérouques achaiens n'y apparaissent que comme des témoins à la signature de différents actes qui ne les concernent guère. Signalons cependant que ces actes ont tous été passés dans le milieu clérougique. Dans les deux premiers textes, nos Achaiens assistent à la signature d'un testament authentique, l'un passé à Théogonis de l'Arsinoïte en 236/5²¹, avec comme témoin Ἀριστόδημος Ἀχαιός, τῶν Ἀνδρίσκου, ἑκατοντάρουρος, l'autre passé dans la métropole du nome, Krokodilopolis, en 226/5²², avec comme témoin Ἰάσων Ἀχαιός, τῶν ἐκ τοῦ Ἐρ[μοπολίτου] πρώτων, τῆς τετάρτης ἱππαρχίας, ἑκατοντάρουρος. Je ne suis pas sûr que vous soyez émus d'apprendre qu'Aristodèmos était "de taille moyenne, avec un teint de miel, des cheveux non bouclés et une cicatrice cachée en partie par sa chevelure", tandis que Jason a le "teint blanc avec un front largement dégarni et une cicatrice sur le front". Nous ne serons jamais si leurs cicatrices sont les stigmates de combats glorieux au service du Roi, de bagarres de soudards, d'une chute de cheval ou d'une scène de ménage. Dans le troisième texte, le clérouque achaien contresigne vers la même époque comme témoin un contrat d'exploitation d'une plantation de sésame. Ici encore le contrat est conclu dans le chef-lieu de l'Arsinoïte²³. Il s'agit de [--]νης Ἀχαιός, τῶν Ἰπποκράτους, τῆς δευτέρας ἱππαρχίας, ἑκατοντάρουρος. Une constatation est à la fois intéressante et décevante: aussi bien le clérouque qui conclut ce contrat d'exploitation que tous les témoins qui le contresignent appartiennent à la même division de cavalerie,

17. *Macchabées* II 13, 24: (ὁ βασιλεὺς, scil. Antiochus V, 162) τὸν Μακκαβαῖον ἐπεδέξατο, κατέλειπεν στρατηγὸν ἀπὸ Πτολεμαῖδος ἕως τῶν Γερρηνῶν Ἡγημονίδην, ἦλθεν εἰς Πτολεμαῖδα. Cf. Chr. Habicht, *Historia* 7, 1958, 376-378.

18. Polybe V 45-48.

19. *SEG* XXIV 1179, 3-6 (Vase d'Hadra, Cook, *Metrop. Mus.* no 7). D'Alexandrie aussi, la stèle funéraire *SB* I 449 (IIIe s.) de Λυσίξενος Ἀχαιός, dont on ne peut dire s'il était un Achéen de passage ou un immigré.

20. *SB* I 3766.

21. *P. Petrie* III 12, 13.

22. *P. Petrie* III 19 (a), 2-3.

23. *P. Hamb.* 24, 21 (Krokodilopolis, 223).

la 2e hipparchie. On trouve parmi eux un Thrace, mais pas de compatriote de l'Achaïen. La solidarité économique des clérouques et leur enfermement social dans un milieu restreint apparaît clairement ici comme dans de nombreux documents. Mais notre Achaïen, là comme ailleurs, semble en plus isolé sur le plan ethnique dans ce milieu, et c'est là le signe probable que l'immigration achaienne a été peu dense. S'agit-il de clérouques de date récente²⁴? Ou bien avons-nous affaire au résidu d'un ancien mercenariat achaien qui ne s'est pas renouvelé? Ainsi se dessine déjà un premier profil de la diaspora achaienne.

Deux clérouques achaiens apparaissent dans des documents fiscaux. Φιλόθηρος Σωπάτρου, Ἀχαιός, τῶν Ἀνδρίσκου, [ἐκατοντάρουρος]²⁵ paie toute la gamme des impôts en blé et en argent qu'un homme de son statut, pourtant relativement privilégié, doit payer pour le foncier comme pour la capitation. Il exploite probablement son kléros, soit directement, soit avec l'aide de paysans égyptiens. Σωσίβιος Ξενοφάντου, Ἀχαιός, (ἐβδομηκονταρούρων) ἰπέων²⁶, paye le chōmatikon, l'halikè et le phylakitikon.

Tout ceci éclaire la fiscalité clérouchique dans la chōra, mais de ces témoignages, comme l'autre, ne connaît aucun profil particulier pour notre Achaïen.

Dans un texte malheureusement très mutilé²⁷, un Ἡράκλειτος Ἀχαιός (le nom du père est perdu) nous fournit, au début du IIe siècle, une dernière mention d'un Achaïen appartenant au milieu clérouchique, un cavalier, comme chaque fois que la chose peut être précisée²⁸.

Avec Ἄρειος Θέωνος Ἀχαιός τῆς ἐπιγονῆς, nous abordons le cas le plus intéressant de notre petite collection de textes²⁹. Dans une étude consacrée au rôle de ces τῆς ἐπιγονῆς, de la haute époque hellénistique, des Grecs qui semblent avoir renoncé au statut clérouchique et ne pas être ou ne plus être au service civil ou militaire du Roi³⁰, j'ai pu montrer qu'ils jouent un rôle actif en tant qu'entrepreneurs de travaux agricoles, en prenant en location des terres de clérouques³¹. Ceux-ci étaient souvent incapables de les exploiter ou préféreraient vivre dans les centres urbains en formation dans l'Égypte hellénistique. C'est ainsi que les τῆς ἐπιγονῆς ont formé une classe sociale dans la campagne égyptienne. Notre Achaïen entre très exactement dans ce schéma. Sous le règne du troisième Ptolémée, nous le voyons prendre en location tout le lot de terre arable qu'un clérouque d'ascendance athénienne, vivant dans un autre village

de l'Arsinoïte, possède à Kerkéosiris dans le sud du Fayoum. Areios y cultivera ou plus probablement y fera cultiver par des paysans égyptiens du blé et du sésame, une culture qui est particulièrement rentable pour sa production de graines oléagineuses.

Tous les exemples que nous avons réunis ne nous permettent pas de percevoir une connotation particulière de l'immigration achaienne dans l'apport de population grecque en Égypte. C'est jusqu'à un certain point décevant dans le cadre de ce colloque. Mais le papyrologue y retrouve un phénomène que l'étude parallèle de l'immigrant thrace avait montré d'une manière plus significative: la faculté d'intégration et d'uniformisation du milieu clérouchique ptolémaïque. Cela étonne évidemment moins pour les Achaïens que pour les immigrants thraces, qui provenaient d'une zone périphérique. Mais il est probable que la masse composite des immigrants a créé très tôt une koinè sociale de l'immigration grecque en Égypte, en tout cas sur le plan clérouchique. Et cela me conforte dans l'idée que le statut du Grec en Égypte est moins déterminé par une ancienne appartenance à une cité grecque d'origine³² que par le lien particulier (un lien de fait et indirectement un lien juridique né de l'accumulation de dispositions particulières aux deux grandes composantes ethniques du Royaume) qui unit le Roi et les immigrants de l'intérieur du pays.

Un autre trait s'ajoute à ces premières constata-

24. Il ne semble pas, ici comme dans les autres cas que nous rencontrerons, qu'il s'agisse d'arrivées dispersées, car nos Achaïens se situent tous dans le Fayoum, et manquent totalement dans un autre milieu clérouchique bien connu, celui de l'Oxyrhynchite. Nous avons affaire probablement à de petites arrivées groupées plus ou moins anciennes, mais trop peu nombreuses pour ne pas être rapidement dispersées dans des unités différentes d'un même secteur.

25. *P. Petrie* III 111, 16 (Arsinoïte, 237/6). La qualité d'hékon-taroure est établie par un paiement de 16 dr. 4 ob. (=100 ob.) de χωματικόν, dont les clérouques sont redevables à raison d'une obole par aroure.

26. *P. Petrie* III 112 (g), 11 (Arsinoïte, 222/220).

27. *P. Med. inv.* 83.30 publié par Emanuela Battaglia, *Aegyptus* 69, 1969, 5-8, pl. 2. A la ligne 8, je restituerais κατ' Αἴγυπ[τίους] ou κατ' Αἴγυπ[τον].

28. Pour être complet, je signale encore le clérouque Ἀχαιός anonyme de *P. Lond. inv.* 573 (2) recto (Arsinoïte, 244/242).

29. Arsinoïte, 222. *P. Tebt.* IIIa 815, frg. 3 recto, col. II.

30. Je ne reprends pas ici l'abondante et contradictoire littérature sur ce sujet.

31. *The Third-Century B.C. Land-Leases from Tholthis, Illinois* 3, 1978, 74-80.

32. Quelquefois par père ou grand-père interposés.

SUMMARY

PTOLEMAIC PAPYRI AND THE ACHAEAN DIASPORA DURING THE HELLENISTIC PERIOD

The evidence provided by the papyri for Achaean immigration in Ptolemaic Egypt is rather poor. The ethnic Ἀχαιοί is the only way we have to know that those people are coming from Achaia and all of them except one are cleruchs employed in the armed forces as permanent settlers. We are not allowed to conclude from this fact that Achaia was merely able to provide mercenaries and that civic experience or economic ability of Achaeans were not used by the

first Ptolemies. But in contrast with immigrants as Thracians or Cretans for instance Achaeans cannot be detected by their names and it was not the habit for people in the Civil Service or in the business world to indicate their origin behind their name. What is historically more important is to note the total absence of recognizable Achaeans in the papyri of the later Hellenistic Period.

Η ΑΧΑΪΑ ΣΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Οί ὄροι Ἀχαΐα καὶ Ἀχαιοὶ εἶναι μᾶλλον πολυσήμαντοι στὴν ἀρχαιότητα. Τὸ περιεχόμενο μὲ τὸ ὁποῖο ἐνεδύοντο στὶς διάφορες χρονικὲς περιόδους ποίκιλε τόσο, ὥστε νὰ ταυτίζεται εἴτε μὲ μία συγκεκριμένη γεωγραφικὰ περιοχὴ εἴτε νὰ ἀφορᾶ σὲ ἕνα τμήμα μιᾶς πολιτικῆς ἐνότητας. Οἱ λέξεις χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τοὺς ὑπηκόους τοῦ Ἀγαμέμνονος, πού κατοικοῦσαν μιὰ περιοχὴ κατὰ πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου ὅπου, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχαῖες πηγές, ἀναγκάστηκαν νὰ περιοριστοῦν μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Δωριέων. Ἀχαΐα λεγόταν ἕνα ἀπὸ τὰ τμήματα πού ἀποτελοῦσαν τὴν ἀρχαία Θεσσαλία στὰ ἱστορικὰ χρόνια, γνωστὸ ὡς Ἀχαΐα Φθιώτις, ἐνῶ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση Ἀχαΐα ὀνομάστηκε ἢ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐπαρχίες τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, τὰ ὅρια τῆς ὁποίας ἐπεκτείνοντο στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ στὸ νησιωτικὸ χῶρο. Ἡδὴ ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο μὲ τὴ συγκεκριμένη γεωγραφικὴ του ἔννοια¹, ἔτσι ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Πausanias: ἡ δὲ τῆς Ἡλείας μέση καὶ Σικυωνίας, καθήκουσα μὲν ἐπὶ τὴν πρὸς ἕω θάλασσαν, Ἀχαΐαν δὲ ὄνομα, τὸ ἐφ' ἡμῶν ἔχουσα ἀπὸ τῶν ἐνοικούντων, αὐτὴ τε Αἰγιάλος τὸ ἀρχαῖον², καὶ ἀπαριθμεῖ τὶς δώδεκα πόλεις τῶν Ἀχαιῶν.

Οἱ ἑλληνες συγγραφεῖς πού εἴτε συζητοῦν διεξοδικὰ εἴτε ἀπλὰ ἀναφέρονται στὰ ἀρχαῖα πράγματα ξεπερνοῦν τοὺς ἑβδομήντα, συμπεριλαμβανομένων τῶν λεξικογράφων καὶ συμπιλητῶν, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχοι λατῖνοι εἶναι περίπου δεκαπέντε³. Εἶναι δεδομένο ὅτι τὸ ποσοστὸ ἀξιοποίησης τοῦ κειμένου ὡς ἱστορικῆς πηγῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ φύση, τὴν προέλευση καὶ τὴν ἀξιοπιστία τῆς μαρτυρίας του. Γιὰ ὄλους σχεδὸν τοὺς συγγραφεῖς ἔχουν ἤδη γίνεῖ ἐξαντλητικὲς κριτικὲς μελέτες ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη, ἐνῶ οἱ πληροφορίες πού παρέχουν τὰ κείμενα γιὰ τὴ συγκεκριμένη ὑπὸ συζήτηση περιοχὴ ἔχουν μεμονωμένα ἀξιοποιηθεῖ καὶ σχολιαστεῖ σὲ εἰδικὲς μελέτες ἢ σὲ συνθετικὰ ἔργα πού ἀφοροῦν τὴν ἱστορία ἢ τὴν τοπογραφία τῆς Ἀχαΐας.

Παρ' ὅλα ταῦτα ἡ ἐπανεξέτασή τους δὲν εἶναι

ἀνώφελη, ἰδιαίτερα ὅταν θεωρῶνται στὸ σύνολό τους καὶ ὄχι ἀνεξάρτητα, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ τὰ ἐπιγραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα⁴. Δὲν εἶναι καθόλου ἀσυνήθιστη ἡ περίπτωση πού τὸ γεγονός τὸ ὁποῖο παραδίδει μιὰ ἐπιγραφή νὰ ἐνσωματώνεται ἀκριβῶς στὴν ἱστορία πού μαρτυρεῖ ἢ φιλολογικὴ παράδοση, ἢ ὁποία πολλὲς φορές σιωπᾷ ἢ δὲν ἐπιδέρχεται σὲ λεπτομέρειες ἐξυπηρετώντας τὴν πολιτικὴ διάθεση τοῦ συγγραφέα, πού ὄχι σπάνια εἶναι στρατευμένος στὴν προπαγάνδα τῶν κρατούντων. Κάτι ἀντίστοιχο εἶναι δυνατόν νὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, πού προέρχονται εἴτε ἀπὸ ἀνασκαφές εἴτε ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ τοπογραφικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου καὶ τὰ ὁποία φαίνεται ὅτι στὴν περίπτωση τῆς Ἀχαΐας δὲν εἶναι λίγα καὶ παρυσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον⁵. Εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ φιλολογικὰ κείμενα, ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ δευτερεύοντα, ἂν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτραπεῖ μιὰ τέτοια κατηγοριοποίηση, μποροῦν νὰ ἀποδώσουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ὅταν συσχετισθοῦν μὲ μιὰ συγκεκριμένη γεωγραφικὴ περιοχὴ.

Ἡ παλαιότερη μαρτυρία γιὰ τὶς πόλεις τῆς Ἀχαΐας ἢ καλύτερα τοῦ ἀρχαίου Αἰγιάλου, εἶναι αὐτὴ στὸν Ὅμηρο, ὅπου πέντε ἀπὸ τὶς πόλεις, ἢ Ὑπερῆσια, ἢ Πελλήνη, τὸ Αἴγιο, ἢ Ἐλίκη καὶ ἡ

1. Ἡρόδοτος I. 145· πρβλ. W. W. How – J. Wells, *A commentary on Herodotus* (1967–1968) II, 121.

2. Πausanias VII. 1· πρβλ. Ν. Δ. Παπαχατζής, *Πausanias Ἑλλάδος περιήγησις* (1980) 4, 19.

3. Ἡ συστηματικὴ ἔκδοση τοῦ συνόλου τῶν φιλολογικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν πού ἀφοροῦν τὴν Πελοποννησιακὴ Ἀχαΐα προετοιμάζεται ἀπὸ τὸν δρ Α. Ριζάκη.

4. Ἡ ἔκδοση τοῦ συντάγματος τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Πελοποννησιακῆς Ἀχαΐας προετοιμάζεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν δρ Α. Ριζάκη. Ἐνας σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν ἔχουν συμπληρωθεῖ στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ ἰδίου μὲ τίτλο, *Etudes sur l'Achaïe romaine. I. Corpus. II. Synthèse historique. III. Notes. IV. Planches et cartes* (ἀδημοσίευτη διατριβή, 1979).

5. Ἀρχαιολογικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν Ἀχαΐα διεξάγεται ἀπὸ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελούμενη ἀπὸ μέλη τοῦ Ε.Ι.Ε. καὶ τῆς ἀρμόδιας ἐφορείας προϊστορικῶν καὶ κλασικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ ΥΠ.Π.Ο.

“Ὀλενος ἀναφέρονται στὸν *Νεῶν Κατάλογον*⁶, οἱ Αἰγές μαζί με τὴν Ἑλίκη μνημονεύονται σὲ σχέση με τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος⁷, ἐνῶ στὸν ὁμηρικὸ ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα ἢ Δύμη θεωρεῖται χώρα τῶν Ἐπειῶν⁸.

Ὁ Ἡρόδοτος στὸ α΄ βιβλίο του ἀναφέρει τὰ δώδεκα μέρη τῶν Ἀχαιῶν τῆς Πελοποννήσου, στὰ ὁποῖα δὲν συμπεριλαμβάνει τὴν Κερύνεια⁹, πὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausανία¹⁰, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν σειρά του δὲν μνημονεύει στὶς ἀρχικὲς πόλεις τὴν Πάτρα μετὰ τὴ δικαιολογία ὅτι συνεπολίσθη ἀργότερα¹¹, καὶ τὸν Πολύβιο, ὁ ὁποῖος ἐξαιρεῖ ἀπὸ τὸ δικό του κατάλογο τὶς Ρύπες καὶ τὶς Αἰγές, ἐνῶ προσθέτει τὸ Λεόντειον, τὸ ὁποῖο σύμφωνα με τὸν ἴδιο ἱστορικὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ στὴν ἐποχὴ του¹².

Οἱ συγγραφεῖς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐλάχιστα μαρτυροῦν γιὰ τὴν πελοποννησιακὴ Ἀχαΐα καὶ οἱ ἀναφορὲς τοὺς ἔχουν ἐντελῶς εὐκαιριακὸ χαρακτήρα. Ἡ πόλη ἢ ὁποῖα φαίνεται νὰ μονοπωλεῖ σχεδὸν τὸ ἐνδιαφέρον τοὺς εἶναι ἢ Πελλήνη εἴτε λόγω τῶν ἀγῶνων τῶν Θεοξενίων πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἑρμῆ, πὺ τελοῦντο ἐκεῖ μετὰ ἔπαθλο τὶς μοναδικὲς μάλλινες χλαῖνες, πὺ ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Πινδάρου ἦταν εὐρύτερα φημισμένες¹³, εἴτε ἐξ αἰτίας τῆς συμμαχίας τῆς μετὰ τοὺς Σπαρτιάτες στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο¹⁴.

Στὸ κείμενο τοῦ Θεουκυδίδη ἀναφέρονται ἐπίσης ἢ Πάτρα, τὸ Ρίον, ὁ Πάνορμος¹⁵, ὁ Ἐρινεὸς καὶ ἢ Ρυπική¹⁶. Ἡ τελευταία αὐτὴ περιοχὴ φαίνεται ὅτι ἤκμασε ἰδιαίτερα στὴν πρωιμότερη περίοδο¹⁷, ἀφοῦ ἤδη στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ἴδρυσε τὴν ἀποικία τοῦ Κρότωνα ὑπὸ τὸν Μύσκελλο τὸν Ρύπα, σύμφωνα με τὸ σωζόμενο ἀπόσπασμα τοῦ κάτω-ιταλιώτη ἱστορικοῦ Ἰππυ¹⁸, τὸν ὁποῖο ἐπαναλαμβάνει ὁ Στράβων¹⁹. Ὁ Πάνορμος καὶ ὁ Ἐρινεὸς ἀναφέρονται πάντα σὲ σχέση μετὰ τὶς δραστηριότητες τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου. Εὐκαιριακὴ εἶναι καὶ ἢ ἀναφορὰ στὴν Πάτρα, ἂν καὶ ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ κυρίως εὐρήματα ἢ πόλη θὰ πρέπει νὰ εἶχε παίξει ἀρκετὰ σημαντικὸ ρόλο μέσα στὰ πλαίσια τοῦ παλαιῦ κοινῶ τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ θέση τῆς Πάτρας γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μετὰ τὴ Δύση εἶχε ἤδη διαγνωσθεῖ, ὅμως ἢ ταχύτερη ἀνάπτυξη τῆς Κορίνθου, πὺ γρήγορα ἀντικατέστησε τὰ μυκηναϊκὰ κέντρα τῆς περιοχῆς, δὲν ἐπέτρεψε τὴν πρόοδο καὶ τὸ ἀνοιγμα τῆς ἀχαϊκῆς πόλης καταδικάζοντάς τὴν σὲ ἀπομόνωση. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπιζητώντας νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐπικοινωνία τῆς ἀντιπάλου τοὺς Κορίνθου μετὰ τὴν Κάτω Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία θέλησαν νὰ ἐκμε-

ταλλευθοῦν τὴ φυσικὴ θέση τοῦ λιμανιοῦ τῶν Πατρῶν συνδέοντάς το μετὰ μακρὰ τεῖχη μετὰ τὴν πόλη. Ἡ ἀποτυχία τοὺς ὅμως στὴν ἐκστρατεία τῆς Σικελίας σημάδεψε ὅπωςδήποτε καὶ τὴν τύχη τῆς πόλης. Ἀνατρέχοντας στὰ γεγονότα τοῦ Πελοποννη-

6. Ὀμηρος, *Ἰλιάς Β*, 569-575· τὸ ἴδιο κείμενο ἐπαναλαμβάνει ὁ Στράβων VIII, 6-19. Πρβλ. ἐπίσης, Εὐστάθιος, *Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes* (ed. M. van der Valk) (1971) I, 446, στ. 2-6 καὶ 23-28. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ὀλενο, βλ. Ὀμηρος, *Ἰλιάς Β*, 615-619, καὶ Εὐστάθιος, *δ.π.* I, 469, στ. 3-9.

7. Ὀμηρός, *Ἰλιάς Θ*, 198-204· πρβλ. *ibid* Φ, 21 καὶ 34· Scholia ad Apoll. Rhod. I, 831; *FGH* 376 fr. 3 a-b.

8. Ὀμηρικὸς ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα, 416-426.

9. Βλ. σημ. 1.

10. Πausανίας VII, 6. 1 (= Πολύβιος II, 41.7, καὶ Στράβων VIII, 385). Πρβλ. J. G. Fraser, *Pausanias's Description of Greece* (1898) IV, 130-131, H. Hitzig – H. Blümner, *Pausaniae Graeciae Descriptio* (1899) 782, καὶ N. Δ. Παπαχατζῆς, *δ.π.* 45, σημ. 4-15.

11. Πausανίας VII, 6. 2· πρβλ. ἐπίσης, *id.*, III, 2.1.

12. Πολύβιος II, 41.8· πρβλ. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* (1957) I, 230-232 (στὸ ἐξῆς: Walbank, *Commentary*).

13. Πίνδαρος, *Νεμ.* X, 44-45· *id.*, *Ὀλυμπ.* VII, 85-86 καὶ 152-159· *id.*, *Ὀλυμπ.* IX, 142-148. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, Scholia Pindarica, *Ὀλυμπ.* VII, 155-156α, καὶ *Ὀλυμπ.* IX, 146α-148α.

14. Θεουκυδίδης II, 9. 2-3, ὅπου ἀριθμοῦνται οἱ σύμμαχοι τῶν Λακεδαιμονίων (431 π.Χ.). Ἐπίσης οἱ Πελλήνηες πολέμησαν στὸ πλευρὸ τῶν Σπαρτιατῶν στὴν ἐπιχείρηση ἐναντίον τοῦ Ἄργους, συμμαχοῦ πόλεως τῶν Ἀθηναίων, τὸ 418 π.Χ. (V, 58.3-4, 59.3 καὶ 60.2-3). Σὲ τρεῖς ἀκόμα περιπτώσεις ὁ Θεουκυδίδης ἀναφέρεται στὴν Πελλήνη, ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἀποικίας τῆς Σκιώνης (IV, 120.1), τῆς ναυμαχίας τῆς Ἀβύδου, τὸ 411 π.Χ. (VII, 106. 3· πρβλ. ἐπίσης, Διόδωρος Σικελιώτης XIII, 40.5, καὶ A. W. Gomme, *δ.π.* III, 303-304), καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ καλοκαιριοῦ τὸ 413 π.Χ. (VIII, 3.2· πρβλ. ἐπίσης, A. W. Gomme, *δ.π.* V, 10).

15. Στὶς τρεῖς αὐτὲς περιοχῆς ἀναφέρεται ὁ Θεουκυδίδης σὲ σχέση μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ 429 π.Χ. (II, 83.3, 84.3-5, 86.1-6, 92. 1-6· πρβλ. A. W. Gomme, *A historical commentary on Thucydides* (1956) II, 218-222). Στὴν πόλη τῶν Πατρῶν ἀναφέρεται ἐπίσης ὁ ἱστορικὸς στὸ πέμπτο βιβλίο του συζητώντας τὴν τεῖχισή τῆς ἀπὸ τὸν Ἀλκιβιάδη τὸ 419/8 π.Χ. (V, 52.2). Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πρβλ. J. K. Anderson, *A topographical and historical study of Achaia*, *BSA* 49, 1954, 72-92, καὶ συγκεκριμένα 84, καθὼς καὶ J. de Romilly, *Thucydide et l'impérialisme Athenien* (1963) 169, σημ. 3.

16. Τὸν Ἐρινεὸ καὶ τὴ Ρυπική ἀναφέρει ὁ Θεουκυδίδης διαπραγματευόμενος τὰ τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου τὸ καλοκαίρι τοῦ 413/412 π.Χ., ὅποτε ὁ πελοποννησιακὸς στόλος εἶχε τὸν Ἐρινεὸ ὡς ὀρμητήριό του (VII, 34.1-8)

17. E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen* (1939) 123 κ.ε., ὅπου καὶ ἢ παλαιότερη βιβλιογραφία.

18. *FGH* 555 fr. 10 (= Στράβων VI, 1.12)· πρβλ. ἐπίσης, Διόδωρος Σικελιώτης VIII, 17.1.

19. «ἐκ δὲ τῶν Ῥυπῶν ἦν ὁ Μύσκελλος, ὁ Κρότωνος οἰκιστής», Στράβων VIII, 387.

σιακού πολέμου, ο πολύ μεταγενέστερος Διόδωρος Σικελιώτης αναφέρει και πάλι ευκαιριακά τη Δύμη, όπου παραχείμασε ο στρατός των Λακεδαιμονίων υπό τον Πausανία²⁰, καθώς και την Πάτρα και το Ρίο με άφορμή την καταναυμάχηση του στόλου των Σπαρτιατών από τον Φορμίωνα²¹.

Ανάλογη είναι ή εικόνα που παρέχουν τα κείμενα του 4ου αι. π.Χ. Οι ελάχιστες μαρτυρίες του Ξενοφώντα και των Ἀττικῶν ρητόρων ἀφορῶν στο σύνολό τους σχεδόν και πάλι την Πελλήνη²², ή οποία σύμφωνα με τις ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες και τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἐμφανίζει ιδιαίτερα μεγάλη ἀνθησιή στην ἀρχαϊκή και την κλασική περίοδο²³. Στόν πόλεμο μεταξύ Θηβαίων και Σπαρτιατῶν ἐπανερχεται ὁ Διόδωρος, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ ἀπό τὸν Ξενοφῶντα, και παρέχει ελάχιστες μαρτυρίες για τὴν τύχη τῶν Πατρῶν, τοῦ Αἰγίου, τῆς Δύμης και τῆς Βούρας, τόσο μέσα στα πλαίσια τῶν ἐκστρατειῶν τῶν Θηβαίων στην Πελοπόννησο, τὰ ἔτη 369 και 367/6 π.Χ.²⁴, ὅσο και κατά τὴ διάρκεια τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Ἀντίγονου τὸ 314 π.Χ.²⁵ και τοῦ Δημητρίου Πολιορκητῆ τὸ 303 π.Χ.²⁶, δίνοντας συγχρόνως και κάποιες τοπογραφικὲς πληροφορίες για τὴν περιοχή αὐτὴ τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου²⁷.

Ὁ καταστρεπτικὸς για τὴν Ἑλική και τὴ Βούρα σεισμὸς τοῦ 373 π.Χ. θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἀναφορᾶς πολλῶν μεταγενεστέρων πηγῶν. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ λεπτομέρειες που δίνουν ὁ Πλίνιος²⁸, ὁ Ὀβίδιος²⁹, ὁ Πausανίας³⁰, ὁ Αἰλιανός³¹.

Οἱ πηγές που ἀναφέρονται στην Ἀχαΐα και χρονολογοῦνται στόν 3ο αι. π.Χ. εἶναι λιγότερες ἀπό αὐτὲς τῶν προηγούμενων αἰώνων και, με ἐξαίρεση ὀρισμένες ἐντελῶς ἔμμεσες τοπογραφικὲς πληροφορίες, ἀναφέρονται στό μυθικὸ παρελθὸν τῶν πόλεων που μαρτυροῦνται και στα ὁμηρικὰ ἔπη. Ἔτσι στα Ἀργοναυτικὰ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου γίνεται λόγος για τοὺς Πελλήνηεις και Ὠλενίους συντρόφους τοῦ Ἰάσωνος³², ὁ Καλλιμάχος ἀναφέρεται στις παραδόσεις που καθιέρωσαν τὶς τοπικὲς λατρεῖες και τοὺς οἰκιστὲς τῶν πόλεων³³ και μόνο ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος συζητᾷ τὸ σεισμὸ τοῦ 373 π.Χ.³⁴.

Ἡ Ἀχαΐα ἀποκτᾷ ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον για τοὺς συγγραφεῖς ἀπό τὸ 280 π.Χ. και μετά, με τὴν ἀνασύσταση τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, τῆς σημαντικότερης, ἴσως, ὁμοσπονδιακῆς ὀργάνωσης, ή ὁποία ἦταν ἐπόμενο να συνδεθεῖ και με τὶς ὑπόλοιπες δυνάμεις τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἡ συμμετοχὴ στη συμπολιτεία μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ὄλων τῶν πόλεων τῆς Ἀχαΐας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα

τὴ σύνδεση ή μάλλον τὴν ταύτιση τῆς ἱστορίας τῶν ἀχαϊκῶν πόλεων με αὐτὴ τῆς συμπολιτείας.

Ἀναντικατάστατη πηγή για τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Πολυβίου ὁ ὁποῖος εἶναι και προσωπικὰ συνδεδεμένος και καλὰ πληροφορημένος για τὶς ἐξελίξεις στην Πελοπόννησο. Ὁ ἴδιος διαπραγματεύεται τὰ γεγονότα τὰ σχετικὰ με τὴν ἴδρυση και τὴν κυριαρχία τοῦ Κοινοῦ, ὄχι μόνο στα στενὰ γεωγραφικὰ ὄρια τῆς Ἀχαΐας, και περιγράφει με ἀκριβολογία τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ συμμαχικοῦ και τῶν μακεδονικῶν πόλεμων. Εἶναι φανερό ὅτι ἐνῶ ὁ Πολύβιος ἀναπτύσσει με σαφήνεια τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ κοινοῦ, ἀφήνει ἕνα σημαντικό κενὸ σὲ ὄ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ και τὴ θεσμικὴ ὀργάνωσή του³⁵.

20. Διόδωρος Σικελιώτης XIV, 17.11-12.

21. id. XII, 48.1-2.

22. Ξενοφῶν VII, 1.18· 2.18 και 20· 4.18· Αἰσχίνης, *Κατὰ Κτησιφῶντος* III, 165· [Δημοσθένης] XVII, 10· Δίναρχος, *Κατὰ Δημοσθένους* 23.

23. Ἄ. Ὀρλάνδος, *ΠΑΕ* 1931, 73-83, και 1932, 62-63.

24. Διόδωρος Σικελιώτης XV, 68.2 και XV, 75.2. Για τὴν εἰσβολὴ τῶν Θηβαίων στην Πελοπόννησο τὸ 367/6 π.Χ. πρβλ. Ξενοφῶν VII, 1.41-43.

25. Διόδωρος Σικελιώτης XIX, 66.1-6.

26. id. XX, 103.4.

27. Ὁ Διόδωρος ἀναφέρεται ἐπίσης και στην καταστροφὴ τῆς Ἑλικῆς και τῆς Βούρας ἀπό τὸ σεισμὸ τοῦ 373 π.Χ. (XV, 49.1-49.6).

28. Πλίνιος, *HN* II 206.

29. Ὀβίδιος, *Metamorphoses* XV, 293-295.

30. Πausanias VII, 24.7-13 και 25.8-9· πρβλ. J. G. Fraser, *δ.π.* VI, 166-168, H. Hitzig – H. Blümner, *δ.π.* 834 και 837, N. Δ. Παπαχατζῆς, *δ.π.* 155, σημ. 1.

31. Αἰλιανός, *Περὶ ζῴων ἱστοριῶν* XI.19.

32. Ἀπολλώνιος Ρόδιος, Ἀργοναυτικὰ I, 176-178 και 199-206.

33. Καλλιμάχος, Ἐκάλη, fr. 260, στ. 25-29.

34. Ἀριστοφάνης Βυζάντιος, Ἐπιτομή II, 360.

35. Περισσότερες ἀπό τριάντα ἐκτενεῖς ἀναφορὲς τοῦ Πολυβίου ἀφορῶν τὰ ἀχαϊκὰ πράγματα:

II, 10.1-7 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 161)·

II, 41.1-15 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 229-234)·

II, 43.1-2 (πρβλ. A. Aymard, *Les assemblées de la confédération achaienne. Etude critique d'institutions et d'histoire* (Edizione Anastatica, 1967) 298 [στό ἐξῆς: Aymard, *Assemblées*], id., *Le Zeus fédéral achaien Hamarios-Homarios* [Mélanges M. Octave Navarre, 1935] 453-470, και Walbank, *Commentary* I, 235)·

II, 51.2-4 και 52.1-2 (πρβλ. Πλούταρχος, Ἀρατος 39.1 και Κλεομένης 14.4-5, Πausanias VII, 7.3, καθώς και Walbank, *Commentary* I, 250, και id., *Aratos of Sicyon* [1933] 83-84)·

IV, 6.7-10 και 7.1-5 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 455-456, και Aymard, *Assemblées* 253)·

IV, 8.4 (πρβλ. Πλούταρχος, Ἀρατος 31.3, και Walbank, *Commentary* I, 457)·

Στήν ίδια περίοδο τῶν μακεδονικῶν πολέμων καί στή ρωμαϊκή ἐπέμβαση ἀναφέρεται ὁ Τίτος Λίβιος, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ κινεῖται σέ ὄ,τι ἀφορᾷ τήν ὀργάνωση καί τήν ἐξέλιξη τοῦ ἀρχαϊκοῦ κοινοῦ, μέ τὸ ἴδιο μέ τὸν Πολύβιο πνεῦμα, τὸν ὁποῖο ἀπὸ τῆ μιᾶ χρησιμοποιοῖ ὡς πηγὴ καί ἀπὸ τὴν ἄλλη συμπληρώνει, χωρὶς νὰ ἔχει πάντοτε τὴν ἴδια σαφήνεια καί ἀκριβολογία³⁶.

Ἀπὸ τῆ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν προκύπτει, ὅπως ἄλλωστε φαίνεται καί ἀπὸ τὶς ἄλλες πηγές, ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων πρωτεύουσα θέση στή συμπολιτεία κατεῖχαν ἡ Δύμη καί τὸ Αἴγιο. Ὁ σημαντικὸς ρόλος τῆς Δύμης τὴν περίοδο αὐτή, ὀφειλόμενος προφανῶς στή θέση της, στὰ σύνορα Ἀχαΐας-Ἡλείας, σὲ σημεῖο νευραλγικὸ γιὰ τὰ πολεμικὰ γεγονότα μεταξὺ Ἀχαιῶν, Αἰτωλῶν καί Ἡλείων στήν περίοδο 220-217 π.Χ., μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Στράβωνα³⁷, τὸν Πολύβιο³⁸, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο Πλούταρχο³⁹, καθὼς καί ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές. Ὅσο γιὰ τὸ Αἴγιο, ἡ συχνὴ ἀναφορὰ τοῦ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς δικαιολογεῖται, ἀφοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι τὸ θρησκευτικὸ καί πολιτικὸ κέντρο τῆς συμπολιτείας.

Ἀπὸ τὸν Πολύβιο καί παλαιότερους γεωγράφους ἀντλεῖ πληροφορίες καί ὁ Στράβων, τὶς ὁποῖες βεβαίως συνδυάζει στήν περίπτωσή τῆς Ἀχαΐας καί μέ τὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία. Ἡ ἀξία ὅμως καί ἡ ἀξιοπιστία τοῦ Στράβωνος, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὴν Πελοπόννησο, ἔχει ἀναλυθεῖ κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο ἀπὸ τὸν καθηγητὴ R. Balladié στὸ σχετικὸ ἔργο του⁴⁰.

Μοναδικὴ πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τῆς ἱστορίας καί τῆς κοινωνίας στήν Ἀχαΐα στὸν πρῶτο προχριστιανικὸ αἰῶνα εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Κικέρωνος. Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ρήτορα πρὸς τὸν Ἀττικὸ⁴¹, ἀλλὰ καί στὶς *ad Familiares*⁴² φαίνεται ἀπόλυτα ἡ σπουδαιότητα καί ἡ οἰκονομικὴ ἀνθησις τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν, ἡ ὁποία ἔχει ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὸ 146 π.Χ.,

IV, 10.1-10 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 458-459)

IV, 13.5 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 461)

IV, 25.1-4 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 471-472)

IV, 57.1-58.12 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 513)

IV, 59.1-60.10 (πρβλ. Πανσανίας IV, 112.13, καί Walbank, *Commentary* I, 514, 623-624 καί 716)

IV, 77.5

IV, 82.7-8 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 535)

IV, 83.1-5 (πρβλ. *Sylloge*³ 529)

IV, 86.4 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 536)

V, 2-11

V, 3.1-2

V, 17.3-4 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 533)

V, 28.1-3 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 561)

V, 30.1-7 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 562)

V, 91.4-8 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 622-623)

V, 94.1-9 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 624-625)

V, 95.5-12 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 625)

V, 101.4 (πρβλ. Walbank, *Commentary* I, 628)

V, 102.3-9 (πρβλ. Walbank, *Commentary* δ.π.)

XI, II.7 (πρβλ. Walbank, *Commentary* II, 287, καί III, 187)

XVIII, 1.4 καί 10.11 πρβλ. Τίτος Λίβιος, XXXII, 23.1-3, καθὼς καί A. Aymard, *Les stratèges de la confédération achéenne de 202 à 172 av. J.-C.*, *REA* 30, 1928, 1-62, καί συγκεκριμένα 3-4, ἐπίσης Walbank, *Commentary* II, 550 καί 562

XXVIII, 6.1-3 καί 7-8 (πρβλ. Walbank, *Commentary* III, 333-334) XXXII, 3.14

XXXIII, 1.3

XXXIII, 3.1 (πρβλ. Walbank, *Commentary* III, 521 καί 542)

XXXVIII, 16.4-9 (πρβλ. Walbank, *Commentary* III, 712-713, καί J. O. Larsen, *Greek Federal States* [1968] 496)

36. Τίτος Λίβιος, XXVII, 29.9 (πρβλ. M. Holleaux, *Etudes d'épigraphie et d'histoire grecques* [1942] V, 305-317, καί W. Walbank, *Philip V of Macedon* [1940] 84-101)

XXVII, 31.9-32.1

XXVII, 32.11

XXXII, 21.28 (πρβλ. J. Briscoe, *A commentary on Livy* [1973-1981] [σὺν ἐξῆς: Briscoe, *Commentary*] I, 201, καί γιὰ διαφορετικὴ θέση W. Walbank, *δ.π.* 94-98, id., *Commentary* II, 258-259, M. Errington, *Philopoemen* [1969] 59, σημ. 1)

XXXII, 22.4-12 (πρβλ. Aymard, *Assemblées* 370, Briscoe, *Commentary* I, 210-212, καί Walbank, *Commentary* I, 232)

XXXII, 25.6-9

XXXIII, 14.6-8 καί 15.1-3 καί 13-16 (πρβλ. Briscoe, *Commentary* I, 275-277)

XXXV, 26.3-10 (πρβλ. Πλούταρχος, *Φιλοποίμην* 14, καθὼς καί Walbank, *Commentary* III, 194-195, καί M. Errington, *δ.π.* 103, σημ. 1)

XXXVI, 21.5 (πρβλ. Πλούταρχος, *Κάτων ὁ Πρεσβύτερος* 12.4 καί 14.3, καθὼς καί M. Holleaux, *δ.π.* 69 καί 261, Briscoe, *Commentary* II, 253, M. Errington, *δ.π.* 113-118, καί A. Rizakis, *Le port de Patras et les communications avec l'Italie sous la République*, *Cahiers d'Histoire* 33, 3-4, 1988, 453-472)

XXXVIII, 7.2 (πρβλ. M. Holleaux, *δ.π.* 148)

XXXVIII, 29.1-11 (πρβλ. M. Errington, *δ.π.* 136 κ.ε.)

XXXVIII, 29.14

XXXVIII, 30.1-5

XLI, 23.4 καί 24.1

37. Στράβων VII, 7.5 καί VIII, 3.8-10.

38. Πολύβιος IV, 59.1-60.10 IV, 83.1-5 V, 3.1-2 V, 17.3-4 V, 30.1-7. Βλ. ἐπίσης, σημ. 35.

39. Πλούταρχος, *Ἄρατος* 39.1-4.

40. R. Balladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Etude de géographie historique* (1980).

41. Κικέρων, *ad Atticus* VII, 2-3 (πρβλ. W. C. MacDermott, *Manius Curius, The Classical Weekly* 49, 1947-48, 179-184, καί id., M. Cicero et M. Tiro, *Historia* 21, 1972, 271-286), XI 5, XI 10, 16, 20, 21.

42. Κικέρων, *ad Familiares* XIII, 17.1, 19.1-3, 20, 24.1-3, XVI, 1.2, 4, 5.2, 9, 11.1.

όποτε με την κυριαρχία των Ρωμαίων νέες δυναμικές και ισορροπίες διαμορφώθηκαν στην Πελοπόννησο. Η Πάτρα με το λιμάνι που διαθέτει, πάνω στον ὄξωνα ναυσιπλοΐας Δύσης—'Ανατολής, που έχει ήδη επισημανθεί από τον Θουκυδίδη, αναπτύσσεται ταχύτατα και γίνεται τόπος προσωρινής ή μόνιμης κατοικίας πολιτικῶν προσωπικοτήτων τῆς Ρώμης⁴³. Τὴν ἀκμὴ αὐτὴ τῆς πόλης που μαρτυροῦν τὰ φιλολογικὰ κείμενα ἔρχονται νὰ ἐπιβεβαιώσουν ἀδιάψευστες ἀποδείξεις τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα⁴⁴. Ἡ ἐξαιρετικὴ θέση τῶν Πατρῶν καὶ ἡ σημασία της ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἐμπορικὸ καὶ οἰκονομικὸ τομέα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις διαφαίνεται στὴ Ρωμαϊκὴ Ἱστορία τοῦ Δίωνος Κασσίου, ὅταν ἀναφέρεται στοὺς ἐμφυλίους πολέμους τῆς Ρώμης τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.⁴⁵, καθὼς καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ἀππιανοῦ μετὰ τὴν ἴδια εὐκαιρία⁴⁶. Ἡ ραγδαία αὐτὴ ἐξέλιξη τῆς Πάτρας, ἡ ὁποία συνεχίστηκε καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο μετὰ τὴ δημιουργία κατ' ἀρχὴν τῆς *colonia Augusta* στὴν πόλη καὶ στὴ συνέχεια μετὰ τὴν εὐνοία τῶν αὐτοκρατόρων που δέχτηκε, ἀντανakλάται στοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιο.

Σὲ περιστατικὰ τοῦ μυθικοῦ παρελθόντος ἢ σὲ ἱστορικὰ γεγονότα τῶν Ἀχαικῶν πόλεων ἀναφέρεται σὲ δεδομένες εὐκαιρίες ὁ Πλούταρχος στὰ *Ἡθικά*⁴⁷, ἐνῶ περισσότερες ἱστορικὲς πληροφορίες ἀντλοῦνται ἀπὸ τοὺς *Βίους* τοῦ Ἀλκιβιάδη⁴⁸, τοῦ Κλεομένη⁴⁹, τοῦ Δημητρίου⁵⁰, τοῦ Πομπηίου⁵¹, τοῦ Ἀντωνίου⁵², τοῦ Κάτωνος Πρεσβυτέρου⁵³ καὶ κυρίως τοῦ Ἀράτου⁵⁴, γιὰ τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν ἀχαικὴ συμπολιτεία. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τὰ δεδομένα μορφοποιοῦνται σύμφωνα μετὰ τὰ δρῶντα πρόσωπα καὶ ὄχι μετὰ τὸ χῶρο δράσεως. Ἐξαιρετικὴ ἀποτελεῖ ἴσως ὁ *Βίος* τοῦ Ἀράτου· ὅμως καὶ ἐδῶ ὁ Πλούταρχος ἀκολουθώντας τὶς πηγές του καὶ ἰδιαίτερα τὸν Πολύβιο περιορίζεται στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις που διεξήγαγε τὸ κοινὸ μετὰ πρωταγωνιστὴ τὸν στρατηγὸ καὶ ὄχι στὴν ἐσωτερικὴ θεσμικὴ του ὀργάνωση.

Ἡ θέση που κατέχει ὁ Πausanias ἀνάμεσα στὶς πηγές που ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὴν τοπογραφία καὶ τὴ μυθολογία τῆς Ἀχαιῆς εἶναι μοναδική. Στὰ 23 κεφάλαια τῶν *Ἀχαικῶν*, τὰ 13 εἶναι ἱστορικὰ, ἐνῶ ἀπὸ τὰ περιγραφικὰ, τέσσερα ἀφιερώνονται στὴν Πάτρα καὶ πέντε σὲ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη Ἀχαιῆ. Σ' αὐτὰ τὰ κεφάλαια ὁ Pausanias συμβάλλει στὴ διάσωση τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀναφέροντας τοπικὲς λατρεῖες που ἄλλως θὰ ἔμεναν ἀφανεῖς, τοπικὲς παραδόσεις καὶ θρύλους, οἱ ὁποῖοι ἀν-

τανakλοῦν στὶς ἀπεικονίσεις τῶν νομισμάτων τῶν πόλεων. Ὅσο γιὰ τὶς περιγραφές του, βρίσκουν καὶ ἐδῶ ἐφαρμογὴ τὰ λόγια τοῦ Fraser στὴν ἔκδοση τοῦ 1898, ὅτι ἡ σύγχρονη ἔρευνα “will correct the descriptions of Pausanias on some minor points, but it will confirm them on many more”⁵⁵.

Στοὺς ὑπόλοιπους συγγραφεῖς τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνων, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Ἀθήναιο⁵⁶ καὶ τὸν Αἰλιανό⁵⁷, ἀναφέρονται διάφορες παραδόσεις καὶ μῦθοι γιὰ τὴν Ἀχαιῆ. Σημαντικὴ πηγή γιὰ τὴν τοπογραφία, στὸν 3ο καὶ στὸν 4ο αἰ., εἶναι τὰ *Itineraria*⁵⁸, ἐνῶ τὸ χρονικὸ τοῦ Εὐσεβίου δίνει πολὺτι-

43. Α. Ριζάκης, Ἡ Ρωμαϊκὴ πολιτικὴ στὴν Πελοπόννησο καὶ ἡ Ἀχαικὴ Συμπολιτεία, *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Καλαμάτα, 8–15 Σεπτεμβρίου 1985) 18–35, καὶ συγκεκριμένα 28–34· id., Α. Rizakis, *δ.π.*

44. Ι. Παπαποστόλου, Θέματα τοπογραφίας καὶ πολεοδομίας τῶν Πατρῶν κατὰ τὴ Ρωμαιοκρατία, στὸν παρόντα τόμο, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

45. Δίων Κάσσιος XLII, 13.2–3, 14, 15· L, 9.1–4 καὶ 13.1–5.

46. Ἀππιανός I, 79.5· πρβλ. Α. Ριζάκης, *δ.π.* 29–30.

47. Πλούταρχος, *Ἡθικά* 339 b–d, 629 f, 682 f, 831 a, 972 f, 1107 f, 1142 f.

48. Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης* 15.4–6· πρβλ. Θουκυδίδης V. 52.2.

49. Πλούταρχος, *Κλεομένης* 14.1–5 (πρβλ. Πλούταρχος, *Ἄρατος* 39.1, καθὼς καὶ W. Walbank, *Aratos* 90–91, καὶ R. Urban, *Wachstum und Krise des achaischen Bundes, Quellenstudien zur Entwicklung des Bundes von 280 bis 222 v. Chr.* (1979) 141–159)· 16.6–7 (πρβλ. W. Walbank, *δ.π.* 94–95)· 17.4–6 (καθὼς καὶ W. Walbank, *δ.π.* 96, καὶ W. W. Tarn, *Cambridge Ancient History* 7, 757).

50. Πλούταρχος, *Δημήτριος* 11.5–7.

51. Πλούταρχος, *Πομπήιος* 28.6–7.

52. Πλούταρχος, *Ἀντώνιος* 60.2–6.

53. Πλούταρχος, *Κάτων ὁ Πρεσβύτερος* 12.3–4· πρβλ. Τίτος Λίβιος XXXV, 23.5, καὶ M. Errington, *δ.π.* 118.

54. Πλούταρχος, *Ἄρατος* 11.1· 47.1.2 (πρβλ. Πολύβιος IV, 7.6–7)· 31.1–32.6 (Πλούταρχος, *Ἄγρις* 14–15, Πausanias II, 8.5· VII, 7.3· VIII, 27.14, καθὼς καὶ W. Walbank, *δ.π.* 34, id., *Commentary* I, 237, καὶ R. Urban, *δ.π.* 54–60)· 33.1· 37.4–5 (πρβλ. Aymard, *Assemblées* 277–317)· 39.1–4· 42.1–2· 53.1–2 (πρβλ. W. Walbank, *δ.π.* 157 καὶ 175)· 54.8.

55. Γιὰ τὴν ἀξία τῆς μαρτυρίας τοῦ περιηγητῆ, βλ. R. Balladitè, *L'apport des sources littéraires à la connaissance topographique de l'Élide et de l'Achaïe antiques*, στὸν παρόντα τόμο, καὶ Y. Lafond, *Pausanias historien dans le livre VII de la Périégèse*, ἐπίσης στὸν παρόντα τόμο.

56. Ἀθήναιος I 27 d καὶ 31 f· II 39 d· IV 158 d· VII 301 d· VIII 331 d· IX 395 (πρβλ. *FGrH* 297 fr. 2)· X 414 e· XI 460 d (πρβλ. *FGrH* 297 fr. 1), 499 b καὶ 509 b· XIII 606 c.

57. Αἰλιανός, *Ποικίλη Ἱστορία* I, 15.11· VI, 1.8–9; XIII, 6.14 καὶ 46.3· id., *Περὶ ζῶων ἱστοριῶν* V, 29· XI.19.

58. Guidonis *Geographica* 111, 542 καὶ 112, 9· Ravennatis *anonimi cosmographia* V.22 καὶ *Tabula Peutingeriana*.

μες προσωπογραφικές πληροφορίες⁵⁹. Ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ ἐμφανίζονται μιὰ σειρά ἀπὸ λεξικά καὶ συμπιλήματα παλαιότερων συγγραφέων. Οἱ πόλεις τῆς Ἀχαΐας ἐκπροσωποῦνται στὸ Λεξικὸ τοῦ Ἡσυχίου⁶⁰, ἐνῶ στὰ Ἑθνικά τοῦ Στεφάνου Βυζαντιοῦ⁶¹ ἔχουν συγκεντρωθεῖ μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια ὄλα σχεδὸν τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων ἢ τῶν πολιχνῶν ποὺ μαρτυροῦνται στὶς φιλολογικὲς πηγές ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τοὺς συγγραφεῖς τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου. Τέλος στὸ Λεξικὸν καὶ τὴ Βιβλιοθήκην τοῦ Φωτίου⁶², καθὼς καὶ στὴ Σούδα⁶³ καὶ στὸ *Etymologicum Magnum*⁶⁴, περιέχονται κυρίως ὅσες πόλεις μαρτυροῦνται στὰ ἔπη μὲ μόνη ἐξαιρέση τὴν Πάτρα. Ἡ τελευταία θὰ συνεχίσει νὰ ἀποτελεῖ θέμα ἐνδιαφέροντος καὶ γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους⁶⁵.

Ἀντιμετωπίζοντας τὸ σύνολο τῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν, ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν γιὰ τὶς ἀχαϊκὲς πόλεις, εἶναι φανερό ὅτι τὸ ὕλικό δὲν εἶναι καθόλου περιορισμένο. Στὰ ἔργα τῶν συγγραφέων τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἡ Ἀχαΐα δὲν ἔχει ποτὲ καθοριστικὸ καὶ πρωταγωνιστικὸ ρόλο, ἀλλὰ πάντα περιορίζεται σὲ εὐκαιριακὲς καὶ σύντομες ἀναφορές. Οἱ συγγραφεῖς τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀναμφισβήτητα οἰκοδομοῦν τὸ ἱστορικὸ πλέγμα τῆς περιοχῆς, ποὺ συχνὰ ταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ εὐρύτερου γεωγραφικοῦ καὶ πολιτικοῦ χώρου, ἂν καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις δὲν ἀξιοποιοῦν συνειδητὰ τὰ δεδομένα ποὺ ἔμμεσα ἢ ἄμεσα τοὺς παρέχονται. Τέλος, οἱ σχολιαστὲς καὶ οἱ λεξικογράφοι, παρόλο ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τοῦ χώρου, στὴν οὐσία τοὺς εἶναι γλωσσολόγοι ἢ γραμματικοί, ὁπότε καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχουν ἀντιμετωπίζονται σχεδὸν πάντα ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτό.

Ἀναμφισβήτητα ὁ μίτος τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας κάθε γεωγραφικῆς περιοχῆς παρέχεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγές καὶ τὰ κενὰ ποὺ ἀφήνουν τὰ χαμένα ἔργα τῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος ἢ ἢ συχνὰ ἠθελημένη σιωπὴ τοὺς εἶναι τεράστια καὶ δυσαναπλήρωτα, ἐνῶ δὲν λείπουν οἱ ἀντιφάσεις, ποὺ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις εἶναι ἰδιαίτερα δυσεξήγητες καὶ προβληματικὲς, καθὼς καὶ ἡ παραμόρφωση ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση. Σ' ἓνα μεγάλο βαθμὸ οἱ δυσκολίες αὐτὲς αἴρονται μὲ τὴν παρουσία τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν, τῶν ἄμεσων πηγῶν ποὺ διορθώνουν, συμπληρώνουν ἢ ἀξιοποιοῦν τὸ φιλολογικὸ κείμενο. Ἕνας δεῦτερος βασικὸς παράγοντας γιὰ

τὴν ἄρση τῶν προβλημάτων, ποὺ θέτουν οἱ γραπτὲς πηγές ἐν γένει, εἶναι ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ ἡ κατανόηση τοῦ χώρου, στὸν ὁποῖο ἀναφέρονται, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴ σύνθεση τῆς λεγόμενης ἱστορίας τῶν γεγονότων.

Ἡ ἐπανεξέταση τῶν κειμένων δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ποτὲ μάταιη, γιὰτὶ μέσα ἀπ' αὐτὰ προκύπτουν πάντα νέα στοιχεῖα, ποὺ ἀντιμετωπιζόμενα σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς καὶ τὰ δεδομένα τῆς διαρκῶς ἀναπτυσσόμενης ἀνθρωπιστικῆς ἔρευνας καὶ σκέψης μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν μὲ περισσότερη ἀσφάλεια καὶ βεβαιότητα.

Τὸ corpus τῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν ἀποτελεῖ ἓνα μέρος τῶν πληροφοριῶν ἐκείνων ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν τὴν ἀνασύνθεση τῆς ζωῆς μιᾶς συγκεκριμένης περιοχῆς. Παράλληλα μὲ τὰ κείμενα χρησιμοποιοῦνται οἱ ἐπιγραφές, τὰ νομίσματα, τὰ μνημεῖα· γιὰ ὄλα ὑπάρχει ὁ κοινὸς τόπος, ἡ μελέτη τοῦ γεωγραφικοῦ ὑπόβαθρου, τῶν οἰκονομικοπαραγωγικῶν πηγῶν, τῆς τυπολογίας τῶν τοποθεσιῶν, τοῦ καθορισμοῦ τῶν συνοριακῶν ζωνῶν ἀνάμεσα στὶς γειτονικὲς πόλεις.

ΛΙΝΑ Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ

59. Εὐσέβιος, *Χρονογραφία* I, 6, 23, 67, 190, 210.

60. Ἡσύχιος, *Λεξικόν* s.v. Βούρα, Εὐρύμας (πρβλ. *FGtH* 3 fr. 164), Πάτραι, Πελλήνη – Πελλ(ην)ικαὶ χλαῖναι, Ῥύπας.

61. Στέφανος Βυζάντιος, Ἑθνικά s.v. Ἀδράνη, Αἴβουρα, Αἴγαιρα, Αἴγιον, Ἀλήσιον, Ἀρόη, Ἀσχειον, Βολίνη, Βούρα, Δύμη, Ἐλική, Θριοῦς, Ὀλουρος, Πάτραι, Πελλήνη, Ῥύπαι, Σκόλλις, Σύμη, Τεῖχος, Τριταία, Τρίτεια, Ὑπερασία, Ὑπερησία, Φαραί, Φενεός, Ὀλενος.

62. Φώτιος, *Λεξικόν* s.v. Μαστήρες, Ῥύπες, Πελληνικαὶ χλαῖναι id., *Βιβλιοθήκη*, 11-17, 26-27, 96 b, 129, 245, 279, 399 a. 22-31, 534 a.

63. Σούδα s.v. Αἰγιέες, Ἀλκυονίδες ἡμέραι, Κόσσας, Μαστερες, Μυρεῦς, Πελλήνη, Σώστρατος, Ὀλενία, Ὀλήν.

64. *Etymologicum Magnum* s.v. Ἀλήσιον, Ἀρόη, Ἀρυπες, Βόλινον, Βούρα, Δύμη, Κύπρις.

65. Προκόπιος VIII, 25.16-19, καὶ Ζωναράς X, 28.29.

SUMMARY

ACHAIA IN THE GREEK AND LATIN LITERARY SOURCES

The area of Achaia in the NW Peloponnese and the 12 city-states of the region are mentioned by more than 85 ancient Greek and Latin writers. Although there are excellent critical editions of these texts and the source material has been commended in many cases, the study of these works is, nevertheless, not without interest, especially in respect of their references to the inscriptions and archaeological evidence.

The ancient writers offer a wealth of material on the history, topography and religion of the Achaian cities. The material begins in Homeric times and con-

tinues down to the Byzantine period. In works of the 4th and 5th century writers, the references to Achaia are brief and always occur as comments peripherally related to the theme of the text in which they occur. Writers of the Hellenistic and Roman periods are, without doubt, the richest sources for the history of the area, particularly the history of the Achaian League. Finally, the scholarly commentators and lexicographers of the Byzantine period, though interested in antiquities, are mainly linguists and grammarians.

PAUSANIAS HISTORIEN DANS LE LIVRE VII DE LA PÉRIÉGÈSE*

L'histoire, d'ailleurs, exige et implique bien d'autres partis pris
P. Valéry, Variété (Oeuvres, Pléiade, T. 1, p. 1131)

Dans l'œuvre de Pausanias, les notices à caractère historique accompagnent régulièrement la mention des sites, des personnages ou des monuments auxquels elles fournissent un commentaire plus ou moins étoffé: c'est une manière pour Pausanias de ne pas s'en tenir à un point de vue purement périégétique et de donner vie à ses descriptions en utilisant des faits qui pouvaient être déjà établis par d'autres et plus ou moins bien connus de ses lecteurs. Or, il arrive que de tels développements s'étendent sur plusieurs chapitres et constituent de longs exposés dont la place, au sein d'un livre, devient prépondérante et apparemment disproportionnée.

C'est le cas dans le livre VII, où plus de la moitié des chapitres (156 sur 281) se rapporte à l'histoire de l'Achaïe. Toutefois, la plupart de ceux qui se sont efforcés d'évaluer la crédibilité du témoignage historique du Périégète ont mis l'accent sur ses erreurs, sa confusion, sa distraction ou son approximation et se sont plu à relever lacunes ou partis pris: Pausanias ferait-il donc partie de ces historiens qui, selon l'expression de Montaigne (*Essais*, II, 10), "se donnent loi (...) d'incliner l'Histoire à leur fantaisie?"

L'histoire racontée par Pausanias commence aux premiers temps de l'Achaïe et se poursuit jusqu'à l'époque de la conquête romaine: est-il possible d'accorder à chaque période de cette longue histoire une importance équivalente?

Beaucoup d'événements sont présentés de manière très succincte: quelques paragraphes seulement sont consacrés à l'histoire qui va des origines à l'époque de la reconstitution de la Confédération, ca. 280; les relations entre Sparte et l'Achaïe jusqu'à Sellasie sont traitées en deux paragraphes, de manière tout à fait partielle et sélective; de même, les rapports entre la Macédoine et la Confédération achaïenne à l'époque des deuxième et troisième guerres de Macédoine sont-ils évoqués très brièvement. Certains faits sont même complètement passés sous silence: rien n'est dit de la

"guerre démétrique", ni de la "guerre des alliés" ni même de la première guerre de Macédoine. En outre, la place insignifiante accordée à des personnages comme Aratos ou Philopoïmen est tout à fait disproportionnée par rapport au rôle qu'ils ont joué dans l'histoire achaïenne.

L'essentiel du texte de Pausanias est consacré en fait à l'histoire de la seconde Confédération achaïenne jusqu'à la prise de Corinthe en 146, sans pour autant qu'on puisse parler d'équilibre, puisque ces paragraphes se divisent à leur tour en trois parties inégales: la première (7, 1-4) est une version très résumée des faits jusqu'en 221; la seconde (7, 5-9, 7) brosse en 21 paragraphes un tableau des événements qui vont jusqu'aux années 180/179; la dernière enfin (10, 1sq.) couvre en 63 paragraphes les années 179-146, en réservant pas moins de 43 paragraphes aux seules années 149-146. On comprend qu'on ait pu reprocher à notre auteur une telle disproportion dans la manière dont s'organisent ces chapitres: elle ne semble guère refléter un souci de vérité historique et se trouve aggravée par un manque de rigueur chronologique.

Si l'on examine en effet la manière dont Pausanias situe chronologiquement les événements qu'il rapporte, on remarque que le procédé le plus fréquent est l'emploi de formules adverbiales très vagues, utilisées pourtant systématiquement, qu'il s'agisse de renvoyer à un passé légendaire ou à des faits historiques précis: cela donne au récit des contours particulièrement flous et oblige le lecteur à se reporter toujours à ce qui précède, s'il veut essayer de trouver une réponse aux questions de chronologie qu'il se pose. Pausanias, il est vrai, se réfère parfois à des faits historiques connus: la guerre de Troie, l'attaque de Xerxès et des

* Cet article reproduit le texte d'une communication orale faite à Athènes le 19 mai 1989. Une version plus développée, avec des notes, paraîtra dans le *Journal des Savants*. Les dates s'entendent toutes av. J.-C.

Mèdes contre la Grèce, Platées, Chéronée, la guerre lamiaque et l'expédition contre les Galates. Mais il ne s'agit que d'un survol, qui ne sert pas en tout cas de cadre chronologique à d'autres faits concernant les Achaïens. Pour tenter de reconstituer ce cadre qui fait cruellement défaut au texte de Pausanias, où les indications chiffrées précises sont des plus rares, on doit se contenter de recourir aux noms de grands personnages (rois, empereurs, chefs militaires ou ambassadeurs) que cite Pausanias au fil de son récit — solution bien sûr souvent incertaine.

Un tel manque de rigueur permet-il de juger de la véracité des informations que fournit Pausanias? La question est délicate, car nous ne pouvons déterminer l'exactitude des données historiques transmises par Pausanias qu'en les confrontant à des sources, littéraires ou épigraphiques, elles-mêmes peu nombreuses et souvent lacunaires. Il faut donc certainement agir dans ce domaine avec beaucoup de prudence. Quoi qu'il en soit, chaque fois qu'une confrontation est possible, que nous apprend-elle?

A plusieurs reprises dans notre texte, Pausanias s'est mépris visiblement sur des noms propres de personnes ou de villes: la participation d'Agis IV à la guerre de Pellène, la présence d'un mystérieux Otilius à la tête d'une armée que les Romains envoient aux Athéniens, l'attribution de la prise d'Erétrie à Titus Q. Flaminius au lieu de son frère Lucius, ou enfin, pour dater la fin de la guerre d'Achaïe, la référence à l'archonte Antithéos, alors qu'il s'agissait d'Hagnotheus, toutes ces indications semblent erronées: négligence dans l'utilisation des sources ou simples défaillances de mémoire? On peut admettre en effet que, pour des informations isolées, Pausanias ne se sert pas d'une oeuvre écrite, mais seulement de ses connaissances personnelles.

Cela n'est plus possible cependant lorsqu'il s'agit de présenter un épisode entier, de manière plus élaborée, comme c'est le cas par exemple avec l'affaire d'Oropos (11, 4-8). Peu après 160, les Athéniens, pour des raisons économiques ou politiques, prirent sur eux de mettre à sac Oropos. L'attaque entraîna une série d'ambassades et de querelles diplomatiques. Polybe a raconté l'histoire (XXXII, 11, 5-6), mais son récit n'a pas été conservé et nous sommes donc tributaires de la version de Pausanias, qui ne paraît guère plausible. Il y est question en particulier d'un arrangement prévoyant la présence d'une garnison athénienne à Oropos et la saisie d'otages, qui seraient rendus en cas de mauvaise conduite des Athéniens et

toute la fin du récit laisse penser que seules, des histoires de pots-de-vin ont finalement décidé la Ligue à intervenir.

Or, grâce à une inscription, presque entièrement conservée, trouvée dans le sanctuaire d'Amphiaraos, près d'Oropos (*Syll*³, 675), on apprend qu'à une assemblée de la Ligue achaienne, tenue à Corinthe, la cause des gens d'Oropos a été plaidée par un certain Hiéron d'Aigeira. En conséquence de ses protestations, une assemblée spéciale de la Ligue fut convoquée à Argos pour examiner l'affaire. Hiéron logea les envoyés d'Oropos dans sa propre maison, fit des sacrifices en leur nom à Zeus Sauveur et plaida leur cause avec tant de succès contre les représentants athéniens qu'il décida la Ligue à venir en aide aux Oropiens et à les rétablir dans leur pays, avec leurs femmes et leurs enfants. Pausanias ne mentionne pas Hiéron; il n'est pas au courant non plus d'une quelconque expulsion et retour des Oropiens. L'inscription est même en désaccord avec le récit de Pausanias, qui fait arriver les Achaïens trop tard et rend leur intervention inutile (11, 8). L'affaire d'Oropos n'est pas cependant le seul exemple où l'on puisse relever des négligences ou invraisemblances peu compatibles avec l'idée de vérité historique. Va-t-on dire, dès lors, que le témoignage de Pausanias est dépourvu de toute valeur?

L'oeuvre de Pausanias est à lire comme un tout, ce qui permet de comprendre que notre auteur ne juge pas nécessaire de reprendre ce dont lui-même a déjà parlé ailleurs dans son oeuvre. Ainsi plusieurs passages du livre VII peuvent-ils être complétés par d'autres chapitres de la *Périégèse*, ceux par exemple où Pausanias retrace la carrière d'Aratos (II, 8, 1-9, 5), ou présente une biographie de Philopoïmen (VIII, 49-51).

D'ailleurs, à trois reprises dans notre texte (7, 4; 7, 7 et 8, 6), le lecteur est renvoyé explicitement à des passages où il a déjà été question ou bien où il sera question de tel ou tel fait ou personnage plus en détails. Par ce système de renvois et d'anticipation, Pausanias rend les différents livres de son oeuvre solidaires les uns des autres et se donne la possibilité de revenir sur un même événement ou un même personnage, en leur donnant à chaque fois une importance qui varie selon le contexte où ils se trouvent. Au reste, même si Pausanias donne l'impression d'être négligent, de ne pas suivre de méthode rigoureuse, il a pourtant exprimé clairement des intentions précises

qu'il nous semble important de ne pas perdre de vue, afin de mieux comprendre et juger sa démarche.

Lorsque d'autres écrivains avant lui ont déjà présenté les faits, Pausanias n'y consacre que de brèves allusions ou même les passe complètement sous silence; il dispose d'une matière abondante, mais fait des choix: ce qui l'intéresse, c'est d'ajouter des éléments, des précisions, de compléter donc le témoignage de ses prédécesseurs (ἐπεξελεῖν; cf. II, 33, 3; III, 17, 7; IV, 29, 12) et surtout, de ne présenter que ce dont il vaut la peine de garder le souvenir. Les traditions qu'il ne juge pas dignes d'être rapportées, même si elles connaissent une grande diffusion, il préfère les écarter. Ces remarques, formulées en plusieurs endroits de la *Périégèse*, témoignent de l'unité du projet de Pausanias et de la cohérence de sa démarche générale. Elles trouvent en tout cas leur application dans notre livre VII: si nous pouvons dresser un inventaire des lacunes de Pausanias, c'est parce que nous disposons en effet d'autres sources, essentiellement Plutarque, Polybe ou à défaut Tite-Live, qui permettent souvent de combler les silences de Pausanias.

On comprend dès lors que le texte de Pausanias prenne souvent l'apparence de simples résumés. Par exemple, évoquant l'ambassade conduite par Sex. Iulius Caesar, dont parle aussi Polybe (XXXVIII, 9, 3-11, 11), Pausanias n'explique pas, comme le fait Polybe, que ses instructions étaient d'adresser simplement une réprimande modérée aux Achaïens; il ne cite même pas Iulius Caesar et, parlant aussitôt (14, 4) de Critolaos, ne mentionne pas le discours prononcé par Iulius Caesar à Aigion. Les manœuvres tortueuses de Critolaos enfin sont elles-mêmes résumées (14, 4-5), tandis que la version de Polybe est plus explicite.

Il est vrai que jamais Polybe n'est mentionné expressément comme source par Pausanias. Néanmoins, il faut noter que l'utilisation réelle des historiens cités n'est pas toujours directement proportionnelle au nombre des citations (voir à ce propos l'usage que Pausanias fait de Thucydide ou de Xénophon); d'autre part, il faut compter avec l'habitude, courante à l'époque de Pausanias, de ne pas citer les auteurs récents utilisés directement. Ainsi donc, l'utilisation de Polybe, comme d'ailleurs aussi celle de Plutarque, sont-elles très probables, mêmes si ces auteurs ne sont nulle part cités comme sources.

Volontairement elliptique lorsqu'il s'agit de relater ce qui est le plus connu, Pausanias s'attarde sur-

tout sur ce qui est moins développé par ses grands prédécesseurs, sur ce qui est finalement plus rare et plus précieux. De ce fait, son témoignage est souvent unique.

En ce qui concerne les origines de la guerre d'Achaïe et les années 149-147, ou encore le statut de la Grèce après 146, Pausanias est pratiquement notre seule source et son récit — l'un de ceux justement qui couvrent le plus de paragraphes dans le livre VII — paraît, sous plusieurs aspects, tout à fait vraisemblable. Bien sûr, la crédibilité de ces informations ne sort pas automatiquement renforcée du fait que nous manquons de témoignages pour les contredire, mais il faut être prudent: dans l'affaire entre Sparte et Mégalépolis (11, 1), Pausanias semble avoir confondu Argos et Mégalépolis; or, la possibilité que précisément à cette époque-là, des querelles de frontière entre Argos et Sparte se soient rallumées pour la Thyréatide au point de déclencher l'intervention d'un arbitre romain n'est pas à écarter.

Par ailleurs, la recherche de la différence a conduit Pausanias à recueillir avec soin des traditions locales, parfois directement sur place auprès d'un guide (cf. dans notre texte: 6, 5). Cette manière de recourir à des versions non encore "codifiées" par écrit, s'accorde avec la volonté qui anime notre auteur de compléter ses modèles historiques, grands ou petits, voire de rivaliser avec eux. Pausanias apparaît de la sorte comme l'inventeur d'une formule de narration historique originale, qui lui permet de combler les lacunes de la culture de ses contemporains et le conduit à nous transmettre, exemptes de manipulations, des données restées en-dehors de la tradition historiographique la plus autorisée.

Les intentions et principes de Pausanias nous ont permis de mieux comprendre la forme qu'il donne à son exposé d'histoire achaïenne et de mesurer l'importance que peut prendre son témoignage lorsqu'il est unique. Ces principes suffisent-ils cependant à expliquer les choix de Pausanias: n'a-t-il pour but que de résumer ou compléter d'autres sources?

Il y a des cas où la version que Pausanias rapporte des faits se colore d'un ton à l'évidence antiromain. Plusieurs exemples conduisent à penser que Pausanias s'est servi de Polybe en le déformant, ne fût-ce qu'imperceptiblement. Par exemple, en 9, 1 dans la présentation de l'ambassade conduite par Métellus et de son intervention dans la controverse entre Achaïens et Spartiates, il est intéressant de noter

comment, à propos des accusations que lance Métellus devant le Sénat, la simple adjonction par Pausanias de οὐ τὰ πάντα ἀληθῆ change en calomnie le ressentiment de Métellus, tandis que Polybe (XXII, 12, 8) ne parle que "d'accuser": κατηγορήσεν. Et l'on pourrait relever d'autres passages, comme l'a fait M. Segre, qui semblent témoigner d'une utilisation tendancieuse de Polybe, permettant à Pausanias de cacher sa source et aussi peut-être d'épancher à mots couverts des sentiments antiromains dirigés contre Polybe lui-même.

Certains passages, toutefois, marqués eux aussi par une tendance antiromaine, ne trouvent pas d'écho dans le texte de Polybe: dans le récit (10, 7-11) de la trahison de Callicratès et de l'envoi en captivité des chefs achaiens, la remarque de Pausanias selon laquelle l'un des commissaires romains insista pour obtenir une condamnation à mort des coupables, avant même qu'on ne connaisse leurs noms, n'est guère plausible et illustre un parti pris antiromain qui ne se retrouve pas dans Polybe, dont le texte invite au contraire à replacer ces accusations dans le climat de dénonciation qui règne en Grèce après Pydna.

Ce passage et quelques autres ont entraîné certains savants à rattacher au moins en partie le texte de Pausanias à une autre source qui, à la différence de Polybe, désireux d'écrire une histoire universelle, dont Rome est le centre, et le monde grec seulement une partie, aurait pris pour centre principal le microcosme achaien. Il s'agirait de quelque historien maintenant perdu, dont l'œuvre était marquée par un fort parti pris en faveur de la Confédération, sans doute un écrivain très bien informé, probablement un témoin oculaire des faits, comme l'attestent les descriptions de scènes très animées et la connaissance de beaucoup d'anecdotes de politique intérieure. S'agirait-il d'un Achaien? Rien n'est moins sûr: la critique des sources, en fait, ne fournit pas la moindre raison de ne pas considérer tous ces chapitres comme une conception homogène de Pausanias, révélatrice en même temps de sa personnalité.

Les choix de Pausanias reflètent en effet un certain état d'esprit. Les événements historiques qui servent d'illustration, dans notre texte, à l'histoire militaire de l'Achaïe, n'ont pas été pris au hasard. Le jugement que porte Pausanias sur les différents Etats grecs dépend toujours en premier lieu de la position qu'ils adoptèrent lorsque la liberté de la Grèce était en jeu: ont-ils combattu pour ou contre la Grèce? Sont-ils restés neutres? A plusieurs reprises, prenant

comme points de référence les mêmes événements, guerres médiques, Chéronée, guerre lamiaque et invasion des Celtes en 279, Pausanias se présente comme l'ennemi de tous ceux qui ont un jour menacé ou diminué la liberté des Grecs.

S'il insiste d'ailleurs tellement sur les années 149-146, c'est qu'elles marquent à ses yeux le terme d'une évolution qui a conduit la Grèce au désastre. Dans deux passages qui encadrent toute l'histoire de la Confédération achaienne (6, 8-9 et 17, 2), Pausanias revient sur le processus d'affaiblissement de la Grèce, en montrant qu'après l'effondrement des puissances thébaine, spartiate et athénienne, le sort de la Grèce était lié aux Achaiens et à la force de leur Confédération. Ces paragraphes, par la place qu'ils occupent, témoignent de l'importance que de telles considérations revêtent aux yeux de Pausanias — importance renforcée encore par un style imagé, plutôt inhabituel chez notre auteur.

Ce qui intéresse surtout Pausanias, c'est de mettre en scène, dans des épisodes caractéristiques, les personnages qu'il juge responsables du désastre, des hommes tels que Callicratès, Ménalcidas, Diaios ou Critolaos. Plusieurs procédés servent d'ailleurs à insister sur la conduite scandaleuse ou insensée de ces individus: un proverbe (12, 2) illustre la manière dont Ménalcidas est encore plus perfide que Callicratès; l'exemple du courage de l'Athénien Callistratos (16, 5) fait ressortir par contraste la lâcheté de Diaios; plusieurs paragraphes enfin, consacrés à une réflexion sur les méfaits de la trahison (10, 1-5), donnent l'occasion à Pausanias d'établir une liste de traîtres et d'annoncer le rôle néfaste que jouera Callicratès dans l'histoire de l'Achaïe.

Il est clair qu'à son avis, la Grèce a atteint son degré de plus grande décadence avec la fin désastreuse de la guerre achaienne. La perspective adoptée par Pausanias est donc à la fois subjective et moralisante. Elle tend à présenter systématiquement le peuple achaien comme la victime de démagogues corrompus, tout en s'efforçant de sauvegarder une image glorieuse de la Grèce et de ses valeurs universelles.

Pausanias n'a pas voulu faire de l'histoire pour de l'histoire et l'on aurait tort de vouloir le comparer à des écrivains comme Polybe ou Thucydide. Il s'agit moins pour lui de construire un récit rigoureux et équilibré des faits que de chercher à compléter ce qu'ont déjà dit ses prédécesseurs, en privilégiant l'original ou l'insolite et en résumant, voire en passant

sous silence ce qui est déjà bien connu; il s'agit moins pour lui de présenter une analyse objective des causes et des conséquences, des conditions économiques et sociales, que d'insister sur des épisodes ou des personnages qui correspondent à la vision qu'il veut donner à ses lecteurs du passé de l'Achaïe et, en général, de la Grèce. Choisir et compléter, ces deux critères donnent à l'histoire telle que l'écrit Pausanias le caractère d'une recherche intentionnelle et constante de la différence et font du Périégète l'auteur d'une formule originale de narration historique, formule qui ne le met d'ailleurs pas à l'abri de la naïveté ou de l'erreur.

Le livre VII forme un tout, où histoire et descriptions sont appelées à se compléter pour redonner vie au passé — nous devrions dire à un passé, celui qu'entend reconstruire Pausanias et que souhaitaient voir revivre les lecteurs qui avaient un réel intérêt pour l'héritage et les trésors de la Grèce. Le texte de Pausanias, en effet, touche un public qui vit à une époque où la survivance de la culture grecque témoigne à la fois d'un regret du passé et de la résistance du monde grec à Rome. Le peuple grec a cependant "désappris la liberté": comme le souligne Pausanias lui-même, en plaçant symboliquement ces mots de Vespasien à la fin de son λόγος, faire l'histoire de l'Achaïe, c'est aussi réfléchir à la liberté des Grecs, plusieurs fois perdue puis retrouvée, cette liberté qu'un harpiste de Mégalépolis avait, lors des Jeux Néméens, célébrée comme un "joyau illustre et radieux" (cf. Pausanias VIII, 50, 3).

YVES LAFOND

BIBLIOGRAPHIE

- Accame, S. *Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto* (Rome 1946).
- Colin, G. *Rome et la Grèce de 200 à 146 av. J.-C.* (Paris 1905).
- Deininger, J. *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217-86 v. Chr.* (Berlin-New York 1971).
- Ebeling, H. L. Pausanias as an Historian, *CW* 7, 1913, 138-141 et 146-150.
- Gruen, E. S. The Origins of the Achaean War, *JHS* 96, 1976, 46-69.
- *The Hellenistic World and the Coming of Rome* (Berkeley, 2 vol., 1984).
- Habicht, Chr. *Pausanias' Guide to Ancient Greece* (Univ. of California Press 1985).
- Hitzig, H. — Blümner, H. *Pausaniae Graeciae descriptio*, ed. et commentaire, II, 2, 1904.
- Larsen, J. A. O. *Greek Federal States* (Oxford 1968).
- Lehmann, G. A. *Untersuchungen zur historischen Glaubwürdigkeit des Polybios* (Münster 1967).
- Musti, D. Introduction générale à: D. Musti — L. Beschi, *Pausania Guida della Grecia*, libro I: l'Attica (Fondazione Lorenzo Valla 1982).
- Niese, B. *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea*, vol. III (Gotha 1903).
- Regenbogen, O. *RE*, Suppl. VIII, 1956, col. 1008-1097, s.v. "Pausanias".
- Segre, M. Pausania come fonte storica, *Historia* I, 1927, 202-234.
- Note storiche su Pausania periegeta, *Athenaeum*, n.s., 7, 1929, 483-488.
- Sherk, R. K. *Roman Documents from the Greek East* (Baltimore 1969).
- *Rome and the Greek East* (Cambridge 1984).
- Will, E. *Histoire politique du monde hellénistique*, 2me éd. (Nancy, I, 1979 et II, 1982).

ZUSAMMENFASSUNG

PAUSANIAS ALS HISTORIKER IM BUCH VII SEINER BESCHREIBUNG GRIECHENLANDS

Das Übergewicht der geschichtlichen Informationen im Buch VII der Beschreibung Griechenlands regt an, die Richtigkeit des Zeugnisses Pausanias zu überprüfen.

Die Art und Weise, wie unser Autor ausgewählten Stoff präsentiert und arrangiert, um im ersten Teil seiner Beschreibung der Achaia die Geschichte des achäischen Bundes zu erzählen, läßt erkennen, daß er damit eine bestimmte Absicht verfolgt, womit die Ungenauigkeiten, Auslassungen oder Mißverhältnisse, die man im ganzen Text vorfindet, verdeutlicht werden können: Pausanias trifft seine Wahl und neigt eher zur Vervollständigung als zur Wiederholung von Bekanntem. Leider nennt er dabei nicht seine Quellen und erwähnt insbesondere nie Polybios. Jedoch erscheinen bei der Gegenüberstellung der beiden Texte Übereinstimmungen, die darauf hinweisen, daß Pausanias mittelbar oder unmittelbar Polybios benutzt hat, um einige Fakten darzustellen. Manchmal indessen verfälscht er seine Quellen; wenn man jedoch ausschließt, Pausanias habe eine tendenziöse Quelle verwendet können, verdeutlicht dieses Vorge-

hen eine wesentliche Eigenschaft des Werkes des Periegeten: sich bewußt und ständig zu bemühen, anders als seine Vorgänger zu sein. Sicherlich läßt die systematische Anwendung einer solchen Geschichtsschreibung Pausanias auch Fehler machen; gleichwohl erlaubt das Wissen um Irrtümer und Unterschlagungen nicht immer die Eigentümlichkeit des Zeugnisses zu erklären, denn neben erwiesenen Fehlern, die im Vergleich mit anderen Quellen — besonders mit Inschriften — aufgedeckt werden, bietet der Text von Pausanias einzigartige Informationen, die höchstwahrscheinlich lokalen, vermutlich mündlichen Ursprungs sind und die Pausanias mit viel Fleiß sammelte.

Um die Bedeutung und Glaubwürdigkeit der historischen Angaben im Buch VII der Beschreibung Griechenlands besser bewerten zu können, scheint es uns also notwendig zu sein, das Zeugnis des Pausanias im Vergleich zu seinen Absichten zu beurteilen, um so den Wert einzelner Aussagen, die isoliert gesehen suspekt erscheinen mögen, genauer zu würdigen.

PLATO'S ACADEMY, ELIS AND ARCADIA AFTER LEUCTRA: SOME OBSERVATIONS

The reform of the Elean constitution carried out by Plato's pupil Phormion is an established fact; however, certain important aspects of Phormion's legislation have never been fully understood by modern historians or Platonic scholars. Controversies persist about the chronology, as well as the socio-political and philosophical intentions, of the Academician's measures¹. To restate our view on the matter², we believe that Phormion inaugurated a régime of moderate democracy in Elis, which lasted from 371 till, approximately, 365 B.C. His law-making, similar in many respects to that of Aristonymos in Arcadia in the same year, was made possible by the Spartan defeat at Leuctra. The ensuing *Koine Eirene*, organized at Athens by the Athenian statesman and general Timotheos, and/or by the *politeuomenoi* of Timotheos' group, provided a convenient occasion for various contacts leading to Phormion's engagement, despite the fact that the Eleans eventually refused to swear adherence to that Peace. Both Phormion and Aristonymos were exponents of the so-called Panathenian policy in the South, a policy devised by Plato and conducted by Timotheos, Plato's relative, friend, and ally in the conflicts of Athenian public life. The collaboration of the Academy and Timotheos with those Eleans who were ready to defend their city's independence of Sparta had its precedent in the collaboration of Socrates and Alcibiades with the Peloponnesians of an analogous orientation. That continuity — ideological, political and prosopographical — explains some enigmatic features of Attico-Peloponnesian relations in the late classical period.

From the complex of historical problems raised by the foregoing reconstruction of Phormion's undertaking and its background, we have chosen, for the present meeting, to examine a few salient points³.

The nature of the Elean régime of 371–365 B.C. comes first. If our dating and description of Phormion's reform are correct, the process of democratization of Elis must have recommenced immediately after Leuctra. H. Swoboda has already made such an

assumption, postulating that the changes in foreign policy tended to provoke, in the Peninsula of that epoch at least, parallel changes in internal organization. The whole of Swoboda's survey of the history of the Elean constitution in the V–IVth centuries is adapted to that postulate. According to him, the Elean moderate democracy of 471 B.C. remained in power till the end of the war of 402–400⁴. The oligarchy imposed in 400 was overthrown after Leuctra. The democrats of 371 retained their dominance till the Arcado-Elean hostilities in 365/4, when an oligarchic régime seems to have been restored; in any case, the Elis of 362/1 was certainly oligarchical⁵.

Swoboda's account of the constitutional evolution of Elis, though convincing enough in its main lines, has not been universally accepted. Two alternative views should be noted here. K. J. Beloch supposed that the oligarchy of 400 B.C. ruled till the late 360's

1. See e.g. A. Wörle, *Die politische Tätigkeit der Schüler Platons* (1981) 112–114; H.-J. Gehrke, *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (1985) 54f. note 18, 56 note 24, 365 note 1, and the works referred to in my articles on Phormion (*infra*, note 2). Similar controversies are met with in the case of Aristonymos. For instance, our thesis that his legislation was in harmony with Timotheos' Peloponnesian policy has been criticized on several grounds (none of them decisive, we believe): J. Roy, *Historia* 23, 1974, 507; C. Bearzot, *Platone e i "moderati" ateniesi* (1981) 72 note 125; Gehrke, *op. cit.*, 105 note 1, 154 note 8, 156 note 23, *et al.*

2. A Contribution to the Constitutional History of Fourth-Century Elis, *Rec.trav.Fac.phil.Belgrade* XI-1, 1970, 49–64; L'Académie de Platon et la paix commune athénienne de 371 av. J.-C., *REG* 92, 1979, 319–347. A. Wörle was unaware of both the articles, H.-J. Gehrke of the latter.

3. For a more detailed analysis see: Plato's Academy, Elis and Arcadia after Leuctra. A Chapter in the History of Attico-Peloponnesian Relations (in preparation).

4. On the (disputed) chronology of Agis' expeditions against Elis, K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, I² 2 (1913) 185f.; III² 1 (1922) 17f., 19 note 1; Gehrke, *op. cit.*, 53 note 7; E. I. McQueen — C. J. Rowe, *Méthexis* 2, 1989, 1–13.

5. H. Swoboda, Elis (no. 1), *RE* V (1903) 2428f., cf. 2403.

and after; he envisaged no possibility of a post-Leuctran interval of democracy there⁶. In a recent important book, H.-J. Gehrke goes further, denying the historicity of both the constitutional turning-points which interest us — that of 400 and that of 371 alike. In Professor Gehrke's opinion, the democracy of 471 governed Elis, without any interruption, till "die Wirren im Krieg mit Arkadien (365/4)"⁷. His doubts as to the *coup d'état* of 371 are based upon the fact that our sources do not mention it explicitly; Beloch did not give his reasons for his scepticism on the same point.

Now, several arguments may be cited in favour of Swoboda's picture of Elis in the critical years of 400 and 371 B.C.⁸. Some of them have already been adduced in our previous studies, but none seems conclusive⁹. The purpose of the following analysis is to show that two events — neglected or misunderstood by modern scholarship — prove, clearly though indirectly, that there was indeed a democratic revolution in post-Leuctran Elis. We hope that their interest goes beyond the framework of a short episode in Elean history.

The former of the two is alluded to in Tertullian's *Apologeticum*, in a list of misdeeds (mainly political) committed by pagan philosophers: ... *et Hippias, dum civitati insidias disponit, occiditur*¹⁰. Controversial¹¹, Tertullian's note is best taken as a reliable testimony of the death of the Elean sophist Hippias in civil strife. This may be supported by a novel explanation of data on Isocrates' marriage with Plathane, the widowed daughter¹² of a Hippias, the "sophist" and "rhetor". Isocrates adopted her youngest son, Aphareus (the future tragic poet), who "cannot have been born later than 380; ... it is therefore unlikely that Plathane's second marriage postdates 380"¹³. If the natural identification of Plathane's father with the Elean polymath is accepted¹⁴ — and the eloquent, as well as rare, name of Aphareus¹⁵ favours this though, to my knowledge, it has never been introduced into the discussion of the matter — it must be assumed that Plathane, an Elean, possessed the right of *epigamia* in Athens. Otherwise, the whole arrangement involving her, Isocrates, and Aphareus (a citizen of Athens!) would have been legally impossible.

The only way we see to reconcile all these pieces of evidence would be the following reconstruction of certain developments in Attico-Elean relations of the early fourth century. During the Corinthian War or immediately after, a *coup d'état* was attempted in Elis

against the radically oligarchical and pro-Spartan régime created in 400 B.C.¹⁶. The revolutionaries did not succeed. Some, like Hippias, were killed. Some were banished ἐπ' ἀττικισμῷ or simply fled to Athens. The Athenians rewarded the most prominent families of the refugees with *politeia* and *epigamia* (the women's *civitas*, in practical terms, meant little more than *ius conubii* then), which was a normal fea-

6. *GG* III² 1, 19 note 1, 201. Similarly, J. Roy, *Historia* 20, 1971, 573.

7. *Op. cit.*, 53-55 (cf. S. Perlman, *CIQu* 58, 1964, 74f.). To Professor Gehrke's objection (p. 54 n. 12: "... bezeugt ist, daß die Demokraten bzw. Thrasydaios es waren, die den Frieden mit Sparta erreichten...") to Swoboda's interpretation of the consequences of the war of 402-400 it may be answered, with Beloch, that the oligarchy was imposed on the Eleans "bald nach dem Frieden mit Sparta" of 400 B.C. (*GG* III² 1, 19 note 1).

8. Cf. below, notes 16 and 22.

9. Two such arguments deserve perhaps special attention: a) Plutarch (*Mor.* 1126 C) cites the legislations of Aristonymos (Arcadia), Phormion (Elis) and Menedemos (Pyrrha) together, in a single phrase; as Aristonymos' laws certainly belong to 371, and Menedemos' very probably, the same date will have been likely for Phormion's (democratic) reform too; b) the committee of 12 Hellenodicae (368 B.C.) is best understood as reflecting Phormion's theoretical conceptions. On the other hand, it is doubtful whether the amnesty inscription Solmsen-Fraenkel, *Inscr.gr. ad inl. dial. sel.* 53 should be attributed to the period of the Academician's measures and/or its various features (provisions, the dialect and the dating formula) explained by them.

10. 46, 16. J.-P. Waltzing's *apparatus* (CUF) has *et Hippias* edd.: *Ycthyas* F, *ichthyas* P.

11. See e.g. M. Untersteiner, *Sofisti. Testimonianze e frammenti*, III (1954), 74 no. 15 comm.

12. Not Hippias' widow herself, as stated in the less reliable part of the tradition. See *PA* 1184.

13. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families, 600-300 B.C.* (1971) 247. Fiehn, Plathane, *RE* Supplb. VIII (1956) 502, puts the marriage "um 380".

14. Thus e.g. E. Wellmann, Hippias (no. 10), *RE* VIII (1912) 1706. *Contra*, Münscher, Isokrates (no. 2), *RE* IX (1914) 2154, Davies (*loc. cit.*) *et al.*

15. It belongs to the group of the "Heroennamen als Menschennamen" and connotes the anti-Spartan legends of Messenia-Pisa-Elis. The choice of such a name for Hippias' grandson may have had something to do with the grandfather's historico-genealogical studies (cf. Plato, *Hipp.Mai.* 285 D-E). In any case, it is not without a parallel in the index of *IvO* (e.g. Charops, Oxylos, Telemachos).

16. It was actually unpopular in more than one respect. Cf. Xen. *Hell.* III 5, 12 and Diog. Laert. II 9, 1 (συνεῖλω τῇ πατρίδι, of the fate of Phaedon and Elis caused by the events of 402-400). The same conclusion might follow from a change (?) in the early fourth century (before 396), of the status of the Elean *mastroi* / Ὀλυμπικὴ βουλή (according to the kind communication by Professor P. Siewert).

ture of the international diplomacy of the period. Plathane with her sons obviously ranked among the notables worthy of these privileges, a conjecture to explain not only her second marriage but also Apha-reus' status of adoptive son of Isocrates and an Athenian citizen. Politically and socially speaking, there would be nothing strange in her decision to marry Isocrates, since the teacher of rhetoric, as an intimate friend of Timotheos, must have been close to the atticophile Peloponnesians¹⁷. Various references to Hippias in Plato's dialogues of the 380's (*Hippias Minor*, *Hippias Maior*, *Protagoras*) actually seem to reflect the topicality of the Elean political problem and Hippias' role in it¹⁸. Plato's portrait of Hippias, though ironically painted, betrays nevertheless the Academy's interest in the Elean situation. Those of the portrait's features which may be labelled posthumous are chronologically relevant — that is to say, they make it probable that Hippias' death occurred c. 385 B.C. A testimony of Diodorus, usually set aside, tends to support this dating. According to the Sicilian, Antialcidas' peace, with its autonomy clause, provoked serious conflicts within certain Greek states — primarily the states of the Peloponnese¹⁹, to judge from the context, consecrated to the Mantinean *διοικισμος*, of the Diodorean mention of these *staseis*²⁰. The abortive *coup d'état* of Hippias probably belonged to the same series of troubles.

In any case, the dissensions which cost Hippias his life imply that pre-Leuctran Elis was ruled by oligarchs, not the friends of democratic Athens. Attempts of an analogous nature, based again upon the principle of autonomy inherent in the notion of *Koine Eirene*, were to be made after the Common Peaces of 375 and 371 too²¹. The Athenian conference of 371, an outcome of the Spartan defeat, offered quite favourable conditions in that respect. This time, the Elean democrats must have been victorious; Beloch's opinion that the laws of 400 B.C. lasted till the late 360's should be discarded and a revolution postulated, resulting in the constitutional discontinuity (the summer/autumn of 371). Such a conclusion follows from our general assessment of the new balance of power and the characteristics of Phormion's reform²². It is corroborated by a precise piece of evidence on the second of the two events alluded to in the introduction to our paper.

Relating the preliminaries to the peace congress held at Susa in 367, Xenophon lists the envoys of the cities of the Boeotian block thus: ... ἀναβαίνουσι

Θηβαίων μὲν Πελοπίδας, Ἀρκάδων δὲ Ἀντίοχος ὁ παγκρατιαστής, Ἡλείων δὲ Ἀρχίδαμος· ἠκολούθει δὲ καὶ Ἀργεῖος²³. Moderns disagree as to the Ἀργεῖος. The majority of them qualify it as the ethnic of an anonymous ambassador from Argos; others see in it the personal name of an Elean accompanying Archidamos. Xenophon's language strongly recommends the latter interpretation — especially his usage of the technical term ἀκολουθέω, which in analogous expressions denotes the counsellor(s) of ambassadors²⁴. Archidamos' adviser was obviously the people's champion of Elis, mentioned again at the *Hel-lenica* VII 4, 15-16. Judging by the political option of Argeios and the importance of the meeting at Susa, the Elean régime of 367, which sent Argeios with Archidamos to Artaxerxes' court, must be defined as democratic. This simple inference — so far rarely or never made — indirectly confirms the thesis that Elis had a democracy during the period of 371-365.

What has just been said on the years 386, 375 and 371 as landmarks in the history of the Peloponnesian conflicts in the early decades of the fourth century brings us back to the phenomenon of continuity in Attico-Peloponnesian relations touched upon at the beginning of the present report. Timotheos and the Academy played notable roles in this, as did their forerunners, typically embodied in Alcibiades and Socrates, late in the fifth century. Timotheos' operations around Zacynthos in 374, and the name *Arkadia*, epitomizing a part of his programme, which he gave to the fortress of the Zacynthian democrats then, reveal that he was concerned with Elis too. Strategically situated between the island and the centre of the Peninsula, and one of the contributors to

17. See *infra*, note 25, on Hieronymos. Cf. Isocr. IV 126.

18. This subject is studied in my forthcoming book: *The Birth of the Academy...*

19. Cf. Diod. XV 40, 1, of the analogous events in 375-374.

20. XV 5; cf. J. Roy, *Klio* 55, 1973, 137f., whose fine analysis of Diodorus' accounts of the Peloponnesian revolutions in the first half of the fourth century tends to be, in the present author's opinion, too sceptical on this point.

21. Diod. XV 40; Xen. *Hell.* VI 5, 3; 5 and Isocr. VI 64-69. Cf. Roy, *loc. cit.*, 139, and *Historia* 20, 1971, 569f.; H. Schwartz, *RhM* 44, 1889, 175 (Xen. *Hell.* VI 1, 17, implies i.a. Elis?).

22. Cf. also Isocr. VI 66 (the εὐδαιμονέστατοι probably includes the Eleans).

23. *Hell.* VII 1, 33 (ἠκολ.] ἐβουλήθη Β, a *lectio facillior*).

24. Cf. e.g. Thuc. IV 118, 6 (D. Kienast, *Presbeia*, *RE* Suppl. XIII [1973] 540). See also L. Breitenbach's commentary *ad Xen.*, *l.c.*

Mnasippos' fleet (Xen. *Hell.* VI 2, 3), she was bound to attract the attention of Timotheos. After Antialcidas' peace, Athens sheltered the enemies of an aggressive Lacedaemon from Mantinea, Elis and Thebes. They collaborated politically among themselves, as well as with many Athenians - statesmen (Plut. *Pel.* 6, 2f.; 7, 1), and intellectuals from the circles of Plato and Isocrates²⁵. A friend of both scholars and a *boiotiazor*²⁶, Timotheos must have been instrumental in every move that held out hope of the refugees' regaining their cities; the atticocentric Panhellenism of the Common Peaces of 375 and 371 (the latter in that year), with their postcedents, is especially instructive in that respect²⁷. Through his father Conon²⁸, the Athenian *strategos* was also something of a successor to Alcibiades. The possibility should be allowed that Timotheos' western campaigns of 375-374 had Alcibiades' Peloponnesian engagement as a propaganda model and source of personal alliances. Plato's *Banquet* significantly comments upon 416 B.C. as a prefiguration of 385 B.C. in Panathenian activity in the South, which implies that Conon's son was given a part in it as early as the mid-380's²⁹.

Two elements of that continuity should be pointed out in some detail. First, the personage of Phaedon. As a pupil of Socrates and a friend of Simmias and Cebes, he was probably close to Plato and Timotheos too. His (lost) dialogues dealt i.a. with certain problems of Athenian and Spartan policies, evidently attesting to his esteem for Alcibiades' memory. His public life harmonized with those literary sympathies, for he had opted with the patriots, against the pro-Spartan faction, in the war of 402-400³⁰, returning home probably as late as 371, when Phormion's reform guaranteed the safety of the atticophile Eleans.

Second, politically eloquent names tend to support our deductions. Their neglected testimonies demand an exhaustive discussion, but since we are bound to be brief, we shall choose only a small number of such anthroponyms and treat them rapidly. Judging from the putative age of *Argeios*, one of the leaders of the Elean democrats, in the 360's, we may attribute his birth and name to the epoch of the anti-Lacedaemonian alliance formed by Argos, Elis, Mantinea and Athens in 420 B.C. The contribution of Alcibiades to the same events of 420-416, obviously approved by *Argeios*' father³¹, reminds us of all the other indications linking the Eleans of 371-365 with the Athens of Socrates and young Plato. Among many analogous examples, *Parrhasios* in Arcadia³² and *Eutresios*

in Athens³³ — both the names are likely to have reflected the conflicts of 420-416 — may be cited. Thebes, the other major factor in the anti-Laconian block of V-IVth centuries, was no exception. Though perhaps born some years after the *rapprochement* of Boeotia with Argos, Corinth and Elis of 421, *Pelopidas* was given a name that well illustrates this opposi-

25. S. Dušanić, *The Arcadian League of the Fourth Century* (1970) 289 (Plato and the Mantinean Lastheneia; Isocrates and the Arcadian federalist Hieronymos). Simmias, Cebes and Phaedon — not to speak of other intermediaries — may have introduced the Boeotian and Elean emigrés to the Academy. Cf. *supra*, text and note 17; *infra*, text and notes 29ff. Phormion and Aristonymos probably belonged to this group of the anti-Laconians resident in Athens.

26. La Béotie antique, *Coll.int. du CNRS* 1985, 233 note 61.

27. Cf. Isocr. XV 110; Corn. Nep. *Timoth.* 2.

28. The story of the so-called Chreocopidae (Plut. *Sol.* 15, 7) discloses a political alliance formed by Alcibiades, Conon and Callias (cf. Davies, *op. cit.*, 12, 255 and 506). It probably came into being in 407 B.C., when the Peloponnesse figures again as an important factor in Attico-Spartan relations.

29. S. Dušanić, *Rec.trav.Fac.phil.Belgrade* XVI A, 1989, 9-30.

30. The date of Phaedon's enslavement has been much debated (and the fact itself has been sometimes doubted, without good reason, cf. McQueen - Rowe, *loc. cit.*, 13-18, with bibl.). Other indications apart, the strong expression συνεάλω τῇ πατρίδι in Diogenes Laertius (see above, note 16) presupposes that the sale of Phaedon into slavery coincided with a very serious crisis in the history of his city, a crisis which — within the given period — can be identified only with Agis' war. The Suda article (Φ 154) may be decisive here if our emendation ὑπ' Ὀπουντίων (ληφθῆναι) is accepted. More attractive, formally at least, than the emendations proposed so far, it is based upon Diodorus (XIV 17, 9), who informs us that Opus Acroriae sided with the Spartans after 402. — Cf. *REG* 92, 1979, 327f.

31. The name of *Argeios* connotes Argos (a democratic, anti-Spartan and pro-Athenian power, devoted to Alcibiades), whether it is taken as an "Einzelname aus dem wirklichen Ethnikon" or — the less plausible alternative — an item in the group of the "Namen aus der Heroenwelt als Menschennamen". If Ἄργεϊος Κλεινίου, the Elean ambassador cited with distinction in Chremonides' decree (*St.-V.* III 476, line 58; c. 266 B.C.), was a descendant of the *Argeios* figuring in Xenophon — which is possible, to say the least (for an Elean example of the traditionalism in the name-giving within great families see *IvO* 415, with comm.) — the name of the ambassador's father, recalling Alcibiades' line, may attest to the Alcibiadean connections of the whole house and, particularly, of the man who christened Xenophon's *Argeios*.

32. Solmsen-Fraenkel, *Inscr.gr. ad inl. dial. sel.* 2, line 3; cf. *BCH* 92, 1978, 348f. L. Dubois (*Recherches sur le dialecte arcadien*, II [1986] 133ff. no. 1) is wrong in maintaining the interpretation of the *Parrhasios* as a simple ethnic.

33. A *sobriquet* of Autolykos in Eupolis, frg. 64 (Kassel-Austin).

tion to a Peloponnese dominated by the Spartan Heraclidae. And, conversely, the presence of an *Eleios* among the Athenians who defended the Theban *émigrés* of 382–379³⁴ shows the strength of connections in the Athens-Thebes-Elis triangle, connections inspired by a fear of Sparta. To conclude this with a word on *Phormion* the legislator: his name was obviously a common one but, as the name of a political man, may also have contained a political message. Was it to declare his family's respect for the Athenian admiral *Phormion*, victor in several famous battles in the West and the eponym of some Acarnanian notables³⁵? In certain respects, these victories, mainly won at the beginning of the Peloponnesian War, adumbrated what Alcibiades and, later on, Conon and Timotheos were to do for the independence of the Peloponnese, the Corinthian Gulf and the adjacent lands — Elis with Cyllene included.

Achaea comes in here, and not only because of the twin-theme of our Colloquium. There are signs that the politically-minded Pythagoreans of a branch of the Order, after their return to their land of origin (c. 450 B.C.), were active along the same anti-Laonian lines in the Peloponnese, Thebes and Athens³⁶. Socrates and Plato, with their debts to Pythagoras' philosophy, must have been in contact with them³⁷. In any case, Chairon need not have been the earliest member of the Academy from Achaea. Timotheos'

campaigns of 375–373 seem to have been coordinated with certain Panhellenic plans of Plato bearing on Achaea, Ionia and Magna Graecia. But these plans deserve a separate analysis.

SLOBODAN DUŠANIĆ

34. Din. I 38: 'Ἡλίου *vulg.* ἡλίου NA; 'Ἡλείου Reiske (cf. *PA* 6400-6402), according to N. C. Conomis' ed. (Bibl. Teubn.). Like *Argeios* (*supra*, note 31), *Eleios* is a name implying the friendship (*προξενία vel sim.*) for the eponymous city or hero.

35. *PA* 14958 (died c. 428 B.C.; his fame outlived him for many years). M. J. Osborne, *Naturalization in Athens*, III-IV (1983) 44.

36. The roles of Simmias, Cebes and the other Pythagoreans in Plato's *Phaedon* and Plutarch's *De genio Socratis* allude to their political, not only philosophical, attitudes, though that aspect of the two writings has not been sufficiently elucidated. Epaminondas as a pupil of Philolaos and/or Lysis (c. 400 B.C.): K. von Fritz, Philolaos, *RE Supplb.* XIII (1973) 453-484; Stenzel, Lysis (no. 2), *RE XIV* (1928) 64f. (cf. P. Lévêque – P. Vidal-Naquet, *Historia* 9, 1960, 307f.).

37. Plato was a teacher of two Pythagorizusae, Lastheneia from Mantinea and Axiothea from Phlius; on Plato and Philolaos see Diog. Laert. III 6. The name of the Arcadian assembly, οἱ Μύριοι, devised by Aristonymos in 371, probably goes back to the Pythagorean models. A precedent might be found in Socrates' collaboration with Diagoras of Melos, who advised Nikodoros, the Mantinean reformer of 423 (see my article referred to above, note 29). Diagoras' surprising decision to seek refuge in Pellene (415/4; Ernst Meyer, Pellene [no. 1], *RE XIX* [1937] 361) should be explained as a sign of his connection with the Pythagoreans of Achaea.

RÉSUMÉ

L'ACADÉMIE DE PLATON, ELIS ET L'ARCADIE APRÈS LEUCTRES: QUELQUES REMARQUES

La législation de Phormion d'Elis, élève de Platon (Plut. *Mor.* 805 et 1126C) n'a pas été suffisamment comprise par les historiens modernes ou les spécialistes de Platon. Quatre points semblent importants pour la reconstitution de l'affaire: a) la date de la réforme de Phormion, b) ses effets constitutionnels et son attitude à l'égard des conflits des partis politiques éléens; c) sa place dans la politique péloponnésienne de certains milieux politiques athéniens; et d) sa relation avec la législation d'Aristonymos en Arcadie. Les conclusions essentielles de notre analyse peuvent être résumées ainsi:

Malgré les récentes réserves H. Swoboda a probablement raison de penser au changement du régime oligarchique éléen en démocratie, immédiatement après Leuctres. Le rôle d'Argeios en 367 av. J.-C. (Xen. *Hell.* VII 1, 33) confirme indirectement la thèse selon laquelle Elis avait un régime démocratique entre 371–366 av. J.-C. L'expression de Xénophon (*loc. cit.*) ἡκολούθει δὲ καὶ Ἀργεῖος fait apparemment allusion au "leader" populaire d'Elis – mentionnée de nouveau en 4, 15-16 – et non pas à une personne anonyme, originaire d'Argos.

Les mesures législatives de Phormion qui conduisent à la constitution démocratique (Plutarque le compare avec Ephialtes!) doivent être attribuées au

début de ce *quinquennium*, probablement pendant l'été ou l'automne de 371. Des considérations variées historico-épigraphiques tendent à appuyer une telle datation, particulièrement l'argument concernant la relation étroite entre les démocraties en Elis et en Arcadie après Leuctres; cette dernière fut inaugurée, pendant la seconde moitié de 371, par un autre législateur de l'Académie, Aristonymos.

Les architectes de telles relations ont trouvé des appuis à l'Académie de Platon. Celle-ci s'est ralliée non seulement un grand nombre de politiciens Athéniens (Timotheos était le plus important parmi eux) prêts à mener une politique active dans le Péloponnèse mais aussi les réfugiés d'Elis et de Mantinée qui instaurèrent, après Leuctres et contre le gré d'une Sparte agressive, des régimes démocratiques dans leurs cités.

La collaboration de l'Académie et de Timotheos avec les démocrates Eléens et Arcadiens a son précédent dans la collaboration de Socrate et d'Alcibiade avec les Péloponnésiens qui avaient les mêmes opinions politiques. Cette continuité — idéologique, politique et prosopographique — peut expliquer certains aspects énigmatiques, des relations attico-péloponnésiennes pendant la dernière phase de la période classique.

KORRUPTION IN DER OLYMPISCHEN AGONISTIK UND DIE DIPLOMATISCHE MISSION DES HYPEREIDES IN ELIS

Im konversationslexikalischen Verständnis bezeichnet Korruption Bestechung, betrügerisches Verhalten, im weiteren Sinn auch die allgemeine Verderbtheit und Bestechlichkeit einer Gesellschaft und ihren Sittenverfall. In die Welt des Sportes übertragen, könnte man den Ausdruck auf absichtliche Verstöße gegen das Regelwerk, auf Bestechung und Betrug im Wettkampf anwenden, wobei die Motivation dafür primär in der Erringung des Sieges bzw. dessen, was damit als Preis zu assoziieren ist, zu sehen wäre. Für J. Huizinga gehört das Einhalten der Regeln zum Wesen von Sport und Spiel, der dagegen verstoßende *homo ludens* wird zum Spielverderber und zum Falschspieler¹. Huizingas vor 50 Jahren dargelegtes Verständnis von der Zeitlosigkeit und Ubiquität der Spielregeln erscheint auch heute noch durchaus akzeptabel. Er macht zwischen Antike und Moderne in diesem Punkt keinen Unterschied, wie ihn, im Gegensatz dazu, unlängst P. Veyne² konstatiert haben möchte: "Ganz allgemein betrachtet scheint das Spiel innerhalb einer festgesetzten Ordnung (*game*) eine moderne angelsächsische Erfindung zu sein. Beim antiken Spiel aber wurde versucht, die brutale Wirklichkeit nachzuahmen, statt sich künstlichen Regeln unterzuordnen."

In Konsequenz dieser zeitspezifischen Interpretation des Spielbegriffs wäre es nicht erlaubt, von Regelbrüchen, Spielverderbnis und somit von Korruption in der Agonistik zu sprechen. Allein so kann der prominente französische Althistoriker seine These nicht verstanden haben.

In dem Problem- und Spannungsfeld Athlet-Spielregeln war bisher nur kurz vom negativen Aspekt, vom korrupten Wettkämpfer, vom Spielverderber die Rede. Lenken wir den Blick auf seine Antithese, auf den fairen Sportler: Beachtet der Athlet die Spielregeln und sportethischen Normen, so gilt er als fair. Der populäre Ausdruck für diese lobenswerte Attitüde, nämlich Fairneß/Fairplay, kommt zwar aus der englischen Sportbewegung und wird im späten 19. Jh. im deutschen Sprachraum rezipiert, die Sache selbst,

d. h. die sittliche Haltung, existiert auch im antiken Sport. Dabei gilt es freilich zu beachten, daß die zahlreichen Versuche, insbesondere im Rahmen der klassizistisch-neuhumanistischen Tradition, diesen Aspekt hervorzukehren, genauso wenig zu überzeugen vermögen wie das gegenteilige Anliegen. Das Resultat solcher Bemühungen um eine Idealisierung des Hellenensportes findet man beispielsweise in R. Harders³ Charakterisierung des Griechentums: "Es gibt eine eigene Ethik des Spiels, das 'fair play', deren Grundregeln im 23. Buch der Ilias lebendig demonstriert werden."

Heute ist der Fairneßbegriff längst in die Sprache des Alltags integriert und wird bekanntlich wie viele andere Ausdrücke des Sportjargons in Politik und Wirtschaft ebenso verwendet⁴ wie im Gerichtswesen oder bei Prüfungsmethoden an der Universität.

Gleichsam *vice versa* mag es legitim erscheinen, den Korruptionsbegriff auch für die Welt des Sports zu gebrauchen. Dieser moderne Ausdruck läßt sich dann bedenkenlos auch auf die antiken Verhältnisse anwenden, wenn man sich dem Terminologieverständnis anschließt, wie es W. Schuller formuliert hat, mit seinem Vorschlag: "Was als Korruption zu bezeichnen ist, hängt weitgehend von den gesellschaftlichen Organisationsformen und Verhaltensnormen und dem Ausmaß ihrer Akzeptierung ab"⁵.

Die Tatsache, daß seit einigen Jahren an der Universität Konstanz an einer Dokumentation über die Korruption in verschiedenen Lebensbereichen des Al-

1. J. Huizinga, *Homo Ludens* (1939/1963) 18f.

2. P. Veyne, *Olympia in der Antike*, in: *Freibeuter* 34 (o. J.) 34. Dazu jetzt D. Sansone, *Greek Athletics and the Genesis of Sport* (1988) 3-12.

3. R. Harder, *Eigenart der Griechen* (ed. W. Marg) (1962) 142. E. Curtius, *Der Wettkampf*, in: *Altertum und Gegenwart*² (1877) 143, hat im 19. Jh., was die Hellenen anlangt, geradezu von einem "Vorrecht der Klassischen Philologen" gesprochen, "nicht bei den Mängeln und Schwächen (zu) verweilen".

4. *Der Sport-Brockhaus*³ (1982) 140.

5. W. Schuller (ed.), *Korruption im Altertum* (1982) 11.

tertums gearbeitet wird, spricht für sich. Ohne auf terminologische Schwierigkeiten und sozialökonomische, kulturelle und politische Bedingungen für die Absenz der Korrektheit hier näher eingehen zu können, seien in Übereinstimmung mit W. Schuller, dem Initiator dieses bemerkenswerten Forschungsprojektes, bestimmte Erscheinungsformen des (a)sozialen Verhaltens im Bereich von Korruption und Manipulation in einer damit zu assoziierenden "Grauzone" angesiedelt. Dazu zählen also u. a. "Bestechung, Erpressung, Unterschlagung, Patronage, ungerechte Rechtssprechung, Zwang, Betrug"⁶. Wenn bei diesem oben erwähnten Symposion von Korruption im Sport so gut wie nicht gesprochen wurde, so läßt sich dies kaum dahingehend interpretieren, daß in diesem Bereich die genannten Phänomene keine Rolle spielten.

Doch vorerst scheint es notwendig, zur *Methode* bei der Erforschung korrupten Verhaltens der Athleten im Altertum Stellung zu nehmen: Ich sehe vor allem drei Möglichkeiten, Korruption in der antiken Agonistik zu untersuchen. Zum einen geht es darum, Quellen zu sammeln und vorzustellen, die von Bestechungsfällen und anderen großen Regelverstößen berichten. Das müssen nicht immer nur die Wettkämpfer sein, auch Schiedsrichter, Zuschauer und Trainer sind hier miteinzubeziehen. Antike Autoren wie Herodot, Thukydides, Plutarch, Sueton, Dion Chrysostomos u. a. liefern hierfür Material, allen voran aber Pausanias, der im 21. Kapitel des 5. Buches die wegen diverser Korruptionsfälle zu Geldstrafen verurteilten olympischen Athleten auflistet, wobei die Historizität dieser Pausaniaspartie von archäologischer Seite insofern bestätigt werden konnte, als zumindest die Basen der aus den Strafgeldern errichteten "höchst seltsamen Götterbildergalerie"⁷, die sog. Zanes, noch *in situ* angetroffen wurden.

Zu diesen sporadischen Nachrichten über einzelne Bestechungsfälle kommt eine zweite informative Quellenkategorie hinzu, die die Existenz eines soeben angenommenen agonistischen Sittenkodex mit expliziten konstitutiven Regeln und damit auf indirektem Wege auch die der Korruption bestätigt. Gemeint sind damit antike Nachrichten normativen Inhalts über Erlaubtes und Unerlaubtes, allgemeine und besondere Wettkampfbestimmungen, Postulate und Eidesleistungen, die für Athleten, Schiedsrichter, Trainer, gelegentlich auch für Zuschauer eigens ausformuliert werden. Schon früh hat die Forschung erkannt, daß wie in Olympia so "jeder Festplatz seine eigenen Spielregeln (νόμοι ἐναγώνιοι)" besessen hat⁸. Erst

vor kurzem hat E. Klingenberg auf einschlägige Wettkampfbestimmungen in Platons *Nomoi* (955 a2-b4) hingewiesen⁹. Alle diese generellen Wettkampfbestimmungen sind durch spezielle Vorschriften in einzelnen Disziplinen zu ergänzen. So hat beispielsweise der in Olympia erfolgreiche Faustkämpfer Onomastos aus Smyrna νόμοι πυκτικοί niedergeschrieben, die bei den Eleern Beachtung gefunden haben (Philostrat, *gymn.* 12).

Für unser Bemühen, Korruptionsfälle im Altertum nachzuweisen, erscheint nun wichtig, daß diese normativen Aussagen vor allem nur dann einen Sinn ergeben, wenn sie ihre Entstehung konkreten Vorfällen verdanken.

Ein weiteres Beispiel, das ebenfalls dieser zweiten Quellenkategorie zuzuordnen wäre, ist der Olympische Eid. Im antiken olympischen Eid geloben die Athleten u. a. die Einhaltung der Wettkampfbestimmungen, oder, wie es in wörtlicher Übersetzung heißt: sich keines Verstoßes (κακούργημα) gegen die olympischen Wettkämpfe schuldig zu machen (Paus. 5, 24, 9). Dieses Gelöbnis kommt nun freilich nicht in die Eidesformel, weil man in der Frühzeit der Olympischen Spiele gleichsam in prophetischer Sicht befürchtet, daß vielleicht in späteren Zeiten einmal Regelbrüche, unfaires Verhalten und Korruption das sportliche Treiben beeinträchtigen könnten, weshalb man eben einer etwaigen kommenden Dekadenz beizeiten schon einen Riegel vorschieben habe wollen. Diese Formulierung des Schwurtextes erklärt sich vielmehr aus Erfahrungen, die man bereits zur Zeit seiner Abfassung in der Athletik gesammelt hatte.

Wann der olympische Eid in der vorliegenden Fassung in die Eröffnungszeremonien aufgenommen wird, läßt sich nicht mit Gewißheit sagen. Manches spricht für ein hohes Alter: so etwa das furchteinflößende Aussehen der Statue des Zeus Horkios, der nach Pausanias ganz besonders zur Abschreckung von Bösewichten geschaffen ist, und an der eine Bronzetafel mit Versen, die die Meineidigen veräng-

6. Schuller a. O. 16f.

7. *RE* Suppl. 14 (1974) 978 s. v. Zanes (H.-V. Herrmann).

8. J. Jüthner, *Philostratos über Gymnastik* (1909, ND 1969) 208.

9. E. Klingenberg, ΔΙΑΚΩΛΥΕΙΝ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΗΝ. Eine platonische Bestimmung des griechischen Wettkampfrechts: Pl. Lg. 955A2-B4, in: *Studi in onore di Arnaldo Biscardi* (1987) VI, 435-470. Für den Hinweis auf diese quellenreiche Studie danke ich Herrn Kollegen P. Siewert (Wien).

stigen sollten, angebracht ist. In die Frühzeit Olympias weist ferner das Eberopfer, bei dem der Eid abzulegen ist und von dem unser Gewährsmann eigens feststellt, daß das Opferfleisch "bei den Älteren" dem Herkommen nach nicht gegessen werden darf, und schließlich die Datierung des Bouleuterions (wo der Zeusaltar aufgestellt ist) in das 4. Jh. v. Chr.: Hier nämlich sei nach archäologischen Forschungen der "heilige Bezirk des Schwurgottes... von alters her" zu lokalisieren¹⁰. All dies spricht jedenfalls für ein hohes Alter der Schwurzeremonie, wozu noch kommt, daß für Eidesformeln an sich ein Hang zum Konservativismus kennzeichnend sein dürfte.

Nennen wir also zwei konkrete Beispiele, die erklären sollen, wie man sich die Genese des Eidestextes vorzustellen habe. Erstens: Wenn die Schiedsrichter zu beeiiden haben, daß sie ihr Urteil abgeben, ohne Geschenke (ἄνευ δώρων) anzunehmen, so sehe ich darin zumindest einen Hinweis auf Versuche von Bestechungen zur Entstehungszeit des Eides. Man denke bloß an die in ihrer schiedsrichterlichen Funktion bei Hesiod angesprochenen "geschenkefressenden Könige" (*erga* 39f.). Zweitens: Wenn die Einhaltung der Wettkampfgelgen von Sportlern zu beschwören ist, so darf man darin ein Indiz dafür sehen, daß Regelbrüche eben vorgekommen sind. Das ist in frühen archaischen und klassischen Zeiten so, das ist in der späteren hellenistischen und römischen Welt kaum anders¹¹. Schließlich läßt sich normwidriges Verhalten nicht nur direkt anhand der Korruptionsbelege und indirekt durch das kodifizierte Regelwerk nachweisen, sondern auch durch die Existenz eines schiedsrichterlichen und polizeilichen Kontrollapparates, der die Einhaltung der konstitutiven und regulativen Normen überwacht und ihr Überschreiten sanktioniert. Soweit die Quellen von derartigen Instanzen berichten, läßt sich dabei folgende Hierarchisierung feststellen: An der Spitze steht in Elis das Kollegium der Nomophylakes, das die jeweils für ein Olympisches Fest eingesetzten Hellanodiken innerhalb von 10 Monaten in den für die Agone geltenden Spielregeln unterweist (Paus. 6, 24, 3). Die Kompetenz dieser Hellenenrichter umfaßt nicht nur Fragen der Zulassungsbedingungen, Trainingsaufsicht, Zusammensetzung der Agonistenpaare und -gruppen in den einzelnen Bewerben, die Hellanodiken besitzen auch strafrechtliche Agenden: Sie können bei Regelbrüchen hohe Geldstrafen festsetzen, Athleten ausschließen oder auch auspeitschen lassen (bei unerlaubter Teilnahme, im Frühstart; Paus. 6, 2, 2; Thuk.

5, 50; Hdt. 8, 59). Unter ihrem Kommando stehen die ἄλῦται, Polizeidiener, mit einem eigenen ἀλῦτάρχης, sowie die ῥαβδοφόροι/ῥαβδοῦχοι und/oder μαστιγονόμοι bzw. μαστιγοφόροι, die Peitschenträger. Diese treten in Aktion, wenn εὐκοσμία (Ordnung, Sittsamkeit, *law and order*) und εὐταξία (Gehorsam) gefährdet scheinen¹². Mit diesen Polizeimethoden will man in Olympia korrupten Athleten Paroli bieten. Wie korrekt die Hellanodiken ihren Aufgaben nachkommen, läßt sich nicht verallgemeinernd beurteilen. Zum einen gelten sie in Hellas als objektiv und gerecht (Plut. *Lyk.* 20), zum anderen hält man ihre Entscheidungen für keineswegs unumstößlich¹³. Die elische βουλή fungiert nämlich als Appellationsinstanz, die einen Hellanodikenbeschluß zwar nicht annullieren, wohl aber parteiliche Schiedsrichter bestrafen kann (Paus. 6, 3, 7). Der Kompetenzbereich der Wettkampfrichter und des untergeordneten Personals ist zwar aus den fragmentarisch erhaltenen Quellen wiederum nur teilweise erkennbar, doch das Wenige, worüber die antiken Gewährsmänner informieren, macht deutlich, daß auch diese dritte Quellenkategorie für unsere Frage nach olympischer Korruption Materialien bereitstellt.

Nach diesen Überlegungen zur Terminologie und zum Methodischen aus der Sicht des Historikers sei noch eine kurze *psychologische Anmerkung* gestattet: Der Umstand, daß aus den nachklassischen Jahrhunderten eine größere Anzahl von Korruptionsfällen als aus früherer Zeit bezeugt ist, hängt von verschiedenen Faktoren ab. So etwa davon, daß, erstens, die Quantität des Urkundenmaterials bedeutend zugenommen hat. Ferner ist in Rechnung zu stellen, daß antike Autoren im Zuge einer wachsenden Ethisierung vieler Bereiche der Alltagskultur in Fragen der sportlichen Fairneß eine erhöhte Sensibilität entwickeln. Und in dieses Bild fügt sich schließlich, drittens, daß in den Quellen des Altertums, nicht anders als heute, schon "das Lied von der guten alten Zeit" gesungen wird. Die psychologische Erklärung, wonach man negative Erfahrungen leichter als die angenehmen vergißt, das Vergangene also gerne beschönigt, mag zum Ver-

10. H.-V. Herrmann, *Olympia, Heiligtum und Wettkampfstätte* (1972) 170.

11. I. Weiler, *Der Agon im Mythos* (Impulse der Forschung 16) (1974) 258ff.

12. *RE* XV (1912) 155ff. s. v. Hellanodikai (J. Oehler).

13. A. Höhnle, *Olympia in der Politik der griechischen Staatenwelt* (1968) 139.

ständnis des verklärten und idealisierten Geschichtsbildes einiges beitragen¹⁴.

Aus einer solchen Verdrängungs-Mentalität heraus ließe sich auch erklären, weshalb Pausanias den ersten Bestechungsskandal erst nach fast hundert Olympiaden, das sind ca. 400 Jahre nach der angeblichen Gründung der Spiele, genauer: ins Jahr 388 v. Chr. datiert (5, 21, 3). In diesem Jahr, und zwar in der 98. Olympiade, sei es nach der olympischen Chronik erstmals zu einem Regelbruch gekommen (ἀδίκημα πρῶτον). Nach griechischer Tradition, die zwischen Sage und Geschichte keinen nennenswerten Unterschied macht, erscheint diese Nachricht allein schon deswegen bedenklich, als bereits die mythische Überlieferung zur Gründung der Olympischen Spiele von korruptem Verhalten zu berichten weiß. Man denke nur an Pelops und die Myrtilosepisode. Doch bleiben wir bei der Skandalchronik des Pausanias. Hier heißt es zunächst, daß nach dem Vorfall des J. 388 Kallippos, ein Fünfkämpfer aus Athen, seine Gegner in der 112. Olympiade, d. i. im J. 332 bestochen habe. Die weiteren Ereignisse schildert der Reiseschriftsteller sodann folgendermaßen:

“Als dem Kallippos und seinen Gegnern von den Eleern Strafen auferlegt wurden, schickten die Athener Hypereides, um die Eleer zu veranlassen, ihnen die Strafe zu erlassen. Da die Eleer ihnen diesen Gefallen nicht taten, mißachteten die Athener sie so sehr, daß sie das Geld nicht zahlten und von den Olympien fernblieben, bis ihnen der Gott in Delphi sagte, er werde ihnen nicht eher über irgend etwas ein Orakel geben, als bis sie die Strafe an die Eleer gezahlt hätten. So zahlten sie und wurden die Statuen für Zeus gemacht. Insgesamt waren es sechs Statuen, auf denen Epigramme eingraviert sind, die nicht besser gedichtet sind als jene, die die Bestrafung des Eupolos zum Inhalt haben. Der Inhalt der Inschriften ist, zuerst, daß die Statuen aufgestellt sind nach dem Spruch des Gottes, der die Beschlüsse der Eleer gegen die Fünfkämpfer ehrte, auf der zweiten und ebenso auf der dritten ein Lob der Eleer wegen der Bestrafung der Fünfkämpfer, und die vierte will sagen, daß es beim Wettkampf in Olympia um Tüchtigkeit und nicht um Geld (ἀρετῆς... καὶ οὐ χρημάτων) geht. Von den Inschriften auf der fünften und sechsten Statue erklärt die eine, aus welchem Grunde die Statuen aufgestellt sind, die andere erinnert an das Orakel, das an die Athener aus Delphi ergangen ist”¹⁵.

Von den zahlreichen Details dieses Pausanias-Be-

richtes interessiert hier vor allem die Nachricht, daß Athen, die Heimatpolis des korrupten Athleten Kallippos, nach — ich möchte es deutlicher sagen: trotz — Bekanntwerden der Betrugsaffäre den berühmten Redner Hypereides zu Verhandlungen nach Elis schickt¹⁶, um eine Stornierung der Geldstrafe zu erreichen. Für diesen delikaten diplomatischen Auftrag scheint Hypereides das volle Vertrauen der Athener zu besitzen. Es mag sein, daß die Gründe dafür neben der allgemeinen Hochachtung vor dem rhetorischen Talent auch in dessen Patriotismus zu suchen sind, wie ihn seine Reden dokumentieren. Daß Hypereides darin justament den moralischen Verfall seiner Vaterstadt beklagt, erweist sich angesichts der Kallippos-Affäre als pikantes Detail am Rande. Hier gilt es jedenfalls zu bedenken, daß der Redner seine Olympiareise aufgrund eines offiziell gefaßten Beschlusses antritt. Völlig zurecht spricht daher J. Engels von “einem großen Vertrauensbeweis der Bürgerschaft”. Eine im Widerspruch zu Pausanias stehende Notiz in den *Moralia* Plutarchs (850 B) bietet eine Erfolgsmeldung für Hypereides in Elis, doch dies erscheint aufgrund der archäologischen Evidenz der Zanesstatuen und ihrer Kombination mit der Pausaniasstelle äußerst suspekt. Nach dem Scheitern der Mission des Hypereides straft jedenfalls Athen den Veranstalter der Olympischen Spiele mit Mißachtung, man ignoriert zunächst auch das Pönale und boykottiert die Spiele.

Die Siegerlisten von L. Moretti¹⁷ führen jedenfalls bei den anschließenden Spielen von 328 einen gewissen Demades, Sohn des Demeas, als Gewinner eines hippischen Agons an, aufgrund einer suspekten Suda-Notiz, weshalb Moretti diese Nachricht mit einem Fragezeichen versieht. Am Rande sei vermerkt, daß dieser fragwürdige Sieger mit jenem bekannten Red-

14. I. Weiler, Der “Niedergang” und das Ende der antiken Olympischen Spiele in der Forschung, in: *Grazer Beiträge* 12/13, 1985/86, 235-263; ders., Philostrats Gedanken über den Verfall des Sports, in: R. Bachleitner – S. Redl (ed.), *Sportwirklichkeit* (1981) 97-105.

15. Übersetzung nach E. Meyer. Dazu ausführlicher I. Weiler, Aus der Chronik der Olympischen Spiele: Solidarität mit einem korrupten Athleten — eine Verfallserscheinung aus sporthistorischer Sicht?, in: G. Bernhard (ed.), *Sport in unserer Zeit* 4 (1986) 88-103.

16. Dazu J. Engels, Studien zur politischen Biographie des Hypereides, *Quellen und Forschungen zur antiken Welt* 2 (1989) 188f.

17. Dazu L. Moretti, *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*, *RedLinc*, Serie VIII, Vol. VIII, Fasz. 2, Rom: Accademia nazionale dei lincei (1957) 126 Nr. 460, 467.

ner und Politiker identifiziert wird, der nach Chaironeia den Frieden zwischen Athen und Makedonien vermittelt und der auch am Tod von Hypereides nicht unschuldig sein soll. Abgesehen von diesem umstrittenen athenischen Olympiasieg kennt die Siegerchronik nach Kallippos zwanzig Jahre lang keinen Athener. Im gleichen Zeitraum vor 332 finden sich immerhin vier athenische Olympioniken.

Die Popularität von Olympiasiegen läßt sich in Athen seit Kimons Putschversuch und Solons Olympionikengesetz, auch wenn es sich dabei um eine Restriktion der Preisgelder handelt, an vielen Quellenzeugnissen dokumentieren. So gesehen erscheint die Hypereidesreise nach Elis durchaus plausibel. Ehe einige Details dieser Mission zur Diskussion gestellt werden, sei auf die überregionale politische Konstellation, vor deren Hintergrund dieser Streit um die den Athenern von Elis auferlegten Strafen stattfinden, kurz in Erinnerung gerufen: Athen und Elis stehen seit dem Peloponnesischen Krieg häufig im gleichen politischen Lager. Das findet nicht nur in den Versuchen Spartas um mehr Einfluß auf Olympia seine Begründung, es kommt auch im Abschluß von Verträgen deutlich zum Ausdruck. Als Höhepunkte dieser Bündnispolitik seien der Defensivvertrag von 420, den die beiden Partner zusammen mit anderen Städten (Argos, Mantinea) unterzeichnen, und der bald nach 362 geschlossene Koalitionsvertrag (Arkadien, Achaia, Phleios) genannt¹⁸. Diese Koalition wird von einer gezielten Politik Philipps in den vierziger Jahren durchkreuzt, derzufolge der Makedonerkönig Elis und andere peloponnesische Staaten für sich gewinnt¹⁹, während Athen bekanntlich in dieser Zeit in eine pro- und eine antimakedonische Partei aufgespalten ist. Nach der Ermordung Philipps und dem Abfall Thebens kommt es abermals zur Annäherung zwischen Athen und Elis, das die Makedonensfreunde aus seiner Region verbannt (Elisches Amnestiegesetz aus Olympia)²⁰. Dieser Stand ist um 335 gegeben. In den Jahren darauf bis 332/331, also zur Zeit des Olympiasieges von Kallippos, streiten in Athen Anhänger und Gegner Alexanders III., wofür die "Kranzrede" ein gutes Stimmungsbarometer bietet, während fast die gesamte Peloponnes von Agis III. gegen Makedonien mobilisiert werden kann. In dieser brisanten Situation — im Sommer/Herbst 331, während Alexander III. sich auf dem Weg von seinem ägyptischen Abenteuer nach Gaugamela befindet — erringt Antipatros, Stratege von Europa, bei Megalopolis einen Sieg, der die politische Landschaft auf der

Peloponnes insofern verändert, als die Makedonensopposition der Spartaner und ihrer Anhänger weitgehend aufgegeben wird.

Es mag um die Jahreswende 332/331 sein, daß Hypereides, nach Demosthenes einer der prononcier-testen Makedonengegner, seine Reise nach Elis antritt, um die Aufhebung der Strafe für Kallippos zu erwirken. Der Adressat, an den Hypereides sich wendet, dürfte die βουλή von Elis sein, eine Vermutung, die sich aus dem von einem neueren Oxyrhynchospapyrus (Pap. Oxy. 3360) rekonstruierten Titel einer Rede (βουλευτικός λόγος) ableiten läßt²¹. Auf die Bedeutung, die diesem Ereignis beigemessen wird, läßt sich auch aus dem Umstand schließen, daß der genannte Papyrusfund ein ψήφισμα erwähnt, das die Eleer wahrscheinlich in der Kallippos-Affäre beschließen. Der Bestechungsskandal wird also von beiden Poleis auf höchster politischer Ebene abgehandelt. Doch liegt möglicherweise gerade in diesem Umstand eine besondere Schwierigkeit begründet: Die Entscheidung, die zur Bestrafung des Fünfkämpfers führt, treffen zweifellos die Hellanodiken, auch wenn der Pausanias-Text von den Eleern spricht. In einem anderen Bestechungsfall anläßlich eines Knabenringkampfes bei den 192. Olympien heißt es nämlich ausdrücklich, daß die Hellanodiken dem Betrüger eine Geldstrafe auferlegen (Paus. 5, 21, 17). Das überrascht angesichts der autonomen Schiedsrichterkompetenz der Hellanodiken nicht. Zwar gibt es eine Möglichkeit, bei Fehlentscheidungen an eine olympische βουλή zu appellieren, doch diese kann anscheinend nur die Schiedsrichter bestrafen, ihren Beschluß aber nicht aufheben. So geschieht es jedenfalls in einem umstrittenen Vorfall (Paus. 6, 3, 7)²². Beide Quellen, die von der Gesandtschaftsreise des Hypereides berichten (Pausanias, Pseudo-Plutarch), bezeugen ebenso wie der Papyrusfund, daß der Redner sich mit seinem Anliegen nicht an die kompetenten Hellanodiken, sondern an die Eleer bzw. ihre βουλή wendet. Sie sind nicht in der Lage, das Urteil der Kampfrichter zu annullieren. Die Hellanodiken, deren

18. J. Seibert, *Die politischen Flüchtlinge und Verbannten in der griechischen Geschichte* (Impulse der Forschung 30) (1979) I, 132.

19. Seibert a. O. 141.

20. Seibert a. O. 149.

21. Engels a. O. 188.

22. J. Ebert (u. a.), *Olympia, Mythos und Geschichte moderner Wettkämpfe* (1980) 72.

Sonderstatus im eigenen Amtshaus, dem Hellanodikeion, in den ihnen vorbehaltenen Sitzen im Stadion und in ihrer Purpurtracht nach außen hin für jeden sichtbar ist, sind durch spezielle Reinigungsriten und Opfertätigkeit auf eine quasi-religiöse Ebene gestellt und fungieren als "Stellvertreter des Zeus, des Herrn der Spiele"²³. Das Delikt, das dem Kallippos angelastet wird, er habe den olympischen Agon korrumpiert (φθειραι τὸν ἀγῶνα, Plut. Mor. 850 B; Syll. 1076)²⁴, kann nicht vom athenischen Redner aus der Welt geschafft werden. Es gilt als Verstoß gegen ein Regelwerk, das auf sakralrechtlichem Fundament basiert. Mit der Ausrufung des Kallippos zum Sieger, mit dem sog. κήρυγμα²⁵, gilt die Schiedsrichterentscheidung offensichtlich als unumstößlich. Ganz im Sinne des heute im Sport obwaltenden Grundsatzes: Schiedsrichterentscheidungen sind Tatsachenentscheidungen.

Daß Olympia mit seinen Korruptionsfällen nicht allein dasteht, bedarf hier keiner weiteren Begründung; es sei denn, man erinnert daran, daß in den Quellen über andere hellenische und panhellenische Wettkampforte ganz allgemein viel weniger berichtet wird. Für Philostrat gelten die Olympischen Spiele immerhin als *das* positive agonistische Vorbild. Nur bei den Eleern hielte man den Ölkranz nach altem Glauben noch für unantastbar. Denn der Verfasser der Schrift περὶ γυμναστικῆς (c. 45) spricht pauschal vom Kaufen und Verkaufen des Siegeskranzes bei den Pythien, Nemeen und Isthmien und fragt dazu noch rhetorisch: Was mag da nicht erst in Ionien, was in Asien den Spielen zur Schmach vorkommen? Als Zeichen besonderer Korruption führt er dabei die Praxis mancher Trainer an, ihren Athleten ohne Rücksicht auf deren Ruhm Geld zu hohem Zinsfuß

vorzuschießen und ihnen zum Kauf und Verkauf der Siege zu raten. Nach Philostrat verschachern die Trainer gewissermaßen die Tüchtigkeit der Athleten, indem sie ihren eigenen Vorteil wahrnehmen. Wie das Beispiel Kallippos, aber auch andere Vorfälle lehren, erweist sich Olympia keineswegs als die gerühmte Ausnahme.

Philostrat liefert auch eine Theorie für diesen — wie er es sieht — Verlust an agonistischer Fairneß. Der Hang zum Schlemmerleben, der aus Kriegern, militärisch Untaugliche, aus Tatkräftigen Träge, aus Abgehärteten Weichlinge macht, kurz: der Sittenverfall verleitet die Athleten zu Gesetzwidrigkeiten in Geldsachen, zum Verkauf und Kauf der Siege. Die einen verkaufen ihre Siege, weil sie viel brauchen, die anderen müssen sich einen mühelosen Sieg kaufen, weil sie ein weichliches Leben führen.

Philostrats theoretischer Ansatz, mit dem er zugleich den Niedergang der antiken Agonistik erklären möchte, wurde von Altertumswissenschaftlern des 19. und 20. Jhs. mit dem Aufkommen des antiken Professionalismus junktimiert und zu einer zuweilen universalen, manchmal auch monokausalen Dekadenztheorie für den Niedergang der Olympischen Spiele im Altertum erweitert. Eine Analyse dieses angenommenen Kausalzusammenhangs kann hier freilich nicht mehr geboten werden²⁶.

INGOMAR WEILER

23. Ebert a. O. 70.

24. Klingenberg a. O. (s. o. Anm. 9) 237.

25. Klingenberg a. O. 219.

26. Vgl. die o. Anm. 14 zitierte Literatur.

SUMMARY

CORRUPTION IN OLYMPIC AGONISTICS AND THE DIPLOMATIC MISSION OF HYPEREIDES TO ELIS

The article opens with an introductory section which discusses questions of terminology and method relating to the concept of corruption and to the use of the classical source material from which we learn about breaches of the rules in ancient agonistics. The main topic of the investigation is the deceitful conduct of the Athenian pentathlete Kallippos at the Olympic Games of 332 B.C., and particularly the way in which his native city reacts when he is punished by the Hellanodikai (Pausanias 5, 21, 5-7; Plutarch, *Moralia* 850B; *Papyrus Oxyrh.* 3360). It is shown how Athens demonstrates solidarity with the obviously corrupt athlete, with the result that Hypereides is sent

to Elis on a diplomatic mission in order to negotiate. Two things about this mission are particularly noteworthy: firstly, the fact that the emissary, rather than addressing those Hellanodikai with competence in the matter, turns instead to the *boule* in Elis; and, secondly, the political context in which the relationship between Athens and Elis is embedded during these turbulent years on the Peloponnese. The article closes with a comparison of the corruption at Olympia with scandals which occurred elsewhere in ancient Greece at competitive sporting events (Philostratus, *peri gymnastike* 45).

SOME REFLECTIONS OF THE RANKING OF THE MAJOR GAMES IN FIFTH CENTURY B.C. EPINICIAN POETRY¹

It is common knowledge that throughout antiquity the Olympic Games were the most important and prestigious of all games, and that as a group the four major festivals — Olympic, Pythian, Isthmian, and Nemean — had a higher status than other games. That the Pythian festival came second to the Olympian is also well known, with the mutual ranking of the Isthmian and Nemean games at different times less clear. This paper observes some reflections of the relative contemporary status of the major games in the surviving epinician poetry of the fifth century B.C.

A clear initial indication of how epinician poetry viewed this matter lies in the poets' usage of compound nouns and adjectives made up of the name of the games, together with *-νικός* and its cognates². Pindar uses parts of *᾽Ολυμπιονίκας* and *᾽Ολυμπιονικός* eleven times, while Bacchylides uses *᾽Ολυμπιοδρόμος* once and *᾽Ολυμπιονικ<ι>α* once. In addition Pindar has *τρισολυμπιονίκας* once (*Ol.* 13, 1). As for *Πυθιονικός* and similar terms, the score is: Pindar 3, Bacchylides 2. Pindar never uses *Νεμεόνικος* or *᾽Ισθμιόνικος* or similar forms. But Bacchylides varies on this latter practice: like Pindar, he never uses *Νεμεόνικας* etc., but he does use *᾽Ισθμιόνικας* once (10, 26) and *᾽Ισθμιόνικος* once (1, 156).

The interpretation of these statistics relies on a view currently accepted by most students of epinician poetry, namely that its poets were commissioned poets, whose primary orientation was towards encomium of the victor³. On this hypothesis it must have been highly laudatory in the fifth century B.C. to call a victor, or something associated with him, *᾽Ολυμπιονικός* etc., and less so, but still substantially so, to use *Πυθιονικός* etc. But neither Pindar nor Bacchylides, as far as their extant work reveals, can have felt it honorific to call a man *Νεμεόνικος*. Bacchylides' two *᾽Ισθμιόνικος* compounds may well reflect in one dimension the greater status enjoyed by the Isthmian festival as against the Nemean. This topic will be re-

sumed later. But in another dimension the two uses of *᾽Ισθμιόνικος* compounds may be tendentious attempts by Bacchylides to elevate the Isthmian festival above its true status, and to assimilate it to the two more important sets of games.

These compounds give overall support to modern scholarly perceptions of the relative status of the major games — as far as they can be discovered given the paucity of published statements about this matter: frequently students of epinician poetry and of ancient athletics simply assume that the four major festivals go together, with the Olympic games of course elevated over the others, and with a sliding scale of importance for the rest. Two quotations may be characteristic:

“Of the four athletic festivals for which Pindar wrote Epinicians, the Olympian was held in the highest esteem... But the other three were only little less renowned, and Pindar paid an almost equal respect to them...”. (C. M. Bowra, *Pindar* [Oxford 1964] 162.)

“The four-fold division of Pindar's epinicians is by festivals, with the order of books originally follow-

1. Although mainly handling other topics, M. M. Kokolakis, *Πνευματικές ἐκδηλώσεις στὸ περιθώριο τῶν ᾽Ολυμπιάδων, Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Καλαμάτα, 8–15 Σεπτεμβρίου 1985) 37–55, begins with some useful reflections on the primacy of the Olympic Games.

2. Observations about Pindaric vocabulary are based on W. J. Slater (ed.) *Lexicon to Pindar* (Berlin 1969). For Bacchylides the *Index Vocabulorum* of the Teubner edition (Snell–Maehler) has been used.

3. The view stems from E. L. Bundy, *Studia Pindarica* I–II (Univ. Calif. Publ. Class. Philol. 18. Berkeley–Los Angeles 1962); cf. also D. C. Young, *Three odes of Pindar: a literary study of Pythian 11, Pythian 3, and Olympian 7* (Mnem. Suppl. 9. Leiden 1968), and *Pindar Isthmian 7, myth and exempla* (Mnem. Suppl. 15. Leiden 1971).

ing the order of age and prestige of the festivals, Olympian, Pythian, Isthmian, and Nemean". (G. Kirkwood, *Selections from Pindar. Edited with an Introduction and Commentary* [Chico, CA 1982] 8.)

But within this overall pattern the compounds seem to be hinting at a more complex story: in it the Olympic Games were not only "held in the highest esteem" but were entirely in a league of their own. Then the Pythian Games came a distant but honourable second. So far nothing surprising has been revealed. But the enormous distance between these two festivals and the biennial meetings at Nemea and the Isthmus is of interest. This distance is of course associated with the age and frequency of the different games, but is based on much more. And again the distinct preference which the Bacchylidean use of the compounds gives to the Isthmus over Nemea is worth noting.

The $\nu\kappa\omicron\varsigma$ compounds are infrequent; so to fill out the picture, all raw (i.e. literal) references to the four sets of games and to the places associated with them have been collected from the four books of Pindaric epinicia, excluding those epinicia which were wrongly included by the hellenistic editors. The results are:

	All Olympians	Pythians	Isthmians	Nemeans	
Olympia	50	32	9	4	5
Delphi	35	9	19	3	4
Isthmus	26	8	2	11	5
Nemea	25	6	-	5	14

If these results are adjusted to take account of the differing lengths of the four books (with the Olympians used as the mean), then the following hypothetical distribution is obtained:

	All Olympians	Pythians	Isthmians	Nemeans	
Olympia	57	32	8	8	9
Delphi	39	9	17	6	7
Isthmus	42	8	2	23	9
Nemea	46	6	-	11	29

The trend of the unadjusted and adjusted figures is the same. We might well expect the highest figures in each case to be self-referential, and that is indeed the case. But the external references are the interesting part. The primacy of the Olympic Games is clear throughout all four books. The greater tendency of Olympian odes to refer to the Pythian Games is again

a good indication of the relative status of the Pythian festival. The Nemean and Isthmian odes tend to refer reasonably frequently to the other festival, doubtless because they attracted the same class of competitors and victors (see below). One curious feature, i.e. the paucity of reference to the Pythian Games in Nemean and Isthmian odes, requires explanation, and this will be attempted below.

This overall crude reference pattern on the whole confirms the story told by the compounds. But better indications are given by the length and detail allocated in epinician poetry to geographical description of the location of the victory and to the gods, heroes, and foundation legends associated with that place. There is a quite remarkable divergence between the Olympian and Pythian Games on the one hand, and the Nemean and Isthmian Games on the other in these respects⁴. It seems to have been virtually obligatory, not only in an Olympian ode, but also in others where Olympia is mentioned, to introduce either or both of the patron gods of Olympia (Zeus and Kronos), the founder or founders of Olympia (Hercules and Pelops), the river Alpheus, the hill of Kronos, Pisa, and the altar of Zeus. Again the foundation of the Olympic Games is a favoured topic, as are highly laudatory remarks about the Olympic Games and their status.

Similarly the Pythian Games usually require mention of Apollo and of some Delphic topography: the Omphalos, the cliffs of Parnassus, Kirrha, Krisa, the Castalian spring, the Dragon, and the temple of Apollo. There are also frequent encomiastic remarks about the status of the Pythian Games. It is clear that the methodical and thorough inclusion of this material, which emphasised again and again that the victor's victory had been won at the Olympic or Pythian Games, was felt to play a material part in the laudation of the victor, whose prestige was enhanced by his victory in prestigious games.

The contrast in this set of terms with the Nemean and Isthmian Games is noticeable. All epinician odes must of course reveal where the victory they celebrate took place. But most Nemean odes do so with only a passing reference to Nemea or its festival; if there is any "local" emphasis, it is on Heracles. Zeus does not always appear in the Nemean odes, and there is very little description of Nemea. Interestingly, when

4. The references for gods, founders, geographical features etc. can be recovered most easily from Slater *op. cit.* n. 2.

Pindar does — in *Nemean* 6 — offer his only description of Nemea (43-6), that description balances earlier descriptions of the same length within the same ode of Delphi (36-9) and the Isthmus (40-2).

There is more description in the Isthmian odes of the Isthmus and of its geographical surrounds than there is of Nemea in the *Nemean* odes, and there is a little more emphasis on Poseidon at the Isthmus than there is on Zeus at Nemea. This confirms that Bacchylides, in attempting the compounds Ἴσθμιόνικος etc., was in part exploiting a perceived higher status of the Isthmian over the *Nemean* Games. But in comparison with what is said in epinician poetry about Olympia in particular, and then Delphi, the volume of description etc. afforded to the Isthmus is nugatory. Erich Thummer, in the introduction to his commentary on the Isthmian odes, has a section entitled “Das Lob des Kampfortes” (I p. 31). In it he writes: “Ein ausgedehntes Lob des Kampfortes und der dort veranstalteten Kämpfe findet sich vor allem in den olympischen Oden”. He then goes on to exemplify this epinician topic from the Olympic and Pythian Odes alone. This procedure, which might at first sight appear curious in a commentary on the Isthmian odes, has a sound basis: for the “Praise of the place where the contest was held” simply cannot be exemplified properly from the Isthmian odes. Even less so could it be exemplified from the *Nemeans*, leaving aside the oddity of *Nemean* 6.

That is the Pindaric situation. What then of Bacchylides 9, which offers a more expanded account of Nemea and of the foundation of the *Nemean* Games? This should perhaps be interpreted, as should in part Bacchylides’ dual use of Ἴσθμιόνικος, as a bold, and perhaps transparent, attempt to improve on the position of his addressee. In antiquity the primacy in epinician poetry was given not to Bacchylides but to Pindar. We may be seeing here one of the reasons, i.e. a lack of encomiastic discretion on the part of Bacchylides.

Doubtless the relative status of the major games could be illustrated from epinician poetry in many other ways. This paper limits itself to one or two further indications. The first concerns the victor’s other victories, those he has won in the past, and even more determinant, those which the poet wishes for him. The catalogues of men’s past victories are of course matters of fact, and the epinician poet will not have wanted to leave out anything which would, in context, redound to the credit of his laudandus. But

whereas in the case of a *Nemean* or *Isthmian* victor, the poet catalogues his earlier victories at local games carefully, in the case of an Olympic victor — or even a *Pythian* victor — the poet will certainly mention *Nemean* and *Isthmian* victories, but he is less concerned, unless he has special reasons for emphasising them, to go into details about his laudandus’ performances in local games.

As for victories aspired to, the one most wished for⁵ as the supreme goal throughout epinician poetry is, not surprisingly, an Olympic victory. Naturally no Olympic victor is ever wished a *Nemean* or *Isthmian* victory, or even a *Pythian* victory. A *Pythian* victor can be wished an Olympic victory (*P.* 5, 124), although there is no such aspiration for victories at *Nemea* or the *Isthmus* in the case of a *Pythian* victor. The poet wishes on behalf of the *Isthmian* victor Olympic and *Pythian* victories [*I.* 1, 65-7 (P&O); 6, 8f. (O); 7, 49-51 (P)]. So far the ranking of the games and the gulf between the top two and the bottom two are again illustrated. But there is a curious feature here in the case of the *Nemean* victor. Pindar only once (*N.* 2, 9f.) wishes a *Nemean* victor victories in the other games, and he excludes the Olympic games. This may not only confirm that the *Isthmus* ranked higher than *Nemea*, but may suggest that the *Nemean* games were not really of the same order as the other three.

The final indication is offered by the rank of the victors celebrated in the different groups of Pindaric odes. There is no hard and fast rule linking rank of competitor and status of games, since e.g. (as *Nemean* 9 shows) the noble and wealthy Chromios of Aetna could compete and win in local games at Sicyon. But on the other hand the great men, the Arce-silauses and the Hierons, are celebrated by Pindar for Olympic and *Pythian* victories, not for *Nemean* or *Isthmian* victories.

The picture which emerges from fifth century B.C. epinician poets is of greater distances in ranking between the four major festivals than we normally assume: even the notion of a “first division” containing the Olympic and *Pythian* festivals, and a “second di-

5. In epinicia the poet wishes victory for the encomiand. In epigrams (rarely) the athlete may himself wish for victory: cf. J. Ebert, *Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen* (Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. K1. 63, 2. Berlin 1972) 168f.

vision" containing the Isthmian and Nemean Games is inadequate. Between the top two and the bottom two the gulf was unbridgeable; but the gaps between Olympic and Pythian, and between Isthmian and Nemean, were also considerable.

If the epinician poets do give us a more precise insight into the relative contemporary status of the four major games, then there is a converse: that more precise insight into the ranking of the games allows us to read the epinician poets with a better feel for certain nuances of their encomium, and in particular

it gives us a better appreciation of Pindar's expertise in his craft*.

FRANCIS CAIRNS

* I am grateful to Prof. J. Ebert, Prof. M. Kokolakis, and Mr. K. Rowe for discussions of various aspects of this paper. Naturally all views and flaws are my responsibility. An earlier version of the paper was delivered during the First International Symposium on ancient Achaea and Elis held in Athens in May 1989. I thank the conference organisers for their invitation and hospitality.

SUMMARY

SOME REFLECTIONS OF THE RANKING OF THE MAJOR GAMES IN FIFTH CENTURY B.C. EPINICIAN POETRY

This paper studies reflections of the relative status of the four major Games within fifth-century B.C. epinician poetry. Pindar and Bacchylides are examined in terms of their use of *-νικος* and analogous compounds, of the frequency and distribution of references to the various games in their work, and of their

geographical descriptions etc. of the locations of the games. This allows some refinement of our conclusions about the ranking of the games in their time, and also a better assessment of the poets' encomiastic skills.

NEUES ZUM OLYMPISCHEN HIPPODROMOS

Die hippischen Wettkämpfe bildeten einst einen Höhepunkt der Olympischen Spiele. Die Zuschauer wurden dabei nicht allein von der Dramatik der verschiedenen Rennen in den Bann gezogen, sondern auch durch den Anblick der prunkvoll ausgestatteten Gespanne und Pferde fasziniert. Doch über den Schauplatz dieser prächtigen Agone, über den olympischen Hippodromos, bestehen heute nur ganz vage Vorstellungen. Über Form, Lage und Dimension der Pferderennbahn fehlt es bisher an gesicherten Angaben; Pausanias' bekannte Schilderung der kunstvollen Startanlage von der Form eines Schiffsbuges bietet zwar manches interessante Detail, ein deutliches Bild vom Hippodrom im ganzen vermittelt sie jedoch nicht. Auch archäologische Reste haben sich nicht gefunden; Überflutungen durch den Alpheios scheinen jede Spur vernichtet zu haben. Unbekannt sind weitgehend auch die Distanzen der verschiedenen hippischen Konkurrenzen. Wir verfügen nur über wenige und zudem unscharfe Auskünfte, die wir u. a. der Epinikiendichtung und den zugehörigen Scholien entnehmen.

Angesichts dieser trostlosen Quellenlage kommt einer griechischen Handschrift metrologischen Inhalts aus der Bibliothek des Alten Serail in Konstantinopel (sie entstammt dem 11. Jahrhundert) umso größere Bedeutung zu. Diese Handschrift enthält (fol. 28^r, Z. 16-23) einen von dem sonst streng metrologischen Inhalt abweichenden und sich deutlich als Einschub erweisenden Abschnitt (zweifelsfrei antiker Herkunft), der sich gezielt mit den Ausmaßen des olympischen Hippodromos und den Distanzen der verschiedenen hippischen Konkurrenzen beschäftigt. Diesen Passus hat Hermann Schöne ans Licht gezogen und 1897 im XII. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (S. 150ff.) publiziert.

Der handschriftliche Text (Zeilenzählung hier nach Schönes Publikation) —

18 ὁ ὀλυμπιακὸς ἔχει ἵπποδρόμιον ἔχον
19 σταδίου η'. καὶ τούτου ἡ μία πλευρὰ ἔχει στα-
δίου γ' καὶ πλέθρον α'. τὸ δὲ πλάτος πρὸς

20 τὴν ἄφρασιν στάδιον α' καὶ πλέθρα δ', πόδας
δω'. καὶ πρὸς τῷ ῥωτικῶι λεγομένωι παρεξ
21 ἵππῳ τρέχουσιν οἱ μὲν ἡλικιωταὶ πάντες στα-
δίους Ϛ', αἱ τέλειαι συνωρίδες αἱ μὲν ἡλικιωταὶ
22 πωλικαὶ κύκλους γ', αἱ δὲ τέλειαι η', ἄρματα
μὲν πωλικὰ κύκλους η', τὰ δὲ τέλεια κύκλους
ιβ' —

weist ohne Zweifel eine Reihe von Entstellungen und Verderbnissen auf, die sein Verständnis teilweise verdunkeln. Schöne hat sich daher bemüht, den ursprünglichen Wortlaut herzustellen. Das Ergebnis seiner Bemühungen hat folgendes Aussehen (von Schöne vorgenommene Änderungen sind — zur optischen Unterstützung meiner Ausführungen — durch Kursivdruck gekennzeichnet):

18 ὁ ὀλυμπιακὸς <ἀγῶν> ἔχει ἵπποδρόμιον ἔχον
19 σταδίου η', <πόδας, δω'>. καὶ τούτου ἡ μία
πλευρὰ ἔχει σταδίου γ' καὶ πλέθρον α'. τὸ δὲ
πλάτος πρὸς
20 τὴν ἄφρασιν στάδιον α' καὶ πλέθρα δ' {πόδας
δω'}. καὶ πρὸς τῷ ἡρίῳ τῷ λεγομένῳ *ταραξ-*
21 ἵππῳ <----->. τρέχουσιν οἱ μὲν ἡλικιω-
ταὶ <κέλητες> πάντες κύκλους Ϛ', αἱ {τέλειαι}
συνωρίδες αἱ μὲν ἡλικιωταὶ
22 πωλικαὶ κύκλους γ', αἱ δὲ τέλειαι η', ἄρματα
<τὰ> μὲν πωλικὰ κύκλους η', τὰ δὲ τέλεια κύ-
κλους ιβ'.

Vorgreifend sei schon an dieser Stelle gesagt, daß Schöne zwar einige Verbesserungen gelungen, leider aber auch schwerwiegende Irrtümer unterlaufen sind. Sein Rekonstruktionsversuch, sowohl was die Herstellung des Textes als auch was die sachlichen Resultate anbetrifft, muß daher als verfehlt bezeichnet werden. Bedauerlicherweise hat man in der Folgezeit nicht nur den Ergebnissen Schönes — mit Recht — den Glauben versagt, sondern auch — und dies zu Unrecht — dem Konstantinopler Text jeglichen Wert abgesprochen. Ich hoffe, im folgenden deutlich machen zu können, daß allein falsche Interpretation des Erhaltenen oder — bei Textverderbnis — irrig

lungswege den hohen Überlieferungswert der Handschrift haben verkennen lassen.

Betrachten wir zunächst den Abschnitt bis zum Punkt in Zeile 20, in dem es um die Ausmaße der Rennbahn geht. Nach Ergänzung von <ἀγών> und einer Umstellung von πόδας δω´ versteht Schöne den Absatz wie folgt: "Das olympische Kampfspiel hat eine Pferderennbahn, die sich über 8 Stadien, d. h. 4800 Fuß, erstreckt. Und deren eine Längsseite ist 3 Stadien und 1 Plethron lang. Die Breite aber an der Ablaufstelle 1 Stadion und 4 Plethra". Schief an Schönes Textverständnis ist bereits die starke Interpunktion vor τὸ δὲ πλάτος (Z. 19), die sich schon deshalb verbietet, weil ἔχει ja das Prädikat nicht nur von καὶ τούτου ἢ μία πλευρά..., sondern auch von τὸ δὲ πλάτος... bildet. Diese unerlaubte starke Trennung der beiden Sätze καὶ τούτου... und τὸ δὲ πλάτος... führt ihn denn auch zu einer falschen Rechnung. Schöne erklärt (a. O., S. 153): "1 Stadion und 4 Plethra ergeben zusammen nur 1000 Fuß. Dagegen sind 4800 Fuß genau gleich 8 Stadien; folglich ist diese Angabe hinter den Worten ἔχον σταδίου η´ auf Zeile 19 einzusetzen". Schöne ist entgangen, daß sich die Angabe πόδας δω´ auf den ganzen Wortlaut ab καὶ τούτου bezieht, und so hat er nicht erkannt, daß bei ἢ μία πλευρά der bestimmte Artikel vor der Kardinalzahl distributive Bedeutung hat (= "je eine Längsseite"~ "jede der beiden Längsseiten"), daß also die Längenangabe σταδίου γ´ καὶ πλέθρον α´ zu verdoppeln ist. Ein weiterer Fehler Schönes liegt in der Auffassung des πλάτος πρὸς τὴν ἄφεσιν als "Breite an der Ablaufstelle". Hier hätte der Konstruktion von πρὸς mit dem Akkusativ mehr Gewicht beigemessen werden müssen, da sich ja in Zeile 20 auch die Verbindung von πρὸς mit dem Dativ findet, was einen zwischen beiden Verwendungsarten zu beachtenden Unterschied signalisiert. Wie schon aus der doppelten Messung der Längsseiten (s. o.) geschlossen werden kann, daß es hier nicht einfach um die Angaben von Länge und Breite des Hippodromos, sondern um die Längenmessung der Rennbahn geht, so findet dies auch durch den Ausdruck τὸ πλάτος πρὸς τὴν ἄφεσιν seine Bestätigung. Er bezeichnet nicht die Breite an der Ablaufstelle, sondern die Ausdehnung der breiten Fläche (d. h. gewiß der Fläche von der Breite der Hippodromos-Doppelbahn) "bis zur Ablaufstelle hin". In den Zeilen 19/20 werden uns also die Teilstrecken der olympischen Rennbahn mitgeteilt, wobei durchweg nur die Dimension in Längsrichtung in Betracht gezogen ist, hin- und zurückführende Teil-

strecken, bei deren Zusammenzählung sich die maximale Länge der Rennstrecke (8 Stadien) bei einem Umlauf ergibt. Die Gesamtlänge der für einen Umlauf maximal zur Verfügung stehenden Rennbahn setzte sich demnach — in Laufrichtung — wie folgt zusammen (Abb. 1):

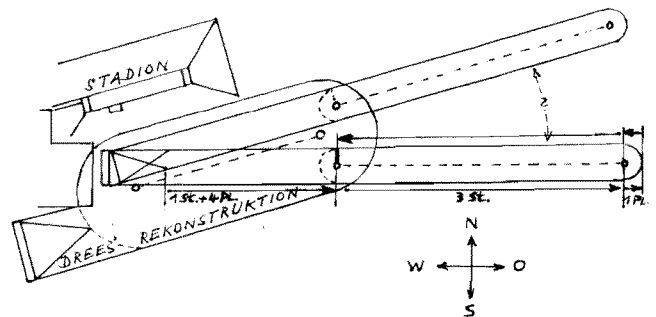

Abbildung 1.

a) Aus der Startstrecke von der ἄφεσις im Westen bis zum Beginn des eigentlichen "Umlaufs" (κύκλος) an der nahegelegenen νόσσα (1 Stadion + 4 Plethra = 1000 Fuß);

b) aus den zwei, jeweils — einmal hin und einmal zurück — von νόσσα zu νόσσα gemessenen Längsseiten (2×3 Stadien = 3600 Fuß), wobei offenbar, da es sich hier nicht um die Angabe einer Renndistanz, sondern um die zur Verfügung stehende Bahnlänge handelt, auch noch die geringfügige weitere Längsausdehnung der Bahn bis zum Scheitelpunkt der äußeren östlichen Kurvenbegrenzung (hin und zurück: 2×1 Plethron = 200 Fuß) hinzugefügt ist.

Dies ergibt zusammen genau die in Zeile 20 angegebene Gesamtsumme von 4800 Fuß.

Daß mit dem einen Plethron (= 100 Fuß = 32 m) am östlichen Ende der Bahn der Radius der Kurve bzw. die Bahnbreite gemeint ist, wird übrigens durch folgende Überlegungen nahegelegt: Erstens ist von vornherein zu erwarten, daß man für die Entfernung von νόσσα zu νόσσα ein volles Stadionmaß (also 3 Stadien) festgesetzt hat; diese Annahme wird — zweitens — dadurch gestützt, daß bei der in Zeile 21 angegebenen kürzesten Renndistanz von 6 Stadien (= 1 κύκλος) dieses Plethron nicht berücksichtigt ist (und dies mit Recht, da ja die Pferde möglichst dicht um die νόσσα herumgelenkt wurden). Schließlich sei auch noch darauf hingewiesen, daß entsprechende römische Anlagen (z. B. der Circus des Maxentius) ganz ähnliche Bahnbreiten aufweisen. Daß die nach Schöne anzunehmende Bahnbreite von 500 Fuß (= 160 m) hingegen absurd groß wäre, steht wohl außer Frage.

Eine Bahnbreite von 32 m bzw. eine Gesamtbreite von 64 m mag bis zu 20 Viergespannen Platz geboten haben (man fuhr ja nur in der Startphase nebeneinander, während der weitere Rennverlauf durch Aufhol- und Überholvorgänge gekennzeichnet war). Aber eine so hohe Gespannzahl wird wohl nie konkurriert haben. In der Ilias laufen 5 Gespanne; in Sophokles' "Elektra" ringen 10 Gespanne um den Sieg; eine Inschrift für einen olympischen Viergespannsieger aus dem epizephyrischen Lokroi (um 300 v. Chr.) berichtet offenbar von einem Erfolg über 5 Gespanne (πένθ' ἄρματα; die Inschrift wird von mir in der ZPE behandelt werden). Aus dem Rahmen fällt lediglich eine Stelle in Pindars 5. Pythischer Ode, wo von 40 gestürzten Wagenlenkern die Rede ist. Aber über 160 Pferde auf der Rennbahn ist ein groteskes Bild; die Änderung von τεσσαράκοντα in τέτρασ' ἄλόντα werde ich sprachlich und sachlich demnächst in den *Quaderni Urbinati* begründen.

In Zeile 20/21 hat Schöne den u. a. von Pausanias beschriebenen, einst in der Nähe der östlichen νύσσα auf der südlichen Zuschauerböschung befindlichen Taraxippos aus sinnlosem παρεξ ἵππῳ trefflich wiedergewonnen und auch eine Lücke im überlieferten Text richtig erkannt. Wir können uns hier eingehendere Darlegungen darüber ersparen, da diese Partie nichts Neues bringt (eingehender dazu demnächst in *Nikephoros* 2).

Sehr wichtig ist hingegen der Abschnitt über die einzelnen Renndistanzen (Z. 21f.). Die Renndistanzen der Zweigespanne (συνωρίδες) und Viergespanne (ἄρματα) sind, jeweils getrennt nach den Altersklassen der Fohlen und voll ausgewachsenen Pferde, allesamt angegeben, wobei als Maßeinheit der κύκλος, d. h. die Umrundung der von den zwei νύσσαι begrenzten Strecke (2 × 3 Stadien), verwendet ist. Bei den Angaben über die Rennen der κέλητες, die unmittelbar davorstehen (Z. 21), ist die Distanz in Stadien angegeben, wohl um zunächst die Länge eines κύκλος durch eine bekannte Maßeinheit auszudrücken. Der Text über die κέλητες enthält mehrere Verderbnisse, und Schöne ist auch in diesem Falle mit unnötigen gewaltsamen Eingriffen (Tilgung von τέλειαι, Änderung von σταδίου in κύκλους) in die Irre gegangen. Meines Erachtens wird durch οἱ μὲν ἠλικιώται (Z. 21) deutlich eine ursprüngliche Zweiteilung der κέλητες in οἱ μὲν ἠλικιώται πωλικοί und οἱ δὲ ἠλικιώται τέλειοι signalisiert. Und daß der Text in der Tat ursprünglich so lautete, legt nicht allein das von Schöne getilgte τέλειαι nahe, sondern auch das

ἠλικιώται am Ende der Zeile 21, welches dort, nach συνωρίδες αἱ μὲν nicht am richtigen Platz stehen kann bzw. grammatisch falsch wäre, denn ἠλικιώτης ist ein Maskulinum. Das bislang noch fehlende πωλικοί wird man hinter πάντες zu suchen haben; die Verderbnis könnte durch — vom Graphischen her leicht mögliche — Verlesung entstanden sein (Abb. 2).

ΠΩΛΙΚΟΙ
ΠΑΝΤΕΙ

Abbildung 2.

Das alles führt auf folgenden Text:

- 18 ὁ ὀλυμπιακὸς <ἀγὼν> ἔχει ἵπποδρόμιον ἔχον
19 σταδίου γ' καὶ πλῆθρον α', τὸ δὲ πλάτος πρὸς
20 τὴν ἄφεσιν στάδιον α' καὶ πλῆθρα δ', πόδας
,δω'. καὶ πρὸς τῷ ἡρωϊκῷ λεγομένῳ Ταραξί-
21 ἵππῳ τρέχουσιν <οἱ ἵπποι κάμπτοντες περὶ
νύσσαν, πρὸς δὲ τῇ Ἴπποδαμείας εἰκόνι τὸ τέ-
λος ἐστὶ τῶν δρόμων. καὶ κέλητες τρέχουσιν>
οἱ μὲν ἠλικιώται πωλικοί σταδίου 5', οἱ <δὲ
ἠλικιώται> τέλειοι <ιβ'>, συνωρίδες αἱ μὲν
{ἠλικιώται}
22 πωλικαὶ κύκλους γ', αἱ δὲ τέλειαι η', ἄρματα
<τά> μὲν πωλικά κύκλους η', τὰ δὲ τέλεια κύ-
κλους ιβ'.

Dazu noch zwei Bemerkungen: Die in Zeile 21 schon von Schöne konstatierte Lücke habe ich, gestützt auf allgemein bekannte Fakten, exempli gratia ergänzt und dabei zugleich deutlich zu machen versucht, wie es durch gleichen Wortlaut an Zeilenanfängen zum Überspringen einer Zeile kommen konnte. Die ergänzte Stadienzahl <ιβ'> für die Renndistanz der κέλητες τέλειοι ist natürlich im Verhältnis zu den πῶλοι (5') von vornherein durchaus annehmbar. Aber ich habe die Zahl 12 nicht aufs Geratewohl, sondern vielmehr im Hinblick auf die literarisch und epigraphisch mehrfach belegte athletische Disziplin des ἵππιος δρόμος, eines Laufes über 2 Diauloi, eingesetzt. Verbreitet ist die auf diesem ἵππιος δρόμος fußende Annahme, die Pferderennbahn sei 4 Stadien lang gewesen bzw. die Entfernung zwischen den Wendemarken habe 2 Stadien betragen. Ich glaube dagegen, daß die Bezeichnung ἵππιος δρόμος dadurch entstanden ist, daß die Athleten bei ihrem Doppeldiaulos — genauso wie wohl die κέλητες

τέλειοι im Hippodrom — zwei Umläufe zu vollführen hatten. Wenn übrigens die Handschrift bei den Renndistanzen abrundend nur mit den Umläufen um die νόσσα rechnet und die Startstrecke von der ἄφεσις bis zur nächsten νόσσα außer Betracht läßt, so mag dies verständlich erscheinen, da ja diese Startstrecke bei jedem Rennen nur einmal bewältigt werden mußte und zumal bei den vielrundigen Gespannrennen nur wenig ins Gewicht fiel.

Der neu gewonnene Text der Handschrift lautet in Übersetzung wie folgt: "Das olympische Kampfspiel verfügt über eine Pferderennstrecke, die (eine Länge von) 8 Stadien hat. Davon umfaßt je eine Längsseite 3 Stadien und 1 Plethron, die breite Fläche aber bis zur Ablaufstelle 1 Stadion und 4 Plethra, (insgesamt) 4800 Fuß. In der Nähe des — wie man sagt — heroischen Taraxippos biegen die Pferde im Lauf um eine Wendesäule; bei der Bildsäule der Hippodameia aber ist das Ende der Läufe. Bei den Reitpferden laufen die in der Altersgruppe der Fohlen 6 Stadien, die in der Altersgruppe der ausgewachsenen Pferde 12; bei den Zweigespannen die im Fohlenalter 3 Umläufe, die ausgewachsenen 8; bei den Viergespannen die im Fohlenalter 8 Umläufe, die ausgewachsenen 12 Umläufe."

Wir besitzen damit erstmals genaue Informationen über die Maße des Hippodromos von Olympia. Die Entfernung von Wendepunkt zu Wendepunkt betrug 3 Stadien; die Breite einer Bahnseite (sie ist identisch mit dem Kurvenradius) 32 m, die Gesamtbreite also 64 m; die Strecke von der Startstelle bis zur nahegelegenen νόσσα betrug 1000 Fuß, d. h. 320 m. Wie gut sich diese Ergebnisse mit den landschaftlichen Gegebenheiten Olympias vertragen, mag ein Ausschnitt aus Blatt 2 bei Curtius/Adler, *Olympia und Umgegend* (Berlin 1882), veranschaulichen, in das ich das neue Bild des Hippodromos hineinskizziert habe (Abb. 3).

Erstmals besitzen wir aber auch die genauen Distanzen der hauptsächlichen hippischen Konkur-

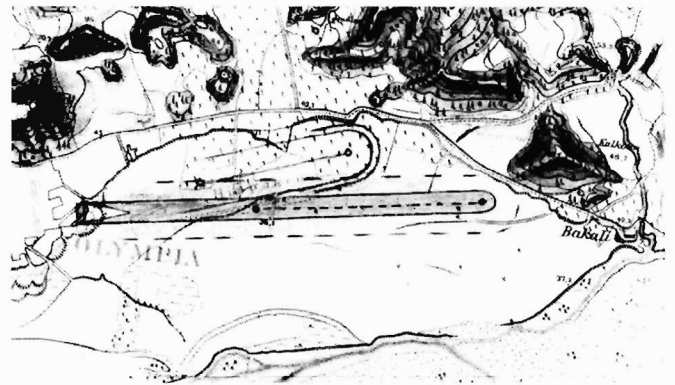

Abbildung 3.

renzen. Aus der neuen Interpretation der Handschrift ergibt sich für die Länge der Rennen folgende Tabelle:

κέλητες πωλικοί:	320 m + 1 Umlauf (6 Stadien) = 1472 m
κέλητες τέλειοι:	320 m + 2 Umläufe (12 Stadien) = 2624 m
συνωρίδες πωλικά:	320 m + 3 Umläufe (18 Stadien) = 3776 m
συνωρίδες τέλειαι:	320 m + 8 Umläufe (48 Stadien) = 9536 m
ἄρματα πωλικά:	320 m + 8 Umläufe (48 Stadien) = 9536 m
ἄρματα τέλεια:	320 m + 12 Umläufe (72 Stadien) = 14144 m

Die hier vorgetragenen neuen Ergebnisse sind nicht nur für den Sporthistoriker oder für die Kommentierung agonistischer Dichtung und Prosa (einschließlich der Inschriften) bedeutsam, sondern dürften (so hoffe ich wenigstens) auch das Interesse der Archäologen finden, zumal sich vielleicht — allein aus der Erkenntnis, daß sich der Hippodromos weiter als bisher angenommen nach Osten ausdehnte — auch für die Suche nach Hippodromosresten oder Resten einst benachbarter Baulichkeiten neue Perspektiven eröffnen könnten.

JOACHIM EBERT

SUMMARY

NEWS ABOUT THE OLYMPIC HIPPODROME

The interpretation of the ancient testimonies which give us information about the Olympic hippodrome, has until now only led to quite different and insufficient results. Beside few scanty allusions to it there are only two essential sources concerning in a more continuous form the hippodrome: First Pausanias within his description of Olympia (VI 20, 10 ss.), secondly a passage on the Olympic hippodrome and on the distances of Olympic horse-racing which has been found in a Greek metrological codex preserved in the Old Seraglio of Constantinople (cod. Gr. Seragl. 1; 11th cent.). Because Pausanias' report is mainly describing the well-known aphasis, constructed by Cleoetas, and so does not give us a clear picture of the whole hippodrome, the more we must assign high value to that Constantinopolitan codex. The hippodrome passage found therein (fol. 28^r, l. 16-23) was published by Hermann Schöne (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts XII 1897, p.

150 ss.). Schöne's attempt to eliminate a number of mistakes from the corrupt text has brought only a few emendations, but mainly added new errors to the old. In the following time therefore most scholars not only refused Schöne's philological results and his reconstruction of the hippodrome, but wrongly also underestimated the entire text of the codex passage.

The present article brings a new examination of the whole text. By eliminating the old errors of interpretation which nearly a whole century have obscured the real meaning of the text, and by adding new improvements (partly supported by a correction of Pindar and by new inscriptional evidence) the author offers for the first time not only a clear and fully understandable text, but also an in many points surprisingly new and plausible picture of the shape and dimensions of the Olympic hippodrome as well as of the distances of the different horse-races.

DIE INSCRIFTEN DER LANDSCHAFT ELEIA OHNE OLYMPIA

Die Inschriften der peloponnesischen Landschaften sind als Corpora zusammengefaßt publiziert in den Bänden IV und V der *Inscriptiones Graecae*. Es fehlen nur die Inschriften von Achaia, die jetzt Athanasios Rizakis erstmals gesammelt hat und veröffentlichten wird (s. o. S. 55-58), und die Inschriften von Eleia. Ihre Zahl ist relativ gering, wenn man von dem Sonderfall Olympia, worüber Hans Taeuber einen Bericht verfaßt hat (s. u. S. 111-113), absieht. Der Grund dafür liegt vor allem in dem Mangel an Stein in dem überwiegend neogenen Hügel- und Schwemmland marinen Ursprungs, zum Teil aber auch am Fehlen größerer Ausgrabungen.

Insgesamt gibt es etwa 100, an den verschiedensten Stellen verstreut publizierte Inschriften Eleias¹. Etwa die Hälfte davon befinden sich auf Stein oder Bronze, die andere Hälfte auf Kleinfunden wie Stempel auf Amphoren, Ziegeln und Lampen, Graffiti auf Tongefäßen und anderen Geräten.

An unpublizierten Inschriften sind mir, insbesondere durch Fundberichte, etwa weitere 50 Inschriften bekannt, doch gibt es sicherlich mehr. Von ihnen befinden sich über 30 auf Gefäßen und Geräten, der Rest auf Stein oder Bronze.

Von dem kurzlebigen Staat der Triphylier (ca. 400–370 v. Chr.) ist eine Bürgerrechtsverleihung an 3 Personen auf einem Diskos im Louvre 1933 von P. Jacobsthal publiziert²; eine weitere Bürgerrechtsvergabe an 12 Personen auf einer Bronzetafel aus Mási wurde 1985 dankenswerterweise von Dr. Aliki Trianti veröffentlicht³. Fragmente einer oder zweier weiterer Bronze-Urkunden aus Mási sind noch unediert⁴. Vor allem die neue Bürgerrechtsverleihung aus Mási gewährt Einblick in den um 400 geschaffenen Staat, seine Benennung der Amtsträger als "δαμωργοί" eine in der Peloponnes häufige Bezeichnung der obersten Exekutive, während das zweite genannte Amt des "κατάκοος", des "Zuhörers" (von κατακούω) wohl in der Funktion "des Zeugen" der Vorgänge, also des γραμματεὺς anderer Staaten, selten ist. Der genannte Monat "Dios", sonst vor allem aus dem makedonischen Kalender bekannt, ist auch in Arkadien bezeugt (*SEG* 17, 829) und dürfte von dort stammen, während der Dialekt dem der elischen Ur-

kunden von Olympia entspricht⁵.

Die wichtigsten Urkunden des elischen Staates sind nicht in der Hauptstadt Elis, sondern in Olympia (s. u. S. 111) oder in Orten außerhalb Eleias gefunden worden:

Der Beschluß der Eleer, die Unverletzlichkeit (Asylie) des Asklepios-Heiligtums auf Kos anzuerkennen, wurde dort 242 v. Chr. aufgezeichnet und von R. Herzog und G. Klaffenbach 1952 veröffentlicht⁶.

Das elische Dekret über das von 244–219 v. Chr. von Elis abhängige Alipheira, das in jenem arkadischen Ort gefunden wurde, veröffentlichte 1968 A. K. Orlandos⁷.

In Korinth aufgezeichnet wurde im frühen 2. Jh. v. Chr. ein elisches Ehrendekret für Richter aus Korinth, die sich in Elis verdient gemacht hatten; veröffentlicht wurde es 1976 von N. D. Robertson⁸.

Umgekehrt waren elische Richter in einem Grenzstreit zweier phokischer Städte (Phanoteus und Stiris) tätig. Doch ihr 1925 in Phanoteus gefundener

1. Eine Mehrzahl von Inschriften Eleias außerhalb Olympias enthalten R. Fleischer, *Epigraphisches aus Elis*, *ÖJh* 46, 1961–63, Bbl. 77–94; G. J. M. J. te Riele, *Inscriptions conservées au Musée d'Olympie*, *BCH* 88, 1964, 169–195; L. Semmlinger, *Weih-, Sieger- und Ehreninschriften aus Olympia und seiner Umgebung*, Diss. Erlangen–Nürnberg 1974. Nur die im *SEG* wiedergegebenen Inschriften Eleias außerhalb Olympias erfaßt Maria José García Blanco, *Gramática de las inscripciones eleas*, Universidad de Santiago de Compostela 1980 (maschinenschriftliche Dissertation).

2. *Diskoi* (93. Winkelmannsprogramm) (Berlin–Leipzig 1933) 29f.

3. Αλίκη-Ισμήνη Τριάντη, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στο Μάσι της Ηλείας. Διδακτορική διατριβή (Θεσσαλονίκη 1985) 26–31, Taf. 2.

4. Τριάντη a. O. 20; 144 A.78.

5. Vgl. außer der Erstedition P. Siewert, Die neue Bürgerrechtsverleihung der Triphylier aus Mási bei Olympia, *TYCHE* 2, 1987, 275–277.

6. Asylieurkunden aus Kos, Berlin 1952 (*AbhBerlin*; Klasse f. Sprachen, Literatur u. Kunst 1952, 1) Nr. 4 (= *SEG* 12, 371) Z. 32ff.

7. *Η Αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*, Athen 1967–68, 151–157, als elisch erkannt von N. D. Robertson, *Hesperia* 45, 1976, 260–262.

8. A Corinthian Inscription Recording Honors at Elis for Corinthian Judges, *Hesperia* 45, 1976, 253–266.

Schiedsspruch aus dem 3. Jh. v. Chr. ist bis heute unveröffentlicht geblieben⁹.

Aus der Stadt Elis selbst stammt die Statuenbasis, laut deren Inschrift der Staat der Eleer einen Leiter wohl des von Pausanias (6, 23, 3-7) beschriebenen Ephebengymnasiums (νεανισκάρχης) ehrt¹⁰.

Außer diesen Urkunden gibt es Kleinfunde staatlicher Herkunft mit Inschriften. Über elische Münzen wird hier an anderer Stelle ausführlich gehandelt¹¹. Wenig bekannt sind offizielle Gefäße, z. T. Meßgefäße, die sowohl in Elis wie in Olympia gefunden werden und teilweise gleichartig sind. In Elis sind unter anderem die Inschriften Φαλ(είδον), d. h. "der Eleer"¹² und δαμοσίαι "dem Damos (der Eleer) gehörig"¹³, und καρπόμετρον], etwa "Getreidemaß"¹⁴ bezeugt. In Olympia sind ähnliche Gefäße mit καρπόμετρον und δαμοσίαι beschriftet¹⁵. Der Gebrauch dieser Maßgefäße in Olympia und in Elis scheint mit der Versorgung von Athleten oder Festgesandten anlässlich der Olympischen Spiele zu tun haben, ist aber noch nicht systematisch untersucht.

Dasselbe gilt von den vielen in Elis und Olympia gefundenen Metallmarken, sog. Tesserae, aus Bronze, mit der Aufschrift FA(ΛΕΙΟΝ) "der Eleer", die vielleicht im gleichen Zusammenhang der Olympischen Spiele, als Empfangsberechtigungsmarken für staatliche Zuteilungen oder nur als Eintrittskarten zu Festveranstaltungen dienten.

Von den privaten Inschriften ermöglichten Weihungen, einen Kult der Daidaleia in Mási zu vermuten¹⁶, der vielleicht mit dem dortigen Athena-Kult identisch ist¹⁷, und das Gipfelheiligtum in Kombothékra als das der Artemis Limnatis zu identifizieren¹⁸. Eine unedierte Weihinschrift eines Agonotheten an Dionysos, gefunden in der Nähe des Theaters der Stadt Elis¹⁹ und eine zweite Agonotheten-Weihung, die im Theater selbst verbaut wurde²⁰, erweisen zusammen mit einem elischen Ehrendekret aus Olympia (IvO 39, Z. 25), daß zumindest in hellenistischer Zeit im Theater von Elis bedeutsame musische Agone stattfanden²¹. Daß Dionysos ein Hauptgott des Peneios-Gebiets war, zeigen ein Grabstein von Kástro bei Kyllene, aus dem 5. Jh. mit dem relativ frühen theophoren Personennamen Dionysios²² und ein zweiter aus Lechainá für einen Θύϊων²³, dessen Name von dem Weinfest für Dionysos mit dem Namen der Θύϊα bei Elis (Paus. 6, 26, 1-2) abgeleitet ist. Nach diesem Fest ist auch der elische Monat Θύϊος (IvO 39, 3) benannt. Wie Zeus in der Pisatis und Poseidon in Triphylien²⁴, so scheint Dionysos in Koile Elis,

d. h. im Peneiosgebiet, die wichtigste Gottheit gewesen zu sein.

Die überragende Bedeutung Olympias und seiner Ausgrabungen hat die umgebenden Gebiete in den Schatten des wissenschaftlichen Interesses gestellt und wohl auch eine zusammenfassende Publikation der Inschriften Eleias verhindert. Trotz seines relativ geringen Umfangs würde das epigraphische Material der Landschaften um Olympia die Verhältnisse des Heiligtums zur Umgebung und insbesondere zu der institutionell eng verbundenen Hauptstadt Elis aufhellen. Vor allem aber fordert es die Objektivität, Triphylien, Pisatis und Koile Elis auch unabhängig von dem panhellenischen Mittelpunkt nach Geographie, Kulte, Verwaltung und Geschichte zu erforschen. Auf der anderen Seite steuert gerade Olympia mit seinen zahlreichen Inschriften eine Fülle von Informationen über die umgebenden Orte und Landschaften, sowie über den Staat der Eleer bei.

Die systematische Sammlung und Analyse sowohl der Inschriften Eleias wie der elischen Inschriften Olympias²⁵ würde nicht nur die Geschichte dieser Landschaft und ihre Verbindung mit Olympia erhellen, sondern auch die letzte größere Lücke in den Inschriften-Corpora der Peloponnes auffüllen.

PETER SIEWERT

9. G. Klaffenbach, *Glotta* 48, 1970, 204f.
10. R. Fleischer, *ÖJh* 46, 1961-63, Bbl. 77-79.
11. Siehe die Vorträge von P. R. Franke, J. Cargill-Thompson und C. Boehringer in diesem Band.
12. Auf einer Kantharos-Lippe, V. Mitsopoulos-Leon, *ÖJh* 51, 1976-77, Bbl. 192.
13. Auf einem unpublizierten Maßbecher.
14. Dipinto, V. Mitsopoulos-Leon, *ÖJh* 51, 1976-77, Bbl. 218; Beutung nach Parallelen aus Olympia (F. W. Hamdorf, *Karpometra*, 10. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia [Berlin 1981] 192-208).
15. Hamdorf a. O. (=SEG 31, 374).
16. SEG 16, 284 = Semmlinger (o. A. 1) Nr. 14.
17. Ablehnend Τριάντη (o. A. 3) 25.
18. U. Sinn, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothékra, *AM* 96, 1981, 29f., 65f. = SEG 31, 356.
19. Inv. Nr. Λ 2086.
20. V. Mitsopoulos-Leon, *ÖJh* 46, 1961-63, Bbl. 70f.
21. Vgl. auch Paus. 5, 16, 6f.
22. *ADelt* 33, 1978, B', 1, 77.
23. *Parnassos* 1880, 735 (mir unzugänglich, zitiert nach H. Colclitz, F. Bechtel, *Sammlung der griechischen Dialektinschriften* [Göttingen] Bd. I, S. 335: "Anhang II").
24. Triphylyischer Poseidon-Kult in Samikon nach Strabo 8, 3, 13, S. 343.
25. Darüber der anschließende Beitrag von Hans Taeuber.

SUMMARY

THE INSCRIPTIONS OF THE DISTRICT OF ELEIA OUTSIDE OLYMPIA

There is still yet no comprehensive publication of the inscriptions from Eleia (i.e. Koile Elis, Pisatis, Triphylia). Except the Eleian inscriptions from Olympia, which are subject of Hans Taeuber's report, about 100 inscriptions from Eleia have been edited in very different periodicals in an often imperfect manner: about 50 of them are written on stone or bronze, among them 4 decrees, 5 dedications and more than 30 epitaphs; the other part are inscriptions on small objects, e.g. stamps on amphoras, tiles and lamps, graffiti on pottery or tools. As far as I learned from reports in *BCH*, *Arch. Delt.* and my own work in

Olympia and Elis, there are at least 50 inscriptions from that area still unpublished. Ca. 30 are on vessels or tools; among the remaining 20 there are 4 public documents (1 proxeny, 1 arbitration, 2 laws) and 12 epitaphs.

There might be other Eleian inscriptions unknown to me in the museum magazines of Olympia and Elis and other storage places like Neraida (*Arch. Delt.* 16, 1960, B', 126), in churches, schools and houses of Eleia or in private or museum collections e.g. in Athens, Berlin, Paris, Boston etc.

INFORMATION ÜBER DIE IM ARCHIV DER IG AUFBEWAHRTEN MATERIALIEN ZU ACHAIA UND ELIS

Die Veranstalter dieses Symposions, denen ich auch hier noch einmal für erwiesene Gastfreundschaft herzlich danken möchte, haben um eine Information über die im Archiv der *IG* vorhandenen Materialien zu Achaia und Elis gebeten. Nicht also irgendwelche Opulenz an epigraphischer Dokumentation, sondern der ausdrückliche Wunsch der Gastgeber veranlaßte meinen Beitrag. Ich stelle dies voran, um die Erwartungen von vornherein zu dämpfen. Gleich eingangs möchte ich auch meinen Kollegen Dr. Eberhard Erleben und Dr. Klaus Hallof (beide Berlin/DDR) für ihre bereitwillige Unterstützung bei der Vorbereitung dieses Berichts danken.

Bekanntlich nahm Max Fränkel im letzten Viertel des vorigen Jahrhunderts ein Corpus der peloponnesischen Inschriften (*IG* IV-VI) in Angriff. Er brachte dessen ersten Band, *IG* IV (Argolis), 1902 zum Abschluß, verstarb aber 1903. Hans von Prott sollte die Arbeiten fortsetzen, schied jedoch im gleichen Jahr durch Selbstmord aus dem Leben¹. Fortan ruhte die Arbeit an *IG* VI (Elis und Achaia), nicht zuletzt auch deshalb, weil nach Meinung von Wilamowitz mit der Publikation der Inschriften von Olympia für Elis erst einmal gesorgt schien², während die *IG*-Bände zu den übrigen Landschaften der Peloponnes 1913 herauskamen.

Für *Elis* sammelten sich im Laufe der Jahre folgende Materialien in Berlin an:

1. Zwei nicht anderweitig gekennzeichnete Konvolute von Scheden zu Elis. Man findet hier u. a. eine gesonderte kleine Zusammenstellung antiker literarischer Quellen zu den Ortschaften Triphylis einschließlich des Artemis-Heiligtums von Skillus, daneben topographische Skizzen zu Lepreon, die auf der Grundlage des französischen Morea-Expeditionswerks angefertigt, also sekundär sind.

Die Palaeopolis von Elis ist mit einer Steininschrift vertreten, die Karl Purgold in seinem Manuskript für die Publikation in der Epigraphischen Beilage der Archäologischen Zeitung erfaßte. Eine aus Mási stammende und im Kunsthandel aufgetauchte

Bronze notierte Fränkel; Hans von Prott eine weitere aus der Sammlung Tyszkiewicz; sie kam danach ins Museum of Fine Arts Boston. Unter dem Material befinden sich auch briefliche Mitteilungen Hans von Prott's aus Athen, niedergeschrieben zwischen dem 7. und dem 16. Oktober 1898, zum Bronzediskos der Triphylis³, der damals gerade zutage gekommen war, nach v. Prott's Informationen in Krestena. Erwähnenswert ist in diesem Zusammenhang vielleicht noch, daß v. Prott's Abschrift dieses Diskos bei den *IG*-Abklatschen von Inschriften Achaia's und Elis' aufbewahrt wird.

Jedoch dominiert unter den Scheden zu Elis — wie nicht anders zu erwarten — das Material aus Olympia. Zu nennen sind hier vor allem Briefe aus der Feder von Gustav Hirschfeld (aus dem Jahre 1876) und Friedrich Adler (von 1879), Manuskripte Fränkels aus dem Jahre 1880 für die Epigraphische Beilage der Archäologischen Zeitung und Exzerpte aus der epigraphischen Literatur, die Max Fränkel, aber auch Studenten wie z. B. Rudolf Pohl⁴ in den Jahren 1903 und 1904 im Auftrage der *IG* angefertigt haben. Manche Inschrift taucht wiederholt auf, da sie von verschiedenen Gelehrten und zu unterschiedlichen Zeiten nach Berlin mitgeteilt wurde. Von Dittenbergers und Purgolds Inschriften von Olympia ist der Textanfang auf einer Manuskriptseite erhalten.

1. Vgl. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Sammlung der griechischen Inschriften (1914), in: ders., *Kleine Schriften* V 1 (Berlin 1937) 402-411; F. Freiherr Hiller von Gaertringen — H. Lattmann, *Arkadische Forschungen*. Aus dem Anhang zu den Abhandlungen der Kgl. Preußischen Akademie der Wissenschaften vom Jahre 1911 (Berlin 1911) 4.

2. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Bericht über die Sammlung der griechischen Inschriften (1928), in: ders., *Kleine Schriften*, a. a. O. 416.

3. P. Jacobsthal, *Diskoi* (Berlin und Leipzig 1933) 29-30, Nr. 2 mit Photo (93. Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin).

4. Nachmals Verfasser der Dissertation *De Graecorum medicis publicis* (Berlin 1905).

Chronologisch schließen sich Max Fränkels Nachträge zu diesem Werk an. Bei den Scheden zu Elis werden überdies zwei Tagebücher Rudolf Weils aufbewahrt, archäologische Fundstücke aller Art aus Olympia betreffend; sie stammen aus den Kampagnen 1876 bis 1878.

2. Davon gesondert enthält das Archiv der *IG* eine Zusammenstellung epigraphischer Materialien zu Olympia: Durchzeichnungen und Druckvorlagen von Inschriften für den Olympia-Band, weiterhin Karl Purgolds Manuskripte aus den Jahren 1880 und 1881 für die Epigraphischen Beilagen der Archäologischen Zeitung — Dittenbergers Materialgrundlage für die *Inschriften von Olympia* —, aber auch Inschriftenkopien von der Hand Rudolf Weils und briefliche Mitteilungen Max Fränkels aus dem Jahre 1877.

Die Lage ist gegenwärtig so, daß das wenige Elische unter der epigraphischen Dokumentation zu Olympia erst noch identifiziert werden müßte, um ein abschließendes Urteil über den heutigen wissenschaftlichen Wert dieses Archivbestands fällen zu können.

Im Falle von *Achaia* ist die Situation etwas übersichtlicher. Nach dem Ende des zweiten Weltkriegs plante Günther Klaffenbach einen Band *IG VI 1* (*Achaia*) und betraute Margarete Häslers mit den vorbereitenden Arbeiten. M. Häslers legte bis zu ihrem Ausscheiden aus der Arbeitsstelle der *IG* (etwa im Jahre 1950) eine handschriftliche Sammlung unter dem Titel "Inschriften von Achaia" an. Diese beruht zum größten Teil auf älteren Scheden der *IG*, die sowohl aus Autopsie der Inschriften durch Max Fränkel und Hans von Prott als auch aus Exzerpten aus der Literatur durch Max Fränkel und studentische Hilfskräfte stammen und heute in zwei Konvoluten vorliegen. Unter diesen Scheden ist der mehrere Seiten umfassende Manuskriptanfang des Berichts Franz von Duhns über eine Reise in Achaia erwähnenswert; der Bericht erschien in den Athenischen Mitteilungen 3, 1878, 60-81. M. Häslers hat ihre Scheden durch Li-

teraturnachträge komplettiert; das Material ist nach Städten geordnet. Überdies existiert ein *Index verborum* und ein *Index nominum* von Häslers Hand. Insgesamt sind 85 Inschriften Achaias erfaßt. Wenn, wie ich einer brieflichen Mitteilung von Herrn Kollegen Siewert an Herrn Erxleben vom 3. Februar 1987 entnehme, Herr Rizakis etwa 350 Inschriften aus Achaia zusammengetragen hat, dann sind im Archiv der *IG* nur etwa ein Viertel der heute bekannten Inschriften aus Achaia dokumentiert. Sollten in diese etwa 350 Inschriften auch die lateinischen eingerechnet sein — Marietta Šašel Kos hat für Patrai 35 Neufunde seit dem Erscheinen von *CIL III* und je einen für wenige weitere Städte Achaias erfaßt⁵ —, dann liegt der prozentuale Anteil der von M. Häslers notierten ausschließlich griechischen Inschriften natürlich etwas höher.

Der Vollständigkeit halber nenne ich noch das wenige, was die Arbeitsstelle der *IG* an Abklatschen von Steinen und Bronzen aus Achaia und Elis besitzt. Neben zwei Dutzend Abklatschen zu den Inschriften von Olympia sind vorhanden: das Diokletians-Edikt *AEphem* 1899, 149; die Stücke Dittenberger, *Sylloge*³ 684 und *SGDI* 1615 sowie die drei von Hiller v. Gaertringen und Lattermann in den *Arkadischen Forschungen*, S. 17, mitgeteilten Inschriften aus Lasion.

Sowohl für Elis als auch für Achaia bleibt als Fazit, daß die sekundären Scheden auch heute noch insofern nützlich sein können, als sie die deutsche Literatur bis ca. 1900 nahezu vollständig berücksichtigen. Der tatsächliche Wert der Originalscheden aber, d. h. der bei Reisen in der Peloponnes angefertigten Aufzeichnungen, kann nur von den heutigen Spezialisten für Achaia und Elis angegeben werden.

GERT AUDRING

5. M. Šašel Kos (Hrsg.), *Inscriptiones Latinae in Graecia reperiae. Additamenta ad CIL III* (Faenza 1979) (Epigrafica e Antichità, 5).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ IG: ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΑΧΑΪΑΣ ΚΑΙ ΗΛΕΪΑΣ

Στο άρθρο δίνονται πληροφορίες για τα αρχεία των *IG* (έκτυπα και απόγραφα) που αφορούν τις επιγραφές της Αχαΐας και της Ηλείας. Παρουσιάζονται επίσης οι προσπάθειες της Ακαδημίας του Βερολί-

νου να προωθήσει το έργο της σύνταξης των *IG VI* (Αχαΐα και Ηλεία) και εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους αυτές δεν τελεσφόρησαν.

ELISCHE INSCRIFTEN IN OLYMPIA

Olympia war als panhellenisches Heiligtum seit frühester Zeit Anziehungspunkt für Athleten und Staatsmänner, Pilger und Schaulustige aus allen Teilen der griechischen Welt. Diese geographische Vielfalt hat natürlich auch im Inschriftenmaterial Olympias ihren Niederschlag gefunden. Von Thessalonike bis Kyrene, von Kamarina auf Sizilien bis Sinope am Schwarzen Meer spannt sich der Bogen derjenigen, die sich im Heiligtum verewigen ließen. Naturgemäß konzentrierte sich auch das Interesse der Forscher auf die Zeugnisse von auswärtigen Besuchern, die für die komplexen politischen und kulturellen Beziehungen des Heiligtums viele wertvolle Auskünfte boten. Im Gegensatz dazu soll hier versucht werden, die Inschriften der *Einheimischen* auf ihre Aussagekraft in Hinblick auf den elischen Staat und seine Bewohner zu überprüfen.

Um die Relevanz dieser Aussagen richtig einschätzen zu können, sollen aber zunächst die methodischen Grundlagen der Untersuchung dargelegt werden. Das zugrundeliegende Material setzt sich aus folgenden aus Olympia stammenden Inschriften zusammen:

1. Die von Dittenberger und Purgold im Band V der Grabungspublikation (*IvO*) veröffentlichten Inschriften;

2. Die an anderen Stellen publizierten Inschriften;

3. Die von Peter Siewert bearbeiteten, noch unpublizierten Bronzeinschriften;

4. Die von mir bearbeiteten, noch unpublizierten Steininschriften.

Nicht berücksichtigt konnten folgende Fundgruppen werden, die aber zur Vervollständigung des Befundes noch heranzuziehen wären:

1. Inschriften auf Waffen und Geräten;

2. Keramikinschriften, Ziegelstempel;

3. Gewichte;

4. Inschriften aus Grabungen der Ephorie, insbesondere unter dem neuen Museum und auf dem antiken Friedhof Olympias in Frankonisi;

5. An die Ephorie übergebene Streufunde aus der Umgebung des Heiligtums.

Sodann wäre noch die Frage zu klären, wann eine Inschrift überhaupt als elisch zu bezeichnen ist. Im

Rahmen dieser Studie wurde eine Inschrift dann als elisch klassifiziert, wenn als Urheber entweder eine elische Behörde oder ein Privatmann oder eine Institution des Heiligtums ausdrücklich genannt werden oder wenn der elische Ursprung aus Dialekt oder anderen formalen und inhaltlichen Kriterien sicher erschlossen werden kann.

Es versteht sich von selbst, daß wegen der vielen Fragmente und unsicheren Zuweisungen die folgenden Zahlen nur Näherungswerte darstellen können, doch dürfte auch dieses unvollkommene Bild interessante Einblicke gewähren.

Die Gesamtzahl der sicher elischen Inschriften beträgt etwa 320; damit ist ihr Anteil, gemessen an der Gesamtzahl mit Ausnahme der nicht sicher zuweisbaren Inschriften, rund ein Drittel. Diese 320 Urkunden verteilen sich auf die einzelnen Inschriftenkategorien wie folgt:

Gesetze und Dekrete	40
Verwaltungsakten	100
Ehreninschriften	110
Siegerinschriften	40
Weihinschriften	20
Sonstige Inschriften	10

Unter diesen Kategorien ist von der größten Bedeutung für die Kenntnis des elischen Staates selbstverständlich die Gruppe der etwa 40 offiziellen Dokumente; allerdings sind sie zumeist nur in Bruchstücken, und zwar fast durchwegs auf Bronzetafeln, erhalten. Ihre Entstehungszeit reicht etwa von der Mitte des 6. Jhs. bis zum Ende des 5. Jhs. v. Chr., nur ganz wenige Ausnahmen sind später zu datieren. Unter diesen Urkunden sind zu unterscheiden diejenigen, die den gesamten elischen Staat betreffen, und diejenigen, die nur Belange des Heiligtums oder den Ablauf der Spiele regeln. Unter die ersteren fallen etwa Gesetze über Landverteilung und -bestellung und anderes mehr. Die den sakralen Bereich betreffenden Vorschriften regeln z. B. das Opfern und den Aufenthalt von Fremden im Heiligtum. Wettkampfregele sind für den Bewerb des Ringens erhalten. An Beamten werden genannt: Damiorgoi, Proxenoï, Hellano-

diken und als deren mutmaßlicher Vorläufer der Diatater, Hieromaoui und Manteis. In hellenistischer und römischer Zeit nimmt die Zahl dieser Urkunden stark ab (aus der gesamten Periode sind nur mehr 5 erhalten); ihr Inhalt betrifft, soweit erkennbar, nur mehr die Organisation des Heiligtums.

Neben Gesetzen im engeren Sinn sind an offiziellen Dokumenten noch vorhanden: Verträge von Elis mit anderen Staaten, etwa mit Heraia (*IvO* 9) sowie Urteile, z. B. das Strafurteil gegen Böoter und Thesaler zugunsten von Athen und Thespiiai als Folge der Perserkriege¹.

Beschlüsse der Eleer zugunsten von Einzelpersonen setzen schon sehr früh ein; auf einer unpublizierten Bronzetafel ist eine Proxenieverleihung schon in der 2. Hälfte des 6. Jhs. dokumentiert. Dieses Privileg bezeugt auch der bekannte Steinsitz aus dem Stadion vom Anfang des 5. Jhs., dessen Aufschrift den Lakädämonier Gorgos als πρόξενος Φαλείδων bezeichnet². Eine weitere Proxenieurkunde rührt aus dem 4. Jh. her³. Die Verleihung des elischen Bürgerrechtes in Verbindung mit der Thearodokie sieht ein weiteres unpubliziertes Dekret aus der Mitte des 5. Jhs. vor.

In hellenistischer und späterer Zeit wird die Ehrung meist durch Aufstellung einer Statue vollzogen (ohne Verleihung zusätzlicher Privilegien), weshalb die entsprechenden Beschlüsse gewöhnlich auf den zugehörigen Basen angebracht wurden. Als Stifter zeichnet in hellenistischer bis etwa in hadrianische Zeit die Polis der Eleer verantwortlich (zuletzt noch bei Skulpturen der Atticus-Exedra). Die in vorhadrianischer Zeit nur selten⁴ belegte Olympike Bule tritt dann regelmäßig zur Polis als Urheber hinzu, vereinzelt⁵ läßt sie auch selbständig Statuen errichten. Der elische Demos wird in diesem Zusammenhang nur insgesamt fünfmal⁶ genannt, davon einmal (*IvO* 439) gemeinsam mit dem Synedrion, also der Bule der Stadt. Ab etwa der Mitte des 2. Jhs. wird es bei Ehrungen durch auswärtige Poleis, Staatenbünde oder Privatleute üblich, das Einverständnis des olympischen Rates zur Errichtung im Dekret zu vermerken. Die Buchstaben Ψ Β als Abkürzung für ψήφισμα βουλῆς treten erst im 3. Jh. auf⁷. Wie schon angedeutet, gab es neben diesen "offiziellen" Ehrenstatuen zu allen Zeiten auch zahlreiche private Ehrungen. Meist waren Eltern, Gatten oder Kinder bestrebt, das Andenken ihrer Familienangehörigen, die oft auch ein politisches oder sakrales Amt bekleidet hatten, auf diese Weise zu verewigen. Mit dem Herulersturm kommt die Produktion der Ehren- wie auch der üb-

rigen Inschriften praktisch zum Erliegen.

Eine gesondert zu behandelnde Gruppe unter den Ehreninschriften stellen die Siegerinschriften dar. Insgesamt sind etwa 40 elische Olympiasieger inschriftlich belegt, das ist etwas mehr als ein Drittel der 112 bei Moretti⁸ verzeichneten, insgesamt bekannten elischen Sieger. Die frühesten Statuenbasen stammen vom Ende des 5. Jhs.; genau in das Jahr 424 v. Chr. datiert ist durch Paus. VI 7, 8 der Sieg des Hellanikos, Eleers aus Lepreon (*IvO* 155). Dieser Sieg wurde übrigens ebenso wie ein weiterer aus dem 5. Jh. (*IvO* 156) im Faustkampf errungen. Für den elischen Pentathlonsieger Pythokles schuf Polyklet ein Standbild (*IvO* 162/163). Aus dem 4. Jh. ist nur eine Bronzetafel erhalten, die in einem Epigramm die Siege des Eleers Troilos im Wagenrennen verherrlicht (*IvO* 166). Aus dem 3. Jh. sind dagegen schon acht elische Siegerbasen vorhanden, während die Masse solcher Denkmäler aus dem 2. und vor allem dem 1. Jh. v. Chr. stammt. Auch relativ gesehen ist der Anteil der elischen Sieger in dieser Periode am höchsten, was mit einer gewissen Provinzialisierung der Spiele zu erklären sein mag⁹. Im 1. Jh. v. Chr. kommt dann der Brauch auf, daß auf den Basen nicht mehr schlicht der Name des Siegers im Nominativ steht, sondern daß der Errichter der Statue sich mit verewigt. Damit wird das Formular jenem der sonstigen Ehreninschriften angeglichen. Bei bedeutenderen Siegern, etwa den Angehörigen des Kaiserhauses Tiberius und Germanicus¹⁰, aber auch bei verdienten Mitbürgern, übernahm die Polis der Eleer selbst die Kosten der Ehrung. Der letzte inschriftlich belegte elische Olympiasieg stammt aus der Mitte des 2. Jhs. n. Chr. (*IvO* 233); bemerkenswert ist dabei, daß ihn eine Frau errungen hat, nämlich Cassia Mnasihea im Fohlenrennen. Drei Viertel der elischen Siege rühren von hipp-

1. 10. *Olympia-Bericht* 228-248.

2. 4. *Olympia-Bericht* 164-166.

3. 5. *Olympia-Bericht* 157-160.

4. Sicher datiert nur *IvO* 372 (14-19 n. Chr.) und 437 (96-98); fraglich sind *IvO* 406 und 432, ganz unsicher *IvO* 427.

5. *IvO* 455, 457, 464, 479 und *Ephem* 1905, 261f. Nr. 3.

6. *IvO* 356, 439, 463, 466, 470.

7. *IvO* 473, 474, 477, 478, 480, 484, 486, 487 und 6. *Olympia-Bericht* 221.

8. L. Moretti, *Olympionikai. I vincitori negli antichi agoni Olimpici*. MemAccLinc Ser. VIII, Vol. VIII, Fasc. 2 (Roma 1957).

9. H.-V. Herrmann, *Olympia - Heiligtum und Wettkampfstätte* (München 1972) 182.

10. *IvO* 220 und 221.

schen Agonen her; damit findet die Tradition von Elis als Land der Rossezüchter auch in Olympia ihre Bestätigung.

Eine weitere, für die Organisation des Heiligtums und für die Sozialstruktur der Eleer sehr wichtige Gruppe von offiziellen Dokumenten sind die auf Marmorziegeln des Zeustempels aufgezeichneten Kultbeamtenlisten. Da sie durchwegs nach Olympiaden datiert sind, läßt sich ihre zeitliche Erstreckung recht exakt auf 36 v. bis 265 n. Chr., also auf eine Dauer von 300 Jahren, eingrenzen¹¹. Bis jetzt sind ziemlich genau 100 Exemplare bekannt; da wahrscheinlich für jedes Jahr eine neue Liste angefertigt wurde, können wir davon ausgehen, daß uns ein Drittel der einst vorhandenen Inschriften dieser Gattung wenigstens fragmentarisch erhalten geblieben ist. Hier liegt also einer der seltenen Fälle vor, daß die Gesamtzahl einer antiken Denkmälergruppe bekannt ist und zur Zahl der erhalten gebliebenen Exemplare in Relation gesetzt werden kann. Diese Listen bieten wertvolle Informationen über die Zusammensetzung des Kultpersonals, von den Theokoloi, den Oberbeamten, über die Manteis bis hin zu Flötenspielern, Opferdienern und Köchen. Darüber hinaus läßt sich auch die Karriere einzelner Personen und Familien, der soziale Aufstieg durch Bekleidung höherer Ämter und durch die Verleihung des römischen Bürgerrechts anhand dieser Listen sehr schön verfolgen.

Weihinschriften des elischen Staates sind in Olympia, wenn man von dem Homonoia-Anathem

(*IvO* 260) absieht, erstaunlicherweise nicht erhalten; lediglich die Gemeinden der Amphidoloi (*IvO* 257) und der Alasyes (*IvO* 258) sind mit Geräteweiungen vertreten. Auch die Zahl der Weiungen elischer Privatleute ist sehr gering.

An privatrechtlichen Urkunden in Olympia sind erwähnenswert eine Freilassungsurkunde (*IvO* 12), eine Hinterlegung von Geldbeträgen (*IvO* 15) und ein Pachtvertrag (*IvO* 18).

Auch an Grabinschriften bietet das Heiligtum naturgemäß nur wenige Exemplare, nämlich drei, wovon eine (*IvO* 812) aus einem christlichen Grab neben der spätantiken Kirche stammt. Die anderen¹² dürften in die Altis verschleppt worden sein, vielleicht aus dem östlich gelegenen Frankonisi, wo sich nach den Ausgrabungen der Ephorie der Friedhof des antiken Olympia befunden hat¹³. Ein Grabepigramm¹⁴ stammt allerdings auch aus dem modernen Ort Olympia, wo sich entlang der Heiligen Straße ebenfalls Gräber befunden haben könnten.

HANS TAEUBER

11. Die zeitlichen Grenzen stellen die Inschriften *IvO* 59 und 122 dar.

12. *IvO* 811 und eine unpublizierte Inschrift.

13. Vgl. *ADelt* 21, 1966, 170-173; 23, 1968, 164.

14. G.-J. M.-J. te Riele, *BCH* 88, 1964, 193-195.

ZUSAMMENFASSUNG ELISCHE INSCRIFTEN IN OLYMPIA

Im Rahmen dieses Referats soll der spezifisch elische Anteil an den in Olympia gefundenen Inschriften zahlenmäßig und inhaltlich herausgearbeitet werden. Folgendes Material wurde zugrundegelegt:

1) Die im Band "Die Inschriften von Olympia" von W. Dittenberger – K. Purgold veröffentlichten Inschriften;

2) Die an anderen Stellen publizierten Inschriften aus Olympia;

3) Die von P. Siewert bearbeiteten, noch unpublizierten Bronzeinschriften;

4) Die von mir bearbeiteten, noch unpublizierten Steininschriften.

Nicht berücksichtigt konnten folgende Fundgruppen werden (die aber für eine Gesamterfassung der Inschriften noch heranzuziehen wären):

1) Inschriften auf Waffen und Geräten;

2) Keramikinschriften, Ziegelstempel;

3) Gewichte;

4) Inschriften aus Grabungen der Ephorie, insbesondere unter dem neuen Museum und auf dem antiken Friedhof Olympias in Frankonisi;

5) An die Ephorie übergebene Streufunde aus der Umgebung des Heiligtums.

In der statistischen Auswertung ergaben sich folgende Näherungswerte für Inschriften, die sicher elischen Ursprungs sind:

Gesetze, Dekrete, Urteile	40
Verwaltungsakten	100
Ehreninschriften	110
Siegerinschriften	40
Weihinschriften	20
Sonstiges	10
<hr/>	
Gesamt	320

ΟΙ ΕΞΙ ΘΑΝΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΔΙΚΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΜΗ (στο *Syll.*³ 530)

Με τα άρθρα των Aalders και Burelli Bergese φάνηκε να φτάνει στο τέλος της η συζήτηση γύρω από μια επιγραφή της Δύμης, η οποία αναφέρεται σε έξι θανατικές καταδίκες λόγω νομισματικού παραπτώματος¹. Η κυρία Burelli Bergese (23) βλέπει εν πάσει περιπτώσει στη διευκρίνιση της νομισματικής ορολογίας ακόμα έναν τρόπο να απαντηθούν ανοιχτές ερωτήσεις. Στο Συμπόσιο, που διοργανώθηκε από τους Β. Μητσοπούλου-Leon, Μ. Σακελλαρίου και Α. Ριζάκη, για την Αχαΐα και την Ήλιδα, είχα την ευκαιρία να μιλήσω για τις νομικές πλευρές αυτής της επιγραφής. Το ότι το άρθρο αυτό υπερβαίνει την καθαρά νομική πλευρά του θέματος, οφείλεται στο ζωηρό ενδιαφέρον των εκεί συγκεντρωμένων νομισματολόγων και κυρίως στις υποδείξεις της κυρίας J. Cargill Thompson (Λονδίνο): ένα νόμισμα, το οποίο μπορεί να συσχετισθεί με τις θανατικές καταδίκες, εκφράζει πολύ περισσότερα από όλους τους θεωρητικούς συλλογισμούς. Ο κύριος G. Stumpf (Μόναχο) βρήκε δύο επιμεταλλωμένα ημίδραχμα από τη Δύμη, Νομισματική Συλλογή Αθήνας, αρ. 4046 (πρώτο μισό έως μέσα του 4ου αι. π.Χ.), και Μονάχου, Δύμη αρ. 12 (190–146 π.Χ.), τα οποία δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Tyche* 4 (1989) μαζί με τη γερμανική έκδοση αυτού του άρθρου².

Στη συνέχεια θέλω αρχικά να παρουσιάσω εκ νέου την επιγραφή (κατά πληροφορία του κυρίου Α. Ριζάκη η πέτρα επαναβρέθηκε μεν πρόσφατα, οι αναγνώσεις του κειμένου δεν μπορούν όμως πρακτικά να επαληθευτούν³). Η ερμηνεία είναι δυνατόν να περιοριστεί σε τέσσερα σημεία:

1) Με τη βοήθεια των επιμεταλλωμένων νομισμάτων της Δύμης καθίσταται σχετικά εύκολα δυνατή η εξακρίβωση της πραγματικής υπόστασης του εγκλήματος.

2) Πριν εξεταστεί το συγκεκριμένο συμβάν, είναι απαραίτητη η παρουσίαση των υπολοίπων ελληνικών πηγών, οι οποίες αναφέρονται στη θανατική ποινή των παραχαρακτών.

3) Πάνω σ' αυτές τις βάσεις είναι δυνατόν να

προσδιορισθούν ακριβέστερα τα πρόσωπα που συμμετείχαν στο γεγονός της Δύμης και από αυτό μπορούν πάλι να εξαχθούν συμπεράσματα για την εκτύλιξη των δικών.

4) Τέλος, μπορεί να χρονολογηθεί η επιγραφή ακριβέστερα μετά την έρευνα των νομισμάτων.

J. Martha, *BCH* 2, 1878, 98 κ.ε.: R. Weil, *ZfN* 9, 1982, 235, μετά από αυτοψία (*SDGI* 1613: *Rec. Inscr. jur.* II, αρ. 38, 371 κ.ε.): Dittenberger, *Syll.*³ 530 (H. W. Pleket, *Epigraphica* I, 11). Για το σχήμα των γραμμάτων ο Weil παρατηρεί: "Die Buchstaben zeigen schwache Apices; das Omikron und Omega etwas kleiner als die übrigen Buchstaben; Alpha in Z. 11 und 12 dreimal mit gebrochenem Mittelstrich, Sigma durchgängig (schräg)". Ο Dittenberger τοποθετεί χρονολογικά τα Α, Σ και Γ το νωρίτερο στον 3ο αιώνα. Η επιγραφή χρονολογείται τέλος του 3ου – αρχές του 2ου αι. (*Rec.* Bingen, βλ. σημ. 3), ή τέλος του 3ου αι. (? *Syll.*³).

['Επί θεο]κόλου Φιλοκλέος
[γραμ]ματιστᾶ Δαμοκρί-
[του, βουλ]άρχου Κλέωνος·
[τούσδε] ἄ πόλις κατέκριν-
5 [ε θανά]του, ὅτι ἱεροφώρεον
[και νό]μισμα ἔκοπτον χάλ-
[κεον]· Θραικίωνα εἶτε Ἄντι-

1. G. J. D. Aalders, *The City of Dyme Punishes Monetary Fraud*, *Talanta* 10/11 (1978/79) 7-10· L. Burelli Bergese, *L'epigrafe di Dyme*, *Syll.*³ 530, *AnnPisa*³ 16, 1 (1986) 15-23. Στη θέση του Aalders τοποθετούνται οι P. R. Franke, *HambBeitrNum* 30/32 (1976/78 [1985]) 312-313 και M. Oeconomides, *A Survey of Num. Research 1978-1984* I (εκδ. M. Price κ.ά., London 1986) 147.

2. Κατά την αναζήτηση ύποπτων χάλκινων νομισμάτων από τη Δύμη (σ' αυτό εκφράζω τις ευχαριστίες μου επίσης στον κύριο M. Price, London) κατέληξε τελικά ο κύριος G. Stumpf στο επιμεταλλωμένο ημίδραχμο της Νομισματικής Συλλογής του Μονάχου. Η κυρία Cargill Thompson μου υπέδειξε φιλικά το επιμεταλλωμένο νόμισμα από την Αθήνα. Για συμβουλές ευχαριστώ θερμά τον κύριο P. R. Franke (Saarbrücken) και τον κύριο P. Siewert (Wien), όπως επίσης και τον κύριο H. Nottmeyer (München). Για τη μετάφραση στην ελληνική γλώσσα ευχαριστώ την κυρία Α. Παλμε-Κούφα (Wien) και για τον εποικοδομητικό διάλογο τον κύριο Γ. Λογοθέτη (München).

3. Έτσι ήδη J. Bingen, *BCH* 78, 1954, 87.

- [...] ὄνομα αὐτῶι ἐστι,
 [...]τιν τὸν χρυσοχόον,
 10 [...]ανιον ἢ εἰ Πανταλέ-
 [ων] ἢ εἰ τι ἄλλο ὄνομα,
 [Μο]σχόλαον Μοσχολάου.
 [ἐπὶ Εὐ]φάνεος βουλάρχου·
 [...]πιαδας Δρόμα.
 15 [ἐπὶ βο]υλάρχου [Φ]ιλέα·
 [...]ιας Ὀλυμπίχου.

Ο Dittenberger συμπληρώνει, σε συζήτηση παλαιότερων προτάσεων, τα ονόματα ως εξής: 7/8 Ἀντί[οχος] 9 [Κρά]τιν 10 [Κυλλ]άνιον 14 [Ἀσκλη]πιάδας 16 [Ὀλυμ]πίας (στο apparatus criticus με πρόταση του Hiller και κατά το σχέδιο του Weil είναι πολύ πιθανόν). Από τη δεκάτη τρίτη σειρά δεύτερο χέρι· αξιοσημείωτη είναι και η αλλαγή της πτώσης στα ονόματα των καταδικασθέντων από τη δεκάτη τετάρτη σειρά.

Επί του Θεοκόλου Φιλοκλέους, του γραμματέα Δαμοκρίτου, του βουλάρχου Κλέωνος η πόλις καταδίκασε σε θάνατο τους ακόλουθους, γιατί διέπραξαν ιεροσυλία⁴ και έκοψαν χάλκινα νομίσματα: τον Θρακίωνα ή επονομαζόμενο Αντί[οχο], τον χρυσοχόο [Κρά]τιν, τον [Κυλλ]άνιο ή επονομαζόμενο Πανταλέωνα ή όποιο όνομα και αν έφερε, τον Μοσχόλαο, γιού του Μοσχολάου. Επί του βουλάρχου Ευφάνεος, ο [Ασκλη]πιάδας, γιός του Δρόμα. Επί του βουλάρχου Φιλέα: ο [Ολυμ]πίας, γιός του Ολυμπίχου.

1. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ

Η επιγραφή μεταχειρίζεται στη διατύπωση της κατηγορίας δύο ρήματα: *ὅτι ιεροφώρεον [και νό]μισμα ἔκοπτον χάλκ[εον]*. Ο Weil (236 κ.ε.) κοινοποίησε την ατυχή ιδέα περί μιας συμμορίας κιβδηλοποιών, της οποίας η δραστηριότητα πρέπει να άνθιζε τότε στη Δύμη και η οποία αφαίρεσε τα χάλκινα αντικείμενα κάποιου ναού κόβοντας από αυτά χάλκινα νομίσματα· και οι δύο πράξεις επέσυραν τη θανατική ποινή. Μάλιστα αναφέρει και μία πρόταση του G. Hirschfeld, σύμφωνα με την οποία η παραχάραξη αποτελούσε ήδη ιεροσυλία. Αυτό το τελευταίο αντικρούει ο Aalders (9a). Το ελάχιστο επικερδές κόσμητο χάλκινων νομισμάτων σίγουρα δεν θα ήταν τιμωρητέο με θανατική ποινή, όταν μάλιστα η Αχαϊκή Συμπολιτεία προφανώς δεν ενδιαφερόταν για τις ιδιαίτερες χάλκινες κοπές των πόλεων — όπως της Δύμης⁵. Συνεπώς τιμωρήθηκε παρά το ασήμαντο ίσως του ποσού η κλοπή του χαλκού από το ναό τόσο σκληρά.

Κανένα χάλκινο νόμισμα από τη Δύμη δεν έχει παρουσιαστεί παραχαραγμένο. Αυτό δεν σημαίνει ίσως πολλά εν όψει των λίγων τεμαχίων, η αρνητική αυτή διάγνωση κερδίζει όμως σε σημασία από το

γεγονός της ύπαρξης δύο αργυρών νομισμάτων από την ίδια πόλη με χάλκινο πυρήνα. Αν ένα από τα δύο κομμάτια είναι δυνατόν να συσχετισθεί με την επιγραφή, επιβεβαιώνεται αμέσως η υπόθεση που αναπτύχθηκε από την Burelli Bergese (22) στο *Rec.* (375): οι παραχάρακτες έκοβαν χαλκό αντί για ασήμι. Και τα δύο κομμάτια, όπως εξέθεσε ο Stumpf, είναι κομμένα με τις κανονικές σφραγίδες της πόλης και έχουν κανονικό βάρος, αλλά εξαιτίας του μη πολύτιμου πυρήνα τους είναι μικρότερης μεταλλικής αξίας. Για κάθε άνθρωπο της εποχής εκείνης, που γνώριζε το περιστατικό, σήμαιναν οι λέξεις *νόμισμα ἔκοπτον χάλκεον* το ίδιο με *υπόχαλκον*⁶. Ήδη μια απλή σκέψη οδηγεί προς αυτή την κατεύθυνση: ποιο κέρδος θα αποκόμιζαν οι κλέφτες του χαλκού, αν υποβάλλονταν στον κόπο να μετατρέψουν επίπονα το υλικό σε μικρά νομίσματα; Γι' αυτόν το λόγο δεν είναι δυνατόν να σημαίνει το *ιεροφώρεω* κλοπή του χαλκού από το θησαυροφυλάκιο του ναού. Αντί αυτού προτείνονται δύο εξηγήσεις: είτε οι παραχάρακτες έκλεψαν τις σφραγίδες των νομισμάτων⁷ από ένα ιερό — και σ' αυτή την περίπτωση έχουμε δύο εγκλήματα — είτε η παραχάραξη αποτελεί, όπως ήδη πρότεινε ο Hirschfeld, ιεροσυλία. Η Burelli Bergese (18 κ.ε.) επικαλείται για το τελευταίο την ευρεία σημασία του *ιεροσυλέω* και ερμηνεύει το και ως επεξηγηματικό. Και πάλι οι

4. Ήδη στο *Rec.* 374 επισημαίνεται η παραλληλία του *ιεροφώρεω* και του κατά τα άλλα συνήθους *ιεροσυλέω*. Πρβλ. *Syll.*³ 672 (Δελφοί, θησαυρός Αττάλου Β'), όπου η αντικείμενη στον προορισμό χρησιμοποίηση των αφιερωμένων στον θεό χρημάτων τιμωρείται ως εξής (σ. 16): *κατάμαστρος ἔστω ἱερῶν χρημάτων φωρᾶς*. Η λέξη παραμένει προς το παρόν αμετάφραστη, για να μην προκαταλάβει τη συζήτηση των σημείων 1, 3 και 4.

5. Ο Franke (ό.π. 313) αποκρούει αυτό το ανεπαρκές επιχειρήμα: οι παραχάραξεις τιμωρούνταν στην αρχαιότητα πάντα με τις αυστηρότατες ποινές.

6. Η Burelli Bergese (ό.π. 16) ακολουθεί πιστά την έρευνα της ορολογίας του J. R. Melville Jones, *Epigraphical Notes on Hellenistic Bronze Coinage*, *NumChron* 12, 1972, 42 κ.ε. Βέβαια περιορίζει στη σ. 22 το συμπέρασμά της, όταν θεωρεί επίσης δυνατή μια ιδιωτική κοπή χάλκινων νομισμάτων, τα οποία η πόλις εφοδίασε με μεγαλύτερη από τη μεταλλική αναγκαστική αξία κυκλοφορίας (πρβλ. *Syll.*³ 525 = *IG* IV, 162 Γόρτυς, β' μισό του 3ου αι. π.Χ.).

7. Αυτή την εξήγηση προτείνει ο Oeconomides (ό.π. 147) (εσφαλμένα όμως την αποδίδει στον Aalders). Σχετικά με την κλοπή σφραγίδων νομισμάτων βλ. R. Göbl, *Antike Numismatik I* (München 1978) 55· J. R. Melville Jones, *A Dictionary of Ancient Greek Coins*, Seaby (London 1986) 59, παρ' όλα αυτά κανονικά μετά τη χρήση καταστρέφονταν.

εξηγήσεις στο *Rec.* (374) είναι ακριβέστερες. Αναφέρουν τις διατάξεις που καθιστούν τον δράστη κολάσιμο όπως έναν ληστή ναού (*ὡς ἱερόσυλος*⁸). Από τη γειτονική Ἴηλιδα είναι γνωστά δύο παρεμφερή κείμενα, τα οποία επιβάλλουν ιερές κυρώσεις σε περίπτωση προσβολής νέων πολιτών ή επανενταχθέντων εξορίστων⁹. Θα ήταν λογικό επομένως να υπήρχε μία παρόμοια θρησκευτική επίταση της ποινής πολιτικού παραπτώματος και για την Αχαΐα. Αν στη δική μας περίπτωση αποτελεί η κλοπή σφραγίδας, που φυλαγόταν σε ναό, μια άλλη περίπτωση ιεροσυλίας ή αν πιθανότερα πρόκειται μόνο για μία παραπομπή στις έννομες συνέπειές της, θα εξεταστεί παρακάτω.

2. ΘΑΝΑΤΙΚΗ ΠΟΙΝΗ ΓΙΑ ΠΑΡΑΧΑΡΑΞΗ

Ένα βήμα μακρύτερα οδηγεί πιθανόν η έρευνα των πηγών, οι οποίες χαρακτηρίζουν την κιβδηλοποιία ως έγκλημα τιμωρητέο με θανατική ποινή. Ποια είναι τα πρόσωπα που απειλούνται με θανατική ποινή;

α) Αναξιόπιστη θεωρείται η παρατήρηση στον *Δημ.* 24, 212, ότι ήδη ο Σόλων τιμωρούσε *τὸ νόμισμα διαφθείρειν* με θάνατο. Θα μπορούσε κανείς ενδεχομένως να υποθέσει την ύπαρξη μιας διατάξεως περί ατιμίας σε συνδυασμό με τη νομισματική μεταρρύθμιση του Σόλωνα· εντούτοις απουσιάζει κάθε σχετικό στοιχείο¹⁰.

β) Θανατική ποινή προβλέπει και ο νόμος της Αθήνας περί νομίματος από την πρώτη Αττική Συμμαχία, ρητά όμως μόνο για πρόσωπα που προσπαθούν να τον θέσουν εκτός ισχύος (§ 8)¹¹. Τον κολασμό νομισματικών παραπτωμάτων ρυθμίζει μια προσθήκη στον όρκο των βουλευτών: κάθε Αθηναίος βουλευτής έπρεπε στο εξής να ορκίζεται ότι θα μεταχειρίζεται σύμφωνα με ένα «ψηφίσμα του Κλεάρχου» όποιον θα εξακολουθούσε να κόβει νομίσματα (*ἐάν τις κόπτη νόμισμα*) μη χρησιμοποιώντας τα αθηναϊκά νομίσματα, μέτρα και σταθμά (§ 12). Γύρω από το περιεχόμενο αυτού του ψηφίσματος δεν είναι τίποτα γνωστό. Πιθανόν με αυτό να γίνεται αναφορά στη διαδικασία της Εισαγγελίας· έτσι θα ήταν και η θανατική ποινή μια οπωσδήποτε πιθανή κύρωση¹². Όμως, ακόμα κι αν έχει έτσι, η διάταξη δεν στρέφεται κατά της κιβδηλοποιίας αλλά απαγορεύει στους συμμάχους το κόψιμο δικών τους νομισματικών μονάδων. Η κύρωση λοιπόν στρέφεται κατά των υπαλλήλων που είναι αρμόδιοι για την κοπή νομισμάτων σε κάθε πόλη και ίσως

και κατ' αυτών που κατασκευάζουν τα νομίσματα.

γ) Κατά τον ίδιο τρόπο στη συνθήκη μεταξύ Μυτιλήνης και Φώκαιας απειλείται με θανατική ποινή μόνο ένα πρόσωπο, ο τεχνίτης των νομισμάτων. Και οι δύο πόλεις συμφώνησαν να προσλάβουν έναν και μοναδικό (υψηλόμισθο) ειδικό για την κατασκευή των νομισμάτων τους από ήλεκτρο και να χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες του εναλλάξ¹³. Και οι δύο πόλεις εξηρτώντο από την ειλικρίνεια του τεχνίτη. Γι' αυτό η κύρωση έχει ως εξής (σ. 13-15): *αἰ δέ κε καταγ[ρ]έθῃ τὸ χρύσιον κέρ/ναν ὑδαρέστ[ε]-ρο[ν] θέλων θανάτῳ ζαμι/ώσθῳ* («απόδειχθεί ότι νόθευσε τον χρυσό σκόπιμα, πρέπει να τιμωρηθεί με θάνατο»). Ακόμα και μη σκόπιμα λάθη τιμωρούνται (σ. 15-17).

δ) Ο φιλόσοφος Διογένης από τη Σινώπη (404–323 π.Χ.), του οποίου ο πατέρας πρέπει να διατηρούσε μία *δημοσία τράπεζα*, ζούσε σαν πρόσφυγας στην Αθήνα, διότι στα νιάτα του πρέπει να διέ-

8. Στα τρία από το *Rec.* αναφερόμενα τεκμήρια προσθέτει ο K. Latte, *Heiliges Recht* (Tübingen 1920) 83 κ.ε. ακόμα έντεκα. Περιλαμβάνει επίσης και την επιγραφή της Δύμης σ' αυτά. Θεωρεί επίσης εδώ πιθανή μια ειδική περίπτωση ασέβειας κατά του ναού. Παραδόξως αντιμετωπίζονται και καθαρά θρησκευτικά πλημμελήματα με παραπομπή στην ιεροσυλία, απεναντίας όμως πολιτικά πλημμελήματα υποπίπτουν άμεσα σε θρησκευτικές κυρώσεις, βλ. σημ. 9. Ο D. Cohen, *Theft in Athenian Law* (München 1983) 105 κ.ε., συζητάει συνολικά 18 τεκμήρια.

9. Πρβλ. P. Siewert, *Tyche* 2, 1987, 275, σ. 38: *αἰ δέ τιρ συλαία τὰμ πολιτείαν... ἀσεβήτω πὸτ τᾶρ Ἀθάνας* (Bürgerrechtsverleihung der Triphylier, A, 4ος αι. π.Χ.) και Buck, *Dialects* (1973) 65, 3-5: *αἰ δέ τιρ φυγαδεῖοι... φευγέτω πὸτ τῷ Διὸρ τῶλυμπίω αἵματορ...*, πρβλ. εκεί επίσης στη σ. 13 την παραπομπή στις νομικές συνέπειες της ιεροσυλίας προς εξασφάλιση της οπωσδήποτε στο ιερό τοποθετημένης στήλης: *...ὡρ ἀγαματοφώραν ἐόντα πάσχην* (Ολυμπία, μέσα 4ου αι. π.Χ.).

10. Για τη νομισματική μεταρρύθμιση βλ. *Ανδ.* 1, 83· *Αριστοτ.* *ΑΠ* 10· *Πλουτ.* *Σολ.* 15, 3 κ.ε.· *Πολλ.* 9, 60. Με τον E. Ruschenbusch, *Untersuchungen zur Geschichte des athenischen Strafrechts* (Köln, Graz 1968) 14 κ.ε., απορρίφθηκε ο *Δημ.* 24, 212 υπέρ του Σόλωνα, βλ. 2ε.

11. Με αυτό το δύσκολο, σε πολλά αντίτυπα, αλλά συνολικά μόνο τμηματικά διατηρημένο κείμενο και τη χρονολογία του, δεν θα ασχοληθούμε εδώ περισσότερο. *Kompositexte* βλ. Pleket, *Epigraphica* I, 3· E. Erxleben, *ArchPF* 19, 1969, 136 κ.ε.· Meiggs-Lewis 45, των οποίων την αρίθμηση των παραγράφων ακολουθώ· προσεχώς αναμένεται ως *IG* I³ 1453.

12. Για λεπτομέρειες βλ. Erxleben 125, αλλά οι μέχρι τώρα συμπληρώσεις του κειμένου δεν ήταν ικανοποιητικές.

13. *IG* XII 2, 1· Buck, *Dialects* 25· Pleket, *Epigraphica* I, 6· *StV* II 228 (πριν από το 394 π.Χ. ακολουθώ τη μετάφραση του Bengtson). Βιβλιογραφία βλ. Burelli Bergese, 20 σημ. 26, και επίσης H. Engelmann, *ZPE* 60, 1985, 166-169.

πραξε το αδίκημα του παραχαράττειν τὸ νόμισμα (ἢ τὸ κέρμα κιβδηλεύειν). Ο πατέρας του, που ήταν αναμειγμένος σ' αυτή την ιστορία, θανατώθηκε. Από μία των αντιφατικών επιγραφών μπορεί κανείς να εξάγει ότι πιθανόν ο Διογένης να συνέπραξε σαν επιμελητής με τους τεχνίτες και — κατά ένα μέρος της παράδοσης πάλι — να διέφυγε εγκαίρως από την πατρίδα του¹⁴. Οι πληροφορίες αυτές δεν έχουν σημαντική αξία για τη ζωή του φιλοσόφου, παρ' όλα αυτά χαράζουν ένα ορισμένο πλαίσιο: οι παραχαράκτες τοποθετούνται όλοι στο ίδιο περιβάλλον· ο θάνατος και η εξορία αναφέρονται ως δυνατές συνέπειες, μία επικείμενη εκτέλεση προσπαθούσε ο δράστης να αποφύγει με τη φυγή. Ανεπίτρεπτο μου φαίνεται, σε κάθε περίπτωση, το συμπέρασμα μιας γενικής διάταξης, που προβλέπει θανατική ποινή για παραχάραξη.

ε) Ένας τέτοιος νόμος φαίνεται να υπήρχε, σύμφωνα με την τελευταία πρόταση στο Λόγο κατά του Λεπτίνη, στην Αθήνα στα μέσα του 4ου αι. (Δημ. 20, 167· 335 π.Χ.): «απορώ πώς, όταν επιβάλλετε θανατική ποινή σ' αυτούς, οι οποίοι φθείρουν τα νομίσματα (τὸ νόμισμα διαφθείρειν), δίνετε το λόγο σε εκείνους που παρουσιάζουν την πόλη κιβδηλη και αναξιόπιστη».

Η περικοπή αυτή μπορεί να κατανοηθεί μόνο μαζί με το απόσπασμα Δημ. 24, 212-214, εναντίον του Τιμοκράτη (353 π.Χ.). Και εδώ υποστηρίζεται στο τέλος του epilόγου, πριν από ένα ζωηρό εγκώμιο των υφιστάμενων νόμων και εν όψει της θανατικής ποινής που απειλεί τον παραχαράκτη σε όλες τις πόλεις, μία αυστηρή τιμωρία εκείνου που φθείρει το πολίτευμα (νόμισμα) της πόλης με την εισήγηση ενός λανθασμένου νόμου (παράσημον). Εντούτοις το κράτος σώθηκε αρκετές φορές από μειωμένης αξίας νομίσματα, ποτέ όμως από κακούς νόμους. Ήδη το γεγονός ότι ο Δημοσθένης τοποθετεί όλη την επιχειρηματολογία τελείως αναχρονιστικά στο στόμα του Σόλωνα, καθιστά τα λεγόμενα ύποπτα. Πάντως πρέπει και οι δύο Λόγοι να στηρίζονται σε θετικές διατάξεις, βάσει των οποίων οι «παραχαράκτες» τιμωρούνταν με θάνατο. Τελείως αναπάντητο μένει το ερώτημα ποιοι είναι αυτοί οι παραχαράκτες, οποιοδήποτε ιδιώτες ή οι αρμόδιοι για την κοπή κρατικού νομίσματος; Το αντικείμενο και των δύο δικών — πρόκειται για κατηγορητήρια από γραφαι νόμον μὴ ἐπιτήδειον θείναι¹⁵ — παρέχει μάλλον ένα τεκμήριο προς τη δεύτερη κατεύθυνση. Επειδή ο εισηγητής ενός δημοψηφίσματος ασκεί ως ρήτορας μία κρατική λειτουργία — υποκείμενος γι'

αυτό και στη δοκιμασία —, μπορεί η ασχολία του να συγκριθεί περισσότερο με εκείνη του κρατικού νομισματικού υπαλλήλου. Στον κακό, αλλά από τη συνέλευση του δήμου ψηφισμένο νόμο αντιστοιχεί το μειωμένης αξίας νόμισμα, που προέρχεται από το κρατικό νομισματοκοπείο. Ήταν δηλαδή δυνατόν και στην Αθήνα να απειλούνται με θανατική ποινή όλως ειδικά οι νομισματοποιοί και οι βοηθοί τους.

στ) Στο τέλος πρέπει να γίνει μνεία ακόμα δύο νομισματικών νόμων, από τους οποίους απουσιάζουν κατά ασυνήθιστο τρόπο οι κυρώσεις κατά των παραχαράκτων. Ο αθηναϊκός νόμος του 4ου αι. π.Χ. (μετά το 378/377¹⁶) καθορίζει τις υποχρεώσεις του δημοσίου ελεγκτή των νομισμάτων (δοκιμαστής): αλλοδαπές απομιμήσεις αθηναϊκών νομισμάτων πρέπει να επιστρέφονται στον προσκομίζοντα, εάν ανταποκρίνονται σε αθηναϊκούς τύπους νομισμάτων και αποτελούνται από καλό άργυρο¹⁷. Παραχαράξεις με χάλκινο ή μολύβδινο πυρήνα ή με πολύ μικρή περιεκτικότητα αργύρου πρέπει να ακυρώνονται και να αποσύρονται από την κυκλοφορία (σ. 8-13). Όποιος εισήγαγε κιβδηλο χρήμα στην κυκλοφορία δεν είχε λοιπόν να φοβηθεί καμία περαιτέρω τιμωρία. Ήταν καθαρά υπόθεση του αποδέκτη να δείξει την απαραίτητη προσοχή. Όπως δείχνει ο νόμος, η παραχάραξη από ιδιώτες δεν είχε περαιτέρω ανάγκη ρύθμισης. Εκτός από τα προκύπτοντα κατά την κοπή ψήγματα των ευγενών μετάλλων, που όμως προϋποθέτουν μεγαλύτερες παραγωγές, το ίδιο το μέταλλο ως μέταλλο είχε περίπου την ίδια αξία, που είχε και ως νόμισμα. Επομένως δεν άξιζε τον κόπο να απομιμηθεί κανείς το αποτύπωμα ενός νομίσματος πάνω σε ένα ακριβό μέταλλο. Τις γνωστές από αυτή την εποχή «απομιμήσεις»¹⁸ πρέπει να τις

14. Βλ. Diog. Laert. 6, 20 κ.ε. και 56 (φιλική υπόδειξη του κυρίου Franke). Ο K. v. Fritz, *Quellenuntersuchung und Philosophie des Diogenes von Sinope* (Leipzig 1926) 19 κ.ε., αποδίδει τον σχετικό χρησμό, ότι ο Διογένης τὸ νόμισμα (νόμισμα/πολίτευμα) παραχαράττειν, στη σφαίρα επιρροής του μύθου.

15. Και για τους δύο λόγους βλ. H. J. Wolff, "Normenkontrolle" und Gesetzesbegriff in der attischen Demokratie (Heidelberg 1970) 32 κ.ε., 56 κ.ε.

16. R. S. Stroud, *Hesperia* 43, 1974, 157-188· R. Bogaert, *Epigraphica* III, 21· βλ. πρόσφατα G. Stumpf, *JNG* 36, 1986 [1988], 23-40, αναφ. με τη χρονολογία σ. 35.

17. Σημειώνονταν με ένα «κτύπημα δοκιμής», βλ. Stumpf 39 κ.ε.

18. Στον κύριο Franke οφείλω την πληροφορία ότι στην κλασική εποχή δεν έχει αποδειχθεί ούτε μία «ιδιωτική παραχάραξη».

δούμε σαν προϊόντα κρατικών νομισματικών εργασιών, δηλαδή προφανώς σαν «νόμισμα ανάγκης», όπως αναφέρθηκε επίσης και στον Δημ. 24, 214.

Παρόμοια λίγες κυρώσεις κατά των παραχαρακτών, όπως ο νομισματικός νόμος της Αθήνας, εμπεριέχει και ο νόμος από την Όλβια (4ος αι. π.Χ.)¹⁹, παρόλο που και εδώ η γνησιότητα του νομίσματος (*ἐπίσημον*) αναφέρεται ως προϋπόθεση για την προκαθορισμένη ανταλλαγή (σ. 4-10· πρβλ. επίσης σ. 26-29). Εάν η ιδιωτική παραχάραξη ζημιώνει κατά οποιονδήποτε τρόπο την κρατική νομισματική πολιτική, αυτό θα είχε σίγουρα αντίκτυπο σε έναν απ' αυτούς τους νόμους.

3. ΤΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΥΜΗΣ

Η επιγραφή τεκμηριώνει έξι θανατικές καταδίκες. Τρεις από τους καταδικασθέντες ήταν πολίτες της Δύμης. Ο Μοσχόλαος, ο [Ασκλα]πιάδης και ο [Ολυμ]πίας αναφέρονται με το πατρώνυμο χωρίς περαιτέρω προσθήκες. Αντίθετα αποδεικνύει ο χαρακτηρισμός του επαγγέλματος «χρυσοχόος» αντί του πατρώνυμου ότι ο Κράτης δεν είναι πολίτης της Δύμης²⁰. Με βεβαιότητα δεν καταλογίζονται ούτε οι Θρακίον και [Κυλλ]άνιος στους πολίτες της Δύμης. Μάταια πρεσβεύει ο Weil (236) επιπλέον την άποψη ότι οι δύο τελευταίοι δεν ήταν καν σαφώς γνωστοί. Και πάλι παρουσιάζει το *Rec.* (376 κ.ε.) τη σωστή λύση: σκοπός ήταν να προσδιορισθούν χωρίς καμία αμφιβολία καταδικασθέντες που έφεραν διπλό όνομα²¹.

Από τους μέχρι τώρα συλλογισμούς μπορεί η πράξη των έξι συνενόχων να αναπαρασταθεί ως εξής: η πόλις Δύμη αποφάσισε να εκδώσει μια σειρά από αργυρά νομίσματα. Οι υπάλληλοι, στους οποίους ανατέθηκε η εργασία, πιθανόν ειδικά διορισμένοι επιμελητές, παρέλαβαν την απαραίτητη ποσότητα αργύρου και τις σφραγίδες των νομισμάτων. Τεχνίτες, οι οποίοι κλήθηκαν από το εξωτερικό, αποπεράτωσαν την εργασία στην ίδια τη Δύμη ή σε κάποιο άλλο εργαστήριο κοπής νομισμάτων²². Μετά την παράδοση των νομισμάτων αποκαλύφθηκε ότι όλη η σειρά είχε αντικατασταθεί από επάργυρα κομμάτια. Εναντίον όλων των συμμετόχων απαγγέλθηκε η κατηγορία ότι *ιεροφώρεον και νόμισμα ἔκοπτον χάλκεον*²³.

Υπέρ μιας κανονικής σειράς νομισμάτων συνηγορούν τα δύο διασωθέντα από πλευράς τυπολογίας και παράστασης μη ύποπτα κομμάτια, η σύνθεση

της ομάδας των καταδικασθέντων για παραχάραξη προσώπων και οι αυστηρές ποινές, τις οποίες αντιμετώπιζαν σύμφωνα με το πόρισμα των υπολοίπων πηγών οι συμμετοχοί στην κοπή των νομισμάτων. Αναξιόπιστοι υπάλληλοι και τεχνίτες των κρατικών νομισμάτων ήταν το κύριο πρόβλημα των προαναφερθέντων κειμένων²⁴. Η κατηγορία του παράνομα κόπτειν νομίσματα πλήττει στην περίπτωση της Δύμης τόσο τους τεχνίτες όπως επίσης, σύμφωνα με τον αθηναϊκό νομισματικό νόμο του 5ου αι. (βλ. αν. 2β), τους αρμόδιους υπάλληλους. Το *ιεροφωρείν* μπορεί να σημαίνει την υπεξαίρεση του αναληφθέντος αργύρου, που κι αυτή ακόμα βαρύνει εξίσου επιμελητές και τεχνίτες. Είτε ο παραδοθείς άργυρος εθεωρείτο ότι ανήκε στο θησαυρό της πολιούχου θεότητας και τότε το έγκλημα θα ήταν περίπου εφάμιλλο της υπεξαίρεσης χρηματικών δωρεών στους Δελφούς (*ιερῶν χρημάτων φωρᾶς*· βλ. αν. σημ. 4), είτε στην Αχαΐα όπως και στην Ήλιδα επιβάλλονταν θρησκευτικές κυρώσεις για πολιτικά εγκλήματα (βλ. αν. σημ. 9). Πιθανόν όμως η Δύμη να μην είχε ούτε μόνιμα οργανωμένο εργαστήριο κοπής, ούτε νόμους ειδικά θεσπισμένους για την κοπή νομισμάτων, ούτως ώστε να ήταν ήδη γι' αυτό αναγκαία

19. R. Merkelbach, *IK* 20 (Kalchedon) 16· Pleket, *Epigraphica* I, 7.

20. Ήδη *Rec.* 375 εναντίον του Weil, 236. Ο Aalders, 10, τον κατατάσσει στους σκλάβους.

21. Διπλά ονόματα έχουν παραδοθεί πολλά από τους παπύρους της πτολεμαϊκής και ρωμαϊκής εποχής, βλ. R. Calderini, *Aegyptus* 21, 1941, 221 κ.ε.· 22 (1942) 3 κ.ε.· W. Schubart, *Einführung in die Papyrskunde* (Berlin 1918) 333 κ.ε.; O. Monetvecchi, *La papirologia* (Torino 1973) 100 (με περαιτέρω βιβλιογραφία). Στην πτολεμαϊκή εποχή κατατάσσει ένα διπλό ελληνικό αιγυπτιακό όνομα τον κάτοχό του στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Μόλις στη ρωμαϊκή εποχή μπορεί κανείς να συμπεράνει το ίδιο και από δύο ελληνικά ονόματα. Απαρχές διπλών ονομάτων, ειδικά στα κατώτερα στρώματα, ανευρίσκονται ήδη και στην Αθήνα (πρβλ. *Ισαι.* 6, 14.19· *Δημ.* 59, 50.121). Ως προς αυτό λοιπόν συμφωνούμε με τον Aalders 10.

22. Για τους επιμελητές και τεχνίτες βλ. αν. 2δ. Αν τα περιστατικά τοποθετηθούν χρονικά στην εποχή της Αχαϊκής Συμπολιτείας, πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν εργαστήρια κοπής και σε άλλη συμμαχική πόλη.

23. Οι λέξεις αυτές, που περιλαμβάνονται στην απόφαση, προέρχονται άμεσα από το κατηγορητήριο που υποβλήθηκε εναντίον κάθε συμμετόχου, βλ. G. Thür, *Akten d. 23. Deutschen Rechtshistorikertages* (εκδ. D. Simon, Frankfurt/M 1987) 479.

24. Κάπως λανθασμένα βλέπει η Burelli Bergese (21 κ.ε.) στη δόλια παραχάραξη την κοινή γραμμή των πηγών που χρησιμοποιεί, ωστόσο πρέπει να συμφωνήσουμε μαζί της (17 κ.ε.) στο ότι στη Δύμη κρατικοί υπάλληλοι διέπρατταν παραχάραξη με γνήσιες σφραγίδες.

η αναδρομή στη γενική έννοια της ιεροσυλίας.

Μέχρι στιγμής δεν μπορεί βέβαια να αποκλεισθεί και μια άλλη πιθανή εξέλιξη των γεγονότων: ένας ή περισσότεροι των έξι συμμετόχων έκλεψαν τις (σε κάποιο ιερό φυλαγόμενες) σφραγίδες νομισμάτων και οι συνένοχοι τύπωσαν με αυτές έναν ήδη κυκλοφορούντα τύπο από αργυρά νομίσματα, που είχαν όμως χάλκινο πυρήνα. Επιτήδειοι τεχνίτες μπορούσαν με βεβαιότητα να φτιάξουν παρόμοιες απομιμήσεις και εκτός του κρατικού εργαστηρίου και, όπως συμβαίνει σήμερα, έτσι και τότε δεν θα αναγνώριζε κανείς την προέλευσή τους. Επειδή όμως γι' αυτό το είδος της παραχάραξης ήταν απαραίτητες δύο σφραγίδες, που δυνατόν να φυλάγονταν χωριστά, φαίνεται ότι υπήρχε επαρκής προστασία κατά μιας κατάχρησης. Κανονικά οι σφραγίδες καταστρέφονταν μετά την ολοκλήρωση της σειράς των νομισμάτων (βλ. αν. σημ. 7). Στη Δύμη τα «πραγματικά υβρίδια» νομίσματα, που φέρουν παράσταση από γνήσιες σφραγίδες, οι οποίες όμως αρχικά δεν ανήκαν μαζί, δεν προσφέρουν καμιά απόδειξη για κλοπή σφραγίδας νομισμάτων. Αυτές οι σφραγίδες θα αφαιρέθηκαν από κάποια αποθήκη²⁵. Αυτή η εκδοχή παρουσιάζεται και για τα δύο παρακάτω δημοσιευμένα νομίσματα πολύ απίθανη· μόνο η αξιολόγηση ευρεθέντων θησαυρών θα μπορούσε να οδηγήσει παρακάτω. Γι' αυτό μοιάζει να δικαιώνεται μέσω των γραπτών πηγών, μέχρις αποδείξεως του εναντίου, σαν ασθενές σημείο η κοπή της σειράς των νομισμάτων και όχι η κλοπή των σφραγίδων τους.

Αυτό το αποτέλεσμα μπορεί να στηριχτεί και στην πιθανή πορεία της δίκης. Οι νεότεροι μελετητές της επιγραφής παρέβλεψαν το γεγονός ότι κατά πάσα πιθανότητα οι τέσσερις πρώτες αποφάσεις εκδόθηκαν κατά απόντων²⁶. Σ' αυτό το γεγονός οφείλουμε τη δημοσίευση σε πέτρα. Σε περίπτωση που οι τέσσερις καταδικασθέντες ήταν παρόντες και εκτελούνταν αμέσως, η υπόθεση θα έκλεινε. Επειδή όμως (όπως ο Διογένης, βλ. αν. 2δ) πιθανότατα διέφυγαν εγκαίρως, ήταν απαραίτητη η δημοσίευση των θανατικών ποινών. Σε περίπτωση που ένας από αυτούς επιχειρούσε να ξαναγυρίσει στη Δύμη, διακινδύνευε να εκτελεστεί — γι' αυτό αναγράφονταν τα ονόματα με τόση ακρίβεια. Από τη συντετηγμένη διαδικασία της ερημοδικίας εξηγείται το γεγονός ότι οι τέσσερις πρώτες δίκες διεκπεραιώθηκαν κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας ενός και μόνου βουλάρχου²⁷. Μόνον οι επόμενες αποφάσεις εναντίον δύο ακόμα συνενόχων (σ. 13-16), οι οποίες έλαβαν χώρα

μεν τον ίδιο χρόνο, αλλά επί θητείας μετέπειτα βουλάρχων, εκδόθηκαν παρουσία των κατηγορουμένων²⁸. Πιθανόν επίσης και να εκτελέστηκαν. Ο λόγος που και αυτές δημοσιεύτηκαν θα διερευνηθεί αργότερα.

Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι πρώτα καταδικάστηκαν οι τρεις ξένοι, οι οποίοι ήταν μάλλον οι τεχνίτες, και μετέπειτα οι δύο πολίτες της Δύμης. Οι τεχνίτες, που προσλαμβάνονταν για την κοπή των νομισμάτων, ήταν ονομαστικά γνωστοί. Σε περίπτωση παραχάραξης μπορούσαν να ληφθούν άμεσα νομικά μέτρα εναντίον τους, ακόμα κι αν αυτοί τρέπονταν σε φυγή εγκαίρως. Στους παραπάνω προστέθηκε και ένας πολίτης της Δύμης, είτε επίσης τεχνίτης είτε επιμελητής, ο οποίος είχε εξασφαλίσει το κέρδος του. Οι δύο μετέπειτα καταδικασθέντες πολίτες θα μπορούσαν να είναι επιμελητές, οι οποίοι προσπάθησαν — μάταια — να δικαιολογηθούν στο δικαστήριο. Κατ' αυτό τον τρόπο ανταποκρίνεται η ακολουθία των δικών αβίαστα στην εικαζόμενη διαδοχή των γεγονότων.

Αν υποθέσει αντίθετα κανείς ότι τεχνίτες χωρίς πολιτικά δικαιώματα παραχάραξαν στη Δύμη νομίσματα με κλεμμένες σφραγίδες, θα έπρεπε να αναμένουμε την αντίστροφη ακολουθία των δικών. Αμέσως μόλις αναγνωρίστηκαν τα νομίσματα ως κίβδηλα, θα έπρεπε πρώτα να κατηγορηθούν οι υπεύθυνοι για τις σφραγίδες των νομισμάτων πολίτες. Μόνο στο πλαίσιο αυτών των δικών θα έφταναν οι έρευνες μέχρι τους τεχνίτες, οι οποίοι σίγουρα δεν θα εκτελούσαν τις παραχαράξεις δημοσίας. Εναντίον της επ' αυτοφώρω σύλληψης των τεχνιτών και της άμεσης παραπομπής τους στο δικαστήριο συνηγορούν οι τέσσερις πρώτες, πιθανότατα κατ' ερήμην, καταδίκες. Έτσι το ιστορικό μπορεί να αναπαρασταθεί ως εξής: τα πρώτα τέσσερα πρόσωπα συνελήφθησαν κατά την κοπή νομισμάτων με κλεμμένες σφραγίδες, αλλά μπόρεσαν να διαφύγουν, ενώ οι αποδείξεις ήταν αρκετές για άμεση καταδίκη ακόμα και ερήμην. Έναντι αυτής της εξεζητημένης θέσεως των πραγμάτων προτιμητέα είναι η απλή εξήγηση ότι η

25. Βλ. Göbl (αν. σημ. 7) 55 και 120 για το «Barbaricum».

26. *Rec.* 375 σημ. 5· Thür (αν. σημ. 23) 480 κ.ε. με περαιτέρω παραδείγματα.

27. Για το ότι το κατά τον Θεοκόλο ονομαζόμενο έτος χωρίζεται σε περισσότερα διαστήματα κατά τους βουλάρχους, βλ. Dittenberger, *Syll.*³ 529.

28. Η χρονική πάροδος χαρακτηρίζει μάλλον μια κανονική διαδικασία παρά μια παρέλευση (έτσι Aalders, 10) της δίκης.

ιστορία αποκαλύφθηκε από κάποιο εν κυκλοφορία κίβδηλο νόμισμα και όχι από την ανακάλυψη της ίδιας της φάσεως της παραχάραξης. Επομένως αυτή η πορεία των δικών αποκλείει μία ιδιωτική παραχάραξη.

Οι επιβληθείσες θανατικές ποινές στη Δύμη κατευθύνονταν συνεπώς εναντίον τεχνιτών και επιμελητών, οι οποίοι μέσα στα πλαίσια μιας κρατικής έκδοσης νομισμάτων κατασκεύασαν επάργυρα νομίσματα εισπράττοντας το εξοικονομημένο ασήμι, ή τουλάχιστον παραμελώντας το καθήκον επίβλεψης.

4. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η από κοινού χρονολόγηση από τους μελετητές της επιγραφής για επιγραφικούς λόγους στο τέλος του 3ου – αρχές του 2ου αι. π.Χ. καλύπτεται μερικώς με αυτή των επάργυρων νομισμάτων που φυλάγονται στο Μόναχο. Ακόμα και αντικειμενικοί συλλογισμοί ταιριάζουν στη θέση της Δύμης ως μέλους της Αχαϊκής Συμπολιτείας και αποκλείουν μία χρονολόγηση της επιγραφής, κατά το αντίτυπο στην Αθήνα, στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ.

ΑΣΥΝΗΘΙΣΤΕΣ είναι στην έκθεση των αποφάσεων οι λέξεις *ἡ πόλις κατέκρινε* (σ. 4-5). Καμία άλλη (των όχι πολυπληθών δημοσιευμένων «αποφάσεων») δεν χαρακτηρίζει την πόλη σαν δικαστική αρχή²⁹. Είναι λανθασμένη η ερμηνεία στο *Rec.* (373) ότι με αυτό εννοείται ένα *πολιτικόν δικαστήριον*. Σίγουρα παρακόπησαν στη δίκη για την παραχάραξη πολίτες της Δύμης σαν δικαστές, αλλά εδώ λείπει κάθε αφορμή για μία εξέταση της εσωτερικής οργάνωσης της δικαιοσύνης, π.χ. της διάκρισης ενός πολιτικού δικαστηρίου από ένα δικαστήριο ξένων³⁰. Η αναφορά στην πόλη στρέφεται πολύ περισσότερο προς τα έξω. Στη Δύμη, κατά τη γνώμη μου, έκοβαν υπάλληλοι της πόλης νομίσματα, τα οποία έφεραν το μονόγραμμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας και το εθνικό της πόλης. Με το εθνικό της εγγυώταν η πόλις απέναντι στη Συμπολιτεία την ποιότητα των νομισμάτων της. Με τις θανατικές καταδίκες, όπως ήδη ανέφερε η Burelli Bergese (20), εκπλήρωσε η Δύμη την υποχρέωσή της προς τους συμμάχους για επαναφορά της τάξης. Κατά τον ίδιο τρόπο, σύμφωνα με τη συνθήκη μεταξύ Μυτιλήνης και Φώκαιας (βλ. αν. 2γ), η πόλις απαλλασσόταν της ευθύνης μετά την τιμωρία του αναξιόπιστου αρχιτεχνίτη (*ἡ δὲ πόλις ἀναί/τιος καὶ ἀζάμιος [ἔσ]τω*, σ. 17-18). Δυστυχώς εκτός από τη μνεία του Πολύβιου ότι η Αχαϊκή Συμπολιτεία χρησιμοποιούσε τα ίδια νομίσματα (2,

37, 10 κ.ε.), δεν έχουμε καμία απευθείας μαρτυρία για τις ανάλογες συνθήκες. Το ότι υπήρχαν τέτοιες, το αναφέρει ο Πολυβ. 24. 6, 4.

Με αυτό προσφέρεται μια άλλη πιθανή εξήγηση του *ἱεροφωρεῖν* της επιγραφής μας: συμμαχικές συμφωνίες μπορεί να υποχρέωναν το κάθε μέλος της συμμαχίας να επέμβει κατά των παραχαρακτών. Αυτό όμως παραμένει προσωρινά μια αναπόδεικτη υπόθεση. Εντούτοις μπορεί κανείς με μεγάλη πιθανότητα να συμπεράνει από τη συμπεριφορά της Δύμης, ως μέλους της συμμαχίας, ότι η παραχάραξη έλαβε χώρα στα πλαίσια μιας κρατικής κοπής νομισμάτων και δεν αποτέλεσε έργο ιδιωτών παραχαρακτών: Η μετέπειτα δημοσίευση των δύο μεταγενέστερων, σε τακτική διαδικασία εκδοθέντων και πιθανόν εκτελεσθέντων, θανατικών αποφάσεων (σ. 13-16) δεν θα ήταν απαραίτητη, αν η πόλις δεν ήθελε να αποδείξει στη συμμαχία τη λήψη αυστηρών μέτρων κατά των αναξιόπιστων υπαλλήλων της.

Επειδή η πιο όσιμη χρονολόγηση της επιγραφής, κατά τα επιγραφικά κριτήρια, συμπίπτει με το *terminus post quem* των νομισμάτων, πρέπει κατά πάσα πιθανότητα και τα γεγονότα της Δύμης να τοποθετηθούν χρονολογικά αμέσως μετά το 190 π.Χ. Από νομικής πλευράς αποτελεί η κατάργηση της Αχαϊκής Συμπολιτείας το έτος 146 π.Χ. και η άσκηση της δικαιοδοσίας για εγκλήματα επισύροντα τη θανατική ποινή από τη Ρώμη³¹ ένα πολύ πιθανό *terminus ante quem*.

GERHARD THÜR

29. Βλ. σχετικά τη συλλογή αποφάσεων Thür (αν. σημ. 23) 469-472.

30. Βλ. το *πολιτικόν δικαστήριον* στη Σάμο, *Syll.*³ 976, 9 κ.ε. και "Krämerschrift" *SEG* 27, 595, 34.

31. Βλ. την επιστολή του Q. Fabius Maximus προς τη Δύμη *Syll.*³ 684 (115/14 π.Χ. θανατική καταδίκη από τον διοικητή της Μακεδονίας) για νέες εκδόσεις και βιβλιογραφία βλ. Th. Schwertfeger, *Der Achaïsche Bund von 146-27 v. Chr.* (München 1974) 66 σημ. 9 (δεν ασχολείται όμως με τη δικαιοδοσία για εγκλήματα επισύροντα τη θανατική ποινή), και επίσης Α. Δ. Μαγκλάρας, *Η ΕΝ ΔΥΜΗ ΣΤΑΣΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΩΣΟΥ ΤΑΥΡΟΜΕΝΕΟΣ*, *Achaios*, Patras 1966, 1-16 (έκτυπ.). Παρ' όλα αυτά παρατηρεί ο D. Nörr, *Imperium und Polis* (München² 1969) 32 τη συνέχεια της ποινικής δικαιοδοσίας στις πόλεις για εγκλήματα τιμωρητέα με θάνατο μέχρι τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SECHS TODESURTEILE AUS DYME

Die Inschrift *Syll.*³ 530 überliefert sechs von der Polis Dyme gefällte Todesurteile wegen "Hierosylie" und "Prägens von Bronzemünzen". Der strafbare Tatbestand war bisher umstritten: Aalders betrachtete Bronzediebstahl aus einem Tempel als das todeswürdige Verbrechen, nicht aber das Fälschen von Bronzemünzen; Burelli Bergese sieht die Münzfälschung selbst als Hierosylie an, gefälscht worden seien jedoch Silbermünzen, durch Unterfütterung mit einem Bronzekern (s. Anm. 1). Genau eine solche Münze aus Dyme hat Stumpf nun im Münzkabinett München gefunden (s. *Tyche* 4, 1989, 171-183, Taf. 13, 4 u. 5; dort ist auch eine deutsche Fassung dieses Beitrags abgedruckt). Nicht so klar bestätigt sich Burelli Bergeses Auffassung von der Hierosylie: Möglicherweise handelt es sich um sakrale Verschärfung einer Strafe für ein politisches Vergehen, vielleicht im

Zusammenhang mit der Münzhoheit des Achäischen Bundes. Hinweise auf Hierosylie gibt es in den sonstigen Belegen für die auf Münzfälschung stehende Todesstrafe im griechischen Bereich nicht (s. Teil 2 α - $\sigma\tau$). So wie in den übrigen Quellen dürften auch die sechs in Dyme zum Tode verurteilten Männer, Münzaufseher und Handwerker einer staatlichen Münzstätte gewesen sein. Den ersten vier war die Flucht gelungen, die letzten beiden wurden vermutlich hingerichtet. Durch die gefundene Münze, eine Hemidrachme der jüngeren Prägung des Achäischen Bundes, ist zu erklären, warum die "Polis" in dem Urteil ausnahmsweise erwähnt ist: Dyme mußte sich vor den Bundesgenossen rechtfertigen. Ebenso ist nun die Datierung der Inschrift in die Jahre bald nach 190 v. Chr. festgelegt.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΧΑΛΚΙΝΗΣ ΥΔΡΙΑΣ ΑΠΟ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΤΗΝ ΗΛΕΙΑ

Η παρούσα ανακοίνωση αφορά το ενεπίγραφο στόμιο υδρίας το οποίο δημοσιεύτηκε από τον Ντίνο Ψυχογιό στο περιοδικό *ΗΛΕΙΑΚΑ*, τεύχη 13, 1957, 311-313 και 22, 1962, 663-666. Από το όλο αγγείο σώζεται σήμερα μόνο το ανωτέρω ενεπίγραφο στόμιο, το οποίο αγόρασε ο Ψυχογιός από πλανόδιο έμπορο, ο οποίος σύμφωνα με δήλωσή του το είχε βρει στην Παλαιόπολη Ηλείας. Εκτός από τη δήλωση αυτή δεν έχουμε καμιά άλλη πληροφορία για τον ακριβή τόπο προέλευσής του. Σήμερα το ανωτέρω εύρημα βρίσκεται στο Νιοχώρι της Ηλείας, στην ιδιωτική συλλογή των κληρονόμων του Ντίνου Ψυχογιού, τους οποίους και ευχαριστώ θερμότατα για την άδεια φωτογράφισης και μελέτης που μου παραχώρησαν τον Δεκέμβριο του 1988.

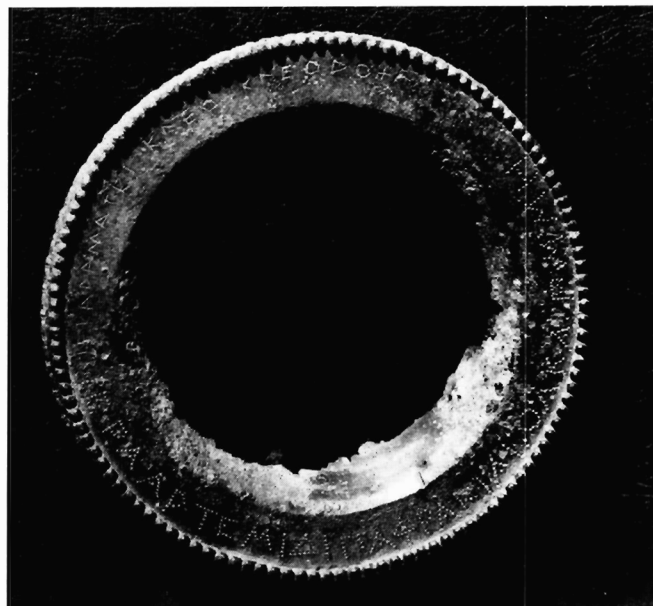
Επίσης, θεωρώ χρέος μου να ευχαριστήσω τη Διευθύντρια του εδώ Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου κ. Dr. Veronika Leon-Μητσοπούλου για την αρχαιολογική βοήθεια και τις επιστημονικές υποδείξεις της, αλλά και τον καθηγητή κ. Dr. Peter Siewert για τα επιγραφικά σχόλια και τις λοιπές υποδείξεις του, προκειμένου να τεκμηριωθεί η παρούσα κατά τρόπο επιστημονικό. Ιδιαίτερες ευχαριστίες επίσης στο φοιτητή της Νομικής του Πανεπιστημίου της Βιέννης κ. Φώτη Σταματόπουλο για την εξαιρετική φωτογράφιση του αγγείου.

Η εξωτερική διάμετρος του στομίου της υδρίας είναι 15 cm και η εσωτερική 11 cm. Οι διαστάσεις, η διακόσμησή του με «αστραγάλους και κυμάτιο» και γενικά η όλη εμφάνισή του δείχνουν καθαρά ότι είναι μέρος υδρίας ή κάλπιδος. Συστηματική μελέτη και απεικόνιση τέτοιων αγγείων έκανε η Erika Diehl στο έργο της *Die Hydria — Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums* (Mainz 1964).

Επάνω στο στόμιο είναι χαραγμένες δύο επιγραφές. Η πρώτη επιγραφή (=A) είναι εγχάρακτη με ύψος γραμμάτων 4 mm και αναφέρει:

Ἱερὰ Δάματριν Κλεοῦν Κλεοδόξα, δηλ. «αυτή η υδρία είναι ιερή (αφιερωμένη) στη Δήμητρα (την αφιέρωσαν (η) Κλεώ (και η) Κλεοδόξα».

Στη δεύτερη επιγραφή (=B) τα γράμματα, ύψους περίπου 7 mm, αποτελούνται από στιγμές που έχουν κτυπηθεί από αιχμηρό όργανο στην επιφάνεια του

Το ενεπίγραφο στόμιο της υδρίας Ν. Ψυχογιού.

στομίου, ακριβώς απέναντι από την Α επιγραφή, στο άλλο ημισφαίριο. Η επιγραφή έχει ως εξής:

Ἱερὰ Ἀρτέμιδι Παφρακίαι· ολκά ΜΜΜΗ, δηλ. «(αυτή η υδρία είναι) ιερή (αφιερωμένη στην Ἱερτμη Παφρακία)· βάρος 7½ μναί».

Πριν από τη λέξη «ολκά» και μετά από αυτήν τα διαστήματα ανάμεσα στα γράμματα είναι μεγαλύτερα απ' ό,τι στα υπόλοιπα, μέσα στα οποία διακρίνονται δύο ή τρεις στιγμές.

Το γράμμα μετά τη λέξη «ολκά» είναι σύνθεση ενός Π, φαρδύτερο του συνηθισμένου και ενός εντός αυτού εγγεγραμμένου Μ. Όπως είναι γνωστό το Μ ως αριθμός είναι συντομογραφία της λέξης «μνᾱ». Το σύμπλεγμα Π και Μ σημαίνει «(έντε) μ(ναί)»¹. Ακολουθούν δύο ακόμα Μ Μ, που είναι συντομογραφία της λέξης «μνᾱ» και εδώ έχουν την έννοια αριθμών, δηλ. μιας μνας.

Το τελευταίο γράμμα Η υποδηλώνει τη λέξη «ή(μισυς) και εδώ «ή(μίσεια) δηλ. μισή μνα». Πρβλ. Tod, 109 Η = ή(μισυς) οβολός.

Όλοι οι αριθμοί μαζί μάς δίνουν το βάρος των 7½ μνων.

Πολύ σωστά παρατηρεί ο Ψυχογιός, με αφορμή

1. Πρβλ. Μ. Ν. Tod, *BSA* 18, 1911-12, 105-106, 107, 111-112.

τη λέξη «ιέρα», ότι οι επιγραφές δεν είναι ηλειακές, γιατί η αντίστοιχη ηλειακή διατύπωση της λέξης είναι «ιάρα» και η λέξη «ιέρως» με πτώση δοτική αντί γενική χρησιμοποιείται συνήθως στην αρχαία αρκαδική διάλεκτο². Με αυτό το δεδομένο, δηλ. την αρκαδική διάλεκτο των επιγραφών και σε συνδυασμό με το γεγονός της ευρύτατα διαδεδομένης λατρείας της θεάς Δήμητρας στην Αρκαδία και της μορφής των γραμμάτων της επιγραφής Α, οδηγούμαστε στο σίγουρο συμπέρασμα ότι η υδρία είναι αρκαδικής προέλευσης.

Τα γράμματα της επιγραφής και ιδιαίτερα η μορφή των Α, Δ, Ε, Λ και Ρ χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ.³. Εν τούτοις η μορφή αυτή των γραμμάτων δεν είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική και ενδεικτική στο να εντοπίσουμε την αρκαδική πόλη στην οποία χαραχτήκαν. Η διακόσμηση του στομίου επίσης ενισχύει το συμπέρασμά μας ότι η υδρία αυτή πρέπει να κατασκευάστηκε τον 5ο αι. π.Χ. Η επιγραφή Β με τις γραμμές Α, Λ, Μ ελαφρά καμπυλωτές, με τη μεσαία οριζόντια γραμμή του Ε πιο κοντή από τις δύο άλλες οριζόντιες και με το Φ σε σχήμα μισοφέγγαρου, είναι Ελληνιστικής εποχής⁴.

Η Κλεώ και η Κλεοδόξα, οι οποίες αφιέρωσαν την υδρία στη Δήμητρα, ίσως ανήκαν στην ίδια οικογένεια — αδελφές ή μητέρα και κόρη — στην οποία το συνθετικό «κλεο» υποδηλώνει κληρονομικότητα.

Πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι η υδρία πρώτα αφιερώθηκε στη Δήμητρα και κατόπιν στην Άρτεμη. Δύο υποθέσεις είναι πιθανές: ή ότι η υδρία βρισκόταν σε ένα κοινό ιερό των δύο θεοτήτων και αρχικά ήταν αφιερωμένη στη Δήμητρα και κατόπιν στην Άρτεμη ή ότι αφιερώθηκε κατ' αρχήν στο Ιερό της Δήμητρας και αργότερα, όμως, μεταφέρθηκε στο Ιερό της Άρτεμης, όπου και αφιερώθηκε.

Ένα άλλο πρόβλημα που ανακύπτει είναι το προσωνύμιο της Άρτεμης «Παφρακία», για το οποίο μέχρι σήμερα δεν υπάρχει άλλη μαρτυρία⁵.

Για το βάρος της υδρίας έχουμε τον αριθμό 7½ μναι. Μια ολόκληρη υδρία του 5ου αι. π.Χ. που βρίσκεται στο Kunsthistorisches Museum της Βιέννης, με το ίδιο σχεδόν μέγεθος στομίου (15,35 cm), τον ίδιο διάκοσμο και ύψος 39 cm, ζυγίζει 4,750 kg⁶. Εάν υποθετικά ταυτίζαμε τα βάρη των δύο υδριών, θα προέκυπτε ότι μια μνα ζυγίζει 4570 : 7,5 = 609,33 gr. Το βάρος μιας μνας στην αρχαία Ελλάδα κυμαίνεται ανάμεσα στα 363 και 624 gr⁷.

Μια υδρία άγνωστης προέλευσης με παρόμοιες επιγραφές δημοσιεύτηκε σε έναν κατάλογο πώλησης αρχαιοτήτων το 1963⁸.

Η πρώτη επιγραφή υστεροαρχαϊκής εποχής είναι επίσης χαραγμένη στο στόμιο της υδρίας και αναφέρει:

Ἰερά Δάματρι Ε

Τα γράμματα της δεύτερης επιγραφής αποτελούνται από στιγμές, όπως και τα γράμματα της Β επιγραφής στο στόμιο της υδρίας του Ψυχογιού. Επίσης η μορφή των γραμμάτων και των δύο επιγραφών είναι η ίδια, όπως ίδια είναι και τα αριθμητικά ψηφία τα οποία δηλώνουν παρόμοιο βάρος:

Ὀλκά ΜΜΜΜ, δηλ. βάρος 8 μναιί.

Από τη χαρακτηριστική ημικυκλική μορφή του γράμματος Μ της λέξης «Δάματρι» είναι σχεδόν σίγουρο ότι αυτή η υδρία επιγράφηκε στη Μαντινεία της Αρκαδίας⁹ και πιθανώς σε ένα ιερό της Δήμητρας (Παυσ. VIII 8, 1, VIII 9, 2)¹⁰. Από τη δεύτερη επιγραφή προκύπτει ότι στην Ελληνιστική εποχή μάλλον κάποιο δημόσιο πρόσωπο (στην υπηρεσία του Ιερού ή του Κράτους) προσέθεσε το βάρος της υδρίας, στο οποίο αντιστοιχεί η αξία της.

Οι ομοιότητες είναι αξιοσημείωτες:

1) Και οι δύο υδρίες ήταν αρχικά αφιερωμένες στη Δήμητρα.

2) Οι δυο παλαιότερες αναθηματικές επιγραφές είναι χαραγμένες, ενώ τα γράμματα των δυο νεότερων αποτελούνται από στιγμές.

2. Πρβλ. L. Dubois, *Recherches sur le dialecte arcadien* (Louvain 1986) II, 199.

3. Πρβλ. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford 1961) 206-207.

4. Πρβλ. M. Guarducci, *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero* (Roma 1987) 81-84.

5. Πρβλ. M. Jost, *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie* (Paris 1985) 571. Βλ. λήμμα Άρτεμις, W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (Leipzig 1884-86) 588.

6. E. Diehl, *Die Hydria*, 218 Nr. B 109 και προφορικές πληροφορίες του Dr. W. Oberleitner, διευθυντή της Antikensammlung του Kunsthistorisches Museum Wien, για τις οποίες θερμά τον ευχαριστώ.

7. H. Chantraine, *Mna*, *Der kleine Pauly* III (1969) 1368.

8. Münzen und Medaillen A. P. Auktion 26 (1963) Nr. 13 = Diehl, *Die Hydria*, Nr. B 39 a.

9. Πρβλ. H. Jeffery, *Writing in Archaic Greece*, 206, 212-213.

10. Παυσ. VIII 8, 1 «μετά δὲ τὰ ἔρειπια τῆς Νεστάνης ἱερὸν Δήμητρος ἔστιν ἄγιον...». Παυσ. VIII 9, 2 «...Ἔστι δὲ καὶ Διοσκούρων καὶ ἑτέρωθι Δήμητρος καὶ κόρης ἱερὸν...».

3) Τα γράμματα, οι λέξεις και το σύστημα των αριθμών στις δύο ελληνιστικές επιγραφές είναι παρόμοια.

4) Τα αναφερόμενα βάρη $7\frac{1}{2}$ και 8 μναι διαφέρουν ελάχιστα και προϋπέθεταν πιθανότατα το ίδιο βάρος μιας μνας, δηλ. το ίδιο μετρικό σύστημα.

Υπάρχουν όμως και διαφορές:

1) Στη λέξη «Δάματρι» το Μ της υδρίας του Ψυχογιού είναι κανονικό ενώ στην άλλη έχει ημικυκλική μορφή η οποία δηλώνει την προέλευση από τη Μαντινεία.

2) Στην υδρία της Μαντινείας δεν αναφέρεται τίποτα για κάποιο μεταγενέστερο αφιέρωμα σε μια άλλη θεότητα.

Φαίνεται, όμως, ότι κάποτε στην Ελληνιστική εποχή στη Μαντινεία ή ίσως σε άλλη αρκαδική πόλη έγινε επίσημη καταγραφή του βάρους των αναθημάτων πάνω στα ίδια αναθήματα. Η καταγραφή αυτή πιθανώς να εξυπηρετούσε ή την ευκολότερη ανεύρεση και αναγνώριση των αγγείων στο Ιερό ή την εκτίμηση της περιουσίας του Ιερού σε μέταλλο. Και είναι ενδεχόμενο με αφορμή αυτή την καταγραφή να αποφασίστηκε να μεταφερθεί η υδρία του Ψυχογιού από την ιδιοκτησία του Ιερού της Δήμητρας, στην ιδιοκτησία του Ιερού της Ἄρτεμης Παφρακίας, χωρίς καμιά προσπάθεια εξάλειψης της παλιότερης αναθηματικής επιγραφής.

Ως αιτία της μεταφοράς αυτής μπορούμε να υποθέσουμε ή ότι το Ιερό της Δήμητρας είχε στο μεταξύ καταστραφεί ή καταργηθεί ή ότι η Δήμητρα και η Ἄρτεμη είχαν κοινό Ιερό, όπως συνέβαινε στην Αρκαδία, π.χ. στη Ζοϊτία της Μεγαλόπολης και στη Λυκοσούρα (Παυσ. VIII 35, 7, VIII 37, 4)¹¹, ή τέλος ότι στο Ιερό της Δήμητρας εισήχθη αργότερα και η λατρεία της Ἄρτεμης Παφρακίας. Από τον Πausανία (VIII 32, 4· 35, 5· 47, 6)¹² γνωρίζουμε ότι τον 3ο αι. π.Χ. κτίστηκαν στην Αρκαδία καινούργια Ιερά για την Ἄρτεμη και συγκεκριμένα της Ἄρτεμης Αγροτέρας, της Ἄρτεμης Σκιατίδας και της Ἄρτεμης Ηγεμόνης. Ἐτσι ίσως περισσότερο πιθανόν είναι ότι η υδρία μεταφιερώθηκε και μεταγράφηκε, επειδή η Ἄρτεμις έγινε σύνναος της Δήμητρας και η υδρία ήταν αναγκαία για τη λατρεία της¹³.

Και τίθεται το ερώτημα: πώς ήλθε η υδρία από την Αρκαδία στην Ηλεία; Σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του Ψυχογιού, η οποία δεν πρέπει αυτή καθ' εαυτή να τεθεί σε αμφισβήτηση, ο πλανόδιος έμπορος από τον οποίο την αγόρασε τον διαβεβαίωσε ότι είχε βρεθεί στα περίχωρα της Παλαιόπολης, δηλ. στην αρχαία Ἡλιδα. Ο κατάλογος χάλκι-

νων υδριών της Diehl¹⁴ αναφέρει πέντε υδρίες (B 51, 66, 80, 151, 212) με προέλευση δήθεν την Παλαιόπολη της Ηλείας οι οποίες βρίσκονται στη Βοστώνη των ΗΠΑ. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η Παλαιόπολη φημίζεται για την πώληση χάλκινων υδριών. Από τις παλιές Αυστριακές ανασκαφές έχει διαπιστωθεί ότι στο έδαφος της αρχαίας Ἡλιδας βρίσκονται τέτοιες υδρίες¹⁵.

Επομένως οι πληροφορίες προέλευσης είναι δυνατόν να ευσταθούν. Ενδέχεται όμως, αν εκείνος ο πλανόδιος ήταν αρχαιοκάπηλος, η συγκεκριμένη πληροφορία του για ευνόητους λόγους να είναι αναξιόπιστη. Στην περίπτωση της υδρίας του Ψυχογιού είναι λιγότερο πιθανόν ένας αρχαίος κάτοικος της Ηλείας να έκανε την ιεροσυλία και να έκλεψε το ανάθημα από το αρκαδικό Ιερό, απ' ότι να μεταφέρθηκε η υδρία από έναν σύγχρονο αρχαιοκάπηλο στην Ηλεία. Οι ανωτέρω εικασίες είναι απόρροια του γεγονότος ότι είναι άγνωστος ο ακριβής τόπος προέλευσης του αντικειμένου. Συνάμα αποδεικνύουν τις δυσκολίες του ερευνητή στην περίπτωση αυτή για τη συναγωγή ορθών συμπερασμάτων, δυσκολίες που θα είχαν αν όχι αρθεί, τουλάχιστον περιοριστεί, αν ήταν αυστηρότερος ο έλεγχος των Αρχών στη φύλαξη των αρχαιοτήτων. Το σύγχρονο κράτος σε σχέση με το παρελθόν επιδεικνύει ιδιαίτερη ευαισθησία στον τομέα αυτό, λαμβανομένου υπόψη ότι η Ελλάδα, τόσο η ηπειρωτική όσο και η υποθαλάσσια, είναι ένα απέραντο υπαίθριο μουσείο με περιορισμένες τις δυνατότητες φύλαξής του. Ἐνα μεγάλο μέρος του καθήκοντος της διαφύλαξης της αρχαίας μας κληρονομιάς πέφτει και στους δικούς μας ώμους, ως απλών πολι-

11. Πaus. VIII 35, 7 «Μένει δὲ ἐν Ζοϊτία Δήμητρος ναὸς καὶ Ἄρτεμιδος». Πaus. VII 37, 4 «Τοῦ θρόνου δὲ ἑκατέρωθεν Ἄρτεμις μὲν παρὰ τὴν Δήμητραν ἔστηκεν...». Πρβλ. R. Striglitz, *Die großen Göttinnen Arkadiens*, *ÖJh* 15, 1967, 59-61, 30 κ.ε. Πρβλ. M. Jost, *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie*, 172 κ.ε., 327-329, 337.

12. Πaus. VIII 32, 4 «Ἐστὶ δὲ ἐν τῇ μοίρᾳ ταύτῃ λόφος πρὸς ἀνίσχοντα ἤλιον καὶ Ἄγροτέρας ἐν αὐτῷ ναὸς Ἄρτεμιδος, ἀνάθημα Ἀριστοδήμου καὶ τοῦτο». Πaus. VIII 35, 5 «...καὶ Ἄρτεμιδος Σκιατίδος ἐρείπια ἐστὶν ἱεροῦ· ποιῆσαι δὲ αὐτὸ ἐλέγετο Ἀριστόδημος ὁ τυραννήσας». Πaus. VIII 47, 6 «Ἐς δὲ τὴν Ἄρτεμιν, (τὴν) Ἡγεμόνην τὴν αὐτὴν, τοιάδε λέγουσιν... καὶ εἰς Τεγέαν ἐποίησεν ἱερὸν τῇ Ἄρτεμιδι».

13. E. Diehl, *Die Hydria*, 199-201.

14. E. Diehl, *Die Hydria*, 213-223.

15. N. Παπαχατζή, *Πausανίου Ελλάδος περιήγησις* βιβλ. 4, 5 και 6, Μεσσηνιακά και Ηλιακά, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ Α.Ε. (Αθήνα 1979) 399.

τών, καθώς και στους μαζικούς φορείς, όπως οι εκπολιτιστικοί Σύλλογοι. Αν λοιπόν ευαισθητοποιηθούμε ως πολίτες και αναγγέλλουμε στις αρμόδιες αρχαιολογικές Αρχές καθετί το οποίο πέφτει στην

αντίληψή μας και έχει σχέση με τον αρχαίο κόσμο, και την κληρονομιά μας προφυλάσσουμε και στην πρόοδο της έρευνας συντελούμε.

ΚΩΝ/ΝΟΣ ΦΡΑΓΚΑΝΔΡΕΑΣ

ZUSAMMENFASSUNG

INSCHRIFTEN EINER BRONZEHYDRIA AUS PRIVATBESITZ IN ELIS

Der folgende Vortrag behandelt zwei Inschriften auf dem Rand einer Hydria oder Kalpis, die sich im Dorf Neochori/Elis in der Privatsammlung der Erben des Dinos Psychogios befindet. Jener hatte sie von einem Straßenhändler erstanden und in den *ΗΛΕΙΑΚΑ* 13, 1957, 311-313, und 22, 1962, 663-666 publiziert.

Der äußere Randdurchmesser beträgt 15 cm, der Innendurchmesser 11 cm. Der Rand ist mit einem Astragal und Kymation verziert. Weiters sind hier noch zwei Inschriften zu sehen. Die erste lautet: Ἱερὰ Δάματρι Κλεὸν Κλεοδόξα. Daraus ergibt sich, daß diese Hydria der Demeter von Kleo und Kleodoxa geweiht wurde. Es handelt sich um ein grafitto mit einer Buchstabenhöhe von 4 mm. Auf Grund der Form der Buchstaben A, Δ, E, Λ, P wird die Inschrift in die zweite Hälfte des 5. Jhs. datiert.

Die zweite, welche sich auf der anderen Seite des Randes befindet, ist folgendermaßen zu lesen: Ἱερὰ Ἀρτέμιδι Παφρακία ὀλκά ΜΜΜΗ, d. h. daß diese Hydria der Artemis Paphrakia geweiht ist und 7½ Minen wiegt. Die Buchstaben sind in diesem Falle punktiert und 7 mm hoch. Nach dem Wort ὀλκά folgt eine Gewichtsangabe mit einer Ligatur aus Π und Μ, was 5 Minen bedeutet. Μ steht für eine Mine, Η ist die Abkürzung von Ἡμισός, also ein halb. Das ergibt insgesamt ein Gewicht von 7½ Minen. Das Wort Ἱερὰ verrät, daß die Inschrift in arkadischem Dialekt geschrieben ist. Die elische Entsprechung wäre Ἱαρά. Die Buchstabenform dieser Inschrift und insbesondere die runde Form des A, Λ, Μ sowie die Form des E und Φ legen eine Datierung in hellenistische Zeit nahe. Aus dieser zweiten Inschrift erfahren wir eine uns bislang unbekanntes Epiklese des Artemis, nämlich Paphrakia.

Als Vergleichsbeispiel läßt sich eine Hydria anführen, die in einem Verkaufskatalog von Antiken des Jahres 1936 publiziert ist (Münzen und Medaillen, A. G. Auktion 26 (1963) Nr 13 — E. Diehl, Die

Hydria Nr. B 39 a) und ebenfalls zwei Inschriften trägt. Die erste ist eine spätarchaische Ritzinschrift auf dem Rand der Hydria: Ἱερὰ Δάματρι Ε (.....). Die zweite Inschrift lautet: Ὀλκά ΜΜΜΜ. Die Buchstaben dieser Inschrift sind ebenfalls punktiert. Ihre Form ist dieselbe wie in der zweiten Inschrift der Psychogios-Hydria. Ihr ist auch eine fast gleichlautende Gewichtsangabe beigefügt. Durch die charakteristische halbkreisartige Form des Buchstaben Μ läßt sich mit Sicherheit aussagen, daß diese Hydria im arkadischen Mantinea beschriftet worden ist.

Durch die Gegenüberstellung der Inschriften der Hydria des Psychogios und jener des Kataloges ergeben sich die nachstehenden Schlußfolgerungen:

Die Hydria aus der Sammlung Psychogios ist arkadischer Herkunft, basierend auf der Vergleichbarkeit der Buchstaben und auf der Erwähnung des Namens der Demeter, die vor allem in Arkadien verehrt wurde.

Die Hydria wurde zunächst der Demeter und erst später der Artemis geweiht. Dies bedeutet, daß die Hydria entweder aus einem gemeinsamen Heiligtum der beiden Göttinnen stammt oder, daß sie zunächst Demeter geweiht war und erst später in ein Heiligtum der Artemis Paphrakia überführt wurde, nachdem das Heiligtum der Demeter aufgelassen worden war. Eine dritte Erklärung wäre eine spätere Beistellung der Verehrung der Artemis Paphrakia zu jener der Demeter, wohl die wahrscheinlichste Variante.

In hellenistischer Zeit registrierte irgendein öffentlicher Beamte das Gewicht der Hydrien des Heiligtums.

Nach der Aussage des Straßenhändlers wurde die Hydria in Paleopolis, bei der antiken Stadt Elis gefunden. Dies muß nicht unbedingt stimmen. Außerdem ist es wahrscheinlicher, daß die Hydria erst in den letzten Jahrzehnten von Arkadien nach Elis gelangt ist, als in der Antike; damals wäre so etwas Tempelschändung gewesen.

ΕΝΑΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΩΝ ΑΧΑΙΩΝ ΣΕ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΓΕΑ

Ἡ ἐπιγραφή πού ἐξετάζεται ἐδῶ βρέθηκε τὸ 1987 στὸ χῶρο τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς Τεγέας, ὅπου διενεργεῖ ἀνασκαφές ἡ Ε΄ Ἐφορία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Εἶναι χαραγμένη στὸ ἐπάνω μέρος μιᾶς ἀρχικᾶ ὀκτάπλευρης μαρμάρινης βάσης ἀγάλματος, ἡ ὁποία ἐγινε ἐπτάπλευρη, ἀφοῦ ἀπολαξεύθηκαν δύο πλευρές της γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἐπιγραφή. Ὑψος 1,39 μ.: διάμετρος 0,64 μ.: ὕψος γραμμ. 0,03 – 0,05 μ.

Ἄγαθῇ Τύχῃ
Σέκστον Πομπήιον
Μηνοφάνην Θεοξέ-
νου, τὸν ἀξιολογώ-
5 τaton στρατηγὸν τοῦ
κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν
καὶ ἀρχιερέα τοῦ Σε-
βαστοῦ καὶ τῶν θεῶν
προγόνων αὐτοῦ καὶ
10 ἀρχιερέα διὰ βίου τοῦ κοι-
νοῦ τῶν Ἀχαιῶν, φιλο-
καίσαρα καὶ φιλόπατριν,
εὐσεβῆ, υἱὸν πόλεως
καὶ βουλῆς, ἡ Τεγεατῶν
15 πόλις τὸν ἑαυτῆς εὐ-
εργέτην.

(ψ(φίσιματι) β(ουλῆς) κ(αι) δ(ήμου).

Ἡ χάραξη δὲν εἶναι πολὺ βαθιά, ἡ γραφή ὅμως εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη. Ἡ γενικὴ μορφή τῆς γραφῆς εἶναι τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Τὸ ἔψιλον καὶ τὸ σίγμα εἶναι μνηοειδῆ· τὸ ὰμέγα ἰδιαίτερα κλειστὸ στὸ ἐπάνω μέρος. Τὸ κ(αι) στὸ στ. 17 ἔχει συντομογραφηθεῖ μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς κάθετης κεραιᾶς στὸ κάτω σκέλος τοῦ κάππα¹.

Ὁ τιμώμενος εἶναι κατὰ πάσα πιθανότητα ὁ ἴδιος μὲ τὸν ὁμώνυμό του τῶν ἐπιγραφῶν IG V.1, 303, 325 καὶ 464 ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ὁ ὁποῖος ἀνήκει στὴ γνωστὴ οἰκογένεια τῶν Σέξτων Πομπηίων τῆς πόλης. Στὴν ἐπιγραφή IG V.1, 464 ὁ Σέξτος Πομπήιος Μηνοφάνης, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Θεόξενο καὶ τὴν ἀδελφή του Πῶλλα, ἀναλαμβάνει τὶς

Φωτογραφία (ἔκτυπο).

δαπάνες τῆς κατασκευῆς ἑνὸς ἀνδριάντος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ πόλις τῆς Σπάρτης τίμησε τὸν πατέρα τους Σέξτο Πομπήιο Θεόξενο γιὰ τὸν τρόπο πὸν ἄσκησε τὰ καθήκοντά του ὡς γυμνασίαρχος (ἐπὶ τῇ τοῦ πολειτεύματος λαμπρότητι). Ὁ πατέρας Θεόξενος, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ἐπίσης καὶ ὡς ἐπώνυμος πατρὸνόμος σὲ κατάλογο ἀρχόντων πὸν χρονολογεῖται μετὰ τὴν *Constitutio Antoniniana*², χαρακτηρίζεται

1. Πρόκειται γιὰ συντομογραφία τῶν ὑστερῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων· βλ. M. Avi-Yonah στὸν τόμο *Abbreviations in Greek Inscriptions, Papyri, Manuscripts and Early Printed Books*, ἐπιμ. A. N. Oikonomides (1974) 74. Εὐχαριστίες ὀφείλουμε στὸν δρ. A. Spawforth, πὸν εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσει τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς σὲ μιὰ πρώτη μορφή καὶ νὰ κάμει ὀρισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις.

2. IG V.1, 170· βλ. καὶ A. Spawforth, *BSA* 79, 1984, 284.

ἐδῶ ἀξιολογώτατος καὶ φέρει τοὺς τίτλους *φιλόκαι-
σαρ καὶ φιλόπατρις*, ὅπως καὶ ὁ τιμώμενος τῆς ἐπι-
γραφῆς πού ἐξετάζεται. Οἱ ἄλλες δύο ἐπιγραφές στίς
ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ Μηνοφάνης μᾶς δίνουν λιγό-
τερα στοιχεῖα γι' αὐτόν: Στὴ σύντομη ἐπιγραφή *IG*
V.1, 325, ἐμφανίζεται ὡς *βουαγός* καὶ μὲ αὐτὴν του
τὴν ιδιότητα ἀφιερώνει ἕνα δρέπανο στὴν Ἀρτέμι-
δα Ὀρθία, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφή *IG V.1, 303* ἕνας
Πομπήιος Ἀριστοτέλης, ἐπίσης *βουαγός*, ἀναφέρε-
ται ὡς υἱὸς τοῦ Μηνοφάνους, ὁ ὁποῖος εἶναι πιθα-
νῶς ὁ ἴδιος μὲ τὸν Μηνοφάνη πού μᾶς ἀπασχολεῖ³.

Τὴν οἰκογένεια τῶν Σέξτων Πομπηίων τῆς
Σπάρτης μελέτησε πρόσφατα ὁ Α. Spawforth, κα-
ταρτίζοντας ἕνα νέο γενεαλογικὸ δένδρο γι' αὐτὴν⁴,
τὸ ὁποῖο βελτιώνει τὸ παλαιότερο τοῦ Β. Kolbe⁵. Τὰ
παιδιὰ τοῦ γυμνασιάρχου καὶ πατρονόμου Θεοξένου
θὰ πρέπει νὰ γεννήθηκαν κατὰ τὸν Spawforth ἀνά-
μεσα στὰ ἔτη 200 καὶ 210 μ.Χ. Ἐάν αὐτὸ εἶναι ὀρθό,
τότε ἡ ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Μηνοφάνους, ὁ
ὁποῖος ἦταν πιθανῶς δευτερότοκος καθὼς ἀναγράφε-
ται δευτέρος στὴν τιμητικὴ ἐπιγραφή γιὰ τὸν πατέ-
ρα του, μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὴν 3η δεκαετία τοῦ
3ου αἰ.

Συγκλίνουσες εἶναι καὶ οἱ χρονολογικὲς ἐνδεί-
ξεις πού παρέχει ἡ ἴδια ἡ ἐπιγραφή, γεγονὸς πού
καθιστᾷ τὴν ταύτιση τοῦ Μηνοφάνους τῆς Τεγέας
μὲ τὸν Μηνοφάνη τῆς Σπάρτης ἀσφαλέστερη.
Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μορφή τῆς γραφῆς πού, ὅπως ἀνα-
φέρθηκε, εἶναι τοῦ 3ου αἰ., χρονολογικὴ ἐνδειξη
παρέχει ἐπίσης καὶ ὁ τίτλος πού φέρει ὁ τιμώμενος
ὡς *ἀρχιερεὺς τοῦ Σεβαστοῦ καὶ τῶν θεῶν προγόνων*
αὐτοῦ. Ὁ Spawforth παρατήρησε ὅτι οἱ τίτλοι τῶν
ἀρχιερέων τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας τῆς Σπάρ-
της ἀλλὰ καὶ τῆς Τεγέας, ὅπου ὅμως ἀπαντᾷ ἕνα μόν-
ο παράδειγμα⁶, ὑφίστανται κατὰ τὴν περίοδο τῆς
δυναστείας τῶν Σεβήρων μὴ χαρακτηριστικὴ μετα-
βολή, ἡ ὁποία ἀποβαίνει ἰδιαίτερα χρήσιμη ὡς χρο-
νολογικὴ ἐνδειξη: Ὁ παραδοσιακὸς τίτλος *ἀρχιε-
ρεὺς τῶν Σεβαστῶν*, ὁ ὁποῖος ἀναφερόταν τόσο
στοὺς ζῶντες ὅσο καὶ στοὺς θεοποιημένους προη-
γούμενους αὐτοκράτορες, γίνεται ἐπὶ τῶν Σεβήρων
ἀρχιερεὺς τοῦ (τῶν) Σεβαστοῦ(ῶν) καὶ τῶν θεῶν
προγόνων αὐτοῦ(ῶν). Ἡ ἰδιαίτερη αὐτὴ ἀναφορὰ
στοὺς *θεῖους προγόνους* ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Spaw-
forth ὡς ἀνταπόκριση τῶν πόλεων αὐτῶν τῆς Πελο-
ποννήσου στὴν προπαγανδιστικὴ προσπάθεια τῶν
Σεβήρων γιὰ προβολὴ τῆς ἐπίπλαστης συγγενείας
τους μὲ τοὺς θεοποιημένους Ἀντωνίνους⁷.

Ἐάν ὁ κανόνας πού προτείνει ὁ Spawforth εἶναι
ὀρθός (τὰ παραδείγματα στὰ ὁποῖα στηρίζεται εἶναι

ἀρκετὰ καὶ χωρὶς ἐξαιρέσεις), τότε ἡ παρουσία τῶν
θεῶν προγόνων στὸν τίτλο τοῦ Μηνοφάνους ἐπιτρέ-
πει τὴ χρονολόγηση τῆς ἀρχιερατείας του στὴν πε-
ρίοδο τῆς δυναστείας τῶν Σεβήρων.

Τὰ χρονικὰ ὅμως πλαίσια μποροῦν νὰ περιορι-
στοῦν ἀκόμη περισσότερο, ἐπειδὴ ὁ τιμώμενος —
σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο πού φέρει ὡς *ἀρχιερεὺς τοῦ*
Σεβαστοῦ — θὰ πρέπει νὰ κατεῖχε τὸ ἀξίωμα σὲ κά-
ποια χρονικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία στὸ θρόνο
ἦταν ἕνας μόνος αὐτοκράτορας. Ἡ ἐνδειξη αὐτὴ
ἀποκλείει τὰ ἔτη 198 ἕως 212 κατὰ τὰ ὁποῖα συμβα-
σίλευσαν ὁ Σεβήρος καὶ ὁ Καρακάλλας ἀρχικά
(198–211), καὶ ὁ Καρακάλλας καὶ ὁ Γέτας κατόπιν
(211–212). Ἐπίσης ἡ ἀναφορὰ στοὺς *θεῖους προγόν-
ους* ἀποκλείει ἀκόμη τὴ σύντομη περίοδο τῆς βα-
σιλείας τοῦ Μακρίνου (217–218), ὁ ὁποῖος, ὅσο εἶ-
ναι γνωστό, δὲν ἰσχυρίστηκε ὅτι κατάγεται ἀπὸ
προηγούμενους αὐτοκράτορες. Ἐτσι οἱ πιθανές
χρονολογίες πού ἀπομένουν γιὰ τὴν ἀρχιερατεία
τοῦ Μηνοφάνους εἶναι τὰ ὀκτὼ ἔτη 195 (χρονολογία
κατὰ τὴν ὁποία ὁ Σεβήρος ἀρχίζει νὰ ἰσχυρίζεται
ὅτι εἶχε υἰοθετηθεῖ ἀπὸ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο) ἕως
198 καὶ 212 ἕως 217, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐβασίλευσαν μόν-
οι τους ὁ Σεβήρος καὶ ὁ Καρακάλλας ἀντίστοιχα,
καὶ ἐπίσης τὰ δεκαεπτὰ ἔτη (218–235) τῆς βασιλείας
τῶν τελευταίων Σεβήρων, Ἐλαγάβαλου καὶ Σεβή-
ρου Ἀλεξάνδρου⁸.

Ἐνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς
στὸν 3ο αἰ. συνιστᾷ ἐπίσης καὶ ἡ παρουσία τοῦ
ἰδιαίτερα συχνοῦ στὸν αἰῶνα αὐτὸ ἐπιθέτου *ἀξιολο-
γώτατος*⁹. Τὸ ἐπίθετο ἀπαντᾷ ἀκόμη τρεῖς φορές σὲ
τιμητικὲς ἐπιγραφές τῆς Τεγέας, οἱ ὁποῖες μποροῦν
νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 3ο αἰ.¹⁰ Ἐπίσης στὴ γει-
τονικὴ Σπάρτη, σύμφωνα μὲ παρατήρηση τοῦ Spaw-
forth, τὸ ἐπίθετο αὐτὸ δὲν ἐμφανίζεται στίς ἐπιγρα-
φές πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ.¹¹

3. Βλ. Α. Spawforth, *BSA* 80, 1985, 246.

4. Ὁ.π. 244 κ.έ.

5. *IG V.1, 88*.

6. *IG V.2, 132 (2)*.

7. *BSA* 79, 1984, 281 κ.έ.

8. Γιὰ τὴ χρονολόγηση πού προτείνεται ἐδῶ βλ. Α. Spaw-
forth, ὁ.π., ὅπου μὲ τὸν ἴδιο τρόπο χρονολογοῦνται ἀντίστοιχες
περιπτώσεις ἀρχιερέων τῆς Σπάρτης καὶ παρατίθεται ἡ βιβλιο-
γραφία πού ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῆς «συγγένειας» τῶν Σεβήρων μὲ
τοὺς Ἀντωνίνους: γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. τώρα καὶ Κ. Μπουραζέ-
λη, *ΘΕΙΑ ΔΩΡΕΑ. Μελέτες πάνω στὴν πολιτικὴ τῆς δυναστείας*
τῶν Σεβήρων καὶ τὴν Constitutio Antoniniana (1989) 38 κ.έ.

9. Βλ. L. Robert, *Etudes anatoliennes* (1937) 342.

10. *IG V.2, 28, 132, 152*.

11. *BSA* 80, 1985, 245.

Ὁ συνδυασμὸς τῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων ποὺ παρέχει ἡ ἐπιγραφή μὲ τὴν πρόταση τοῦ Spawforth γιὰ τὸ χρόνο τῆς γέννησης τοῦ Μηνοφάνους τῆς Σπάρτης (πρῶτη δεκαετία τοῦ 3ου αἰ.), ἐπιβάλλει τὴ χρονολόγησή της σὲ κάποιο ἔτος κοντὰ στὸ 235 ποὺ τέθηκε ὡς πιθανὸς *terminus ante quem* γι' αὐτήν. Τὰ ὑψηλὰ ὅμως ἀξιώματα τοῦ τιμωμένου στὸ κοινὸ τῶν Ἀχαιῶν προϋποθέτουν μιὰ προχωρημένη σταδιοδρομία καὶ συνεπῶς ὠριμότερη ἡλικία. Τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέως τοῦ κοινοῦ, ὅπως δείχνουν τὰ παραδείγματα τῶν γνωστῶν ἀρχιερέων, ἀποτελεῖ κατὰ κανόνα τὴν κορύφωση μιᾶς σταδιοδρομίας¹². Ἄν τὸ 235 θεωρηθεῖ ὡς ἀσφαλὴς *terminus ante*, τότε ἡ γέννηση τοῦ Μηνοφάνους θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μία ἢ, πιθανότερα, δύο δεκαετίες νωρίτερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὴν τοποθετεῖ ὁ Spawforth.

Σέξτοι Πομπήιοι δὲν μαρτυροῦνται στὴν Τεγέα. Ἡ οἰκογένεια τῶν Σέξτων Πομπηίων τῆς Σπάρτης ἐμφανίζεται στὴν πόλη κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καὶ ἔχει μιὰ ἑκατονταετη περίπου παρουσία σ' αὐτήν¹³. Ὁ Spawforth, μὲ βάση τὸ γεγονός ὅτι Πομπήιοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι πιθανότατα μέλη τῆς οἰκογένειας, δροῦν ἢ τιμῶνται στὴ Λυκόσουρα, ἐκφράζει τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ Σέξτοι Πομπήιοι τῆς Σπάρτης εἶχαν ἀρκαδικὴ καταγωγή ἢ τουλάχιστον περιουσία στὴν Ἀρκαδία¹⁴. Ἡ παρούσα ἐπιγραφή φαίνεται νὰ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση αὐτή. Ἄν οἱ εὐεργεσίες γιὰ τὶς ὁποῖες τιμᾶται ἀπὸ τὴν Τεγέα ὁ Μηνοφάνης συνιστοῦν ὠρεές, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ περιουσίας τοῦ ἴδιου ἢ τῆς οἰκογενείας του στὴν πόλη ἢ τὴν περιοχὴ της.

Εἶναι ἄγνωστο ἐὰν τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέως τοῦ Σεβαστοῦ ἀσκεῖ ὁ τιμώμενος στὴν Τεγέα ἢ στὴ Σπάρτη. Ἐὰν πρόκειται γιὰ ἀξίωμα τῆς Τεγέας, τότε εἶναι πιθανὸ νὰ ἦταν πολίτης καὶ τῶν δύο πόλεων. Ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πλήρης τίτλος τοῦ μόνου γνωστοῦ ἀρχιερέως τῆς περιόδου τῶν Σεβήρων στὴν Τεγέα εἶναι ἀρχιερεὺς τοῦ οἴκου τῶν Σεβαστῶν καὶ τῶν προγόνων αὐτῶν¹⁵. Ἀντίθετα ὁ τίτλος τοῦ Μηνοφάνους εἶναι ἀρχιερεὺς τοῦ Σεβαστοῦ καὶ τῶν θείων προγόνων αὐτοῦ, ὅπως ἀκριβῶς — μὲ τὸ Σεβαστὸς βέβαια σὲ ἐνικὸ ἢ πληθυντικὸ — καὶ τῶν ἑξὶ γνωστῶν Σπαρτιατῶν ἀρχιερέων τῆς ἴδιας περιόδου¹⁶. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ στηρίξει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀξίωμα ἀφορᾷ τὴ Σπάρτη.

Οἱ τιμητικοὶ τίτλοι ποὺ φέρει ὁ Μηνοφάνης μπορεῖ νὰ τοῦ ἀπονεμήθηκαν εἴτε ἀπὸ τὴ μία πόλη εἴτε ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὡστόσο ὁ τίτλος *υἱὸς πόλεως*

καὶ *βουλῆς* δείχνει ὅτι ἡ πόλη ποὺ τὸν χορήγησε θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἦταν αὐτὴ ποὺ τὸν τιμᾷ, δηλ. ἡ Τεγέα. Οἱ τίτλοι αὐτοὶ ἐντάσσονται στὸ φάσμα τῶν τιμητικῶν τίτλων ποὺ ἀπένεμε ἡ Σπάρτη κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Παρόμοιοι τίτλοι δὲν μαρτυροῦνται στὶς γνωστὲς ἐπιγραφὲς τῆς Τεγέας· αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖο. Ὁ τίτλος *φιλόκαισαρ καὶ φιλόπατρις* ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ στὴ Σπάρτη¹⁷ καὶ τὸν φέρουν τουλάχιστον ἑξὶ ἀρχιερεῖς τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας¹⁸, οἱ τέσσερις ἀπὸ τοὺς ὁποῖους χρονολογοῦνται στὴν περίοδο τῶν Σεβήρων¹⁹. Ἀρκετὰ συχνὴ εἶναι ἐπίσης στὶς τιμητικὲς ἐπιγραφὲς τῆς Σπάρτης ἡ παρουσία τοῦ ἐπιθέτου (ἢ τίτλου;) *εὐσεβῆς*, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἀπαντᾷ αὐτοτελῶς, ὅπως στὸ στ. 13 τῆς δικῆς μας ἐπιγραφῆς, ἀλλὰ ὡς ζευγὸς μὲ τοὺς τίτλους *φιλόπατρις, φιλόκαισαρ* ἢ τὸ ἐπίθετο *ἀγαθός*²⁰. Ἀντίθετα, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν σποραδικὰ παραδείγματα Σπαρτιατῶν ποὺ φέρουν τὸν τίτλο τοῦ *υἱοῦ πόλεως* ἢ τοῦ *υἱοῦ βουλῆς*²¹, ἡ ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ *υἱοῦ πόλεως καὶ βουλῆς* συγχρόνως δὲν φαίνεται νὰ ἦταν συχνὴ στὴ Σπάρτη. Ὁ τίτλος μαρτυρεῖται μόνο μιὰ φορὰ²² καὶ τὸν φέρει ἓνας ἀρχιερεὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας, ἡ θητεία τοῦ ὁποῖου στὸ ἀξίωμα χρονολογεῖται μετὰ τὸ 217²³.

Ἡ παρουσία τοῦ δήμου στὴν τυπικὴ ἔκφραση μὲ τὴν ὁποία καταλήγει ἡ ἐπιγραφή δὲν προκαλεῖ βέβαια ἐκπληξή. Ἀποτελεῖ ὅμως τὸ πρῶτο σχετικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν Τεγέα. Τέσσερις τιμητικὲς ἐπι-

12. Bl. P. Puech, *REA* 85, 1983, 29 κ.έ.

13. A. Spawforth, *BSA* 80, 1985, 244 κ.έ.

14. Ὁ.π. 222 κ.έ.

15. *IG* V.2, 132 (2).

16. A. Spawforth, *BSA* 79, 1984, 278 κ.έ., ἀρ. 5-10.

17. *IG* V.1, Index s.v. Γιὰ τὸν τίτλο *φιλόκαισαρ* βλ. P. M. Fraser, στὸν τόμο *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift F. K. Dörner* (1978) 369 κ.έ., ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἀπονομὴ του γινόταν μὲ τὴν ἔγκριση τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν.

18. A. Spawforth, *BSA* 79, 1984, 278 κ.έ., ἀρ. 2, 3, 8, 9, 11, 12. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες γιὰ τοὺς ἀρχιερεῖς ὑπ' ἀριθμ. 3 καὶ 11 παρατίθενται στὰ ἀντίστοιχα λήμματα, γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους βλ. A. S. Bradford, *A Prosopography of Lacedaemonians from the Death of Alexander the Great, 323 B.C., to the Sack of Sparta by Alaric, A.D. 396* (1977), στὰ λ. Γάτιος Πομπώνιος Ἄλκατος, Πόπλιος Αἴλιος Δαμοκρατίδας, Πόπλιος Οὐλπίος Πύρρος, Μ. Αὐρήλιος Φίλιππος.

19. A. Spawforth, *BSA* 79, 1984, 278 κ.έ., ἀρ. 5, 8, 11, 12.

20. *IG* V.1, 469, 480, 607 (*εὐσεβῆς καὶ φιλόπατρις*), 295 (*φιλοκαισαροφ καὶ εὐσεβεστάτου*), 479 (*ἀγαθὸς καὶ εὐσεβῆς*).

21. *IG* V.1, Index s. v.

22. *IG* V.1, 551.

23. A. Spawforth, *BSA* 79, 1984, 279, ἀρ. 12, 283.

γραφές από την πόλη, που χρονολογούνται στον 2ο ή στον 3ο αι. μ.Χ., καταλήγουν με τὰ ἀρχικά τῆς ἔκφρασης ψ(ηφίσματι) β(ουλῆς), χωρίς ἀναφορὰ στοῦ δήμο²⁴. Μνεῖα στοῦ δήμο κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικούς χρόνους γίνεται μόνο σὲ μιὰ τιμητικὴ ἐπιγραφή, πιθανότατα τοῦ 3ου αἰ., στὴν ὁποία ἡ *Τεγεατῶν βουλή καὶ ὁ δῆμος* τιμοῦν ἕναν ἐπιφανῆ πολίτη ποὺ χρημάτισε *δεκάπρωτος* καὶ *λογιστῆς*²⁵.

Ἄς ἔλθουμε τώρα στὰ σημαντικὰ ἀξιώματα τοῦ τιμωμένου στοῦ κοινὸ τῶν Ἀχαιῶν: Εἶναι στρατηγὸς καὶ ἀρχιερεὺς τοῦ κοινοῦ *διὰ βίου*. Ἡ ἀνάληψη τῶν δύο αὐτῶν ὑψηλοτέρων ἀξιωμάτων τοῦ κοινοῦ ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο δὲν ἀποτελεῖ βέβαια κανόνα, ὅπως — μάλλον ἀβασάνιστα — ὑποστήριξε ὁ L. Moretti²⁶, ἀπαντᾷ ὅμως καὶ σὲ δύο ἄλλες περιπτώσεις: Ὁ T. Στατίλιος Τιμοκράτης Μεμμιανός, ἕνας ἰδιαίτερα διακεκριμένος σὲ ἐπαρχιακὸ ἐπίπεδο πολίτης τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Ἐπιδαύρου, χρημάτισε στοῦ τρίτου τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. τρεῖς φορές στρατηγὸς τοῦ κοινοῦ καὶ παράλληλα ἀρχιερεὺς *διὰ βίου τῶν Ἑλλήνων*²⁷. Ἐπίσης κάποιος M. Αὐρήλιος Ἀμάραντος, ἄγνωστης καταγωγῆς, διετέλεσε, πιθανῶς μετὰ τὸ 212/213, στρατηγὸς καὶ ἀρχιερεὺς *διὰ βίου* τοῦ κοινοῦ²⁸.

Ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς ἀκόμη ἀρχιερέως τοῦ κοινοῦ, τὸν τίτλο τοῦ ὁποίου συνοδεύει ὁ προσδιορισμὸς *διὰ βίου*, ἐνισχύει τὴν ἄποψη ποὺ ὑποστήριξε πρόσφατα ὁ B. Puech, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν σχετικὴ πρακτικὴ ἄλλων ἐπαρχιακῶν κοινῶν, οἱ ἀρχιερεῖς τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν ἀσκούσαν τὰ καθήκοντά τους ἰσοβίως²⁹. Τὸ γεγονός ἀκόμα ὅτι ὁ τιμώμενος δὲν φέρει συγχρόνως καὶ ἀξίωμα τοῦ *ἐλλαδάρχου*, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ μέχρι τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. φέρουν παράλληλα ὅλοι οἱ γνωστοὶ ἀρχιερεῖς τοῦ κοινοῦ, ἐνισχύει μιὰν ἄλλη ἄποψη τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία τὰ δύο ἀξιώματα στὴ διάρκεια τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 2ου αἰ. ἀνεξαρτητοποιοῦνται καὶ στοῦ ἐξῆς παύουν νὰ ἀσκοῦνται ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο³⁰.

Ἐὰν τὰ ὅσα ὑποστηρίχτηκαν παραπάνω γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς στὰ τέλη τῆς δυναστείας τῶν Σεβήρων εἶναι ὀρθά, ὁ Μηνοφάνης εἶναι ὁ τελευταῖος γνωστὸς ἀρχιερεὺς τοῦ κοινοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ σχετικὴ ἀκρίβεια³¹. Εἶναι ἄγνωστο ὅμως ἂν προηγεῖται ἢ ἔπεται τοῦ ἐπίσης στρατηγοῦ καὶ ἀρχιερέως M. Αὐρηλίου Ἀμαράντου, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν χρονολόγησή του μετὰ τὴν *Constitutio Antoniniana*.

Τὸ ἐρώτημα ὅμως ποὺ θέτει ἡ παρουσία τῶν

ὑψηλῶν αὐτῶν ἐπαρχιακῶν ἀξιωμάτων εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Ποιὰ πόλη ἀντιπροσώπευε ὁ τιμώμενος στοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν. Εἶναι δυνατόν, ὅπως ἀναφέρθηκε, νὰ ἦταν συγχρόνως πολίτης τόσο τῆς Σπάρτης ὅσο καὶ τῆς Τεγέας. Ἡ συμμετοχὴ ὅμως τῆς Τεγέας στοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν τὴν ἐποχὴ ποὺ δρᾷ ὁ Μηνοφάνης εἶναι ἀμφίβολη, καθὼς ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στὴν περίοδο τῶν πρώτων Σεβήρων ἑνὸς κοινοῦ τῶν Ἀρκάδων, μέλος τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ αποτελοῦσε ἡ πόλη. Καὶ τὸ κοινὸ αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ὑποδιαίρεση τοῦ μεγάλου κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν, ἀλλὰ ἰδιαίτερο κοινὸ, μετὰ δικὴν του ὀργάνωση³², ἀξιώματοῦχοι τοῦ ὁποίου μαρτυροῦνται σὲ ἐπιγραφές τῆς Ὀλυμπίας ὅσο καὶ τῆς ἴδιας τῆς Τεγέας: Ἡ Κλαυδία Τύχη, μιὰ πολίτις τῆς Ἡλίδος καὶ ἐπίσης τοῦ Κλείτορος τῆς Ἀρκადίας, ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφές τῆς Ὀλυμπίας ποὺ χρονολογοῦνται ἀκριβῶς στοῦ ἔτος 212/213 ὡς *ἐστία διὰ βίου τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀρκάδων*³³. Ἐπίσης σὲ ἐπιγραφή τῆς Τεγέας ὁ M. Αὐρήλιος Ἀγαθοκλῆς ἀναφέρεται ὡς *ἀρκαδάρχης*³⁴. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐπὶ Σεβήρων ἀρχιερεῖα τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας στὴν πόλη, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω. Σύμφωνα μετὰ τὴν πρόταση γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν ἀρχιερέων τῆς περιόδου τῶν Σεβήρων, ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἀγαθοκλέους θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀνάμεσα στὰ ἔτη 198 καὶ 212, καθὼς, ὅπως δείχνει ὁ τίτλος του, τὸ ἀξίωμα ἀσκήθηκε σὲ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία βασιλεύαν περισσότεροι τοῦ ἑνὸς αὐτοκράτορες.

Ἄν ἡ λειτουργία τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ τῶν Ἀρκά-

24. *IG* V.2, 151, 155, 156. Στὰ τρία αὐτὰ παραδείγματα θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ αὐτὸ τῆς ἐπιγραφῆς *IG* V.2, 132 (2). Ἀπὸ τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ κειμένου τῆς ἐκδόσεως τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς στὴν *IG* παραδόξως λείπουν τὰ ἀρχικά Ψ. Β., τὰ ὁποία, ὅπως ἀπέδειξε αὐτοψία τῆς πέτρας, ὀρθὰ παρατίθενται ἀπὸ τὸν K. Ρωμαῖο στὴν πρώτη ἐκδόση τῆς ἐπιγραφῆς (*BCH* 34, 1912, 384, ἀρ. 14).

25. *IG* V.2, 152.

26. *ArchCl* 5, 1953, 257. Πρβλ. B. Puech, *δ.π.* 20 σημ. 17.

27. *IG* IV, 590· βλ. καὶ B. Puech, *δ.π.* 29, ὅπου παρατίθενται ἀναλυτικὰ τὰ ἀξιώματα τοῦ Τιμοκράτους καὶ γίνεται προσπάθεια γιὰ τὴν χρονολόγησή τους.

28. L. Moretti, *ArchCl* 5, 1953, 255 κ.έ.

29. B. Puech, *δ.π.* 21 κ.έ.

30. Ὁ.π. 23 κ.έ.

31. Γιὰ τοὺς τελευταίους μέχρι τώρα γνωστοὺς ἀρχιερεῖς τοῦ κοινοῦ βλ. B. Puech, *δ.π.* 29 κ.έ.

32. Βλ. U. Kahrstedt, *SOst* 28, 1950, 74.

33. *Inschr. v. Olympia* 473 καὶ 474.

34. *IG* V.2, 132 (2).

δων συνεχίστηκε για δύο ακόμη δεκαετίες περίπου μετά την εποχή κατά την οποία την ύπαρξή του πιστοποιούν οι μαρτυρίες που αναφέρθηκαν, πράγμα καθόλου απίθανο, τότε τα αξιώματα που μας απασχολούν δεν θα μπορούσαν να προέρχονται από την αντιπροσώπευση της Τεγέας στο κοινό των Ἀχαιῶν. Ὁ τιμώμενος θα πρέπει να αντιπροσώπευε κάποια ἄλλη πόλη σ' αὐτό. Ἡ πόλη αὐτή, σύμφωνα με τὴν καθ' ὅλα πιθανὴ ταύτισή του με τὸν Σπαρτιάτη ὁμώνυμό του, δύσκολα θα μπορούσε να μὴ εἶναι ἡ Σπάρτη.

Ἡ συμμετοχὴ τῆς Σπάρτης στὸ κοινὸ τῶν Ἀχαιῶν δὲν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς μέχρι τώρα γνωστὲς πηγές, με ἀποτέλεσμα οἱ σχετικὲς ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν νὰ στηρίζονται μόνο σὲ ὑποθέσεις. Ὁ U. Kahrstedt ὑποστηρίζει τὴ συμμετοχὴ τῆς πόλης σ' αὐτό, στηριζόμενος στὸ γεγονός ὅτι πρῶτος ἀρχιερεὺς τοῦ κοινοῦ ἦταν ἕνας Σπαρτιάτης. Πρόκειται γιὰ τὸν Γάιο Ἰούλιο Σπαρτιατικὸ, ἐγγονὸ τοῦ δυνάστη τῆς Σπάρτης στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου Γαίου Ἰουλίου Εὐρυκλέους, πού μαρτυρεῖται ὡς κάτοχος τοῦ ἀξιώματος ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος³⁵. Ἡ ἀπουσία ὅμως ἄλλων σχετικῶν ἐνδείξεων σὲ κατοπινὲς περιόδους, ὀδηγεῖ τὸν Kahrstedt στὴν ὑπόθεση ὅτι μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ἀρκάδων ἀπὸ τὸ κοινὸ, γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ., ἀποχώρησε καὶ ἡ Σπάρτη ἀπὸ αὐτό³⁶. Ὁ Spawforth, ἀντίθετα, θεωρεῖ ἀπίθανο νὰ ἔγινε ποτὲ ἡ Σπάρτη μέλος τοῦ κοινοῦ, καθόσον ἡ παλαιὰ τῆς ἔχθρα πρὸς τοὺς Ἀχαιοὺς θὰ ἐμπόδιζε τὴ συμμετοχὴ τῆς σ' αὐτό. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ δὲ τὴν ἀποψη τοῦ Kahrstedt, ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς παρατηρεῖ ὀρθὰ ὅτι ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Σπαρτιατικοῦ δὲν ἀποτελεῖ ἐνδειξὴ γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Σπάρτης στὸ κοινὸ, ἐπειδὴ ὁ Σπαρτιάτης αὐτὸς εἶχε νωρὶς στὴ διάρκεια τῆς σταδιοδρομίας του ἐξορισθεῖ ἀπὸ τὴν πόλη: Κατέφυγε στὴν Κόρινθο, ἔγινε πολίτης τῆς πόλης καὶ ἔλαβε διάφορα ἀξιώματα σ' αὐτήν. Συνεπῶς τὸ ἀξίωμά του στὸ κοινὸ θὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντιπροσώπευση αὐτῆς τῆς πόλης καὶ ὄχι τῆς Σπάρτης³⁷.

Ἡ ἐπιγραφὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν λύνει βέβαια τὸ πρόβλημα. Ἄν ὅμως οἱ συλλογισμοὶ πού ἀναπτύχθηκαν παραπάνω εἶναι ὀρθοί, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἐνδεικτικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Σπάρτης στὸ κοινὸ τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὴν περίοδο τῶν τελευταίων Σεβήρων. Στὴν περίπτωση μάλιστα αὐτῆ, ἡ κατοχὴ τῶν δύο ὑψηλοτέρων ἀξιωμάτων τοῦ κοινοῦ ἀπὸ ἕνα μέλος τῆς σπαρτιατικῆς ἀριστοκρατίας δὲν εἶναι ἴσως τυχαία. Ὁ Spawforth, χρησιμο-

ποιώντας τόσο ἐπιγραφικὲς ὅσο καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ἔδειξε ὅτι ἡ Σπάρτη ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐκδηλωτικὸς ὑποστηρικτὲς τοῦ καθεστώτος τῶν Σεβήρων στὴν ἐπαρχία τῆς Ἀχαΐας³⁸. Ἡ πόλη μάλιστα ἀνήγειρε τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ μνημεῖο γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Σεβήρων πού βρέθηκε στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ μεγάλη βάση μήκους 7,5 τουλάχιστον μέτρων, στὴν ὁποία εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀγάλματα τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, τῆς Ἰουλίας Δόμνας, τοῦ Καρακάλλα καὶ ἄλλων μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας³⁹. Θὰ ἦταν λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἡ νομιμοφροσύνη πού ἐπέδειξε ἡ Σπάρτη πρὸς τοὺς Σεβήρους δὲν ἔμεινε χωρὶς κάποια ἀνταπόδοση: Προκάλεσε τὴν εὐνοία τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν τῆς ἐπαρχίας πρὸς τὴν πόλη, με τὴν ὁποία ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετα τὰ ὑψηλὰ ἀξιώματα τοῦ Σέξτου Πομπηίου Μηννοφάνους στὸ κοινὸ τῶν Ἀχαιῶν.

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ – Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

35. U. Kahrstedt, *δ.π.* 72· γιὰ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Σπαρτιατικοῦ βλ. B. Puech, *δ.π.* 25 κ.ἔ.

36. U. Kahrstedt, *δ.π.* 75.

37. Βλ. A. Spawforth, "Roman Sparta", στὸν τόμο P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities* (1989) 112.

38. Ὁ.π. 117 κ.ἔ.

39. A. Spawforth, *BSA* 81, 1986, 314 κ.ἔ.

SUMMARY

A STRATEGOS AND HIGH PRIEST OF THE KOINON OF THE ACHAEANS IN A NEW INSCRIPTION FROM TEGEA

In a recently found honorific inscription in Tegea, a distinguished individual named Sex. Pompeius Menophanes, son of Theoxenus, is honoured by the boule and demos of the city. He is described as high priest for life and strategos of the koinon of the Achaeans, high priest of the civic imperial cult, and also holder of several honorific titles.

The honorand is in all probability identical to his namesake of the Spartan inscription *IG* V.1, 464 and

a member of the powerful Spartan family of the Sex. Pompeii studied recently by A. Spawforth (*BSA* 80, 1985, 244-246). He is probably a citizen of Tegea as well as Sparta.

The paper discusses the date of the inscription, the titles of the honorand, and particularly Sparta's and Tegea's possible membership of the koinon of the Achaeans.

ANOMALE SCHREIBUNGEN UND ELEISCHER VOKALISMUS*

§ 1. Vorwort: Schreibfehler und phonologisches System. — § 2. <A> und <E> (<H>) für /ä:/ im El. — § 3. Das System der Langvokale im El.: /i:/, /e:/, /ä:/, /a:/, /ɔ:/, /u:/; <E> <I> und <A> <O> (<Ω>) sind prinzipiell möglich. — § 4. Exkurs: <E> ~ <I>, <A> ~ <O> (<Ω>) im Att. — § 5. <Ιμ> (= att. εἰμί): echteleisch oder (ost)argivisch? — § 6. <ΑΙΔΕΒΕΝΕΟΙ>: αἱ δε βενοι (= att. βίνοιη); der Parallelfall (kret.) οἴφεν. — § 7. El. βενοι: <E> statt <I> als inverse Schreibung für /i:/. — § 8. Das System der Kurzvokale im El. ist mit dem der Langvokale identisch: /i/, /e/, /ä/, /a/, /ɔ/, /u/; auch sind <E> ~ <I> und <A> ~ <O> prinzipiell möglich. — § 9. El. <θΟρΑς> statt <θΑρΟς> (= att. θάρρος). — § 10. El. <γρ[.]φΕΑς> ist Nom. Sg.; eine Deutung als Gen. Sg. auf [-ä-ɔs] (<ΕΑΣ>) aus *-e-os ist syntaktisch wenig plausibel. — § 11. Ausbreitung vom Nom. Sg. -ās und Proportion PN οσεύς : PN οσεᾶς :: -εύς : -εᾶς. — § 12. Schlußbemerkung.

1. Es ist eine bekannte Tatsache, daß die orthographische Norm in den griechischen Dialektinschriften die "phonetischen", unorthographischen Schreibungen normalerweise weitgehend überwiegt. Trotzdem lassen sich sehr oft in den verschiedenen Dialekten, auch im Eleischen, sporadisch anomale Schreibungen in archaischen — und auch in späteren Texten — erkennen, die trotz des an sich irrationalen Charakters der Schreibfehler im Rahmen der jeweiligen phonologischen Systeme eine Erklärung finden können und für den Linguisten von höchstem Interesse sind.

In dem vorliegenden Beitrag wird der Versuch unternommen, gewisse Formen aus eleischen Inschriften archaischer Zeit zu deuten, die allem Anschein nach einen anomalen Gebrauch der Buchstaben <E> bzw. <I>, <A> bzw. <O> aufweisen: (a) <Ιμ> (falls echteleisch!) mit <I> für /e:/ statt zu erwartendem <E>); (b) <βενοι> (= att. Opt. βίνοιη) in der Folge <ΑΙΔΕΒΕΝΕΟΙ> mit <E> statt <I> für /i:/; (c) <θΟρΑς> (= att. θάρρος) in der Folge <ΝΙΕΑΙΟΙΘΟΡΑΣ> mit <O> für /a/ und umgekehrt <A> für /o/. Für die Interpretation der Formen <Ιμ> und <βενοι>, die die Notierung langer Voka-

le betreffen, ist freilich eine Diskussion des langvokalischen Systems des Eleischen in archaischer Zeit unentbehrlich; die Deutung von <θΟρΑς> bedarf ihrerseits einer Diskussion des kurzvokalischen Systems.

2. Bekanntlich nimmt das langvokalische System des Eleischen im Rahmen der griechischen Dialekte eine Sonderstellung ein. Auffallend ist vor allem, daß für die Notierung des eleischen Avatars vom ererbten idg. *ē seit den ältesten Urkunden <E> (und <H> in Dialektinschriften im ionischen Alphabet) sowie <A> in ganz inkonsequenter Weise gebraucht werden. Die Tatsache, daß der Gebrauch von <A> sich nicht auf phonetische Kontexte beschränkt, welche eine Öffnung von /e:/ (i. e. [ä]) ermöglichen oder erleichtern (wie z. B. vor oder nach /r/ oder neben /e(:)/¹), beweist, daß im langvokalischen System des Eleischen ein Phonem /ä:/ (i. e. ein depalatalisiertes /e:/) existiert hat: hiermit erklärt sich der gleichzeitige Gebrauch von <A> und <E> in ein- und demselben Wort, wie es bei solchen Formen wie *πλαθουοντα* *IvO* 3.8 (ca. 475?) neben *πλεθουοντι* *IvO* 7.4 (ca. 500?), *μΑ* neben *μE* (*μH*) *passim* der Fall ist².

* Die vorliegende Arbeit steht im Rahmen des Forschungsprojekts DGICYT PS-88-0013 "Estudios sobre textos dialectales y lenguas literarias en griego antiguo" (Departamento de Filología Clásica, Universidad Autónoma de Madrid).

1. Für die allgemein anerkannte öffnende Wirkung von /r/, vgl. el. *Φρατρᾶ* (**μῆ*) *passim* bzw. *παταρ IvO* 39.6 (E. 3. Jh. / Anf. 2. Jh.) mit [a:] von /ä:/ in den Kontexten /r__ bzw. /__r. Zu /ä/ → [a] /e__ durch das Prinzip der sog. Differenzierung *maxima*, vgl. el. <εA> gegenüber <εE> (= att. εἴη).

2. Ganz anders zu erklären sind die Formen *μΑ* 4.6, *μΑ/δε* 6/7, *μΑδεμνα* 6 (für **mē*⁰) neben Inf. *πο/δεξαστα* (vor C-) 5/6 (= att. προσδέξασθαι) in der von B. Helly herausgegebenen Inschrift *BCH* 94, 1970, 161ff. (Matropolis, Hestiaoitis: E. 3. Jh.). In dieser thessalischen Mundart ist vielmehr mit einem ganz anders gearteten System (und mit einer Monophthongierung /ai/ > /ä:/) zu rechnen, vgl. J. L. García-Ramón, *Verbum* 10 [= *Actes de la Ière Rencontre Internationale de Dialectologie Grecque*], 1987, 115ff.).

Bemerkt sei en passant, daß die Entwicklung von /e:/ (aus *ē) zu /ä:/ erst nach der ersten Ersatzdehnung (durch Behandlung von *-sR-, *-Rs- und *-In-) stattgefunden hat, wie ich selbst 1975 postuliert habe und von Méndez Dosuna 1980 m. E. entscheidend bewiesen wurde³: sonst ließe sich nicht die Tatsache erklären, daß es an Beispielen von <A> für sekundär entstandenes /e:/ völlig fehlt, vgl. z. B. Εμεν IvO 11.1, Ημεν Schw. 424.7 (4. Jh.) aus *es-men oder αποFE<λ>εοι IvO 4.7 (ca. 475), αποFEλεοιαν IvO 10.3 (4. Jh.) aus *uel-nē- (kein Beleg für † Αμεν, † οFΑλ-).

3. Synchronisch läßt sich nach der herkömmlichen Ansicht⁴ das System der Langvokale des Eleischen zur Zeit der archaischen Inschriften in folgender Weise darstellen:

/i:/	/u:/
/e:/	/o:/
/ä:/	
/a:/	

In diesem offensichtlich asymmetrischen System ist m. E. folgendes zu vermuten:

(1) eine halbgehobene Artikulation von /e:/⁵, denn in der vorderen Vokalreihe stehen drei Vokale, /i:/ /e:/ und /ä:/: im Prinzip sind sporadische Schreibfehler, und zwar <I> für /e:/ und umgekehrt <E> oder <H> für /i:/ (inverse Schreibung), möglich.

(2) eine nicht-gehobene Artikulation von /o:/, und zwar /ɔ:/, denn es gibt in der hinteren Reihe nur zwei Vokale /o:/ und /u:/ und dementsprechend ist der *marge de sécurité* (in Martinets Terminologie) zwischen den beiden breiter: prinzipiell wären sporadische Fälle von <O> für /a:/ und umgekehrt von <A> für /o:/ vorstellbar.

(3) eine hintere (/ɑ:/) oder labiale (/ɛ:/) Artikulation von /a:/: möglich wären dieselben graphischen Schwankungen wie in (2).

Dementsprechend läßt sich das asymmetrische System des Eleischen vielmehr so darstellen:

/i:/	/u:/
/e:/	/ɔ:/
/ä:/	
/ɑ:/	

und demgemäß bleibt die Möglichkeit unorthographischer Schwankungen <E>-<I> bzw. <A>-<O> offen⁶. Es wird im Folgenden zu zeigen versucht, daß die § 1

erwähnten graphischen Abnormitäten in archaischen eleischen Inschriften tatsächlich sich gut mit dem postulierten System der Langvokalen vertragen.

4. Es sei als Exkurs kurz auf die Situation des Attischen eingegangen, in dem als am reichsten belegten Dialekt alle Art Schreibfehler belegt sind. Obwohl das attische langvokalische System (vier Öffnungsgrade auch in der hinteren Reihe, also /i:/ /e:/ /ε:/ /a:/ /ɔ:/ /o:/ /u:/ /ü/) nicht mit dem des Eleischen gleichzusetzen ist, sind die Verhältnisse in der vorderen Reihe fast identisch. Die folgenden, aus S. T. Theodorsson und L. Threatte⁷ entnommenen Schreibfehler stimmen völlig mit den als möglich für das Eleische vorgeschlagenen überein:

<I> für <E> (<H>)	: Ιναί (= εἶναί) Bezley, ARV 18.1 (E. 6. Jh.) u. ä; Is (= εἰς) SEG 15: 44.4 (a. 490/80) u. ä.; συνμεισχ[ι] [v] (= -εἰν) SEG 15: 54. A2 (6./5. Jh.) u. ä;
<E> für <I>	:]εβEvēτο, εβE[vovvτο? (= ἐβτ-νεῖτο, εβῖ[]) Hesp. Suppl. 5, 143, fig. 71.35 (ca. 475/50);]OΣBEN[(]oς βEv[εἰ ?);

3. Vgl. García-Ramón (1975: 71f.), Méndez Dosuna (1980: 181ff.) mit eingehender Kritik über die Ansicht von Bartoněk (1966: 89ff.; 1972: 59, 119 und *passim*; zunächst und ausführlich, vgl. *Eirene* 2, 1964, 97ff.), der Wandel von /e:/ zu /ä:/ im Eleischen sei eine uralte Entwicklung, die vor der ersten Ersatzdehnung zu datieren und dem Einfluß des vorgriechischen Substrats zuzuschreiben sei.

4. Bartoněk (1972: 119), Méndez Dosuna (1980: 185), Thévenot-Warelle (1988: 55).

5. /e:/ heißt "gehobenes" oder "geschlossenes" /e:/, das sich aus der ersten Ersatzdehnung, aus Kontraktionen, vielleicht auch aus der nur einmal (επE IvO 16.13 [ca. 450] für επEI, und zwar vor C-) zu spürenden Monophthongierung von /ei/ (richtig Thévenot-Warelle 1988: 61) ergab.

6. Betont sei ausdrücklich, daß es sich um eine bloße Möglichkeit handelt, die sich ganz isoliert — oder überhaupt nicht! — manifestieren kann: im archaischen Kretischen, das ein mit dem des Eleischen fast identisches System besitzt (/i:/, /e:/, /ε:/, /a:/, /o:/, /u:/), vgl. M. Bile, *Le dialecte crétois ancien* (Paris 1988) 89ff., sind tatsächlich keine graphischen Schwankungen <E> ~ <I>, <A> ~ <O> belegt.

7. S. T. Theodorsson, *The Phonemic System of the Attic Dialect 400–340 B.C.* (Göteborg 1974) 75ff., 78ff., 123; L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions. 1: Phonology* (Berlin–New York 1980) 138.

<A> für <O> (<Ω>) : ἀπαντᾶσιν (= ἀπαντῶσιν)
IG 22: 7434.3 (ca. 350);
 ταν (= τῶν) 1629, 1046 (J.
 325/4) u. ä.;
 ἱερΑι (= ἱερῶ) 2501.16
 (E. 4. Jh.).

Natürlich es ist nicht statthaft, ausschließlich nach dem Vorbild des Attischen die problematischen eleischen Formen zu deuten zu versuchen, aber die attischen Parallelen können als provisorische Rechtfertigung des im vorliegenden Vortrag vorgeschlagenen Schreibfehlermodells gelten.

5. Wenden wir uns jetzt zu den zwei vermeintlichen Fällen (<Ιμι>, <βΕνεοι>) von Schwankung zwischen <E> und <I> im Eleischen.

Was die erste Form anbelangt, ist der eleische Charakter von Ιμι *SEG 11: 1232* (mit <I> statt <E> für sekundäres durch die erste Ersatzdehnung entstandenes /e:/) in einer Weihinschrift aus Olympia (5. Jh.) mit dem Text

τῶ ΔιΦος Ιμι

gegenüber τῶ Διος Εμι *ibid.* 1233 (auch 5. Jh.) im Prinzip zweifelhaft. Dagegen spricht vor allem das intervokalische Digamma in ΔιΦος, das sonst nur einmal in der Form πο]ιΦεοι *IvO 16.18* neben zweimal ποιεοι. 9.18 im Dekret über die Sellinuntier (*IvO 16: ca. 450*) belegt ist. Eine identische Weihung (τῶ ΔιΦος Ιμι) ist in einer archaischen Bronzefigur argivischer Herkunft aus Olympia belegt (*SEG 35: 380, ca. 500/490*)⁸: da -υ- im Ost- sowie im Westargolischen in archaischen Inschriften erhalten bleibt und eine ostargolische⁹ Herkunft von *SEG 35: 380* nicht auszuschließen ist, würde ich vielmehr dazu neigen, die Form <Ιμι> als nicht völlig beweiskräftig für das Eleische zu halten.

6. Ganz anders steht die Sache im Falle von <BENEIOI> im Gesetz *IvO 7.1* (ca. 500): αἱ ΔΕΒΕΝΕΟΙ ἐν τ' ἱεροῖσι βοῖ κα θοαδ<δ>οῖ καὶ κοθαροῖσι τελειαὶ καὶ τὸν θεῶν ἐν τ/αυταί..., die m. E. sicherlich <E> statt <I> für /i:/ aufweist und mit att. (Opt.) βνοίη zu identifizieren ist. Obwohl diese auf F. Bücheler und K. Brand (auch auf W. Dittenberger und K. Purgold)¹⁰ zurückgehende Interpretation nicht allgemein akzeptiert ist¹¹, scheint die Skepsis gegenüber der inhaltlich einwandfreien Deutung von <ΑΙΔΕΒΕΝΕΟΙ> als αἱ δε βΕνεοι ἐν τ' ἱεροῖσι "wenn man im Tempel Geschlechtsverkehr hätte..."¹² kaum ge-

rechtfertigt zu sein.

Der Gebrauch einer Form wie βνεῖν sogar in einem ernsten Text ist ja gut möglich: die Tatsache, daß βνεῖν und βνετᾶν im Attischen außerhalb der Alten Komödie als obszön vermieden werden, während in anderen Dialekten vielmehr solche euphemistische Ausdrücken wie μίσγεσθαι (Hdt. 2.64.1: καὶ τὸ μὴ μίσγεσθαι γυναίξει ἐν ἱροῖσι μηδὲ ἀλούτους ὑπὸ γυναικῶν ἐς ἱρὰ ἐσιέναι οὔτοί εἰσι οἱ πρῶτοι θρησκευσάντες), εἶναι πρὸς (Tegea, 4. Jh.: [εἰ τις ἀν] ἠι [π]ος θελεαὶ *IG 5/2: 4.6*) oder κοιμᾶσθαι (Kyrene, 4. Jh.: ἀπ]ο γυναικος ἀνηρ ταν νυκτα κοιμαθες θυσει ο[τ]/ι κα] δηληται ταν δε ἀμεραν κοιμαθες...) belegt sind, impliziert nicht unbedingt, daß in Elis die Verhältnisse dieselben waren. Ausdrucksvolle Wörter, die in einem gewissen Dialekt in einem hohen *niveau de langue* unvorstellbar sind, dürfen sogar in ernsten offiziellen Texten in anderen Dialekten auftauchen, in welchen sie nicht als obszön empfunden werden. Als Paradebeispiel kommt οἴφειν "futuere" in Betracht: das Verb ist in den gewiß groben Graffiti aus Thera (ΠΗειδιπιδας ωπHe / Τιμαγορας και ΕπHeρης και εγωπH[ομες Schw. *DGE 214/1*; ...τῆδε οἰπHe παιδα 214/2: beide 7. Jh.) und in einem iambischen Sprichwort bei Mimnermos (Fr. 15 West...ἄριστα χολὸς οἴφει...) belegt und wird als obszön im Attischen nicht weniger als βνεῖν vermieden; trotzdem wird οἴφειν auch in den ernsten Gesetzen von Gortyn (ca. 450) sehr oft als *terminus technicus* "vergewältigen" gebraucht, z. B. αἱ κα τὸν ἐλευθερον ἔ / ταν ἐλευθεραν καρτει οἰπει εκα/τὸν στατερανς καταστασει.. ii 2/4

8. Ed. pr. W. Fuchs, *Die Funde aus Olympia* (hrsg. A. Mallwitz – H. V. Herrmann (Athens 1980) 157 Nr. 107 (*non uidi*)).

9. Es sei daran erinnert, daß das Vokalsystem des Ostargolischen identisch mit dem des Attischen ist (und daß demgemäß <Ιμι> in diesem Dialekt gut möglich ist), nicht aber das Westargolische, wo es nur ein mittleres /e:/ gab (ἡμί), vgl. zuletzt Bartoněk (1972: 104f., 130ff.).

10. F. Bücheler, *RhM* 36, 1881, 621ff.; K. Brand, *Hermes* 21, 1886, 312 ("notzüchtigen" zu βία, <E> Irrtum des Schreibers oder Eleismus); W. Dittenberger – K. Purgold, *IvO ad loc.*) Cf. auch Meister (1889: 22 unrichtig zu *βενά [sic] "Weib"); Bechtel, *Gr. Dial.* 2, 829; D. M. Bain, *LCM* 6.2, 1981, 43f.; H. D. Jocelyn, *ibidem* 45.

11. Anders P. Roehl, *IGA Add.* S. 178 Nr. 133c; F. Blaß, *SGDI* 1156 (Schreibfehler für αἱ δ' ἐνβέοι); Skepsis u. a. bei E. Schwyzer, *DGE* 412 *ad loc.*, Thumb–Kieckers, *Hdb.* 238.

12. Bekanntlich war Geschlechtsverkehr in oder bei den Tempeln bestraft (cf. Hdt. 2, 64, 1-2). Cf. antike Zeugnisse bei Jocelyn (1981: 46).

et al. Dasselbe kann auch im Falle von βινεῖν (Grobes im Attischen, Urtümliches im Eleischen)¹³ gelten.

Es besteht also m. E. kein Grund, an der Interpretation von <ΑΙΔΕΒΕΝΕΟΙ> als (el.) αἰ δε βΕνεοῖ (= att. εἰ δὲ βινοίη) zu bezweifeln.

7. Das Präsens βινεῖν stellt gewisse Schwierigkeiten, die nicht nur die Morphologie ("Reimbildung" zu κινέω, δινέω *vel sim.* oder suffigiertes Nasalpräsens *g^wiH-néu- zu *g^wi-néH- [H = *h₂, vgl. βία ?], sicherlich von ved. *jināti* "beraubt" zu trennen¹⁴) sondern auch die Semantik (mit oder ohne Gewalt? hetero- oder homosexuell? zwischen verheirateten oder ledigen Menschen?) betreffen¹⁵. Wichtig für unseren Beitrag ist nur, daß das /i/ von βινεῖν lang ist, wie die Belege aus der Komödie (Ar. Av. 560, *Thesm.* 35 et al.; βινετάω Ar. Lys. 715 et al.) und die iotazistischen Schreibungen der späteren Traditio (Papp. Hippon. Fr. 6.16 West ἐβείνε[υν; Hsch. β[ε]ινεῖν (Solons *Axones*), vgl. Diogen. I, 322: βινεῖν παρὰ Σόλω-νι τὸ βίq, τὸ δὲ κατὰ νόμον ὀπύειν; vgl. auch ζάει βινεῖ [κινεῖ Latte] καὶ πνεῖ. Κύπριοι) eindeutig be- weisen.

Daß in der eleischen Form <βΕνεοῖ> <E> als inverse Schreibung für /i:/ auftaucht, läßt sich ohne Schwierigkeit im Rahmen unserer phonologisch-graphematischen Interpretation (§ 3) erklären¹⁶. Als Parallelen können die § 4 angeführten attischen Formen]εβΕνέτο und εβΕ[νουντο, vielleicht auch]ΟΣΒΕΝ[(]ος βΕν[ει ?) mit <E> statt <I> für /i:/, gelten.

8. Wenden wir uns jetzt zum kurzvokalischen System. Der Buchstabe <A> wird sporadisch für ererbtes *e auch in Kontexten gebraucht, die keine offene Realisierung von /e/ erwarten lassen¹⁷: Gen. Pl. σκευΑὸν *IvO* 13.4 (6. Jh.) gegenüber σκευΕα. 11 in ein- und derselben Inschrift, ευσΑβεοῖ *IvO* 16.15 (6. Jh.), vermutlich auch (Inf.) γνῶμΑν (= att. γνῶναι) in αἰ το[ν] ορκον παρβαινοῖαν, γνῶμΑν τῶρ ια[ρ]ομαῶρ τ' Ὀλυμπιαί *IvO* 10.6 (ca. 475/450: LEX) μ' Αποε-σΗν in einem Aryballos mit dem Text Φῶιος μ' ΑποεσΗν *IvO* 629 (6. Jh.)¹⁸. Solche anomalen, nicht orthographischen Schreibungen, die kaum auf eine kontextbedingten Realisierung [ä] von /e/ beruhen können, sprechen dafür, daß im Eleischen ein Phonem /ä/ existiert hat²⁰, obwohl sich der Prozeß seiner Entstehung (Parallelismus mit dem langvokalischen System?) kaum bestimmen läßt. Die Struktur des Kurzvokalsystems wäre dann mit der des langvo-

kalischen identisch (i. e. (/i/ /e/ /ä/ /α/ /ɔ/ /u/), und demgemäß wären dieselben anomalen Schreibungen wie in § 3 zu erwarten (natürlich mit Ausschluß von <H> und <Ω>, denn es handelt sich um kurze Vokale).

9. Nur ein sicherer Fall von (doppelter) Schwankung zwischen <A> und <O> kann in diesem Zusammenhang angeführt werden, und zwar die Form <θΟΡΑς> (statt <θΑρ(ρ)Ος> = att. θάρρος) im archaischen Theokolos-Gesetz *IvO* 4.7/8 (6. Jh.):

τοι δε ΝΙΕΑΙΟΚΟΙΘΟΡΑΣ κ' / εἰε τοῖς
χρῆματοις...

Obwohl das Ende der Zeile 7 sich nicht eindeutig interpretieren läßt, sind die letzten Buchstaben <ΘΟΡΑΣ> nach der Parallele von Z. 1 (θ[...].ς ε(ᾶ) αυτοι και χρῆματοις. 1) als θάρρος ("Sicherheit")... τοῖς χρῆμάτοις zu verstehen. Der doppelte Schreib-

13. Auf einem ganz anderen Niveau ist der Gebrauch von ἐφενέπω "ankündigen" zu erwähnen, das dem urtümlichen ἐν(ν)έπω "berichten, melden" (Hom. +) entspricht und in ganz prosaischen eleischen (επενποι. 5, επενπ/ετῶ.5/6, μῆνποι, 7 [μῆπενποι?]) in *IvO* 2: 6. Jh.) und lakonischen (εφενεποντι *SEG* 12: 371.3, J. 242) Urkunden auftaucht, obwohl ἐν(ν)έπω seit Homer zur poetischen Sprache gehört. Vgl. dazu zuletzt E. Risch, *ZPE* 60, 1985, 1ff.

14. Vgl. B. Forssman, *MSS* 41, 1982, 42ff. (*ḡiā-: urar. *zi, vgl. av. zī!) Skepsis bei Kl. Strunk, *Nasalpräsentien und Aoriste* (Heidelberg 1967) 126 Anm. 361 und M. Mayrhofer, *KEWAi s. u. jinā-ti*; "Reimbildung" zu κινέω nach T. Gotō, *Die "I. Präsensklasse" im Vedischen* (Wien 1988) 144 Anm. 198.

15. Für solche Fragen verweise ich auf die nicht weniger als fünf (mir bekannten!) Aufsätze über βινεῖν, die zwischen 1979 und 1981 in der *Liverpool Classical Monthly (LCM)* erschienen sind: A. H. Sommerstein, *BINEIN*, 5.2, 1980, 47; H. D. Jocelyn, *Attic BINEIN and English F...*, 5.3, 1980, 65-67; J. Henderson, *Further thoughts on BINEIN*, 5.10, 1980, 243; D. M. Bain, 6.2, 1981, 43; Jocelyn (1981).

16. Ohne Entscheidung Thévenot-Warelle (1988: 54): "Il s'agit, ou d'une faute d'orthographe ou d'une variante locale avec peut-être /e:/ au lieu de /i:/".

17. Für eine Diskussion der kontextbedingten Formen mit <A> für /e/ (z. B. ΦΑργον, υστΑριν *et sim.*) und der abzulehnenden Beispiele vgl. zuletzt Méndez Dosuna (1980: 188ff., 1984: 126ff.), Thévenot-Warelle (1988: 40f.).

18. Pace Méndez Dosuna (1984: 126f.): "acusativo de singular con un infinitivo sobreentendido.....γνῶμᾶν (sc. εχῆν)".

19. Dagegen R. Arena, *StClOr* 17, 1968, 37ff., mit Verweis auf andere (verdächtige) außereleische Parallelen von <A> für /e(:)/. Vgl. auch M. Peters, *Die Sprache* 33, 1987, 265 (IC 33: G 182).

20. Cf. Bartoněk (1966: 91f.; 1972: 60ff.); García-Ramón (1990: § 14); Thévenot-Warelle (1988: 43 "phonème /ä/ dont la distribution serait limitée").

fehler (<A> für *o und umgekehrt <O> für *a) läßt sich am besten erklären, wenn man mit einem labialen /e/ (oder hinteren /a/) und mit einem offenen /ɔ/ rechnet.

10. Es sei endlich auf die auffallende Form <γρ[α/ο]φΕΑς>²¹ in der Folge ΠΥΡΡΟΓΡ[.]ΦΕΑΣ. 1 in dem neuerdings von Siewert (1981) edierten Urteil der Eleer (Olympia, ca. 470, = SEG 31: 358) eingegangen, die im Prinzip auch graphematische Schwierigkeiten stellen könnte:

Αγαλμα Διος Πυρρῶ(γ?) γρ[α]φΕΑς vac.
 και Χαριξενος και τοι μαστροι vac.

.....

Gegen die Interpretation als Nom. Πύρρω(v) (oder Πύρρος) γρ[α/ο]φέας²² (i. e. -ἑās = -εύς) lassen sich im Prinzip zwei Einwände erheben:

(1) im Eleischen sind sowohl γροφεύς (IvO 2.7) als auch die Namen auf -εύς (mit kurzem Stammvokal -εμ- oder eher -ἄμ-)²³ belegt, wobei letztere nicht nur als Volksnamen (Nom. Pl. ΑλασυΕς IvO 258 [ca. 450], Dat. Pl. ΜαντινεΣι /-essi/²⁴ IvO 16.17 [ca. 450]) sondern auch Appellativa (βασιλΑες IvO 2.3, ι<α>ρ<Α>ος, Bronze <ΙΑΦΑΔ>, IvO 13.7 [ca. 475]) gut bezeugt sind.

(2) im Altgriechischen gibt es m. W. keine Dublette auf -ἑās von Appellativa auf -εύς²⁵; belegt sind solche Dubletten nur im Falle von Kurzformen von als Personennamen (PN) fungierenden Τερψίμβροτος-Komposita (z. B. Μνᾶσεύς: Μνᾶσέας, cf. Μνᾶσι^ο und ähnliches).

Es wäre dann verführerisch, eine Interpretation als Gen. Πύρρω γρ[α/ο]φέος vorzuschlagen: die Schreibung <ΕΑΣ> könnte dann eine Folge von /ä/ (notiert <E>) und offenem /ɔ/ decken (dessen Realisierung sehr nahe zu labialem /a/ (/æ/) war: <A> wäre dann eine inverse, nicht orthographische Schreibung. Aber leider sieht sich diese Interpretation einem höchst gravierenden Einwand ausgesetzt: nach der syntaktischen Norm in offiziellen Urkunden werden die Beamten als eine Art Zeitangabe entweder im Nom. oder mit ἐπί + Gen. erwähnt; von einer Ausnahme abgesehen, und zwar Siewert 1987. 8ff: Δαιμαχῶ δαμιω/ργῶ, κατακω Αγησιδα/μω, Διω μηνος..., ist der Gebrauch vom bloßen nicht-partizipialen Gen. m. W. ausgeschlossen und demgemäß entbehrt die Erklärung von <γρ[.]φΕΑς> als Gen. Sg. praktisch jeder Grundlage²⁶.

11. Sind wir endlich bereit, die Form <γρ[.]φΕ-

Ας> als die erstbelegte, phonetisch einwandfreie²⁷ Dublette auf -ἑās zu Appellativa auf -εύς im Altgriechischen zu betrachten, dann bedarf die Form einer ausschließlich morphologischen Erklärung. Im Prinzip läßt sich vermuten, daß die Ausbreitung der Namen auf -ἑās auf gewisse konsonantische Stämme, die im Ionischen (und im Neugriechischen) gut belegt ist²⁸, auch in anderen Dialekten stattgefunden hat. Zugunsten dieser Möglichkeit würde eindeutig die Form αγαλματοφωρᾶν .13 (/a: n/) auf der Bronze von Szanto (Schw. DGE 424.13, Olympia: ca. 350) sprechen, die einen Nom. Sg. -ἑās voraussetzen scheint²⁹; eine auffallende Parallele bietet thess. ο λειτορᾶς BCH 94, 1970, 161ff. Z. 20, ο λειτ]ορᾶς, 21 (gegenüber üblichem echtthess. λείτορ) in der 1970 von B. Helly edierten Konvention der Basaidai (Mantropolis: E. 3. Jh.). Im Falle der Substantiva auf -ἑās hätte auch der Parallelismus mit den Kurzformen von PN auf ὀσεύς : ὀσέας mitgewirkt, und zwar nach der folgenden Proportion:

Μνᾶσεύς (el. /ὀsäu-s/) : Μνᾶσέας (el. /ὀsä(u)-a: s/

21. Liste der verschiedenen vorgeschlagenen Interpretationen bei Siewert (1981: 234 Anm. 30).

22. Bemerkt sei auch, daß in dieser Inschrift sowohl <N> wie auch <Σ> vor Gutturalis regelmäßig notiert werden: Χαριξενος και, 2, α]πεγνοϋ και, Θεσπιεσιϋ και, 5, δικασταμεϋ και.ο.6.

23. Vgl. dazu ausführlich Méndez Dosuna (1984: 132) und García-Ramón (1990: § 13).

24. Vgl. García-Ramón (1988: § 15 mit Anm. 51) mit Diskussion anderer vorgeschlagener Interpretationen.

25. Cf. J.-L. Perpillou, *Les substantifs grecs en -εύς* (Paris 1973) (auch brieflich 15.2.1989).

26. Auch erweist sich die Frage als überflüssig, warum <γρ[.]φΕΑς> und nicht die zu erwartende Schreibung <γρ[.]φΕΟς> oder <γρ[.]φΑΟς> (vgl. das Nom. Pl. βασιλΑες) vorkommt.

27. In <γρ[.]φΕΑς> kann <ΕΑ> keine inverse Schreibung statt <E> für /-e:/ (also "triphyl." -ής, wie im Arkadischen) darstellen, denn <ΕΑ> und <Η> (<E> in archaischen Texten) sind weder im Eleischen noch im Arkadischen belegt — und auch nicht zu erwarten: die Folgen /e-a/, /e-o/ bleiben im Arkadischen (und demgemäß vermutlich auch in der hypothetischen "triphylischen" Mundart, wenn es tatsächlich eine gegeben hat, was ich kaum glaube!) unkontrahiert, egal ob --s- oder --y- (aber vgl. neuerdings δ]εΦαλωσαι BCH 11, 1987, 167ff. Z. 21 in Mantinea, Anf. 4. Jh.) weggefallen ist (vgl. Thumb-Scherer, *Hdb.*, 120; m. W. gibt es kein Beispiel mit Wegfall von *j-). Ähnliches passiert allerdings auch im Eleischen, vgl. ΦετΕΑ IvO 10.3 oder αδΕΑλ<τ>ωηαι Schw. DGE 424.12 (4. Jh.), also kein *δΗλο- (att. δῆλο-).

28. In diesem Sinne wäre *mutatis mutandis* el. γρ[α/ο]φέας ein Vorläufer vom Neugriechischen Typ βασιλιάς /vasiljás/.

29. Zur Isofunktionalität von -ἑās und -εύς, vgl. M. Ciantelli, *SSL* 15, 1975, 131ff. (*non uidi*).

γρα/οφεύς (el. /-äü-s/) : x ---> x = γρα/οφέ(F)ᾱς³⁰
(el. /-ä(u)-a: s/).

12. Zusammenfassung: der unerwartete Gebrauch gewisser Buchstaben in einigen rätselhaften, anscheinend anomalen Formen des Eleischen wie <βΕνεοι> (= βτνοίη) und <ΘΟρΑς> (= θάρρος), vielleicht auch <Ιμι> (= εἰμί) läßt sich im Rahmen des hier vorgeschlagenen lang- und kurzvokalischen Systems ohne Schwierigkeit erklären. Demgegenüber bedarf vermutlich der Nom. <γρ[.]φεΑς> einer morphologischen Erklärung, obwohl die Sache z. T. noch beim *non liquet* verbleibt. Es ist zu erwarten — oder zumindest zu hoffen —, daß die in dem hier zu beendenden Beitrag vertretenen Positionen sich durch neue Schreibfehler in zukünftigen dialektalen Urkunden des Eleischen teils bestätigen, teils verfeinern, notfalls auch umbauen ließen.

J. L. GARCÍA-RAMÓN

30. Bemerkte sei auch, daß die partielle Ausbreitung der Nomina auf -ἔας im Eleischen nicht vollständig ist, vgl. die obengenannten Formen auf -εύς (§ 10). Ähnlich ist die Situation der männlichen Namen auf -ᾱ(ς), wie das Nebeneinander von ἔτᾱς und τελέστᾱ (pace J. Méndez Dosuna, *Glotta* 60, 1982, 76) in der Rhatra *IvO* 9 (ca. 500: αἰτε ετᾱς αἰτε τ/ελεστᾱ αἰτε δᾱμος. 8/9) und vielleicht auch der neuerdings belegte, gewiß rätselhafte PN Προνόᾱ. 12 (Mask. oder Fem.?) in einer neuerdings von A.-I. Triante (vgl. Siewert, 1987) edierten triphyllischen Urkunde von ca. 399/6 bewiesen.

ABGEKÜRZT ZITIERTE LITERATUR

- (In Auswahl; auch Bechtel, *Gr.Dial.* [*Die griechischen Dialekte* 1–3, Berlin 1921–1924]; Thumb–Kieckers und Thumb–Scherer, *Hdb.* [*Handbuch der griechischen Dialekte* 1–2, Heidelberg 1932, 1959]; andere Standardwerke werden nach den gewöhnlichen Abkürzungen zitiert.)
- Barkoněk 1966: A. Bartoněk, *Development of the long-vowel System in Ancient Greek Dialects* (Praha).
- Barkoněk 1972: *Classification of the West Greek Dialects at the time about 350 B.C.* (Amsterdam–Praha).
- García-Ramón 1975: J. L. García Ramón: En torno a los dialectos griegos occidentales, *CFC* 9, 53–78.
- García-Ramón 1990: Proportionale Analogie im Griechischen: Der Dativ Pluralis der 3. Deklination in den aiolischen und westgriechischen Dialekten, *Glotta* 68 (im Druck).
- Jocelyn 1981: H. D. Jocelyn, BINEIN yet again, *LCM* 6.2, 45–46.
- Meister 1889: R. Meister, *Die griechischen Dialekte auf Grundlage von Ahrens' Werk De graecae linguae dialectis II* (Heidelberg).
- Méndez Dosuna 1980: J. Méndez Dosuna, Clasificación dialectal y cronología relativa: el dialecto eleo, *StPhS* 4, 181–201.
- Méndez Dosuna 1984: Observaciones sobre la pretendida evolución ε > α y la flexión de los sustantivos en -εύς en el dialecto eleo, *Emerita* 52, 125–138.
- Siewert 1980: P. Siewert, Eine Bronze-Urkunde mit elischen Urteilen über Böoter, Thessaler, Athen und Thespiäi, *X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia* (Berlin) 227–248.
- Siewert 1987: Die neue Bürgerrechtsverleihung der Triphylier aus Mási bei Olympia, *Tyche* 2, 275–277 (= *SEG* 35:389).
- Thévenot-Warelle 1988: A. Thévenot-Warelle, *Le dialecte grec de l'Elide. Phonétique et Phonologie* (Nancy 1988).

SUMMARY

ABNORMAL ORTHOGRAPHY AND THE ELEAN VOCALISM

The anomalous spellings <Ιμι>, <βΕνεοι> and <ΘΟρΑς> in archaic Elean inscriptions are to be explained on the basis of the assumption of the asymmetrical structure of both the long and short vowels systems of the dialect: |i(:)|, |e(:)|, |ä(:)|, |α(:)|, |o(:)| |u(:)|, or better |i(:)|, |e(:)|, |ä(:)|, |α(:)|, |ɔ(:)|, |u(:)|. The spelling <Ι> for <Ε> in 1.sg. <Ιμι> (= att. εἰμί), if really “echteleisch”, could speak in favor of the narrow articulation of |e(:)|. <Ε> is an inverse spelling for <Ι> in βΕνεοι (= βτνοίη); the obscene character of βνεῖν in Attic and in some dialects, in which eu-

phemistic expressions are used, does not necessarily imply that the term could not be used in legal texts in other dialects in which it was not felt as obscene (cf. e.g. οἴπεν [= οἴφειν] in the Gortinian Law code). Finally <ΘΟρΑς> (= θάρρος) represent a double inverse spelling (<Ο> for <Α>, <Α> for <Ο>).

The form <γρ[.]φεΑς> does not conceal an inverse spelling for gen. γρ[.]φε/ΑΟς but a nominative form in -έ-ας due to the early extension of (non Ionic) -ας at the expense of consonantal stems, in Elean.

REMARQUES SUR LE PRÉTENDU SOUS-DIALECTE DE LA TRIPHYLIE

1. L'hypothèse selon laquelle un parler triphylien aurait pu exister dans le milieu éléen a été soutenue depuis Meister (1889, 10-15) à la lumière d'un décret concernant les habitants de la ville triphylienne de Scillonte (*IvO* 16), trouvé cependant à Olympie. Il s'agit d'un document dirigé contre les habitants de la ville en cas d'une possible révolte contre les Eléens. Compte tenu de certains traits linguistiques remarquables présents dans le texte, il se pourrait que le décret ait été rédigé avec des termes et tournures propres au terroir.

L'hypothèse d'un sous-dialecte triphylien a été reprise d'une façon plus ou moins implicite chez des auteurs tels que Kieckers (1932, 236-237)¹, mais ce n'est qu'à partir de Kiechle (1960) qu'elle a été abordée d'une façon plus approfondie. Ce dernier savant suit deux voies différentes dans son enquête: (a) il essaie de montrer à l'aide de certains passages d'auteurs littéraires d'une part², que les habitants de la région triphylienne ne provenaient pas originellement de la même souche que les Eléens, et de l'autre, qu'ils ont joui d'un certain statut spécial (peut-être une sorte d'autonomie) à un moment donné de leur histoire; (b) il reprend l'idée de Meister selon laquelle les habitants de la Triphylie auraient parlé un sous-dialecte spécial dont les traits caractéristiques se laissent entrevoir cette fois-ci non seulement à partir de l'inscription *IvO* 16, mais aussi d'un texte provenant de la ville triphylienne de Lépréon (*vid. infra* § 2).

Dans notre enquête on abordera le dossier des traits linguistiques qui ont été considérés d'une façon ou d'une autre comme triphyliens³ en nous écartant de toute considération historique et de tout témoignage non attesté épigraphiquement. Il va sans dire que les conclusions auxquelles on arrivera ne peuvent nullement ni confirmer ni infirmer les résultats que l'on peut tirer d'un rapprochement historique ou historiographique fourni par les sources littéraires, qui constitue à lui seul une autre recherche indépendante en principe de la nôtre.

2. Le corpus des inscriptions étant à présent très limité malgré l'apparition de nouveaux textes, on emploiera le terme triphylien dans la signification la plus large: on y inclura donc non seulement les documents provenant des villes triphyliennes, mais aussi l'inscription *IvO* 16 en rapport direct avec Scillonte. Ce n'est donc que d'une façon purement conventionnelle que l'on utilisera le terme triphylien, qui apparaîtra pour cette raison dorénavant entre guillemets.

Le dossier "triphylien" dont nous nous sommes servis est le suivant: *IvO* 16 (Olympie, 450-425); *SEG* 15 n. 253 (Lépréon, V s. a.C.); *SEG* 31 n. 356 (Kombothékra, 550-500); Siewert *Tyche* 2, 1987 (Vallée de l'Alphée, IV s. a.C.)⁴.

D'autre part, soulignons le critère méthodologique sur lequel s'appuiera notre analyse des faits: on n'admettra comme "triphylien" que les traits spécifiques et exclusifs de la région, c'est-à-dire, s'opposant d'une façon constante à leur contrepartie attestée dans le reste du corpus des inscriptions éléennes. Le cas échéant, on fera mention d'autres dialectes grecs qui pourront illustrer et peut-être éclaircir en quelque mesure les faits que nous nous proposons d'envisager.

3. On rassemblera les traits linguistiques jusqu'ici considérés comme "triphyliens" en divisant la plupart des paragraphes suivants en (A) (inscriptions "triphyliennes") et (B) (inscriptions éléennes).

1. D'autres auteurs semblent plus prudents, cf. Bechtel 1923, 822.

2. Cf. Strab. VIII 335; Hdt. VIII 73; Xén. Hell. VI 5, 2; *vid. Kiechle* 1960, 337-341.

3. Nous n'avons pas analysé la totalité des traits considérés par Meister, comme "triphyliens". On a choisi simplement ceux qui ont été postérieurement admis (*vid. Thumb-Kieckers* 1932, 236) en laissant de côté ceux qui ont été exclus par les propres défenseurs de l'hypothèse du triphylien.

4. La référence des inscriptions sera la suivante: *IvO* 16; *SEG* 15; *SEG* 31; Siewert 1987.

3.1. Graphie <Z> pour noter l'aboutissement de *dj, *j- (Meister 1889, 11; Thumb-Kieckers 1932, 237; Kiechle 1960, 341):

(A) *IvO* 16: <Δ> /d/, Νικαρχιδαι .1.11; δαμιοργια .2; ΔΙ .6.7.12; τοδε .19, etc.

<Z> /dd/, καζαλεμενον (<* κατ-δαλεμενον) .19; [εμ]ιολιζοι (<* dj) .8.

(B) *IvO* 5 (500): <Δ> /d/ et /dd/ (<*dj), δε .2; Δι .4; [θ]ῶαδῶν .3; *IvO* 9 (500): δε .3; δεοι .3; δαμος .9; καδαλεμενοι (<*td) .6-7; καδαλεοιτο .8; *IvO* 14: επιδεκατῶν .1; χραιδοι .3, etc.

IvO 3 (475): <Z> /d/, ζιφ[φυιον] .1; ολυμπιαζῶν .2; ζικαια .5, etc.

On constate en effet dans *IvO* 16 la présence de la graphie <Δ> pour noter l'avatar de l'ancien /d/, mais <Z> pour la géminée /dd/ (quelle que soit l'origine de /dd/, c'est-à-dire, provenant tantôt de *dj, tantôt d'une ancienne géminée). Dans le reste des inscriptions éléennes on vérifie l'emploi exclusif de <Δ> pour la notation de /d/ ou /dd/ ou bien celui de <Z> pour /d/ et probablement aussi pour /dd/ malgré le manque d'exemples pour ce dernier cas⁵. On pourrait alors (si ce n'est pas une conséquence répondant à un simple hasard de la documentation) apercevoir dans les inscriptions éléennes l'emploi exclusif et non alternant de <Δ> ou bien celui de <Z> pour la notation de /d/ et /dd/. L'inscription *IvO* 16 s'écarterait de cette façon du reste des inscriptions éléennes avec la distinction graphique de /d/ (graphie <Δ>) et de /dd/ (graphie <Z>). Cependant, et ceci pourrait être d'une certaine importance, il existe une autre inscription éléenne qui présente deux signes différents pour la représentation graphique de /d/ et /dd/: Schwyzer 424 (350): <TT> /dd/, νοστιτην .7; ατταμιον .7; <Δ> /d/, δε .1; δαμοσιωμεν .3. En dehors alors de l'utilisation d'une graphie (<TT> et <Δ> dans le cas de Schwyzer 424) ou d'une autre (<Z> et <Δ> dans *IvO* 16), la situation pourrait être identique dans les deux inscriptions: /d/ et /dd/ y reçoivent une graphie différente⁶. Il faudrait alors, à notre avis, se demander pourquoi on distingue graphiquement /d/ et /dd/ et si l'on pourrait en déduire des conclusions d'ordre phonétique. Ce faisant, on envisagerait un problème à résoudre dans l'ensemble des inscriptions éléennes et non pas restreint à une inscription susceptible de refléter un trait proprement "triphylie".

3.2. Notation de l'aspiration initiale (Meister

1889, 12; Kiechle 1960, 340):

(A) *IvO* 16 ποθελομ[ενῶ] .10; *SEG* 31 ηιαρον Αρταμιτος Λιμνατιος; *SEG* 15 ηυιος.

(B) *IvO* 12 (475-450) αφεκε .2-3.

Si l'on tient compte du fait que /h/ initial devant voyelle s'est amui comme le montrent les graphies en cas d'élision et l'absence de la marque que présentent déjà les inscriptions éléennes le plus anciennes⁷, l'exemple "triphylie" ποθελομ[ενῶ] avec graphie <Θ> au lieu de <Τ> est remarquable.

La forme, malgré tout, trouve une contrepartie dans une inscription éléenne, non rattachée cette fois-ci à la région triphylienne: il s'agit de αφεκε mentionné plus haut. Les deux cas pourraient remonter, cependant, à l'époque où l'aspiration existait encore, constituant dès lors de véritables archaïsmes en éléen. Du point de vue synchronique, les deux termes auraient pu avoir été sentis à un moment donné comme un seul mot, l'aspiration n'y étant plus en position initiale. Disons en plus que le phénomène de l'amuissement concerne l'inscription *IvO* 16 où, à l'exception justement de ποθελομ[ενῶ], l'absence de la notation de l'aspiration y est présente (cf. κ' α πολις .7).

D'autre part, j'analyserais volontiers différemment les termes ηιαρον et ηυιος dont le signe de l'aspiration initiale est noté. Toutefois, ηιαρον pourrait, à notre avis, appartenir à une inscription non spécifiquement triphylienne. La raison repose sur l'invocation de la déesse Artémis avec l'épiclèse Λιμνατις, fort bien connue en Laconie et en Messénie, comme le montrent plusieurs attestations épigraphiques et aussi des notices fournies par Strabon et Pausanias à ce sujet⁸. Malgré cette dernière possibilité, ces deux exemples (ηιαρος et ηυιος) pourraient en effet constituer un trait propre et exclusif du parler de la région triphylienne. Pour notre connaissance du dialecte éléen, l'apport des deux formes n'est certes pas négligeable, mais il ne faut pas le surestimer non plus. On dispose en effet d'autres exemples de flotte-

5. Néanmoins l'utilisation de la graphie <Z> pour noter le résultat de *j- (dont l'évolution est la même que *dj-) n'est pas inconnue. On compte un seul exemple: Ζευξια[ι] *IvO* 15 (450-425), mais l'inscription ne nous livre aucun cas de /d/ ou /dd/. *Vid.* pour les exemples Thévenot-Warelle 1988, 108-109.

6. Pour une interprétation des différentes graphies employées dans les inscriptions éléennes *vid.* Méndez Dosuna 1989.

7. *Vid.* Thévenot-Warelle 1988, 89-93.

8. *Vid.* Strab. VIII 362; Paus. IV 31, 3; *IG* 5, 1 n. 1431.38-39 (Messénie, 78 p.C.).

ments graphiques semblables dans d'autres régions grecques. Il est intéressant de souligner dans le même ordre d'idée que dans la région de l'Ouest et de Nord-Ouest de l'Arcadie il y a des indices en faveur d'une psilose ancienne, tout au contraire de ce qui arrive dans le reste de l'Arcadie où la présence de la notation de l'aspiration est constante. Tenant compte du voisinage des régions arcadiennes conservées et de l'Elide, Dubois⁹ invoque l'influence de l'éléen pour expliquer la psilose des inscriptions arcadiennes. On pourrait alors songer à un contact spécialement vivant entre les habitants des deux zones. Mais même si l'on refuse cette dernière hypothèse (qui serait toujours *ad hoc*), le fait important, à notre avis, est le parallélisme que montrent les deux cas, c'est-à-dire, les apparentes incongruités existent dans les deux régions, sans que pour cette raison on doive pencher pour l'existence de divers sous-dialectes indépendants et autonomes dont la raison d'être devrait reposer sur d'autres indices de plus grand poids.

3.3. Absence de rhotacisme en position finale (Siewert 1987, 276):

(A) *SEG* 31: Αρταμιτος Λιμνατιος; *SEG* 15: Αλκανορος ηυ[ι]ος .1; Κορδαφος .2.

IvO 16: τοιρ Μαντινεσι .18; ταρ δε .11; mais αξιοσυλος γενοιτο .6; τας αμερας .3.5; τις μαννοι .19; μευς Ολυμπικος .15, etc.; Siewert 1987: τοιρ Τριφυλιοιρ .1; Μακιστιοιρ .2-3.; τιρ .3; δικαιορ .5; πολιτειομενοιρ .5-6; ταρ Αθαναρ .7-8; mais μηνος .10; Λυσιαδας .10; Αγιας .10; Μεναλκης .11; Αγεμονευς .11, etc.

(B) *IvO* 3 (475): τας πο[λι]ος .3; ανευς βολαν .8; *IvO* 4 (475): χρῆ μ[α]τιοις οτι .1; δραχμας αποτινοι .3; *IvO* 5 (500): ξενος επει .1; αποδοῶ ενῆβει .3; *IvO* 5 (500): θεαρως ειῆ .1; καλιτεροῶ εχῆν .3; *IvO* 12 (475-450): Σφινγαῶ γονον .2-3; ιαρῶ τῶ .4, etc.; *IvO* 9 (500): τοιρ Φαλειοις .1; τιρ τα .8; mais τοις Ἐρφαδοις .1; *IvO* 11 (500-475): τοιρ Χαλαδριοιρ .1; mais τις συλαιῆ .5; *IvO* 18 (425): τᾶρ γᾶρ εν .2; μῆνορ αι .6; mais μανασιοῶ δυο .5.

L'absence du reflet graphique du rhotacisme ne peut être invoqué à l'appui de l'existence du sous-dialecte "triphylien". Bien au contraire, la notation du phénomène n'est pas du tout régulière dans l'ensemble des inscriptions éléennes aussi bien que triphyliennes. Un simple échantillon des faits pourrait suffire¹⁰: dans *IvO* 16 la graphie <P> au lieu de <Σ> se trouve dans des cas tels que τοιρ ταρ, mais manque

absolument dans ceux de τας αμερας τις μαννοι, etc. Dans Siewert 1987, plus récente, la notation <P> est constante sauf quand il y a une pause plus marquée entre les termes de l'inscription (p. ex. dans l'énumération de noms propres). Dans le reste des inscriptions éléennes archaïques on peut relever l'absence totale de la graphie <P> (*IvO* 3, 4, 5, 7), ou bien le flottement entre les deux graphies <P> et <Σ> (*IvO* 9, 11, 12, 18, 718), au contraire de ce qui se passe dans les inscriptions appartenant à une époque plus tardive où la graphie <P> est bien plus fixe.

Bref, étant aléatoire dans les inscriptions "triphyliennes" et éléennes, la notation graphique reflétant le phénomène du rhotacisme semble nous interdire d'en tirer des conclusions en faveur d'un sous-dialecte "triphylien".

3.4. Datif Μαντινεσι (Meister 1889, 11; Thumb-Kieckers 1932, 237; Kiechle 1960, 341).

La forme de dat. plur. Μαντινεσι *IvO* 16.17, dont le /e/ est généralement considéré comme long et rapporté aux nom. *sg.* en -ης de l'arcadien¹¹, est à rejeter du corpus "triphylien" à notre avis. En effet, une nouvelle inscription éléenne publiée par Siewert (1981, 228) nous livre la forme Θεσπιασιν, dat. plur. de l'ethnique Θεσπιεύς dont la structure est semblable à celle de Μαντινεσι. L'exemple Θεσπιασιν invite à y voir une forme Μαντινεσσι à /e/ bref, ainsi que le montre tout récemment García Ramón 1988, pour qui la forme Μαντινεσι répondrait alors à un nom. Μαντινεύς (comme Θεσπιασιν à Θεσπιεύς). Il s'agirait en conséquence d'un datif en -σσι (noté cette fois-ci avec un seul sigma, tout comme οσοι .21 au lieu de οσσοι dans la même inscription), analogique du datif en -σσι provenant des thèmes en -s du type εὐγενής, etc. En effet, les points de contact entre les deux paradigmes sont assez nombreux (en fait, tous les cas sont semblables sauf le nom. *sg.*)¹².

3.5. Le nominatif μευς (:att. μήν) (Meister 1889, 11; Thumb-Kieckers 1932, 237; Kiechle 1960, 341).

Il est malaisé de savoir *a priori* si le nom. μευς

9. *Vid.* Dubois 1986, 50-51.

10. Pour l'exposition des faits, *vid.* Thévenot-Warelle 1988, 78-80.

11. *Vid.* Thévenot-Warelle 1988, 48-49, avec les différentes hypothèses que l'exemple a reçues.

12. *Vid.* aussi Dobias-Lalou 1988, 119-120 pour l'explication des datifs des thèmes en -eus que présentent les inscriptions de Cyrène.

(*IvO* 16 .15) constitue un trait exclusif du “triphylien” puisque le reste des inscriptions éléennes ne nous livre aucun renseignement sur cet aspect. En raison alors du hasard de notre documentation, on ne peut désormais dresser aucune correspondance entre la prétendue forme “triphylienne” et l’hypothétique forme éléenne. Malgré tout, devant les lacunes de notre documentation, on ne doit pas éluder la question, même si nous risquons de faire appel à des formes hypothétiques, c’est-à-dire, non attestées.

On pourrait songer à la possibilité de l’existence d’une forme *μην (ou *μαν) dans une inscription non “triphylienne” et ceci ne constituerait pas forcément une preuve de caractère “triphylien” de μευς. Etant donné que μευς s’explique assurément comme le résultat de l’analogie à partir de Ζεύς¹³, il se pourrait non seulement que μευς ait existé auprès de *μην (ou *μαν) mais aussi Ζεύς à côté de *Ζην ou Ζαν. D’ailleurs on pourrait invoquer à cet égard l’existence de la glose d’Hésychius (quoique de provenance inconnue) Ζάν· Ζεύς. Désormais, μευς et *μην (ou *μαν) d’une part, et Ζεύς et Ζαν (ou *Ζην) de l’autre, auraient pu avoir coexisté dans les inscriptions éléennes, sans que le caractère “triphylien” ou éléen puisse être attribuable en principe à une forme ou à une autre.

3.6. Part. parfait du v. γράφω (Meister 1889, 12; Thumb–Kieckers 1932, 237; Kiechle 1960, 341):

(A) *IvO* 16: γεγραμ[μ]ε[ν]οι .14 (2x), mais ενηγραφενται Siewert 1987, 257.2.

(B) *IvO* 9 (500): εγραμενοι .10.

On a assigné le qualificatif “triphylien” à la forme γεγραμ[μ]ε[ν]οι (*IvO* 16), en face de εγραμενοι (*IvO* 9), attesté dans une inscription éléenne. Il faudrait néanmoins faire mention maintenant de l’existence de la forme ενηγραφενται appartenant au dossier “triphylien”. Mais en dépit de l’existence de cette dernière forme, on signalera que la coexistence dans un même dialecte de doublets avec ou sans reduplication syllabique dans les formes de parfait se produit dans d’autres dialectes grecs. On mentionnera à l’appui de notre argumentation le cas du dialecte crétois où dès l’époque archaïque forme à redoublement et forme à voyelle longue ou brève ont coexisté: εγραπ[αι] Eleutherna 13.7 (VI s. a.C.); ηγραμενα Axos 9. 3-4 (VI s. a.C.); εγραπται G 41 II 6 (V s. a.C.), etc.¹⁴.

Le parallélisme avec notre cas n’est que trop évident.

4. On conclura cette brève enquête en signalant tout d’abord que la valeur des indications fournies par les sources “triphyliennes” ne laisse pas d’être sujette à caution. En effet, la raison principale en est facile à saisir: la minceur des données du terroir. Il est extrêmement difficile de savoir quelles conséquences on peut tirer d’une documentation si clairsemée.

Sans oublier alors les difficultés de départ, on peut affirmer néanmoins que du point de vue strictement linguistique il n’y a aucune raison pour soutenir l’existence d’un sous-dialecte “triphylien”. Il est particulièrement intéressant de noter que seule la présence de la marque de l’aspiration initiale dans deux inscriptions de notre corpus (cf. 3.2.) pourrait être assignable au prétendu sous-dialecte. Mais on aurait tort, à notre avis, de postuler l’existence du parler avec ce dernier argument comme seul appui.

Personne ne doute que des différences intra-dialectales ont existé dans l’Antiquité, tout comme elles existent dans les parlers de n’importe quelle langue de nos jours, mais c’est une hypothèse indémontrable pour l’instant dans le cas de l’éléen.

Toutefois, il va de soi que les conclusions auxquelles nous sommes arrivés peuvent connaître certaines modifications au fur et à mesure que le corpus éléen s’accroîtra avec la découverte de nouvelles inscriptions.

A. STRIANO

13. Vid. Bechtel 1923, 850; Thumb–Kieckers 1932, 246; Buck 1955, 93.

14. Pour une relation des exemples crétois appartenant aux époques archaïque et hellénistique, vid. Bile 1988, 222-224.

BIBLIOGRAPHIE

- F. Bechtel 1923: *Die griechischen Dialekte. II: Die westgriechischen Dialekte* (Berlin).
- M. Bile 1988: *Le dialecte crétois ancien. Etude de la langue des inscriptions* (Paris).
- C. Dobias-Lalou 1988: *Recherches sur le dialecte des inscriptions grecques de Cyrène* (thèse dactylographiée, Paris).
- L. Dubois 1986: *Recherches sur le dialecte arcadien* (Louvain-la-Neuve).
- J. L. García Ramón 1988: Proportionale Analogie und griechische Morphologie, *Colloquium der indogermanischen Gesellschaft: Wackernagel und die Indogermanistik heute* (Bâle, à paraître).
- F. Kiechle 1960: Das Verhältnis von Elis, Triphylien und der Pisatis im Spiegel der Dialektunterschiede, *RhM* 103, 336-366.
- R. Meister 1889: *Die griechischen Dialekte auf Grundlage von Ahrens' Werk "De Graecae linguae dialectis"*, II (Göttingen).
- J. Méndez Dosuna 1989: On the value(s) of Z in archaic elean inscriptions, *1. Internationales Symposium über Achaia und Elis in der Antike* (Athènes).
- E. Schwyzer 1923: *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora* (Leipzig).
- P. Siewert 1981: X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin (*SEG* 31).
- 1987: Die neue Bürgerrechtsverleihung der Triphylier aus Mási bei Olympia, *Tyche* 2, 275-277.
- A. Thévenot-Warelle 1988: *Le dialecte grec d'Elide. Phonétique et phonologie* (Nancy).
- A. Thumb – E. Kieckers 1932: *Handbuch der griechischen Dialekte I* (Heidelberg).

SUMMARY

THE SUBDIALECT OF TRIPHYLIA

In our paper we will try to answer to the question whether a Triphylian sub-dialect can be really assumed according to epigraphical data.

In order to find a solution to the problem we may exploit the so-called Triphylian features: (a) the spelling <Z> for the outcome of *dj *j-; (b) the question whether /h-/ existed in the Triphylian sub-dialect; (c) the absence of rhotacism in final /s/; (d) the dative

Μαντινῆσι; (e) the nominative μευς; (f) the perfect participle εγραμμενος γεγραμμενος.

We will argue that the existence of a Triphylian sub-dialect is based on uncertain grounds. The meagre data are insufficient to reveal unmistakably the existence of whatever sub-dialect in the Elean milieu, which, however, can be assumed from a theoretical point of view in all kind of languages and dialects.

XAMYNH: AN ELEAN SURNAME OF DEMETER

1. The existence of Demeter Chamyne is supported both by two explicit statements by Pausanias and in part also by the epigraphical evidence. Pausanias (6, 20, 8-9) reports the existence of a priestess of the goddess, an office which was bestowed from time to time on different women; she attended the Olympic games from her seat, an altar of white marble¹. In 6, 21, 1 the periegetes places the sanctuary of Demeter Chamyne near the Hippodrom and gives the surname Chamyne a childish etymology, according to which the earth gaped (*χανεῖν*) for the chariot of Hades and then closed up (*μύσαι*) once more; on the other side, he connects the surname with an unknown hero Chamynos². Of these two explanations the former does not stand any linguistic analysis and the latter is based upon the obscure figure of Chamynos, which could be an ad-hoc invention of the historian and can hardly be taken seriously.

On the other side, the form *Χαμυναία* may be assumed in the fragmentary text of the inscription *IvO* 485 (3d C. A.D.), to be understood as

[τὴν *ιέρειαν* τῆς / [*Χα*]μυναίας. 2/3.

The epithets *Χαμυναία* and *Χαμύνη* stand obviously in the same relation as *Ἀθηναία* and *Ἀθήνη*. It is possible, but not sure, that this *ιέρεια* could be identified with the *ιέρειαι* (τῆς) *Δήμητρος*, who are referred to in three inscriptions going back also to the Roman period³.

One may thus assume that, although the existence of an Elean Demeter Chamyne is safely established in the ancient sources, her name was not understandable at all for the Greeks themselves. The modern research of the last century⁴ has gone a step further by associating the name Chamyne with the terms *χαμαί* "on the earth" and *εὐνή* "bed" and such epithets as *χαμαιεὐνης* (Hom.), *χαμεύνης* (Hsch.) "sleeping on the ground", *χαμαιευνάς* (Hom.), *χαμευνάς* (Nonnos) and the like (cf. § 4) and by interpreting it as "who lays or sleeps on the ground". But some aspects of the question, especially the difficulty raised by the final *οὐνή* (*οὐνᾶ*) instead of the expected *οεὐνή*, remain

open and in fact in the current etymological dictionaries the epithet is either ignored (Pokorny, Frisk) or referred to as "peu clair" (Chantraine)⁵.

Since in my opinion the cultural aspects of the goddess and the etymology of her name are closely connected, the aim of the present paper will be, first, to outline those cultural features of this Elean deity which could be relevant for the interpretation of the surname and, secondly, to suggest a solution for the linguistic problem it raises.

2. For our first purpose the following points may be established:

2.1. The existence of significant similarities between the Elean Demeter Chamyne and the standard Eleusinian Demeter: so Pausanias refers to two sitting statues made of ivory and gold representing the Mother and the Daughter (*Κόρη*), which were in the Heraion of Olympia (5, 17, 3: *Κόρη δὲ καὶ Δημήτηρ καὶ Ἀπόλλων καὶ Ἄρτεμις, αἱ μὲν ἀλλήλων εἰσὶν*

1. Paus. 6.20.8-9 ἔστι δὲ ἀπαντικρὺ τῶν Ἑλληνοδικῶν βωμὸς λίθου λευκοῦ ἐπὶ τούτου καθεζομένη τοῦ βωμοῦ θεᾶται γυνὴ τὰ Ὀλύμπια, *ιέρεια Δήμητρος Χαμύνης*, τιμὴν ταύτην ἄλλοτε ἄλλην λαμβάνουσα παρὰ Ἑλείων.

2. Paus. 6.21.1: τὸ δὲ ἕτερον τοῦ ἵπποδρόμου μέρος οὐ χῶμα γῆς ἐστίν, ὄρος δὲ οὐχ ὑψηλόν. ἐπὶ τῷ πέρατι τοῦ ὄρους ἱερὸν πεποιήται *Δήμητρι ἐπὶ κλησὶν Χαμύνη* καὶ οἱ μὲν ἀρχαῖον τὸ ὄνομα ἤγηνται, *χανεῖν γὰρ τὴν γῆν ἐνταῦθα τὸ ἄρμα τοῦ Ἄιδου καὶ αὐθις μύσαι* οἱ δὲ *Χάμυνον* ἄνδρα Πισαῖον Πανταλέοντι ἐναντιούμενον... ἀποθανεῖν φασὶν αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Πανταλέοντος καὶ ἀπὸ τοῦ *Χαμύνου τῆς οὐσίας τῆς Δήμητρι οἰκοδομηθῆναι τὸ ἱερὸν*. Pantaleon was a historical king of Pisa, who helped the Messenians against the Spartans during the Second Messenian War (Strab. 8, 4, 10).

3. Cf. *IvO* 456, 7f.: *ιέρειαν γενομέ/νην τῆς Δήμη/τρος* (149 A.D.); *IvO* 610, 1f.: *Ρηγίλλα ιέρεια / Δήμητρος* (ca. 140 A.D.: this Regilla was presumably the wife of consul Herodes Atticus); *IvO* 473, 7f.: *ιέρει/α Δήμητρος* (212/3 A.D.).

4. Cf. L. Preller, *Griechische Mythologie* 4 I, 1894, 776; A. Fick, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermänischen Sprachen* (Göttingen 1890⁴) 54; G. Curtius, *Grundzüge der griechischen Etymologie* (Leipzig 1879⁵) s. u. *χαμαί*.

5. Cf. J. Pokorny, *IEW* (also *W.-P.*); H. Frisk, *GEW*; P. Chantraine, *DELG* s. u. *χαμαί*.

ἀπαντικρὺ καθήμεναι)⁶; in 6, 21, 2 the author tells us about another old sculptural group of both deities located in the sanctuary of Demeter which was replaced by a new one made of Pentelic marble by Herodes Atticus' command (*ἀγάλματα δὲ ἀντι τῶν ἀρχαίων Κόρην καὶ Δήμητρα λίθου τοῦ Πεντελῆσιον Ἰθναῖος ἀνέθηκεν Ἡρώδης*). On the basis of this assumed identity, the epithets of the Elean Demeter may be interpreted in the light of the myths concerning the panhellenic Demeter, as will be showed below.

2.2. The close relationship between Demeter Chamyne and horses. According to Pausanias, her temple was placed near to the Hippodrom⁷. This fact can be not a fortuitous one, since the horses of Hades are reported to have come out of the earth just in this site, as we have seen above⁸. It is also a noticeable fact that in the neighbouring Arcadian town of Telpousa, according to a local tradition reported by Pausanias, Demeter was followed by Poseidon, who lusted after her; so she turned into a mare, Poseidon too changed into a stallion and enjoyed the goddess (8, 25, 5: *πλανωμένη γὰρ τῇ Δήμητρι, ἠνίκα τὴν παῖδα ἐζήτει, λέγουσιν ἔπεσθαι οἱ τὸν Ποσειδῶνα ἐπιθυμοῦντα αὐτῇ μιχθῆναι, καὶ τὴν μὲν ἐς ἵππον μεταβαλοῦσαν ὁμοῦ ταῖς ἵπποις νέμεσθαι ταῖς Ὀγκίου*). The goddess was known in Telpousa as Demeter Ἐρινύς because of her anger against Poseidon; moreover she was worshipped as a horse-headed deity in the cave of Phigalia, where she bore the epiclesis Μέλαινα (Paus. 8, 42, 1)⁹. It is thus highly probable that the myth which Pausanias placed in Olympia was closely connected with — or under the influence of — this horse-shaped Demeter of Arcadia, whose chthonic character seems evident to me: on one hand, because of her relationship with Poseidon, who was originally a god of sweet water and consequently a kind of fertility daimon; on the other hand, on the basis of the surnames she receives in Arcadia, e.g. Μέλαινα (also epithet of the Earth) and Ἐρινύς, like the archaic deities of the deep earth.

2.3. The surname Κονία, which is applied also to Demeter in Olympia, as the text of a dedication of ca. 475–450 reedited by H. Philipp¹⁰ shows:

Ἐρμαῖος: ἱαρός: τᾶς Δάματρος τᾶς [χ]? κονίας.

The adjective κόνιος, undoubtedly derived from κόνις “dust”, is applied also to Zeus in Megara

(Paus. 1, 40, 6) and widely understood as “causing dust” in the moment of his epiphany. This interpretation, however, does not seem to be the only plausible one. More suitable with her nature and with her other surnames would be to understand Κονία “the dusty one” as a reference to her close relationship with the earth and to her peculiarities as a fertility deity¹¹.

2.4. The hierogamy between the hero Iasion and Demeter in Crete “on a thrice ploughed field” (*νεῖω ἐνὶ τριπόλῳ*), according to the very similar accounts by Homer and Hesiod:

ε 125 ὧς δ' ὀπότε Ἰασίῳ ἐϋπλόκαμος Δημήτηρ
ὦ θυμῷ εἶξασα, μίγη φιλότῃτι καὶ εὐνῇ
νεῖω ἐνὶ τριπόλῳ¹².

6. The author of these statues remains unknown. Oberbeck, *KM III*, Tab. VIII, mentions two possible sculptors, Dontas and Doricleidas; cf. also *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae IV 1*, 849 (s. u. Demeter).

7. It is on the basis of this fact that O. Kern, *RE IV* col. 2727 postulates the association of the Demeter of Olympia with the Δημήτηρ ἐφ' Ἰπποδρόμῳ mentioned on the inscription of the Andanian Mysteries; however, the inscription seems to refer to the Andanian Hippodrom itself as was suggested by L. Ziehen, *Leges Graecorum Sacrae* (Lipsiae 1906) 181ff. On the Olympian Hippodrom see the communication of J. Ebert, “Neues zum olympischen Hippodrom”, in the present volume, 000ff. On the close relationship between Demeter and the race-course 4. Two inscriptions from Halicarnassus in A. Maivri “Annuario Scuola Atene” 4-5 (1921–1922) 463 n. 3 and 464 n. 4 (= *SEG IV* 1930, 187 and 188) and one inscription from south Italy interpreted by M. Guarducci, *Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei* 33 (1978) 273–288.

8. Cf. n. 2.

9. Cf. M. Jost, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie* (Paris 1985) especially pp. 63f. and 89f.

10. *Olympische Forschungen* 13, 1981, 220 nr. 813 (= *Olympia IV* nr. 382 = *SEG* 31, 368).

11. Other possible interpretations of the epithet Κονία have been discussed in my paper “Sobre algunos nuevos epítetos de Deméter (3. Κονία)”, *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos* (Madrid 1987 [1989]) 318f., namely a) “the one who raises the dust of the harvest”, which could fit with the agrarian character of Demeter; b) “the dusty one” referring to the long neglected outward appearance of the goddess during her wanderings upon the earth while seeking her daughter; c) “the arena (=dust!) goddess” of the athletes who applied dust on their bodies before wrestling, cf. κόνιστρα “arena for wrestling on” (Lycophr. 867), κόνισσις “exercise in the arena” (Arist., *de caelo* 892a 26), κόνισσασθαι ἀγωνίσασθαι Hsch.

12. Cf. also Hsd. *Theog.* 969 Δημήτηρ μὲν Πλοῦτον ἐγειναιτο, δῖα θεάων, / Ἰασίων' ἥρωι μιγεῖσ' ἐρατῇ φιλότῃτι / νεῖω ἐνὶ τριπόλῳ.

Its fruit was Ploutos, the wealth. Demeter may thus well be understood as the goddess "who lays on the ground" with the hero¹³ and bear such a surname as Χαμόνη, which is clearly connected with χαμαί and εὐνή. The tale points obviously to a kind of fecundation rites which are seen since James George Frazer as a projection of the principles of homeopathic magic, in close parallel to those performed by lads and maids among primitive cultures upon the fields they want to make fertile¹⁴. On the other hand, it is important to stress that the name Iasion itself, a short form of an old compositum used as a personal name, is connected with ἰάομαι "heal"¹⁵; this leads us to suspect that he was a healing hero. Nevertheless two difficulties remain: first the love act takes place on the island of Crete, not in Elis and, secondly, Iasion seems to be strange to Olympia. However, a solution to both difficulties can be reached through a closer examination of the myths on the origin of the Olympic Games and especially of the figure of Iasios, whose identification with Iasion, Demeter's lover, does not raise any difficulty from the linguistic point of view: the coexistence of pairs -ιος : -ίων (Ἰάσιος : Ἰασίων) in one and the same name is regular in Greek, see for instance Οὐράνιος : Οὐρανίων, Κρόνιος : Κρονίων and the like. This probable identity is not problematic from the mythological point of view either¹⁶. Iasios was one of the five δάκτυλοι¹⁷ or Curetes, the Cretan τροφοί of Zeus-Child who, according to a legend reported by Pausanias (5, 7, 7: ἀφικέσθαι δὲ αὐτοῦς (*scil.* τοὺς Ἰδαίους δακτύλους) ἐξ Ἰδης τῆς Κρητικῆς, Ἡρακλέα καὶ Παιωναῖον καὶ Ἐπιμήδην καὶ Ἰασίον τε καὶ Ἴδαν... ὡς τὰ χλωρὰ ἔτι τῶν φύλλων ὑπεστρώσθαι σφᾶς καθεύδοντας), came to Olympia under the leadership of Heracles, the founder of the Games¹⁸. Attention must now be drawn to the following points, which are relevant for our purpose:

a) Iasios, as one of the Curetes, shows also features of healing hero: it is a well-known fact that the apotropaic dance of the Curetes kept Zeus away from his father's wrath; their initiation ceremony to become medicine men is referred to in a fragment of Euripides' *Cretans* preserved by Porphyry¹⁹.

b) Pausanias tells us in the text just quoted that the δάκτυλοι sleep on heaps of olive leaves on the ground²⁰, just like the Selloί of the Dodonean Oracle, who are significantly called χαμαιεῦναι in Homer's *Iliad* (Π 233). Sleeping on the ground is an essential part of the rites of *incubatio* performed in healing or-

acles, which are usually connected with chthonic deities: through the contact with the ground, the consultant gets in touch with the deity below, who gives him the healing answer by means of a dream²¹.

We can therefore conclude that the figure of Iasion, as a variant of Iasios (both healing heroes), is in fact of Cretan origin but not strange to Olympia; the legend of his affair with Demeter goes back also to a Cretan tradition, as many others do²². Let us point out finally that, according to Strabo (8, 3, 30) and Pausanias (5, 14, 10), there was in Olympia in remote

13. Iasion is usually connected with fecundity deities, e.g. as a partner of Cybele (Diod. 5, 48; 5.55).

14. This fertility rite survived until recent times in the Balkans: the corn priestess will have openly coupled with the sacred king at the autumn sowing in order to ensure a good harvest. In Attica the field was ploughed first in spring, then after the summer harvest, finally ploughed again in the original direction during the month of Pynepsion (in autumn) as a preliminary to sowing. Cf. also Hsd., *Op.* 462-464, Plut. *De Iside et Osiride* 69.

15. Ἰασίων ([i: a-si^o] *metri causa* instead of [ia: -si^o], cf. Ἰασώ, a healing deity) is connected with ἰάομαι "heal" (from athem. IE **h₁-h₁ish₂-maj*, cf. hom. MN Ἰαμενός with secondary thematization, cf. J. L. García-Ramón, *O-o-pe-ro-si* (FS E. Risch) (Berlin-New York 1986) 497ff.

16. Cf. O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* I (München 1906) 42.

17. On the δάκτυλοι as healing heroes, cf. J. Harrison, *THEMIS. A Study of the Social Origins of Greek Religion* (London 1963) 50ff.

18. This tradition goes back at least to Pindar (*Ol.* II 4, III 11, X 31). Another tradition about the institution of the Games in their earliest form, namely the contest between Pelops and Oino-maos, is also quoted by Pindar (*Ol.* I 69ff.).

19. Porph., *de abstinentia* 4, 19. For a discussion of the whole fragment, cf. J. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion* (London 1903) Chap. X.

20. These olive leaves ought to be still green in order to transmit the power of the spirits under the earth, who have the trees as a means of getting in contact with the world above, as it has been shown by L. Weniger, *Altgriechischer Baumkultus* (Leipzig 1919) 32ff. (I owe this reference to the kindness of Prof. P. R. Franke, Saarbrücken). It is also to be stressed that the olive tree is in fact the sacred tree of Olympia and that the Olympic victor was crowned with olive leaves and honoured as a tree-spirit, cf. A. B. Cook, *CR* 17, 1903, 268.

21. Cf. L. Deubner, *De incubatione* (Leipzig 1900) and M. Hamilton, *Incubation* (1906) passim; P. Guillon, *BCH* 70, 1946, 216ff.

22. According to G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (New Jersey 1969) 18, the myth of the intimate relation between Demeter and Iasion is later than the Minoan times; the author rejects even its Cretan origin and on the basis of a hardly credible identification of Iasion with the Argonaut Iason he points to the possibility of a Thessalian myth which spread out to Crete, among other regions.

times an Earth oracle, which was later occupied by Zeus, in a similar manner as the old Pythian oracle at Delphi was by Apollo²³. This old chthonic oracle of Olympia might *a priori* have been dedicated to Chamyne and might also have been founded by the Cretan Δάκτυλοι in mythical times²⁴: but this attractive hypothesis can be neither confirmed nor disproved.

3. To conclude with: the bulk of the traditional accounts and the cultural evidence on Demeter speaks strongly in favour of the interpretation as a goddess to whom a surname signifying “lying on the earth” could be strikingly apposite: she shares features of a chthonic deity, she is Κονία “the dusty one” and she has made love “on a thrice ploughed field” (νειῶ ἐνι τριπόλῳ) with Iasion, a hero belonging to a group of Δάκτυλοι who used to sleep on the ground, just like the Selloi Χαμαιεῦναι of Dodona.

4. Let us now turn to the linguistic side of the problem. As has been pointed out at the beginning of the present paper, Χαμόνη (or Χαμόνα in the non-Attic form) is currently associated with such pairs with χαμαιο : χαμο as

a) χαμαι-εὐνή (4th C. A.D.) : χαμ-εὐνή (Aesch. +) “bed on the ground”,

b) χαμαι-εὐνης (Hom. +) : χαμ-εὐνης (Hsch.) “sleeping on the ground”,

c) χαμαι-ευνάς (Hom. +) : χαμ-ευνάς (Nonnos) “id.”²⁵,

in which both χαμαιο and χαμο coexist in the first member of the compound. Since the cultural features just dealt with (§ 2) speak strongly in favour of the assumption that the surname Χαμόνη conceals both the elements underlying these historical compounds, the only difficulty is a linguistic one: the presence of οὐνή instead of the expected οεὐνή.

5. The form of the first element is irrelevant at this point: even on the current assumption of an elision of -αι-²⁶, i.e. Χαμ(αι)εὐνᾶ, the form Χαμόνη would remain unexplained. Two alternative hypotheses could *a priori* be suggested.

5.1. According to the first possibility, Χαμόνη could be understood as the outcome of a phonetic development of Χαμ-εὐνᾶ within Greek itself: the possibility of a spelling <Y> for <EY> (as a result of a late shift /eu/ > /ü [:] / ?) seems to find support in such forms as e.g.

<ΘερΥται> Kretschmer, *GVI* 139 (575–550) for <ΘερEYται>,

<Ερυ[σ]θYς> Hoppin, *ARFV*, Rf. II 260, 40 (530–500) for EYρυ[σ]θEYς>,

<ΘησYς> Kretschmer, *GVI* 193 (end 5th C.) for <ΘησEYς>²⁷,

and the like in Vulgar and Late Attic. At any case one can hardly imagine that the coincidence in the use of such a *forma difficilior* as Χαμόνη both in Pausanias and in *IvO* 485 (cf. § 1) might be due to a scribal error.

5.2. According to the second possibility, Χαμόνη can be understood as the phonetic outcome of an inherited exocentric Indo-European compound *ǵ^hπ^hη^h-h₁unéh₂ (not *-h₁eu^hnéh₂! see below) “having the earth as a bed” or “having his/her bed on the earth”, concealing both *ǵ^hπ^hη^h- (as a variant of *d^hǵ^hπ^hη^h-“earth”)²⁸

23. Another parallel with Delphi is the existence of an ancient hole called στόμιον “little mouth” located under the altar of Themis in Olympia, which is more recent (Paus. 5, 14, 10). Both στόματα must have been Earth oracles in ancient times; on this subject, cf. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion* I (München 1967³) 456ff.

24. F. M. Cornford (in J. Harrison, *THEMIS*, 238) assumes a succession of religious stages in Olympia related to the sacred tree: in the earliest one the olive belonged to the earth, i.e. to Demeter Chamyne; then it passed to Hera, the moon-goddess and finally to the sun, to be associated with Zeus.

25. To a) cf. χαμαιεὐνή *Pap. Gen.* 68.16 (4th C. A.D.); χαμ-εὐνή Aesch. *Ag.* 1540 (Soph.; *Rhesus* 852; Theocr.; cf. also χαμ-εὐνά *IG* 1² 330.5 (=SEG 13.12.231); to b) cf. Π 235: (Σελλοί). χαμαιεῦναι; χαμ-εὐνης: ὁ χαμαὶ κοιμώμενος Hsch.; to c) cf. κ 243: οἷα σῦες χαμαιευνάδες αἰὲν ἔδουσι (also ξ 15); cf. also χαμ-ευνάδες εὔναι Lycophr. 848.

26. Cf. E. Schwyzer, *Gr. Gr.* I, 437; M. Lejeune, *Phonétique*, 318. But there is no other example of internal elision in Greek which could in fact be adduced in support of this view. It is irrelevant at this point the fact that elision is a very frequent phenomenon in Elean, cf. εν τ’ ιαροι *IvO* 7.1 and the like.

27. Examples quoted from S. T. Teodorsson 1974, *The Phonemic System of the Attic Dialect 400–340 B.C.* (Göteborg 1974) 114f. and L. Threatte, *The Grammar of the Attic Inscriptions I. Phonology* (Berlin–New York 1980) 345f. Abbreviations: *GVI*: P. Kretschmer, *Die griechischen Vasenschriften ihrer Sprache nach untersucht* (Gütersloh 1894); *ARFV*: J. C. Hoppin, *A Handbook of the Attic Red-figured Vases I-II* (Cambridge 1919).

28. IE *ǵ^hπ^hη^h:- χαμαι(ο), χαμαλός; cf. Lat. *humī*, Ved. (Gen.-Abl.) *jm-áh*, Av. *za*, Toch. B *kem*; IE *d^hǵ^h(e)ǵ^hπ^hη^h:- Gr. *χθών*, Ved. *kṣam-*, Hith. /*tekan-*/, /*takn-*/, Toch. A *tkan*. Cf. J. Schindler, *Die Sprache* 13, 1967, 192 and *ibidem* 23, 1977, 30ff. and M. Mayrhofer, *Indogermanische Grammatik* I/2 (Heidelberg 1986) 152f.

and the Greek name of the bed (εὐνή), to be interpreted as $*h_1eynéh_2$ (with initial $*h_1$), even if the parallel to Late Av. *unā* “hole in the earth” is far from being safely established²⁹.

The apparently anomalous *u*-vocalism of the second element *ούνᾱ* can easily be explained as the regular outcome of the zero-grade $*-f h_1unéh_2$. It must be stressed at this point that zero-grade, i.e. the loss (or absence) of unaccented *-e-* in the second element of inherited compounds, is a regular device of the Indo-European word-formation as has recently been pointed out by J. Schindler in the case of Greek μέγρι (as a compound $*me-ǵp^h(sr-i)$ which conceals the name of the “hand”)³⁰; the same explanation applies in the case of Ved. *prátīkam* “appearance, face” ($*pré/óti-h_3()kwom$, with /i:/ resulting from $*-i-h_3$ (may be also Hom. ἐνίπη < $*(h_1)eni-h_3kw-$), as against Greek Hom. πρόσωπον, which is surely secondary³¹.

6. To sum up:

a) Χαμύνη turns out to be the phonetic outcome of an inherited compound $*ǵπ^h-h_1unéh_2$ ³² “having the earth as a bed” or “having her bed on the earth” with accent retrotraction.

b) The adjectives with second element *ουνής*, *ουνάς* and its derivatives are to be understood as late

reflections in order to keep distinct the second member of the compound which was not recognizable any more.

We may therefore conclude that the actual phonetic outcome Χαμύνᾱ/ἠ, survived as an archaic surname of the Elean Demeter, the chthonic goddess who was also called Κούια and had made love “on the ground” with the healing hero Iasion.

ANA VEGAS SANSALVADOR

29. Cf. the discussion by M. Peters, *Untersuchung zur Vertretung der indogermanischen Laryngale im Griechischen* (Wien 1980) 50f. A very different interpretation of εὐνή can be found in O. Szemerényi, *O-o-pe-ro-si* (FS E. Risch, Berlin–New York 1986) 430 n. 20 ($*ses-unā > *hehunā$ through dissimilation $> *ehunā > *heunā$ and psilotic [!] *eunā*).

30. J. Schindler apud J. Jasanoff, *Die Sprache* 23, 1977, 162 n. 8 (I owe this reference to J. L. García-Ramón, Madrid UAM).

31. Cf. R. S. P. Beekes, *The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek* (The Hague–Paris 1969) 129; H. Rix, *Historische Grammatik des Griechischen* (Darmstadt 1976) 71. Cf. also M. Peters, *Untersuchungen*, 291. Cf. also Hom. παρθενοπίνα from either $*^o h_3k^w i-h_3k^w-ch_2$ (R. S. P. Beekes, *Development*, 129) or $*^o opi-h_3k^w-ch_2$.

32. Another starting point could be $*ǵπ^h maj-h_1unéh_2$ “having his/her bed on the earth” (i.e. with loc. χαμαί in the first element of the compound, whence $*Χαμαιούᾱ$ and, by internal elision, Χαμύνᾱ). But such a type of internal elision is not supported by any parallel at all (cf. n. 26).

SUMMARY

XAMYNNH: AN ELEAN SURNAME OF DEMETER

The existence of a Demeter Χαμόνη in Elis is supported both by Pausanias (6, 20, 9; 21, 1-3), who gives the surname a childish etymology and associates it with an unknown hero Χάμυνος, and by *IvO* 485 (*aet. rom.*), where Χαμουναία ([τὴν ἰέρειαν τῆς / [Χα]μουναίας, in close parallel with ἰέρεια... τῆς Δήμητρος in order texts) is also quoted. Both epithets stand obviously in the same relation as Ἄθῆνη and Ἄθηναία.

The bulk of the traditional accounts and the cultural evidence on Demeter speaks strongly in favour of the interpretation as a goddess to whom a surname signifying “lying on the earth” could be strikingly apposite: she shares features of a chthonic deity, she is Κομία “the dusty one”, and she has made love “on a thrice ploughed field” (νειῶ ἐνι τριπόλῳ) with Iasion, a hero belonging to a group of Δάκτυλοι who used to sleep on the ground, just like the Σελλοὶ Χα-

μαιεῦναι of Dodona.

From the linguistic point of view we may conclude:

a) Χαμόνη turns out to be the phonetic outcome of an inherited compound $*\acute{g}hm_0-h_1unéh_2$ “having her bed on the earth” or “having the earth as a bed” with accent retrotraction.

b) The adjectives with second element οευνής, οευνάς and its derivatives are to be understood as late refectations in order to keep distinct the second member of the compound, which was not recognizable any more.

Therefore the actual phonetic outcome Χαμόνη/α, survived as an archaic surname of the Elean Demeter, the chthonic goddess who was also called Κομία and had made love “on the ground” with the healing hero Iasion.

THE BRONZE COINAGE OF THE ACHAIA LEAGUE: THE MINTS OF ACHAIA AND ELIS

The intention of this paper is to summarize the results of a study of the later bronze coinage of the Achaian League, and against that background to comment on the issues of the mints of Achaia and Elis. The coins are all of one denomination, 16-22 mm in diameter. They show on the obverse Zeus Nikephoros standing left, resting his left hand on a sceptre; on the reverse is a female seated left, similarly resting her left hand on a sceptre, but holding a wreath in her extended right. The legend has invariably three elements, (1) AXAIΩN (of the Achaians), (2) the ethnic, in the genitive plural, of the city striking the coin, and (3) the names of one, two, or exceptionally three, mint officials. The standard disposition has, on the reverse, AXAIΩN on the left upwards and the ethnic such as ΔΥΜΑΙΩΝ on the right downwards, but there are a number of variations that are to be noted.

Since the early 19th century this coinage has attracted the interest of numismatists as illustrating the statement of Polybius II.37 that the Achaians all used the same coins. With the number of minting cities now standing at 45, possibly 47, this is a remarkable coinage, and we are bound to ask not only when it was struck, but how it was organised.

Hitherto the issues of each mint had simply been assigned to the period between the year in which the city joined the League, and 146 B.C. I start by making the assumption, that I shall attempt to justify later, that this bronze coinage represents a single episode of minting; it must, in fact, postdate the entry of Elis and Messene into the League in 191 B.C., and also, as I shall argue, 188 B.C. As for a *terminus ante quem*, in view of Boehringer's recent proposal to date some of the Achaian League silver coinage to the first century B.C.¹, it is of interest to note that the bronze coinage is securely dated to before 146 B.C. by archaeological contexts. I mention here only the coin found in a closed context under the foundations of the Stoa of Attalos at Athens, the building of which

Virginia Grace now suggests could have started as early as 159 B.C.²

When the material extant was assembled, less than 800 coins being available, it became evident that three major mints, Megara, Argos and Megalopolis — and possibly Tegea may be a fourth such — struck coins with no legend on the obverse of some, but not all of their varieties. At Aigion and perhaps also Gortys only one coin out of several recorded has an anepigraphic obverse; and for Patrai, and for Teuthis, the obverse of the only coin known has no legend. No die link between the coins of these eight cities has yet appeared, so it is in the highest degree improbable that they were struck at a central mint (which is interesting in view of Margaret Thompson's hypothesis of centralised minting of the silver coinage³). The obverse of every other coin recorded bears an inscription.

Since this was to be a federal coinage, and of a new type at that, a coinage decree, including specifications for the issue, must have been passed at a meeting of the Synodos of the League. It was no doubt specified that both AXAIΩN and the genitive plural form of the ethnic of the minting city should be placed on the reverse, since the federation and the individual city were jointly responsible for the issue. Moreover it was natural and indeed a well established convention that the name of the mint official should be placed on the reverse also (given that mint officials change and punch dies normally wear out faster than anvil dies). But even on a coin of about 20 mm space was limited, and the official's name had therefore to be abbreviated, and squeezed into the exergue, or elsewhere. On a coin of the Megara mint in Berlin, providentially one of the few f.d.c. coins of the whole

1. See pp. 163-170.

2. Information generously sent by letter, 21 June 1989; see also V. R. Grace, *Hesperia* 1985, 14-15, 24, 32.

3. The Agrinion Hoard, *NNM* 159 (1968) 100-102.

series, on the reverse vertically downwards between the sceptre and ethnic are traces of a name that had been erased from the die, $\Delta\text{HM}[\text{H}]$, the name that in the fuller form ΔHMHTPI appears clearly on the obverse. Thus it would appear that at Megara, after three varieties with abbreviated names cramped into various corners of the reverse, the die cutters decided to transfer the official's name to the obverse, where there was plenty of space. A similar transition can be shown to have occurred at Megalopolis, Aigion, and (with the ethnic displaced to the obverse) Argos.

A decision to give up trying to squeeze too much lettering on to the reverse might have been taken after informal discussion between the cities concerned, or after referral to the *Damiourgoi*, or, less probably, I think, at the next quarterly meeting of the *Synodos*. At any rate I would suggest that the lead in striking the new bronze coinage was taken by the major mints Megara, Argos and Megalopolis (and possibly Tegea) with issues that lack a name on the obverse; Aigion (and Gortys?) may not have started minting until just before the common adoption of obverse legends; the engravers at Patrai and Teuthis possibly had not received news of the change in format when they started work. This priority in striking by the major mints just mentioned perhaps may be associated with a second noteworthy feature: Megara and Argos are 2 of only 6 mints out of the 45 that struck with regularly aligned dies. (The dies must have been adjusted manually, not mechanically: for Megara, for example, 28 coins have dies aligned at 11, 12 or 1 o'clock, as against one coin with unaligned dies.) This refinement of minting practice, designed, it would seem, simply to give aesthetic satisfaction, is not found in the silver series. In fact, so far as I have been able to discover, it appears, with the exception of a very few issues of Alexander tetradrachms and certain bronze coins of Messene, to be alien to the Peloponnese (though to be categorical about this it would of course be necessary to check sufficient specimens of every variety of Peloponnesian coinage). I wonder therefore whether in the specifications for the bronze coinage, alignment of dies was recommended, that two of the first mints to strike the coins aligned their dies, but that thereafter the recommendation was generally ignored?

Another feature of the bronze coinage that is remarkable is that there are 9 distinctive hands that cut dies for two or more cities; in each case this may range from all the dies recorded for a mint down to

only one of its dies. For our purposes this may be exemplified by four of the groups of mints which lie outside the area of Achaia and Elis. 1. Pheneos and Stymphalos: both obverse and reverse dies show a heavily dotted style; on the obverses both feet of Zeus are close to the base of the sceptre. 2. Tegea / Asea / Pallantion / Kaphyai / Antigoneia / Elisphasioi / Dipaia: a group of dies most of which were cut by the same hand or otherwise are close copies, and which are characterized by the triangular treatment of the Nike; note the short bars on the legs of the seat, the identical form of wreath, and the utilization of the ground line for the horizontal stroke of the omega. Obverses of Asea and Pallantion are certainly by the same engraver, so also the reverses of Tegea and Asea, copied at Pallantion and Elisphasioi; Dipaia shows a rather crude copy. 3. Pallantion and Kleonai each have a reverse die clearly by the same hand, with identical form of seat, and legend in a symmetrical circle. 4. Phigalia and Asine show clearly the same hand. Then there are a number of cases where one mint copies either the style of another or the disposition of its legend; other mints again have a consistent mint style. There remains a small residue of mints whose coins are of indeterminate style. It should also be noted that at least 37 of the 45 cities, including even major ones like Argos and Megalopolis, the minting appears to have been limited to a single episode, because either all varieties are in the name of one man, or they are linked by a common hand or hands. It may therefore be justifiable to suppose that the minting by every city was limited to a single episode.

When this evidence is combined, the picture that emerges, I suggest, is of the coinage spreading from the initiating mints across the Peloponnese; sometimes itinerant engravers would move from city to city, and in other cases the coin of a neighbouring city would be used as a model by the local craftsman. One would imagine that at the *Synodos* at which the decision was taken to launch the coinage someone from Aigion did sketches from memory on papyrus, for example, of the two statues at Aigion (the administrative centre of the League) of Zeus Homagryios and Demeter Panachaia, and handed them to representatives of the cities that were going to start the coinage.

I turn now to the cities of Achaia and Elis at which the coinage was struck. The coins of Aigion have an idiosyncratic disposition of the reverse le-

gend, with AXAIΩN *downwards* on the left and AΓIEΩN *upwards* on the right; also, after the first coin with TE⁴ they show a unique individualistic style. Had the entire coinage started at Aigion, one would expect other mints to have copied this disposition and probably also the style. With the possible exception of stylistic copying at Lousoi in Arcadia they do not, and this would accord not only with the view that the bulk of the coinage started elsewhere, but that it started after 188 B.C. when Aigion ceased to be the regular meeting place of the Synodos.

At three Achaian cities, Patrai, Dyme and Kallistai, the same hand can be seen to have cut dies. We may note the disproportionately small seat, whose back is as high as its legs; Zeus with legs astride; and an almost bell-shaped Nike. Although Patrai struck a considerable number of Achaian League coins in silver, what would appear to be its first known federal bronze issue has recently come to light. Acquired by the British Museum in 1920 and tentatively attributed to Epidauros, it reads on the reverse AXAIΩN on the left upwards, ΠΑΤΡΕΩΝ on the right downwards, and ΣΙΜΟΣ in the exergue. In the ethnic the tau was misread as upsilon; the third from last letter is certainly epsilon, which precludes the reading ΕΠΙΔΑΥΡΙΩΝ, nor is there room for a legend of that length. The obverse is in such poor condition that it is not possible to be sure if it bore an inscription; however the fact that there is a personal name in the reverse exergue strongly suggests that it did not and that like Megara, Argos and Megalopolis, Patrai was one of the early mints striking the federal bronze coins, though in a far more limited way. The engraver would seem then to have moved west to Dyme, where the record again is modest: 8 coins recorded from 7 obverse and 8 reverse dies. Finally he moved on to Kallistai. In Pauly-Wissowa⁵ this small community was located by von Geisau in the vicinity of the grave of Kallisto described by Pausanias (8.35.8) as being near Tricoloni in the centre of the Peloponnese, and indeed Errington lists Kallista[i] as one of the Arcadian demes detached from Megalopolis by Philopoimen⁶. But using the Delphic thearodokoi inscription of 175 B.C.⁷ Meyer has since demonstrated that Kallistai is to be located near the north coast of the Peloponnese, and he sited it at Gardena, south of Rizomylo⁸. A north Peloponnesian location for Kallistai is additionally supported by the fact that the engraver of its Achaian League bronze coins had also worked at Patrai and Dyme. Although it is true that

there are two instances of engravers being seen to have worked at quite distant towns⁹, the natural supposition is that this engraver continued working in the same area, in Achaia.

At Aigira the style of a very prolific engraver who worked first at Corinth and then at Sikyon may well have been copied on two or more of the reverse dies. At Pellene one die would seem to be actually by his hand, but all other dies of Pellene show a perceptible, if not pronounced, mint style and were surely by local engravers. Remarkably the output of that city is larger than that of any other of the 45 that struck the coinage, with 59 obverse dies and 75 reverse dies; this compares with 46 obverse dies for Tegea, 38 each for Sikyon and Argos, and so on. From these figures for Pellene, the use of Lyon's tables for estimating the total number of dies¹⁰ produces 119 obverse dies and a barely credible 512 reverse dies. Possible explanations for this curious phenomenon will present themselves, though they cannot be discussed here; for example, could Pellene have been designated a military rallying post? In contrast, why is only one Achaian League bronze coin of Patrai known, though that city produced a sizable output of federal silver coinage?

Turning to Elis, we note that on their Achaian League bronze coins the Eleans wrote the ethnic without the traditional initial digamma¹¹: ΑΛΕΙΩΝ. (This confused 19th century numismatists, who attributed these coins to Alea¹².) If there is any significance in this, is it possible that unlike their autonomous coinage which was struck at Olympia and was intended to be used by visitors from all over the Greek world, this federal bronze coinage (which I suspect may have been put into circulation locally)

4. With TE on the reverse, Athens Π 254; coins with TEA (*BMC* 138) and TEAE (Split) on the obverse presumably refer to the same mint official and follow the TE issue directly.

5. *RE* 10.2, 1673.

6. R. M. Errington, *Philopoemen* (Oxford 1969) 91.

7. *BCH* 1921, 11f., II, 57ff.

8. *Neue peloponnesische Wanderungen* (Bern 1957), 80 ff.; *RE* Suppl. IX. 379.

9. At Phigalia and Asine in Messenia, and at Pallantion and Kleonai.

10. See G. F. Carter in *Scientific Studies in Numismatics, BM Occasional Paper No. 18*, ed. W. A. Oddy (1980) 17ff.

11. To be discussed in my study of the Achaian League bronze coinage.

12. The attribution to Elis was first proposed by the Rev. Churchill Babington; see J. Leicester Warren, *NC* 1864, 86-87.

will have been struck for use, in the first instance, by the Eleans themselves? Was it even possibly struck at Elis rather than Olympia?

The engravers of the 7 Elis varieties appear to be locals, not itinerants from elsewhere, though the horizontal disposition of the legend on one issue suggests the influence of the cluster of mints in SW Arcadia of which that disposition is characteristic (incidentally in legend disposition the coins of Hypana, the only other Elean mint, are similar to those). The countermarking by Elis of a number of Achaian League bronze coins is being studied by Professor P. R. Franke; here it may be noted merely that so far as can be surmised from our record of the coinage, the countermarking appears to be concentrated on some magistrate-varieties rather than others, and that the same fulminating Zeus countermark was used on one federal bronze coin of Aigion.

Only 9 cities of Achaia and Elis are known to have struck the Achaian League bronze coinage, the 8 mentioned above together with Keryneia. Though there is also one coin which may possibly belong to Leontion, as yet no coins are known for Tritaia,

Rhypes, Pharai, or Boura. But as the present record stands there are 7 of the 45 mints for which there are only 1 or 2 coins extant, so there is a strong possibility that there are further mints as yet unknown. However the distribution of the mints on the map of the Peloponnese shows in addition to a certain concentration in the NE of the peninsula also a concentration round the periphery of Lakonia, with Sparta herself missing; the question therefore arises whether the coinage, which I believe represents a single episode, belongs to a time when Sparta was having one of her periodic border disputes with her neighbours, or even had withdrawn from the League. Conversely there may have been little military action in the NW Peloponnese at this time. *Pace* Chantraine¹³, I would argue that a military purpose is the most plausible explanation for this coinage.

JENNIFER A. W. WARREN
(Mrs. CARGILL THOMPSON)

13. *Chiron* 2, 1972, 188.

SUMMARY

THE BRONZE COINAGE OF THE ACHAIAN LEAGUE: THE MINTS OF ACHAIA AND ELIS

First, the results of a study of the later bronze coinage of the Achaian League are summarized. The coinage presents several interesting features. 9 different-hands can be seen to have cut dies for two or more mints; several cities copy the legend disposition or style of their neighbours; and some cities have individual mint styles. Evidently at 37 of the 45 minting cities, and arguably at all, the coinage represents a single episode. It is suggested that the coinage was launched concurrently at three major mints and spread thence across the Peloponnese.

Secondly, the mints of Achaia and Elis are consid-

ered. The individual style and idiosyncratic legend disposition of the issues of Aigion lend support to the view that the coinage started elsewhere. The same hand can be seen to have cut dies at Patrai (the first known Achaian league bronze coin of that mint?), Dyme, and Kallistai. That Meyer's locating of Kallistai in the north Peloponnese is correct is thus additionally indicated by the coins. Pellene, surprisingly, is the most prolific mint in the entire series. At Elis the absence of the traditional digamma in the legend of this coinage invites comment.

IL RIPOSTIGLIO MONETALE DI POGGIO PICENZE

I dati numismatici emersi dallo studio del ripostiglio di Poggio Picenze o degli Abruzzi apportano nuovi ed importanti elementi alla problematica storica, politica e giuridica relativa alla Lega Achea dopo il 146 a.C.¹. Per esaminare e valutare questi nuovi elementi è utile fare un breve riassunto della storia del rinvenimento².

Trovato nel 1953 vicino L'Aquila — nell'Abruzzo centrale — fu solo in parte consegnato al Museo Archeologico di Chieti, mentre un notevole numero di pezzi finirono acquistati nel 1957 dall'American Numismatic Society. I dati sul ripostiglio vennero pubblicati nel 1961 da Margaret Thompson, da cui furono di nuovo aggiornati nel 1962³.

Il nucleo di Chieti⁴ e quello di New York furono pubblicati insieme solo nel 1969 da M. Crawford che ne fornì anche la località di provenienza⁵.

Ricomponendo tutte le informazioni bibliografiche e d'archivio l'ipotesi più credibile sul contenuto originario del ripostiglio sembra ammontare a ca. 400 pezzi così articolati:

- 2 tetradrammi di Bisanzio con i tipi di Lisimaco
- 1 tetradramma di Nicomede III di Bithynia
- 4 tetradrammi di Ariarate IX di Cappadocia
- 7 tetradrammi di Mitridate VI del Ponto
- 10 dracme dei re di Cappadocia
- 95 tetradrammi ateniesi del New Style
- 250 trioboli della Lega Achea e di poleis peloponnesiache probabilmente più o meno 30 denari sillani.

Delle monete documentate nel Museo Archeologico di Chieti quelle sicuramente più tarde sono (come ben dimostrato dal prof. Boehringer) la dracma di Ariobarzanes I del 92/91 a.C. e i tetradrammi di Mitridate VI (90/89 a.C.) e di Silla (87/86 a.C.). Il termine *postquem* dell'occultamento del ripostiglio è con ogni probabilità fissato dal tetradramma di Quintus e Charmostratos degli anni 86/85 a.C.

Il notevole numero dei trioboli peloponnesiaci aggiunge un ulteriore argomento al fatto, già peraltro ipotizzato⁶, che il ripostiglio sia il bottino di guerra di

1. v. *infra* 163-170.

2. Alla ricostruzione della storia del rinvenimento concorrono le notizie dello scopritore e quelle dell'Archivio della Soprintendenza Archeologica dell'Abruzzo da confrontare con i dati pubblicati dal 1961 al 1973 da studiosi che in varie occasioni si sono occupati specificatamente del ripostiglio o di parte di esso; per il contenuto cfr. M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens* (New York 1961) 504-506 tavv. 181-184; id. *NumChron* 1962, 312; D. M. Lewis, *NumChron* 1962, 281-282; M. Crawford, *RRCH* 1969, n. 255; id. *IGCH* 1973, n. 2056, e ancora, con la revisione parziale del contenuto del ripostiglio: id., *Coinage and Money under the Roman Republic* (London 1985) 319; sulla datazione degli stefanofori ateniesi e in particolare su alcune emissioni sono tornati più volte C. Boehringer, *Zur Chronologie Mittelhellenistischer Münzserien 220-160 v. Chr.* (1972) 25; F. S. Kleiner, *ANSMN* 19, 1974, 18 n. 23; C. Habicht, *Chiron* 6, 1976, 139 n. 54; H. B. Mattingly, *Chiron* 9, 1979, 161; id. in *φιλίας χάριτι*, Miscellanea di Studi Classici in onore di Eugenio Manni, 1980, 4, 1509-1512. Il ripostiglio è stato recentemente oggetto di studio e ne è in corso di pubblicazione il catalogo da parte del professor C. Boehringer che si è occupato specificatamente delle monete ateniesi, di Mitridate VI, dei re di Cappadocia e dei trioboli autonomi di Argo, Messene e Sparta e da chi scrive che ha preso in esame le emissioni della Lega Achea e quelle autonome di Megalopolis.

3. Il nucleo esaminato e in parte acquistato dall'ANS era composto da 28 tetradrammi di Atene, 1 tetradramma di Ariarate IX, 1 di Nicomede, 2 di Lisimaco e 4 di Mitridate VI del Ponto. Nel *Numismatic Chronicle* del 1962, M. Thompson aggiorna sulla base della ricognizione effettuata a Chieti da T. Buttrey, i dati sul ripostiglio che risulta comprendente di: 56 tetradrammi di Atene, 3 di Mitridate, 10 dracme di Ariarate V di Cappadocia e una quantità imprecisata di trioboli della Lega Achea.

4. Una parte rappresentativa delle zecche presenti nel ripostiglio e dei vari periodi di coniazione è dal dicembre 1985 esposta nelle sale della Collezione Numismatica del Museo Archeologico dell'Abruzzo a Chieti.

5. Il ripostiglio fu rinvenuto nel 1953 vicino al sito attuale di Poggio Picenze (in provincia dell'Aquila) durante lavori a mano in una cava di pietra. L'area, collocata nell'Abruzzo interno, doveva in antico essere immediatamente prospiciente una importante arteria di comunicazione, riconoscibile da oggettivi dati archeologici. Il tracciato, di cui conosciamo attestazioni epigrafiche, seguiva il corso del fiume Aterno; cfr. A. la Regina, *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Ricerche sugli Insediamenti dei Vestini* (Roma 1968) XIII, 377-383, G. F. la Torre, *Rassegna di Studi sul Territorio, Via Claudia Nova: L'Alta Valle dell'Aterno in età romana* (Roma 1984) 43; E. Mattiocco, *Centri Fortificati Vestini* (Teramo 1986) 182.

6. Cfr. M. Thompson (Athens 1961) 504.

un veterano sillano, va sottolineato inoltre che per la prima volta abbiamo un ripostiglio contenente trioboli della Lega Achea e peloponnesiaci sicuramente databile in epoca così tarda.

Secondo gli studi tradizionali soltanto due città continuarono a coniare monete d'argento dopo il 146 a.C., ma l'evidenza numismatica del ripostiglio di Poggio Pienze mostra un buon numero di trioboli (198 per l'esattezza) con scarse tracce d'usura, alcuni addirittura fior di conio (96 pezzi) di tipi in gran parte assenti dal ripostiglio di Agrinion⁷ sepolto poco dopo il 129 a.C.

D'altra parte mancano nel nostro tesoretto molti trioboli soprattutto di Elis e di Patrasso presenti invece nel ripostiglio di Caserta rinvenuto nel 1890 e conservato a Berlino⁸.

Passiamo ora all'esame numismatico dei trioboli della Lega Achea contenuti nel nostro ripostiglio. Il gruppo delle monete classificate dalla Thompson I periodo *early*, nell'Agrinion hoard⁹, è rappresentato da un numero esiguo di pezzi (una trentina) con tracce evidenti di usura.

Sono completamente assenti da Poggio Pienze le zecche di Corinto, Elis, Megalopolis, Argo, Corone e Messene; mentre sono rappresentate quelle di Patrasso con due monete della serie [Y e □], e il tridente, e Sicione¹⁰.

Il periodo immediatamente successivo¹¹ è documentato da un esemplare di Patrasso della serie con □-ΔI (Clerk 185) e dalla maggior parte di quelli di Antigoneia contenuti nel nostro ripostiglio¹². La produzione della fase successiva, di breve durata, caratterizzata peraltro da un notevole numero di emissioni quantitativamente cospicue, è documentata per Patrasso, Elis, Messene, Argo, Megara e Megalopolis (n. 1 tav. y).

Notevoli somiglianze stilistiche legano strettamente tra loro le emissioni di questo periodo di Argo (n. 5 tav. w), Megalopolis (n. 1 tav. y) e Patrasso.

Di più difficile argomentazione sembra la divisione *early* e *late* nella produzione di Megalopolis¹³ caratterizzata dalla serie BE (Dengate II, R D2) da una parte e ≡B-KA (Dengate II, 3) e ≡-KI (Dengate II, 4) dall'altra infatti, l'esecuzione delle teste degli esemplari (n. 1 tav. y e n. 7 tav. w) contenuti nel nostro ripostiglio sembra essere della stessa mano. Realizzate in dimensioni maggiori dello standard esse mostrano un buon trattamento della barba e dei capelli a lunghe ciocche, reso con un rilievo piuttosto basso molto vicino agli esemplari autonomi e ai coevi trio-

boli¹⁴ di Elis (n. 2 tav. y).

Anche la serie ≡E-OP (Clerk 304, n. 3 tav. y) di Messene mostra stringenti affinità con gli esemplari di Megalopolis. Le condizioni di conservazione di tutti questi pezzi così vicini stilisticamente tra loro indicano, a ulteriore riprova della loro contemporaneità, che le monete prima di essere raccolte hanno circolato a lungo. La somiglianza stilistica tra alcuni esemplari della serie ΔI (Clerk 187) di Patrasso e quella ΔΩPO (Clerk 120) di Megara già evidenziata dalla Thompson¹⁵ è ben visibile dai nostri esemplari. Il momento immediatamente seguente della produzione è di breve durata ed ha come caratteristica un consistente numero di pezzi di scarsa qualità. Lo stile è frettoloso nella resa delle teste di piccole dimensioni che conservano alcune caratteristiche del periodo precedente eseguite in maniera più sbrigativa e stilizzata. Esempio a tale scopo l'emissione ΔY, ΔYΣΩ (Clerk 280-281) di Elis (n. 4 tav. y)¹⁶ che riproduce in piccolo i dritti precedenti, cosa che accade anche nelle emissioni contemporanee di Argo, Antigoneia (nn. 5

7. Cfr. M. Thompson, *The Agrinion Hoard* (New York 1968) Tabella a pag. 117.

8. Il ripostiglio è stato pubblicato da A. Löbbecke, *Ein Fund Achaischer Bundesmünzen L/N 1908*, 275-303.

9. M. Thompson, *Agrinion*, Tabella a p. 116. Il periodo è quello compreso tra il 195-188 a.C. Esso comprende ben 81 esemplari emessi da Corinto, Sicione, Patrasso, Megalopolis, Argo, Corone e Messene.

10. Per l'individuazione delle serie ci si riferisce all'opera di M. G. Clerk, *Catalogue of the Coins of the Achaean League* (London 1895). Le serie di Patrasso □Y e □ vengono erroneamente elencate rispettivamente col n. 190 sotto Mantinea e con il n. 48 sotto Ceryneia. L'esemplare di Sicione è della serie EY e l'etnico ΣI (Clerk 108).

11. Di questo periodo individuato dalla Thompson tra il 188 e il 180 a.C., in Agrinion sono presenti 111 esemplari delle zecche di Megara, Patrasso, Elis ed Antigoneia.

12. Si tratta di 9 esemplari: 1 della serie □□ (Clerk 195), 3 con CΩ (Clerk 197) e 5 con EY (Clerk 192).

13. La divisione è argomentata dalla Thompson, *Agrinion* p. 83-84. La discussione sul problema della sistematizzazione della produzione autonoma e non, di Megalopolis, è stata posta da J. A. Dengate, *The Triobols of Megalopolis*, *ANSMN* 13, 1967, 57-110, e ripresa per le serie "arcaiche" da J. Warren, *The Earliest Triobols of Megalopolis*, *ANSMN* 15, 1969, 31-40.

14. Si tratta delle serie AN-FA (Clerk 291) presenti in Agrinion e con 2 monete anche in Poggio Pienze.

15. Thompson, *Agrinion* p. 27, v. tabella XLVII di confronto stilistico nn. 433-291 d.

16. Legamenti di conio documentano ulteriormente che le lettere ΔY e ΔYΣΩ si riferiscono ad un'unica emissione. Lo stato di coniazione dei nostri pezzi appare decisamente peggiore di quello complessivo degli esemplari pubblicati dalla Thompson.

e 6 tav. y) e Messene¹⁷. La serie HPA (Clerk 12) di Megara (n. 8 tav. w), sebbene siano note le difficoltà di inquadramento della produzione megarese¹⁸, ha caratteristiche del tutto analoghe.

In seguito la coniazione sembra essere ripresa per un breve periodo con poche monete scarsamente curate come la serie con il delfino e ΑΠ (Clerk 84) di Patrasso, la serie ΣΩΚΡΑ (Clerk 130) di Megara e le serie 3 e 4 (Clerk 55, 57) di Dyme (nn. 7, 8, 9 tav. y), la serie ΓΛΑΥ (Clerk 19) di Aegira e EYTEI (Clerk 41) di Aegium (n. 10 tav. y) tutte caratterizzate da piccole teste sommariamente incise.

Con queste emissioni siamo già nella produzione *late* della Lega Achea che sembra possa essere preliminarmente¹⁹ articolata in blocchi di emissione distinti ma non necessariamente susseguentesi nel tempo.

La prima fascia caratterizzata dalle teste di piccole dimensioni, di cui abbiamo appena detto, raggruppa alcune serie disomogenee fra loro ma che precedono univocamente un tipo molto ben definito.

Gli esemplari di Sparta della serie 5 (Clerk 323; n. 11 tav. y) e di Dyme, serie con 6 Φ (Clerk 53; n. 12 tav. y) dovrebbero invece essere contemporanei o di poco precedenti il tipo — presente in varie officine — caratterizzato dal ciuffo ricadente libero sulla fronte, dalle ciocche laterali rese sommariamente da una serie di incisioni parallele e — particolarità più o meno accentuata — dal taglio del collo nascente direttamente dalla nuca. Questo tipo individua in maniera del tutto omogenea la produzione tarda di Dyme emissione 7 (Clerk 60; n. 13 tav. y), Patrasso emissione Φ 8, A (Clerk 64, 65, 71; n. 9 tav. w), e Sparta emissione 9 (CLERK 315; n. 14 tav. y), caratterizzata inoltre da tondelli sempre meno curati.

I due tipi successivi, molto approssimativi e dal rilievo piuttosto piatto sono contemporanei e vengono utilizzati in alcuni casi nella stessa emissione. Nelle monete di Patrasso della serie ≡E (Clerk 73 e 77) e 10 (Clerk 69), Dyme (n. 15 tav. y e nn. 16, 17 tav. z) e Sparta (n. 8 tav. w e n. 19 tav. x) i tratti essenziali vengono resi riferendosi sommariamente ad una testa di dimensioni ridotte con piccola nuca ben distinta dal volto. Da notare la ciocca ricadente sulla fronte realizzata con una profonda incisione a S, analogamente a due piccoli segni che rendono le nocche della corona di lauro.

L'altro tipo (nn. 18, 19 e 20 tav. z) meno riuscito plasticamente è caratterizzato dalle fosse orbitali rese da due tratti congiungentisi a triangolo all'altezza del-

le tempie.

La qualità estremamente scadente è visibile anche nei rovesci (come pure nell'esecuzione dei cerchi perlinati al dritto). E' mal studiato l'uso dello spazio, al limite dell'illeggibile l'esecuzione dei monogrammi spesso erroneamente riportati e molte volte mal conati.

Di migliore qualità sembra essere l'emissione 10 (Clerk 69) di Patrasso che utilizza il primo tipo di testa (n. 16 tav. z). Già nota al Clerk questa emissione è assente dai ripostigli finora esaminati. Il numero elevato di monete (24 esemplari) e altrettanti conii fa di questa la serie più numerosa del nostro ripostiglio rispetto a tutte le altre emissioni della Lega Achea. La straordinaria omogeneità di esecuzione pone l'ipotesi che sia stata eseguita in un brevissimo periodo. Sebbene più accurata di altre, l'emissione 10 è comunque relativa ad una produzione grossolana come è ben visibile dai rovesci realizzati disorganicamente e dai frequenti casi di conio fuori centro.

Caratteristiche di conservazione, sempre molto buone, fanno sì che possano essere considerate come contemporanee le ultime 3 emissioni di Patrasso: con il monogramma ≡E (Clerk 73, 77) e l'emissione 10 (Clerk 69), le ultime 5 di Sparta: 5, EY, 11, 12, ΠΥ²⁰, le ultime 3 di Dyme con il monogramma 13 accompagnato da altre lettere (Clerk 52) e quelle con 14 (Clerk 58 e 59) e l'unico esemplare della serie 15 Δ (Clerk 54) di Aigium tutti appartenenti alle fasi finali della produzione della Lega Achea ed in particolare al periodo mitridatico.

Un secondo raggruppamento coevo al precedente è formato dalle monete di Aegira delle serie ΝΙΚΟ, ΧΑΙ, ΙΠΠΟ (Clerk 25; n. 10 tav. w) e ΑΡΙΤΟ, Epidauro (n. 17 tav. x) serie AN-NA (Clerk 152), Cleitor

17. Le serie cui ci si riferisce sono quelle di Argo con monogramma 17 (Clerk 143), quella di Antigoneia con EY (Clerk 193) e quella con tripode e 18 .ΙΣ. 19 (Clerk 173) di Messene.

18. Cfr. *Agrinion* p. 85 e sgg.

19. Uno studio complessivo delle monete della Lega Achea appartenenti al periodo *late* andrebbe condotto comparativamente su tutto il materiale proveniente dai vari rinvenimenti e ripostigli (Poggio Picenze, Olympia, Grecia Occidentale, Caserta, Diakofto e Zougra). Colgo l'occasione per ringraziare la dott.ssa Oiconomidou e il dott. Touratsoglou per la gentilezza e disponibilità dimostrate in occasione della mia recente visita ad Atene dove ho potuto visionare il materiale del ripostiglio di Zougra, ricomposto dalla dott.ssa Oiconomidou che ne sta curando l'edizione.

20. Clerk 316, 321, 319, 320, 314. I nn. 316 e 317 possono essere considerati un'unica emissione con 20, come pure il 318 e il 319 tutti unificabili nell'emissione 11.

(Clerk 182; n. 13 tav. w), Pallantion (Clerk 219; n. 14 tav. w), Tegea (Clerk 223; n. 15 tav. w) e dalle serie autonome di Messene (n. 21 tav. x) e Megalopolis (serie MEF; Dengate III; n. 21 tav. z). Un elemento di seriazione è nella grande maggioranza dei casi la comparsa dei tipi con l'etnico abbreviato al rovescio unito successivamente al monogramma di controllo.

Due tipi di dritto sottolineano i due momenti della coniazione: la prima caratterizzata da un rilievo più accentuato è ben proporzionata e organica come si osserva nelle monete di Aegira (n. 22 tav. z), di Epidaurò (n. 17 tav. w), di Cleitor (n. 23 tav. z), di Pallantion (n. 24 tav. z) e di Tegea (n. 15 tav. w); l'altra derivante dallo stesso modello perde completamente organicità e rilievo divenendo affrettata nella esecuzione e spesso mal coniatà come è ben visibile negli esemplari di Aegira (n. 10 tav. w), Epidaurò²¹, Cleitor, Pallantion (nn. 13 e 14 tav. w), Tegea (n. 25 tav. z).

Nell'ambito delle coniazioni di Megalopolis sono da assegnare al primo momento le prime tre serie (Dengate I, II, B1, II, B4, III; n. 26 tav. z) e al secondo la serie MEF (Dengate III; n. 21 tav. z)²².

Le emissioni autonome di Messene seguono la produzione della Lega: una prima emissione con soltanto l'etnico ΜΕΣ (n. 27 tav. z) e una seconda di qualità inferiore ma in ottimo stato di conservazione sulla quale compare il nome del magistrato (n. 21 tav. x). A questo gruppo appartiene anche la moneta con l'etnico ΣΙ di Sicione (n. 28 tav. z).

Nel ripostiglio abruzzese mancano alcune delle emissioni tarde note da altri ritrovamenti. Mi riferisco in particolare alle emissioni di Elis presenti con alcuni pezzi nel ripostiglio di Olympia²³ la cui data di interrimento intorno alla fine della prima guerra mitridatica è, con ogni probabilità, leggermente seguente quella di Poggio Picenze e anteriore a quella del ripostiglio proveniente dalla Grecia Occidentale (che è intorno al 40 a.C.) e di Caserta (40/30 a.C.).

Lo stile sembra essere quello delle ultime produzioni della Lega. Questa assenza della produzione tarda di Elis dal nostro ripostiglio conferma in realtà l'ipotesi cronologica relativa alla sua formazione; Elis infatti continua a coniare una grande quantità di trioboli durante tutto il I sec. a.C. Lo stesso *vacuum* si riscontra per la zecca di Aegium dalla quale mancano gli esemplari ΑΠΙ[ΤΟ ΔΑΜΟC]²⁴ di cui invece esistono ben 63 pezzi nel ripostiglio di Caserta. Molto meno significativa sembra invece l'assenza di alcune emissioni di Epidaurò²⁵ limitate nell'entità e tipologi-

camente comprese nell'arco rappresentato dalle altre due coniazioni. Accanto al problema delle monete autonome di Argo di cui mancano quasi tutte le emissioni con i nomi dei magistrati ci sono altre zecche del tutto assenti dal ripostiglio: alcune come Corinto (serie *early*) e Corone funzionarono solo nel primo periodo più antico comunque poco rappresentato in Poggio Picenze, altre invece (Pellene, Pheneus, Caphyae e Corinto — serie con il pegaso) produssero una o al massimo due emissioni di scarsa entità nel periodo precedente le fasi finali della produzione, di cui nel ripostiglio abbiamo pochissimi pezzi.

Dall'evidenza numismatica è dunque emersa la necessità di ordinare il materiale della Lega Achea contenuto nel ripostiglio di Poggio Picenze, su un periodo cronologico molto più ampio e articolato di quanto finora non fosse stato possibile fare. Ciò ha corrisposto negli studi del prof. Boehringer a considerazioni che introducono nuovi elementi nella ricostruzione storica delle vicende della Lega Achea dopo il 146 a.C. Lo studio di ripostigli contenenti materiale analogo, stimolato forse da queste nuove valutazioni, porterà indubbiamente altri dati all'interessante e ancora aperta discussione sulle fasi della monetazione della Lega Achea.

ADELE CAMPANELLI

21. Nel ripostiglio di Poggio Picenze manca questa seconda fase (emissioni Clerk 154-162) presente invece nel ripostiglio di Olympia (2 esemplari) e Caserta (1 esemplare).

22. Le prime tre serie (A, B, C) del nostro ripostiglio corrispondono alla classificazione Dengate II; III, B4; I, III; mentre dei tipi con MEF abbiamo, secondo la nostra sequenza, il III 4, III 6, III 7, III 8. III 1, III 3, III 9, III 10, III 11.

23. Il ripostiglio è pubblicato da M. Thompson, *A Hoard of Greek Federal Silver*, *Hesperia* 1939, 116-154.

24. Clerk 44.

25. In realtà le emissioni sono in numero ridotto rispetto all'elenco del Clerk che ha messo erroneamente sotto Epidaurò anche monete di Patrasso e Sparta, cfr. *Agrinion* p. 59 n. 62.

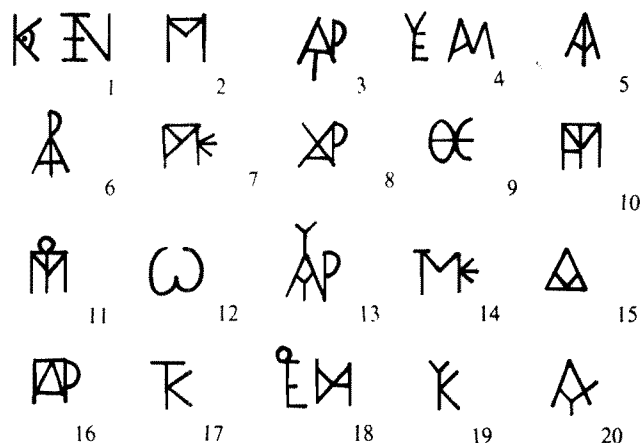

Tavola y.

16

17

18

19

20

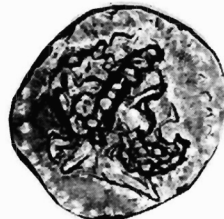
21

22

23

24

25

26

27

28

AVVERTENZE ALLE TAVOLE

Le monete sono riprodotte in scala 1:2 per motivi di leggibilità. Al numero con cui sono indicate le foto nel testo e nelle tavole corrisponde qui di seguito l'elenco con i dati numismatici essenziali dei pezzi.

Ringrazio la mia collaboratrice Silvia Serano e i fotografi Giuseppe Mancini e Mauro Valente per l'infinita pazienza e la professionalità con cui mi hanno affiancato nello studio del ripostiglio di Poggio Picenze.

1. inv. 212 (9211/G 213), zecca MEGALOPOLIS, gr. 2.33, conservazione 3- (Clerk 207 — Dengate IIR D2);
2. inv. 145 (9144/G 134), zecca ELIS, gr. 2.45, conservazione 2+ (Clerk 290);
3. inv. 155 (9154/G 147), zecca MESSENE, gr. 2.21, conservazione 2+ (Clerk 304);
4. inv. 148 (9147/G 165), zecca ELIS, gr. 2.36, conservazione 2 (Clerk 281);
5. inv. 187 (9186/G 92), zecca ARGO, gr. 2.42, conservazione 3- (Clerk 143);
6. inv. 211 (9210/G 186), zecca ANTIGONEIA, gr. 2.05, con-3 (Clerk 193);
7. inv. 42 (9041/G 62), zecca PATRASSO, gr. 2.36, conservazione 2-3 (Clerk 84);
8. inv. 283 (9282/G 148), zecca MEGARA, gr. 2.25, conservazione 3+ (Clerk 130);
9. inv. 115 (9114/G 198), zecca DYME, gr. 2.31, conservazione 2-3 (Clerk 55);
10. inv. (9098/G 155), zecca AEGIUM, gr. 2.45, conservazione 2- (Clerk 41);
11. inv. 164 (9163/G 141), zecca LACEDEMONI, gr. 2.38, conservazione 1-2 (Clerk 323);
12. inv. 119 (9118/G 84), zecca DYME, gr. 2.38, conservazione 2 (Clerk 53);
13. inv. 130 (9129/G 144), zecca DYME, gr. 2.30, conservazione 2 (Clerk 60);
14. inv. 165 (9163/G 47), zecca LACEDEMONI, gr. 2.43, conservazione 2+ (Clerk 315);
15. inv. 55 (9054/G 175), zecca PATRASSO, gr. 2.44, conservazione 2 (Clerk 73);
16. inv. 67 (9066/G 32), zecca PATRASSO, gr. 2.42, conservazione 2 (Clerk 69);
17. inv. 134 (9133/G 169), zecca DYME, gr. 2.42, conservazione 2+;
18. inv. 65 (9064/G 89), zecca PATRASSO, gr. 2.33, conservazione 1-2 (Clerk 77 variante);
19. inv. 137 (9136/G 100), zecca DYME, gr. 2.23, conservazione 1 (Clerk 61);
20. inv. 168 (9167/G 28), zecca LACEDEMONI, gr. 2.40, conservazione 1 (Clerk 316);
21. inv. 231 (9237/G 230), zecca MEGALOPOLIS, gr. 2.25, conservazione 2 (Dengate III, 8 — D/52);
22. inv. 94 (9093/G 125), zecca AEGIRA, gr. 2.34, conservazione 2+;
23. inv. 251 (9249/G 196), zecca CLEITOR, gr. 2.41, conservazione 1-2 (Clerk 182);
24. inv. 254 (9253/G 132), zecca PALLANTION, gr. 2.29, conservazione 1- (Clerk 218);
25. inv. 273 (9272/G 203), zecca TEGEA, gr. 2.35, conservazione 1- (Clerk 226);
26. inv. 225 (9224/G 248), zecca MEGALOPOLIS, gr. 2.03, conservazione 3 (Dengate I, III — D/2);
27. inv. 159 (9158/G 12), zecca MESSENE, gr. 2.43, conservazione 2;
28. inv. 278 (9277/G 207), zecca SICIONE, gr. 2.21, conservazione 1-2 (Clerk 107).

RIASSUNTO

IL RIPOSTIGLIO MONETALE DI POGGIO PICENZE

Il ripostiglio degli "Abruzzi", rinvenuto a Poggio Picenze (L'Aquila) nel 1953, costituisce un importante complesso per la discussione sull'esistenza, l'estensione e i diritti della Lega Achea dopo il 146 a.C. L'analisi numismatica delle monete confrontata con i dati storici e le fonti letterarie consente una nuova lettura delle vicende politiche e del Peloponneso soprattutto dal 146 a.C. in poi. Uno straordinario proliferare di nuove emissioni d'argento in zecche già attive dalle prime fasi della Lega (quelle denominate *early* dalla M. Thompson) e la continuità di funzionamento di quelle *late*, portano alla necessità di scaglionare il materiale numismatico, in alcuni casi fior di conio su un arco di tempo sicuramente più ampio

della cronologia tradizionalmente attribuita alla Lega Achea. Confronti stilistici, analisi delle usure, legamenti di conio, verifiche sul ripostiglio di Agrinion sepolto intorno al 129 a.C. e su quello di Caserta posteriore all'età sillana e sugli altri (Arcadia 1929, Patrasso 1973, Olimpia 1939, Grecia Occidentale 1936) contenenti materiali della Lega Achea supportano l'ipotesi, convalidata da una nuova lettura delle fonti epigrafiche (v. intervento C. Boehringer), che questo ripostiglio, occultato intorno all'83-82 contenga monete della Lega Achea e di zecche autonome peloponnesiache databili anche oltre il 146 a.C. fino all'età cesariano-ottaviana.

ZUR GESCHICHTE DER ACHAISCHEN LIGA IM 2. UND 1. Jh. v. Chr. im Lichte des Münzfundes von Poggio Picenze (Abruzzen)

mit Taf. [W] - [X]

Der Münzfund von Poggio Picenze 1953 (*IGCH* 2056), dessen Inhalt von Dr. Adele Campanelli² vorgestellt wurde, enthält an festdatierten Schlußmünzen:

Ariobarzanes I. Drachme	92/91 v. Chr.	Taf. [W], 1
Mithradates VI. Tetradrachmen	90/89 v. Chr.	Taf. [W], 2
Sulla Tetradrachmen	87/86 v. Chr.	Taf. [W], 3

Vielleicht noch später, im Jahre 86/85 als erste Emission von Athen nach der Eroberung durch Sulla, ist ein Tetradrachmon der Magistrate Quintus/Charmostratos³ (Taf. [W], 4) geprägt. Das Jahr 86/85 bietet somit den *terminus post quem* für die Verbergung des Schatzes, die nicht bereits während des Bundesgenossenkrieges stattgefunden haben kann. Sie ist vielmehr im Zusammenhang mit den Kämpfen zwischen Sullanern und Marianern im Gebiet der Abruzzen 83/82 v. Chr. zu sehen. Folgerichtig ist seit langem vermutet worden, bei dem Schatz handele es sich um Beute, die ein sullanischer Legionär aus Griechenland mitgebracht hätte und die er aus irgendeinem Grunde, wohl seinem Tode, nicht mehr habe bergen können⁴. Die große Zahl von peloponnesischen Triobolen ruft zudem in Erinnerung, daß sich Sulla bei seiner Rückkehr nach Italien im Frühjahr 83 in Patrai einschiffte und auch peloponnesische Hilfstruppen mitbrachte⁵.

Ich brauche nicht zu betonen, wie überrascht Dr. Campanelli und ich bei der Bearbeitung des Fundes waren, daß eine nicht geringe Zahl der peloponnesischen Triobole nur wenig oder gar keine Umlaufsspuren trägt⁶, obwohl ihre Prägung doch nach der gängigen Meinung bereits gut 60 Jahre vor der Verbergung eingestellt worden sein soll. Ja mehr noch: Die frischen Exemplare im Fund von Poggio Picenze sind genau diejenigen Emissionen, die im Hort von Agrinion⁷ fehlen, dessen Datum rund 40 Jahre früher, bald nach 129 v. Chr. liegt⁸.

Der Rest eines Vertrauens in die traditionelle Ansicht, die Silberprägung der Achaischen Liga habe 146 v. Chr. geendet, wurde dann durch eine Autopsie des Schatzfundes von Caserta 1890 erschüttert, der in

Berlin aufbewahrt wird⁹ und den Arthur Löbbecke so präzise publiziert hat, daß alles Notwendige deutlich wird¹⁰. Im Fund von Caserta sind am frischesten fast ausschließlich diejenigen Varianten erhalten, die ihrerseits im Hort von Poggio Picenze fehlen.

So blieb kein Ausweg als die Annahme einer Verbergungsfolge Agrinion – Poggio Picenze – Caserta, wobei die Daten der erstgenannten beiden Funde recht gut auf bald nach 129 und 83/82 zu sichern sind. Aufgrund der Umlaufabnutzung wird man dann den zeitlichen Abstand zwischen den Schätzen von Poggio Picenze und von Caserta für etwa ebenso lange halten wie denjenigen zwischen Agrinion und Poggio Picenze, nämlich rund 40–50 Jahre¹¹. Die drei

1. M. Thompson – O. Morkholm – C. M. Kraay (edd.), *An Inventory of Greek Coin Hoards* (New York 1973).

2. *Infra* 155–161. Der im Museo Nazionale Archeologico dell'Abruzzo in Chieti aufbewahrte Teil des Fundes wird von Dr. Campanelli und dem Verfasser behandelt in: *Il ripostiglio monetale di Poggio Picenze* (Aquila), im Druck. Ein weiterer Teil des Schatzes ist publiziert von M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens* (New York 1961) 504–506 Taf. 181–184; Darin waren keine späteren als die hier genannten Schlußmünzen enthalten.

3. *Monat* I = 6, Rückseite Thompson Nr. 1428b.

4. M. Thompson, *Athens* (hier Anm. 2) 506; D. M. Lewis, *NumChron* 1962, 281f.; M. Thompson, *NumChron* 1962, 312f.

5. Appian B.C. I 79; *Mithr.* 41.

6. Dies ist ganz eindeutig, wenn auch viele Stücke sehr nachlässig geprägt sind. Mehr hierzu in der angekündigten Publikation.

7. *IGCH* Nr. 271. M. Thompson, *The Agrinion Hoard* (1968).

8. Sowohl das jüngste Athener stephanephore Tetradrachmon (Nr. 197) wie der jüngste Denar (Nr. 717) des Agrinion-Fundes werden mit guten Argumenten ins Jahr 129 datiert.

9. Mein Dank gilt Herrn H. D. Schutz vom Münzkabinett der Staatlichen Museen in Berlin, mir die Münzen des Schatzes zugänglich gemacht zu haben.

10. *IGCH* Nr. 2053. A. Löbbecke, *ZfN* 26, 1908, 275ff. Die von Löbbecke angegebene Umlaufabnutzung der Stücke ließ sich durchweg bestätigen.

11. Eine Argumentation, die die Evidenz der Umlaufabnutzung anders zu erklären versuchte, beispielsweise mit generationenlangen Hortungen verschiedener Fundkomplexe oder mit möglichen besonderen Geschichten der außerhalb der Peloponnes zutage getretenen Funde, haben wir zwar erwogen, aber wieder verworfen,

genannten Funde müssen nun die Pfeiler einer neuen Chronologie bilden.

Aus dieser neuen Chronologie müssen wir die numismatisch kaum abweisbare Schlußfolgerung¹² ziehen, die Achaïsche Liga habe auch nach 146 Silbermünzen geprägt. Diese Annahme wird durch einige in jüngster Zeit publizierte historische Untersuchungen gestützt. Seit langem ist die These widerlegt, die *provincia Achaia* sei bereits 145 v. Chr. eingerichtet worden¹³. Vielmehr hat sich immer stärker die Erkenntnis durchgesetzt, die Achaïsche Liga nach 146 sei nicht nur eine Kultgenossenschaft gewesen, sondern ein eigenes Staatswesen mit soviel Autonomie, wie Rom zuließ¹⁴. Der bekannte Brief des Prokonsuls von Makedonien Q. Fabius Maximus vom Jahre 115/114 an Dyme¹⁵ definiert einige neue Gesetze der Stadt als ὑπεναντίους τῆι ἀποδοθείσηι τοῖς [Ἄ]χαιοῖς ὑπὸ Ρωμαίων πολιτεία, und der Begriff πολιτεία hier bedeutet eindeutig Verfassung, nicht Kult-Satzung. Zu einer Verfassung aber gehört ein Staat¹⁶.

Auf die einzelnen Rechte dieser Verfassung brauche ich hier nicht einzugehen, sie sind bequem bei Accame und Schwertfeger nachzulesen. Was uns vielmehr interessiert, ist die geographische Ausdehnung, die die Jüngere Liga hatte. Schwertfeger hat der Antwort auf diese Frage mit gutem Grund die bekannte Ehreninschrift für Damon von Patrai aus Olympia zugrunde gelegt, die Emil Kunze 1956 publiziert und sogleich und meines Erachtens zu Recht in das Jahr 121 v. Chr. datiert hat¹⁷. Danach umfaßte die Jüngere Liga 19 Städte in Achaia und im nordwestlichen Arkadien, unter ihnen Patrai, Dyme, Aigeira, Aigion und Kleitor.

Alle diese fünf Städte gehören zu denjenigen Orten, von denen frische, kaum umgelaufene Münzvarianten, die im Agrinionhort fehlen, im Fund von Poggio Picenze vorhanden waren (Taf. **W**, 9-12; **X**, 13). Es lag daher nahe, ihre Prägung angesichts des feststehenden Verbergungsdatums des Schatzes von Poggio Picenze mit der Liga *nach* und nicht *vor* 146 in Verbindung zu bringen.

War dieser Schritt einmal getan, so entschlüsselten sich sukzessive die Merkwürdigkeiten, die die drei Münzhorte von Agrinion, Poggio Picenze und Caserta in ihren voneinander abweichenden Zusammensetzungen der Interpretation boten. Ferner ließen sich ohne Schwierigkeit einige weitere Münzschatze in das vorgegebene Gerüst einfügen, wie die Übersicht deutlich macht.

Verbergungsdaten von Schatzfunden mit Münzen der Achaïschen Liga nach der neuen Chronologie¹⁸

IGCH

242 Arkadien	1929	gegen 146 v. Chr.
- Patras ¹⁹	1973	gegen 146 v. Chr.
271 Agrinion	1959	bald nach 129 v. Chr.
2056 Poggio Picenze	1953	83/82 v. Chr.
270 Olympia ²⁰	1939	um das Ende des 1. Mithradatischen Kriege
260 Westgriechenland	1936	um 50 v. Chr.
2053 Caserta	1890	um 40/30 v. Chr.

Aus der umfassenden Einzeluntersuchung des Fundes von Poggio Picenze, die demnächst vorgelegt

weil sie mit zu vielen Hypothesen belastet wäre. Wie sehr eine solche Argumentation in die Irre führen kann, beweist die langdauernde, heute entschiedene Diskussion um die Interpretation von Funden mit athenischen staphanophoren Tetradrachmen aus mithradatischer Zeit.

12. Ohne die Kenntnis der Münzen von Poggio Picenze und der Ergebnisse unserer Untersuchungen, lediglich aufgrund einer kurzen Diskussionsmitteilung anlässlich eines Symposions in London 1985, und vorschnell abgelehnt von M. J. Price, in: *The Coinage of the Roman World in the late Republic* (BAR International Series 326, Oxford 1987) 101f. Anm. 23. Die Evidenz des Fundes spricht für sich selbst.

13. S. Accame, *Il dominio romano in Grecia* (Rom 1946) 2ff.

14. Th. Schwertfeger, *Der Achaïsche Bund von 146 bis 27 v. Chr.* (München 1974).

15. W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*³ II (Leipzig 1917) 684 Z. 9f. = R. K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East* (Baltimore 1969) 246ff. Nr. 43.

16. Von πολιτεία spricht auch Polyb. 39, 5. Umstritten aber war, ob in den Quellen eine Bundesverfassung gemeint ist (so Schwertfeger) oder Verfassungen der einzelnen Städte, wofür Pausanias spricht (so F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* III, Oxford 1979, 734f.). Vgl. hierzu jetzt die abgewogene Darstellung von A. Rizakis, in *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985), Band 2 (Athen 1987-1988) 17ff.

17. E. Kunze, *Olympia Bericht* V (Berlin 1956) 160ff. = *SEG* XV 254; L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche* I (Florenz 1967) 153f. Nr. 60 (mit anderer Datierung); Th. Schwertfeger, l. c. (Anm. 14) 64ff.

18. Von diesen Schatzfunden werden im *IGCH* derjenige von Arkadien um 165-160 datiert, derjenige von Poggio Picenze richtig um 80 v. Chr., alle anderen um oder kurz nach 146. Der neue Hort von Patras wurde in seiner Publikation um 150 angesetzt, vgl. die nächste Anmerkung.

19. P. Agalopoulou-Kalliontzi, *AEphem* 1979, 188ff.

20. Von diesem noch unpublizierten Schatzfund existieren Fotos in der American Numismatic Society in New York, für deren Kenntnis mein Dank M. Thompson gilt.

werden wird und die ich hier nicht weiter referieren will, lassen sich die folgenden Ergebnisse zu Münzgeschichte und politischer Geschichte der Peloponnes nach 146 zusammenfassen. Hierbei ist zu beachten, daß wir nicht von der Annahme ausgehen dürfen, die Staatenwelt der Peloponnes sei in den 120 Jahren zwischen dem Achaischen Krieg und der Errichtung der *provincia Achaia* ein unverändertes und unveränderbares Gebilde geblieben. Wir müssen vielmehr dafür offen bleiben, daß es Veränderungen gegeben hat, die wir bisher in den äußerst dürftigen literarischen und den seltenen ergiebigeren epigraphischen Quellen nicht zu fassen vermögen.

DIE ERGEBNISSE

1. Die Prägung von Silber-Triobolen lief auf der Peloponnes nach 146 v. Chr. munter weiter. Sie endete frühestens zur Zeit Caesars, wahrscheinlicher sogar erst in der Zeit des 2. Triumvirates. Inschriften der zweiten Hälfte des 2. und des 1. Jahrhunderts, die Zahlungen in ἀργύριον συμμαχικόν bezeugen²¹, meinen demnach ebenso neues wie altes Geld.
2. Die Prägung von Triobolen mit den Münztypen des Achaischen Bundes wird nach 146 von Patrai, Dyme, Aigeira, Aigion und Kleitor (Taf. [W], 9-12; [X], 13)²² fortgeführt, wobei Patrai allein (Taf. [W], 9) soviel prägt wie die anderen vier Orte zusammengenommen, also offensichtlich auch in der Münzung die Funktion des Zentrums der Liga²³ einnimmt. Die Angabe des Polybios II 37, 10 über die Existenz einer achaischen Münzprägung in jenem Moment, in dem er schrieb, ist wörtlich zu nehmen. Das Prägen von Silbermünzen gehörte demnach zu den Hoheitsrechten der Jüngeren Liga. Erst in die Zeit nach 80 v. Chr. gehört in Aigion die Emission des Aristodamos²⁴.
3. Die achaische Prägung von Patrai scheint gegen 85 v. Chr. zu enden, denn alle von dieser Stadt geprägten achaischen Emissionen sind im Hort von Poggio Picenze vertreten. Erst nach diesem Datum werden die autonomen Triobole der Stadt geprägt, die Agys Sohn des Aischrion oder Damias zeichnen. Wir müssen daraus ableiten, daß Patrai in postsullanischer Zeit der weiterhin existierenden Achaischen Liga nicht mehr angehörte. Bereits Accame hatte aus einer korrupten Stelle bei Appian (B.C. 79) erschlossen, Patrai habe von Sulla die Atelie erhalten²⁵.
4. Pallantion und Tegea gehörten der Jüngeren Liga gegen 120 v. Chr. anscheinend nicht an, wenn wie ich glaube die Damon-Inschrift richtig interpretiert ist²⁶. Der Fund von Poggio Picenze zeigt jedoch, daß beide Städte in dessen Verbergungszeit achaische Typen prägten (Taf. [X], 14-15) und demnach gegen 85 v. Chr. der Liga angehörten. Hier kommt ferner der große Schatzfund von Zougra (dem antiken Pellene) 1859 zu Hilfe, den M. Oikonomidou in mühevoller Arbeit unter den alten Beständen des Athener Nationalmuseums identifiziert hat²⁷. Aus diesem Fund geht nun hervor, daß beide Orte, Pallantion ebenso wie Tegea, vor der mithradatischen Zeit und dann wohl bereits zu Ende des 2. Jahrhunderts v. Chr. Silbertriobole der Achaischen Liga prägten. Wenn ich die Evidenz der verschiedenen Schatzfunde richtig interpretiere, ist demnach beiden Orten bald nach 121 gestattet worden, der Liga wieder beizutreten²⁸ — ein Faktum, für das die Münzen das bislang einzige Zeugnis bleiben müssen.
5. Auch Elis war nach 146 v. Chr. zunächst kein Mitglied der Liga, wie die Damon-Inschrift besagt. In diese Periode nach 146 gehören meines Erachtens die autonomen Triobole der Stadt mit den Typen *Zeuskopf/Blitz im Olivenkranz*²⁹. Ab mithradatisch-sullanischer Zeit prägte Elis jedoch wieder eine reiche achaische Münzserie (Taf. [X], 16), die anscheinend nicht allzu lange vor der Einrichtung der Provinz Achaia endet. Während der Jahre nach Sulla gehörte Elis der Liga demnach

21. Beispielsweise IG V-2, 345 Z. 21f. aus Orchomenos in Arkadien, vgl. hierzu A. Giovannini, *Rome et la circulation monétaire au IIe siècle avant Jésus-Christ* (Basel 1978) 43ff.; L. Robert, *RevNum* 1962, 8.

22. Dies sind die späten Münzserien der betreffenden Poleis im Fund von Agrinion sowie die dort noch fehlenden "later issues", vgl. M. Thompson, *The Agrinion Hoard* (1968) 110ff.

23. Hierzu zuletzt A. Rizakis, I. c. (Anm. 16) 28f.

24. Major-General M. G. Clerk, *Catalogue of the Coins of the Achaean League* (London 1895) Nr. 44.45.

25. S. Accame, I. c. (Anm. 13) 153ff. A. Rizakis, I. c. (Anm. 16) 29f.

26. Oben S. 164 mit Anm. 17.

27. *IGCH* Nr. 261. Vorbericht von M. Oikonomidou, *RBNM* 1968, 132ff. Es ist mir eine Freude, an dieser Stelle Dr. Oikonomidou zu danken, die Durchsicht des noch nicht publizierten Fundes Dr. Campanelli und mir in liberaler Weise gestattet zu haben.

28. Ein Gunstbeweis für die Dienste des Damon?

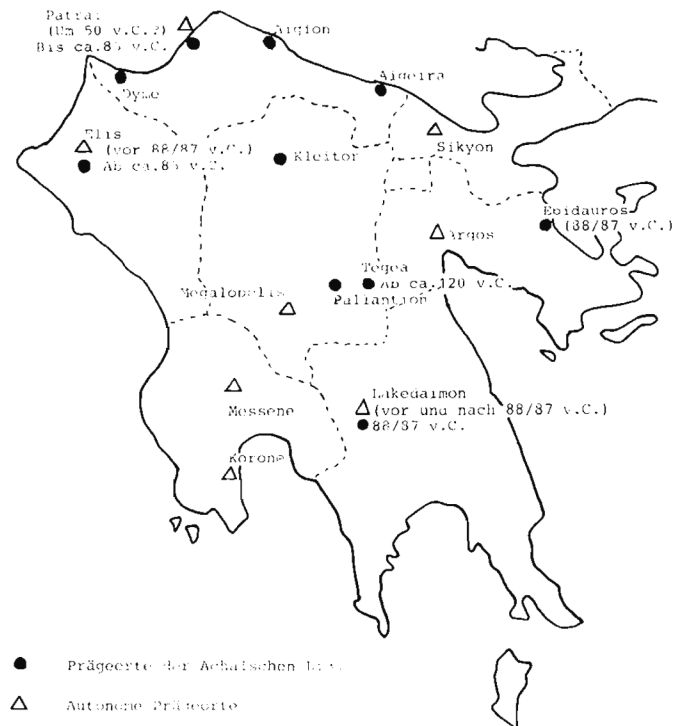
29. Typus *BMC*, *Greek Coins, Peloponnesus* 72 Nr. 125ff.; 73 Nr. 139f. Taf. 15, 4-5.12.

wieder an und hatte offenbar die Nachfolge von Patrai als Vorort des Bundes übernommen. In diese späte Periode der Zugehörigkeit zur Liga fallen zahlreiche achaische Münzvarianten von Elis, insbesondere diejenigen mit ausgeschriebenen Magistratsnamen wie Apollonios, Thrasyleon, Kallippos und Nikeos.

6. Autonome Triobole prägten nach 146 — außer wie gesagt Elis 146 (bis ca. 85 v. Chr.) — Sikyon, Messene (Taf. [X], 21), Korone, Sparta (Taf. [X], 22) und Argos (Taf. [X], 23)³⁰. Die Serien dieser fünf Städte enden, soweit ersichtlich, erst in caesarisch-octavianischer Zeit.
7. Megalopolis emittierte bereits vor 146 die sogenannten arkadischen Triobole mit *Zeuskopf/sitzendem Pan*, die Varianten Dengate³¹ Gruppe I Perioden IIb und III. Wohl erst nach 146 setzt Gruppe I Periode IIa ein. An das Ende des 2. und ins 1. Jahrhundert v. Chr. gehört dann die typengleiche Serie mit der Ortsangabe ΜΕΓ (Dengate Gruppe III, hier Taf. [X], 24).
8. Epidauros emittiert anscheinend 88/87 v. Chr. eine kurzlebige Serie achaischer Triobole (Taf. [X], 17)³². Wir müssen daraus schließen, daß es damals für kurze Zeit der Liga wieder angehört hat, zweifelsohne während jener 10 umstürzlerischen Monate vor der Belagerung Athens durch Sulla, Monate, in denen Rom die Kontrolle Griechenlands aus den Händen gegliiten war.
9. Das letzte und gewiß am wenigsten erwartete Ergebnis unserer Untersuchungen ist: Auch Sparta prägte 88/87 v. Chr., als es für etwa 10 Monate auf der Seite Mithradates' VI. stand, eine umfangreiche, aber nichtsdestoweniger kurzlebige Serie achaischer Triobole (Taf. [X], 18-20)³³. Es muß daher, wovon die literarischen und bislang auch die epigraphischen Quellen nichts berichten, damals der Liga wieder beigetreten sein. Als die römische Ordnung auf der Peloponnes durch Sulla wiederhergestellt war, war Sparta wieder ebenso selbstständig wie nach dem Senatsbeschuß vom Jahre 148 bis 88 v. Chr. Der Senatsbeschuß war ja auch nicht etwa aufgehoben gewesen. Vor und nach 88/87 prägte Sparta demnach seine autonomen Triobole des Typs *Herakleskopf/Amphora zwischen Dioskurenkappen* (Taf. [X], 22)³⁴, in jenem isolierten Jahr 88/87 die Serien der späten achaischen Triobole. Dies war nun wirklich nicht zu erwarten gewesen. Ausgerechnet Sparta, das durch seine renitente Haltung zum Zusammen-

bruch der Liga im Achaierkrieg geführt hatte³⁵, benutzte die Gelegenheit, als Roms Suprematie über die Peloponnes zusammengebrochen war, um eben dieser inzwischen kleinen und unbedeutenden Jüngerer Liga wieder beizutreten³⁶! Die Auswertung der Münzfunde läßt jedoch keine andere Interpretation zu³⁷.

Eine Karte kann nochmals das Bild, das ich im Vorstehenden zu zeichnen versuchte, zusammenfassen:

Peloponnesische Prägeorte von AR-Triobolen nach 146 v. Chr.

30. Sikyon *BMC, Greek Coins, Peloponnesus* Taf. 9, 12-13. Messene Taf. 22, 8-9. Korone Taf. 23, 5-6. Sparta Taf. 24, 4-6. Argos Taf. 28, 1-2.

31. J. A. Dengate, *ANSMusNotes* 13, 1964, 57ff. Taf. 20-28.

32. Die Varianten Clerk (oben Anm. 24) Nr. 152-153.

33. Die Varianten Clerk Nr. 314-323.

34. S. Grunauer-von Haerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier* (Berlin 1968) 117ff. Gruppe VIII Taf. 4-5.

35. Vgl. Th. Schwertfeger, l. c. (Anm. 14) 6ff. E. S. Gruen, *JHS* 96, 1976, 53ff. sowie zuletzt A. Bastini, *Der achäische Bund als hellenische Mittelmacht (= Europäische Hochschulschriften Serie III, 335, Frankfurt am Main 1987) 195ff.*

36. Appian, *Mithr.* 29 und Plutarch, *Sulla* 11 überliefern, daß Sparta (zweifelsohne nach einem internen Machtwechsel) gemeinsam mit den Achaiern in einem ersten unentschiedenen Gefecht bei Chaironeia auf Seiten der mithradatischen Truppen gegen den römischen Legaten Q. Bruttius Sura kämpfte.

37. Die Schatzfunde scheinen ferner darauf hinzudeuten, daß auch Sikyon in mithradatischer Zeit erneut, wenngleich ebenfalls nur vorübergehend, der Jüngerer Liga angehörte.

Künftige Untersuchungen werden gewiß weitere Details zu diesem Bild beitragen, es in Einzelheiten auch korrigieren. Eine Schneise zu neuer Interpretation der Münzprägung und der Geschichte der späten

Achaischen Liga hoffen wir jedoch geschlagen zu haben.

CHRISTOF BOEHRINGER

Tafel **W**

1. Ariobarzanes I. von Kappadokien, Jahr E = 92/91 v. Chr., Dr. 3.87 g, Fund Nr. 293	E 1-2
2. Mithradates VI. von Pontos, Jahr H = 90/89 v. Chr., Tdr., Fund Nr. k	E 1
3. Sulla, Tdr. geprägt auf Akrokorinth (?) 87/86 v. Chr., 16.68 g, Fund Nr. 32	E 1
4. Athen, Kointos/Charmostra(tos) Monat E = 6, 86/85 v. Chr., Tdr., Fund Nr. i	E 1-
5. Ach. Liga, Argos, Triob. (V+R = Agrinion 308) 2.42 g, Fund Nr. 186	E 3+
6. Ach. Liga, Antigoneia, Triob. (R = Agrinion 371) 2.34 g, Fund Nr. 204	E 3+
7. Ach. Liga, Megalopolis, Triob. (V+R = Agrinion 471) 2.38 g, Fund Nr. 214	E 3+
8. Ach. Liga, Megara, Triob. 2.41 g, Fund Nr. 282	E 2
9. Ach. Liga, Patrai, Triob. 1.87 g, Fund Nr. 84	E 2+
10. Ach. Liga, Aigeira, Triob. 2.24 g, Fund Nr. 95	E 1-
11. Ach. Liga, Aigion, Triob. 2.14 g, Fund Nr. 105	E 2+
12. Ach. Liga, Dyme, Triob. 2.41 g, Fund Nr. 140	E 1

Tafel **X**

13. Ach. Liga, Kleitor, Triob. 2.40 g, Fund Nr. 252	E 1-2
14. Ach. Liga, Pallantion, Triob. 2.34 g, Fund Nr. 262	E 1-
15. Ach. Liga, Tegea, Triob. 2.38 g, Fund Nr. 270	E 1-
16. Ach. Liga, Elis, Triob. 2.38 g, Fund Nr. 153	E 1-
17. Ach. Liga, Epidauros, Triob. 2.43 g, Fund Nr. 200	E 1-
18. Ach. Liga, Sparta, Triob. 2.33 g, Fund Nr. 175	E 1
19. Ach. Liga, Sparta, Triob. 2.43 g, Fund Nr. 179	E 1
20. Ach. Liga, Sparta, Triob. 2.41 g, Fund Nr. 183	E 1
21. Messene, Triob. 2.53 g, Fund Nr. 160	E 1-
22. Sparta, Triob. 2.30 g, Fund Nr. 162	E 2+
23. Argos, Triob. 2.39 g, Fund Nr. 194	E 1-
24. Megalopolis, Triob. 2.55 g, Fund Nr. 244	E 1

TAFELSCHLÜSSEL

Alle Abbildungen zeigen Exemplare aus dem Fund von Poggio Picenze, Nr. 2-4 in natürlicher Größe, Nr. 1 sowie Nr. 5-24 im Maßstab 2:1. Die am Ende der jeweiligen Zeile stehende Angabe E gibt die Erhaltung der betreffenden Münze an, wobei E 1 stempelglänzend bedeutet und E 3 stark abgegriffen.

Weitere Exemplare aus dem Fund auf Tafel **V** - **Z** zum Artikel von A. Campanelli:

1

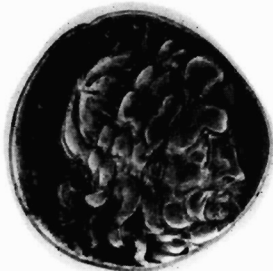
2

3

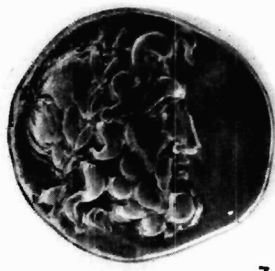
4

5

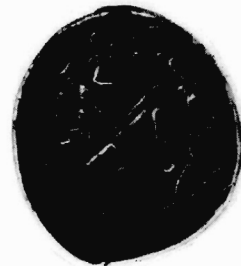
6

7

8

9

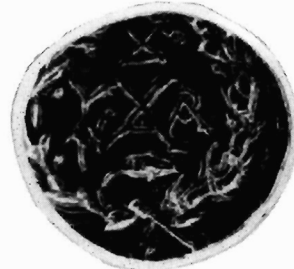
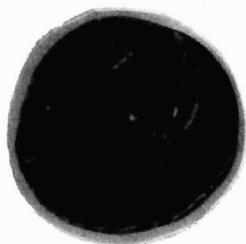
10

11

12

13

14

15

16

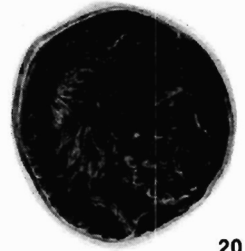
17

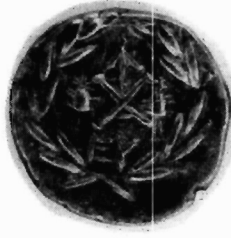
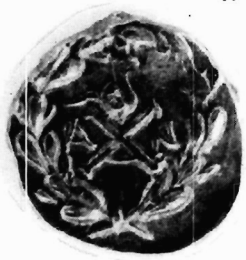
18

19

20

21

22

23

24

SUMMARY

THE HISTORY OF THE ACHAEAN LEAGUE IN THE SECOND AND FIRST CENTURIES B.C.

in the light of the Poggio Picenze hoard

The coin hoard from Poggio Picenze found in 1953 (*IGCH* 2056) was concealed about 80 B.C., as is shown by its latest coins from Pontus, Cappadocia and Athens. It is the only hoard containing triobols of the Achaean League known to have been buried that late. Many of its Peloponnesian coins are preserved in mint condition, and so a detailed investigation of the numismatic and historical evidence shows that, against the current views:

- the Achaean League, restricted after 146 B.C. to Achaia itself and the north-west of Arcadia, continued to coin Achaean silver triobols until the second triumvirate.
- Patrae was the political and economic centre of

the League until Sulla declared the city autonomous.

- Elis was autonomous from 146 B.C. on. Under Sulla it entered the League again and replaced Patrae as the centre.
- During the Mithradatic period the Achaean League enjoyed a brief revival that was reversed shortly afterwards by Sulla.
- Many of the autonomous series of Peloponnesian triobols did not end in 146 B.C. as supposed until now, but started only after that date, when their respective mints no longer belonged to the Achaean League.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΡΙΩΒΟΛΩΝ ΤΗΣ ΑΧΑΪΚΗΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ «ΘΗΣΑΥΡΩΝ»*

Δημοσιεύοντας στα 1968 η Margaret Thompson με υποδειγματικό τρόπο τον γνωστό πια «θησαυρό» από το αιτωλικό Αγρίνιο ή την περιοχή του¹, έθετε τις βάσεις για τη μελέτη της νομισματικής παραγωγής της Αχαϊκής Συμπολιτείας — μιας νομισματοκοπίας που έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στο νοτιοελλαδικό χώρο του πρώτου μισού του 2ου αι. π.Χ.

Ωστόσο, όπως και η ίδια η αμερικανίδα νομισματολόγος παραδέχθηκε (98), “the problems of the Achaean League series cannot be solved by the evidence of one deposit, or even a group of deposits, but the Agrinion hoard does point up considerations and possibilities which will be worth testing against a larger body of material”.

Χωρίς να επιδιώκει την επίλυση των επί μέρους προβλημάτων που θέτουν οι εκδόσεις της Ένωσης — ιδιαίτερα οι οψιμότερες —, αφού αυτό αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας, η διερεύνηση που επιχειρείται στη μελέτη αυτή σκοπό έχει να καταγράψει τη συμπεριφορά των τριωβόλων της Αχαϊκής Συμπολιτείας στους «θησαυρούς» από τον ελλαδικό χώρο τόσο από την άποψη της διακίνησής τους (γεωγραφικός προσδιορισμός), όσο και από την άποψη του εντοπισμού τους σε χρονολογικές ενότητες (χρονικός προσδιορισμός).

Η επιλογή των «θησαυρών» ως βάσης για μια παρόμοια μελέτη, υπαγορεύτηκε κατά κύριο λόγο από το γεγονός ότι η ποσότητα των τριωβόλων που επισημάνθηκαν μεμονωμένα σε ανασκαφικά σύνολα είναι στην πραγματικότητα μηδαμινή. Το ότι μάλιστα η έρευνα της κυκλοφορίας των εκδόσεων της Αχαϊκής Συμπολιτείας περιορίστηκε στους «θησαυρούς» με τριώβολα της Ένωσης, δικαιολογείται από τη διαπίστωση ότι «ευρήματα» αποκλειστικά και μόνο με χαλκά αχαϊκά νομίσματα είναι άγνωστα.

Η παρατήρηση της M. Thompson (99) ότι “for

the most part, minting activity (των τριωβόλων) seems to be related to military activity, and it is surely pertinent that the hemidrachm apparently represented the basic daily wage of a Hellenistic soldier” είναι καθόλα σωστή και επιβεβαιώνεται από τα ίδια τα πράγματα: οι εκδόσεις σε χαλκό της Αχαϊκής Συμπολιτείας φαίνεται ότι δεν κυκλοφορούν έξω από τα όρια των νομισματοκοπειών που τις παρήγαν.

Για την πραγματοποίηση της έρευνας μελετήθηκε το περιεχόμενο είκοσι «θησαυρών», οι περισσότεροι από τους οποίους απόκεινται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών (πίν. I). Επικουρικά και μόνο, αφού η τελική του δημοσίευση αναμένεται από την κ. Οικονομίδου, ελήφθη υπόψη και ο περίφημος «θησαυρός» από την αρχαία Πελλήνη (Ζούγρα) του έτους 1859 (βλ. *RBN* 114, 1968, 132-137) με χρονο-

* Στο άρθρο αυτό θα ακολουθηθούν οι εξής συντομογραφίες:

AAA : Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ : Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕ : Αρχαιολογική Εφημερίς

ANS : American Numismatic Society

CH : Coin Hoards

Clerk : M. G. Clerk, Catalogue of the Coins of the Achaean League, 1895

Dengate : J. A. Dengate, The Triobols of Megalopolis, *MN* 13, 1967, 57-110

IGCH : An Inventory of Greek coin Hoards, 1973

M. A. : Μουσείο Αγρινίου

M. Θ. : Μουσείο Θηβών

MN : Museum Notes

NumChron : Numismatic Chronicle

N. M. : Νομισματικό Μουσείο

NNM : Numismatic Notes and Monographs

RRCH : Roman Republican Coin Hoards

RBN : Revue belge de numismatique

Thompson : M. Thompson, The Agrinion Hoard, *NNM* 159, 1968

1. M. Thompson, The Agrinion Hoard, *NNM* 159, 1968.

λογία απόκρυψης το 146 π.Χ.². Επίσης δεν έγινε καθοριστικό να εξεταστεί το σχετικά πρόσφατο ανασκαφικό «εύρημα» (1986) από τη Δύμη, την επιστημονική διαπραγμάτευση του οποίου ανέλαβε η κ. Μ. Λακάκη, ούτε όμως και ο διασκορπισμένος «θησαυρός» από την «Πελοπόννησο»/προ του έτους 1980, που ανακοινώθηκε στο *CH* του 1985 (αρ. 103) και για τον οποίο προτάθηκαν τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. ως χρόνος απόκρυψης. Επίσης δεν ελήφθη υπόψη ο «θησαυρός» Διακοφτό/1965 (*IGCH* 262: Χρον. απόκρυψης γύρω στο 146 π.Χ.), επειδή τα στοιχεία που παρέχονται είναι ελλιπή για τη συγκεκριμένη έρευνα. Το ίδιο ισχύει και για το «θησαυρό» *CH* IV, 1978, 56 (χρον. απόκρυψης: μέσα β' αι. π.Χ.).

Άσχετα από τη χρονολογία απόκρυψής τους, οι «θησαυροί» με τριώβολα της Αχαϊκής Συμπολιτείας παρουσιάζουν μian αξιολογική ομοιογένεια αναφορικά με τη σύνθεσή τους. Εκτός από τις ιδιαιτερότητες που φυσικό είναι να παρουσιάζει ο καθένας από τους «θησαυρούς» χωριστά — ιδιαιτερότητες που είναι συνάρτηση της χρονολογίας, αλλά και του τόπου απόκρυψης — βασικό γνώρισμα της πλειονότητας των «ευρημάτων» είναι η διαχρονική και τρόπον τινά σταθερή παρουσία σε όλα σχεδόν τα «ευρήματα» εκδόσεων του Κοινού των Αιτωλών, των Οπουντίων Λοκρών, της Βοιωτίας, της Χαλκίδος, της Ιστιαίας, της Σικυώνος, του Άργους, της Μεγαλοπόλεως και της Ρόδου³.

Οπωσδήποτε, καθοριστικός παράγοντας για τον προσδιορισμό της χρονολογίας απόκρυψης των «θησαυρών» αυτών υπήρξε η συνδυασμένη αξιοποίηση των χρονολογιών που έχουν προταθεί από την έρευνα για τις επί μέρους εκδόσεις των νομισματοκοπείων των διαφόρων πόλεων που αντιπροσωπεύονται στα «ευρήματα» — οι χρονολογίες της Thompson για τις αργυρές εκδόσεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας, εκείνη του Dengate και της Warren για τη Μεγαλόπολη⁴, του Picard για τη Χαλκίδα⁵, για τα ψευδοροδιακά από τον Ashton⁶ κλπ.

Πρώτη βασική διαπίστωση αποτελεί το γεγονός ότι κανένας από τους «θησαυρούς» που συγκεντρώθηκαν δεν εντοπίστηκε σε περιοχές βόρεια της νοητής γραμμής Μαλιακού–Αμβρακικού κόλπου (χάρτης). Δεύτερη διαπίστωση ότι μόνο σε μια περίπτωση παρατηρήθηκε συνύπαρξη στον ίδιο «θησαυρό» χαλκών — ελάχιστων είναι αλήθεια — και αργυρών εκδόσεων της Συμπολιτείας (θησαυρός «Μεσσηνίας»/1973). Τρίτη διαπίστωση ότι η πλειονότητα των νομισμάτων των «θησαυρών», και γενικά των «θησαυρών» της εποχής — όπως εξάλλου έχει πα-

ρατηρηθεί και από άλλους μελετητές στο παρελθόν — αφορά σε μικρές υποδιαιρέσεις (τριώβολα, τετρώβολα, δραχμές).

Οι «θησαυροί» με τριώβολα της Αχαϊκής Συμπολιτείας από την άποψη του χρόνου απόκρυψής τους εντάσσονται σε τρεις, σαφώς διακρινόμενες μεταξύ τους περιόδους, η καθεμιά από τις οποίες ανταποκρίνεται σε διαφορετική φάση της πολιτικοστρατιωτικής ιστορίας της Ένωσης. Με τη διαίρεση αυτή ευθυγραμμίζεται απόλυτα και η γεωγραφική κατανομή των διαφόρων ομάδων των «θησαυρών» η οποία ακολουθεί εξάλλου τις διακυμάνσεις τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής πολιτικής της Συμπολιτείας από το 196 π.Χ. έως την κατάλυσή της από τους Ρωμαίους και την καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ. (πίν. IV).

Αν εξαιρέσει κανείς το «θησαυρό» από τις Αβές της αρχαίας Φωκίδος (έτος ανεύρεσης 1894), ο χρόνος απόκρυψης του οποίου δεν υπερβαίνει τα κατώτατα όρια του 3ου αι. π.Χ. και το «εύρημα» του Άργους/1966 (*IGCH* 130) που παραμένει στην πραγματικότητα αδημοσίευτο, και που η χρονολόγηση της απόκρυψής του ίσως να ταυτίζεται με εκείνη του προηγούμενου, οι «θησαυροί» των Θηβών/1965, του Στράτου Ακαρνανίας/1965 και των Ωρεών/1902 θα πρέπει οπωσδήποτε να συνδεθούν με την τελευταία περίοδο της στρατιωτικής αναμέτρησης του Περσέα με τον ύπατο Πόπλιο Λικίνιο Κράσσο και μετά με τον Αιμίλιο Παύλο. Έτσι, η απόκρυψη του «θησαυρού» από τους Ωρεούς στο διάστημα 171–169 π.Χ., όπως πετυχημένα πρότεινε η

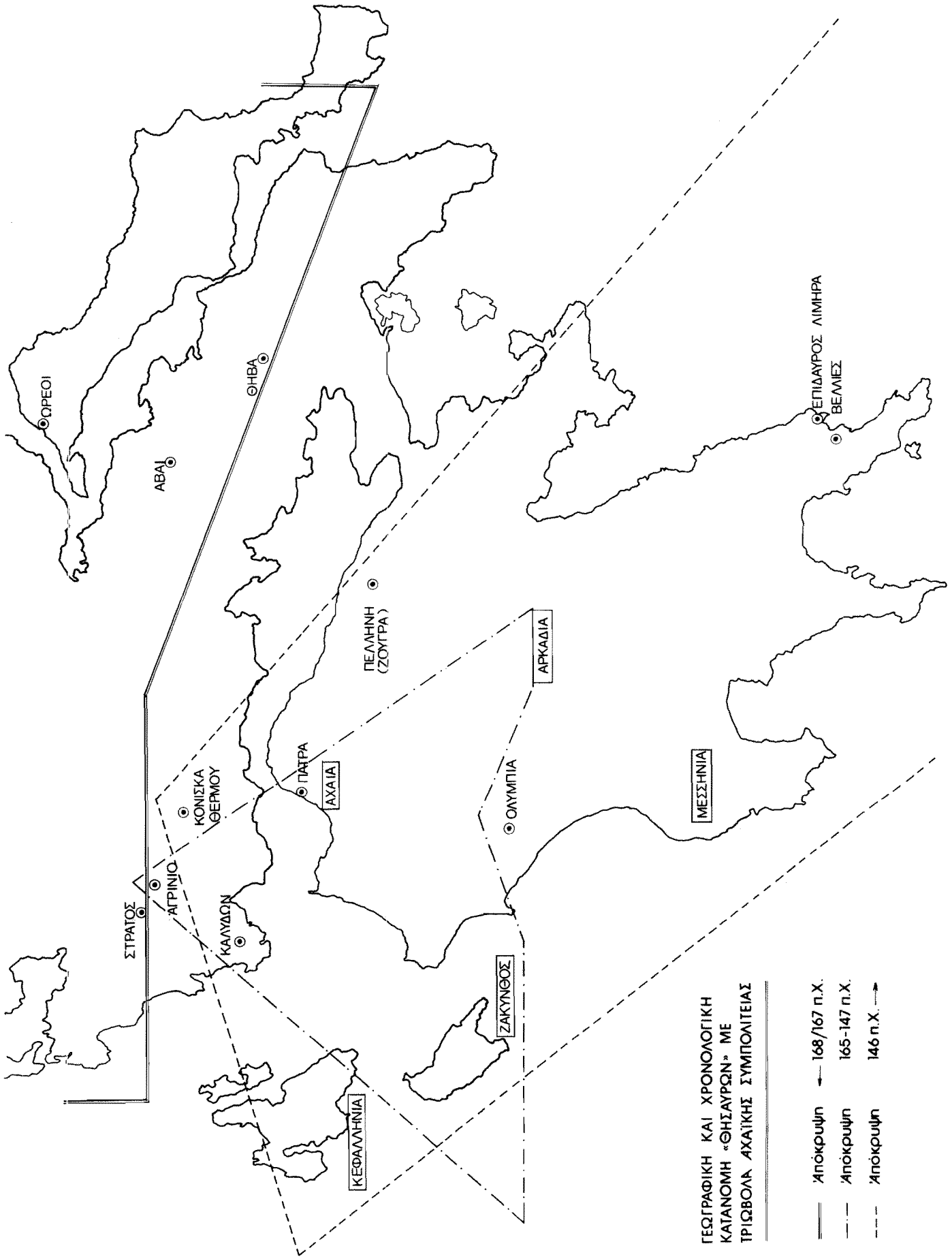
2. Ευχαριστίες εκφράζονται στη Δ/ντρια του Νομισματικού Μουσείου κ. Μάντω Οικονομίδου για τις πολλαπλές διευκολύνσεις κατά τη μελέτη του υλικού. Ειδικότερα για την άδεια χρησιμοποίησης στοιχείων του «θησαυρού» Ζάκυνθος/1904, ο οποίος πρόκειται να δημοσιευθεί διεξοδικά από την ίδια στο μέλλον.

3. Η ομοιογένεια των «θησαυρών» του ελλαδικού χώρου όσον αφορά στη σύνθεσή τους ενισχύεται και από το ομοιότροπο της κατανομής σ' αυτούς των αχαϊκών τριωβόλων, βλ. πίν. II και III. — Αριθμός «θησαυρών» της περιόδου, χωρίς ωστόσο επαρκή στοιχεία και με ελλιπή διαπραγμάτευση, εξετάζεται από τον H. Chantraine, *Der Beginn der jüngeren Achäischen Bundesprägung*, *Chiron* 2, 1972, 175-190.

4. J. A. Dengate, *The triobols of Megalopolis*, *MN* 13, 1967, 56-110. J. Warren, *The earliest triobols of Megalopolis*, *MN* 15, 1969, 31-40.

5. O. Picard, *Chalcis et la Confédération Eubéenne* (Paris 1979).

6. R. Ashton, *A series of Pseudo-Rhodian Drachms from Mainland Greece*, *NumChron* 148, 1988, 21-32.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ
 ΚΑΤΑΝΟΜΗ «ΘΗΣΑΥΡΩΝ» ΜΕ
 ΤΡΙΩΒΟΛΑ ΑΧΑΪΚΗΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

- 168/167 π.Χ.
- - - 165-147 π.Χ.
- · · 146 π.Χ.

M. Thompson (92), αντικατοπτρίζει τις πολεμικές επιχειρήσεις — από ξηρά και θάλασσα — που έλαβαν χώρα στην κεντρική και ιδιαίτερα τη βόρεια Εύβοια, κατά το δεύτερο και τρίτο έτος του πολέμου⁷.

Στα γεγονότα εξάλλου των τελευταίων ετών της σύρραξης, ορισμένα από τα οποία διαδραματίστηκαν στην Αιτωλία (169 π.Χ.), στη Βοιωτία και τη Θεσσαλία (171 π.Χ.) αναφέρεται και ο χρόνος απόκρυψης των «θησαυρών» του Στράτου και των Θηβών (προ του 168/167 π.Χ.).

Εντύπωση προκαλεί και χωρίς ικανοποιητική εξήγηση παραμένει η διαπίστωση ότι «θησαυροί» με τριώβολα της Αχαϊκής Συμπολιτείας που απεκρύβησαν στο χρονικό διάστημα από το 196 έως και το 180 δεν παραδίδονται ούτε για τις βόρεια του Ισθμού περιοχές, ούτε όμως και γι' αυτή την ίδια την Πελοπόννησο. Και τούτο παρά το γεγονός ότι κατά την περίοδο αυτή αχαϊκά στρατεύματα είχαν εμπλακεί σε συγκρούσεις τόσο έξω από την επικράτεια της Συμπολιτείας — για παράδειγμα στη Χαλκίδα και τον Πειραιά εναντίον του Αντιόχου Γ' και των Αιτωλών: 192 π.Χ., στη Ζάκυνθο: 192/191 π.Χ. — όσο και μέσα στους κόλπους της Ένωσης — για παράδειγμα στη Σπάρτη: 195 π.Χ., 192/191 π.Χ., 189/188 π.Χ., στη Μεσσηνία: 183 π.Χ.

Ο αριθμός των «θησαυρών» που απεκρύβησαν προς τα μέσα περίπου του αιώνα παρουσιάζει μια αισθητή αύξηση σε σχέση με αυτόν που παραδίδεται για τα «ευρήματα» με κατάχωση τους χρόνους αμέσως πριν ή κατά τη διάρκεια του 168/167 π.Χ. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα «ευρήματα» που βρέθηκαν στη Ζάκυνθο το 1904, στην Αρκαδία το 1929, στο Αγρίνιο το 1959⁸, στην Πάτρα το 1973 και στην Καλυδόνια το 1973. Γεωγραφικά εντοπίζονται οι «θησαυροί» αυτοί στο χώρο της Αιτωλίας, της βορειοανατολικής και της κεντρικής Πελοποννήσου και της Ζακύνθου. Η δυνατότητα απόκρυψής τους στο οπωσδήποτε συμβατικά καθορισμένο διάστημα 160–150 π.Χ., με βάση τους τύπους των χρονολογικά ύστερων αχαϊκών τριωβόλων που περιέχουν, καθώς και με ειδικότερες παρατηρήσεις στη νομισματοκοπία των υπολοίπων πόλεων που εκπροσωπούνται στα «ευρήματα» αυτά — στο ποσοστό που αυτή αποτέλεσε αντικείμενο διεξοδικής έρευνας — δεν θα πρέπει να εξεταστεί μόνον από την άποψη του γενικότερου χρονολογικού πλαισίου που προσφέρουν οι τελευταίες κοπές. Αφού τα ιστορικά γεγονότα της εποχής επιβάλλουν μια διεύρυνση τόσο των ανώτερων όσο και των κατώτερων ορίων αυτού του διαστήματος.

Σωστά έχει παρατηρηθεί ότι “from the literary sources one gets the impression that the period between Pydna and 150 B.C. was a comparatively peaceful one for the League, marred only by border disputes between member states” και ότι “there is no specific reference to concerted military activity, which might have required a war coinage” (Thompson, 97). Ωστόσο στο πλαίσιο αυτής της φαινομενικής απραξίας, δεν θα πρέπει να παραβλεφθούν μικροσυρράξεις, τοπικού χαρακτήρα εξεγέρσεις (όπως εκείνη κατά του Λυκίσκου (160 π.Χ.) και γενικά το ασταθές της κατάστασης στα ελληνικά πράγματα μετά το 168 π.Χ. έως αμέσως πριν την τελική αναμέτρηση Αχαιών και Ρωμαίων στη Λευκόπετρα του Ισθμού — δηλαδή ως την πανωλεθρία στη λοκρική Σκάρφεια.

Γεγονότα όπως η επέμβαση του C. Sulpicius Gallus στα 164 π.Χ. στο πλευρό της αιτωλικής Πλευρώνος έτοιμης να αποσκιρτήσει από τη Συμπολιτεία (Παυσ. 7.11), η δραστική αντιμετώπιση από μέρος της Ένωσης της ανοιχτής πια επανάστασης της Σπάρτης — του δύστροπου αυτού και ασταθούς μέλους — με την αποστολή στα 148 π.Χ. εκστρατευτικού σώματος στη Λακωνία, τέλος η μεθοδευμένη από τον ειδικό απεσταλμένο της Ρώμης L. Aurelius Orestes στα 147 π.Χ. προσπάθεια απόσπασης της αιτωλικής Ηράκλειας από τους κόλπους της Συμπολιτείας, την οποία στη συνέχεια πολιόρκησε ο Κριτόλαος (146 π.Χ.), οριοθετούν οπωσδήποτε το διάστημα, μέσα στο οποίο θα πρέπει να αποκρύφθηκαν οι «θησαυροί» Αρκαδία/1929, Αγρίνιον/1959, Καλυδών/1973, Πάτρα/1973 και Ζάκυνθος/1904. Η απουσία μάλιστα από τα «ευρήματα» αυτά τόσο αχαϊκών τριωβόλων της οψιμότερης φάσης (οι Lat-

7. Ιστορική ανασκόπηση των γεγονότων της εποχής προσφέρει ο Th. Schwertfeger, *Der Achäische Bund von 146 bis 27 v. Chr.* 1974, 1 κ.ε. Πρβλ. και Α. Ριζάκης, Η ρωμαϊκή πολιτική στην Πελοπόννησο και η Αχαϊκή Συμπολιτεία, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* 1987–1988, 17 κ.ε. για τους χρόνους μετά τη συντριβή στην Κόρινθο (146). Τελευταία βλ. Α. D. Giovannini, *Untersuchungen über die Natur und die Anfänge der bundesstaatlichen Sympolitie in Griechenland* (1971) passim. Α. Bastini, *Der achäische Bund als hellenische Mittelmacht* (1987), και D. Baronowski, *The Provincial Status of Mainland Greece after 146 B.C.: A Criticism of Erich Gruen's Views*, *Klio* 70, 1988, 448–460.

8. Η σύνθεση του «θησαυρού» Αγρίνιον/1959, μοναδική για τον ελλαδικό χώρο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το «εύρημα» αποτελείται από δύο ξεχωριστά σύνολα νομισμάτων. Η περίπτωση προβληματίσε και την Thompson (107–109).

est issues της Thompson) όσο και αρκαδικών τριωβόλων του τύπου Group III κατά Dengate, αυτών με την επιγραφή ΜΕΓ, σε συνδυασμό με τα πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα που προαναφέρθηκαν θα μπορούσε τώρα να επιβεβαιώνει την υπόθεση-πρόταση της Thompson, ότι οι τελευταίες εκδόσεις της Συμπολιτείας — αυτές που χαρακτηρίζονται για τις αμελείς μήτρες και το επιπόλαιο της κατασκευής — ανήκουν ακριβώς στους τελευταίους μήνες της ελευθερίας της Ένωσης και οπωσδήποτε στο διάστημα από τη «Σκάρφεια» ως τη «Λευκόπετρα». Στην περίοδο δηλαδή της αλλοφροσύνης και της διάλυσης που διακατείχε τους απελπισμένους κατοίκους των ηττημένων πόλεων. Για την έκδοση μάλιστα νέων σειρών — των τελικών — η μαρτυρία του Πολυβίου (38.15) για επιβολή βαρύτατης έκτακτης εισφοράς σε όλους τους ευπορότερους πολίτες, άνδρες και γυναίκες, είναι αποκαλυπτική⁹.

Είναι τα τριώβολα που χαρακτηρίζουν τη σύνθεση των «θησαυρών» *Ολυμπία/1939*, *Δυτ. Ελλάδα/1936*, *«Πελοπόννησος»/προ του 1940*, *«Αχαΐα»/προ του 1940*, *«Μεσσηνία»/1937*, *Κεφαλληνία/1934*, *Κόνισκα Θέρμου/1962*, *Βελλιές/1952* και *Επίδαυρος Λιμηρά/1934* — των πολυπληθέστερων σε αριθμό από το σύνολο που συγκεντρώθηκε¹⁰. Αντίθετα από την προηγούμενη περίοδο, τώρα δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο χρόνος απόκρυψης καθενός από τους «θησαυρούς» αυτούς δεν μπορεί παρά να εξαρτηθεί από ένα και το αυτό γεγονός — εκείνο της καταστροφής στον Ισθμό.

Η διασπορά — τρόπον τινά — μάλιστα των «ευρημάτων» σε όλο το γεωγραφικό χώρο της αχαϊκής επικράτειας, από την Αιτωλία και την Κεφαλληνία ως τον Ταΐναρο, αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της γενικής κατάρρευσης. Την κατάσταση αντικατοπτρίζουν οπωσδήποτε, και απότοκα των γεγονότων της τελευταίας περιόδου θα πρέπει να θεωρηθούν, ο «θησαυρός» από τα περίχωρα της *Caserta* στην Καλαβρία του έτους 1890 (*IGCH* 2053; Χρον. απόκρυψης περ. 146 π.Χ.) και άλλος από την *Κυρήνη*; (*CH* VII, 1985, 107; Χρον. απόκρυψης περ. 150 π.Χ.) — «θησαυροί» που είτε ανήκαν σε φυγάδες Αχαιούς είτε σε Ρωμαίους στρατιωτικούς. Εδώ θα πρέπει ίσως να γίνει λόγος και για μια ομάδα «θησαυρών» οι οποίοι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που τους απομακρύνουν από το σύνολο των υπολοίπων που εξετάστηκαν έως τώρα. Πρόκειται για «ευρήματα» που εντοπίστηκαν σε χώρους έξω από την αχαϊκή επικράτεια και το κυριότερο περιελάμβαναν και δηνάρια της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Ο πρώτος

«θησαυρός» με τη συμβατική ονομασία “Hoffmann”/1880 (*RRCH* 222) χρονολογείται γύρω στα 90 π.Χ. ή και μετά, οι επόμενοι δύο, ο «θησαυρός» από την *Carrara/1860* (*IGCH* 2055 = *RRCH* 260) και ο «θησαυρός» από το *Poggio Picenze/1954* (*IGCH* 2056 = *RRCH* 255) γύρω στα 80 π.Χ. ενώ το τέταρτο «εύρημα» από την *Ιεράπυτνα* της Κρήτης (έτος ανεύρεσης 1933;) τοποθετείται στα 44-42 π.Χ.

Αναμφισβήτητα, η συμβολή τους στη διερεύνηση της νομισματοκοπίας της Αχαϊκής Συμπολιτείας αλλά και της κυκλοφορίας των τριωβόλων είναι περιορισμένη. Προϊόντα πολεμικής λείας οι τρεις ιταλικοί «θησαυροί», απηχούν ασφαλώς τις γνωστές δραστηριότητες των στρατευμάτων του Σύλλα στον ελλαδικό χώρο και πρέπει να θεωρηθούν ως συλλεκτικοί «θησαυροί» νομισμάτων από πολύτιμο μέταλλο — ένα είδος επένδυσης σε άργυρο. Η περίπτωση μάλιστα του «ευρήματος» από το *Poggio Picenze* που αποτελείται από δύο κλειστές ομάδες νομισμάτων, μια με εκδόσεις αθηναϊκές και μικρασιατικές και με δηνάρια ρωμαϊκής δημοκρατίας του τέλους του 2ου και των αρχών του 1ου αι. π.Χ. και μια άλλη προγενέστερη κατά 60 περίπου χρόνια με αχαϊκά τριώβολα, είναι χαρακτηριστική για τον τρόπο συγκρότησης του «θησαυρού». Αναλογικά, το ίδιο ισχύει και για το «εύρημα» από την *Ιεράπυτνα* της Κρήτης που θα πρέπει να συνδεθεί με την παρουσία του στόλου του Αντωνίου στο νησί, αλλά και για το «εύρημα» από την *Αξό/1961* στον ίδιο χώρο, η χρονολόγηση του οποίου στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. το συσχετίζει με τους μιθριδατικούς πολέμους.

Συνοψίζοντας θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τα εξής:

α. Οι «θησαυροί» με τριώβολα Αχαϊκής Συμπολιτείας από την άποψη γεωγραφικής τους κατανομής διακρίνονται σε «θησαυρούς» που βρέθηκαν στον κυρίως ελλαδικό χώρο και σε εκείνους που εντοπίστηκαν έξω από αυτόν. Οι πρώτοι — του κυρίως ελλαδικού χώρου — παρουσιάζουν μίαν αξιοπρόσεκτη ομοιογένεια αναφορικά με τη σύνθεση

9. Πρβλ και M. Price, *Southern Greece*, στο συλλογικό έργο *The Coinage of the Roman World in the Late Republic*, *BAR* 326 (1987) 98. P. R. Franke, *Olympia und seine Münzen*, *Antike Welt* 15 (1984) 22.

10. Η απόκρυψη του «θησαυρού» *Πελοπόννησος/1936* στα χρόνια αυτά υπαγορεύεται από τα όσιμα αρκαδικά τριώβολα του τύπου Dengate, Group III, που περιέχει.

τους, ενώ οι δεύτεροι στην πλειονότητά τους εμφανίζουν ιδιαιτερότητες ανάλογα με τον τόπο ανεύρεσής τους, τον τρόπο συγκρότησής τους και το χρόνο απόκρυψής τους.

β. Οι «θησαυροί» από τον κυρίως ελλαδικό χώρο από την άποψη του χρόνου κατάχωσής τους διακρίνονται σε τρεις, σαφώς διακρινόμενες μεταξύ τους, περιόδους που η καθεμιά τους ανταποκρίνεται και σε διαφορετική φάση της πολιτικοστρατιωτικής ιστορίας της Συμπολιτείας. Η πρώτη σχετίζεται με τη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.), η δεύτερη περιλαμβάνει σειρά γεγονότων από το 165 περίπου έως το 147 π.Χ. και η τρίτη κλείνει με την καταστροφή στον Ισθμό (146 π.Χ.).

γ. Οι «θησαυροί» με πρωιμότερη απόκρυψη περιορίζονται στο χώρο της Στερεάς, οι οψιμότεροι

σε περιοχές της Αιτωλίας και της βορειοανατολικής κυρίως Πελοποννήσου, ενώ οι τελευταίοι στη σειρά έχουν εντοπιστεί σε όλο τον γεωγραφικό χώρο της αχαϊκής επικράτειας.

δ. Τέλος, αναφορικά με τα «ευρήματα» που προέρχονται από περιοχές εκτός του κυρίως ελλαδικού χώρου, αυτά αντιπροσωπεύουν «θησαυρούς» που είτε φυγαδεύτηκαν και εκπατρίστηκαν αμέσως μετά την καταστροφή («θησαυροί» Caserta/1890 και Κυρήνη/;) είτε αποτελέστηκαν από μικρότερα, ετερογενή μεταξύ τους σύνολα και καταχώστηκαν κυρίως στη Δύση ως πολεμική λεία επιχειρήσεων στην Ανατολή των χρόνων των μιθριδατικών συγκρούσεων ή της Τριανδρίας («θησαυροί» Carrara/1860, Poggio Picenze/1954, Ιεράπυτνα/1933(;), Αξός/1961).

Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ – Η. ΤΣΟΥΡΤΗ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΡΙΩΒΟΛΩΝ ΑΧΑΪΚΗΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΤΑ «ΘΗΣΑΥΡΟΥΣ»

ΑΒΑΙ ΦΩΚΙΔΟΣ/1894 — IGCH 195

1. *Ανεπίγραφο* βλ. Clerk, πίν. I, 1-2. Πρβλ. Thompson, 85-86, χρον. κοπής προ του 195 π.Χ.
(N. M. 1894/5 Γ' 33)

ΘΗΒΑ/1965 — IGCH 233

1. *Πάτραι* βλ. Thompson, αρ. 272 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.
(M. Θ.)
2. *Αντιγόνεια* βλ. ό.π. αρ. 370 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.
(M. Θ.)

Σημ.: Το τριώβολο της Μεγαλοπόλεως (M. Θ.) είναι του τύπου Dengate, Group I, per. III, χρον. κοπής γύρω στα 182-168 π.Χ.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ/1965 — IGCH 251

- 1 - 2. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 348 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. 1318, 1319/1965)
- 3 - 4. *Αντιγόνεια* βλ. ό.π. αρ. 395 κ.ε., χρον. κο-

πής γύρω στα 188-180 π.Χ. Όμοιες μήτρες για τις οπίσθιες όψεις.
(N. M. 1320, 1321/1965)

Σημ.: Τα τρία τριώβολα της Μεγαλοπόλεως (N. M. 1322-1324/1965) είναι του τύπου Dengate, Group I, per. III, χρον. κοπής γύρω στα 182-168 π.Χ. Όμοιες μήτρες για εμπρόσθιες και οπίσθιες όψεις (N. M. 1322-1323/1965).

ΩΡΕΟΙ ΕΥΒΟΙΑΣ/1902 — IGCH 232

1. *Πάτραι* βλ. Thompson, αρ. 270-271, χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.
(N. M. 1902/3 Θ' 28)
2. *Αντιγόνεια* βλ. ό.π. αρ. 395 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.
(N. M. 1902/3 Θ' 26)
3. *Μεγαλόπολις* βλ. ό.π. αρ. 466, χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. 1902/3 Θ' 27)

ΖΑΚΥΝΘΟΣ/1904 — IGCH 245

- 1 - 8. *Ανεπίγραφο* βλ. Clerk, πίν. I, 1-2. Πρβλ.

Thompson, 85-86, χρον. κοπής προ του 195 π.Χ.

(N. M. 1903/4 KZ' 64-71)

9. *Ανεπίγραφο* βλ. Clerk, πίν. I, 3. Πρβλ. Thompson, 86, πίν. XLVII, G, χρον. κοπής προ του 195 π.Χ.

(N. M. 1903/4 KZ' 73)

10. *Αντιγόνηα* βλ. Thompson, αρ. 354 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.

(N. M. 1903/4 KZ' 72)

11. *Αντιγόνηα* βλ. ό.π. αρ. 370 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.

(N. M. 1903/4 KZ' 75)

12. *Αντιγόνηα* βλ. ό.π. αρ. 395 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.

(N. M. 1903/4 KZ' 74)

13. *Τεγέα* βλ. Clerk, πίν. IX, 1. Πρβλ. Thompson, 94, 115, χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.

(N. M. 1903/4 KZ' 76)

14. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 4. Πρβλ. Thompson, ό.π. 94, 115, χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.

(N. M. 1903/4 KZ' 77)

Σημ.: Τα 3 από τα 4 τριώβολα της Μεγαλοπόλεως (N. M. 1903/4 KZ' 165-166 και 168) είναι του τύπου Dengate, Group I, per. I, issue 2 και 3. Χρον. κοπής κατά J. Warren, MN 15, 1969, 31-40: προ του 235 π.Χ. Όμοιες μήτρες για εμπρόσθιες όψεις. Το τέταρτο (N. M. 1903/4 KZ' 167) του ίδιου τύπου (Group I, per. I) δεν συμπεριλαμβάνεται στη μελέτη Dengate (στο πεδίο αρ: N).

ΑΡΚΑΔΙΑ/1929 — IGCH 242

Βλ. πλήρη δημοσίευση M. Crosby - E. Grace, An Achaean League Hoard, NNM 74, 1936. Πρβλ. και Thompson, The Agrinion Hoard, NNM 159, 1968, 110-115.

ΑΓΡΙΝΙΟΝ/1959 — IGCH 271

Βλ. πλήρη δημοσίευση M. Thompson, The Agrinion Hoard, NNM 159, 1968.

ΠΑΤΡΑ/1973 — ΑΕ 1979

Βλ. πλήρη δημοσίευση Π. Αγαλλοπούλου, «Θησαυρός» αργυρών τριωβόλων από Πάτρα (1973), ΑΕ 1979, 188-198, πίν. 58-61.

ΚΑΛΥΔΩΝ/1973 — CH 1978, 54

1. *Πάτραι* βλ. Thompson, αρ. 251 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.

(M. A. 1076/1973)

2 - 3. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 272 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.

(M. A. 1071, 1072)

4. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 560 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.

(M. A. 1079)

5. *Άργος* βλ. ό.π. αρ. 301 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.

(M. A. 1080)

6. *Μεσσήνη* βλ. ό.π. αρ. 321 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.

(M. A. 1081)

7. *Αντιγόνηα* βλ. ό.π. αρ. 354 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.

(M. A. 1074)

8 - 12. *Αντιγόνηα* βλ. ό.π. αρ. 370 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.

(M. A. 1067-1070, 1082)

13 - 14. *Μεγαλόπολις* βλ. ό.π. αρ. 467, χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.

(M. A. 1077, 1078)

15. *Μεγαλόπολις* βλ. ό.π. αρ. 471 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.

(M. A. 1073)

16. *Σάρπη* βλ. ό.π. αρ. 468, χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.

(M. A. 1075)

Σημ.: Τα 2 τριώβολα της Μεγαλοπόλεως (M. A. 1083, M. A. 1084) είναι του τύπου Dengate, Group I, per. II, issue 1, χρον. κοπής γύρω στα 182-168 π.Χ.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ/1936 — IGCH 246

1. *Αντιγόνηα* βλ. Thompson, αρ. 370 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.

(N. M.)

2. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 478 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.

(N. M.)

3. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 507 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.

(N. M.)

Σημ.: Το τριώβολο της Μεγαλοπόλεως είναι του τύπου Dengate, Group III, χρον. κοπής γύρω στα 151-146 π.Χ.

ΟΛΥΜΠΙΑ/1939 — IGCH 270

Βλ. M. Thompson, The Agrinion Hoard, NNM 159, 1968, 110-115.

ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΣ/1936 — IGCH 260

Βλ. πλήρη δημοσίευση M. Thompson, A hoard of Greek Federal Silver, Hesperia 1939, 116-154 και M. Thompson, The Agrinion Hoard, NNM 159, 1968, 110-115.

«ΜΕΣΣΗΝΙΑ»/1937 — IGCH 301

1. *Σικυών* βλ. Thompson, αρ. 243 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
2. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 251 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
3. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 261 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 4 - 7. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 278 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
8. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 298 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
9. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 9. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 10 - 15. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 10. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
16. *Άργος* βλ. Thompson, αρ. 301, χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
17. *Άργος* βλ. ό.π. αρ. 601 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
18. *Μεσσήνη* βλ. ό.π. αρ. 314, χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
19. *Μεσσήνη* βλ. ό.π. αρ. 321 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
20. *Κορώνη* βλ. ό.π. αρ. 309 κ.ε., χρον. κοπής 195-188 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
21. *Μεσσήνη* βλ. ό.π. αρ. 326 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
22. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 330 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195-188 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
23. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 337 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
24. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 341C, χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
25. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 342 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 26 - 27. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 342 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
28. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 486 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
29. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 500, χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 30 - 44. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. X, 23-27, XI, 37. Πρβλ. Thompson, 95-96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 45 - 54. *Ήλις* βλ. ό.π. πίν. X, 28-31, 33-34, XI, 42-45. Πρβλ. Thompson, 95-96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
55. *Αντιγόχεια* βλ. Thompson, αρ. 354 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 56 - 60. *Αντιγόχεια* βλ. ό.π. αρ. 370 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 61 - 63. *Αντιγόχεια* βλ. ό.π. αρ. 395 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188-180 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
64. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 509 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 65 - 67. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 524 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160-150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
68. *Μεγαλόπολις* βλ. ό.π. αρ. 467, χρον. κοπής γύρω στα 175-168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 69 - 71. *Μεγαλόπολις* βλ. ό.π. αρ. 471 κ.ε., χρον.

- κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
72. *Μεγαλόπολις* βλ. ό.π. αρ. 472 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
73. *Σπάρτη* βλ. ό.π. πίν. XXXVIII, D, χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
74. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XII, 2. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
75. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 3. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
76. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 8-9. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
77. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 10. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
78. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XII – XIII. Πρβλ. Thompson, 95, φθαρμ., χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
79. *Αίγιον* βλ. Thompson, αρ. 544a κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 80 – 108. *Αίγιον* βλ. Clerk, πίν. III, 15. Πρβλ. Thompson, 60 και 96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
109. *Δύμη* βλ. Clerk, πίν. III, 2. Πρβλ. Thompson, 94-95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 110 – 112. *Δύμη* βλ. Clerk, πίν. III, 4-5. Πρβλ. Thompson, 94-95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
113. *Δύμη* βλ. Clerk, πίν. III, 10. Πρβλ. Thompson, 94-95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 114 – 115. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 2. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 116 – 121. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 3. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 122 – 123. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 4. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
124. *Τεγέα* βλ. Clerk, πίν. IX, 1. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 125 – 126. *Τεγέα* βλ. Clerk, πίν. IX, 4. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
127. *Τεγέα* (Κοπή ΚΛΕ/Τ-Ε). Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. IA' 1937)
- 128 – 132. *Φθαρμένα-δυσδιάγνωστα*.
- Σημ.: 1. Τα 8 τριώβολα της Μεγαλοπόλεως είναι του τύπου Dengate, Group I, per. II B και III, χρον. κοπής γύρω στα 182–168 π.Χ. και Group III, χρον. κοπής γύρω στα 151–146 π.Χ. 2. Το εύρημα περιλαμβάνει και 6 τριώβολα της πόλης των Πατρών του τύπου SNG, Cor. 152 (4 τεμ.) και 154 (2 τεμ.).
- «ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ»/προ του 1940 — IGCH 243
1. *Σικυών* βλ. Thompson, αρ. 243 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ. (ΣΙ άνω, ΕΥ κάτω).
(N. M.)
2. *Σικυών* βλ. ό.π. αρ. 249, χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ.
(N. M.)
3. *Πάτραι* βλ. Clerk, —. Thompson, —. (Κ αρ. ΝΕ δεξ.), χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ.
(N. M.)
4. *Πάτραι* βλ. Thompson, αρ. 260 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ.
(N. M.)
- 5 – 6. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 278 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
- 7 – 9. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 298 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
10. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 10. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M.)
11. *Μεσσήνη* βλ. Thompson, αρ. 320 a, χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
12. *Μεσσήνη* βλ. ό.π. αρ. 326 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)

13. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 337 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
- 14 – 16. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 342 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
17. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 348 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
18. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 486 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M.)
19. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 496 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M.)
20. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. X, 25. Πρβλ. Thompson, 95-96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M.)
21. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. X, 33. Πρβλ. Thompson, 95-96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M.)
- 22 – 23. *Αντιγόνηα* βλ. Thompson, αρ. 354 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M.)
- 24 – 30. *Αντιγόνηα* βλ. Thompson, αρ. 370 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M.)
- 31 – 35. *Αντιγόνηα* βλ. ό.π. αρ. 395 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M.)
36. *Αντιγόνηα* βλ. ό.π. αρ. 420 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M.)
- 37 – 39. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 431 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
- 40 – 41. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 450 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
42. *Μεγαλόπολις* βλ. ό.π. — (σύριγξ άνω, Ε αρ., Λ δεξ., Μ κάτω), χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
43. *Μεγαλόπολις* βλ. Thompson, αρ. 471 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M.)
44. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 3. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M.)
45. *Δύμη* βλ. Clerk, πίν. III, 4-5. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M.)
46. *Αίγιον* βλ. Clerk, πίν. III, 15. Πρβλ. Thompson, 60 και 96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M.)
47. *Αιγείρα* βλ. Thompson, αρ. 571 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M.)
48. *Απροσδιόριστο νομισματοκοπέιο* βλ. ό.π. 50 κ.ε., πίν. XXXVIII, Ε, χρον. κοπής πριν από το 160 π.Χ. (;).
(N. M.)
49. *Δίπαιστο φθαρμένο*.
- Σημ.: Τα 5 τριώβολα της Μεγαλοπόλεως είναι των τύπων Dengate, Group I, per. I, issue 2 (7). Χρον. κοπής κατά Warren, MN 15, 1969, 31 κ.ε. : προ του 235 π.Χ. (1 τεμ.), Group I, per. II Β, χρον. κοπής γύρω στα 182–168 π.Χ. (3 τεμ.) και Group I, per. III, χρον. κοπής γύρω στα 182–168 π.Χ. (1 τεμ.). Ίδιες μήτρες για οπισθία όψη με αυτό του ANS.
- «ΑΧΑ·Ι·Α»/προ του 1940 — IGCH 267
- Βλ. Μ. Οικονομίδου, Θησαυρός νομισμάτων εκ Πελοποννήσου (;), AAA, 1968, 73-77.
1. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. XI, 36. Πρβλ. Thompson, 96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M.)
2. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. XI, 42. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M.)
3. *Μέγαρα* βλ. Thompson, αρ. 423 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M.)
- Σημ.: Το ένα τριώβολο της Μεγαλοπόλεως είναι του τύπου Dengate, Group I, per. II, issue 2, χρον. κοπής γύρω στα 182–168 π.Χ.
- ΒΕΛΛΙΕΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ/1952
- Βλ. Μ. Οικονομίδου, ΑΔ 39, 1984, Χρον. (υπό εκτύπωση).
1. *Σικυών* βλ. Thompson, αρ. 243, χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ.
(N. M. 17/1984)

2. *Σικυών* βλ. ό.π. αρ. 243 κ.ε. (Σ άνω, ΕΥ κάτω), χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ. (N. M. 18/1984)
3. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 263 b, χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ. (N. M. 19/1984)
4. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 272, χρον. κοπής γύρω στα 188–175 π.Χ. (N. M. 20/1984)
- 5 – 11. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 278, χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ. (N. M. 21-27/1984)
12. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 298 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ. (N. M. 28/1984)
13. *Κορώνη* βλ. ό.π. αρ. 309 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ. (N. M. 29/1984)
14. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 342 κ.ε. (ΛΥ άνω, F δεξ. και Α αρ.), χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ. (N. M. 30/1984)
- 15 – 18. *Αντιγόχεια* βλ. ό.π. αρ. 354 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ. (N. M. 31-34/1984)
- 19 – 21. *Αντιγόχεια* βλ. ό.π. αρ. 370 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ. (N. M. 35-37/1984)
- 22 – 25. *Αντιγόχεια* βλ. ό.π. αρ. 395 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ. (N. M. 38-41/1984)
26. *Αντιγόχεια* βλ. ό.π. αρ. 420 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ. (N. M. 42/1984)
27. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 423, χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ. (N. M. 43/1984)
- 28 – 31. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 431 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ. (N. M. 44-47/1984)
32. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 449, χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ. (N. M. 48/1984)
33. *Μέγαρα* βλ. ό.π. αρ. 450 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ. (N. M. 49/1984)
34. *Μεγαλόπολις* βλ. ό.π. αρ. 472 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 50/1984)
- 35 – 36. *Ήλις* βλ. ό.π. αρ. 478 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 51-52/1984)
37. *Αίγιον* βλ. ό.π. αρ. 546, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 53/1984)
38. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 550 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 54/1984)
39. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. III, 1. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ. (N. M. 55/1984)
- 40 – 42. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. III, 3. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ. (N. M. 56-58/1984)
43. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 8. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ. (N. M. 59/1984)
44. *Δύμη* βλ. Clerk, πίν. III, 8. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ. (N. M. 60/1984)
- 45 – 46. *Αιγείρα* βλ. Thompson, αρ. 571 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 61-62/1984)
47. *Κόρινθος* βλ. Thompson, αρ. 583 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 63/1984)
48. *Σικυών* βλ. Thompson, αρ. 591 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 64/1984)
49. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 1. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 65/1984)
- 50 – 51. *Τεγέα* βλ. Clerk, πίν. IX, 1. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. 66-67/1984)
- Σημ.: Από τα 2 τριώβολα της Μεγαλοπόλεως το ένα (N. M. 70/1984) είναι του τύπου Dengate, Group I, per. II B, χρον. κοπής γύρω στα 182–168 π.Χ. και το άλλο (N. M. 71/1984) είναι του τύπου Dengate, Group III, issue 8, χρον. κοπής γύρω στα 151–146 π.Χ.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ/1934 — IGCH 257
1. *Σικυών* βλ. Thompson, αρ. 586 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. ΚΗ΄ 1934)
2. *Σικυών* βλ. Thompson, αρ. 591 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ. (N. M. ΚΗ΄ 1934)

3. *Σικυών* (N-1) βλ. Clerk,—. Η τεχνοτροπία του νομίσματος οδηγεί σε χρονολόγησή του μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
4. *Πάτραι* βλ. Thompson, αρ. 270 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 5 – 7. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 272 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 8 – 10. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 278 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 11 – 12. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 298 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
13. *Πάτραι* βλ. ό.π. αρ. 550 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
14. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 18. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
15. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 15. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
16. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. III, 2. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
17. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. III, 1. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 18 – 21. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 1. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
22. *Μεσσήνη* βλ. Thompson, αρ. 320 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
23. *Μεσσήνη* βλ. Thompson, αρ. 321 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
24. *Μεσσήνη* βλ. Thompson, αρ. 606, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
25. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 334 b, 335, χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
26. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 337 a-b, χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 27 – 28. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 337 c-d, χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 29 – 31. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 342 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
32. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 348 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
33. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 484 κ.ε. και 486 κ.ε. (Γ πάνω στον κεραυνό), χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 34 – 35. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. X, 15. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 36 – 37. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. X, 18. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
38. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. X, 24. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 39 – 40. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. X, 25. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
41. *Αντιγόχεια* βλ. Thompson, αρ. 354 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 42 – 43. *Αντιγόχεια* βλ. Thompson, αρ. 395 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 44 – 47. *Αντιγόχεια* βλ. Thompson, αρ. 370 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
48. *Μέγαρα* βλ. Thompson, αρ. 524 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
49. *Επίδαυρος* βλ. Thompson, αρ. 542, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
50. *Μεγαλόπολις* βλ. Thompson, αρ. 472 i, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 51 – 53. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XII, 1. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
54. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XII, 2. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
55. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 6. Πρβλ. Thomp-

- son, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 56 – 57. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 7. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
58. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 8-9. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
59. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XII – XIII. Πρβλ. Thompson, 95 (μονογρ. φθαρμ.), χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 60 – 62. *Αιγείρα* βλ. Thompson, αρ. 571 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
63. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 1. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
64. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 2. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 65 – 68. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 3. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- 69 – 73. *Τεγέα* βλ. Clerk, πίν. IX, 1. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
74. *Τεγέα* βλ. Clerk, πίν. IX, 4. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
75. *Δύμη* βλ. Clerk, πίν. III, 4. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. KH' 1934)
- Σημ.: Τα 16 τριώβολα της Μεγαλοπόλεως είναι του τύπου Dengate, Group I, per. II B και III, χρον. κοπής γύρω στα 182–168 π.Χ. (7 τεμ.) και του τύπου Group III, χρον. κοπής γύρω στα 151–146 π.Χ. (9 τεμ.).
- ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ ΛΙΜΗΡΑ/1934 — IGCH 258
1. *Μεσσήνη* βλ. Thompson, αρ. 317 b, χρον. κοπής γύρω στα 195–188 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
2. *Ήλις* βλ. Thompson, αρ. 339 b, χρον. κοπής γύρω στα 175–168 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
3. *Αντιγόνηα* βλ. Thompson, αρ. 373 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
4. *Μεγαλόπολις* βλ. Thompson, αρ. 471 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
5. *Μεγαλόπολις* βλ. Thompson, αρ. 471 ε, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
6. *Κόρινθος* βλ. Thompson, αρ. 584, κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
7. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 8. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
8. *Πάτραι* βλ. Clerk, πίν. IV, 11. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
9. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. XI, 44. Πρβλ. Thompson, 96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
- 10 – 12. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 6. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
13. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 8. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
14. *Σπάρτη* βλ. Clerk, πίν. XIII, 4-9. Πρβλ. Thompson, 95, μονογράφημα φθαρμ., χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
15. *Δύμη* βλ. Clerk, πίν. III, 8, μονογράφημα X. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
- 16 – 19. *Παλλάντιον* βλ. Clerk, πίν. IX, 3. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
20. *Τεγέα* βλ. Clerk, πίν. IX, 1. Πρβλ. Thompson, 94, χρον. κοπής γύρω στα 160–150 π.Χ.
(N. M. ME' /1934)
21. *Φθαρμένο.*
- Σημ.: Τα 6 τριώβολα της Μεγαλοπόλεως είναι του τύπου Dengate, Group I, per. II B, issue 2 και 3, χρον. κοπής γύρω στα 195–182 π.Χ., Group III, issue 6, issue 7 και 8, χρον. κοπής γύρω στα 151–146 π.Χ.

ΚΟΝΙΣΚΑ/1962 — IGCH 266

1. *Δύμη* βλ. Clerk, πίν. III, 2. Πρβλ. Thompson, 95, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ. (N. M.)

ΑΞΟΣ/1961 — IGCH 330

1. *Αντιγόχεια* βλ. Thompson, αρ. 354 κ.ε., χρον. κοπής γύρω στα 188–180 π.Χ. (N. M.)
2. *Ήλις* βλ. Clerk, πίν. X, 32, αλλά όπισθεν δεξ. μονογράφημα αριθ. 117. Πρβλ. Thompson, 95-96, χρον. κοπής μετά το 150 π.Χ. (N. M.)

SUMMARY

CONTRIBUTION TO THE CIRCULATION OF THE ACHAEAN LEAGUE
TRIOBOLS IN MAINLAND GREECE AND THE PELOPONNESE:
THE EVIDENCE OF THE HOARDS

Coin hoards containing, among other coins, triobols of the Achaean League, from the point of view geographical distribution, are discerned to those found on Mainland Greece and the Peloponnese and to those concealed either in Crete, in the Cyrenaica or in the Italian Peninsula.

Those found on Mainland Greece and the Peloponnese — nineteen in number — forming the main part of the study in this paper, are buried in three chronological periods (ca. ← 168/167 B.C., ca. 165–147 B.C., ca. 146 → B.C.), which coincided to equivalent periods in the history of the Achaean League.

The earliest in date are to be found in the area of

Mainland Greece, the later ones in the area of Aetolia and the NW Peloponnese, and the latest throughout the territory ruled by the Achaean League.

Coin hoards of this type buried outside Mainland Greece and the Peloponnese represent bullion taken away either soon after the disaster in 146 as well as by Achaean refugees or by Roman soldiers (Hoards: Caserta and Cyrene), or constitute amounts of money of different origin and date put together and transported in some cases far away from Greece itself, after the Sullan war or during the First Triumvirate (hoards: "Hoffmann", Carrara, Poggio Picenze, Hierapytna, Axos).

«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»	3ος-2ος	195-188	188-180	175-168	160-150	150 →	IGCH κλπ.	Απόκρυψη κατά IGCH κλπ.	Προτεινόμενη απόκρυψη κατά τελευταίες κοπές
Αβαί/1894	X						195	225-200 (;	225-200 (;
Αρκαδία/1929	X	X	X	X	X		242	165-160	160-150 ⇌
Ζάκυνθος/1904	X		X		X		245	175-150	160-150 ⇌
Καλυδών/1973		X	X	X	X		CH 1978, 54	168/167 →	± 150
Ωρεοί/1902		X	X	X			232	171-169	171-169
Αγρίνιο/1959		X	X	X	X		271	145-135	± 150
Πάτρα/1973		X	X	X	X		ΑΕ, 1979, 188	± 150	± 150
«Μεσσηνία»/1937		X	X	X	X	X	301	2ος αι. π.Χ.	150 →
«Πελοπόννησος»/←1940		X	X	X	X	X	243	175-150	150 →
Κεφαλληνία/1934		X	X	X	X	X	257	175-145	150 →
Ολυμπία/1939		X	X	X	X	X	270	145-140	146 ⇌
Δυτ. Ελλάς/1936		X	X	X	X	X	260	146	146 ⇌
Βελλιές/1952		X	X	X	X	X	-	-	146 ⇌
Θήβα/1965			X	X			233	168	←168/167
Στράτος/1965			X	X			251	←150	←168/167
«Αχαΐα»/←1940						X	267	150-140	150 →
Κόνισκα/1962						X	266	150-140	150 →
Πελοπόννησος/1936			X		X		246	175-150	146 ⇌
Επίδαυρος Λιμηρά/1934			X	X	X	X	258	175-145	146 ⇌
Αξός/1961			X			X	330	100 →	100 →

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ
ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΟΜΗΣ ΤΡΙΩΒΟΛΩΝ ΑΧΑΪΚΗΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑΣ
ΣΤΟΥΣ «ΘΗΣΑΥΡΟΥΣ» ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»	Αντι- γόνυα	Πά- τρα	Ήλις	Μεγα- λόρολις	Μεγα- ρα	Σικελίαν	Στρίπ- τη	Άργος	Μεσ- σήνη	Αίγιον	Επίδου- ρος	Φενεός	Δίμη	Αντι- ρα	Κοριν- θος	Κορό- νη	Κορυάι	Τελ- άλη	Κασι- ται	Παύ- σαν	Τε- γέα	
175-168																						
Θήβαι/1965	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Στράτος/1965	X	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ωρεοί/1902	X	X	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
160-150																						
Πάτραι/1973	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
Αγρίνιον/1959	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Πελοπόννησος/1936	X	-	X	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ζάκυνθος/1904	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Αρκαδία/1929	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Καλυδών/1973	-	X	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
150 →																						
Αχαΐα/ ←1940	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Δυτ. Ελλάδα/1936	-	X	-	-	-	-	X	-	-	X	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
Βελλιάς/±1952	-	X	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
Κεφαλληνία/1934	-	X	X	-	-	-	X	-	-	-	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
«Πελοπόννησος»/ ←1940	-	-	X	-	-	-	-	-	-	X	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
«Μεσσηνία»/1937	-	X	X	-	-	-	X	-	-	X	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
Ολυμπία/1939	-	X	X	-	-	-	X	-	-	X	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
Κόνιακα/1962	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
Επίδουρος Διμ./1934	-	X	X	-	-	-	X	-	-	X	-	-	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-
100																						
Αξός/1961	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

ΠΙΝΑΚΑΣ «ΘΗΣΑΥΡΩΝ» ΣΕ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ ΜΕ ΒΑΣΗ

ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΡΙΩΒΟΛΩΝ ΑΧΑΪΚΗΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ

«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»	3ος-2ος	195-188	188-180	175-168	160-150	150→	IGCH κλπ.	IGCH κλπ. Απόκρυψη	Προτεινόμενη απόκρυψη
Αβαί/1894	X						195	225-200 (·)	225-200 (·)
Θήβα/1965				X			233	168	± 168/167
Στράτος/1965				X			251	←150	± 168/167
Ωρεοί/1902				X			232	171-169	± 168/167
Ζάκυνθος/1904					X		245	175-150	165-147
Αρκαδία/1929					X		242	165-160	165-147
Αγρίνιον/1959					X		271	145-135	165-147
Πάτρα/1973					X		ΑΕ, 1979, 188	± 150	165-147
Καλυδών/1973					X		CH, 1978, 54	168/167	165-147
Πελοπόννησος/1936					X		246	175-150	147/146
Ολυμπία/1939						X	270	145-140	147/146
Δυτ. Ελλάς/1936						X	260	146	147/146
«Μεσσηνία»/1937						X	301	2ος αι. π.Χ.	147/146
«Πελοπόννησος»/←1940						X	243	175-150	147/146
«Αχαΐα»/←1940						X	267	150-140	147/146
Βελιές/1952						X	-	-	147/146
Κεφαλληνία/1934						X	257	175-145	147/146
Επιδ. Λιμηρά/1934						X	258	175-145	147/146
Κόνισκα/1962						X	266	150-140	147/146
Αξός/1961						X	330	100 →	100 →

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙV
ΠΙΝΑΚΑΣ «ΘΗΣΑΥΡΩΝ» ΜΕ ΤΡΙΩΒΟΛΑ ΑΧΑΪΚΗΣ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΣΕΙΡΑ ΧΡΟΝΟΥ ΑΠΟΚΡΥΨΗΣ

WHEN DID NERO LIBERATE ACHAEA – AND WHY?

Ἐς δὲ δὴ τὴν Ἑλλάδα ἐπεραιώθη, οὐτι γὰρ ὡς Φλαμινίνος οὐδ' ὡς Μόμμιος ἢ καὶ Ἀγρίππας καὶ Αὐγουστος οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπὶ τε ἠνιοχῆσαι καὶ κιθαροδῆσαι κηρύξει τε καὶ τραγωδίας ὑποκρίσει.

Dio, 63.8.2

Ce beau voyage funambulesque d'Achaïe, où la gloire du César décadent rayonne dans une apothéose de féerie...

Holleaux, *Etudes* I, 172

The version of Nero's visit to Achaea which a hostile ancient tradition has imposed on posterity seems impossible to dislodge. We have lost the writings of Cluvius Rufus, who not only composed a history favorable to Nero but actually went with him to Achaea. Nor do we have for this episode the text of Tacitus, who might have provided a reasonable if not a favorable account. In effect we are left with Suetonius and Dio, both of whom are at their worst here — Suetonius at his most confused and gossipy, Dio at his most rhetorical. These writers insist that Nero visited Greece primarily to demonstrate his talent in its artistic and athletic contests. But fragments of evidence survive for a different scenario, one which credits Nero with more serious intentions. My hope here is to validate some of these, though I shall not of course claim that Nero should be seen as saint instead of sinner.

I should like particularly to review the literary, epigraphic, and numismatic evidence for an episode of Nero's visit to which modern scholars have paid rather little attention, perhaps because of the casual treatment given it in the ancient sources: his liberation of the province. Dio, comparing him to previous "liberators" like Flamininus and Augustus, observes that Nero "ravaged Greece, though he had liberated it" (καίπερ ἐλευθέρων ἀφείξ: Dio 63.11.1). His use of the aorist participle implies an early liberation, perhaps soon after Nero's arrival in the autumn of A.D. 66. Scholars have mostly preferred the version of Suetonius, who reports that the event took place just before the emperor's departure from Greece in late 67 (*Nero* 24.2)¹. Suetonius' narrative certainly contains petty errors, but it is fuller than Dio's, and it fits better with the general picture all ancient sources have given us of the mature Nero as a tyrant, governed

only by whim and the drive for personal gratification². In that context, Suetonius' version of the liberation can be seen as a final impulsive gesture of gratitude for the good treatment Nero had received from his Greek hosts — an unpremeditated act without practical consequences³.

Publication in 1888 of the well-known decree from Boeotian Acraephiae seemed at first to provide more solid evidence for dating⁴. A full account of its contents is not necessary here; we need only recall that in addition to Nero's liberation address, the inscription records at its beginning the month and day of that event, November 28th, and that later on, in reporting the Acraephians' honorific decree for Nero, it gives an imperial titulature which includes a year-

I am grateful for the award of a Seeger Fellowship from Princeton University's Committee on Hellenic Studies, which facilitated travel to the symposium at which this paper was presented.

1. Recent discussions of the ancient evidence include: P. Gollivan, *Nero's Liberation of Greece*, *Hermes* 101, 1973, 233; K. R. Bradley, *Suetonius' Life of Nero* (1978) 144-148; *idem*, *The Chronology of Nero's Visit to Greece in A.D. 66/67*, *Latomus* 37, 1978, 66-71; C. Clay, *Die Münzprägung des Kaisers Nero in Rom und Lugdunum I*, *NumZ* 96, 1982, 11-16.

2. For another example of this attitude see Ps.-Lucian *Nero* 2, where it is said that Nero only conceived the idea of cutting the Corinth canal when he arrived on the spot. Yet the author knows the good reasons behind this project. It had already been considered by Julius Caesar and Caligula, but this is not pointed out in the *Nero*, which cites Agamemnon, Darius, and Xerxes as Nero's predecessors.

3. The view that the liberation was frivolously undertaken is at least as old as Philostratus, *Vita Apollonii Tyan.* 5.41. But Plutarch, who was a young man when Nero visited Greece (and is our only contemporary witness), seems to take it quite seriously: *De sera numinis vindicta* 32. So does Pausanias, VII.17.13.

4. M. Holleaux, *BCH* 12, 1888, 510-528; *IG* VII 2713; *ILS* 8794; *SIG*³ 814.

dating formula: ὁ τοῦ παντὸς κόσμου κύριος Νέρων, αὐτοκράτωρ μέγιστος, δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ τρισκαίδέκατον ἀποδεδειγμένος, πατὴρ πατρίδος. This is a curious mix of official terminology with the language of panegyric. Even the official portion is unusual, for in normal Roman usage only consulships, not tribuneships, were “designated”. Holleaux, its first editor, therefore concluded that the word ἀποδεδειγμένος (*designatus*, “chosen though not yet in office”), had been misapplied by the redactor or stonemason, and should be ignored in translation: Nero’s grant of freedom must really have taken place *during* his thirteenth tribunician power, rather than shortly before it⁵. If, in addition, we dismiss a problem of possible intercalation in the numbering of Nero’s tribuneships (as it now seems generally agreed that we may)⁶, this will leave us with a liberation date of 28 November 67 A.D., which accords with Suetonius’ account.

Some scholars have been content with Holleaux’ interpretation of the titular formula. For those uncomfortable with the idea of ἀποδεδειγμένος as a redactor’s error, a way of escape has been suggested: that the word was not intended here to have its official Roman meaning, “chosen though not yet in office”, but a more general one, “chosen”, closer to the original force of the Greek verb ἀποδεικνύειν⁷. (The effect on the total meaning of the formula is the same in either case: the word ἀποδεδειγμένος adds virtually nothing to the sense and might as well be omitted.) But the linguistic evidence does not really support this second thesis⁸. In the most closely comparable epigraphic context, Julio-Claudian inscriptions from the Greek mainland, the word ἀποδεδειγμένος *does* have its “official” meaning⁹. The variant meaning suggested for the Acraephiae decree would thus appear to posit an unlikely linguistic ambiguity — either that, or great ignorance on the part of the individual responsible for the decree’s redaction. It is hard to believe that Epaminondas of Acraephiae, priest of the imperial cult and a veteran negotiator with Roman emperors, was unaware of Roman dating terms and methods. He must certainly have known the correctly formulated superscription in Caligula’s letter to the Panhellenes, the response to an embassy in which he himself had taken part some thirty years earlier¹⁰. Furthermore, it is becoming increasingly apparent that unusual forms of titlature might be used in the provinces. For example, another formula employed for Nero in the Acraephiae decree is αὐτοκράτωρ μέ-

γιστος. That (or rather its Latin equivalent *imperator maximus*) was not officially used by Nero in Rome, but we now know that it appeared in the inscription honoring Nero on the East architrave of the Parthenon¹¹. And although a “designated tribuneship” still remains epigraphically unique, an almost equally unusual formula, δικτάτωρ ἀποδεδειγμένος, is used of Julius Caesar in the reconstructed version of another Boeotian inscription, *IG VII 1835*, from Thespieae¹². In short, while we may not know the reason the Acraephians chose for Nero the titular formula they did, we should, I think, accept their decree at face value. Even this will not provide a solution entirely free from difficulties, for there has been controversy

5. *Discours prononcé par Néron à Corinthe en rendant aux Grecs la liberté* (1889) = *Etudes d’épigraphie et d’histoire grecques I* (1938) 165-185.

6. Th. Mommsen, *Hermes* 2, 1867, 56-63; *Röm. Staatsrecht II*³ (1887) 798 note 1. Cf. the recent discussion by C. Clay, *NumZ* 1982, 9.

7. See M. Hammond, *The Tribunician Day under the Early Empire*, *MAAR* 15, 1938, 28 note 50, and most recently H. Halfmann, *Itinera principum* (1986) 175. Some have considered the phrase a *locus desperatus*, e.g. A. Stein, *Gnomon* 1, 1925, 342.

8. It is true that the verb ἀποδεικνύειν means, in general, “to choose, make known”. But by the end of the Roman Republic the form ἀποδεδειγμένος was used, in the titular formulas of documents intended for the Greek East, as a translation for the specialized term *designatus* (“chosen though not yet in office”: see R. K. Sherk, *RDGE* (1969) 16; 164 no. 28; 342 no. 67 (and cf. 148 no. 26 for an alternative translation, *καθεσταμένος*). Under the Empire ἀποδεδειγμένος continued to be a documentary equivalent for *designatus*; examples are collected in H. J. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions* (1974) 24. Support for Hammond’s conjecture has been sought from a papyrus dated to the beginning of Nero’s reign, P. Oxy. 1021 (cited by Mason): ὁ δὲ τῆς οἰκουμένης καὶ προσδοκῆθεις καὶ ἐλπισθεὶς αὐτοκράτωρ ἀποδεδεικται, “the emperor, expected and hoped for by the whole world, has been proclaimed”. But that passage is a piece of pure encomium, not a titular formula; it falls in a different category from the one under discussion here, which is intended as a titular formula, though it includes encomiastic elements not yet admitted to the “official” canon (κύριος, μέγιστος = *dominus, maximus*).

9. E.g., a pair of Claudian statue-bases in Delphi: *SIG*³ 801 BC (42, 46 A.D.).

10. *IG VII 2711*, lines 21-22. See J. H. Oliver, Epaminondas of Acraephiae, *GrRomByzSt* 12, 1971, 221-237.

11. K. Carroll, *The Parthenon Inscription* (1982) 30-43. Such locations surely appeared in the language of flattery before they entered the official phraseology of the imperial chancellery at Rome; Caligula’s cognomina *optimus maximus*, attested only by Suetonius (*Gaius* 22.1) might belong in this category. The Sardinian decree *CIL X 7852*, quoting Nero’s procurator Juventius Rixa, refers to *clementia optumi maximique principis*.

12. *BCH* 50, 1926, 439 no. 75; with A. Raubitschek, Epigraphical Notes on Julius Caesar, *JRS* 44, 1954, 70-71.

not only about the numbering of Nero's tribuneships but about the point in the year from which they were reckoned: October 13 (his *dies imperii*) or early December. But if we accept the latter, as the most recent literature does¹³, the Acraephaiae decree as it stands will give us the early liberation date, 28 November 66.

Brief notice must be given to two other pieces of evidence, one epigraphic and one literary, which have sometimes been adduced in favor of the early date. The first is a Sardinian inscription, *CIL X 7852*, which has served since Mommsen's day as support for both sides of the question. Though Meloni's work on the administration of Roman Sardinia sees in it an argument for the early date, we are probably safer in assuming that it is too ambiguous to be used at all¹⁴. The other piece of evidence is a well-known passage in the pseudo-Lucianic dialogue *Nero*, in which the political exile Musonius Rufus is quoted as saying that a "former procurator of Achaea" handed Nero the golden pickaxe with which, in the late summer of 67, the emperor initiated his short-lived Corinthian canal project. In this unnamed person's status as an ex-official of the province an argument has been seen for the early liberation date¹⁵. But surely the man was not an ex-official when the ground-breaking ceremony took place — only at the time, early in 68, when Musonius was telling his story.

What remains to support the early date (besides, in my opinion, the Acraephaiae decree) is numismatic evidence. Dating indications of varying cogency can be found in the coin issues of four Achaean political bodies: Corinth, Patrae, Sicyon, and an anonymous mint which has been wrongly identified in the past as Apollonia in Epirus. I shall briefly review the arguments provided by all four¹⁶. The best comes from Corinth. It was already pointed out by Berend Pick, who in 1890 was the first scholar to propose an early liberation. He observed that the Corinthian duumviral coinage of Piso and Cleander used reverse types referring both to Nero's debarcation in Greece and to his liberation address. These two types must, then, have been struck within a single year, the *terminus post quem* being the emperor's arrival. Of the two possible duumviral terms, July 66 to 67 or July 67 to 68, Pick argued that the earlier was more likely, since by July first of 67 Nero's arrival would have been rather old news¹⁷. Michel Amandry has reiterated and reinforced this argument for the early date in his recently published corpus of Corinth's duumviral coinage¹⁸.

The second mint is Patrae, whose Neronian issues I briefly discussed in the archaeological congress held in Athens in 1983. I observed then that all the examples known to me must be dated by the style of Nero's portrait to the last quadrennium of his reign, and I suggested that all might in fact have been struck in conjunction with the visit to Achaea¹⁹. Now, only two of the eight or more reverse types associated with these obverse portraits at Patrae are at all common: *Adventus Augusti* and *Iuppiter Liberator*. This is the pair of themes used together at Corinth in the single duumviral year 66/67. Unfortunately we cannot conclude that the same pair was used together within a single year by Patrae's mint, for there we have no magistrate's names on the coinage to serve as dating elements. Furthermore, I have as yet found no obverse dies to link these two reverses at Patrae. There are nonetheless arguments, perhaps not very strong ones, for supposing that the Iuppiter Liberator type was produced early in the imperial visit. It is die-linked with a reverse I have rather arbitrarily considered to be Nero's earliest at Patrae, because it had already been used there under Claudius: the common colonial type of legionary eagle with standards (see figs. 1-2)²⁰. And conversely, among the four forms of

13. M. Griffin, *Nero* (1984) 238, following D. MacDowall, *The Western Coinages of Nero*, ANS NNM 161 (1979), 1; but cf. Clay, *NumZ* 1982, 16.

14. P. Meloni, *L'amministrazione della Sardegna...* (1958) 22; cf. Clay, *NumZ* 1982, 39.

15. Ps.-Lucian, *Nero* 3; Clay, *NumZ* 1982, 13; followed by M. Amandry, *Le monnayage des duovirs corinthiens*, *BCH Suppl.* 15 (1988) 18.

16. For a full account of the anonymous series and a restatement of the arguments presented here, see: Nero's "Apollonia" Series: the Achaean Context, *NumChron* 149 (1989) 59-68.

17. B. Pick, Über einige Münzen der römischen Kaiserzeit, *ZfNum* 17, 1890, 189-190. In other ways Pick's arguments for the early date are flawed. He believed with Holleaux that the Acraephaiae decree's ἀποδεδειγμένος must be ignored, but was able to arrive at the early date by assuming, with Mommsen, an intercalated tribunician year before A.D. 60: TR P XIII would thus have run from Dec. 65 to Dec. 66, with the liberation occurring on 28 November 66.

18. *Op. cit.* 19.

19. Jupiter Liberator at Patrae and the Boy Zeus of Aigion, *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, 1983, τόμος Β' (1988) 133.

20. Berlin 2879, with eagle-and-standards reverse (fig. 1) shares an obverse die with a Iuppiter Liberator piece in Paris (fig. 2); another pair, in Turin and in the British Museum (1913-6-4-95) is similarly linked.

Fig. 1

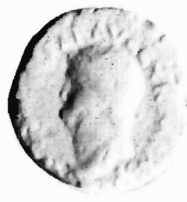

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

imperial titulature found on Patrae's Neronian coinage, that which is clearly the latest, IMP NERO CAESAR (fig. 3), is not so far found in combination with any Iuppiter Liberator reverse dies²¹.

The third Achaean mint to produce coinage clearly related to Nero's visit is Sicyon. Examples of its single Neronian issue have always been considered rare, but that is partly due to the circumstance that none appear in the published catalogues of major collections²². In fact, at least forty-four are locatable today, and from them we can get a reasonable picture of the issue's structure. All come from six obverse dies, bearing a patently late portrait of Nero (figs. 4-9)²³. The obverse inscription, which is rendered in a slightly different abbreviated form on each die, is Νέρων Καίσαρ Ζεὺς Ἐλευθέριος — proof that the whole issue was struck after the liberation of Achaëa.

Sicyon's obverse portrait is coupled with a pair of reverse types; each, like the portrait, can appear either to right or to left (figs. 10-13)²⁴. These types are interesting in their own right, and the first of them has received a great deal of scholarly attention²⁵, but their meaning will not concern us here. More important to this discussion is the reverse legend. Like that of the obverse, it appears with a number of petty variants, which have been useful in distinguishing a dozen or so of the dies used for these generally rather worn reverses. It gives the name of a magistrate, the *damiorgos* Gaius Julius Polyænus. He too is interesting, as a man who had signed coinage for Corinth while serving there as *duumvir* about a decade earlier; in fact, the coin-blanks for Polyænus' issue at Sicyon could well have been produced at Corinth, for their weight and fabric, though not their style of engraving, correspond closely to those of contemporary Corinthian issues. Dependence on certain technical resources of a more active neighboring atelier would be quite consonant with the fact that Sicyon had struck no earlier Julio-Claudian coinage, and was to sponsor none again until the Severan period.

Most pertinent here is the fact that just one magistrate is named. That implies production within a single year — which must, in fact, be the year following the liberation. The pattern of die-links suggests an even more restricted period of issue, for every obverse die but one is linked to another, and half are linked to two or more, as if all or nearly all obverse dies were in use together. As is common with such compact and isolated coinages, we should probably assume games or a festival as the occasion. It seems

very likely, even if our literary sources are silent on the subject, that Sicyon's games were put on for Nero and in his presence²⁶. But if the liberation of Achaëa, to which this coin issue refers, had taken place in late November of 67, there would hardly have been time for games between Nero's proclamation and his departure — which in Suetonius' version followed immediately after.

Finally, a brief word about the fourth coinage, an anonymous series traditionally ascribed to Apollonia in Epirus. Less than a decade ago it was known from only two published varieties, classed in the British Museum catalogue for Thessaly-Epirus as Apollonia 84 and 85. *BMC* 84 represents Nero as Apollo Kitharoidos, paired with a Victory crowning his name; *BMC* 85 pairs the same obverse type with Liberty personified (see figs. 14-15). That connects the series with the liberation of Achaëa. A third variety shows the head of Nero paired with Victory (fig. 16), and a fourth represents him delivering the liberation address, again with the reverse type of Liberty (fig. 17). A total of twenty-two examples is currently known for the whole group. None, so far as I am aware, is associated with an archaeological context, which for this unlocated coinage would be most welcome. Since all twenty-two are illustrated and described else-

21. E.g. Paris 1245 (fig. 3) and 1246, mintmarkless pieces usually ascribed to Patrae because of their "Diana Laphria" reverse type; note the very late portrait of Nero. At the mints of both Patrae and Corinth, the shortest form of the imperial title seems to be the latest: see Amandry, *op. cit.* 20, for NERO CAESAR at Corinth.

22. For the bibliography of earlier speculations on this issue's provenance (Daldis, Magnesia ad Sipylum), see J. Fisher, *Hesperia* 49, 1980, 6-8, esp. 7 note 19.

23. Figs. 4-9: Corinth 76.376; London BM 1872-7-9-281; London BM 1912-12-2-1; Munich; Corinth, Blegen coll.; Rome Mus. Naz., De Sanctis 111238.

24. Figs. 10-13: London BM 1895-7-3-9; Munich; Corinth, Blegen coll.; Corinth 76.376.

25. L. Lacroix, *Quelques aspects de la numismatique sicyonienne*, *RBNM* 110, 1964, 19-29. The most recent discussion of the general type, with bibliography of earlier treatments, is by A. E. Kalpaxis in *Tainia... Roland Hampe... dargebracht* (1980) 291-305.

26. As the paucity of her imperial coinages indicates, Sicyon was no longer an important city. But her games were still being held under Claudius: *SIG*³ 802 (41-47 A.D.). Taking this indication together with Suetonius' report that Nero attended all the contests in Greece (*Nero* 22.3), we must surely assume they were held under that emperor as well.

where²⁷, I shall not discuss the series further here, except to observe that its apparent size and variety, together with the fact that it was clearly struck after the liberation, suggest — as the Sicyonian issue does — an early date for that event. For such laudatory types would have a great deal more point if the emperor were still in Greece at the time of their issue.

Here then we have a number of numismatic indications of varying cogency, but perhaps with some cumulative effect, that the early liberation date is the correct one. Added to the evidence of the Acraephae decree, they should lead us to prefer Dio's version. Not he but Suetonius (or his source) will have transposed events, moving the liberation from the beginning to the end of the imperial visit with the intent of making Nero conform to the classic picture of the tyrant as a man ruled by impulse, incapable of serious planning.

This leads to my final point: that there are possible consequences of the early liberation date not even its proponents seem to have considered. One is that the games in which Nero participated in the year 67 will not just have been designed as showcases for his talent, though that element was surely present, but as honorific festivals, the normal response to benefactions such as liberation²⁸. Another is that the year cannot have been made up of games alone. It must have included some hard work by Nero's staff, if not himself. For the sequel to previous Roman "liberations" had been the attempt by the liberators, Flamininus and Augustus, to improve the political institutions of Greece, particularly her leagues; Nero cannot have ignored precedents like these. Furthermore, in the case of the Neronian liberation an entire provincial administrative system was being swept away, and it seems reasonable to suppose that the emperor's

staff in Greece, working with local notables, would have tried to adapt local administrative systems to take its place. There is in fact a good piece of epigraphic evidence for this, correctly assigned by its first editor, Cavvadias, to the year following Nero's liberation, but oddly reassigned to the time of Tiberius by Fraenkel, whom many scholars seem to have followed. It is an Epidaurian inscription recording the honors voted by the Panachaeian League to its secretary, Titus Statilius Timocrates, for his year of effort in establishing the institutions of its independence²⁹. Taken together with the early liberation date (a contingency which Cavvadias of course did not envisage) this inscription testifies to the serious work done in Roman Achaëa in 67 A.D., and suggests that we should revise our opinion of Nero's intentions for the province.

B. LEVY

27. See note 16 above, and the preliminary account in *SchwMbl* 35, 1985, 37-41. Figs. 14-17: London *BMC* 84, 85; New York ANS; Munich.

28. The *Vita Apollonii* 5.7 reports that Nero had directed the Eleans to postpone the Olympic festival until his visit, "so that they might sacrifice to him rather than to Zeus". May this reflect a local association of Nero with Zeus the Liberator (as at Sicyon) in 67 A.D., which the historical tradition has deformed into another bit of imperial self-aggrandizement? It is worth noting that Flamininus' liberation had been proclaimed more than once, at the Nemea as well as the Isthmia. If Nero's was first proclaimed at Corinth in late 66 one can imagine successive announcements, with consequent laudations by the Greeks, at festivals held in 67.

29. *Fouilles d'Epidaure* I, 67 no. 203-204; *IG* IV, 934-935 = *IG* IV² 80-81; *SIG*³ 796-797. W. Peek has emended the critical passage, *Abh. Leipzig* 60.2, 1969, 28-29 no. 34: "the still uncertain [circumstances] of our independence". On the Neronian date see A. Momigliano, *JRS* 34, 1944, 115-116, and A. J. Spawforth, *BSA* 80, 1985, 253; though Spawforth, with Cavvadias, sees Statilius Timocrates' term of office as 67/68 not 66/67.

SUMMARY

WHEN DID NERO LIBERATE ACHAEA – AND WHY?

This paper argues for a reevaluation of the aims behind Nero's trip to Greece in 66/67 A.D. Its main contention is that Nero announced the independence of Achaëa soon after his arrival, as Dio implies (63.11.1) rather than just before his departure (Suetonius *Nero* 24. 2). The formula of the Acraephae decree (*SIG*³ 814), which gives a liberation date of 28

November 66, should be accepted. There is also numismatic evidence for the early date from the mints of Corinth, Patrae, Sicyon, and "Apollonia", but it is less decisive. If the liberation came early, Nero's staff in Greece is likely to have spent part of the ensuing year in reorganizing local administration; there is epigraphic evidence for this (*IG* IV², 80-81).

PAUSANIAS UND DIE MÜNZPRÄGUNG VON AIGEIRA

Pausanias — der antike Baedeker, wie wir ihn scherzhaft nennen — gilt als der wichtigste Gewährsmann für die Tempel und Heiligtümer des alten Griechenland. Sein Reisebericht übertrifft alle vergleichbaren Aufzeichnungen an Vollständigkeit wie Genauigkeit. Wen wundert es also, daß ihn die Archäologen als ortskundigen Führer gerne zu Rate ziehen, vor allem dann, wenn es darum geht, neuentdeckte Skulpturen- und Tempelreste typologisch oder topographisch einzuordnen.

Was die seit 1972 laufenden Grabungen in Aigeira betrifft, so haben auch W. Alzinger und S. Gogos in ihren Arbeiten wiederholt versucht¹, die auf der Akropolis und im Theaterbezirk freigelegten Tempelfundamente mit den Angaben des griechischen Periegeten in Einklang zu bringen. Wenn wir nun unsererseits den Versuch unternehmen, die Münzprägung dieser achäischen Stadt im Lichte des Pausanias-Textes neu zu bewerten, dann vor allem unter dem Aspekt, daß die Münzbilder der hellenischen Poleis bekanntlich bis in die hohe Kaiserzeit dem reichen mythologischen Erbe des Landes verhaftet blieben und gewöhnlich jene Götter und Heroen zum Inhalt haben, die mit den lokalen Kultstätten (Tempel und Heiligtümer) aufs engste verknüpft waren. Durch ihren besonderen Charakter als Bild- und Schriftzeugnisse in einem stellen die antiken Münzen eine wichtige Ergänzung unserer archäologischen und literarischen Quellen dar, ganz zu schweigen davon, daß sie nebst den Keramikfunden die solide Datierung einzelner Bauphasen ermöglichen.

Wenngleich die in unseren Münztabelle aufgeführten Prägetypen aus Aigeira schon einmal Gegenstand eines "Kommentars" zu Pausanias² waren, so liegt dies doch geraume Zeit zurück. Inzwischen haben — nach einer ersten Kampagne unter der Leitung von O. Walter — die österreichischen Archäologen weitere Untersuchungen (seit 1972 jährliche Grabungen) durchgeführt und neues Material ans Licht gebracht; Grund genug, wie wir meinen, die Münzprägung dieser Stadt erneut unter die Lupe zu nehmen

und sie der von Pausanias verfaßten Denkmälerliste (VII 26, 1-11) gegenüberzustellen. Bei diesem direkten Vergleich wollen wir weniger auf die spezifischen Probleme einzelner Münzmissionen eingehen. Hierzu bedarf es einer Vorlage aller bekannter Prägungen aus Aigeira, über die wir jedoch nicht verfügen. Unser Interesse soll vielmehr den allgemeinen Fragen der Münzikonographie und im besonderen der Neuinterpretation des Typus der sog. "Schleierbüste" (Tabelle 1, Nr. 3) gelten.

1. Autonome Prägungen (Tabelle 1)

Wiewohl eine der ältesten Siedlungen in der Landschaft Achaia, scheint Aigeira seine autonome Münzprägung erst im letzten Drittel des 4. vorchristlichen Jhs. aufgenommen zu haben. So nach dem Datierungsansatz für die bislang älteste Prägung (Nr. 1, vgl. auch Tabelle 3) bei *CopSNG* mit dem Kopf der ATHENE. Es liegt nahe, dieses Münzbild mit jenem prunkvollen Standbild aus Goldelfenbein in Beziehung zu setzen, welches noch Pausanias gesehen hat und das auf einer kaiserzeitlichen Prägung aus der Severerdynastie (Tabelle 2, Nr. 7) — nun auch in voller Gestalt — wiederkehrt. Bereits dieser "Arche"-Typus trägt auf der Rückseite das Wahrzeichen der Stadt in Gestalt einer Ziege; als "Wappentier" begegnet es fortan auf allen Münzen der ersten Prägeperiode (Typus 2-4), die bis zum Jahre 146 v. Chr. reicht. Natürlich haben die Aigeiraten auch ihrem für die Polis namengebenden Haustier eine eigene Münze (Typus 2) gewidmet, in Erinnerung wohl an die ein-

1. W. Alzinger und Mitarbeiter, Aigeira und die Siedlung Pheloe in Achaia; Teil I: Akropolis, in: *KLIO* 67, 1985, 389-451; Teil II: Theater und Umgebung, in: *KLIO* 68, 1986, 5-62; daselbst die ältere Literatur.

2. F. Imhof-Blumer und P. Gardner, A Numismatic Commentary on Pausanias; in *JHS* 1885, 1886, 1887; A. N. Oikonomides, *Ancient Greek Coins illustrating lost masterpieces of Greek Art. A Numismatic Commentary on Pausanias* (Chicago 1964). Für Aigeira enthält die Neubearbeitung keine Supplementa.

TABELLE 1

Autonome Prägungen aus Aigeira

Nr.	Avers	Revers	Zeit
1	ATHENE Kopf r., Helmbusch (<i>CopSNG</i> 127; <i>BMC</i> 1-3; Mion. IV, 20, Nr. 120)	Ziegenprotome in Kranz Ethnikon: ΑΙΓΙ; ΑΙΓΙΡ	330 (?)
2	Ziegenprotome Ethnikon: ΑΙΓΙΡ[ΑΤΑΝ] Signatur: ΑΑ (Mion. IV, 20, Nr. 121-122)	Signaturen in Kranz: ΔΡΑ ¹ , ΑΣΚΛΗ, ΠΡΟ/ΘΥ ²	274 (?)
3	IPHIGENEIA (?) weibl. Büste mit Schleier r.; Ethnikon: ΑΙΓΙΡΑΤΑΝ (<i>CopSNG</i> 128-129; <i>BMC</i> 4; Mion. II, 163f., Nr. 116-117)	Ziege in Kranz; Signaturen: ΑΑ, ΑΜ, ΑΡ, ΑΑ	
4	ASKLEPIOS (?) ZEUS (?) mit Lorbeerkranz, Ethnikon: ΑΙΓΙΡΑΤΑΝ (Eckhel <i>Doct. num. vet.</i> II, 234)	Ziege in Kranz, Signatur: ΑΡ	146 (?) 27 (?)

1. Frau J. Cargill-Thompson schlägt (Brief v. 4.11.1989) die Lesung ΔΙΑ vor.

2. Auf diese Münze des BM-photo-file machte mich Frau J. Cargill-Thompson aufmerksam.

stige Errettung der Stadt (s. unten). Ob diese Münze ebenso der jüngeren Prägezeit des 2. achäischen Bundes angehört wie der nachfolgende Typus (Nr. 3), mit dem wir uns später eingehend beschäftigen werden, bleibt vorerst ungewiß.

Vom vierten und letzten Typus der autonomen Prägephase, dem lorbeerbekränzten Haupt des ASKLEPIOS, liegt eine einzige Beschreibung bei Eckhel vor, aus dessen Münzkatalog ihn Mionnet entnommen hat. Da nicht ersichtlich ist, welche Indizien für Eckhels Identifizierung ausschlaggebend waren, hatten wir uns vorgenommen, im Wiener Münzkabinett das Original einzusehen. Leider scheint diese Münze inzwischen verschollen zu sein³, wodurch auch kein Vergleich des Münzporträts mit dem 1916 von O. Walter ausgegrabenen und heute im Athener Nationalmuseum befindlichen Zeus-Kopf mehr möglich ist. In Anbetracht nämlich der übrigen statuarischen Denkmäler, welche die starke Ähnlichkeit zwischen Zeus- und Asklepiosporträts vor Augen führen, hegten wir von Anfang an die Vermutung, daß es sich auch im Falle des bei Eckhel genannten "caput Aesculapi" in Wirklichkeit um einen Zeus handeln könnte, und zwar konkret um den Kopf jener berühmten Zeusstatue, die wir aus zwei kaiserzeitlichen

Münzen (Tabelle 2, Nr. 5.1-5.2) kennen und von der Pausanias zu berichten weiß, daß sie aus pentelischem Marmor und ein Werk des Athener Bildhauers Euklid sei. Wenn Pausanias diese an erster Stelle (vgl. Tabelle 3) seines Denkmälerverzeichnisses nennt, dann vermutlich deshalb, weil es ein Meisterwerk antiker Bildhauerkunst war und ihn sichtlich beeindruckt hat⁴. Mag auch unter den Severern ein zweiter Asklepios-Typus (Tabelle 2, Nr. 8) geprägt worden und damit eine Analogie zu *Athene* (von der wir über die ältere Prägephase ebenfalls nur das "Münzporträt" und aus der jüngeren das Standbild kennen) hergestellt sein; dennoch mutet es sonderbar an, daß die Aigeiraten ihrem "berühmten" Zeus nicht schon damals die gleiche Ehre angedeihen ließen wie Athene. Pausanias nennt zwar gleichfalls "agalmata ortha" im Asklepiostempel von Aigeira, doch scheint

3. Für die freundliche Hilfe bei der Suche nach dem Original und der Beschaffung einschlägiger Literatur bin ich den Herren G. Dembski und W. Szaivert zu Dank verpflichtet.

4. Wie aus einer Bemerkung des Pausanias zum Heiligtum der Urania hervorgeht, richtet sich die Reihenfolge seiner "Sehenswürdigkeiten" nicht danach, welche Kulte zur Zeit seines Aufenthaltes in Aigeira am beliebtesten waren.

davon keines von so herausragender Bedeutung gewesen zu sein, als daß dahinter ein Vorbild für unseren Münztypus zu sehen wäre. Geht man von der Annahme aus, daß auf der verschollenen Münze kein für den griechischen Heilgott typisches Attribut abgebildet war (Eckhel hätte es wohl nicht unerwähnt gelassen), so mag Eckhels Interpretation von zwei Überlegungen geleitet gewesen sein: Zeus gilt in der Gestalt des "Amarios" (Strab. 315) bzw. des "Homagyrios" (Paus.) als oberster Schirmherr des Achäischen Bundes. Sein Bild kennzeichnet folglich die gesamte Bundesprägung. Dies könnte Eckhel veranlaßt haben, für die lokale Kupferprägung der einzelnen Bündnispartner allfällige Stempeltypen mit dem Kopf des Zeus von vornherein auszuschließen. Desweiteren mochte er, sofern ihm jene Münze geläufig war, die Rückseitenlegende des Prägetypus Nr. 2 ΑΣΚΛΗ(---) als ΑΣΚΛΗ(πιεία) gelesen und darin einen "Nachweis" für Wettspiele zu Ehren des Asklepios erblickt haben⁵. Wie dem auch sei, wir haben den sog. *Asklepios*-Typus mit einem Fragezeichen versehen, zumal ohne Vorlage eines Originals (sei es des verschollenen oder eines Neufundes) keine Klärung möglich ist.

2. Pseudoautonome Prägungen (Greek Imperials, Tabelle 2)

Zwischen der älteren Epoche der autonomen Münzprägung Aigeiras und ihrem Wiederaufleben am Ende des 2. Jhs. n. Chr. klafft eine Lücke von gut 340 Jahren. Rechnet man ab dem Zeitpunkt der römischen Provinzialverwaltung, dann wären es immer noch 200 Jahre. Allem Anschein nach war Aigeira wie viele seiner Nachbarorte entlang der Küstenstraße unter der lähmenden Vorherrschaft Roms zu einem unbedeuteten Provinzstädtchen herabgesunken, das von den glänzenden Kolonien Patras und Korinth in den Schatten gestellt wurde. Erst unter den Severern kam neues Leben in die alte Münzstätte, die nun innerhalb von nur zweieinhalb Jahrzehnten gleich dreizehn verschiedene Typen in Umlauf setzte. Ihre Reihe wird angeführt vom bereits zitierten ZEUS NIKEPHOROS (Nr. 5.1-5.2), der gut in das Jahr 197 n. Chr. passen würde, als Severus nach seinem Sieg über Albinus zum Alleinherrscher aufstieg. Durch das im Naiskos D freigelegte Adler-Mosaik hat sich nunmehr die alte Vermutung bestätigt, daß dies der Ort gewesen sein muß, an dem das antike Zeusbild gestanden hat⁶. Besonderer Beliebtheit bei den Aigeiraten scheint sich die Gattin Caracallas, Fulvia Plau-

tilla, erfreut zu haben. Ihr zu Ehren ließ man in den Jahren 202 bis 205 n. Chr. insgesamt neun Typen (5.2-10.2) schlagen, wobei die absolute Chronologie dieser Emissionen vorerst offen bleiben muß.

Nichts lesen wir bei Pausanias von Statuen der NIKE (Nr. 6.1-6.2) und der HYGIEIA (Nr. 11). Mag sein, daß er die Siegesgöttin bewußt ausgeklammert hat; im Falle des weiblichen Gegenstückes zu Asklepios wäre es andererseits denkbar, daß Pausanias im "Statuenwald" des Asklepiostempels die Kultstatue der Göttin Hygieia übersehen oder bloß zu notieren vergessen hat. Ebensogut könnte es sich natürlich um ein nachträglich (nach dem Besuch des Pausanias) aufgestelltes Kultbild handeln; hier tappen wir völlig im Dunkeln. Bloß der Vollständigkeit halber ist Typus Nr. 12 aufgenommen. Mit seiner Darstellung des Kaisers Caracalla, der zu Pferd über einen besiegten Barbaren hinwegreitet, will er auch nicht recht in unsere ansonsten stark von "Nostalgie" gekennzeichnete Münzreihe passen.

Erwähnt wird bei Pausanias ausdrücklich eine Statue der TYCHE ("mit dem Horn der Amaltheia") und — mit dieser eine zusammengehörige Gruppe bildend — die Figur eines Eros. Beide hat man auf zwei Plautilla-Prägungen wiedererkannt: auf der einen (9.1) ist die Stadtgöttin allein abgebildet, auf der anderen (9.2) in Begleitung des geflügelten Eros. Zwischen beiden Figuren steht noch ein Altar; es

5. Wenn wir bei Polyb. II 37, 11 lesen, daß sich die Bündner "derselben Gewichte, Maße und Münzen bedienen", so betrifft diese Vereinbarung konkret den Münzfuß und allenfalls die Verwendung eines einheitlichen Vorderseitenstempels für die gemeinsame Bundesprägung, auf der einmal der Kopf (auf den Silbermünzen) und dann wieder das gesamte Kultbild des Zeus Amarios (auf den Bronzemünzen) abgebildet ist. Die Rückseitenstempel tragen zwar alle das Bundesmonogramm, unterscheiden sich aber durch die Beizeichen und Beamtsignaturen. Es würde zu weit gehen, wollte man behaupten, daß jene Städte, die mit ihrer eigenen, lokalen Prägung fortfuhren, aus Rücksicht auf die vereinbarten Prägetypen des Bundes keine Zeusdarstellungen gewählt hätten, wo doch das Monogramm als ikonographisches Kennzeichen der Ligamünzen gegolten haben wird. Zur Polybiosstelle s. auch F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybios*, I 218. Wie die Rückseitenlegende aufzulösen ist, darüber gehen die Meinungen auseinander; R. Münsterberg (*Die Beamtsnamen auf den griechischen Münzen* [Wien 1914] 52) hält sie für eine Beamtsignatur. Imhof-Blumer und Gardner (a. O. 91) dagegen verstehen sie als Hinweis auf Asklepios-Spiele; dies wäre freilich die erste Erwähnung solcher Agone für die Stadt Aigeira.

6. Siehe *KLIO* 68, 1968, 32ff.; zur Datierung der Zeusstatue s. a. O. 50ff.

TABELLE 2

Pseudoautonome Prägungen aus Aigeira

5.1	Septimius Severus ΑΥΤ. Κ. ΛΟΥ. ΣΕ. ΣΕΟΥΗΡΟΣ (<i>CopSNG</i> 131; Mion. IV, 21, Nr. 123)	ZEUS NIKEPHOROS sitzend l., i. L. Lanze i. R. Nike ΑΙΓΙΡΑΤΩΝ	193 197 (?)
5.2	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ (Mion. IV, 21, Nr. 125; BMC 5)	ZEUS NIKEPHOROS, wie oben Nr. 5. 1 ΑΙΓΙΡΑΤΩΝ	202–
6.1	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑ ΦΟΥΛΥΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ (Mion. II, 165, Nr. 130; IV, 165, Nr. 127; Hunt II, 124)	NIKE n. l. schreitend; i. R. Kranz, i. L. Palmzweig ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ	
6.2	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ (Mion. IV, 22, Nr. 132)	NIKE st. r., i. R. Kranz, i. L. Lanze ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ	
7	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ (<i>CopSNG</i> 132; Mion. IV, 21, Nr. 126)	ATHENE PALLAS ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ	
8	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑΝ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑΝ (Mion. IV, 22, Nr. 129; IV, 29, Nr. 166)	ASKLEPIOS st. r. ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ	
9.1	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ (Mion. IV, 22, Nr. 131)	TYCHE Mauerkrone, i. R. Lanze, i. L. Füllhorn ΑΙΓΙΡΑΤΩΝ	
9.2	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ (Imhof-Blumer, Gardner 91)	TYCHE (wie oben 9.1) l. geflügelter Eros, Altar ΑΙΓΙΡΑΤΩΝ	
10.1	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ (<i>BMC</i> 6; Mion. IV, 22, Nr. 128)	ARTEMIS st. r., i. L. Bogen, zieht m. R. Pfeil aus Köcher, zu ihren Füßen ein Hund ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ	
10.2	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑΝ ΣΕΒΑΣΤΗΝ (Mion. IV, 22, Nr. 127)	ARTEMIS schreitend l, i. R. Fackel L. auf Köcher, Hund ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ s. Anm. 11	205

11 ³	Plautilla ΦΟΥΛΒΙΑ ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ (BM 1988 2-6-32)	SARAPIS st. l. Polos, i. L. Szepter Kerberus ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ	
12	Geta [ΣΕΠΤΙ]ΜΙΟΣ. Σ. ΓΕΤΑ ΚΑΙΣΑΡ (St. Flor. p. 61, pl. II. 9)	HYGIEIA st. mit Schlange ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ	209–212
13	Julia Domna ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ ΣΕΒΑΣ (Mion. IV, 21, Nr. 124)	Caracalla zu Pferd n. r. über Barbar ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ	211–217

3. Die Kenntnis von der Existenz dieses Prägetypus verdanke ich einem freundlichen Hinweis (Brief v. 4.11.1989) von Frau J. Cargill-Thompson. Ihr sowie Herrn Dr. M. Price möchte ich an dieser Stelle für die Hilfsbereitschaft herzlichen Dank aussprechen.

bleibt ungeklärt, ob ihn Pausanias (zu notieren) übersehen hat oder ob es sich um ein Attribut des Stempelschneiders handelt. Glücklicherweise ist es den Archäologen vor kurzem gelungen, den Torso der Tyche-Statue zu bergen und damit das Οἶκημα dieser Göttin zu lokalisieren⁷.

Wir wollen uns jetzt jenem Heiligtum und Tempel zuwenden, die zurecht besondere Aufmerksamkeit verdienen. Es geht um die Göttin ARTEMIS, mit deren Kult und Heiligtum sich zuletzt S. Gogos in einer Studie beschäftigt hat⁸. Einerlei, ob nun der Akropolis-Tempel-B in Aigeira als Tempel der Iphigeneia-Artemis anzusprechen ist (wie Alzinger und Gogos meinen); der Artemiskult zählte zu den ältesten der Stadt und dürfte lange Zeit im Mittelpunkt des religiösen Lebens gestanden haben. Wie schicksalhaft gleichsam diese Göttin mit Aigeira verbunden ist, mag am deutlichsten aus der von Pausanias überlieferten Erzählung von der Errettung der Stadt vor den feindlichen Sikyonern durchschimmern⁹:

Aigeira hieß in den homerischen Epen Hyperesia. Den jetzigen Namen bekam die Stadt, als noch die Joner hier wohnten, und zwar aus folgendem Grund: es stand eine Invasion des sikyonischen Heeres in ihrem Stadtgebiet bevor. Die Hyperesier glaubten nicht, den Sikyonern im Kampf gewachsen zu sein. Aus diesem Grund sammelten sie alle verfügbaren Ziegen und befestigten Fackeln an ihren Hörnern. Spät in der Nacht zündeten sie diese an. Die Sikyonier glaubten, die Aigeiratén hätten Verstärkung von ihren Verbündeten erhalten und zogen nach Sikyon ab. Die Hyperesier änderten den Namen ihrer Stadt

in Aigeira, und dort, wo die schönste der Ziegen, die auch die anderen führte, sich niederließ, gründeten sie ein Heiligtum der Artemis Agrotera, weil sie glaubten, daß sich diese List nur mit Hilfe der Göttin verwirklichen ließ.

Der Sieg der Hyperesier über die Sikyonier und die dadurch veranlaßte Gründung des Agrotera-Heiligtums darf als das bedeutendste Ereignis der Frühzeit Aigeiras bezeichnet werden. Er könnte den älteren Kult der Iphigeneia bzw. Artemis-Iphigeneia neu belebt und zugleich zu einer Neugestaltung der Akropolis geführt haben. Denn daß es in Aigeira zwei Artemis-Kultstätten gab, wissen wir ebenfalls aus Pausanias. Neben dem "ἱερόν τῆς Ἀγροτέρας", das in Hafennähe, rechter Hand der Straße in Richtung Osten (nach Sikyon hin) lag, berichtet er von einem "ναός τῆς Ἀρτέμιδος", dessen Kultbild als eines "im modernen Stil" (τέχνης τῆς ἡμῶν) beschrieben wird. Alzinger und Gogos lokalisieren diesen Tempel auf der hellenistischen Kultterrasse und bringen ihn mit dem sog. Naiskos E in Verbindung¹⁰. Leider gibt Pausanias in diesem Fall keine nähere Beschreibung, weder der Kultstatue noch des Tempels. Somit sind

7. Laut Auskunft des Grabungsleiters (W. Alzinger) kam dieser Fund in der Kampagne 1987 im Bereich des "Gymnasiums" ans Licht; seine Publikation steht noch aus.

8. S. Gogos, Kult und Heiligtümer der Artemis von Aigeira, in: *ÖJH* 57, 1987, 110-139.

9. Übersetzung nach E. Meyer, *Pausanias: Beschreibung Griechenlands* I, 2. Aufl. 1975.

10. Vgl. *KLIO* 67, 1987, 450f. und Gogos, a. O. 130.

TABELLE 3

GÖTTER*	Tempel Heiligtum	Statuen	MÜNZEN
ZEUS	ιερόν	ἄγαλμα καθήμενον λίθου τοῦ πεντελησίου, ἀθηναίου δὲ ἔργον Εὐκλείδου	5.1 5.2 4 (?)
ATHENE	-	ἄγαλμα, πρόσωπόν τε καὶ ἄκραι χεῖρες ἐλέφαντος καὶ οἱ πόδες, τὸ δὲ ἄλλο ξόανον χρυσῶ	1 7
ARTEMIS (1)	ναός	ἄγαλμα τέχνης τῆς ἐφ' ἡμῶν	10.1 (?) 10.2 (?)
IPHIGENEIA η Ἄγαμέμνωνος	(?)	ἄγαλμα ἐνταῦθα ἀρχαῖον	3 (?)
APOLLON	ιερόν	ἀρχαῖον δὲ καὶ τοῦ θεοῦ τὸ ξόανον, γυμνός, μεγέθει μέγας (ἔργον τοῦ Φλιασίου Λαφάους)	-
ASKLEPIOS	ναός	ἄγάλματα ὀρθά	4 (?) 8
SARAPIS	(?)	ἄγάλματα ὀρθά λίθου πεντελησίου	11
ISIS	(?)	ἄγάλματα ὀρθά	-
URANIA	ιερόν	-	-
KYBELE ⁴	ιερόν	-	-
TYCHE	οἶκημα	ἄγαλμα, τὸ κέρασ φέρουσα τὸ Ἄμαλθείας	9.1
EROS	-	πτερὰ ἔχων	9.2
ARTEMIS Agrotera (2)	ναός	-	10.1 (?) 10.2 (?)

* In der Reihenfolge, wie sie bei Pausanias genannt sind.

4. Die sog. Syrische Göttin.

wir bei der Frage nach dem Statuentypus ganz auf die Münzbilder angewiesen. Erfreulicherweise finden sich unter den Severerprägungen auch zwei Artemisdarstellungen (Typus 10.1-10.2), und beide zeigen die Göttin in Gestalt einer Jägerin¹¹. Weitere Münzen aus Pelene, Patras, Sparta und Methana bezeugen die Beliebtheit dieses Bildmotivs allein in der Peloponnes. Daß Artemis überwiegend als Jagdgöttin (mit Pfeil und Bogen) verehrt wurde, ist zudem aus zahlreichen Beispielen der Großplastik ersichtlich. In dieses Erscheinungsbild der Göttin fügt sich offenkundig auch der "Agrotera-Typus", denn Pausanias (I 19, 6) weiß von einer solchen Kultstatue für Ilissos in Athen zu berichten. Im Falle Aigeiras haben wir keine Nachricht über ein entsprechendes Götterbildnis, doch bedeutet dies nicht zwangsläufig die Nichtexistenz eines solchen. Wir müssen von der Überlegung ausgehen, daß es im zentralen Artemis-Tempel (Naiskos E) aufgestellt war¹². Die einzige Besonderheit, die den aigeiratischen Typus ausgezeichnet haben könnte, mag das Begleittier der Artemis gewesen sein; gewöhnlich sind dies ein (Jagd-)Hund oder eine Hirschkuh¹³. Wie der Fund eines Vorderlaufes einer Bronzeziege "im Füllmaterial zwischen dem römischen und dem hellenistischen Fußboden des sog. Naiskos E" (sog. Artemistempel)¹⁴ vermuten läßt, dürfte — der Sage von der Entstehung des Kultes entsprechend — neben Artemis eine Ziege gestanden haben. Soweit sich dies für unsere beiden Münzen exakt bestimmen läßt, wird aber dort die Göttin von einem Hund begleitet. Trotzdem zweifeln wir nicht an der Richtigkeit der Deutung dieses Typus als "Agrotera"¹⁵, wiewohl die aigeiratischen Münzmeister auch einen ortsfremden Typus entlehnt haben könnten.

Wir wollen uns jetzt jener Münze (Nr. 3) aus der ersten Prägephase zuwenden, mit der die Fachwelt bislang nichts Rechtes anzufangen wußte. In Anbetracht der soliden Informationen des Pausanias ein überraschendes Faktum, das noch rätselhafter anmutet, wenn man bedenkt, daß alle 13 bisher in Aigeira geborgenen Fundmünzen der heimischen Prägestätte diesem Typus zugehören. Er zeigt auf der Vorderseite eine n. r. gerichtete weibliche Büste (und keinen Kopf, wie irrtümlich in *CopSNG* zu lesen ist), zu deren Charakteristika neben dem Schleier auch ein deutlich erkennbarer Haarknoten zählt; im Feld rechts das Ethnikon ΑΙΓΙΡΑΤΑΝ, welches auf den kaiserzeitlichen Prägungen mehrheitlich zu ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ wird.

Die Rückseite enthält das Wahrzeichen der Stadt,

eine aufrecht stehende Ziege in einem Ölkranz. *BMC* glaubte noch auf dem Reversstempel eine Hirschkuh zu erkennen, doch darf diese Deutung inzwischen als obsolet gelten. Uneinigkeit herrscht in der Frage der Datierung dieses Typus. Während *BMC* die Emissionen in die Zeit zwischen 146 und 27 v. Chr. vorschlug, glaubte Head¹⁶ sie bis in die 2. Hälfte des 4. Jhs. v. Chr. hinaufrücken zu können, welche Datierung zuletzt von *CopSNG* wieder um 100 Jahre nach unten korrigiert wurde ("after 251 B.C."). Ohne ein endgültiges Urteil abgeben zu wollen, möchten wir diesen Typus auf den Zeitraum des 2. Achäischen Bundes (281/80–146) begrenzen; seine erstmalige Ausprägung scheint uns eher mit dem Beitritt Aigeiras zur Liga 274 v. Chr. denn mit der Befreiung Sikyons durch Aratos im Jahre 251 v. Chr. verknüpft zu sein. Sowohl der Asklepios-Typus als auch die "Schleier-Büste" korrelieren zeitlich mit den Bundesprägungen. Dies geht aus den Beamteninschriften der Rückseitenstempel hervor; in beiden Fällen (nämlich sowohl bei den Bundesprägungen aus Aigeira wie den hier besprochenen lokalen Typen) finden sich die Abkürzungen AP(---) und ΑΑ(---). Lokale Kupferprägungen aus der Zeit des Achäischen Bundes kennen wir auch aus den Städten Patras, Sikyon und Dyme; diejenigen aus Aigeira bilden somit keine Ausnahme. Ob freilich die jüngste Serie ins erste vorchristliche Jahrhundert hinabreicht, wagen wir nicht zu entscheiden. Hierzu bedarf es noch weiterer numismatischer Untersuchungen und Grabungsergebnisse.

Welche Gottheit verbirgt sich nun aber hinter unserer "Schleierdame"? Wirft man einen Blick auf vergleichbare Typen im Bereich des griechischen Mutterlandes, so offenbaren sich als einzige Parallelen nur Demeter und Dione, die ursprüngliche Gattin des Zeus. Beide besaßen nach unserem Wissen jedoch in

11. Mionnets Beschreibung des weiten Typus (10.2) dürfte fehlerhaft und durch den schlechten Erhaltungszustand der Münze erklärbar sein. Die Kombination von Fackel in der Rechten und der über die Schulter zum Köcher greifenden Linken ergibt keinen Sinn; im übrigen fehlt es auch an Parallelen in den anderen Bildquellen.

12. Wir erinnern daran, daß die eingangs erwähnte *Athena*-Statue ja auch nicht (mehr?) in ihrem Heiligtum/Tempel stand, sondern im Zeus-Tempel.

13. Siehe *LIMC* s. v. *Artemis*.

14. Gogos a. O. 130.

15. So auch Gogos a. O. 138.

16. B. V. Head, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics* (Oxford 1911) 412: "After B.C. 351".

Aigeira keinen Kult. Ebenso wenig wird man an ein Schleierporträt der hellenistischen Königin Berenike II. denken, welche einflußreiche Rolle ihr Gemahl Ptolemaios III. Euergetes im Achäischen Bund zeitweilig auch gespielt haben mag. So bleibt nur noch der Weg über das Verzeichnis des Pausanias, das ja noch andere Heiligtümer und Götterstatuen auflistet, als die bisher von uns behandelten.

Da wäre einmal das Heiligtum der URANIA, von dem es heißt, es sei gar nicht öffentlich zugänglich, obschon die Bürger diese Göttin damals (zur Zeit des Pausanias) besonders verehrten; schwer zu glauben, daß sie auf unseren Münzen abgebildet sein soll. Ebenso verwunderlich wäre es, wenn die Aigeiraten das Bild der "syrischen Göttin" (gemeint ist wohl die Göttin *Kybele*) oder jenes der ägyptischen ISIS auf Münzen schlagen ließen, deren Statuen Pausanias ebenfalls zitiert. Beide Göttergestalten gehören zweifellos zum Bildinventar der kaiserzeitlichen Prägungen und nicht in das Zeitalter der freien hellenischen Polis. Damit wären wir bei IPHIGENEIA als letzter Möglichkeit angelangt. Schlägt man die mythologischen Lexika nach, so wird man daran erinnert, daß Iphigeneia nach Tauros entführt wurde, um dort als Priesterin der Artemis(!) zu wirken. Doch finden wir sie in dieser Eigenschaft nicht nur in der Troas. Auch bei Brauron in Attika soll sie einen Artemistempel gestiftet und dort das Priesteramt ausgeübt haben. Und eben Pausanias ist es, der noch für Hermione in Argos und nicht zuletzt für Aigeira das Bestehen eines alten Iphigeneia-Kultes bezeugt, wenn er (im Falle Aigeiras) schreibt:

Hier (scil. im Artemistempel) steht auch eine alte Statue, wie die Aigeiraten sagen, Iphigeneia, Agamemnons Tochter. Wenn diese die Wahrheit sagen, ist der Tempel offenbar ursprünglich für Iphigeneia gebaut worden.

Ist die dem Periegeten erteilte Auskunft richtig, was wir nicht bezweifeln, dann muß es in archaischer Zeit auch einen Iphigeneia-Kult gegeben haben, mit einem eigenen Temenos und/oder Tempel. Diesen wird man mit Recht auf der Akropolis, dem ältesten sakralen Bezirk der Stadt suchen. "Tempel B" könnte ein solcher Kultbau für Iphigeneia gewesen sein¹⁷, doch läßt sich die genaue Geschichte des Kultes nicht mehr rekonstruieren. Unklar bleibt, ob nach der Gründung des Agrotera-Heiligtums der Iphigeneia-Kult durch den der Artemis abgelöst wurde oder ob "eine funktionelle Trennung zwischen Hauptgott

(scil. *Artemis*) und Hypostase (scil. *Iphigeneia*) das weitere Bestehen eines gemeinsamen Kultes bewirkte¹⁸. Wir meinen allerdings, daß der alte Kult noch bis in die hellenistische Zeit lebendig geblieben sein dürfte¹⁹ und daß hinter der sog. "Schleierbüste" jenes "ἄγαλμα ἀρχαῖον" der Iphigeneia steht, das Pausanias noch zu seiner Zeit im Artemistempel vorgefunden hat. Es zeigt Iphigeneia in Gestalt einer Artemispriesterin, als die sie einst der Göttin gedient haben muß. Und daß diese Verbindung zum mythischen Zeitalter letztlich niemals völlig abriß, davon zeugt eine ergänzende Notiz des Periegeten, wonach in Aigeira noch zu seiner Zeit "eine jungfräuliche Priesterin, bis sie ins heiratsfähige Alter kommt" den Artemiskult versah; was nur heißen kann: "wie einst Iphigeneia".

ZUSAMMENFASSUNG

Der Vergleich von lokalen Münztypen einer griechischen Stadt mit den bei Pausanias vorliegenden statuarischen und architektonischen Denkmälern aus derselben Polis hat uns zur Identifizierung eines bislang "rätselhaften" Typus aus der Prägestätte Aigeiras geführt. Mag dieses Ergebnis vorerst nur den Charakter einer Hypothese tragen, so bestätigt die weite Übereinstimmung beider Quellengattungen das hohe Maß an Zuverlässigkeit in den Angaben des Periegeten. Gemessen an den durch die Münzbilder bezeugten Gottheiten, lag seine Intention evidentermaßen in der Überlieferung der jeweils repräsentativsten Kunstwerke²⁰. Über die Frage, ob er das, was er uns tatsächlich wiedergibt, auch selbst gesehen hat, kann man nur Mutmaßungen anstellen. Seine solide Zitierweise alter Inschriften macht jedoch glauben, daß er mit der gleichen Sorgfalt an die Beschreibung der Skulpturen heranging und daß, wo immer der

17. Vgl. *KLIO* 67, 1987, 448 und Gogos a. O. 126.

18. Gogos a. O. 119.

19. Dem archäologischen Befund zufolge, entstammen die Sakralbauten auf der sog. Kultterrasse dem 3. Jh. v. Chr. Daß die rege Bautätigkeit mit dem Beitritt Aigeiras zum neugegründeten Achäischen Bund in Zusammenhang steht, darf als gesichert gelten. Es läßt sich jedoch nicht entscheiden, ob der dort aufgeführte Naikos E anfänglich nur der Iphigeneia (so die Überlegung des Pausanias) oder bereits der Artemis geweiht war. Eine Verlegung des alten Kultes von der Akropolis in den neuen Bezirk (vgl. *KLIO* 67, 1987, 450f.) wäre durchaus möglich.

20. Vgl. Ch. Habicht, *Pausanias und seine Beschreibung Griechenlands* (München 1985) 34.

Verdacht einer Entlehnung aus anderen Quellen (bis hin zu mündlichen Berichten) aufkeimen könnte, wir allzu strenge Maßstäbe anlegen würden. So etwa im Falle der Zeusstatue, deren Monumentalität Pausanias aus unerfindlichen Gründen verschweigt, wenn-

gleich er ansonsten Überlebensgröße von Statuen stets für nennenswert erachtet²¹.

MANFRED HAINZMANN

21. Vgl. Tabelle 3, s. v. *Apollo*.

ZUSAMMENFASSUNG

PAUSANIAS UND DIE MÜNZPRÄGUNG VON AIGEIRA

Zu den von Pausanias in seiner "Periegesis" beschriebenen Städten der Region Achaia zählt auch Aigeira, dessen lokale Münzprägung uns vom 4. Jh. v. Chr. bis in die Severerzeit bezeugt ist. Einer gemeingriechischen Sitte folgend, nehmen die Münzbilder dieser Stadt vielfach auf den Mythos sowie auf

Tempel und Heiligtümer bzw. auf die von den Aigeiraten verehrten Götter Bezug. Im Referat werden zunächst die aus Aigeira stammenden Gepräge vorgestellt und danach eine an Pausanias anknüpfende Interpretation des Typus der "weiblichen Büste mit Schleier" versucht.

Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ ΤΗΣ COLONIA PATRENSIS: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ*

Τα ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με την ίδρυση και την οργάνωση της ρωμαϊκής αποικίας των Πατρών είναι γνωστά. Γνωστή, στο μεγαλύτερο μέρος της, είναι και η νομισματική δραστηριότητά της, που αρχίζει από τον Αύγουστο για να λήξει στα χρόνια της βασιλείας του Ελαγάβαλου¹.

Όπως και στις περισσότερες αποικίες, το νομισματικό εικονογραφικό θεματολόγιο περιστρέφεται γύρω από τις σχέσεις της πόλης με τη Ρώμη και την κεντρική εξουσία, χωρίς βέβαια να αγνοούνται και τα τοπικά θέματα². Το μεγαλύτερο μέρος της εικονογραφίας καλύπτεται από τους αποικιακούς τύπους και τις απεικονίσεις των τοπικών θεοτήτων, ενώ αντίθετα οι τύποι που ήταν κοινοί στη Ρώμη απαντώνται πολύ σπάνια.

Η νομισματοκοπία της πόλης αρχίζει επί Αυγούστου με την παράσταση του πιο χαρακτηριστικού αποικιακού τύπου, τον καθορισμό των ορίων της αποικίας³. Ο ίδιος τύπος εμφανίζεται και αργότερα, σε νομίσματα του Δομιτιανού, του Αδριανού, του Μ. Αυρήλιου, του Λ. Βέρου και του Κόμμοδου.

Ένας ακόμα αποικιακός τύπος, τα εμβλήματα των λεγεώνων⁴, εμφανίζεται αδιάλειπτα στη νομισματοκοπία των Πατρών από την εποχή του Κλαυδίου μέχρι και του Γέτα, με μοναδική εξαίρεση, από τα μέχρι τώρα γνωστά, τις κοπές του Καρακάλλα.

Ο σπανιότερος τύπος από αυτό τον θεματικό κύκλο είναι το *Genius*⁵ που απεικονίζεται σε κοπές του Νέρωνα, του Δομιτιανού, του Μ. Αυρήλιου, του Λ. Βέρου και του Κόμμοδου.

Οι τρεις αυτοί τύποι χρησιμοποιούνται συγχρόνως στη νομισματική εικονογραφία από την εποχή του Δομιτιανού και μετά, καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος της και εις βάρος των υπόλοιπων θεμάτων. Οι αποικιακοί τύποι αρχίζουν να σπανίζουν μετά τον Κόμμοδο.

Οι αναφορές στο ολυμπιακό πάνθεον ήταν το κυριότερο στοιχείο της ελληνιστικής εικονογραφίας. Στους ρωμαϊκούς χρόνους η προτίμηση αυτή συνεχίστηκε, και μάλιστα με ιδιαίτερη έμφαση, λόγω των πολιτικών προεκτάσεων που τους προσέδι-

δαν οι ελληνικές πόλεις αλλά και λόγω της θέλησης των ρωμαίων αυτοκρατόρων να ταυτίζονται με κάποια θεότητα⁶. Θέματα από αυτό τον εικονογραφικό κύκλο επανέρχονται συχνά στις κοπές των Πατρών, με εξαίρεση τις περιόδους του Αυγούστου, του Κλαυδίου, του Γάλβα, της Ι. Δόμνας και του Γέτα.

Η περιορισμένη και μάλλον ασήμαντη δραστηριότητα του νομισματοκοπέιου στις περισσότερες από τις παραπάνω περιπτώσεις δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για τις σχέσεις της τοπικής προπαγάνδας με την αυτοκρατορική βούληση. Αντίθετα, η πλουσιότερη νομισματοκοπία επί Αυγούστου και Κλαυδίου μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η έλλειψη των τοπικών θεμάτων αντιπροσώπευε τη συνειδητή επιλογή της κεντρικής εξουσίας για τον αποκλεισμό τους από τα μέσα προπαγάνδας.

* Η μελέτη της νομισματοκοπίας των Πατρών στους αυτοκρατορικούς χρόνους εντάσσεται στα πλαίσια ενός ευρύτερου έργου με στόχο τη διερεύνηση του status των ρωμαϊκών αποικιών, που έχει αρχίσει από το Πρόγραμμα Νοτίου Ελλάδος του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.

1. Όλα τα σχετικά ιστορικά θέματα αυτής της περιόδου έχουν μελετηθεί από τον Αθ. Ριζάκη στην αδημοσίευτη διατριβή του *Etudes sur l'Achaïe Romaine* (Lyon 1979), όπου παρουσιάζεται και μια πρώτη νομισματική προσέγγιση. Το έργο αυτό χρησιμοποιήθηκε ως βάση και για την παρούσα δημοσίευση και για τη γενικότερη νομισματική μελέτη.

2. Για τη νομισματική εικονογραφία βλ. ενδεικτικά P. R. Franke, *Η Μικρά Ασία στους Ρωμαϊκούς χρόνους. Τα νομίσματα καθρέφτης της ζωής των Ελλήνων*. Μτφρ. Γ. Τουράτσογλου (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985). Επίσης, Μ. Οικονομίδου, *Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως* (Αθήνα 1975).

3. Πρόκειται για μια μικρή σειρά που κόπηκε στα χρόνια του Αυγούστου. Μια μεγαλύτερη και πιο προσεγμένη σειρά κόπηκε μετά το θάνατο του αυτοκράτορα, επί Τιβερίου ή Κλαυδίου.

4. E. Ritterling "Legio" *RE* XII, 1925, col. 1528-1837. D. F. O'Reilly, *The Eagle between Banners on Roman Coinage*, *SAN* VIII, 1, 1976, 9-13, 16.

5. G. C. Brauer Jr., *The Genius Figure on Roman Coins*, *SAN* XIII, 4, 1982-83, 48-51, 72-76.

6. K. Harl, *Civic Coins and Civic Politics in the Roman East AD 180-275* (Berkeley-Los Angeles-London 1987) 41 και σημ. 31-33, 161 και σημ. 72, 73.

Η προστάτις της πόλης, η Ἄρτεμις, όπως και άλλα θέματα από τον μυθολογικό κύκλο της, αποτελούν την πιο συχνή εικονογραφική επιλογή. Σε κοπές του Νέρωνα, του Δομιτιανού, του Αδριανού, της Σαβίνας, του Α. Βέρου, του Κόμμοδου και του Καρακάλλα απεικονίζεται η Ἄρτεμις Λαφρία⁷, κρατώντας τόξο και συνοδευόμενη από το σκύλο της, να στέκεται κοντά σε βωμό. Η ίδια βασική εικονογραφική δομή επαναλαμβάνεται σε ένα νόμισμα του Κόμμοδου, όπου μια άλλη γυναικεία μορφή, πιθανόν η Αφροδίτη, προσφέρει στην Ἄρτεμη μια ασπίδα.

Στην εποχή του Αδριανού, του Μ. Αυρήλιου και του Α. Βέρου η προτίμηση στρέφεται κυρίως προς τις απεικονίσεις της Ἄρτεμης Τρικλαρίας⁸ καθώς τρέχει, με ένα ελάφι πλάι της και κρατώντας αναμμένους δαυλούς. Μια αφαίρεση του ίδιου θέματος αποτελεί η παράσταση ενός ελαφιού, ενός τόξου και μιας φαρέτρας σε νομίσματα του Νέρωνα.

Στον εικονογραφικό θεματικό κύκλο της θεάς ανήκει και η παράσταση, σε νόμισμα του Μ. Αυρήλιου, της ιέρειας της Ἄρτεμης σε άρμα που το σέρνουν ελάφια, τελετουργικό που αποτελούσε μέρος της γιορτής της θεάς, όπως αυτή περιγράφεται από τον Πausανία⁹. Στον ίδιο κύκλο θα πρέπει να προστεθεί και η απεικόνιση ενός τρίποδα σε νόμισμα του Νέρωνα με την επιγραφή DEANA AUG και η οποία αναφέρεται προφανώς σε κάποιο τελετουργικό σκεύος, χαρακτηριστικό του λατρευτικού τυπικού της θεάς¹⁰.

Εκτός από την ίδια την Ἄρτεμη και τις παραλλαγές του μύθου της, από τις παραδόσεις της περιοχής απεικονίζεται μόνο ο τοπικός ήρωας Ευρύπυλος¹¹, και μόνο σε νομίσματα της Σαβίνας.

Στα νομίσματα των Πατρών αυτής της περιόδου απεικονίζονται όλοι σχεδόν οι θεοί του ολυμπιακού πανθέου.

Ο Ζευς απεικονίζεται για πρώτη φορά σε κοπές του Νέρωνα ως νεαρός, αγένειος, με σκήπτρο και αετό, ως Jupiter Liberator, ταυτιζόμενος προφανώς με τον ίδιο τον αυτοκράτορα¹². Συνηθέστερος όμως είναι ο τύπος του ένθρονου, νικηφόρου Δία, όπως αυτός εμφανίζεται σε νομίσματα του Μ. Αυρήλιου και του Κόμμοδου¹³.

Η Ἥρα απεικονίζεται, σε νομίσματα του Αδριανού, του Αίλιου, του Κόμμοδου και του Καρακάλλα, καθισμένη σε θρόνο με ψηλή ράχη¹⁴.

Σχετικά σπάνια είναι και η απεικόνιση του Ποσειδώνα, στον ίδιο πάντα εικονογραφικό τύπο, ακολουθώντας πιθανόν κάποιο γνωστό πρότυπο της με-

γάλης τέχνης¹⁵. Ο θεός παρουσιάζεται όρθιος, γυμνός, στηριζόμενος στην τρίαινα και ακουμπώντας το ένα πόδι σε πύρα πλοίου ή δελφίни, σε νομίσματα του Δομιτιανού, του Αδριανού, του Μ. Αυρήλιου, του Σ. Σεύηρου και του Καρακάλλα.

Ακόμα πιο σπάνια είναι η απεικόνιση του Διονύσου, σε νομίσματα του Μ. Αυρήλιου και του Κόμμοδου¹⁶.

Η Αθηνά ήταν η προστάτις όχι μόνο της Πάτρας, αλλά και της Αχαΐας ολόκληρης¹⁷. Απεικονίζεται ένας βασικός τύπος της θεάς με χιτώνα, δόρυ και περικεφαλαία, με δύο παραλλαγές. Στα νομίσματα του Αδριανού και της Σαβίνας επιχειρείται η υποδήλωση μιας μικρής κίνησης με την ελαφρά κάμψη του κορμού. Αντίθετα, επί Μ. Αυρήλιου και Κομμοδου, η θεά αποδίδεται με αγαλματική ακινησία μέσα σε έναν απλό δίστυλο ναό. Κοντά της απεικονίζεται και η κουκουβάγια.

Η εικονογραφική σύμβαση της απόδοσης του ίδιου τύπου ελεύθερου ή μέσα σε ναό ακολουθείται και στην περίπτωση του Ερμή¹⁸. Ο χαρακτηριστικός τύπος που επαναλαμβάνεται αποτελεί μια αρκετά ελεύθερη εικονογραφική απόδοση του θεού καθισμένου σε βράχο, κρατώντας το κηρύκειο στο χέρι και έχοντας κοντά του ένα κριάρι, όπως αυτός απεικονίζεται σε νομίσματα του Σ. Σεύηρου και του Καρακάλλα. Σε κοπές του Κόμμοδου και του Καρακάλλα, ο ίδιος τύπος τοποθετείται σε μικρό δίστυλο ναό, όπως αυτόν της Αθηνάς. Ο Ερμής απεικονίζεται επίσης όρθιος, με ένα κριάρι πλάι του, συχνά δίπλα σε βωμό, σε νομίσματα του Αδριανού, του Κόμμοδου και του Σ. Σεύηρου.

Η επανάληψη του ίδιου εικονογραφικού τύπου

7. Πaus. VII, 18, 8-13.

8. Πaus. VII, 19, 1-6.

9. Πaus. VII, 18, 12.

10. B. Levy, Nero's Liberation of Achaëa: Some Numismatic Evidence from Patrae, *Nickle Numismatic Papers* (Waterloo, Ont. 1984) 165-185.

11. Paus. VII, 19, 1-10.

12. B. Levy, Jupiter Liberator at Patrae and the Boy Zeus of Aigion, *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας* (Αθήνα 1983, Τόμος Β' Αθήνα 1988) 131-135.

13. Πaus. VII, 20, 3.

14. Πaus. VII, 20, 3.

15. Πaus. VII, 21, 7. A. Banti, *I grandi bronzi imperiali* (Firenze 1984) 88-91.

16. Paus. VII, 20, 1-2· 21, 1-6.

17. Πaus. VII, 20, 2.

18. B. Combet-Farnoux, Mercure Romain, *BEFAR* 238, 1980, 424-431.

χαρακτηρίζει και τις παραστάσεις του Ασκληπιού¹⁹, σε νομίσματα του Μ. Αυρήλιου και του Κόμμοδου.

Από τους ήρωες, απεικονίζεται μόνο ο Ηρακλής²⁰, στον τύπο Farnese, αρχικά σε νομίσματα του Νέρωνα. Το ίδιο θέμα χρησιμοποιήθηκε και από τον Κόμμοδο και τον Ελαγάβαλο.

Η διείσδυση των ανατολικών θεοτήτων στις ελληνικές λατρείες δεν φαίνεται να επηρέασε τη νομισματική εικονογραφία των αυτοκρατορικών κοπών, όπου εμφανίζεται μόνο η Κυβέλη²¹ σε μια σειρά του Μ. Αυρήλιου, ακολουθώντας την παραδοσιακή απόδοση της θεάς σε θρόνο με τύμπανα. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ θα περίμενε κανείς ότι οι τοπικοί τύποι τουλάχιστον θα χαρακτηρίζονταν από κάποια ελευθερία της φαντασίας στην απόδοση, παρατηρούμε αντίθετα ότι δεν ξεφεύγουν ποτέ από ένα καθορισμένο πρότυπο που επαναλαμβάνεται σταθερά από αυτοκράτορα σε αυτοκράτορα.

Οι καθαρά ρωμαϊκοί τύποι είναι σχετικά λίγοι. Ο συνηθέστερος είναι η λύκαινα με τους διδύμους²², που εμφανίζεται σχετικά αργά στην Πάτρα σε κοπές του Μ. Αυρήλιου και κατόπιν του Α. Βέρου, του Κόμμοδου και του Καρακάλλα.

Στην καταγωγή των Ρωμαίων αναφέρεται και ο μύθος του Αινεία, η φυγή του οποίου από την Τροία, μαζί με τον πατέρα του και το γιο του²³, απεικονίζεται σε νομίσματα του Κόμμοδου και της Ι. Δόμνας.

Η απεικόνιση της θεάς Ρώμης²⁴, που είναι ένας από τους πιο συνηθισμένους τύπους των αυτοκρατορικών νομισματοκοπειών των ελληνικών πόλεων, είναι μάλλον σπάνιος στην Πάτρα, και εμφανίζεται μόνο σε κοπές του Δομιτιανού και αργότερα του Κόμμοδου.

Στον ίδιο θεματικό κύκλο θα πρέπει να προστεθούν και οι απεικονίσεις μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, καθώς και οι παραστάσεις σκηνών όπου πρωταγωνιστεί ο ίδιος ο αυτοκράτορας, τα πρότυπα των οποίων ανάγονται στα εργαστήρια της Ρώμης. Στην Πάτρα, αυτού του είδους το θεματολογικό υλικό είναι μάλλον σπάνιο και αρχίζει με ένα μετάλλιο της εποχής του Δομιτιανού, με το πορταίτο της Λιβίας και τον αυτοκράτορα σε άρμα²⁵.

Σε μια σειρά του Κλαύδιου απεικονίζονται τα τρία παιδιά του, ο Βρεταννικός, η Οκταβία και η Αντωνία, πάνω από ένα Κέρας Αφθονίας²⁶. Το πορταίτο της Φαυστείας αποτελεί τον οπισθότυπο ενός νομίσματος του Μ. Αυρήλιου, ενώ μια αντρική μορφή με ακτινωτό διάδημα ερμηνεύεται ως ο αυτοκράτορας Ελαγάβαλος ταυτιζόμενος με τον Ήλιο.

Εξίσου σπάνιες είναι και οι παραστάσεις πράξεων των αυτοκρατόρων, που εντοπίζονται κυρίως στην περίοδο του Σ. Σεύηρου και ακολουθούν τα ρωμαϊκά πρότυπα. Εκτός από τον έφιππο αυτοκράτορα που στεφανώνεται από Νίκη, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι σκηνές θυσίας που αποτελούσαν πιθανόν μέρος των εορτών των Ludi Saeculares που εορτάστηκαν το 204 μ.Χ.²⁷.

Με την επίρροή του κεντρικού νομισματοκοπείου θα πρέπει να συνδεθούν και οι προσωποποιήσεις των αφηρημένων εννοιών. Εκτός από το Genius της αποικίας που αναφέρθηκε παραπάνω, συχνά απαντάται η Τύχη της πόλης²⁸ κατά τα ελληνιστικά πρότυπα, σε νομίσματα της Σαβείνας, του Κόμμοδου και του Σ. Σεύηρου.

Η Abundantia²⁹ απεικονίζεται σε νομίσματα του Μ. Αυρήλιου, του Α. Βέρου, του Κόμμοδου και του Σ. Σεύηρου, ενώ μοναδική παραμένει η παράσταση του Portus, της προσωποποίησης του λιμανιού, σε νομίσματα του Νέρωνα, που απεικονίζεται ως νέος που κρατά στο ένα χέρι Κέρας Αφθονίας και στο άλλο ηδάλιο.

Οι παραστάσεις των οικοδομημάτων που κοσμούσαν την πόλη αποτελούν ένα πολύ μικρό μέρος του εικονογραφικού θεματολογίου. Από τις πιο χαρακτηριστικές είναι η απεικόνιση μιας κρήνης που

19. Πανσ. VII, 21, 13.

20. Πανσ. VII, K. Harl, *ό.π.* 157, σημ. 31.

21. Πανσ. VII, 20, 3.

22. R. D. Weigel, *The Lupa Romana on Roman Coins*, SAN VIII, 2, 1977, 25-26, 34.

23. B. Davison, *Homer's Epic Poetry on Roman Coins*, SAN IV, 2, 1972-73, 27-29.

24. R. Mellor, «ΘΕΑ ΡΩΜΗ»: *The Worship of the Goddess Roma in the Greek World*, *Hypomnemata XLII* (Göttingen 1975). C. Fayer, *La "Dea Roma" sulle monete greche*, *StRom XXIII*, 1975, 273-288. Της ίδιας, *Il culto della Dea Roma. Origine e diffusione nell' Impero*, *Collana di Saggi e Ricerche IX* (Pescara 1976).

25. B. E. Levy, *INDULGENTIAE AUGUSTI MONETA IN-PETRATA: A Flavian Episode*, *Mél. P. Bastien* (Wetteren 1987) 39-49.

26. W. Trillmich, *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius* (Berlin 1978) 158-159.

27. A. M. McCann, *The Portraits of Septimius Severus*, *Memoirs of the American Academy in Rome XXX*, 1968, Pl. XIV. C. W. A. Carlson, *Ludi Saeculares Rites of the Roman Imperial Coinage*, SAN III 1971-72, 1, 9-11· 2, 27-28.

28. F. Allègre, *Etude sur la déesse grecque Tyché*, *Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Lyon*, XIV (Paris 1889).

29. F. Gnechi, *I tipi monetarii di Roma Imperiale*² (Milano 1978) 54-55.

στηρίζει ένα ψηλό αντρικό άγαλμα³⁰ και εμφανίζεται σε νομίσματα του Δομιτιανού για να συνεχιστεί σε κοπές του Αδριανού, της Σαβείνας, του Κόμμοδου και του Ελαγάβαλου.

Σημαντικές είναι οι απεικονίσεις του λιμανιού της πόλης³¹, σε νομίσματα του Κόμμοδου και του Γέτα, η καθεμία από αυτές με διαφορετική προοπτική που εστιάζει το ενδιαφέρον σε άλλα σημεία και κτίρια. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε εδώ ότι το άγαλμα που βρίσκεται μπροστά στο λιμάνι στα νομίσματα του Κόμμοδου φαίνεται να είναι το ίδιο με αυτό που απεικονίζεται μόνο του σε μια άλλη σειρά του ίδιου αυτοκράτορα. Πρόκειται για μια νεαρή αντρική μορφή με μακριά μαλλιά που κρατά Νίκη στο ένα χέρι και κλαδί (:) στο άλλο³².

Αντίθετα με τα παραπάνω μνημεία που είναι χαρακτηριστικά της πόλης, ο μεγάλος εντυπωσιακός ναός των νομισμάτων του Αδριανού και της Ι. Δόμνας φαίνεται ότι αποτελεί μια απλή μίμηση ενός αντίστοιχου ρωμαϊκού προτύπου³³.

Μερικοί ακόμα σπάνιοι και σποραδικοί τύποι, που δεν βρήκαν συνέχεια στην εικονογραφία της πόλης, εμφανίζονται από την εποχή του Νέρωνα. Τα ταξίδια και η επίσκεψή του στην Αχαΐα ήταν η ευκαιρία για την κοπή της σειράς με την παράσταση τριήρους και την επιγραφή ADVENTUS AUGUSTI³⁴.

Τελείως μοναδικοί παραμένουν και δύο τύποι που χρησιμοποιήθηκαν μόνο επί Κομμόδου. Ένα τέθριππο³⁵ και το σύμπλεγμα του Έρωτα και της Ψυχής σε ρωμαϊκά πιθανόν πρότυπα.

Όπως είναι φυσικό, η νομισματική εικονογραφία της αυτοκρατορικής Πάτρας δεν ξέφυγε από τα πλαίσια που παρακολουθούνται και στα άλλα αποικιακά νομισματοκοπεία. Τύποι με συγκεκριμένο χαρακτήρα, που απηχούν τη ζωή της πόλης και τις σχέσεις της με την κεντρική εξουσία, συμπληρώνονται από ελάχιστες μόνο θεματογραφικές παρεκκλίσεις, που κι αυτές αποτελούν μιμήσεις άλλων προτύπων. Γενικά, παρατηρείται μια έξαρση της θεματικής ποικιλίας ήδη από την εποχή του Νέρωνα, που κορυφώνεται επί Μ. Αυρηλίου και Κομμόδου. Κατόπιν παρατηρείται μια θεματογραφική συρρίκνωση που συνδέεται προφανώς με τη γενικότερη οικονομική κρίση και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία στην ανατολή. Αυτή η γενική εικόνα δεν μπορεί βέβαια να στηριχθεί σε απόλυτα στοιχεία. Η σύντομη βασιλεία του Γάλβα π.χ. ή η ασήμαντη παρουσία του Αίλιου ή του Γέτα αλλοιώνουν τις αρχικές εκτιμήσεις. Αντίθετα, η εύρωστη νομι-

σματοκοπία της εποχής του Καρακάλλα χαρακτηρίζεται από τη σταθερή επανάληψη περιορισμένου αριθμού τύπων. Μπορεί να υποστηριχθεί πάντως, με κάποια σχετική βεβαιότητα, ότι οι αποικιακοί τύποι εξακολουθούν να παραμένουν η πιο κατάλληλη επιλογή για ένα αποικιακό εργαστήριο, ενώ οι τοπικές θεότητες φαίνονται εξίσου κατάλληλες για την περίοδο από τον Αδριανό μέχρι και τον Κόμμοδο. Η πλουσιότερη εικονογραφικά εποχή πάντως, με εμπλουτισμό της γνωστής θεματολογίας και με ρωμαϊκούς τύπους, εντοπίζεται στα χρόνια από τον Μ. Αυρήλιο έως και τον Σ. Σευήρο.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

30. C. S. Berkowitz, An Imperial Fountain at Patrae: The Numismatic Evidence, *AJA* 77, 1973, 206. M. J. Price – B. Trell, *Coins and their Cities. Architecture on the Ancient Coins of Greece, Rome and Palestine* (London 1977) 44-45.

31. M. J. Price – B. Trell, *ό.π.* 40-41. B. A. Boyce, The Harbor of Pompeiopolis. A Study in Roman Imperial Ports and Dated Coins, *AJA* 62, 1958, 67-78.

32. Για μια αντίστοιχη μορφή στο λιμάνι της Όστιας, η οποία ταυτίζεται με το φάρο, βλ. W. Carlton, The Harbor at Ostia as Portrayed on a Sestertius of Nero, *SAN* XVII, 1, 1986, 17-18.

33. A. Banti, *I grandi bronzi imperiali* (Firenze 1984) 160-161.

34. E. A. Sydenham, *Historical References to Coins of the Roman Empire* (London-California 1968) 58. B. Levy, Nero's Liberation of Achaëa: Some Numismatic Evidence from Patrae, *Nickle Numismatic Papers* (Waterloo, Ont. 1984) 170-174.

35. Η απεικόνιση του τέθριππου συνδέεται πιθανόν με την εμφάνιση του Κόμμοδου ως «νέου Ήλιου». Βλ. σχετικά, K. Harl, *ό.π.* 161, σημ. 72, 73.

RÉSUMÉ

LE MONNAYAGE DE LA "COLONIA PATRENSIS": NOTES SUR L'ICONOGRAPHIE

A l'époque impériale, les frappes monétaires de Patras portent toutes les caractéristiques principales d'un atelier colonial.

En ce qui concerne l'iconographie, les types coloniaux et les sujets inspirés par le panthéon local et panhellénique sont utilisés d'avantage. Les types romains ainsi que les représentations de monuments de la ville, sont de sujets moins préférés. En fin, l'apparition de sujets divers est plutôt rare.

De ces types monétaires, les coloniaux sont les plus constants. Les divinités grecques font leur apparition plus fréquemment dès l'époque d'Hadrien

jusqu'à la fin des Antonins. Par contre, l'introduction de types romains est attestée pendant la période de M. Aurèle jusqu'à celle de S. Sévère.

En general, la diversité du répertoire iconographique s'enrichit à l'époque de Neron, et à la période qui commence avec le règne de M. Aurèle et qui va jusqu'à celui de Commode, elle atteint son apogée. A partir de cette époque on constate un appauvrissement des thèmes iconographiques lié évidemment aux nouveaux rapports économiques et sociaux qui font leur apparition dans le monde méditerranéen.

COLONIA AUGUSTA ACHAICA PATRENSIS

«Ψευδο-αυτόνομα» νομίσματα της Πάτρας από τις ανασκαφές

Ετοιμάζοντας εδώ και μερικά χρόνια τη δημοσίευση νομισματικού υλικού των αυτοκρατορικών ρωμαϊκών χρόνων, από τις ανασκαφές της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών στην Πάτρα, είχα την τύχη να βρω, ανάμεσα στα συνήθως πολύ φθαρμένα και μερικές φορές μονότονα επαναλαμβανόμενα μεμονωμένα νομίσματα, μερικά κομμάτια, τα οποία νομίζω ότι αποτελούν γενναιόδωρη ανταμοιβή της προσπάθειας για την ταξινόμηση του μεγάλου πλήθους του υλικού¹.

Το πιο αξιόλογο προφανώς από τα μεμονωμένα νομίσματα που βρέθηκαν στην Πάτρα μεταξύ των ετών 1970 και 1982, είναι ένα «ψευδο-αυτόνομο» του τοπικού νομισματοκοπείου, το οποίο έχει δημοσιευθεί ιδιαιτέρως². Επειδή η ανακοίνωση αυτή ξεκίνησε από το ίδιο νόμισμα, θα πρέπει να πούμε και εδώ μερικά λόγια για το νέο απόκτημα (εικ. 1 α). Είναι μικρή υποδιαίρεση, όπως και τα υπόλοιπα «ψευδο-αυτόνομα» νομίσματα που θα μας απασχολήσουν, βάρους 2,94 γραμμ. Βρέθηκε το Νοέμβριο του 1977, στην ανασκαφή του οικοπέδου της οδού Φαβιέρου 39 – 41. Μπροστά φέρει προτομή Αρτέμιδος Λαφρίας και πίσω τρίποδα. Κάτω από τον τρίποδα εικονίζεται σφαίρα (:). Η επιγραφή του νομίσματος, που απλώνεται και στις δύο όψεις του, είναι COL AUG ACH PAT. Αυτή αναπτύσσεται, με βεβαιότητα, σε COLONIA AUGUSTA ACHAICA PATRENSIS. Έτσι προκύπτει ότι η αποικία της

α

β

γ

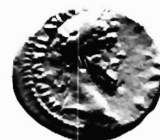

δ

ε

στ

Εικόνα 1 α-στ. Πάτρα. «Ψευδο-αυτόνομες» κοπές.

Εικόνα 2. Πάτρα.
Μάρκος Αυρήλιος.

Εικόνα 3. Πάτρα.
Λούκιος Ουήρος.

1. Στη δύσκολη αρχή της προσπάθειας, αποφασιστικής σημασίας ήταν η υποστήριξη και η βοήθεια, που μου προσφέρθηκαν στο Μουσείο Πατρών από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Γιάννη Παπαποστόλου, ο οποίος είχε νιώσει βαθιά την ανάγκη της δημοσίευσης υλικού από την πλούσια και ποικιλόμορφη συγκομιδή των ανασκαφών. Τον ευχαριστώ και από εδώ θερμά. Ευχαριστίες εκφράζονται προς τον υπάλληλο του Νομισματικού Μουσείου κ. Βασ. Σοφικίτη και τους καλλιτέχνες φωτογράφους κ.κ. Ηλία Ηλιάδη και Πέτρο Κωνσταντόπουλο για τη φωτογράφιση του υλικού.

2. P. Agalloroulou, Two Unpublished Coins from Patras and the Name of the Roman Colony, *Hesperia* 58, 1989, 445-446, πίν. 82 α.

Πάτρας, που ιδρύθηκε από τον Αύγουστο το 14 π.Χ., ονομαζόταν Colonia Augusta Achaica Patrensis και όχι Colonia Augusta Aegae Patrensis, όπως είναι καθιερωμένο, με βάση τις επιγραφές των νομισμάτων της αποικίας από τον Αύγουστο ως τον Καρακάλλα. Οι επιγραφές των νομισμάτων, ωστόσο, σε καμιά περίπτωση εκτός από την παραπάνω, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν δίνουν τίποτε περισσότερο από τα αρχικά A A για τις δύο μεσαιές λέξεις του ονόματος της αποικίας. Ένα παράδειγμα μάς δίνει το επόμενο «ψευδο-αυτόνομο» νόμισμα της Πάτρας (εικ. 1 β). Εδώ έχουμε μπροστά λύρα και πίσω τα όπλα της Αρτέμιδος, αλλά και του Απόλλωνος, δηλαδή φαρέτρα ανάμεσα σε βέλος και τόξο. Η επιγραφή είναι COL AA PATR³. Η βραχυγραφία A A, που συναντάται έτσι μόνο, πάνω σε όλες τις μέχρι τώρα γνωστές νομισματικές εκδόσεις της ρωμαϊκής Πάτρας, έχει αναπτυχθεί από παλιά σε Augusta Aegae. Η επιγραφή του νέου δείγματος (εικ. 1 α), προχωρώντας λίγο παρακάτω, μας αναγκάζει να σβήσουμε την ανάμνηση της προϊστορικής Αρόης από το όνομα της ρωμαϊκής αποικίας. Το νέο απόκτημα τοποθετείται χρονικά στην περίοδο των Αντωνίων, επειδή η προτομή της Λαφρίας Αρτέμιδος συγκρίνεται με νομισματικά πορτραίτα της Φαυστίνας Β⁴. Μία άλλη κοπή της Πάτρας, που αντιπροσωπεύτηκε στα ευρήματα των ανασκαφών του 1975, μάς δίνει στην πίσω όψη προτομή της Φαυστίνας Β⁵, με την επιγραφή [FAUSTINA] — AUG C[AA]PA (εικ. 2). Στην εμπρόσθια πλευρά έχουμε προτομή του Μάρκου Αυρηλίου, με την επιγραφή IMP CAE M AUREL -[A]NTONINUS A[UG]⁶.

Εξετάζοντας προσεκτικότερα την ομάδα των «ψευδο-αυτόνομων» εκδόσεων της Πάτρας, έγινε φανερό ότι ορισμένες παραστάσεις τους μπορούν να συνδεθούν με τη μητρική λατρεία, δηλαδή τη λατρεία της φρυγικής Μεγάλης Μητέρας, της Μητέρας των Θεών, της Κυβέλης, και του παρέδρου της Άττης, που είχαν ναό στη ρωμαϊκή Πάτρα, όπως μας πληροφορεί ο Πausanias (VII. 20. 3). Η εξέλιξη και η άνθηση της λατρείας αυτής σημάδων την εποχή των Αντωνίων⁶.

Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί το τρίτο «ψευδο-αυτόνομο» νόμισμα (εικ. 1 γ). Αυτό ανήκει σε πλούσια κοπή, η οποία έδωσε τα επτά από τα δεκαπέντε «ψευδο-αυτόνομα» κομμάτια, που βρέθηκαν στο ανασκαφικό υλικό της περιόδου 1970–82. Στη μία πλευρά έχουμε κυλινδρικό βωμό, και πάνω του φρυγικό πύλο μεγάλων διαστάσεων. Στην άλλη όψη παριστάνονται σύριγγα και pedum⁷. Ίχνη επιγραφής

δεν διατηρούνται. Η σύνθεση βωμού-φρυγικού πύλου αναγνωρίστηκε και στο δεξιό μέρος του οπισθοτύπου νομίσματος της Πάτρας, εποχής Λουκίου Ουήρου (εικ. 3). Ο οπισθότυπος αυτός συνδυάζεται και με εμπροσθότυπο του Μάρκου Αυρηλίου. Η καλή διατήρηση του δείγματος της εικ. 3⁸, μάς επιτρέπει να διακρίνουμε τις γιρλάντες του βωμού, πάνω στον οποίο ακουμπά ο φρυγικός πύλος. Υπάρχει επίσης και βάθρο, όπου στηρίζεται ο βωμός. Εικονίζεται ο Genius της πόλης και ένας ακόμα — αναμμένος — βωμός.

Ξαναγυρίζοντας στις «ψευδο-αυτόνομες» εκδόσεις της Πάτρας, ας δούμε ένα ακόμα δείγμα με σημαντικό, για τη μελέτη μας, συμβολικό περιεχόμενο (εικ. 1 δ)⁹. Αυτό φέρει στην εμπρόσθια πλευρά κεφάλι κάπρου, πιθανότατα του Καλυδώνιου κάπρου, και την επιγραφή CA-AP. Ο Καλυδώνιος κάπρος προφανώς υπενθυμίζει τη μεταφορά του λατρευτικού αγάλματος της Λαφρίας Αρτέμιδος από την Καλυδώνα στην Πάτρα, κατά την ίδρυση της αποικίας από τον Αύγουστο (Pausanias VII. 18. 8-9). Τη μελέτη μας, πάντως, ενδιαφέρει ιδιαίτερα η παράσταση του οπισθοτύπου, όπου έχουμε μαζεμένα όλα τα αντικείμενα, τα οποία εικονίζονταν απλωμένα και στις δύο όψεις της προηγούμενης «ψευδο-αυτόνομης» κοπής, δηλαδή το βωμό με το φρυγικό πύλο, τη σύριγγα και το pedum. Η μορφή που κρύβεται πίσω από τα σύμβολα είναι προφανώς ο Άττης, ο Φρύγας (πρίγκηπας) βοσκός, ο σύντροφος της Μεγάλης Μητέρας, της Κυβέλης.

3. *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Phlasiā-Laconia* (Copenhagen 1944) αρ. 166.

4. Βλ. *Hesperia*, ό.π. 446.

5. T. E. Mionnet, *Description de médailles antiques, grecques et romaines*, Tome II (Paris 1807) 195-196, αρ. 351.

6. Βλ. J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'empire (96-192)* (Paris 1955) 312-320. Για το μύθο του Άττη βλ. M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis, The Myth and the Cult* (London 1977) 88-92.

7. T. E. Mionnet, ό.π., Tome VI (Paris 1813) 651, αρ. 267.

8. Το νόμισμα ανήκει στο Ashmolean Museum. Εκμαγεία του διαθέτει το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του ΕΙΕ, και ευχαριστώ τους Θ. Ριζάκη και Χ. Παπαγεωργιάδου για την παραχώρηση της άδειας αναφοράς και απεικόνισης. Στο ανασκαφικό υλικό της Πάτρας (1970–82) υπάρχουν φθαρμένα δείγματα και των δύο αυτοκρατόρων. Βλ. S. W. Grose, *Fitzwilliam Museum, Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins II* (Cambridge 1926) 408, αρ. 6341 (Μάρκος Αυρήλιος) και L. Forrer, *The Weber Collection II* (London 1924) 433, αρ. 3967 (Λούκιος Ουήρος).

9. *SNG Cop.* 165.

Στο σημείο αυτό είναι ώρα να αφήσουμε για λίγο τα νομίσματα και να πάμε σε μια σειρά από λυχνάρια, με την παράσταση του Ἄττη στο δίσκο, τα οποία προέρχονται από τις ανασκαφές της Πάτρας και έχουν τραβήξει την προσοχή των ερευνητών. Ο συνάδελφος Μιχάλης Πετρόπουλος δημοσίευσε πρόσφατα τρία τέτοια λυχνάρια (εικ. 4-5)¹⁰. Δύο άλλα λυχνάρια με το ίδιο θέμα, ένα από τις ανασκαφές της Πάτρας (εικ. 6), και ένα ίδιο από τη Σπάρτη, στο Βερολίνο, έχουν δημοσιευθεί από τους Ph. Bruneau και A. Furtwängler¹¹. Και τα πέντε λυχνάρια είναι ασυνήθιστα μεγάλου σχήματος, εντάσσονται στο κορινθιακό εργαστήριο, και χρονολογούνται στα τέλη του 2ου – αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Το θέμα που διακοσμεί το δίσκο τους είναι, όπως προαναφέραμε, η παράσταση του Ἄττη¹². Ο νεαρός Φρύγας, ανακεκλιμένος κάτω από ένα δένδρο, κρατάει το *pedum*, ενώ γύρω του διακρίνονται άλλα μητρικά σύμβολα, η σύριγξ, το τύμπανο, ο διπλός αυλός και τα κύμβαλα. Ο ρόλος της μουσικής στη μητρική λατρεία ήταν μεγάλος. Στην παράσταση του δίσκου του λυχναριού της εικ. 5 ο Ἄττης παριστάνεται καθιστός. Στο λύχνο της εικ. 4 εικονίζονται ακόμα ο σκύλος του βοσκού, και *cista mystica*, κυλινδρικού σχήματος, με κωνικό κάλυμμα¹³.

Μια κοπή του Σεπτιμίου Σεβήρου έρχεται, στη συνέχεια, να προσθέσει τη μαρτυρία της στην επιχειρούμενη προσέγγιση της μητρικής λατρείας στη ρωμαϊκή Πάτρα (εικ. 7). Το νόμισμα προέρχεται από το νομισματοκοπείο της Colonia Patrensis και βρίσκεται στο Μόναχο¹⁴. Η πίσω όψη του απεικονίζεται στο κλασικό σύγγραμμα των Imhoof-Blumer και Gardner: *A Numismatic Commentary on Pausanias* (πίν. Q, iv). Η περιγραφή που δίνεται στη σελίδα 75 του συγγράμματος αυτού είναι η εξής: *Altar surmounted by box, in front of it some temple-officers; behind, spectators; in exergue, river-god reclining*. Πρόκειται ασφαλώς για κάποια ιεροπραξία. Το επίκεντρο είναι ο βωμός και η «κίστη» που υψώνεται πάνω του. Η «κίστη», κατά τη γνώμη μας, μοιάζει περισσότερο με φρυγικό πύλο. Μολονότι το νόμισμα είναι αρκετά φθαρμένο, πιστεύουμε ότι εδώ ξαναβλέπουμε τη σύνθεση βωμού-φρυγικού πύλου, που είδαμε προηγουμένως στις δύο «ψευδο-αυτόνομες» κοπές (εικ. 1 γ και 1 δ) και στο νόμισμα του Λουκίου Ουήρου (εικ. 3). Ο Σεπτίμιος Σεβήρος, στον οποίο ανήκει η κοπή του Μονάχου, ευνόησε όχι μόνο τη μητρική, αλλά και άλλες ανατολικές λατρείες, όπως του Μίθρα και των αιγυπτίων Θεών¹⁵.

Αν και η ενασχόληση με τη μητρική λατρεία και τα φρυγικά μυστήρια χρειάζεται προφανώς γνώσεις θρησκευολογίας, θα επιχειρήσουμε, παρά ταύτα, να προχωρήσουμε ένα βήμα ακόμα. Αφού το ανάγλυφο από το Glanum, στην Provence της Γαλλίας, θεωρείται ότι βρίσκεται πάρα πολύ κοντά στα λυχνάρια της Πάτρας και της Σπάρτης με τον θνήσκοντα Ἄττη¹⁶, ας εξετάσουμε ένα ακόμα ανάγλυφο, πάλι από τη Γαλλία, από το Régigueux (*Vesunna*) (εικ. 8). Πρόκειται για μια παράσταση γνωστή στους ειδικούς, η οποία κοσμεί τη μία πλευρά ενός ταυροβολικού βωμού, και χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. Περιγραφή και ερμηνεία της παράστασης περιλαμβάνονται σε άρθρο του Ch. Picard με τον τίτλο: *Sur quelques documents nouveaux concernant les cultes de Cybèle et d'Attis: Des Balkans à la Gaule*¹⁷. Σύμφωνα με την περιγραφή του Picard, το μπούστο του Ἄττη μοιάζει να έχει τοποθετηθεί πάνω σε φορητό βωμό. Ο βωμός είναι σκεπασμένος με κροσσωτό ύφασμα και στηρίζεται σε βάθρο. Ο διαπρεπής ερευνητής σημειώνει την παρουσία, στο πεδίο του αναγλύφου, ενός δευτέρου — κεντημένου — φρυγικού πύλου. Ο πρώτος φρυγικός πύλος είναι φυσικά αυτός που φοράει ο Ἄττης. Η παράσταση του βωμού του Régigueux διηγείται πολλά, όπως προκύπτει από τη μελέτη του Picard. Μήπως έχει να πει και σε μας κάτι; Αυτό το ερώτημα θα το αφήσουμε ανοιχτό.

Ας δούμε τέλος τι γράφει ο Πausανίας για το

10. Μ. Πετρόπουλος, Ἄττης και ζωδιακός κύκλος σε λυχνάριο της Πάτρας, *ADelt* 33 (1978), Μελέτες (Αθήνα 1984) 296-317, πίν. 84-85.

11. Βλ. Ph. Bruneau, *Lampes corinthiennes*, *BCH* 95, 1971, 483-491, αρ. 46, εικ. 46-47.

12. Για τον θνήσκοντα Ἄττη βλ. το άρθρο του M. J. Vermaseren, *L'iconographie d'Attis mourant*, στον τόμο 91 του έργου *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain (EPRO)* (Leiden 1981) 419-431, πίν. I-III.

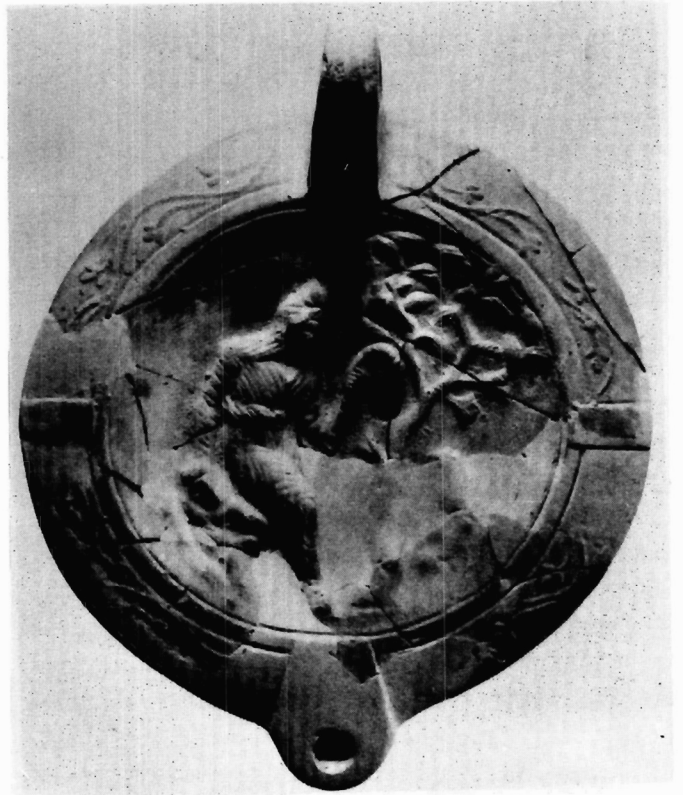
13. Παρόμοια κίστη απεικονίζεται στα πόδια αρχιερέα της Κυβέλης (*archigallus*), στο γνωστό κάλυμμα σαρκοφάγου του *Antiquarium* της Ostia. Βλ. M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, τόμος III (Leiden 1977) 140-141, αρ. 446.

14. Ευχαριστώ τον καθηγητή Peter R. Franke και τον κ. D. Klose, που φρόντισαν την τάχιστα αποστολή εκμαγείων.

15. Βλ. M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis, The Myth and the Cult* (London 1977) 180.

16. Βλ. Ph. Bruneau, *ό.π.* (σημ. 11), σ. 483, 486, εικ. 48.

17. *Numen* IV, 1957, 12 κ.ε. Βλ. και M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, τόμος V (Leiden 1986) 146-147, αρ. 420, όπου δίνεται βιβλιογραφία για το βωμό, και για το ταυροβόλιο.

Εικόνα 4-6. Λυχνάρια με την παράσταση του Ἄττη από τις ανασκαφές της Πάτρας.

Εικόνα 7. Πάτρα. Σεπτίμιος Σεβήρος.

Εικόνα 8. Ανάγλυφο ταυροβολικού βωμού από το Périgueux της Γαλλίας.

Μητρῶο της Πάτρας (VII. 20. 3): Ἐρχομένῳ δὲ ἐς τὴν κάτω πόλιν Μητρὸς δινδυμῆνης ἐστὶν ἱερὸν, ἐν δὲ αὐτῷ καὶ Ἄττης ἔχει τιμὰς· τούτου μὲν δὴ [τὸ] ἄγαλμα οὐδὲν ἀποφαίνουσι· τὸ δὲ τῆς Μητρὸς λίθου πεποιήται. Καὶ ἡ μετάφραση: «Στο δρόμο που οδηγεῖ πρὸς τὴν κάτω πόλη ὑπάρχει ἱερὸ τῆς δινδυμῆνης Μητέρας, μέσα στο οποίο λατρεύεται καὶ ὁ Ἄττης. Ἄγαλμα τοῦ Ἄττη δὲν ὑπάρχει εμφανές· τῆς μεγάλης Μητέρας εἶναι λίθινο»¹⁸.

Προχωροῦμε τώρα στὴν προτελευταία «ψευδο-αυτόνομη» κοπή (εἰκ. 1 ε). Ἡ κοπή αὐτὴ δὲν αντιπροσωπεύεται στο ἀνασκαφικὸ ὑλικὸ τῆς Πάτρας (1970-82), μὴ καὶ ὑπῆρχε ὅμως τὸ δείγμα στο ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος τοῦ ΕΙΕ, κρίθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ περιληφθεῖ, γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ σημερινὴ εἰκόνα τῶν «ψευδο-αυτόνομων» ἐκδόσεων τῆς Colonia Augusta Achaica Patrensis¹⁹. Στὴν ἐμπρόσθια ὄψη ἔχουμε τὸ γνωστὸ τύπο τοῦ Καλυδῶνιου κάπρου, τὴν ἐπιγραφή, καὶ στὴν ὀπίσθια πλοῖο με ἀνοιχτὰ πανιά. Ἡ ναυτιλία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου. Ἡ ἐπιλογή τοῦ πλοίου, ὡς νομισματικὸ τύπο, θέλει νὰ τονίσει τὸ ρόλο που ἔπαιζε ἡ πόλη ὡς λιμάνι καὶ ἐμπορικὸ κέντρο²⁰. Γιὰ νὰ μὴ ξεχνάμε τὸν Ἄττη, θυμίζουμε ὅτι ἡ μητρωικὴ λατρεία εὐδοκίμοῦσε στα πολυσύχναστα λιμάνια, με πρῶτο παράδειγμα τὴν Ostia. Ἀπὸ τὸ Μητρῶο (Campus Matris Magnae) τῆς Ostia προέρχεται τὸ περίφημο ἄγαλμα τοῦ ἀνακεκλιμένου Ἄττη τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανού²¹. Ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὸν Πειραιά καὶ τὴν Κόρινθο.

Ἡ ἕκτη «ψευδο-αυτόνομη» κοπή τῆς Colonia Augusta Achaica Patrensis ἀντιπροσωπεύεται στο ὑλικὸ τῆς Πάτρας ἀπὸ δύο, περισσότερο ἢ λιγότερο, φθαρμένα δείγματα. Ἐτσι ἐξετάζουμε τὸ σχετικὰ καλοδιατηρημένο δείγμα τῆς Bibliothèque Na-

tionale τοῦ Παρισίου, ἐκμαγεία τοῦ ὁποίου διαθέτει τὸ ΚΕΡΑ (εἰκ. 1 στ). Μπροστὰ ἔχουμε ρόπαλο καὶ τὴν ἐπιγραφή COLAA PATR. Ἡ σύνδεση τῶν Ἀντωνίνων με τὸν Ἡρακλῆ εἶναι γνωστὴ²². Στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ νομίσματος κίστη, σχήματος κυλινδρικοῦ, με κωνικὸ κάλυμμα, μοιάζει νὰ κρέμεται ἀπὸ θύρσο. Στὸ πεδίο, ἀριστερὰ, τσαμπὶ σταφύλι καὶ, δεξιὰ, ἀδιὰγνωστο δισκόμορφο ἀντικείμενο²³. Ἡ κίστη αὐτὴ ἔχει συνδεθεῖ με τὴ λάρνακα με τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου, που ἔφερε στὴν Ἀρόη (Πάτρα) ἀπὸ τὴν Τροία ὁ Εὐρύπυλος²⁴. Ὁ Πausanias διηγεῖται ἐκτενῶς τὸ μῦθο τοῦ Εὐρυπύλου καὶ περιγράφει τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου Αἰσυμνήτου, τοῦ θεοῦ μέσα στὴ λάρνακα (VII. 19. 1-10 καὶ VII. 20. 1-2).

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

18. Νικ. Δ. Παπαχατζή, *Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀχαϊκά καὶ Ἀρκαδικά* (Ἀθῆνα 1980) 103-104.

19. Τὸ νόμισμα ἀνήκει στὴν American Numismatic Society (Newell Collection). Εὐχαριστῶ τοὺς υπεύθυνους τοῦ ΚΕΡΑ Θ. Ριζάκη καὶ Χ. Παπαγεωργιάδου γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀδειᾶς δημοσίευσης.

20. Βλ. Μ. J. Price – Bluma L. Trel, *Coins and their Cities* (London 1977) σ. 40-41, εἰκ. 60-61 καὶ σ. 84-85, εἰκ. 147, γιὰ κοπές τῆς Πάτρας καὶ τῆς Κορίνθου, ἐποχῆς Κομμόδου καὶ Σεπτιμίου Σεβήρου, με ἀπεικονίσεις τῶν λιμανιῶν τῶν δύο ἐμπορικῶν κέντρων τῆς ρωμαϊκῆς Ἀχαΐας.

21. Βλ. Μ. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, τόμος III (Leiden 1977) 123, ἀρ. 394.

22. Βλ. προχέιρως Μ. R. Kaiser-Raiß, *Die Stadtrömische Münzprägung während der Alleinherrschaft des Commodus* (Frankfurt/Main 1980) 45-47 (Hercules, Commodus und die Antoninische Tradition).

23. P. Gardner, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Peloponnesus* (London 1887) 24, ἀρ. 16.

24. Βλ. Imhoof-Blumer – Gardner, *A Numismatic Commentary on Pausanias*, σ. 75, ἀρ. 2.

SUMMARY

COLONIA AUGUSTA ACHAICA PATRENSIS

“Pseudo-autonomous” coins of Roman Patras from the excavations

While preparing a publication of Greek and Roman Imperial coins, found in excavations at Patras, I have singled out an important “pseudo-autonomous” piece (published in *Hesperia* 1989, 445-446). This coin has the legend COL AUG ACH PAT, which shows that the official name of Augustus’ colony was Colonia Augusta Achaica Patrensis and not Colonia Augusta Aroe Patrensis. The bust of Artemis Laphria on the obverse dates the coin to the Antonine period.

As a result of closer examination of the group of “pseudo-autonomous” issues of Colonia Patrensis, I arrived at the conclusion that some types can be connected with the cult of Cybele and Attis, which flourished under the Antonines. The Mother of

Gods and Attis shared a temple in Roman Patras.

Several pieces (7 out of 15) bear on the reverse a syrinx and a pedum (attributes of Attis), and on the obverse an altar topped by a Phrygian cap. The same representation of Phrygian cap on altar, being at the centre of a cult practice, is found on the reverse of a Septimius Severus coin in Munich. The evidence of contemporary lamps found in Patras is crucial. Pausanias’ remarks about the statues of Attis and Cybele (VII. 20. 3) can be taken as additional evidence.

Other types on “pseudo-autonomous” issues are associated with the cult of Dionysus and with Calydon, whence came Artemis Laphria.

L'APPORT DES SOURCES LITTÉRAIRES À LA CONNAISSANCE TOPOGRAPHIQUE DE L'ELIDE ET DE L'ACHAÏE ANTIQUES

Enumérons tout d'abord les principales sources sur lesquelles nous nous appuyerons. Dans un ordre approximativement chronologique, ce sera: Homère. Les historiens: Thucydide, Xénophon, Polybe, Diodore. Un poète apparenté à Théocrite, l'auteur de l'*Idylle* XXV. Un géographe: Strabon. Un périégète: Pausanias.

Plusieurs de ces auteurs ont eu, avec la Péloponnèse, des rapports privilégiés. Xénophon y résida; Polybe y naquit et y vécut; Strabon est passé à Corinthe et probablement à Patras, il a, d'autre part, utilisé comme sources des auteurs qui étaient venus personnellement dans ces régions, notamment en Elide. Enfin Pausanias y voyagea longuement.

Nous nous intéresserons surtout à Str. et P., en montrant comment ils sont complémentaires et en soulignant les questions qui se posent en les lisant.

Par souci de clarté, nous commencerons par Pausanias.

Les livres V et VI de la *Périégèse* sont consacrés à l'Elide, le livre VII à l'Achaïe.

Pausanias, on le sait, s'intéresse moins aux pays qu'il traverse et à leurs habitants qu'aux monuments du passé, aux lieux de culte et aux édifices religieux. C'est pourquoi il est si précieux pour les archéologues.

A la topographie proprement dite il ne réserve qu'une part minime. Sur 137 pages de l'édition Didot, une dizaine tout au plus. Son intérêt est manifestement ailleurs.

L'itinéraire qu'il suit est un itinéraire terrestre. Il a sur un pays l'optique du piéton qui va au long des routes. Il ne connaît guère des régions traversées que le chemin qu'il parcourt et ses environs immédiats. A moins que la route longe le bord de mer comme en Achaïe, il peut tout ignorer des côtes. Il n'est guère géographe, s'intéresse fort peu au relief. Au point de vue topographique, on trouve chez lui surtout des noms de villes, des listes de fleuves, quelquefois des distances.

Mais on doit dire que les lacunes que nous rele-

vons chez lui, par les problèmes qu'elles nous posent, sont instructives à leur façon.

Suivons le dans sa visite de l'Elide. Il y pénètre par le sud, venant de Messénie. Il franchit la Néda, passe par Lépréon, puis Samikon. De cette dernière agglomération il ne semble avoir vu que la partie basse au pied de l'éperon rocheux, il n'est pas monté à l'acropole.

Ensuite sa route s'écarte du bord de mer et coupe par les collines à travers une contrée boisée et sablonneuse pour aller directement à Olympie en passant par Scillonte.

Un tel trajet s'écarte peu, de nos jours, de la lagune d'Agoulinitza. Or P. ne dit mot de celle-ci. En le lisant nous sommes amenés à nous demander si elle existait alors ou non. Question difficile que n'éclaireraient pas davantage les autres sources littéraires et qui est de la compétence des géologues.

Arrivé à Olympie, P. y fit un long séjour. Il décrit minutieusement le sanctuaire. De la description topographique — très courte par comparaison —, on peut tirer, sur le territoire de l'ancienne Pisatide, à l'est d'Olympie, des précisions qu'on ne trouve que chez lui.

D'Olympie il se rend à Elis. Par quelle route? La route de montagne? ou la route de plaine par Létrinoi? Par celle-ci sans doute, puisqu'il dit de ce village, qu'il n'y a vu qu'un tout petit nombre de maisons.

Il arrive de là, sans transition, à Elis. La description que fait P. de cette cité pose un sérieux problème topographique. Il a ceci de particulier qu'il met en cause l'établissement du texte de la *Périégèse*. C'est la question d'un fleuve Ménios sur le site même d'Elis. J'en ai traité il y a une quinzaine d'années dans la *Revue de Philologie*; je ne vois rien à y ajouter; je renvoie à cet article ceux que cette question intéresse¹. Il faut, selon moi, dans les trois passages en cause —

1. Tome XLVII (1973), p. 251-273: "Fleuves d'Elide dans Pausanias, Strabon et Théocrite, XXV".

2 dans P., 1 dans l'*Idylle* XXV du recueil de Théocrite — corriger Ménios, et lire Pénéios. Malgré l'article qu'E. Meyer lui a consacré dans la *RE*, il faut admettre que le Ménios n'a jamais eu d'existence réelle.

A 120 stades d'Elis, d'après P. — confirmé ici par Strabon —, se trouvait le port de Kylléné. P. lui consacre deux paragraphes qui, à la différence de la notice relative à Létrinoi, se caractérisent par l'absence de toute note personnelle. Aussi j'ai tout lieu de douter qu'il s'y soit rendu. Un rapprochement avec la notice correspondante de Str. me persuade que P. a tiré les éléments de la sienne de la même source que ce dernier — ici, le *Périple* d'Artémidore.

S'il n'est pas allé à Kylléné, on s'explique mieux, ce qui, à première vue est surprenant, qu'il ne dise rien des environs de ce port, rien de la partie maritime de l'Elide Creuse; ainsi, pour ne relever qu'un détail, il ne nomme même pas le cap Chélonatas, au voisinage duquel se trouvait Kylléné.

Or cette lacune est, ici, particulièrement regrettable. Elle a comme conséquence que nous ne pouvons tirer de la *Périégèse* de P. aucune indication pour résoudre l'irritante question des bouches du Pénéé.

Dans la plaine éléenne, P. ne mentionne aucune des inégalités de terrain qui attirent le regard du voyageur. Pas davantage il ne dit mot de la région de collines qui se trouve à l'est de la capitale et qui est connue sous le nom d'"acoréia". Pas un mot, non plus, du territoire qu'il a traversé entre Elis et le Larisos, sauf une brève remarque, fort intéressante au demeurant, sur la fertilité du pays et la culture d'une variété de lin, le "byssos".

En Achaïe, il reste moins de blancs sur la carte du périégète. Comme ce pays s'étend tout en longueur, et que la route côtière le traverse de part en part, nous avons chez P. un relevé à peu près complet des cités qui s'y trouvent, avec des précisions qu'il est seul à nous donner sur les synécismes qui les ont formées, en particulier pour Patras, où, manifestement, il a fait un long séjour.

De Patras, empruntant la route côtière, P. visite successivement toutes les cités d'Achaïe jusqu'à Pelléné.

Le mot qui désigne chez lui cette route côtière, λεωφόρος, suggère une voie plus large que la route qu'il a suivie au sud de l'Alphée². Un milliaire du règne de Marc-Aurèle et de Lucius Verus, trouvé à Patras, nous apprend que la route d'Achaïe était abîmée, et qu'elle fut refaite entre 160 et 169. Il est

probable qu'elle venait d'être remise en état quand P. l'a empruntée.

Il la suit donc de bout en bout, y revenant chaque fois qu'il s'en est écarté pour visiter, à proximité, bourgs ou villages situés dans la montagne, ainsi Rhypes, Kérynéia, Boura, Pelléné.

Il a minutieusement relevé tous les fleuves côtiers. Quant aux montagnes, si nombreuses dans ce secteur, il les désigne par un terme général, jamais par leur nom propre.

Tel est en gros le bilan en ce qui concerne la *Périégèse*.

C'est dans le cadre défini par l'itinéraire de P., passant de l'Elide en Achaïe, que nous ferons entrer la description de Strabon, alors que la *Géographie* suit, en réalité, un ordre très différent.

Tout le monde sait que, ce qui, dans cet ouvrage, touche à l'Elide, n'est pas, et de loin, ce que son auteur a fait de mieux. On se trouve en présence de difficultés de texte considérables. Des erreurs difficiles à expliquer et des négligences de style compliquent la tâche du critique. L'impression de confusion est aggravée du fait qu'interfère avec la géographie contemporaine de l'auteur la question qui domine, ici, sa pensée, celle de la géographie homérique.

Celle-ci tourne toute entière autour de la localisation en Triphylie de Pylos, la cité de Nestor. Sans s'étendre sur ce point, on rappellera qu'au XIXe siècle et encore au début de celui-ci, cette thèse fut universellement adoptée par les milieux scientifiques les plus compétents, ceci jusqu'à la découverte du palais d'Ano Englianos.

Depuis, la question est-elle close? peut-être pas, notamment celle qui est posée par la Nestoride pré-homérique du chant XI de l'*Iliade*, sur laquelle repose, pour l'essentiel, l'argumentation de Str. Mais ce n'est ni le temps, ni le lieu d'en débattre ici.

Il suffira de remarquer que la recherche érudite des lieux homériques a eu, pour nous, l'intérêt de faire procéder à une enquête minutieuse sur le terrain. Cette enquête dut bénéficier de l'effort des érudits locaux, qui cherchaient à retrouver dans leur petite patrie les souvenirs de la grande histoire, souvent mal

2. Il appelle celle-ci τὴν ὁδὸν τὴν εὐθεῖαν (V, 6, 1); c'est la route romaine construite sous Trajan (fin 114 – début 115) dont on a retrouvé, en 1967, un milliaire, au sud du gué de l'Alphée à Epitalion, et qui reliait vraisemblablement Olympie à Kyparissia et à Méthoné. P. la suit entre la Néda et Samikon.

distinguée par eux de la légende.

Générale en pays grec, cette curiosité a suscité, ici, des *Eléiaka*, ailleurs des *Achaïka* ou des *Argolika* etc. Nous connaissons par les scholies plusieurs auteurs d'*Eléiaka*, parmi lesquels le célèbre Hippias d'Elis. Sous une forme dégradée, à l'usage des touristes de son temps, Pausanias a rencontré cette histoire locale sur les lèvres des "exégètes" qui lui ont servi de guides sur divers sites.

C'est ainsi que nous avons accès à une toponymie qui va parfois jusqu'aux détails les plus menus: tel ruisseau, telle source correspondant, d'après les antiques de cette époque, à ce qu'ils lisaient dans Homère.

Recueillis par Démétrios de Skepsis ou Apollodore, auteurs de *Commentaires* savants du Catalogue des Vaisseaux, ces renseignements sont venus jusqu'à Strabon.

Pour la description des côtes, sa source est différente, c'est, nous l'avons vu, le *Périple* d'Artémidore. Grâce à lui, Str. est informé des particularités de la côte entre les bouches de la Néda et le cap Araxos. Il mentionne ainsi les plus petites îles qui jalonnent ce rivage, telles l'île de Phéia, ou, au cap Chélonatas, l'îlot du phare actuel, intéressants surtout pour les navigateurs.

La principale question que pose cette description des côtes est celle des bouches du Pénée. Nous laisserons à des spécialistes qualifiés le soin de nous en parler tout à l'heure.

Pour l'intérieur des terres Str. et P. se recourent ou se complètent utilement. Pour tel endroit où P. n'est pas passé, il peut se faire que Str. ait été bien renseigné par ses sources. Ailleurs c'est quelquefois l'inverse. Ainsi Str. connaît mal la rive nord de l'Alphée près de son embouchure, il ignore Létrinoi et ses environs, sur lequel nous avons une bonne notice dans P.

En Pisatide, à l'est d'Olympie, Str. est moins complet que P., en particulier au sujet des affluents de l'Alphée. Mais il a une vue globale, plus géographique du bassin de ce fleuve, qu'il embrasse de sa source à son embouchure et sur le débit duquel il nous donne quelques détails.

En aval d'Olympie, l'Enipeus (la Lesténitsa), le Kythéros et les Nymphes Ionides ou Ioniades méritent de retenir particulièrement notre attention; je me félicite que M. Georges Panayotopoulos se soit chargé de nous en parler: nul n'était mieux placé que lui pour le faire.

Avec la description de l'Elide proprement dite, nous arrivons à la partie la plus confuse du chapitre de Str. Des erreurs, liées à la géographie homérique, se sont glissées dans l'esprit de l'auteur ou dans sa rédaction, en particulier concernant le site de Pylos d'Elide.

Pourtant la discussion de la toponymie homérique fait surgir des villes secondaires ignorées de P., telles Oinoé, Alésyaion, et, dans la plaine, Myrtountion, ou des lieux-dits comme Hyrmina et l'ancien Bouprasion, ou des villes ruinées comme Dyspontion.

Le relief est également mieux connu. Mais, en dehors de la basse vallée du Pénée, qui correspond à l'Elide Creuse, Str. est muet, comme l'était P., sur l'arrière-pays montagneux, du côté de l'Arcadie, et, ce qui est plus étonnant, le nom même sous lequel est connue cette région, "acroréia", ne se rencontre pas chez lui.

Ce point mérite examen. Avant d'aller plus loin, nous nous demanderons comment cette lacune de nos deux principales sources littéraires peut être comblée.

Le poète qui composa l'*Idylle* XXV du recueil attribué à Théocrite connaissait le nom de cette partie du territoire d'Elis. Dans le tableau qu'il brosse du paysage éléen, il fait une place à l'"acroréia riche en sources". Le mot se retrouve dans Xénophon et Diodore. Polybe, pour sa part, semble l'avoir ignoré, du moins ne l'a-t-il employé nulle part dans la partie conservée de son œuvre.

Les seuls renseignements quelque peu précis que nous ayons sur ce territoire proviennent des historiens qui ont relaté des invasions de l'Elide parties d'Arcadie.

Les voies d'invasion de l'Elide passaient communément par les plaines littorales du Larisos au nord ou de la Néda au sud, ou tout simplement par la côte, à la suite d'un débarquement, comme celui qu'effectuèrent les Athéniens dans l'été 431, au cours des événements que relate Thucydide II, 25. Néanmoins plusieurs invasions de l'Elide par l'intérieur sont attestées. Ainsi, dans Diodore XIV, 17, 8, le roi de Sparte, Pausanias, venant d'Arcadie, s'empare de quatre villes de l'"acroréia": Thraistos, Alion, Eupagion, Opous, puis il occupe Pylos, mais échoue devant Elis.

Dans les *Helléniques*, nouvelle invasion sur cette frontière en 365-362 au cours de la guerre entre les Arcadiens et les Eléens. Les Arcadiens s'emparent de toutes les villes de l'"acroréia" sauf Thraistos, et arri-

vent à Olympie, puis à Elis. Au cours des péripéties qui suivent, Xénophon cite encore une ville de la même région, Thalamai. Celle-ci joue de nouveau un rôle en 219/218, dans la campagne d'hiver de Philippe V, racontée par Polybe.

Nous obtenons ainsi, grâce à ces récits d'opérations militaires, quelques noms de villes de ce secteur. Malheureusement des précisions nous manquent pour en fixer le site exactement.

Ce sont cependant d'utiles aperçus sur la campagne éléenne profonde — un district rural traversé sans doute par de mauvais chemins, où les gens des villes, voyageurs, pèlerins venus à Olympie, se hasardaient peu.

On voit que, sur ce canton précis, les historiens nous procurent un indispensable complément au tableau de l'Elide qui repose sur la *Périégèse* de P. et la *Géographie* de Str.

Retrouvons celui-ci en Achaïe. Str. dut, de toute évidence, faire escale à Patras. Auguste venait d'y installer une colonie romaine. C'était une ville prospère, animée et populeuse. A son sujet Str. est seul à nous donner un renseignement précieux qui concerne son approvisionnement. Il nous apprend que les Romains de Patras exploitent pour leur ravitaillement en poisson frais le produit de la pêche dans la lagune de l'autre côté du golfe, celle qui, de nos jours, porte le nom de Missolonghi. Rapports confirmés pour l'époque byzantine par une scholie du manuscrit A de Strabon, scholie due à Aréthas — originaire lui-même de Patras — et qui n'ont pas cessé jusqu'à nos jours.

A propos de Patras, les textes du Géographe et du Périégète sont remarquablement complémentaires. Le port, au temps de Str. commençait à peine à s'organiser. Il n'en parle que comme d'un mouillage (ὑφορμος). Dans P., il est devenu un λιμὴν dont il souligne l'importance.

Sur le reste de l'Achaïe Str. nous donne, dans l'ensemble, moins d'informations que P.; pourtant il arrive qu'il le complète. Il cite, par exemple, Léontion que P. n'a pas connu, parce que trop éloigné de la route qu'il suivait, et aussi Leutron, hameau dépendant de Rhyes, que P. ignore sans doute pour la même raison.

A propos de la catastrophe d'Héliké, il est bon de souligner que P. et Str. ont, tous deux, le mérite d'en donner la seule version scientifiquement exacte en distinguant entre le raz-de-marée, accompagné d'un effondrement, qui a submergé Héliké, et le glissement

de terrain qui engloutit Boura. On sait qu'une autre tradition, de loin la plus répandue, qui remonte apparemment à Callisthène et que les auteurs latins ont abondamment reproduite, confondait les deux et voulait que Boura eut été engloutie sous les eaux comme Héliké. C'est un sujet encore passionnant qu'une communication ultérieure nous donnera l'occasion d'aborder.

Résumons nous. Nous avons, pour l'Elide et l'Achaïe, grâce à P. et Str., complétés par les historiens, des sources littéraires d'un grand intérêt. Elles nous fournissent, avec une liste de toponymes, des indications sur beaucoup de villes et divers lieux. Ces indications nous permettront, dans bien des cas, de fixer des positions sur la carte.

Estimerons-nous avoir lieu d'être satisfaits pour autant? Nullement. Une géographie-inventaire n'est qu'une première étape, un pis-aller tout au plus. Nous devons pousser plus avant la connaissance géographique des pays dont nous étudions le passé. Notre ambition sera de les faire revivre dans leur réalité complexe, en restituant des ensembles, des paysages.

C'est là que les textes littéraires, si nous savons les lire et les interroger, peuvent être précieux, voire irremplaçables. Mais, il faut l'avouer, ils sont généralement, dans leur aridité, bien décevants. Les anciens n'avaient pas du monde extérieur la même appréhension que nous. Nous ne trouvons, souvent chez eux, que des notations brèves, parlant peu à l'imagination.

Pourtant, même dans les textes que nous venons de parcourir, qui ne se signalent pas, dans l'ensemble, par des qualités de style exceptionnelles, il est possible de repérer, au milieu de la sècheresse des listes de noms de lieux, quelques passages plus évocateurs, produits d'une expérience authentique, qui a dicté à l'auteur, ou à sa source, une expression plus forte, plus suggestive et des mots plus chargés de sens.

Indiquons en quelques uns.

Démétrios de Skepsis avait été sensible à l'aspect riant de la basse vallée de l'Alphée. Ce passage a été emprunté par Str., qui nous fait entrevoir dans le même contexte les petits chemins qui sillonnent la campagne, avec les panégories qui y passent et les marchés où se rendent les populations des environs. Toute une atmosphère de campagne opulente, à la vie paisible, se dégage de ce texte, qui, au XIXe siècle, a laissé croire que Str. en personne était venu à Olympie. En réalité ce n'était pas lui qui avait fait le voyage, mais sa source.

On trouvera, même dans P., plusieurs passages relevant de cette catégorie. Ainsi il a évoqué en quelques phrases expressives la marche dans les dunes en formation à l'embouchure de l'Anigros, le paysage de collines sablonneuses boisées, faciles à reconnaître, entre Samikon et Scillonte. En Achaïe, il a été sensible à la beauté de la campagne aux environs de Phelloé, un dème qui dépend d'Aigeira. Là, dans un cadre de rochers, où abondent les ruisseaux, la vigne a trouvé un terrain propice au milieu des bois de chênes que hantent les cerfs et les sangliers. Il n'a pas été difficile de localiser l'endroit au village de Pyrgos actuel, un peu à l'est d'Aigeira, sur un contrefort de l'Evrostina.

Les historiens, eux aussi, peuvent être lus dans cette optique. Ainsi, à propos de l'Elide, on trouve chez eux des indications tournant autour d'un même thème, celui des razzias de troupeaux, thème évocateur de la richesse des campagnes éléennes. Homère a été, sur ce point comme sur bien d'autres, le précurseur des historiens. Relisons, au chant XI de l'*Iliade*, l'évocation du butin de boeufs, de moutons et de porcs, de chèvres et de juments que Nestor ramène d'une incursion dans le pays des Epéens. On serait tenté de parler de grandissement épique, mais c'est la simple préfiguration du butin que feront dans ce pays les armées d'invasion successives: Agis, en 399, dans Xénophon, ou Philippe V, en 219/218 dans Polybe, ou le même Philippe V, dix ans plus tard dans Tite-Live. Ce dernier, qui s'est documenté sur ce point dans les livres perdus de Polybe, nous apprend que le macédonien s'empara alors de 20.000 têtes de bétail, sans parler de 14.000 paysans désarmés.

La recherche de textes expressifs pourra nous ramener à un poème tel que l'*Idylle XXV* du recueil théocritéen dont j'ai parlé plusieurs fois. En quelque sorte en prélude au mythe d'Héraclès des écuries d'Augias nous y assistons, en Elide, à la rentrée des troupeaux dans le soir qui tombe. Ils sont innombrables et remplissent tous les chemins. Ce tableau dessine un cadre géographique précis dans lequel s'inscrit tout naturellement et par lequel s'explique l'épreuve si curieuse infligée au héros. Ainsi un poète, qui, de toute évidence, connaissait bien la région d'Elis et la vallée du Pénée, s'est servi de ce mythe, subtilement et non sans une pointe d'humour, pour rendre l'impression qu'avait faite sur lui — qu'on imagine citadin de quelque grande ville hellénistique — ce pays rural par excellence, ce pays de cul-terreux, comme on dit familièrement en France, voué à l'éle-

vage, où la bouse n'envahissait pas seulement les écuries d'Augias mais sans doute aussi tous les chemins. Tel il m'apparut encore, voici une dizaine d'années, quand j'ai eu l'occasion de le traverser.

Comme on le voit, me semble-t-il, par ces exemples les textes peuvent beaucoup nous apprendre si nous savons les faire parler.

Finalement la moisson que nous tirerons de nos sources littéraires ne sera peut-être pas très abondante, mais ce peu, bien utilisé, servira de point de départ pour recréer un décor, un paysage, un milieu géographique.

Nous devons y ajouter l'étude du terrain dans son état actuel, étude qui aura besoin d'être complétée par la lecture des voyageurs des siècles passés. Ce grand maître de nos études qu'était Louis Robert ne cessait de recommander de les lire. Ils ont l'avantage de pouvoir nous renseigner sur l'état où se trouvait un pays, une région, avant les transformations dues au monde moderne.

A l'aide de ces différents éléments nous donnerons à notre étude topographique tout son sens en nous rapprochant de ce que Michelet, au siècle dernier, considérait comme la première démarche de l'historien. Celle-ci consiste, selon lui, "à mettre sous l'acteur historique" — entendons par là le peuple auquel l'historien s'intéresse "une bonne et forte base, la terre qui le portât et le nourrît". Cette base, faisait-il remarquer, n'est pas seulement le théâtre de l'action des hommes mais influe sur eux de cent façons.

L'ambition de la géographie historique ne peut être que de refaire pour les civilisations de l'antiquité ce que l'historien du XIXe siècle se proposait pour son époque. Si l'épaisseur des siècles qui nous sépare des périodes lointaines que nous étudions rend notre entreprise singulièrement plus difficile, nous tendons au même but. Ce serait au demeurant déjà beaucoup si nous avions projeté quelques lueurs sur les réalités géographiques d'autrefois, rectifié quelques erreurs, rétabli de plus justes proportions. Un effort dans cette direction s'impose d'autant plus à nous que les immenses transformations qui s'opèrent sous nos yeux dans le monde matériel sont autant d'obstacles pour comprendre un monde de plus en plus éloigné de nous, de plus en plus différent, qui avait de l'espace et de la durée une notion sans commune mesure avec la nôtre.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΗΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΧΑΪΑΣ

Ἡ θέση τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας στίς ἐπι-
στήμες τῆς ἀρχαιότητος, ἡ σπουδαιότητα τῶν λογο-
τεχνικῶν πηγῶν.

Ποιές εἶναι οἱ κυριότερες πηγές γιά τίς τοπο-
γραφικές γνώσεις τῆς Ἡλίδας καί τῆς Ἀχαΐας
στήν ἀρχαιότητα: Ἐνας γεωγράφος, ὁ Στράβωνας·
ἕνας περιηγητής, ὁ Πausanias· ἱστορικοί: Θουκυδί-
δης, Ξενοφώντας, Πολύβιος, Διόδωρος· ποιητές:
Ὅμηρος, Θεόκριτος.

Τὴν ἀμεση ἢ ἔμμεση γνώση πού εἶχαν οἱ πιό πά-
νω συγγραφεῖς γιά τίς περιοχές αὐτές.

Δύο πηγές κυρίως θεωροῦμε, τὸν Pausanias καί
τὸν Στράβωνα, τονίζοντας ἰδιαίτερα τὸν συμπληρω-
ματικό συχνά χαρακτήρα τῶν πληροφοριῶν πού
βρίσκουμε στὸν ἕνα καί στὸν ἄλλο, ξεχωρίζοντας
τὰ προτερήματα καί τὰ ἐλαττώματα τῶν ἐρευνῶν

τους, ὑπογραμμίζοντας τὰ ἐρωτήματα πού θέτουν
ἀλλὰ καί αὐτὰ πού ἀφήνουν ἐκκρεμῆ.

Ἡ παραβολή αὐτὴ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀνατρέ-
ξουμε, γιά συμπληρωματικὴ πληροφόρηση, κυρίως
γιά ὅ,τι ἀφορᾷ στήν ὄρεινὴ περιοχή τῆς Ἡλίδας,
«τὴν ἀκρόρεια», σὲ ἄλλες πηγές, ἰδιαίτερα στοὺς
ἱστορικούς οἱ ὅποιοι ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο μᾶς παρέ-
χουν ἕναν πιό ὀλοκληρωμένο κατάλογο τῶν τοπω-
νυμίων.

Τελειώνουμε μὲ ὑποδείξεις κειμένων διαλεγμέ-
νων ἀπὸ τοὺς πιό πάνω συγγραφεῖς οἱ ὅποιοι δίνουν
περιγραφές τῶν τοπίων, ἐκφράζοντας κάποτε τὴν
προσωπικὴ τους ἐμπειρία γιά τόπους πού ἐπισκέ-
φτηκαν, ζωντανεύοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τοὺς στε-
γνοὺς καταλόγους τῶν τοπωνυμίων.

ΡΩΜΑ·Ι·ΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΑΧΑ·Ι·ΑΣ

Ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο πλέον ἢ ἀναφορὰ στὴν ἀναγκαιότητα μελέτης τῆς ἀγροτικῆς περιφέρειας τῶν ἀρχαίων πόλεων¹. Συχνὰ τονίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξονυχιστικῆς, εἰ δυνατόν, ἔρευνας τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου ποὺ περιέβαλλε τὰ ἀρχαῖα ἄσκη, ἔρευνα, ποὺ συμβάλλει στὴ σφαιρικὴ καὶ πληρέστερη κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι τῶν ἀρχαίων πόλεων. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ βρίσκεται στὴ βάση ὄλων τῶν μεσογειακῶν πολιτισμῶν². συνεπῶς ἡ μελέτη τῶν ἀγροτικῶν δομῶν ἐν γένει καὶ εἰδικότερα ἡ μελέτη τοῦ πλέγματος τῶν πάσης φύσεως ἀγροτικῶν ἐγκαταστάσεων, οἰκισμῶν, κωμῶν, ἀγροικιῶν, ἡ μελέτη τῶν κτηματογραφῆσεων καὶ τῶν ἀγροτικῶν δικτύων, ἡ μελέτη τῶν διαφορῶν χρήσεων τῆς γῆς καὶ τοῦ οἰκοσυστήματος μιᾶς περιοχῆς ἀποσκοπεῖ στὴν ἐξιχνίαση βασικῶν πτυχῶν τῶν μεσογειακῶν πολιτισμῶν. Ἔτσι σήμερον, πρὶν τῆ διακοπῆ τῆς τρέχουσας συνεδρίας παρακολουθήσαμε σημαντικὲς ἀνακοινώσεις³, ποὺ, ἄλλες λιγότερο ἄλλες περισσότερο, ἐντάσσονται στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ προβληματισμοῦ, ἐπιχειρώντας νὰ δείξουν τὴ χρήση καὶ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ ἀρχαίου ἀγροτικοῦ χώρου ἀπὸ ἰδιῶτες, μικρὲς ἀγροτικὲς κοινότητες ἢ ἀκόμα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὶς ἐπιρροὲς ποὺ θέλησαν ἢ ποὺ ὑποχρεώθηκαν ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἀσκήσουν τὰ τοπικῆς ἐμβέλειας κέντρα λήψης πολιτικῶν ἀποφάσεων.

Ἡ παρούσα συμβολὴ ἐπιθυμῶ νὰ θίξει ἓνα ἄλλο ζήτημα τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ τοπίου, αὐτὸ τῶν ἀγροτικῶν δικτύων τῆς ἀρχαιότητος, στοιχεῖα τῶν ὁποίων ἔχουν κατορθῶσαι νὰ ἐπιβιώσουν στὸ σημερινὸ τοπίο τῆς Ἀχαΐας⁴. Συγκεκριμένα, λόγος θὰ γίνῃ γιὰ τὶς κτηματογραφήσεις ποὺ σχετίζονταν μὲ τὸ μερισμὸ καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῶν πεδινῶν ἐκτάσεων τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Πρόκειται γιὰ ἔργα ἀξιοποίησης τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου ποὺ ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἀνάληψή τους δὲν προερχόταν ἀπὸ «ἰδιῶτες, μικρὲς ἀγροτικὲς κοινότητες, ἢ ἀπὸ τοπικῆς ἐμβέλειας

κέντρα λήψης πολιτικῶν ἀποφάσεων», ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ξένη πρὸς τὰ ἀρχαῖα πράγματα κεντρικὴ ἐξουσία ποὺ, πρόσθετο στοιχεῖο, εἶχε ὑπὸ τὸν ἐλεγχό της ὄχι μόνον τὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῆς μεσογειακῆς λεκάνης.

Ὁ Α. Ριζάκης⁵ ἐντόπισε στὸ ἀρχαῖο τοπίο ἵχνη τριῶν διαφορετικῶν ἀγροτικῶν δικτύων ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ μορφολογία τῶν ρωμαϊκῶν κτηματολογίων⁶. Ἡ μελέτη τῶν τριῶν αὐτῶν δικτύων δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ τρεῖς διαφορετικὲς *centuriationes*, μὲ διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ἢ κάθε μία καὶ δομημένες μὲ βάση διαφορετικὸ *modulus*. Καὶ

1. Βλ. τὶς γενικῆς ἰσχύος ἀπόψεις ποὺ ἐκτίθενται στὸ Τ. Η. Van Andels – C. Runnels, *Beyond the Acropolis* (Stanford Univ. Press 1987).

2. Πρβλ. F. Braudel, *La Méditerranée. L'espace et l'histoire* (Παρίσι Champs Flammarion 1985) 40.

3. Ἀναφέρομαι κυρίως στὶς ἀνακοινώσεις τῶν Μ. Λακάκη, Μ. Πετρόπουλου, Γ. Πίκουλα, ποὺ συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτὸν τὸν τόμο.

4. Σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἀγροτικὰ δίκτυα, τὰ χαρακτηριστικὰ τους, τὶς δυνατότητες προσέγγισής τους μὲσω τῆς σημερινῆς εἰκόνας ποὺ παρουσιάζει ἓνα τοπίο: F. Favory, *Propositions pour une modélisation des cadastres ruraux antiques, Cadastres et espace rural*, M. Clavel-Liénèque (éd.), *Table ronde de Besançon*, mai 1980, Παρίσι CNRS 1983, 52 κ.έ., ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Πρβλ. ἐπίσης Π. Δουκέλλης, "Ἐνα δίκτυο ἀγροτικῶν ὁρίων στὴν πεδιάδα τῆς Ἄρτας, *Μελετήματα* 10, Ἀθήνα 1990.

5. Α. Ριζάκης, *Cadastres et espace rural dans le NO du Péloponnèse*, *DHA* 16.1, 1990, 259-280. Ἡ μελέτη αὐτὴ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὰ σχετικὰ χαρτογραφικὰ δεδομένα, στὰ ὁποῖα ἐπίσης παραπέμω.

6. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ σχήματος, τῆς μορφῆς τῶν ἀγροτεμαχιῶν, τῶν δρόμων, τῶν μονοπατιῶν, τῆς διάταξης τῶν καλλιεργήσιμων ἢ δασικῶν ἐκτάσεων ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὠφέλιμης ἔκτασης μιᾶς ἀγροτικῆς κοινωvίας. Γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς μελέτης τὰ τοπογραφικὰ διαγράμματα κλίμακας 1:5000 ποὺ χορηγοῦνται ἀπὸ τὴν Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ κάθεται ἀεροφωτογραφίες χαμηλῆς σχετικὰ λήψης ἀποτελοῦν τοὺς βασικοὺς «πληροφοριοδότες» μας.

τὰ τρία προγράμματα κτηματογράφησης ἀφοροῦν στή μεγαλύτερή τους ἔκταση τὰ αὐτὰ ἐδάφη, τυχαίνει δηλαδή νὰ ἀλληλοεπικαλύπτονται⁷ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἔκτασής τους. Ὁ Α. Ριζάκης προτείνει πιθανές χρονολογήσεις τῶν τριῶν αὐτῶν δικτύων μὲ ἄξονα πάντα τὶς ἀποστολὲς ἀποίκων στή ΒΔ Πελοπόννησο, κατὰ κύριο λόγο τὸν ἀποικισμό καὶ τὶς διαδοχικὲς ἐπανιδρύσεις τῆς ἀποικίας τῆς Δύμης. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου προχριστιανικοῦ αἰώνα, ἡ Δυμαία χώρα δέχθηκε τρία κύματα ἀποίκων. Τὸ 67 ὁ Πομπήιος ἐγκαθιστᾷ στὰ ἐδάφη τῆς τοῦς ἡττημένους πειρατές, ἐνῶ ὁ Καίσαρας τὸ 44 καὶ στὶς ἀρχὲς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ὁ Αὔγουστος ἐπανιδρύουν, μὲ τὴ σειρά του ὁ καθένας, τὴν ἀποικία τῆς Δύμης.

Ἡ θεωρία πού θέλει νὰ συνδέσει καθένα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ἀγροτικὰ δίκτυα μὲ κάποια ἀπὸ τὶς *deductiones* τῆς ἀποικίας τῆς Δύμης εἶναι ἰδιαίτερα θελκτική. Οἱ μετρικὲς διαφοροποιήσεις πού παρουσιάζουν οἱ τρεῖς *centuriationes* μεταξὺ τους ὀδηγοῦν τὸν Α. Ριζάκη νὰ χρονολογήσει τὸ ἓνα ἐκ τῶν δικτύων τοῦ ὁποίου ὁ *modulus* εἶναι 699 μέτρα, ὡς τὸ πρωιμότερο τῶν ἄλλων καὶ νὰ τὸ θεωρήσει ὡς τὴν κατανομή γῆς πού συνόδευε τὴν ἐγκατάσταση τῶν πειρατῶν στή ΒΔ Πελοπόννησο. Ἀντίθετα μία δεύτερη *centuriatio* τῆς ὁποίας ὁ *modulus* εἶναι 710 μέτρα καὶ καλύπτει ὄχι μόνο τὶς πεδινὲς ἐκτάσεις τῆς Δυμαίας χώρας ἀλλὰ καὶ περιοχὲς πού ἀνήκαν στήν ἐπικράτεια τῆς ἀποικίας τῆς Πάτρας καὶ σ' αὐτὴν τῆς πόλης τῆς Ἡλίδας πρὸς νότον, συνδέεται μὲ τὸ ἀποικιακὸ ἔργο πού συντελεῖται στὰ χρόνια τοῦ Αὔγουστου. Ἡ ἄποψη αὐτὴ βασιζέται κυρίως στή θέση ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία εὐνόησε πράξεις καὶ πολιτικὰ προγράμματα πού συνέβαλαν στὸ ξεπέρασμα τῆς πολιτικῆς αὐτοδυναμίας τῶν πόλεων. Οἱ κτηματογραφήσεις, πού δὲν γνώριζαν ὄρια πόλεων, παρουσιάζονταν σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα καὶ ἴσως ἀποτελεσματικότερα ἐργαλεῖα, πού βοήθουσαν τὸ σκοπὸ αὐτόν. Ἡ τρίτη κτηματογράφηση τοποθετεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὸν Α. Ριζάκη ἀνάμεσα στὶς δύο ἄλλες, πιθανότατα σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν *deductio* τῆς ἀποικίας ἀπὸ τὸν Καίσαρα τὸ 44 π.Χ.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἀκριβέστερη ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν ἐπικαλυπτόμενων αὐτῶν κτηματολογίων θὰ δώσει μία ἀναλυτικότερη μορφολογικὴ ἐξέταση. Ἡ ἄποψη πού θεωρεῖ τὶς *centuriationes* μὲ *modulus* μικρότερο τῶν 706 μέτρων, ὡς ἀρχαιότερες αὐτῶν μὲ *modulus* 706/707 ὡς 710/711 μέτρα δὲν ἰσχύει πάντα. Παρὰ ταῦτα, παρὰ ἄλλα μὲ τὴ μορφολογικὴ ἀνάλυση τῶν δικτύων

αὐτῶν, δὲν εἶναι ἄσκοπο βέβαια νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς κάτω ἀπὸ ποιὲς προϋποθέσεις, πολιτικὲς, οικονομικὲς, κοινωνικὲς, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ ποιά γεωγραφικὰ πλαίσια ἀναλήφθηκε ἡ κτηματογράφηση τῶν ἐν λόγω περιοχῶν.

Εἶναι ἀνεξάρτητη ἡ ἀνάληψη ἔργων κτηματογράφησης ἀγροτικῶν ἐκτάσεων ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς διαμάχες καὶ τριβὲς πού λαμβάνουν χώρα σὲ μία περιοχὴ; Οἱ μαρτυρίες πού ἔχουμε γιὰ διάφορες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας ἀπαντοῦν ἀρνητικὰ στὸ ἐρώτημα αὐτό⁸. Οἱ κτηματογραφήσεις στὰ χρόνια πού ἡ Ρώμη ἀσκοῦσε ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ ἀποσκοποῦσαν στήν ἐδραίωση τῆς παρουσίας τῆς στὰ νεοκατακτηθέντα ἐδάφη καί, σὲ δεύτερη φάση, στήν ἐντατικότερη καὶ συστηματικότερη ἀξιοποίηση καὶ ἐκμετάλλευση τῶν νέων ἐκτάσεων⁹. Ποιά εἰκόνα λοιπὸν εἶχαν γιὰ τὴ Δύμη καὶ τὴ χώρα τῆς οἱ Ρωμαῖοι *imperatores*, ὁ Πομπήιος, ὁ Καῖσαρ, ὁ Αὔγουστος πού ἀποίκησαν τὴ Δυμαία χώρα; Μὲ ποιά κριτήρια ὁ Πομπήιος, ὡς ἐνδεχόμενος πρῶτος οἰκιστῆς, διάλεξε τὴ γῆ τῆς Δυμαίας γιὰ νὰ ἐγκαταστήσει τοῦς ἡττημένους πειρατές; Γνωρίζουμε ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου προχριστιανικοῦ αἰώνα¹⁰ ἡ Δύμη ἀποτέλεσε θέατρο ἐντονῶν κοινωνικῶν διαμαχῶν. Κοινωνικὲς ἀντιθέσεις καὶ κυρίως προβλήματα χρεῶν ὀδηγοῦν σὲ στάση πού καταστέλλεται μὲ τὴν ἐπέμ-

7. Γιὰ τὰ ἐπικαλυπτόμενα κτηματολόγια σὲ ἄλλες ἐπαρχίες πρβλ. G. Chouquer et al., *Structures agraires en Italie centro-méridionale* (Ρώμη 1987) 294 κ.ἑ. ἢ στὸν Hyginus Gromaticus, L. 7, ὅπου: *Aeque divus Augustus in adsignata orbi terrarum pace exercitus qui aut sub Antonio aut Lepido militaverant pariter et suorum legionum milites colonos fecit, alios in Italia, alios in provinciis: quibusdam deletis hostium civitatibus novas urbes constituit, quosdam in veteribus oppidis deduxit et colonos nominavit. Illas quoque urbes quae deductae a regibus aut dictatoribus fuerant, quas bellorum civilium interventus exhausserat, dato iterum coloniae nomine numero civium ampliavit, quasdam et finibus. Ideoque multis regionibus antiquae mensurae actus in diversum novis limitibus inciditur: nam tetrantum veterum lapides adhuc parent.*

8. Πρβλ. τὴν ἐκκλήση τῶν Βαττιναίων στὸν διοικητὴ τῆς Μακεδονίας τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίων: Ριζάκης - Τουράτσογλου, *Ἐπιγραφὲς Ἄνω Μακεδονίας* (Ἀθήνα 1985). Ἐπίσης: M. Clavel-Lévêque, *Terre, contrôle et domination. Révoltes et cadastres en Transalpine, in Puzzle Gaulois* (Παρίσι 1989) 213 κ.ἑ.

9. Πρβλ. M. Clavel-Lévêque et al., *Les campagnes françaises* (Παρίσι 1984) 70 κ.ἑ.

10. Τὰ προβλήματα δὲν ἐμφανίζονται ξαφνικὰ μετὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἐδαφῶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ἀποτελοῦσαν χρόνιες αἰτίες τριβῶν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Βλ. A. Fuks, *Social Revolution in Greece in the Hellenistic Age, Parola del Passato* 106, 1966, 439 κ.ἑ.

βαση του Ρωμαίου ἀνθυπάτου τῆς Μακεδονίας¹¹. Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ὁ Κικέρων ἀναφέρει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς παραπονιοῦνται ἐπειδὴ ὁ ἔλεγχος τῶν γαιῶν ποὺ καλλιεργοῦσαν περνᾶ σὲ ἄλλα χέρια¹². Μοιάζει ἐπομένως ἡ Δυμαία χώρα νὰ βρίσκεται σὲ μιὰ διαρκῆ ἀνησυχία, ποὺ ἄλλοτε ἔπαιρνε μορφὲς ἀνοιχτῆς στάσης, πυρπόληση ἀρχείων ἢ προσπάθεια ἀνατροπῆς τῶν νόμων ποὺ εἶχαν θέσει οἱ Ρωμαῖοι, καὶ ἄλλοτε βρισκόταν σὲ μιὰ λανθάνουσα κατάσταση. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, μιὰ ἄποψη ποὺ θὰ συνέδεε τὸν ἀποικισμό καὶ κυρίως τὴν κτηματογράφηση τῶν περιοχῶν τῆς ΒΔ Πελοποννήσου μὲ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῶν ἐντοπίων θὰ μπορούσε νὰ εὐσταθεῖ. Γνωρίζουμε ἄλλωστε ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ νωρὶς ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὶς ἐλληνικὲς γαῖες· τὸ μαρτυρεῖ ἡ ἀναφορὰ στὸν *ager corinthiacus* τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου τοῦ 111¹³. Εἶναι βέβαια δύσκολο αὐτὴ τὴ στιγμή νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ πρώτη χρονικὰ προσπάθεια κτηματογράφησης ἀνάγεται σὲ μιὰ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο προγενέστερη τῆς ἀνάμειξης τοῦ Πομπηίου στὰ θέματα τῆς Ἀνατολῆς¹⁴.

Ἐνα κοινωνικὸ πλαίσιο λοιπὸν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνάστατο, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ μιὰ γεωπολιτικὴ θέση μείζονος σημασίας γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ συμφέροντα. Τὰ τέλη τουλάχιστον τοῦ πρώτου προχριστιανικοῦ αἰῶνα βρίσκουν τὶς ἀκτὲς τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας, περιοχὲς κλειδί γιὰ τὴν προώθηση καὶ ὑποστήριξη τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς στὴν Ἀνατολή, νὰ γνωρίζουν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὸ ἔργο τῶν Ρωμαίων γεωμετρῶν. Κτηματογραφοῦνται οἱ πεδιάδες τῆς Ζακύνθου, τῆς Κορινθίας, τῆς Πρέβεζας καὶ τῆς Ἄρτας, ἐνῶ πλούσιοι Ρωμαῖοι δὲν παύουν νὰ ἐπενδύουν χρήματα στὴ γῆ τῆς Ἠλείου¹⁵.

Ἀσφαλῶς, ἡ μελέτη ἑνὸς ἀγροτικοῦ κτηματολογίου παραπέμπει αὐτομάτως σὲ κατηγορίες ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἀγροτικῶν δομῶν μιᾶς περιοχῆς. Παραπέμπει ἐπομένως καὶ στὴν ἱστορία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων¹⁶ καὶ τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν ποὺ συνδέονται ἄρρηκτα μὲ τὶς παρελθούσες μορφὲς ἑνὸς τοπίου οἱ ὁποῖες ἐντοπίζονται σήμερα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἴσως εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀπεγκλωβίσουμε τὸ κτηματογραφικὸ ἔργο τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀποστολῆς ἀποίκων καὶ νὰ τὸ ἐντάξουμε σὲ ἕναν εὐρύτερο προβληματισμό, αὐτὸν ποὺ θέλει τὸ κτηματολόγιο ὡς ὄργανο ἀντιμετώπισης κοινωνικῶν ἀναταραχῶν καὶ ἐπιβολῆς τῆς τάξης.

Π. Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ

11. Ἦταν γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ ἔλαβαν χώρα τὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ δευτέρου αἰῶνα: βλ. A. Fuks, *Social Revolution in Dyme in 116-114 B.C.*, *Scripta Hierosolymitana* 23, 1972, 21 κ.έ. Ὁ J. L. Ferrary, *Philhellénisme et impérialisme* (Παρίσι 1988) 189, ἀνεβάζει τὴ χρονολόγηση τῶν σχετικῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων στὰ χρόνια ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου, τὸ 144/3.

12. Ὅπωςδὴποτε οἱ λύσεις ποὺ δόθηκαν ἀπὸ τὸν ἀνθύπατο τὸ 144/3 ἢ 116/5 δὲν μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ μακροπρόθεσμη ἐπίλυση τοῦ προβλήματος. Βλ. *Syll* 3, 684, ὅπου τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς.

13. P. Girard – F. Senn, *Les lois des Romains* (Jovene 1977, 7η ἔκδοση) 33 κ.έ.

14. Πρβλ. A. Dreizehnter, *Pompeius als Städtgründer*, *Chiron* 5, 1975, 213 κ.έ.

15. P. N. Doukellis, *Actia Nicopolis, Structures urbaines, développement régional et idéologie impériale*, *JRS* 3, 1990, 400, μὲ ἀναφορὲς στὴν προηγούμενη βιβλιογραφία.

16. R. Dion, *Essai sur la formation du paysage rural français* (Παρίσι 1934, 2η ἔκδ. 1981).

RÉSUMÉ

INTERVENTIONS ROMAINES DANS LE PAYSAGE RURAL DE L'ACHAÏE

L'analyse morphologique du territoire de l'ancienne Dymé a montré l'existence des trois réseaux cadastrés romains. L'auteur tente de placer ces cadastres dans le contexte des problèmes sociaux que

la région connaissait durant les années juste après la destruction de Corinthe et jusqu'aux dernières décennies de la République romaine.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΙΚΗ

Ιστορία και σύγχρονη έρευνα

Η Ελίκη «εὐρεία», όπως την αποκαλεί ο Όμηρος, κτίστηκε στην περιοχή της Αιγιαλείας στη Β Πελοπόννησο γύρω στο 1400 π.Χ. από τον Ίωνα, γιο του Ξούθου και της Κρέουσας, όταν ο πρώτος εισέβαλε στην εύφορη Αιγιαλεία, ηγούμενος αποικίας των Ιώνων της Αττικής στην Πελοπόννησο. Την πόλη έκτισε ο Ίων προς τιμήν της γυναίκας του Ελίκης, μοναδικής κόρης του τελευταίου βασιλιά των Πελασγών Αιγιαλέων Σελινούντα με τον οποίο ήρθε σε συνεννόηση και τον διαδέχθηκε αργότερα στη βασιλεία. Το βασίλειο της Αιγιαλείας, που εκτεινόταν κατά μήκος της παραλίας από τη Σικυώνα μέχρι την Ήλιδα, διαμοιράσθηκε σε δώδεκα μέρη και οι κάτοικοί του Πελασγοί Αιγιαλείς ονομάστηκαν τώρα Ίωνες Αιγιαλείς. Στην πρωτεύουσα Ελίκη, μέγα κέντρο λατρείας του Ελικωνίου Ποσειδώνος, και στο ιερό του θεού συγκεντρώνονταν όλοι οι ανά την Αιγιαλεία Ίωνες για να τελέσουν τις σπουδαιότερες εορτές τους. Μνεία του σπουδαιότερου αυτού ιερού κάνει ο Όμηρος σε δύο σημεία της Ιλιάδος, ενώ στον κατάλογο των πλοίων την Ελίκη συγκαταριθμεί μαζί με τις άλλες πόλεις της επικράτειας του Αγαμέμνονα για τη συμμετοχή της στον Τρωικό πόλεμο με την αποστολή πλοίων.

Η κάθοδος των Δωριέων στην Πελοπόννησο προς τα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου προκάλεσε τη μετακίνηση Μυκηναίων Αχαιών υπό τον Τισαμενό, εγγονό του Αγαμέμνονα, από τη Λακωνία και το Άργος προς την Αιγιαλεία όπου ζήτησαν να εγκατασταθούν συνοικώντας με τους Ίωνες. Στη μάχη που ακολούθησε οι Ίωνες που πολιορκήθηκαν στην Ελίκη νικήθηκαν από τους Αχαιούς και μετά από συνθηκολόγηση έφυγαν στην Αττική. Οι Αχαιοί έγιναν κύριοι της χώρας, που τώρα μετονομάστηκε σε Αχαΐα και δώδεκα πόλεις κτίστηκαν στα ίδια ακριβώς μέρη που είχαν πριν κατοικηθεί από Ίωνες. Με την κατάργηση της βασιλείας γύρω στο 800 π.Χ. οι πόλεις της Αχαΐας αποτέλεσαν ομοσπονδία, γνωστή ως Α΄ Αχαϊκή Συμπολιτεία με έδρα των συνελεύσεών της το Αμάριο ή Ομάριο Άλσος του Διός ή ιερό του Ομαγυρίου Διός στο

Αίγιο, αν το τελευταίο αναφερόμενο από τον Πausανία ταυτίζεται με το πρώτο.

Η Ελίκη, που υπήρξε η μητρόπολις της περιφέρειας για τον πλούτο και την τρυφή ζωή των κατοίκων της Συβάρεως στη Ν Ιταλία, κατείχε ανάμεσα στις αχαϊκές πόλεις θέση ηγετική που κράτησε μέχρι το 373/2 π.Χ., έτος της καταστροφής της από τρομακτικό σεισμό. Τη θέση της πήρε μετά την καταστροφή το Αίγιο, στην επικράτεια του οποίου προστέθηκαν όσα από τα εδάφη της Ελίκης δεν καταβυθίσθηκαν με το σεισμό το χειμώνα του 373 π.Χ.

Αιτία του αφανισμού της Ελίκης υπήρξε σύμφωνα με την παράδοση η οργή του Ποσειδώνα, θεού των σεισμών και της θάλασσας, επειδή οι κάτοικοί της ασέβησαν όχι μόνο γιατί αρνήθηκαν να δώσουν στους απεσταλμένους των Ιώνων από τη Μ. Ασία το άγαλμα του προστάτη θεού τους ή τουλάχιστον τα σχέδια των προγονικών τους ιερών αλλά κακομεταχειρίσθηκαν ή και σκότωσαν ακόμη τους πρεσβευτές ενώ αυτοί θυσίαζαν στο ιερό του Ποσειδώνα. Κάτοικοι της γειτονικής Βούρας που πήραν μέρος σ' αυτή την ανίερη πράξη προκάλεσαν επίσης την οργή του θεού και ο σεισμός κατέστρεψε κι αυτή την πόλη.

Στο είδος του σεισμού που εξαφάνισε την πόλη αναφέρεται ειδικότερα ο Pausanίας που στο βιβλίο του των Αχαϊκών, κεφ. 24, αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος (παρ. 6-12) στη συζήτηση για τα είδη των σεισμών και τα σημάδια που τους προαναγγέλλουν. Ο σεισμός που έγινε στην Ελίκη ήταν του πιο καταστροφικού είδους, «δλεθριώτατος» κατά τον περιηγητή (7, 24.11), η καταστροφή δε ολοκληρώθηκε από την ταυτόχρονη έξοδο της θάλασσας προς την ξηρά που κυριολεκτικά κατάπιε την πόλη με όλους τους κατοίκους της.

Αν και η χρονολογική σειρά των γεγονότων, όπως παρουσιάζονται από τον Pausanία, προκαλεί κάποια σύγχυση στην κατανόηση του φαινομένου της καταστροφής, η σεισμολογική ιστορία του Αιγίου και της περιοχής του, ιδιαίτερα μέσα από τα συμβάντα των ετών 1861 και 1963 — ισχυρό σεισμό

με καθίζηση μεγάλου τμήματος παραλιακής ζώνης και παλιρροϊκό κύμα αντίστοιχα —, φαίνεται να διασαφηνίζει ικανοποιητικά την αντίστοιχη περιγραφή του Πausανία.

Υπό το φως των συγκεκριμένων αυτών γεγονότων η καταστροφή του 373 π.Χ. φαίνεται να έχει ως εξής: παλιρροϊκό κύμα που προκλήθηκε από υποθαλάσσια κατολίσθηση κατέκλυσε την πεδιάδα και περικύκλωσε την Ελική, ακολούθησε ο ισχυρός σεισμός που κατέστρεψε την πόλη θάβοντας στα ερείπια τους κατοίκους και νέο κύμα που προκλήθηκε από την ισχυρή δόνηση κατακάλυψε την ήδη βυθισμένη από την πρώτη κατολίσθηση περιοχή παίρνοντας αυτή τη φορά στο βυθό και την πόλη με τους νεκρούς κατοίκους της. Το γεγονός, κατά τον σύγχρονο με την καταστροφή Ηρακλείδη, συνέβη νύχτα και αν και η πόλη απείχε από τη θάλασσα δώδεκα στάδια (2 περ. χλμ.) εξαφανίστηκε μαζί με την ενδιάμεση πεδιάδα. Δύο χιλιάδες Αχαιοί που έσπευσαν την επομένη στον τόπο της καταστροφής δεν μπόρεσαν να συλλέξουν ούτε έναν νεκρό, πράγμα που γίνεται κατανοητό μόνο εάν δεχθούμε ολοκληρωτική καταστροφή της πόλης και θάψιμο των κατοίκων κάτω από ερείπια.

Ερείπια της πόλης ήσαν ορατά στο βυθό της θάλασσας για πολλούς αιώνες μετά την καταστροφή, γεγονός που συνηγορεί υπέρ καθίζησης του εδάφους και όχι κατολισθήσεως της πόλης προς τη θάλασσα. Εκτός από τον Ερατοσθένη και τον Πausανία που επισκέφθηκαν τον τόπο 150 χρόνια περίπου αργότερα ο πρώτος και 500 ο δεύτερος, ρωμαίοι συγγραφείς, ο Οβίδιος και ο Πλίνιος, αναφέρουν επίσης ερείπια στο βυθό. Αλλά και ακόμη αργότερα, ο βυζαντινός χρονογράφος Γεώργιος Σύγκελος και το Πασχάλιο Χρονικό μιλούν για ίχνη των πόλεων Ελικής και Βούρας στη θάλασσα.

Ωστόσο σήμερα τίποτα δεν είναι ορατό από τα ίχνη της Ελικής στο βυθό της θάλασσας ή στην ξηρά. Πού βρίσκεται λοιπόν σήμερα η αρχαία πόλη; Στη θάλασσα, στην ξηρά ή και στις δύο; Στο ερώτημα αυτό προσπάθησε να απαντήσει η έρευνα για την Ελική από τα μέσα του αιώνα μας και μετά. Από το 1950 μέχρι και το 1974 τέσσερις κύριες ερευνητικές προσπάθειες έλαβαν χώρα στην υποτιθέμενη περιοχή, δηλ. στην περιοχή που περικλείεται ανάμεσα στους ποταμούς Σελινούντα στο δυτικό άκρο και Βουραϊκό στο ανατολικό.

Η πρώτη εξερεύνηση βυθού που επιχειρήθηκε τον Αύγουστο του 1950 από Γάλλους δύτες ουσιαστικά δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί από έλλει-

ψη ορατότητας οφειλόμενη στα στρώματα λάσπης που καλύπτουν τον πυθμένα (Μαρινάτος 1960, Demangel 1949–51).

Υδρολογικές έρευνες που διεξήγε στη συνέχεια ο ακαδημαϊκός Σπ. Δοντάς μεταξύ των ποταμών Σελινούντα και Κερυνίτη έστρεψαν τις πιθανότητες θέσεως της πόλεως στο τμήμα ανάμεσα στα δυο ποτάμια μέσα στη θάλασσα και σε απόσταση ενός χλμ. από την ακτή (Δοντάς 1952).

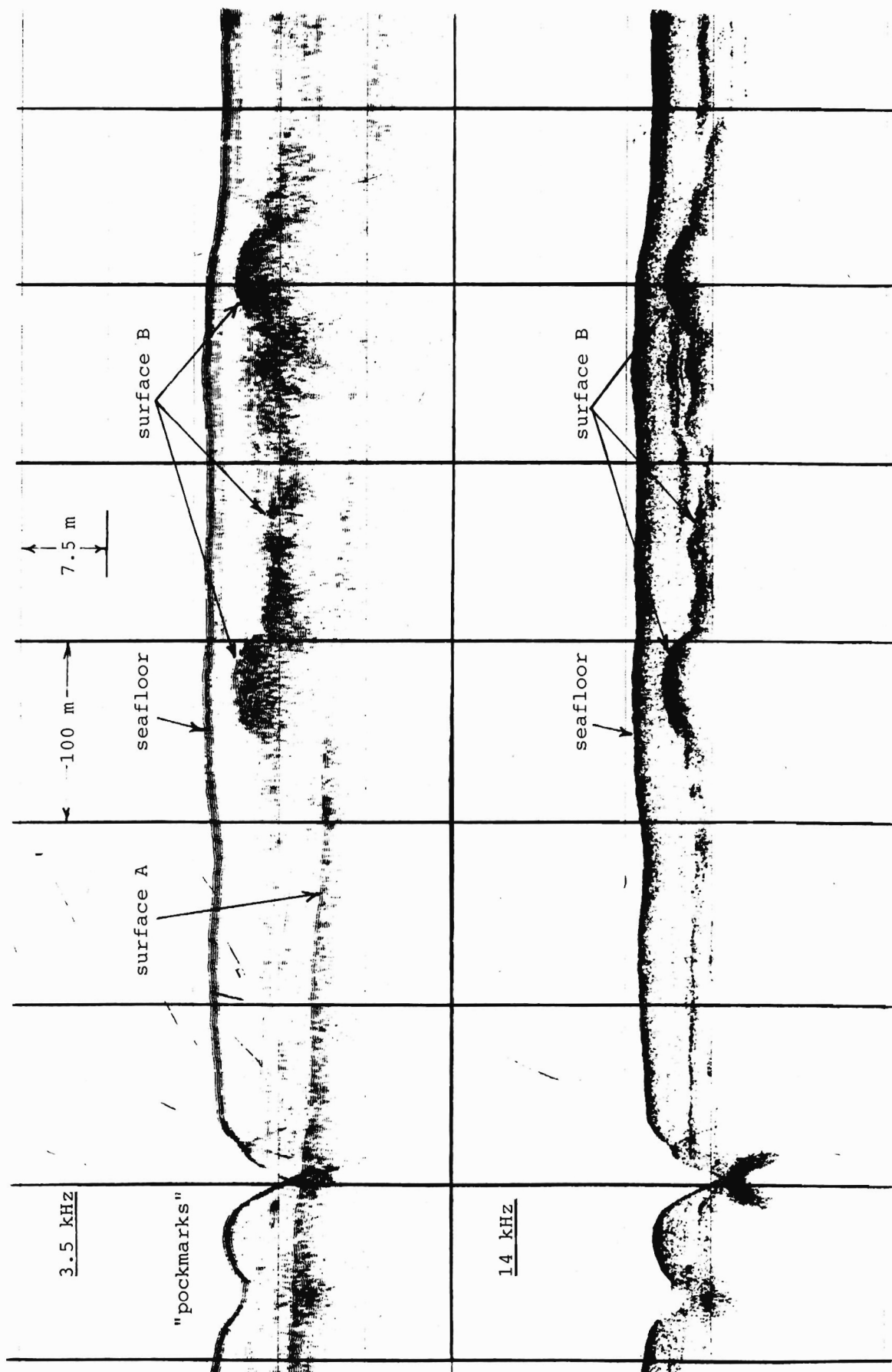
Από το 1966 ως το 1974 ο αμερικανός καθηγητής Η. Edgerton του Μ.Ι.Τ., μετά από πρόσκληση του καθηγητή Μαρινάτου, διεξήγε θαλάσσιες έρευνες με Sonar στην περιοχή δυτικά και ανατολικά του Σελινούντα. Κάποιοι στόχοι ξεχωριστού ενδιαφέροντος που εντοπίστηκαν με τις πρώτες αποστολές στην περιοχή δυτικά του Σελινούντα δεν κατέστη δυνατό να επαληθευθούν στη συνέχεια, αν και πραγματοποιήθηκαν δειγματοληψίες βυθού (Edgerton 1973, 1978, 1979). Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι οι θέσεις λήψεως δειγμάτων βασίστηκαν σε πλοήγηση όψεως και είναι πιθανό να μην πέτυχαν το στόχο.

Κατά το 1973 και 1974 τέσσερις ερευνητικές γεωτρήσεις που διενεργήθηκαν από το τότε ΙΩΚΑΕ, μία στην ακτή βόρεια του Σελινούντα και τρεις μέσα στη θάλασσα ΒΔ, υπέδειξαν ως περιοχή περαιτέρω έρευνας την περιοχή βόρεια από τις εκβολές του ποταμού και κατά μήκος της ακτής (Schwartz & Tziavos 1979).

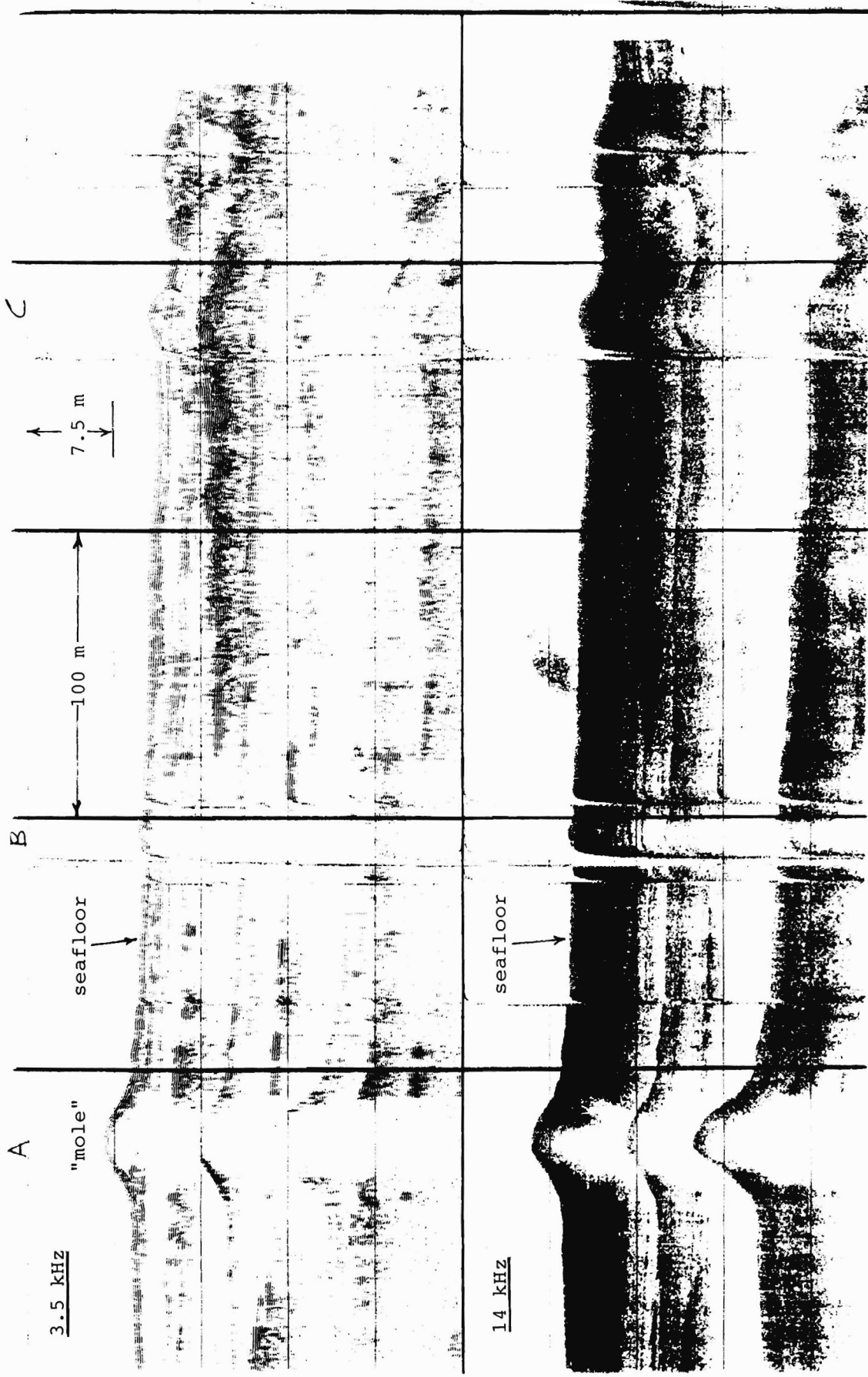
Μέσα σ' όλες αυτές τις προσπάθειες που συγκεντρώθηκαν σχεδόν αποκλειστικά στον θαλάσσιο χώρο, επιχειρήθηκε έρευνα με μαγνητόμετρο στην ξηρά το Μάιο του 1966 από την Eliz. Ralph του πανεπιστημίου της Pennsylvania, χωρίς όμως επιτυχία λόγω μεταλλικών παρασίτων προερχομένων κυρίως από τις παρακείμενες αμπελοκαλλιέργειες (Μαρινάτος 1966).

Μετά από σιωπή δεκαεσσάρων χρόνων πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο 1988 νέα υποβρύχια έρευνα από ομάδα της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, στην οποία συμμετείχα και η ίδια, υπό τον Δρα Steven Soter του Ιδρύματος Smithsonian της Washington και σε συνεργασία με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών ερευνηθήκαν επτά περίπου τ. χλμ. στην υποτιθέμενη περιοχή από την παραλία Διγελιωτικών, τρία περίπου χλμ. δυτικά του Σελινούντα, μέχρι το ακρωτήριο Τρυπιά σχεδόν στις εκβολές του Βουραϊκού ποταμού, για

Εικόνα 2.

Εικόνα 3.

πρώτη δηλαδή φορά ερευνήθηκε με Sonar ολόκληρη η υποτιθέμενη θαλάσσια περιοχή (εικ. 1).

Εκτός από τα πιο προηγμένα σε σχέση με το παρελθόν μηχανήματα που χρησιμοποιήθηκαν τον περασμένο Σεπτέμβριο, η συγκεκριμένη έρευνα έχει επιπλέον να παρουσιάσει δύο ουσιαστικής σημασίας βελτιώσεις αφενός στο σύστημα πλοηγώσεως και αφετέρου στη λήψη των δεδομένων Sonar. Χρησιμοποιήθηκε σύστημα εξακρίβωσης θέσεως των στόχων ακρίβειας ενός μ. με βάση τέσσερις σταθμούς μικροκυμάτων που είχαν τοποθετηθεί στην ακτή, δύο στην περιοχή της Ελίκης και δύο στην απέναντι ακτή. Ο έλεγχος του συστήματος γινόταν με υπολογιστή πάνω στο ερευνητικό σκάφος.

Και τα δύο είδη Sonar που χρησιμοποιήθηκαν, το Subbottom Sonar και το Side-Scan Sonar, δέθηκαν λίγα μόλις μέτρα πάνω από τον πυθμένα και όχι αμέσως κάτω από την επιφάνεια του νερού και επομένως μέχρι και 50 μ. πάνω από τον πυθμένα, όπως συνέβη στις προηγούμενες έρευνες, ώστε τώρα να επιτευχθεί υψηλότερη διάλυση. Επιπρόσθετα χρησιμοποιήθηκε μαγνητόμετρο ώστε τα στοιχεία των ηχοβολιστικών να διασταυρωθούν και από τις ενδείξεις δύναμης του μαγνητικού πεδίου. Η περιοχή που ερευνήθηκε καλύφθηκε με διαδρομές παράλληλες προς την ακτή με ενδιάμεση απόσταση 50 μ. Αρκετές επίσης διαδρομές έγιναν κάθετα στην ακτογραμμή σε απόσταση 500 μ. η μια από την άλλη.

Η ανάλυση του όγκου των δεδομένων που ελήφθησαν δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Από την προκαταρκτική μελέτη έχουν προκύψει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία αν και δεν μπορεί να λεχθεί πως έχουν παρατηρηθεί χαρακτηριστικά σαφώς δηλωτικά αρχαίων ερειπίων στο βυθό. Η πλήρης επεξεργασία των άριστα διατηρημένων γεωλογικών χαρακτηριστικών του βυθού που έχουν καταγραφεί αναμένεται να δώσει εικόνα της τοπογραφίας της περιοχής σε παλιότερες εποχές εμπερικλείοντας και θέσεις ποταμών και της ακτογραμμής, στοιχείων μεγάλης σημασίας για την κατεύθυνση της περαιτέρω έρευνας του εντοπισμού.

Ενδεικτικά μπορούν εδώ να αναφερθούν κάποια από τα χαρακτηριστικά που συγκεντρώνουν πιθανότητες μη γεωλογικής προελεύσεως και φύσεως με όλες ασφαλώς τις επιφυλάξεις που επιβάλλει η μη ολοκλήρωση της λεπτομερούς μελέτης και ανάλυσεώς τους ακόμη.

Ένα από αυτά είναι οι «στόχοι του Edgerton» που επανεντοπίστηκαν και καταγράφηκαν. Οι στό-

χοι οριοθετούν μια περιοχή 800 επί 500 μ. περίπου που δεν συνδέεται με την ακτή αν και απέχει απ' αυτήν μερικές εκατοντάδες μέτρα (Soter, 1989). Είναι ενδιαφέρον πώς έχουν βρεθεί εκεί αυτοί οι στόχοι χωρίς να παρουσιάζουν ίχνη συνδέσεώς τους με την πηγή που τους δημιούργησε αν η προέλευσή τους είναι γεωλογική. Στην εικ. 2 (Sonar Profile) με την ένδειξη Surface B διακρίνουμε τμήμα των αποκαλυφθέντων στόχων του Edgerton. Μια άλλη ζώνη, η Α, που διακρίνεται κάτω από την επιφάνεια Β των στόχων, βρέθηκε να διατρέχει σχεδόν ολόκληρη την περιοχή που ερευνήθηκε και μάλλον αντιπροσωπεύει επιφάνεια ξηράς παλαιότερης εποχής.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό εξίσου ενδιαφέρον είναι μια γεωμετρικής κανονικότητας κατασκευή, σχεδόν κάθετη προς την ακτή, που εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα της περιοχής που ερευνήθηκε (Soter, 1989). Επειδή βρίσκεται κοντά στο δέλτα παρακείμενου ποταμού και άλλοι δύο παράλληλοι στόχοι καταγράφηκαν λίγο ανατολικότερα (εικ. 3, Sonar Profile, όπου Α το εν λόγω χαρακτηριστικό) είναι πιθανόν να πρόκειται για αυλάκι που σχηματίστηκε από εναποθέσεις χαλικιών ή άλλου υλικού προερχόμενου από υπερχειλίση του ποταμού. Η γεωμετρική όμως κανονικότητα της κατασκευής και επιπλέον η ομοιότητά της σε σχήμα αλλά και διαστάσεις με τμήμα αρχαίου λιμανιού που έχει αποκαλυφθεί στον Ελλαδικό χώρο, τουλάχιστον εισηγούνται την εξακρίβωση της φύσεως της κατασκευής, γιατί αν επιβεβαιωθεί το δεύτερο, δηλαδή το να αποτελεί τμήμα λιμανιού, τότε η σημερινή ακτογραμμή δεν βρίσκεται πολύ μακριά από την αρχαία και επομένως η βυθισμένη πόλη έχει σήμερα κατά το μεγαλύτερο τουλάχιστον μέρος καλυφθεί από ξηρά, αποτέλεσμα των προσχώσεων κατά τη διάρκεια των 24 αιώνων που έχουν παρέλθει από την καταστροφή του 373 π.Χ.

Χωρίς αμφιβολία, βρισκόμαστε σήμερα πιο κοντά στη λύση του μυστηρίου «Ελίκη» απ' ό,τι στο παρελθόν. Η τελευταία υποβρύχια έρευνα, ανεξάρτητα από το αν κάποια από τα στοιχεία που ελήφθησαν αποδειχθούν αρχαιολογικού ενδιαφέροντος ή μη, φαίνεται να στρέφει τη μελλοντική έρευνα του εντοπισμού στην ξηρά. Βεβαίως, η επαλήθευση της φύσεως της γεωμετρικής κατασκευής που εντοπίστηκε στη διάρκεια της έρευνας αυτής πρέπει να αποτελέσει το πρώτο βήμα ευθύς μόλις ολοκληρωθεί η ανάλυση και των μαγνητομετρικών δεδομένων της έρευνας Σεπτεμβρίου 1988. Μια τέτοια εξακρίβωση θα βοηθούσε, στην περίπτωση που αποδειχθεί ότι

πρόκειται για ανθρώπινη κατασκευή, στον καθορισμό της ακριβέστερης περιοχής της Ελικής που είναι ουσιαστικά το ζητούμενο εφόσον η ευρύτερη περιοχή είναι ήδη γνωστή.

Προς την κατεύθυνση αυτή θα ήταν επίσης ιδιαίτερα χρήσιμη η δοκιμαστική τουλάχιστον εφαρμογή ground-penetrating radar σε συγκεκριμένες θέσεις στη μεταξύ των ποταμών Σελινούντα και Κερυνίτη πεδιάδα, όπου αρχαία λείψανα έχουν αναφερθεί από ντόπιους στο παρελθόν, αν όχι κάλυψη της περιοχής μεταξύ των δύο ποταμών, του παλιού εθνικού δρόμου και της σιδηροδρομικής γραμμής.

Τέλος, συστηματική ανασκαφή στο ύψωμα πάνω από τα χωριά Ελίκη και Ριζόμυλο, όπου αρχαία ερείπια είναι εμφανή, θα πρέπει να θεωρηθεί άμεσης προτεραιότητας ως προς το ζήτημα καθορισμού της ακριβέστερης περιοχής της αρχαίας πόλεως, κυρίως επειδή η συγκεκριμένη θέση των ερειπίων συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες να πρόκειται για ακρόπολη, στην περίπτωση μας πιθανόν για την ακρόπολη της Ελικής.

Η σπουδαιότητα της ανακαλύψεως της Ελικής, της «υποβρύχιας Πομπηίας» κατά τον R. Demangel, έχει κατ' επανάληψη τονιστεί στο παρελθόν. Εμείς θα θέλαμε να προσθέσουμε πως αυτό που κάνει την περίπτωση της Ελικής μοναδική είναι το γεγονός ότι χάθηκε σε μια εποχή άνθησης του ελληνικού πολιτισμού και, το σπουδαιότερο, έμεινε ανέπαφη από κάθε ανθρώπινη επέμβαση έκτοτε λόγω των συνθηκών καταστροφής της.

Η έρευνα Σεπτεμβρίου 1988 η οποία προγραμματίστηκε και πραγματοποιήθηκε χάρη στις ακάματες

και μακρόχρονες προσπάθειες της Εταιρείας Φίλων της Αρχαίας Ελικής, που έχει συσταθεί στο Αίγιο από το φθινόπωρο του 1982 με κύριο σκοπό της την προώθηση του θέματος της αρχαίας Ελικής, ευχόμεστε να αποτελέσει την καλή αρχή μιας νέας περιόδου στην αναζήτηση της Ελικής που θα καταλήξει, ως ελπίσουμε σύντομα, στην επαναφορά της στο φως μετά από 2400 περίπου χρόνια.

ΝΤΟΡΑ ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Demangel, R., Une ville grecque engloutie: Helike, *Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving*. Jaargang XXIV, XXV, XXVI (1949, 1950, 1951).
- Δοντάς, Σ., Υδρογραφική ανίχνευση της εν τω Κορινθιακώ κόλπω καταβυθισθείσης μεγάλης αρχαϊκής πόλεως Ελικής, *PraktAkAth* 27, 1952, 90 κ.ε.
- Edgerton, H. E., Search for Helice With Sonar, *National Geographic Society Research Reports*, 1966 Projects, 75-77.
- Edgerton, H. E., Underwater Archaeological Search With Sonar, *Historical Archaeology* v. 10, 1978, 46-53.
- Edgerton, H. E. – P. Throckmorton, Exploration by Sonar and Coring of the Helice Site, Greece, *National Geographic Society Research Reports*, 1970 Projects, 135-141.
- Marinatos, S., Helice: A Submerged Town of Classical Greece, *Archaeology* 13, 1960, 186-193.
- Μαρινάτος, Σ., Έρευνα περί την Ελικήν, *PraktAkAth* 41, 1966, 511 κ.ε.
- Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου δια την Αρχαίαν Ελικήν* (Αθήνα 1981).
- Schwartz, M. L. – C. Tziavos, Geology in the Search for Ancient Helice, *JFA* 6, 1979, 243-252.
- Soter, S., The Search for Ancient Eliki, *Preliminary report to the Society of Friends of Ancient Helike* (March 1989).

SUMMARY

ANCIENT HELIKE

History and Modern Research

The city of ancient Helike on the northern Peloponnesos was the most important city of ancient Achaia from the time of its foundation in Mycenaean times until its destruction in 373 B.C. by a tremendous earthquake and submergence in the Korinthian gulf. Helike was first the capital of the Ionian Dodekapolis and subsequently of the Achaian Dodekapolis. It was also famous as the centre of the cult of Helikonian Poseidon.

Today, the city of Helike lies buried either at the bottom of the sea or on land under sedimental deposits in the plain of Aigialeia, a few kilometers east of

modern Aigio. Attempts to locate Helike have been so far unsuccessful. The most recent underwater sonar survey (September 1988) is expected to answer definitively the question of the existence or not of ruins of the city in the sea and thus to direct future research accordingly.

There is no doubt that the possible recovery of ancient Helike, a city never disturbed since its destruction, will enrich both the history and archaeology of one of the most important periods of ancient Greek civilization, that of Classical Greece.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΑΙΓΙΟΥ*

Στα βόρεια παράλια της Πελοποννήσου, 40 χλμ. Α της Πάτρας, βρίσκεται η πόλη του Αιγίου. Η προνομιακή θέση της, αφού δεσπόζει στον Κορινθιακό, και το εξαιρετικά εύφορο έδαφός της ίσως ερμηνεύουν το γεγονός της συνεχούς μέσα στους αιώνες παραμονής των κατοίκων στον συγκεκριμένο χώρο, αν και η περιοχή καταστράφηκε αρκετές φορές από τους σεισμούς¹. Η αρχαία πόλη εκτεινόταν προς τα δυτικά μέχρι το ποτάμι Μειγανίτη (σημερινό Γαϊδουροπνίχτη)² κοντά στο χωριό Ροδοδάφνη, ενώ προς τα ανατολικά ως το ποτάμι Κερυνίτη (σημ. Μπουφουσιά). Τα όριά της επεκτάθηκαν στην αρχαιότητα, μετά την καταστροφή των Ρυλών και της Ελίκης³ και την υπαγωγή τους στην εξουσία των Αιγίων. Η αρχαία πόλις διαρρέονταν από τον ποταμό Σελινούντα του οποίου οι εκβολές στη θάλασσα βρίσκονται στη θέση Άγιοι Απόστολοι⁴, ενώ η τοποθεσία της σημερινής πόλης βρίσκεται 2 χλμ. δυτικότερα από την κοίτη του.

Οι σεισμοί, η συνεχής κατοίκηση στο χώρο, η αδιαφορία των κατοίκων που χρησιμοποίησαν εμφανή ίχνη αρχιτεκτονικών μελών, μνημείων και οικοδομικών λειψάνων για οικοδομικό υλικό, καθώς και η συνεχής καλλιέργεια των χωραφιών, έχουν ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει σήμερα σχεδόν τίποτε ορατό στην περιοχή και να εξαφανισθούν τα λείψανα της αρχαιότητας⁵.

Η πιο ολοκληρωμένη και καλύτερη περιγραφή των μνημείων του αρχαίου Αιγίου υπάρχει στη μοναδική και πολύτιμη πηγή πληροφοριών, στο 7ο βιβλίο των Αχαϊκών του Πausανία (23,5-24,4) που επισκέπτεται την πόλη καθώς ερχόταν από την Πάτρα τον 2ο μεταχριστιανικό αιώνα. Δυστυχώς όμως, αναφέρει «επί τροχάδην» μερικά από τα αξιόλογα ιερά, ναούς, στοές, παρουσιάζοντας σχεδόν αποκλειστικά τις λατρείες, χωρίς να μας δίνει κάποιο ακριβές στοιχείο τοπογραφίας που θα μας βοηθούσε στην αναγνώρισή τους.

Μελετώντας τις αναφορές πάμπολλων περιηγητών του 18ου και 19ου αιώνα μ.Χ. για αρχιτεκτονικά και άλλα λείψανα στο Αίγιο, αντιλαμβανόμαστε ότι

οι πληροφορίες ή είναι ελάχιστες ή τόσο ελλιπείς ώστε δεν βοηθούν σε μια προσπάθεια παρουσίασης της αρχαίας πόλης από τοπογραφικής πλευράς.

Ωστόσο οι ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων 20 περίπου ετών, που συνεχίζονται και σήμερα στην πόλη και την περιοχή του Αιγίου από την ΣΤ' ΕΠΚΑ Πάτρας, έφεραν σε φως στοιχεία για την αρχαία πόλη, μερικές φορές αρκετά σημαντικά, ώστε τουλάχιστον σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές να μπορούμε να κάνουμε μια πρώτη προσέγγιση διαγραφής των ορίων της αρχαίας πόλης κατά χρονικές περιόδους.

Έχοντας υπόψη ότι ένα μεγάλο τμήμα του σημερινού Αιγίου δεν έχει ανασκαφεί και ίσως εκεί να βρίσκονται τα πιο σημαντικά από τα αρχαία μνημεία, τα συμπεράσματα και οι παρατηρήσεις δεν θεωρούνται οριστικά και επιφυλασσόμαστε να επα- νέλθουμε με περισσότερα στοιχεία στο μέλλον⁶.

Όστρακα καλής ποιότητας, που προέρχονται

* Λόγω στενότητας χώρου οι σημειώσεις αναφέρονται σε τμήμα μόνο της βασικής βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες του κειμένου και όχι στο σύνολό της.

1. Ξινόπουλος, *Το Αίγιο διά μέσου των αιώνων* (Αθήνα 1912).
2. Πausανίου, *Ελλάδος περιήγησις* VII 23, 5.
3. Στράβωνος *Γεωγραφία* VII, 7, 5.
4. AAA 1968, I, 3, σχετικό άρθρο Μαρινάτου.
5. Η μονογραφία του Αρ. Σταυρόπουλου, *Ιστορία πόλεως Αιγίου* (Πάτρα 1954), παραμένει μέχρι και σήμερα, αν και έχει αρκετά ξεπεραστεί, πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τα όσα αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα σώζονταν ορατά μέχρι και το πρώτο μισό του αιώνα μας στην πόλη και την περιοχή του Αιγίου.
6. Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, πρώην Έφορο Αρχαιοτήτων Πάτρας κ. Ι. Παπαποστόλου για την παραχώρηση του δικαιώματος της δημοσίευσης της εργασίας αυτής, τον κ. Αθ. Ριζάκη, διευθυντή του Προγράμματος Νότιας Ελλάδας στο ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, για τη συμπάραστασή του κατά τη διάρκεια της μελέτης μου, τον φύλακα Αρχαιοτήτων Αιγίου κ. Μιχάλη Παπαδόπουλο, του οποίου η συνεργασία ήταν πολύτιμη για την κατασκευή του χάρτη της αρχαίας πόλης, και τους συναδέλφους κ. κ. Μ. Πετρόπουλο, Μ. Κωτσάκη, Α. Παπάζογλου, Μ. Λακάκη για τις πληροφορίες από ανασκαφικά δεδομένα δικαιοδοσίας τους τις οποίες ευχαρίστως μου παρέixαν.

από χώματα ανασκαφής κοντά σε γεωμετρικούς τάφους στο κέντρο σχεδόν της σημερινής πόλης, δείχνουν ότι η παλαιότερη μέχρι σήμερα κατοίκηση στο χωριό έγινε τη νεολιθική εποχή⁷.

Οικοδομικά λείψανα του προϊστορικού οικισμού του Αιγίου⁸ εντοπίστηκαν ως επί το πλείστον στο ΒΑ τμήμα της σημερινής πόλης, στις σωστικές ανασκαφές που έγιναν σε οικόπεδα γύρω από τον σημερινό ναό της Παναγίας των Εισοδίων, και στην περιοχή του λεγόμενου Βράχου του Παλαιοιουτρού⁹. Η μορφολογία μάλιστα του εδάφους στο σημείο αυτό μας επιτρέπει να μιλήσουμε για ακρόπολη της οποίας πιθανώς η επιφάνεια θα ήταν ευρύτερη, αλλά τμήμα της κατακρημνίστηκε σε παλιότερες εποχές. Η πρώτη κατοίκηση θα πρέπει να τοποθετηθεί πιθανώς στην ΠΕ II περίοδο. Σεισμός και πυρκαγιές, όπως διαπιστώνεται από τις ανασκαφές, ήταν οι λόγοι που συντέλεσαν στις καταστροφές και στις αλληπαλλήλες οικοδομικές φάσεις των κτιρίων του οικισμού μέχρι την ΥΕ εποχή.

Τμήμα του μυκηναϊκού οικισμού της πόλης ήρθε σε φως και σε οικόπεδο 100 μ. προς τα ΝΑ του προαναφερθέντος ναού όπου βρέθηκαν σε εξαιρετικά καλή κατάσταση θεμέλια «μεγάλου» της ΥΕ Πα-ΙΙβ εποχής. Η κατοίκηση, όπως βεβαιώνουν ανασκαφικά δεδομένα, είναι διαρκής μέχρι την ύστερη μυκηναϊκή και συνεχίζεται και κατά τη γεωμετρική εποχή¹⁰. Ο μυκηναϊκός οικισμός του Αιγίου συνδέεται άμεσα με το μυκηναϊκό νεκροταφείο που ανασκάφηκε πριν λίγα χρόνια στη θέση Καλλιθέα κάτω από το σημερινό Γυμνάσιο Θηλέων και χρονολογείται στην ΥΕ II και ΥΕ III εποχή¹¹. Δύο σύγχρονες του ταφές νεκρών σε συνεσταλμένη στάση καθώς και κιβωτιόσχημος τάφος βρέθηκαν λίγο ανατολικότερα σε περίοδο εγκατάλειψης του μυκηναϊκού «μεγάλου».

Από τη γεωμετρική περίοδο, οι ανασκαφές έφεραν σε φως ταφικούς πίθους με αρκετά κτερίσματα. Το γεωμετρικό νεκροταφείο καταλαμβάνει την έκταση ΝΑ του μυκηναϊκού οικισμού¹², εκτός από κάποιο μεμονωμένο εύρημα 8 ταφικών πίθων σε αρκετή απόσταση προς τα ανατολικά¹³. Λείψανα αψιδωτού κτίσματος στην ίδια περιοχή με νεότερες επιδιορθώσεις πιθανόν να ανήκουν σε οικισμό της χρονικής αυτής περιόδου ή ίσως στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια, ενώ όστρακα και λοιπά ανασκαφικά στοιχεία μάς επιτρέπουν να χρονολογήσουμε ασφαλώς κεραμικό κλίβανο στα περί το 600 π.Χ. χρόνια, εντοπίζοντας έτσι τη συνεχή κατοίκηση του χώρου και στην αρχαϊκή εποχή¹⁴. Στα αρχαϊκά χρόνια

χρονολογούνται επίσης και 3 κυκλικά βάθρα με επιγραφή που βρέθηκαν στην περιοχή Παναγιάς Τρυπητής¹⁵.

Ο πολεοδομικός ιστός της πόλης αλλάζει κατά την κλασική περίοδο, καταλαμβάνοντας έναν αρκετά μεγάλο σε έκταση χώρο.

Αρχιτεκτονικά λείψανα κτιρίων κλασικών χρόνων εντοπίστηκαν¹⁶ στα δυτικά της σημερινής πόλης κοντά στη δεξαμενή. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό αποκάλυψε συγκρότημα 2 οικοδομημάτων που χρονολογούνται στον 5ο και 4ο π.Χ. αιώνα αντίστοιχα, ενώ ένα τρίτο υστερορωμαϊκής περιόδου είναι κτισμένο με αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση που ανήκουν σε κτίριο του β' μισού του 5ου αιώνα, υποδηλώνοντας ότι το αρχικό κτίριο θα πρέπει να ήταν κάπου κοντά¹⁷.

Με την ίδια ανασκαφή επισημάνθηκε και η θέση του κλασικού νεκροταφείου της πόλης που βρισκόταν λίγο ψηλότερα και ΒΔ της δεξαμενής καθώς επίσης αποκαλύφθηκε και «μέγα υδραγωγείο», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον ανασκαφέα, κατασκευασμένο με λίθινες πλάκες του 5ου αιώνα

7. *ADelt* 22, 1967, Χρονικά, 214-215, και *AAA* 1968, 2, 136-138.

8. Ο Νεράντζουλης, στο «*Αχαιών Δωδεκαπόλεως ερείπια και μνημεία*» (Αθήνα 1941), πίστευε ότι το πανάρχαιο Αίγιο της μυκηναϊκής περιόδου ήταν στη θέση της μυκηναϊκής ακρόπολης με ισχυρότατα πολυγωνικά τείχη και πύργους που ανέσκαψε στη θέση Τράπεζα ανατολικά του Αιγίου.

9. Με το Αίγιο των προϊστορικών χρόνων θα ασχοληθεί διεξοδικά η συνάδελφος κ. Λένα Παπάζογλου. Σχετικές σωστικές ανασκαφές έγιναν στα οικόπεδα των οδών Αριστείδου 2, Δωδεκανήσων 18 και Εισοδίων 29, τα χρονικά των οποίων πρόκειται να δημοσιευτούν.

10. *ADelt* 1982, Χρονικά, οδός Πολυχρονιάδη 8, Ομήρου Ιλιάδα Β 569-580.

11. Th. Papadopoulos, *Excavations at Aigion, SIMA* 1976, *AAA* 1968, 136-138, *AAA* 26, 1971, Χρονικά 175-185, Th. Papadopoulos, *Mycenean Achaea* (Gotenborg 1979).

12. Οδός Μάρκου Μπότσαρη 15, *ADelt* 31, 1976, Χρονικά Β1, 1976, 97.

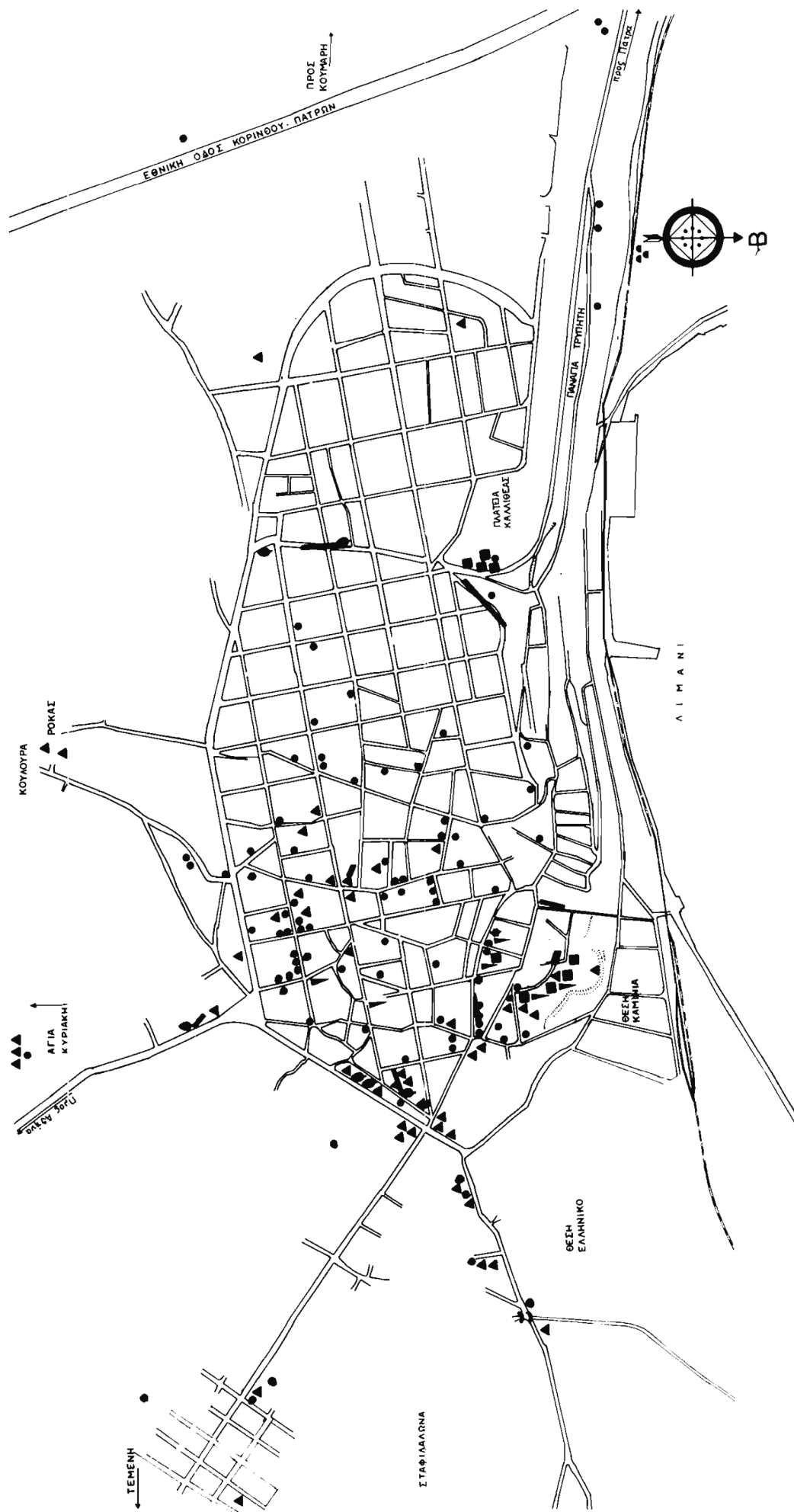
13. Κολοκοτρώνη 23, Χρονικά, *ADelt* 1976 ό.π.

14. Η ανασκαφή έγινε στην οδό Δωδεκανήσων, πίσω από το ιερό της Παναγίας των Εισοδίων, και θα δημοσιευτεί στα Χρονικά 1985.

15. Αρχείο Εφορείας αναφορά με ημερ. 29 - 10 - 1953.

16. *Prakt* 1954, 287-290.

17. *ADelt* 27, 1972 (Χρονικά) 290. Μια νέα θέση κλασικής εγκατάστασης επισημάνθηκε τελευταία στα ανατολικά της πόλης με την αποκάλυψη αρκετών οστράκων με ερυθρόμορφη παράσταση μέσα σε αποθήκη κοντά σε σύγχρονά τους αρχιτεκτονικά λείψανα στη γωνία των οδών Κανελλοπούλου και Σολιώτη — ανασκαφή Ιούνιος 1989.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- ◆ ΝΕΟΛΟΓΙΚΑ
- ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ
- ▼ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ
- ΡΩΜΑΪΚΑ
- ▲ ΑΡΧΑΪΚΑ
- ◆ ΚΛΑΣΣΙΚΑ
- ▲ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ
- ⤵ ΓΕΦΥΡΑ
- ΤΕΙΧΟΣ

π.Χ., καθώς και δεύτερο μαζί του, κτισμένο στο ίδιο σημείο.

Οι αρχαίοι συγγραφείς τοποθετούν στην είσοδο της πόλης το ιερό της Ειλειθυίας, το Τέμενος του Ασκληπιού, ναούς της Αθηνάς και της Ήρας. Αν ο Πausανίας έρχεται οδικώς από την Πάτρα στο Αίγιο και εισέρχεται στην αρχαία πόλη από τη λεγόμενη «λεωφόρο», τότε ίσως τούτο το σημείο είναι το πιο κατάλληλο για είσοδο της πόλης, εφόσον σχεδόν εδώ καταλήγουν και τα νεκροταφεία στα οποία θα αναφερθούν σε λίγο.

Άλλωστε, η σειρά περιγραφής των κτιρίων του Pausanias ταιριάζει περισσότερο με το να δεχτούμε την είσοδό του από τα δυτικά της πόλης, να τη διασχίζει με κατεύθυνση Δ-B-BA και η έξοδος να γίνει από τα ΒΑ, όπου ίσως κοντά στην παραλία να συνάντησε και τα υπόλοιπα ιερά.

Ελληνιστικά χρόνια: Η άνθηση του Αιγίου ως θρησκευτικού κέντρου της Αχαϊκής Συμπολιτείας το 276 π.Χ. βοηθά στην προβολή του και στη μεγαλύτερη εν γένει προσοχή των αρχόντων του και στην αξιοποίηση της πόλης με μνημεία. Πιθανώς τότε να κτίστηκαν ή ίσως και να εξωραίστηκαν οι μεγάλοι ναοί που αναφέρονται από τον Pausanias.

Η πιο γνωστή ανασκαφικά περίοδος είναι αυτή των Ελληνιστικών χρόνων. Είχαμε την τύχη, μελετώντας αρχιτεκτονικά λείψανα σε μεγάλη έκταση στη διασταύρωση των οδών Κανελλοπούλου και Πλαστήρα, να εντοπίσουμε ομάδα κτιρίων αξιόλογων για τις διαστάσεις και τον τρόπο κατασκευής με αποτέλεσμα να πιστεύουμε ότι η αρχαία αγορά δεν θα πρέπει να βρίσκεται μακριά¹⁸. Έτσι ένα μεγάλο Ελληνιστικό κτίριο, πιθανότατα στοά ή υπόστυλη αίθουσα, με βέβαιη πρόσοψη προς τα Ν και στέγη επιμελημένης κατασκευής, ανασκάφηκε κοντά σε σύγχρονό του, από το οποίο αποκαλύφθηκαν τοίχοι θεμελίων μεγάλων διαστάσεων και πλάι τους μεγάλη υπόγεια, υπόστεγη κατασκευή που ονομάζουμε «δεξαμενή» και η οποία συνδέεται με κλίμακα 6 βαθμίδων με μια δεύτερη. Αξιόλογα ευρήματα (αγγεία Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων όλων των ειδών και των χρήσεων, πλήρινα ειδώλια, 100 νομίσματα), οι τεράστιες διαστάσεις της δεξαμενής (6.80 × 3 × 3.90 μ.), καθώς και η παρουσία σημαντικών αρχιτεκτονικών λειψάνων στην περιοχή, συνηγορούν στην άποψη ότι ίσως ο χώρος ανήκε σε κάποιο από τα σημαντικά ιερά που αναφέρονται από τον Pausanias στο χώρο της αγοράς: το τέμενος του Δία, κοινός ναός για τον Απόλλωνα και την Άρτε-

μη, ιερό της Άρτεμης και τάφος του κήρυκα Ταλθύβιου. Αρκετά τμήματα και άλλων κτιρίων με αξιόλογες διαστάσεις έχουν αποκαλυφθεί σε πολλές σωστικές ανασκαφές, χωρίς όμως επιγραφικά ή άλλα στοιχεία ταύτισης: εργαστήρια πηλού, αποθήκη μύλου (έτσι το ονομάζει ο ανασκαφέας), λείψανα μεταλλουργικού κλιβάνου, μας δίνουν μια εικόνα σημαντικής και πλούσιας πόλης όπως ήταν το Αίγιο των Ελληνιστικών χρόνων.

Αγωγοί και δεξαμενές βρέθηκαν σε πάμπολλα σημεία στο Α τμήμα της σημερινής πόλης. Οι περισσότεροι αγωγοί παροχής νερού έχουν κατεύθυνση Δ-Α και κλίση προς Α. Αξίζει να αναφερθεί ότι, παρ' όλα αυτά, ίχνη υδραγωγείου δεν εντοπίστηκαν μέχρι σήμερα μέσα ή γύρω από την πόλη του Αιγίου. Αν στηριχτούμε όμως σε αναφορές περιηγητών ότι σωλήνες παροχής καθαρού νερού «κατέβαιναν» την οδό Μητροπόλεως, ίσως ενισχύεται η γνώμη ότι το υδραγωγείο θα πρέπει να εντοπίζεται κάπου στα νότια-νοτιοδυτικά της αρχαίας πόλης και αρκετά ψηλά. Ας σημειωθεί ότι σε αυτοψία πριν 5 περίπου χρόνια στο αναφερόμενο σημείο εντοπίσαμε πλήρως αρχαίο αγωγό που λειτουργεί μέχρι και σήμερα για τις ανάγκες της καλλιέργειας μεταφέροντας νερό από ψηλά και νότια.

Τείχη: Προτιμούμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «περίβολος» για τα τείχη της αρχαίας πόλης, γιατί δεν έχουν το χαρακτήρα (πάχος και ισχύ), τουλάχιστον στις μέχρι σήμερα ανασκαφές, καθαρά αμυντικών τειχών, αν και το τείχος του Αιγίου αναφέρεται ως αμυντικό στις γραπτές πηγές, ούτε πιστεύουμε ότι θα ταίριαζε μια τέτοια μορφή σε μια «ιερή» πόλη όπως το Αίγιο αυτών των χρόνων πρωτεύουσα της Αχαϊκής Συμπολιτείας (Κοινού των Αχαιών). Τα σωζόμενα λείψανα του τείχους που βρέθηκαν σε πολλά σημεία με ευκαιρία σωστικών ανασκαφών, όχι όμως αρκετά ώστε να καθορίσουν ακριβώς την έκτασή του, φτάνουν σε πάχος τα 1,20 – 1,50 μ. ενώ το συνολικό ύψος (μαζί με τα θεμέλια) κυμαίνεται από 1,40 – 2 μ. Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις του τείχους που χρονολογούνται στον 4ο και 3ο αι. π.Χ. αντίστοιχα. Με τα ελάχιστα στοιχεία που διαθέτουμε εκτός από τις ανασκαφές και σύμφωνα με τις μαρτυρίες και τις γραπτές πηγές, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για έναν περίβολο που ακολουθούσε (βλ. χάρτη) πορεία από την οδό Σολωμού προς τα Ψη-

18. Ημερ. Αιγίου 9, 55-124, ανασκαφή 1984 και *ADelt* Χρονικά 1983.

λαλώνια, το Βράχο του Παλαιόλουτρου, τη σκάλα προς τον σιδηροδρομικό σταθμό και τις οδούς Εισοδίων, Σαρανταπόρου, Σολιώτη και Κορίνθου¹⁹, δηλαδή περιέβαλλε τρόπον τινά το μεγαλύτερο τμήμα της άνω πόλης, ενώ προς τα νότια «κατέβαινε», ίσως ακολουθώντας τη μορφολογία του εδάφους, στην περιοχή μεταξύ συνοικισμού Τεμένης και Αγίας Κυριακής. Μήπως άραγε αυτό ενισχύει το γεγονός ότι η αρχαία πόλη απλωνόταν προς τα Ν-ΝΑ της σημερινής και άρα προς την περιοχή αυτή να πρέπει να αναζητήσουμε τα ιερά του Αιγιαλού του Πausανίας;

Νεκροταφεία: Αρκετοί τάφοι που χρονολογούνται από τα κτερίσματά τους στα Ελληνιστικά χρόνια, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε την ύπαρξη δύο τουλάχιστον μεγάλων νεκροταφείων σε συνοικισμούς Α και Ν της σημερινής πόλης: της Αγίας Κυριακής και του Διαμαντή Ράχη²⁰ που χρονολογούνται στον 3ο και 2ο αιώνα π.Χ. Σε σχεδόν εκ διαμέτρου αντίθετη θέση, 600 μ. περίπου από τη γέφυρα του Μειγανίτη²¹, εντοπίστηκαν 4 κιβωτιόσχημοι σύγχρονοί τους τάφοι, ενώ 2 άλλοι με πλούσια κτερίσματα: πάνω από το Γυμνάσιο Θηλέων μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τη θέση του Δ ή ΝΔ νεκροταφείου²².

Ρωμαϊκά χρόνια: Μετά την εισβολή των Ρωμαίων στην Ελλάδα το 146 π.Χ., οι νέοι κατακτητές κυριαρχούν επιτρέποντας την ανασύσταση των ελληνικών ομοσπονδιών κατά περιοχές, που λειτουργούν βέβαια υπό τον έλεγχό τους. Έτσι θα πρέπει να δικαιολογηθεί η διατήρηση των μνημείων, ιερών, ναών, η ανασύσταση των εορτών και ο σεβασμός στα έθιμα και τις μνήμες του παρελθόντος που εξακολουθούν να ισχύουν μέχρι τον 2ο μ.Χ. αιώνα, όταν επισκέπτεται την περιοχή ο Πausανίας.

Η πόλη στα Ρωμαϊκά χρόνια απλώνεται σε μεγάλο μήκος παράλληλα με τη θάλασσα και σε αρκετό βάθος. Πολυτελείς ιδιωτικές οικίες κτίζονται στο κέντρο με ιδιωτικές θερμές που αποκαλύφθηκαν σε πολύ καλή κατάσταση, αλλά δεν λείπουν και τα πλούσια εξοχικά. Αξιόλογο συγκρότημα δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών με τριάντα χώρους, ψηφιδωτά δάπεδα σε διάφορα σημεία της πόλης με γεωμετρικές κυρίως παραστάσεις, τεράστιοι υπόνομοι αποχέτευσης, δεξαμενές και πηγάδια με φροντισμένα λίθινα περιστόμια που ανήκουν σε μελέτη έργου υδροδότησης της πόλης, κλίβανοι και ληνοί ακόμη και έξω από τον «περίβολο» στα ΒΑ της σημερινής πόλης καθώς και πάμπολλα αξιόλογα κινητά ευρήματα

δείχνουν ότι η πόλη εξακολουθεί να αναπτύσσεται ικανοποιητικά και κατά τα Ρωμαϊκά χρόνια.

Νεκροταφεία: Τάφοι καλής διατήρησης, πλούσια κτερισμένοι, κτιστοί και κεραμοσκεπείς χρονολογούν τα παρακάτω τουλάχιστον πέντε εκτεταμένα νεκροταφεία από τα πρώιμα Ρωμαϊκά χρόνια μέχρι τον 4ο μεταχριστιανικό αιώνα:

1) Της Αγίας Κυριακής (ο χώρος εξακολουθεί να βρίσκεται σε διαρκή χρήση από τα Ελληνιστικά χρόνια) όπου βρέθηκε κτίριο (ιερό ή ναϊσκος) και τοίχος που όριζε την έκταση του νεκροταφείου.

2) Της οδού Κουλούρας, με συνεχή χρήση μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. Εδώ ανασκάφηκε και δάπεδο μνημειακού ταφικού κτιρίου με ισχυρή υποθεμελίωση καθώς και τοίχος που αποτελούσε το όριο του νεκροταφείου προς Α²³.

3) Ένα μεγάλο νεκροτάφείο ΥΡ χρόνων ανασκάφηκε ανατολικά της πόλης²⁴.

4) Ταφικά μνημεία βρέθηκαν και στην περιοχή Παναγιάς Τρυπητής²⁵.

5) Αξιόλογο θα πρέπει να ήταν και το νεκροτάφείο που καταχώθηκε από τον Σελινούντα και εντοπίστηκε στη θέση Ελληνικό στα ΒΑ της σημερινής πόλης.

Είναι προκλητικό το γεγονός ότι μέχρι σήμερα και παρά τις 150 περίπου σωστικές ανασκαφές στην πόλη δεν εντοπίστηκαν δρόμοι που θα όριζαν κάποιο οικοδομικό τετράγωνο ή θα μας έδιναν πρόσθετα σχετικά πολεοδομικά στοιχεία. Τα μεμονωμένα 4 – 5 παραδείγματα δεν βοηθούν παρά να σημειώσουμε ότι κάποιος δρόμος με αλληπάλληλες στρώσεις στα Ελληνιστικά χρόνια (ίσως από τη συνεχή χρήση, άρα κεντρικός;) διέσχιζε τμήμα της πόλης με κατεύθυνση Β–Ν και χρησιμοποιήθηκε και τα Ρωμαϊκά χρόνια. Ένας δεύτερος, που πιθανώς διασταυρωνόταν με τον πρώτο, εντοπίστηκε σε δύο διαφορετικά αλλά ευρισκόμενα σε νοητή ευθεία οικόπεδα. Τέλος κάποιος αρχαίος δρόμος, απ' όπου πιθανώς και η έξοδος από την πόλη, θα περνούσε σίγουρα από τις Ρωμαϊκές γέφυρες που υπάρχουν μέ-

19. Αρχείο Εφορείας έγγραφο αρ. πρωτ. 1008/15 – 12 – 47, *AEphem* 1919, 31.

20. *ADelt* 32, 1977, 94 και Χρονικά 1982 και 1984.

21. *ADelt* 22, 1967, Χρονικά, 15.

22. *ADelt* 32, 1977, 94, βλ. και Ath. Rizakis, *Etudes sur l'Achaie Romaine, Corpus des inscriptions* I, 41, 51-52.

23. *ADelt* 32, 1977, 94 Β1, *ADelt* 1982, Χρονικά, 170.

24. *ADelt* 1979, Χρονικά, 52-74.

25. Από το αρχείο της Εφορείας αναφορά Σφαέλλου με ημερομηνία 29 – 10 – 1953.

χρι και τώρα σε χρήση κοντά στο εκκλησάκι των Αγίων Αποστόλων όπου και οι εκβολές του Σελινού-ντα στην αρχαιότητα. Να είχε άραγε τη διεύθυνση της σημερινής οδού Ομηγυρίου Δίος που μέχρι και τώρα, διατηρώντας ονομασία όμοια με αυτή του φημισμένου ιερού, περνά πάνω από αυτές;

Ακολουθώντας την πορεία του Πausanias σύμφωνα με τη σειρά περιγραφής μέσα στη ρωμαϊκή πόλη του 2ου μ.Χ. αιώνα, θα πρέπει να δεχτούμε την ύπαρξη κάποιας κεντρικής οδού η οποία θα οδηγούσε από τους ναούς που αναφέραμε στην είσοδο της πόλης, προς την Αγορά. Από εδώ η πορεία που θα ακολουθούσε θα ήταν Β-ΒΑ προς την πηγή του Αιγιαλού, η οποία είναι το μόνο σίγουρο σημείο αναφοράς από την αρχαιότητα. Στον Αιγιαλό αναφέρονται οι ναοί της Αφροδίτης, του Ποσειδώνα, της Δήμητρας και της Κόρης του Ομηγυρίου Δίος και της Παναχαΐας Δήμητρας καθώς και ιερό της Σωτηρίας. Δυστυχώς καμία ανασκαφή δεν έγινε μέχρι σήμερα στην παραθαλάσσια αυτή περιοχή της πόλης, αποκαλύφθηκαν όμως μεμονωμένα ευρήματα σε όλη την έκταση της παραλίας από τη θέση Μυρτιά μέχρι το ακρωτήριο του Αγίου Νικολάου και τη λίμνη Αλυκή. Αναφέρεται πάντως ότι μέχρι πριν 25 - 30 χρόνια στη θέση Ελληνικό, ΒΑ της σημερινής πό-

λης, ήταν ορατά αρχαία θραύσματα και λείψανα κτιρίων με μεγάλες διαστάσεις. Ίσως το πλάτος του χώρου στο σημείο αυτό, που δημιουργείται κυρίως από την ομαλή μετάβαση του βράχου της πάνω πόλης προς τα ανατολικά, καθώς και η σπουδαιότητα των οικοδομικών λειψάνων στη συγκεκριμένη περιοχή, να ενισχύει την άποψη ότι τα περισσότερα τουλάχιστον από τα παραπάνω ιερά βρίσκονταν προς το σημείο αυτό.

Ο Πausanias, φεύγοντας από το Αίγιο, περνά τον Σελινούντα. Εάν δεχτούμε ότι οι δύο μεγάλες γέφυρες από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας στη θέση Παλιοκαμάρες κοντά στον σημερινό παλιό εθνικό δρόμο Αιγίου-Κορίνθου²⁶ ακολουθούσαν τα αχνάρια παλιότερου περάσματος, και έχοντας ως δεδομένο την ύπαρξη των προαναφερθέντων δύο μικρών ρωμαϊκών γεφυρών κοντά στον σημερινό ναό των Αγίων Αποστόλων²⁷, τότε ο περιηγητής θα έφυγε από την πόλη ακολουθώντας πορεία προς τα ΒΑ-Α.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

26. Από το αρχείο της Εφορείας αναφορά με αρ. πρωτ. 4830/31 - 8 - 83 και 4185/12 - 9 - 85.

27. AAA 1968, 1, 3.

SUMMARY

SOME REMARKS IN RELATION TO THE ANCIENT AIGION SURVEY

Rescue excavations of the recent 20 years, brought in light some data enough for us to give an initial shape to the area of the city of ancient Aigion, that was located under the city of today.

Building remains of the Prehistoric Settlement were mainly found in the NE of the city of today, while the mycenaean cemetery was found to be a few meters in the West. Remains of both geometric cemetery, and of a Settlement which is dated about 600

b. Ch., proves the continuous habitation of the same area until the archaic period as well.

The city plan changes in the classic period, taking a rather wider extension to the SW and N.

The more well known in the Hellenistic as well as the city of the Roman period, the boundaries of which have been extended in a great length along the sea and under the eastern and western suburbs of the city of today.

ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΗ ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΧΩΡΙΟΥ

Από το 1985 οι αρχαιολόγοι των Εφορειών αρχαιοτήτων, ΣΤ' Κλασικών και Προϊστορικών και της Βυζαντινών της Πάτρας συνεργάζονται με το Κέντρο Έρευνας Ελληνικής και Ρωμαϊκής αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, πάνω σ' ένα πρόγραμμα τοπογραφίας και μελέτης της οργάνωσης του χώρου της Αχαϊκής Δωδεκάπολης. Η εφαρμογή του προγράμματος άρχισε από τη Δ. Αχαΐα και πιο συγκεκριμένα από τη Δύμη για λόγους καθαρά πρακτικούς*.

Πρόκειται για ένα πρόγραμμα, αντικείμενο έρευνας του οποίου είναι κυρίως η αγροτική αρχαιολογία. Από μεθοδολογικής πλευράς το αντικείμενο προσεγγίζεται με:

1. *Συστηματική αυτοψία — επιφανειακή έρευνα.* Εντοπίστηκαν για πρώτη φορά αρχαίες θέσεις, που επιτρέπουν, μαζί με τις άλλες ήδη γνωστές, να σχηματιστεί μια εικόνα πιστή, αν όχι ολοκληρωμένη, της διάρθρωσης του αρχαίου χώρου.

2. *Επιλεκτική ανασκαφή*, όπου κρίνεται σκόπιμο αυτή να γίνει. Οι σωστικές ανασκαφές σε καθημερινή βάση στην Κ. Αχαγιά (περιοχή Δύμης) μας βοήθησαν να πλησιάσουμε σε γενικές γραμμές την πολεοδομική συγκρότηση της αρχαίας πόλης επαληθεύοντας και την ιστορία της.

3. *Χρήση αεροφωτογραφιών και τηλεεικόνων* και για τον εντοπισμό αρχαίων εγκαταστάσεων, αλλά κυρίως στην αναζήτηση των οδών επικοινωνίας της Δύμης με την Ήλιδα, τις γειτονικές της Πάτρα και Φαρές και σ' ένα βαθμό με τη χώρα της. Οι αεροφωτογραφίες και τηλεεικόνες προσφέρουν πολλά και στη μελέτη των αρχαίων κτηματολογίων¹.

4. *Διεπιστημονικά.* Πέρα από τη συμμετοχή αρχαιολόγων και ιστορικών, σημαντική βοήθεια προσφέρουν οι γεωφυσικές έρευνες, για τον εντοπισμό των αρχαίων θέσεων, του καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Παπαμαρινόπουλου, οι οποίες εφαρμόζονται ήδη με επιτυχία στην περιοχή της αρχαίας Τριταίας, και οι γεωμορφολογικές παρατηρήσεις για την κατανόηση της ιστορικής γεωγρα-

φίας του χώρου από τον γεωμορφολόγο κ. R. Dalongeville του CNRS της Lyon.

5. *Διαχρονικά.* Αντιμετωπίζοντας το χώρο μέσα στον οποίο αναπτύσσεται ένας τόπος διαχρονικά, κατανοούμε και ερμηνεύουμε ορθότερα το ρόλο του μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, εκείνη ή την άλλη πορεία του².

Στη σημερινή ανακοίνωση θα αναφερθούμε στους αγροτικούς οικισμούς της χώρας της Δυμαίας, επιχειρώντας να διαγράψουμε συνολικά τα γενικά χαρακτηριστικά τους κατά εποχές σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο, τον τρόπο κατανομής τους καθώς και το είδος της εγκατάστασης, και θα εξετάσουμε αναλυτικότερα έναν από αυτούς, τον οικισμό του Πετροχωρίου.

ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ Δ. ΑΧΑΪΑΣ

Η Δ. Αχαΐα γεωμορφολογικά διαιρείται σε τέσσερις ζώνες:

α. την *κοιλιάδα του Πείρου*, μια εκτεταμένη επίπεδη επιφάνεια, που περιβάλλεται από βουνά και διαρρέεται από περισσότερους παραποτάμους του αριστερού ρου του Πείρου, έτσι ώστε να δημιουργ-

* Η παρούσα ανακοίνωση είναι προϊόν επεξεργασίας τμήματος ενός υλικού, που αφορά την οργάνωση του χώρου της δυτικής κοιλιάδας του Πείρου στην περιοχή Αχαΐας και συγκεντρώνεται από το 1985 από την υπογράφοσα και τον Θ. Ριζάκη. Η προκαταρκτική και γι' αυτό γενική παρουσίαση του θέματος εδώ εξηγεί και τη μη συνδημοσίευση χαρτών. Αυτοί θα δοθούν στον τόμο που θα εκδοθεί προσεχώς στη σειρά ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΚΕΡΑ/ΕΙΕ με τίτλο: Paysages d'Achaïe: le bassin du Peiros et la plaine occidentale. Τον Θ. Ριζάκη ευχαριστώ για την εμπιστοσύνη του και την πολύπλευρη συμβολή του στην προετοιμασία αυτής της εργασίας.

1. Ειδικά τα κτηματολόγια της Δυμαίας χώρας δημοσιεύονται από τον Θ. Ριζάκη στο *DHA* 16.1 (1990) 259-280.

2. Πρώτη ανακοίνωση της δουλειάς αυτής έγινε από κοινού με τον Θ. Ριζάκη στο Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Βερολίνο 1988, με τίτλο: Polis et chora: l'organisation de l'espace urbain et rural en Achaïe occidentale (1990) 551-552.

γείται η εντύπωση πολλών επαλλήλων επιμήκων υψιπέδων.

β. την *ορεινή ζώνη της Μώβρης και του Παναχαϊκού*.

γ. τη *δυτική πεδιάδα*, που εκτείνεται δυτικά από το επίπεδο της Δύμης, μέχρι τα βουνά του Αράξου. Εδώ εξαιτίας του χαμηλού επιπέδου της πεδιάδας τα νερά των χειμάρρων, μη βρίσκοντας διέξοδο προς τη θάλασσα, δημιουργούν έλη και λιμνοθάλασσες.

δ. την *παραθαλάσσια ζώνη*, στο βόρειο τμήμα της οποίας οι βόρειες κλιτίες του υψιπέδου πέφτουν απότομα προς τη θάλασσα (περιοχή Αλισσού), ενώ στα ΒΔ δημιουργούνται ομαλοί λοφίσκοι (περιοχή Λακκόπετρας).

Η συγκεκριμένη μορφολογία της Δ. Αχαΐας επηρέασε, όπως είναι φυσικό, την εγκατάσταση και την οργάνωση του χώρου κατά την αρχαιότητα.

Έτσι γενικά στη μυκηναϊκή εποχή οι άνθρωποι προτιμούν κυρίως τις στενές γλώσσες, που συνδέονται με τους ορεινούς όγκους της Μώβρης και του Παναχαϊκού, ή τις στρατηγικής σημασίας θέσεις. Αντίθετα στα ιστορικά χρόνια παρατηρείται μια μετακίνηση σε εδάφη περισσότερο πεδινά, ίσως γιατί σ' αυτή την εποχή επιτυγχάνεται μια ανακατανομή στην οργάνωση του χώρου με τη δημιουργία της πόλης. Δεν αποκλείονται βέβαια και οι ημιορεινές περιοχές.

ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΥΜΑΙΑΣ ΧΩΡΑΣ

Η πλούσια και μεγάλη Δυμαία χώρα εκτεινόταν στην πεδιάδα βόρεια του Λάρισου ποταμού και μέχρι τα υψίπεδα που δημιουργεί ο Πείρος και οι παραπόταμοί του στα ανατολικά. Η χώρα αυτή στους ιστορικούς χρόνους είχε κοινά σύνορα με την Ήλιδα στα δυτικά-νοτιοδυτικά και τις πόλεις της Τριταίας, Φαρών και Πάτρας στα ανατολικά και νότια³.

Στη θέση αυτή αναπτύσσεται η Δύμη, η δυτικότερη από τις πόλεις της Αχαϊκής δωδεκάπολης⁴ που παίζει πρωτεύοντα ρόλο στα μεγάλα γεγονότα τα οποία σημάδεψαν την πορεία της Β' Αχαϊκής Συμπολιτείας.

Στα όρια της Δυμαίας χώρας⁵ η παρουσία των Μυκηναίων μαρτυρείται⁶ από τον 15ο αιώνα, ίχνη δε εγκατάστασής τους διαπιστώνονται στη βόρεια και νότια άκρη των βουνών του Αράξου, στα υψίπεδα της κοιλάδας του Πείρου και κυρίως στις υπώρειες της Μώβρης.

Όσον αφορά την τυπολογία των οικισμών, αυ-

τοί αναπτύσσονται σε μεγάλους συνήθως επιμήκεις λόφους, επίπεδους στην κορυφή τους, φύσει οχυρούς, κοντά σε ποταμούς και αρκετά εύφορες ζώνες. Οι τάφοι τους χτίζονται σε γειτονικούς συνήθως λόφους, στρογγυλούς ή επιμήκεις, χαμηλότερους τις περισσότερες φορές από αυτούς των οικισμών.

Πρόκειται στην πλειοψηφία τους για αγροκτηνοτροφικούς οικισμούς.

Η περίπτωση του λόφου Βάρδια, στον Άραξο, λειτουργεί μάλλον σαν παρατηρητήριο ή προσωρινή εγκατάσταση.

Από τις διάφορες θέσεις, αναμφισβήτητα η γνωστή ως Τείχος των Δυμαίων⁷ είναι η σημαντικότερη, μία τειχισμένη κατά το Κυκλώπειο σύστημα ακρόπολη στη νοτιότερη άκρη των Μαύρων Βουνών, στον Άραξο. Η ιδιαίτερα στρατηγική και ασφαλής θέση της, η επιμελημένη και εντυπωσιακή κατασκευή του περιβόλου, πρέπει να έχουν άμεση σχέση με την κατοικία ενός άνακτος.

Οι μικρότεροι οικισμοί, που βρίσκονται κατά μήκος της κοιλάδας του Πείρου στις υπώρειες της Μώβρης, αλλά και του Παναχαϊκού, έχουν ίσως κάποια σχέση εξάρτησης από το Τείχος, ανάλογη πιθανότατα με την περίπτωση της Αργολίδας.

Τι συμβαίνει όμως μετά τα Μυκηναϊκά; Τα αρχαιολογικά λείψανα των σκοτεινών χρόνων στην περιοχή είναι απελπιστικά σπάνια, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί είτε στην έλλειψη συστηματικών ανασκαφών σήμερα, είτε σε μια δημογραφική παρακμή, που θα είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των περισσότερων γνωστών τότε οικισμών. Η περίοδος των σκοτεινών χρόνων είναι η εποχή που ωριμάζουν οι συνθήκες οι οποίες οδηγούν στη διαμόρφωση των πόλεων με την κλασική έννοια του όρου. Ο Στράβων⁸, για την περιοχή της Αχαΐας, αναφέρει το παράδειγμα τριών πόλεων, του Αιγίου, της Πάτρας και της Δύμης, που συνεπολίσθησαν από επτά ή οκτώ δήμους η πρώτη, επτά η δεύτερη και οκτώ η τρίτη. Συνήθως ένας δήμος-κώμη ανα-

3. Στράβων 8, 3.10-11.

4. Στράβων 8, 7.5.

5. Για την παλαιότερη ιστορία της περιοχής και τα θεωρητικά της προβλήματα, βλ. αυτόθι ανακοίνωση καθηγητή Μ. Σακελλαρίου.

6. Ευθ. Μαστροκόστα, Ανασκαφή του τείχους των Δυμαίων, *Prakti* 1962, 127-133/1963, 93-98/1964, 60-67/1965, 121-136, και *Έργον* 1962, 171-175/1963, 186-191/1965, 94-105.

7. Ό.π. σημ. 6.

8. Στράβων 8, 3.2.

πτύσσεται και επιβάλλεται στους γειτονικούς, όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση του Αιγίου. Δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο με τη Δύμη όπου, πάνω στο υψίπεδο που αναπτύσσεται η πόλη, λείπει εντελώς, όπως αποδεικνύεται καθημερινά με τις ανασκαφές, η παρουσία των σκοτεινών χρόνων. Άλλωστε και το όνομα Δύμη που δίνεται στην πόλη είναι νέο⁹ και δεν έχει σχέση με παλαιότερο οικισμό, που υπήρχε κατά χώραν.

Αυτό που μπορούμε να πούμε σήμερα είναι πως στη θέση της Δύμης δεν υπάρχει κόμη-δήμος αυτή την εποχή και ότι οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή του συγκεκριμένου υψιπέδου ήταν ίσως η θέση του, η έκτασή του κλπ.

Πρακτικά είναι δύσκολο να καθορίσουμε τη θέση των οκτώ δήμων-κωμών τις οποίες αναφέρει ο Στράβων στην περιοχή της Δυμαίας, αφού η παλαιότερη κεραμική, μετά τη μυκηναϊκή που περισυλλέξαμε κατά τις αυτοψίες, ανέρχεται σε κάποιες περιπτώσεις στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα¹⁰. Μόνο από το Τείχος των Δυμαίων μαρτυρείται¹¹ πρωτογεωμετρική κεραμική. Η έλλειψη πρωτογεωμετρικής κεραμικής από τις μυκηναϊκές θέσεις δημιουργεί την εντύπωση ότι αυτές εγκαταλείπονται στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής. Δεν αποκλείεται όμως και κάποιες από αυτές να υπήρξαν οι πηρήνες των δήμων που συνοίκησαν τη Δύμη.

Η μεγάλη ανάπτυξη της Δύμης και των οικισμών της χώρας της τοποθετείται στην ελληνιστική εποχή, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απουσιάζει η αρχαϊκή και κλασική περίοδος, γεγονός που αποδεικνύεται με λιγοστά, αλλά χαρακτηριστικά ευρήματα, τόσο μέσα στο άστυ όσο και στη χώρα. Στην εποχή της ακμής της Δύμης μια αλυσίδα οικισμών αναπτύσσεται στις υπώρειες του όρους Μώβρη, στα υψίπεδα κατά μήκος του Πείρου και των παραποτάμων του, αλλά και στους χαμηλούς λόφους της παραθαλάσσιας ζώνης. Για πρώτη φορά η οικιστική ανάπτυξη φθάνει και ξεπερνά εκείνη των μυκηναϊκών χρόνων, δεν είναι λίγες δε οι περιπτώσεις που οι νέοι οικισμοί βρίσκονται κοντά στις μυκηναϊκές θέσεις ή και πάνω σ' αυτές.

Η εγκατάσταση των οικισμών στις υπώρειες της Μώβρης, ή πάνω σε λοφίσκους και υψίπεδα στην παραθαλάσσια ζώνη και στην περιοχή του Πείρου και των παραποτάμων του, δείχνει την προτίμηση σε φύσει οχυρές θέσεις, που προσφέρονται κλιματολογικά και που εξασφαλίζουν από τα πεδινά τμήματα τη μεγαλύτερη δυνατή έκταση προς καλλιέργεια, αλλά και την άμεση γειτνίαση.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΑ ΖΩΝΗ

Σε μία μόνο περίπτωση, απ' όσο έδειξε η έρευνα, έχουμε οικισμό σε χαμηλό λοφίσκο, δίπλα στην εύφορη πεδιάδα του Αράξου. Το Τείχος δίπλα στον Λάρισσο δεν χρησιμοποιείται πια σαν οικισμός, αλλά σαν αμυντικό φρούριο στα σύνορα με τους Ηλείους. Παράλληλα, στη ΒΔ άκρη της πεδιάδας, στο Καραβοστάσι, χτίζεται αυτή την εποχή ένα δεύτερο μικρό φρούριο για να αντιμετωπίσει τη διαρκώς αυξανόμενη επιθετικότητα των Αιτωλών κατά τον 3ο αι. π.Χ.¹².

Καταλαβαίνει λοιπόν εύκολα κανείς γιατί δεν αναπτύσσονται οικισμοί σε μια περιοχή, που βρίσκεται στην πρώτη γραμμή άμυνας.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΑ ΥΨΙΠΕΔΑ ΤΗΣ ΚΟΙΛΑΔΑΣ ΤΟΥ ΠΕΙΡΟΥ

Τα ελληνιστικά λείψανα της περιοχής Άνω Αχαΐας είναι πολύ λίγο σημαντικά και αδικαιολόγητα ταυτίστηκαν με εκείνα της κόμης Τευθέα, που αναφέρει ο Στράβων¹³.

Σημαντικοί ελληνιστικοί οικισμοί εντοπίστηκαν στα υψίπεδα της Καμενίτσας και Αλισού και ακόμη σημαντικότεροι στην περιοχή των Λουσιικών. Εκτείνονται μεταξύ της κοίτης του Πείρου, του Παράπειρου και της Σερδινής και ανήκουν προφανώς στη χώρα της Ωλένου¹⁴, που ενσωματώθηκε σε εκείνη της Δύμης κατά τον 4ο αι. π.Χ.

Τέλος η ημιορεινή ζώνη της Μώβρης μας επιφύλαξε πολύ ενδιαφέροντες για τον πλούτο των ευρημάτων τους οικισμούς, έναν από τους οποίους, αυτόν του Πετροχωρίου, θα εξετάσουμε πιο κάτω.

Από την ποιότητα (λίθοι – κεραμίδες) και ποσότητα του οικοδομικού υλικού που υπάρχει κατά χώραν, μπορούμε να κάνουμε λόγο για εύρωστους και ακμαίους οικισμούς, παίρνοντας συγχρόνως υπόψη και τις πεδινές εκτάσεις που ελέγχουν και ασφαλώς καλλιεργούν.

9. Στράβων 8, 7.5.

10. Λεπτομερής κατάλογος θέσεων και χρονολόγησή τους δίνεται στον τόμο.

11. Ευθ. Μαστροκώστα, *Prakt* 1962, 130.

12. Για τα φρούρια και το αμυντικό σύστημα της χώρας της Δύμης βλ. στον τόμο.

13. Στράβων 8, 3.11, W. M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. III (London 1830) 157-158. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών* (Πάτρα 1959) 643.

14. Στράβων 8, 7.4.

ΑΓΡΟΙΚΙΕΣ

Σε μεμονωμένες μάλλον αγροικίες πρέπει να αποδώσουμε την παρουσία λιγοστής ελληνιστικής κεραμικής σε θέσεις δίπλα στη Δύμη και κοντά στην πεδιάδα του Αράξου. Είναι δύσκολο όμως να εντοπιστούν οι αγροικίες μόνες ή περισσότερες μαζί, που θα υπήρχαν ασφαλώς στη χώρα της Δύμης, πρώτον γιατί το πρόχειρο υλικό τους υποκύπτει εύκολα στη φθορά του χρόνου και δεύτερον γιατί οι διαρκείς καλλιέργειες και τα σύγχρονα αναπτυξιακά έργα εξαφανίζουν γρήγορα τα περιορισμένα ίχνη τους.

ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΙΕΡΑ

Στο βραχώδες, άγονο και άνυδρο νησίδιο του Αγ. Ιωάννη, από το ομώνυμο ξωκλήσι, μέσα στη λιμνοθάλασσα της Καλόγριας, δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογήσει κανείς την παρουσία οικισμού. Η καλής ποιότητας όμως κεραμική, οι λιθοσωροί και οι βαμμένες κεραμίδες, σε συνδυασμό με τη φύση της θέσης, μας επιτρέπουν ίσως να υποθέσουμε πως πρόκειται μάλλον για χώρο αγροτικού ελληνιστικού ιερού.

Για το αγροτικό ιερό της Δήμητρας στην περιοχή του Πετροχωρίου θα γίνει λόγος πιο κάτω σε σχέση με τον οικισμό.

Πώς ήταν οργανωμένη η καλλιεργήσιμη και κτηνοτροφική έκταση αυτών των οικισμών; Τι είδους οικονομικές και πολιτικές λειτουργίες αναπτύσσονταν στις αγροτικές εγκαταστάσεις, τι είδους σχέσεις εξάρτησης/ανεξαρτησίας υπήρχαν ανάμεσά τους και προς το άστυ; Μέσω ποιου οδικού δικτύου εξασφαλιζόταν η επικοινωνία στο εσωτερικό της Δυμαίας χώρας; Σ' αυτά τα ερωτήματα καλείται να απαντήσει η σύγχρονη έρευνα, παρόλο που για μερικά η απάντηση φαίνεται ήδη αβέβαιη.

Ίσως κάποια άλλα μπορέσουν να απαντηθούν, αν επιλεγούν οικισμοί-μονάδες και ανασκαφούν, ερευνηθούν και μελετηθούν εξονυχιστικά. Μία βαθύτερη γνωριμία του επιπέδου ανάπτυξης του οικισμού και οργάνωσης του χώρου του, των σχέσεων ανάμεσα στους καλλιεργητές της γης και τους πολίτες του άστεως θα μας επιτρέψει να εκτιμήσουμε σωστά το ρόλο του άστεως, τον προσανατολισμό στην εξέλιξή του, τις κοινωνικές και οικονομικές εκφράσεις του. Πάντως ο οικισμός ως αυθύπαρκτη μονάδα στη σχέση του με τους υπόλοιπους και κυρίως με το άστυ πρέπει, νομίζουμε, να εξετάζεται στα πλαίσια μιας οικονομίας στη βάση της αγροτι-

κοκτηνοτροφικής. Η ανάπτυξη και η δύναμη της Δύμης οφείλεται και στηρίζεται σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό στη βοήθεια, κατά κύριο λόγο οικονομική, που της δίνει η χώρα της.

Στα ρωμαϊκά χρόνια, άλλοι από τους οικισμούς αυτούς εξακολουθούν να υπάρχουν και άλλοι εγκαταλείπονται. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρούμε τη δημιουργία αγροικιών (villae) σε γειτονικές προς τους οικισμούς θέσεις, όπως στην περίπτωση του Πετροχωρίου ή στον Αγ. Γεώργιο στο Καλαμάκι. Γενικά η εικόνα της Δυμαίας χώρας προδίδει μία κατάσταση φθίνουσα. Μα και ο αστικός οικισμός της Δύμης γνωρίζει έντονη παρακμή, όπως φαίνεται από τις ανασκαφές.

Στην προσπάθεια των Ρωμαίων να εκμεταλλευτούν τα εύφορα εδάφη της Δυμαίας χώρας, πρέπει να αποδώσουμε μάλλον την οργάνωση των κτηματολογίων στην περιοχή. Ορισμένα ίχνη από αυτά διατηρήθηκαν, οπότε είναι δυνατή και η αποκρυπτογράφησή τους με τη χρήση αεροφωτογραφιών και τηλεεικόνων. Παράλληλα οι ευημερούσες αγροικίες δίπλα στους φθίνοντες οικισμούς γίνονται η σφραγίδα των εκπροσώπων της νέας ηγετικής τάξης και προβάλλουν κατά κάποιον τρόπο σαν το αποτέλεσμα καταρχήν του εκρωμαϊσμού της οικονομικής ζωής της επαρχίας.

Η παρουσία της ρωμαϊκής αγροικίας υποδηλώνει τη διείδυση των ρωμαϊκών μορφών οργάνωσης στην ύπαιθρο χώρα. Είναι ο νέος φορέας εκμετάλλευσης της γης και το κτηματολόγιο η νέα μορφή οργάνωσής της. Η εμφάνιση όμως των νέων αυτών στοιχείων σημαίνει και εκ βάθρων αλλαγή των οικονομικών όρων και κανόνων, που ισχύουν μέχρι αυτή τη στιγμή στην ύπαιθρο;

ΠΕΤΡΟΧΩΡΙΟ

Το Πετροχώριο, ένας από τους οικισμούς της ημιορεινής ζώνης της Μώβρης, που αξίζει, νομίζουμε, να εξεταστεί ιδιαίτερα, βρίσκεται στις νότιες, νοτιοδυτικές πλαγιές του λόφου του Προφ. Ηλία. Ο λόφος περιβάλλεται δυτικά και ανατολικά από βαθιές κοιλάδες. Στα νότια υψώνονται οι βουνοκορφές της Μώβρης.

Ο οικισμός, όπως δείχνουν τα πρωτοκορινθιακά όστρακα που συλλέξαμε κατά χώραν, κατοικήθηκε πολύ πριν από την ελληνιστική περίοδο και ίσως μία ανασκαφή να μας έδινε και στρώματα αρχαιότερης κατοίκησης. Σήμερα στη θέση του οικισμού δεν βλέπουμε παρά ελάχιστα ίχνη τοίχων στη βορειο-

Εικόνα 1.

δυτική πλευρά, λίθους και θραύσματα κεραμίδων διάσπαρτα και πολλά όστρακα κεραμικής όλων των ειδών, αμφορέων, πρόχων, πίθων, πινακίων, λυχναρίων, κανθάρων, σκύφων κλπ. (εικ. 1).

Το νεκροταφείο του οικισμού βρίσκεται στα νότια του λόφου στην κοιλάδα, δεξιά και αριστερά ενός αγροτικού δρόμου. Η πρόσφατη σχετικά διαπλάτυνσή του, αλλά και οι καλλιέργειες των γειτονικών αγρών αποκάλυψαν έναν σημαντικό αριθμό κιβωτιόσχημων τάφων, καταστραμμένων ήδη από τις καλλιέργειες. Από την κεραμική τους, μπορούμε να χρονολογήσουμε σίγουρα από τον 3ο αι. π.Χ.

Με τον οικισμό συνδέεται ένα αγροτικό ιερό της Δήμητρας, από όπου προέρχεται ο ιερός Νόμος της Δήμητρας¹⁵ του 3ου αι. π.Χ., που αναφέρεται στην απαγόρευση του πλούτου των γυναικών κατά τη Λατρεία της Θεάς· φυλάσσεται στο Μουσείο της Πάτρας με αρ. ευρ. 149. Στην πρώτη της δημοσίευση¹⁶ αναφέρεται ως τόπος εύρεσής της το χωρίον Δραγάνον (σλάβικη ονομασία του Πετροχωρίου). Τη θέση του ιερού¹⁷ τοποθετούμε στα δυτικά πρηνή ενός λόφου (δυτικά του οικισμού), ο οποίος φέρει το μικροτοπωνύμιο Κουπούλια (= μικρό κουπάκι) από τα εκατοντάδες μικρά αγγεία (πιθανότατα μικύλα) που έβρισκαν μέχρι πρόσφατα οι χωρικοί στους αγρούς τους κατά την καλλιέργειά τους¹⁸. Ο σίγουρος όμως εντοπισμός του θα μπορούσε να γίνει μόνο μετά από ανασκαφή ή μετά από γεωφυσική έρευνα.

Στη ρωμαϊκή περίοδο η οργάνωση του χώρου

αλλάζει· βόρεια του λόφου του Προφ. Ηλία, στην πεδιάδα και στη θέση Παλιόβρυση, εντοπίζονται λείψανα εγκατάστασης πρώιμης και ύστερης ρωμαϊκής εποχής. Πρόκειται για τμήμα τοίχου με κουρασάνι, υπόκαυστα από λουτρά, λιθωσρούς στα όρια των αγρών, κεραμίδες και άφθονα όστρακα. Ο Κ. Τριανταφύλλου¹⁹ αναφέρει την παρουσία «ψηφίων μωσαϊκών εις τους αγρούς», χωρίς να παραθέτει περισσότερα τοπογραφικά στοιχεία. Με την αυτοψία μας διαπιστώθηκε ότι ο τόπος προέλευσης των ψηφιδωτών είναι η τοποθεσία Παλιόβρυση.

Η ποιότητα της κεραμικής και του οικοδομικού υλικού καθώς και η παρουσία φτωχών μεν αλλά εντελώς χαρακτηριστικών στοιχείων από ρωμαϊκό βαλανείο συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι πρόκει-

15. A. Rizakis, *Inscriptions grecques et latines des cités achéennes*, vol. II, όπου όλη η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία (υπό έκδοση στη σειρά ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΚΕΡΑ/ΕΙΕ).

16. Α. Χατζής, *AEphem* 1908, 96 «εύρεθη δ' ως έβεβαίωσεν ό εύρων 'Ηλίας 'Αναστασόπουλος, μεμονωμένος εν τινι άγρῳ πλησίον του χωρίου Δραγάνου κειμένου δύο ώρας σχεδόν προς ΝΑ της Κάτω 'Αχαΐας του δήμου Δύμης».

17. Για τη θέση των Θεσμοφορίων ιερών της Δήμητρας έξω από την πόλη στις πλαγιές των λόφων και πολλές φορές στην πλαγιά της ακρόπολης, βλ. διεξοδική ανάπτυξη στο: Δάφφα-Νικονάνου, *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και Κοροπλαστικά αναθήματα* (Βόλος 1973) 42-47.

18. Δάφφα-Νικονάνου, *ό.π.* 38.

19. Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.* 156.

ται πιθανότατα για ρωμαϊκή αγροικία. Την άποψη αυτή στηρίζει και η εύρεση πριν από τριάντα περίπου χρόνια επιτύμβιας στήλης με λατινική επιγραφή, που αναφέρεται σε ρωμαίο παλαίμαχο στρατιώτη (veteranus).

Στην ίδια θέση και γύρω από τα ορατά ακόμη λείψανα μικρής εκκλησίας, γνωστής με το όνομα της Αγ. Παρασκευής, υπάρχουν διάσπαρτες κεραμίδες από κεραμοσκεπείς τάφους και κοινή κεραμική παλαιοχριστιανικής εποχής.

Στη βόρεια πλευρά του λόφου, όπου στα δυτικά του η θέση Κουπούλια, βρήκαμε κεραμική χαρακτηριστική της μεταβυζαντινής περιόδου. Η τοποθεσία διατηρεί το τοπωνύμιο Παλιοχώρι — παλιό χωριό. Φαίνεται πως στην εποχή της Τουρκοκρατίας τουλάχιστον, αν όχι και νωρίτερα, ο οικισμός εγκαθίσταται στο σημείο αυτό, που προσφέρεται για κάποιους ίσως λόγους περισσότερο.

Ο Pouqueville²⁰ μνημονεύει ότι στα ΝΑ του

Δραγάνου βρήκε το μοναστήρι της Μαρίτσας. Σήμερα μας φαίνεται πολύ πιθανό ο Γάλλος περιηγητής να περπάτησε τον ίδιο εκείνο αρχαίο δρόμο, στις άκρες του οποίου είχαν ανοιχτεί οι τάφοι του ελληνιστικού οικισμού.

Η περίπτωση του Πετροχωρίου δεν είναι η μοναδική. Υπάρχουν και άλλοι, ίσως ακόμη πιο ενδιαφέροντες οικισμοί, όπως αυτός της περιοχής των Σουδεναίικων δίπλα στη Σερδινή, που έχει σχέση πιθανόν με μία από τις κόμης της Ωλένου, τις Ευρυτεινές του Στράβωνα, ή ακόμη αυτόν στο υψίπεδο της Καμενίτσας, δίπλα στον Πείρο, που η θέση του συνηγορεί υπέρ της δεύτερης κόμης της Ωλένου, των Πειρών.

ΜΑΡΙΑ ΛΑΚΑΚΗ

20. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Crèce*, liv. XII, chap. IV (Paris) 381.

RÉSUMÉ

L'HABITAT RURAL DE DYMAIA CHORA: LE CAS DE PETROCHORION

Le village antique, découvert dans le secteur de Petrochorion, était établi sur les versants Sud, Sud-Ouest de la butte de Profitis Elias, délimité à l'Ouest et à l'Est par des vallées profondes. Le site était occupé bien avant l'époque hellénistique, comme le montrent les tessons protocorinthiens, recueillis sur place; la nécropole hellénistique se trouve au Sud de la colline, sur les deux côtés d'une route carrossable. Le village en question est lié avec un sanctuaire agraire de Déméter, situé sur les versants ouest d'une colline au Sud-Ouest du village actuel de Petrochorion.

A l'époque romaine l'habitat hellénistique semble être abandonnée; une villa romaine semble être installée sur les pentes nord de la même colline un peu plus tard sous l'Empire (restes des murs en briques, d'hypocaustes etc.). Un épitaphe latin, trouvé à proximité, qui appartient à un vétéran indique qu'il y a eu ici une installation de colons romains. Enfin des restes d'un habitat paléochretien se trouvent au lieu-dit "Paléochori", vers l'intérieur. A partir de cette période et pendant le moyen âge il n'y a plus des traces d'habitation dans le secteur.

Η ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ

Ο Πausanίας εις τα Αchaϊκά του παρέλαβεν από το στόμα των «εξηγητών» Πατρώων της εποχής του και καταγράφει την αρχαία παράδοση κατά την οποίαν η πόλις των Πατρών συνωκίσθη από τρεις αρχικούς δήμους επωνύμους, την Αρόην, Ἄνθειαν και Μεσάτιδα. Ο Στράβων ὡστόσο καθορίζει ὅτι η πόλις συνεκροτήθη ἀπὸ ἐπτὰ (δήμους, οικισμούς), τους οποίους ὁμως δεν κατονομάζει. Ἔργον μας εἶναι να εντοπίσωμεν και να γνωρίσωμεν αὐτούς τους προϊστορικούς αρχικούς οικισμούς των Πατρών, των οποίων βρίσκονται ἐκάστοτε κατάλοιπα, ιδίως νεκροταφεία.

Ἡ ιστορική τῶρα παράδοσις, οἱ συγγραφεῖς δηλαδή που κατὰ διαστήματα ησχολήθησαν με το παρελθόν των Πατρών, την ἀνωτέρω Αρόην ἀνεζήτησαν εις την ἀκρόπολιν των Πατρών, το σημερινόν κάστρο. Το φρούριον αὐτό διατηρεῖται, τα περισσότερα τείχη του εἶναι ὄρθια και ἐμφανίζουν ἐνώπιόν μας μεσαιωνικούς, ἐνετικούς και τουρκικούς χρόνους, συστηματικά, ὁμως, ἀνασκαφαί του ἐσωτερικοῦ του κάστρου δεν ἔχουν γίνει ποτέ, ἀνευρέθησαν, ὁμως, κατὰ καιρούς και συνελέγησαν ἀρχαιοτήτες. Μία μόνον τομή ἐγένετο το 1950 ἀπὸ τον ἀρχαιολόγον Πέτρον Στεργιανόπουλον εις βάθος 10 μ. και κατέδειξεν το πλούσιον ἐνδιαφέρον του τόπου, ἀφού ἀπηντήθησαν υπολείμματα πολλῶν ἐποχῶν, μέχρι και ἀρχαιότητος. Το ἐσωτερικόν αὐτοῦ του κάστρου γνωρίζομεν ὅτι κατωκήθη και εἶχον οἰκοδομηθεῖ οἰκίαι, η ἐπιχωμάτωσις συνεπῶς σήμερον εἶναι μεγάλη. Ἐκ παραλλήλου εις το Β κυρίως τείχος ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ, ὡς οἰκοδομικόν μάλιστα ὑλικόν, και σώζονται σπόνδυλοι κι ἄλλα μέλη προφανῶς τῶν ναῶν της ἀναμφισβητήτως ἐκεῖ ἀρχαίας αὐτῆς ἀκροπόλεως των Πατρών.

Εἶχεν, ὁμως, και μυκηναϊκὴν ζωὴν ο χώρος, ἦτο η ἀρχαιοτάτη Αρόη; Μόνον θετικόν στοιχείον ἀνευρέθη τελευταίως εις το κέντρον της ἀνω πόλεως Πατρών, κατὰ ἐσκαφὴν θεμελιώσεως οικήματος, ἐπὶ της οδοῦ Παλ. Πατρῶν Γερμανοῦ ἀρ. 134 παρά την διασταύρωσίν της με την οδὸ Αγ. Δημητρίου, ὅπου ἀνευρέθησαν πέντε μυκηναϊκοὶ τάφοι με σκελετόν, ἀγγεία, ἐγχειρίδια χαλκὰ — τα ἀγγεία, 23 τον ἀριθμόν, και ἀποκαταστάθησαν — (βλ. τον Ι. Α. Παπαποστόλου εις *ADelt* 33, 1978 Β1, 79-80). Ὡστε εις την γειτονικὴν ἀκρόπολιν ἢ περὶ αὐτὴν δυνάμεθα ἐκ του ἀσφαλούς πλέον να ἀναζητήσωμεν ἕναν ὑστερομυκηναϊκόν οικισμόν, ἴσως, ὅπως προσδοκᾶται, την Αρόην.

Ἄλλα αὐτά, τα οποία τόσο σύντομα ἐξέθεσα, καταδεικνύουν την ἀνάγκην πλέον ἀρχαιολογικῆς ἐξετάσεως, ἀποκαλύψεως και ἀποκαταστάσεως του σημερινοῦ κάστρου των Πατρῶν και της περιοχῆς του. Να μη μας διαφεύγει ὅτι ἐκεῖ ἐυρέθη προ 100 και πλέον ἐτῶν ο χαλκὸς Μαρσύας, το σπουδαιότερον χάλκινον ἀγαλμα του Βρετανικοῦ Μουσείου του Λονδίνου. Με τα σημερινὰ τεχνικά μέσα και τον ἐξοπλισμόν της χώρας εις ἀρχαιολόγους ἐπιστήμονας, τούτο εἶναι κατορθωτόν με περισσοτέραν ευκολίαν, ὅση δεν ὑπῆρχε ἄλλοτε, και η πόλις των Πατρῶν δικαιούται αὐτῆς της σημαντικῆς δι' αὐτὴν (και την κίνησίν της ἀκόμη) μεταχειρίσεως, η οποία πράγματι πολὺ καθυστέρησεν. Ἀπλὴν κατὰδειξιν του καθήκοντος αὐτοῦ της γενεᾶς μας ἀποτελεῖ η παρούσα, πρακτικὴ ἀπλῶς, πραγματιστικὴ εἰσήγησις μας.

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΕΩΝ*

Η αρχαία Αχαΐα ανάμεσα στα ποτάμια Λάρισσα και Σύθα, σύνορα με την Ηλεία και τη Σικυωνία αντίστοιχα¹, περιλάμβανε δώδεκα μεγάλες πόλεις, με τον δικό της ζωτικό χώρο η καθεμιά, χώρο στον οποίο κυριαρχούσε και χάρη στον οποίο επιβίωνε². Η Πάτρα, μια από αυτές, αρχίζει να παίζει σημαντικό ρόλο από το 280 π.Χ. και μετά, όταν πρωτοστατεί στην ίδρυση της Νέας Αχαϊκής Συμπολιτείας μαζί με τις πόλεις της Δυτικής Αχαΐας Δύμη, Φαρές και Τριταΐα³, που παίρνουν τις πρωτοβουλίες από την Ελίκη και το Αίγιο της Ανατολικής Αχαΐας⁴.

Η Χώρα της Πάτρας, με βάση τη φυσική γεωγραφική διαίρεση της Αχαΐας, αποτελείται από μια επιμήκη παραλιακή πεδιάδα, ανάμεσα στον Ψαθόπυργο και τα Τσουκαλείκα (σχ. 1). Προς Β, Α και Ν περιβάλλεται από τη Ζήρεια και χαμηλά πρόβουνα του Παναχαϊκού⁵ και προς Δ βρέχεται από τον Πατραϊκό Κόλπο.

Οι ζώνες επιρροής των πόλεων, της Πάτρας συμπεριλαμβανομένης, πρέπει να είχαν διαμορφωθεί κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, όπως συμπεραίνουμε από τα εξής:

1. 12 πόλεις υπήρχαν ήδη επί Ιώνων⁶. Η περιοχή της Πάτρας δεν μνημονεύεται πάντα ανάμεσα σ' αυτές, αλλά η ίδρυσή της συνδέεται με την άφιξη των Αχαιών της Σπάρτης⁷, που βρήκαν στην περιοχή τρεις ακμαίες ιωνικές πολίχνες, την Αρόη, την Άνθεια και τη Μεσάτιδα⁸. Ο Πausanias λέει ότι οι 12 πόλεις της Αχαΐας ήταν οι γνωστές στο Πανελλήνιο, αφήνοντας να εννοηθεί ότι πρέπει να υπήρχαν και άλλες. Μια σειρά μυκηναϊκών νεκροταφείων και εγκαταστάσεων στην περιοχή, που θα δούμε παρακάτω, αποδεικνύουν την κατοίκηση της περιοχής από τους Ίωνες. Προφανώς η ισχύς της Πατραϊκής σε σχέση με τα άλλα ιωνικά κέντρα ήταν περιορισμένη, αλλά την περίοδο αυτή πρέπει να είχε αρχίσει η διαφοροποίηση των περιοχών της, που οριστικοποιήθηκε με την άφιξη των Αχαιών, όταν καθορίστηκαν τα ακριβή σύνορα μεταξύ τους⁹.

2. Στην Πατραϊκή έχουν βρεθεί μυκηναϊκές θέσεις στις παρυφές της πεδιάδας, τρόπος ανάπτυξης

των μυκηναϊκών οικισμών γνωστός και από αλλού¹⁰, δηλ. σε χαμηλά υψώματα γύρω από τις προς εκμετάλλευση πεδιάδες. Εδώ οι θέσεις αυτές αναπτύσσονται πάνω στα φυσικά γεωγραφικά όρια της χώρας των Πατρέων. Ξεκινώντας από Β τέτοιες θέσεις έχουν εντοπιστεί στο Δρέπανο¹¹, τα Άνω Συ-

* Η παρούσα ανακοίνωση αφιερώνεται στη μνήμη ενός φίλου, συνάδελφου και Αχαιού, που χάθηκε πρόσφατα από κοντά μας, του Περικλή Κουραχάνη.

1. Paus. VII, 17, 5 και VII, 27, 12.

2. Paus. VII, 6, 1 και N. Παπαχατζής, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά* (Αθήνα 1980) 45, σημ. 3.

3. Πολύβ. 2, 41 και Στρ. 8, 384.

4. Paus. VII, 24, 5 και VII, 7, 2.

5. Τα σημαντικότερα είναι: Προφ. Ηλίας, Πυργάκι, Μπουραζάνι, Γούπατα, Καρακαϊδόνι, Κούκουρα, Βόλα και Σταυρός.

6. Ηρόδ. 1, 145 και Paus. VII, 6, 1.

7. Paus. VII, 6, 2.

8. Paus. VII, 18, 2-4.

9. Οι Αχαιοί μετά την εκδίωξή τους από τη Λακωνία και την Αργολίδα από τους Δωριείς έφτασαν στην από αυτούς ονομασθείσα Αχαΐα απ' όπου εκδίωξαν με τη σειρά τους τους Ίωνες, οι οποίοι μετανάστευσαν αρχικά στην Αττική και από εκεί στην Ιωνία. Η χρονολόγηση των μετακινήσεων αυτών δεν έχει οριστικά καθιερωθεί. Η πιο σοβαρή προσέγγιση στο πρόβλημα έχει γίνει από τον καθηγητή κ. Μιχ. Σακελλαρίου στο κεφάλαιο «Δωριείς και Ίωνες στην Πελοπόννησο», *I.E.E.*, τ. Β', σ. 18 κ.ε.

Τελευταία ο Κι. Kilian (Ιστορική εξέλιξη της Πελοποννήσου κατά τα τέλη της Μυκηναϊκής Εποχής, Σύγκριση των ανασκαφών στην Αργολίδα με την Ήλιδα και Αχαΐαν, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8/1, *Πρακτ. Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* [Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980] 157) αμφισβητεί τις μετακινήσεις αυτές και αντίθετα στηριζόμενος στην κεραμική βλέπει μια επίδραση της ΒΔ Πελ./σου στην Αργολίδα.

10. Κι. Kilian, *ό.π.* 156. Το ίδιο φαινόμενο στην Αργολίδα.

11. Στη θέση «Ακάρνες» ο Νεράντζουλης έδειξε στη S. Benton YE I όστρακα (*BSA* 32, 1931-32, 238, και *OpAth* 5, 1965, 100). Βλ. ακόμη σχετ. Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, στη σειρά *Studies in Mediterranean Archaeology*, LV: I (Göteborg 1979) 28. Επειδή ο Θαν. Παπαδόπουλος έχει συγκεντρώσει στο βιβλίο του όλη τη βιβλιογραφία για τις μυκηναϊκές θέσεις, αυτή δεν επαναλαμβάνεται εδώ, αλλά προστίθεται μόνον η νεότερη. Στις θέσεις αυτές αναφέρονται επίσης ο Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών* (Πάτραι 1980) στα οικεία λήμματα, και ο Ν. Παπαχατζής, *ό.π.*

χαινά, τη Βούντενη (σημ. Σκίοεσσα), το Μπάλα¹², την Πάτρα¹³, το Γηροκομειό¹⁴, την Αρόη¹⁵, την Αχάια-Κλάους¹⁶, τη Μυγδαλιά του Πετρωτού¹⁷, την Κρήνη¹⁸, την Άνω Καλλιθέα¹⁹, τη Θέα²⁰, το Μονοδέντρι², τα Βραχνείκα²² και τα Τσουκαλείκα²³. Ανασκαφές σε εξέλιξη προσφέρουν πολλά νέα στοιχεία για την περίοδο αυτή και μια πρωιμότερη εγκατάσταση των Μυκηναίων στην περιοχή φαίνεται σίγουρη μέχρι στιγμής²⁴.

3. Και στην Κεφαλλονιά η γνωστή διαίρεση του νησιού σε τέσσερα κράτη, φαίνεται να στηρίζεται σε προϋπάρχουσα διαίρεση από τη μυκηναϊκή περίοδο²⁵.

Μέσα στην περιοχή αυτή αναπτύσσεται ένα μεγάλο πολιτικό, διοικητικό, οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο, η Πάτρα, γύρω από την οποία οργανώνονται μικρότερες πόλεις και οικισμοί εξαρτημένοι από αυτήν. Από τις πηγές αναφέρονται οι παρακάτω πολίχνες: Αρόη, Μεσάτις, Άνθεια, Άρβα, Βολίνη, Αργυρά και Πάνορμος. Με τη μυκηναϊκή περίοδο σχετίζονται μόνον οι τρεις πρώτες, χαρακτηριζόμενες ως ιωνικές, τις οποίες βρήκαν οι Αχαιοί²⁶. Ο Πατρεύς, Αχαιός από τη Λακωνία, απαγόρευσε στους Αχαιούς του να εγκατασταθούν στην Άνθεια και τη Μεσάτιδα. Έχτισε δε μια νέα πόλη, την περιέβαλε με τείχος, ενσωμάτωσε σ' αυτήν την Αρόη και τους υποχρέωσε να κατοικήσουν εδώ²⁷, μετονομάζοντας την Αρόη σε Πάτραι. Όστε η Αρόη μπορεί να τοποθετηθεί είτε στη θέση του σημερινού κάστρου, όπου η μυκηναϊκή ακρόπολη της Πάτρας, είτε στα ΝΑ αυτού, ανάμεσα στη σημερινή Αρόη και το Γηροκομειό, όπου έχουν εντοπιστεί, ήδη από την εποχή του Κυπαρίσση, μια σειρά μυκηναϊκών νεκροταφείων. Μυκηναϊκό νεκροταφείο έχει βρεθεί και κοντά στο κάστρο, δηλ. στο αρχαίο Ωδείο, και σε τρία οικόπεδα της οδού Γερμανού.

Την Άνθεια ο Κυπαρίσσης ταύτιζε με το χώρο του σημερινού εργοστασίου της Αχάια-Κλάους στο

ρης (ADelt 16, 1960, Χρον. 137). Ένα τρίτο αναφέρεται στο Μπάλα (Ν. Παπαχατζής, *ό.π.* 81). Δεν είναι γνωστό όμως αν πρόκειται για το νεκροταφείο της Αγραπιδιάς ή ξεχωριστό. Ελπίζουμε ότι τα προβλήματα αυτά θα λυθούν από τον Προϊστάμενο της ΣΤ' Εφορείας Προϊστ. και Κλασ. Αρχ/των Πατρών κ. Λάζ. Κολώνα που έχει αναλάβει τη συστηματική ανασκαφή και διερεύνηση του χώρου.

13. Από το αρχαίο Ωδείο προέρχεται μεγάλος μυκην. αμφορέας, αρ. ευρ. 625 (Th. Papadopoulos, *ό.π.* 28). Μυκηναϊκό νεκροταφείο με θαλαμοειδείς τάφους ανασκάφηκε στην οδό Γερμανού 134 (ADelt 33, 1978, Β' I, 79-80) και Γερμανού 142 και Βότσαρη (ADelt 36, 1981, Χρον. 160) και Γερμανού 136 (1985) αδημοσίευτο ακόμη.

14. Θέση «Βάκρου», Th. Papadopoulos, *ό.π.* 28.

15. Th. Papadopoulos, *ό.π.* 26. Πρόσφατες αδημοσίευτες ανασκαφές στην περιοχή, στη θέση «Παγώνα» έφεραν στο φως λείψανα μυκην. οικισμού.

16. Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27.

17. Πρόσφατη ανασκαφή του 1989 έφερε στο φως μυκην. θολωτό τάφο, διαμ. 3 μ. και σωζόμ. ύψ. 3 μ., που ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΒ ως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Τα ευρήματα της ανασκαφής δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί, ώστε να έχουμε ακριβέστερη χρονολόγηση. Ο τάφος βρίσκεται στη θέση «Γούπατα» στη δυτ. πλαγιά του λόφου Μυγδαλιά, στην κορυφή του οποίου εντοπίστηκε μυκηναϊκή ακρόπολη.

18. Στην περιοχή υπάρχουν δύο ανεσκαμμένα νεκροταφεία στις θέσεις «Δριμαλείκα» ή «Ζωιτάδα» και «Μελιγγρού» (Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27-28, *AREpLondon* 1981-82, 27, και *BCH* 106, 11, 1982, 555). Το τρίτο εντοπίστηκε πρόσφατα από το φύλακα Αρχ/των Γ. Μητρόπουλο στο κτήμα των Ανδρ. και Αντ. Κουνάβη στην περιοχή της «Ζωιτάδας», αλλά μακριά από το πρώτο.

19. Θέση «Ραμπαντάνια» ή «Σπέντζιες», Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27. *Prakt* 1978, 122-124, *Prakt* 1980, 106-110 και *Prakt* 1981, Α', 184. Πρόσφατα ο Παπαδόπουλος άρχισε την ανασκαφή ενός δεύτερου νεκροταφείου στη θέση «Λαγανιδιά».

20. Μαζί με το νεκροταφείο της Θέας αναφέρεται συχνά και το νεκροταφείο του Παυλόκαστρου (Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27). Πιστεύω ότι πρόκειται μόνον για το νεκροταφείο της Θέας και η σύγχυση προέρχεται από τον Κυπαρίσση (*Prakt* 1934, 115), όπου άλλοτε ομιλεί για το νεκροταφείο των Τσαπλανέικων (παλιά ονομασία της Θέας) και άλλοτε του Παυλόκαστρου, γιατί το τελευταίο, που βρίσκεται δίπλα στη Θέα, ήταν πιο γνωστό. Στη θέση «Ροδίτσα» της Θέας ανασκάφηκαν και δύο υπομυκηναϊκοί κιβωτιόσχημοι τάφοι (ADelt 29, 1973-74, Χρον. 382).

21. Θέση «Στενωσιά», *Prakt* 1977, Β' (1980), 485-490.

22. Στη θέση Άγ. Παντελεήμων στον αγρό Τσιλίδα. Ο Παπαδόπουλος, *ό.π.* 26, υποψιάζεται μυκηναϊκή εγκατάσταση στη θέση «Μελίσσια-Δρέσθαινα».

23. Th. Papadopoulos, *ό.π.* 26.

24. Πολλά στοιχεία πρέπει να προσφέρουν οι ανασκαφές του Λ. Κολώνα στη Βούντενη, του Θ. Παπαδόπουλου στην Καλλιθέα και Αχάια-Κλάους, της Λ. Παπάζογλου στην Κρήνη και τα Αγιοβλασίτικα της Αχαγιάς και του υπογράφοντος στο Πετρωτό και τη Χαλανδρίτσα. Ακόμη της Μ. Σταυροπούλου και της Μ. Κωτσάκη στην «Παγώνα» της Αρόης.

25. Π. Γ. Καλλιγιάς, Η μυκηναϊκή Κρήνη της Κεφαλλονιάς, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 1, 1981, 80.

26. Πaus. VII, 18, 2-5.

27. Πaus. VII, 18, 5-6.

12. Επικρατεί κάποια σύγχυση για τα νεκροταφεία της περιοχής, που οφείλεται στο γεγονός ότι άλλοτε αποδίδονται στη μια θέση και άλλοτε στην άλλη. Ακόμη στην έλλειψη τοπογραφικών σχεδίων των ανασκαφών. Το νεκροταφείο της «Αγραπιδιάς» π.χ. που αποδίδεται στα Άνω Συχαινά (Th. Papadopoulos, *ό.π.* 26) ανήκει στα διοικητικά όρια της Βούντενης (σήμερα Σκίοεσσα), πάνω στο λόφο Ασπρόχωμα. Η περιοχή αναφέρεται και ως «Ξηρόλακκος» και «Λιαπέικα». Άλλο ένα νεκροταφείο δυτ. των Άνω Συχαινών εντόπισε αλλά δεν ανέσκαψε ο Νικ. Γιαλού-

Πετρωτό²⁸, όπου είχε ανασκάψει τμήμα μυκηναϊκού νεκροταφείου. Τη Μεσάτιδα, δεχόμενος την ερμηνεία του Πausανία ως ευρισκόμενης ανάμεσα στις δύο άλλες, τοποθετούσε στη Σαμακιά, ανάμεσα στη σημερινή Αρόη και το Γηροκομείο, όπου είχε εντοπίσει μεγάλο μυκηναϊκό νεκροταφείο²⁹, αποδεχόμενος και την αυθαίρετη παρετυμολογία της λέξης Σαμακιά, που είχε προτείνει ο Στ. Θωμόπουλος³⁰, ότι προέρχεται από τη Μεσάτιδα κατά μετάθεση των γραμμάτων. Η λέξη Σαμακιά, όμως, έχει αποδειχθεί ότι προέρχεται από ομώνυμο φυτό, είδος καλαμιού, και είναι κοινό τοπωνύμιο στον ελληνικό χώρο³¹. Εξάλλου δεν μπορούμε να θεωρήσουμε σωστή την άποψή του και για άλλο λόγο, διότι θα είχαμε τρία ισχυρά κέντρα, την Αρόη, τη Μεσάτιδα και την Άνθεια, το ένα δίπλα στο άλλο, ενώ λογικότερο φαίνεται να ήταν απομακρυσμένα και να ελέγχανε μικρότερες περιοχές.

Για την αναζήτηση και τον εντοπισμό της Άνθειας και της Μεσάτιδος θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τα εξής: α) θα πρέπει να είναι παλαιότερα της άφιξης των Αχαιών, που τοποθετείται μετά την κάθοδο των Δωριέων³². Άρα η κεραμική θα πρέπει να είναι παλαιότερη της υπομυκηναϊκής ή της πρωτογεωμετρικής περιόδου. β) Τα δύο αυτά κέντρα πρέπει να ήταν οχυρωμένα. γ) Και τα δύο εξακολουθούν να υπάρχουν το 279 π.Χ., όταν μετά τον Γαλατικό πόλεμο κατέφυγαν σ' αυτά οι Πατρινοί, αλλά και ως την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Πάτρας, όταν ο Αύγουστος συγκέντρωσε πάλι πίσω τον διασκορπισμένο πληθυσμό της³³. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε την αντιφατικότητα των λόγων του Πausανία, όταν στην αρχή λέει ότι οι Αχαιοί εκδιώξαν τους Ίωνες και δεν εγκαταστάθηκαν στις έρημες πλέον πολίχνες Άνθεια και Μεσάτιδα³⁴ και παρακάτω τις δείχνει να υπάρχουν ως το 279 π.Χ. και τουλάχιστον ως την ίδρυση της Πάτρας³⁵. δ) Από τα ονόματα, μόνον η Μεσάτις δείχνει να υποκρύπτει κάποια τοπογραφική ένδειξη. Πράγματι η λέξη σημαίνει την ευρισκόμενη στο μέσον. Στο μέσον, όμως, των δύο πολιχνών, όπως δέχεται ο Πausανίας³⁶, στο μέσον δύο άλλων πολιχνών ή στο μέσον δύο τόπων; Π.χ. ανάμεσα στην Πατραϊκή και τη Φαραία; Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα είναι δύσκολο να καταλήξουμε κάπου οριστικά.

Η ερμηνεία των ονομάτων των δύο άλλων πολιχνών είναι δύσκολη. Τοπογραφική ένδειξη δεν φαίνεται να υποκρύπτουν. Ετυμολογικά η Άνθεια πρέπει να είναι ο τόπος που ανθίζει, που ακμάζει. Η Αρόη προέρχεται από το αρώ-οργώνω³⁷. Οι ερμη-

νείες αυτές δεν βοηθούν στον τοπικό προσδιορισμό τους, πιθανώς όμως προσδιορίζουν την πολιτική ή την κοινωνική τους θέση. Οι Ίωνες, ως γνωστόν, χωρίζονταν στους Αργαδείς, τους Αιγικореείς και τους Γελέοντες³⁸. Το επίθετο Τρικλαρία της Αρτέμιδος ο Πausανίας ερμηνεύει ότι οφείλεται στην κοινή λατρεία των τριών πολιχνών³⁹. Δεδομένου όμως ότι η ίδια η λέξη Τρικλαρία σημαίνει τους τρεις κλήρους, δηλ. τις τρεις φυλές των Ιώνων, φαίνεται ότι αυτές είχαν εξομοιωθεί με τις τρεις πολίχνες και, προφανώς, η κάθε μια αποτελούσε το κέντρο μιας φυλής. Άρα οι Γελέοντες, οι Γεωργοί, θα είχαν ως κέντρο την Αρόη. Δεν μπορούμε όμως να ανιχνεύσουμε την αντιστοιχία των άλλων δύο. Επειδή δε είναι γνωστό ότι η Αρόη μετονομάστηκε σε Πάτραι από τους Αχαιούς, ίσως και τα διασωθέντα ονόματα Άνθεια και Μεσάτις να είναι οι μετονομασίες που δόθηκαν από τους Αχαιούς στα προϋπάρχοντα πολιόμενα. Ήδη το Μεσάτις έχει θεωρηθεί λακωνικό και συνδέεται με τη Μεσά της Σπάρτης, μια και ο Πausανίας αλλού τη Μεσάτιδα ονομάζει Μεσάα⁴⁰. Το όνομα, λοιπόν, Άνθεια ίσως υποκρύπτει μια μετακίνηση και ορισμένων Μεσσηνίων Αχαιών, αν και είναι παραδεκτό ότι οι Μεσσηνίοι Αχαιοί τα βρήκαν με τους Δωριείς και δεν μετακινήθηκαν⁴¹. Υπάρχει όμως και η άποψη ότι και αυτοί μετακινήθηκαν προς τις βόρειες ακτές της Πελο-

28. Η περιοχή του εργοστασίου της Αχάια-Κλάους εντασσόταν παλαιότερα στην ευρύτερη περιοχή της Εγλυκάδας. Σήμερα ανήκει στην κοινότητα του Πετρωτού, που μετεγκαταστάθηκε τελευταία εδώ από την παλιά της θέση στη Βαλαντούνα. Βλ. και *Prakt* 1936, 95.

29. *Prakt* 1933, 92 και Th. Papadopoulos, *ό.π.* 27, αρ. 12, με όλη τη βιβλιογραφία για το θέμα.

30. Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών*, Β' έκδ. με επιμέλεια Κ. Τριανταφύλλου (Πάτρα 1950) 98. *Prakt* 1933, 90-93.

31. Κ. Ν. Ηλιοπούλου, *Το Τοπωνυμικόν της Ηλείας*, *AΘH-NA* 52, 1948, 191. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, σ. 236.

32. *I.E.E.*, τ. Β', σ. 21.

33. Πaus. VII, 18, 6-7.

34. Πaus. VII, 18, 5.

35. Πaus. VII, 18, 7.

36. Πaus. VII, 18, 4.

37. Πaus. VII, 18, 2-3.

38. *I.E.E.*, τ. Α', σ. 366.

39. Πaus. VII, 19, 1, και M. Massenzio, *La festa di Artemis Triklaria e Diolysos Aisymnetes a Patrai*, *Studi e materiali di storia delle religioni* 39, 1968, 101-132.

40. Πaus. VII, 20, 8.

41. Πaus. IV, 3, 6.

42. *I.E.E.*, τ. Α', σ. 369.

ποννήσου⁴². Η Μεσσηνιακή Άνθεια είναι γνωστή από το έπος⁴³ ως μια από τις επτά παράλιες πόλεις που θα πρόσφερε ο Αγαμέμνων στον Αχιλλέα ως προίκα για το γάμο του τελευταίου με την κόρη του. Εξάλλου άλλη μια σύμπτωση Μεσσηνιακών και Αχαϊκών πόλεων είναι η περίπτωση των πόλεων Φαραί.

Όστε η Αρόη, η Άνθεια και η Μεσάτις είχαν ιδρυθεί από τους Ίωνες. Η κάθε μια αποτελούσε πιθανώς το κέντρο μιας από τις τρεις ιωνικές φυλές. Μόνον της Αρόης το όνομα διατηρήθηκε από τα ιωνικά, ενώ της Μεσάτιδος και της Άνθειας πιθανώς είναι μετονομασίες των Αχαιών της Λακωνίας και της Μεσσηνίας αντίστοιχα. Τα ίδια τα ονόματα δεν βοηθούν στην τοπογραφική προσέγγιση των θέσεών τους. Οι πολίχνες πρέπει να ήταν οχυρωμένες και να είχαν μια μεγάλη διάρκεια ζωής ως την ίδρυση της ρωμαϊκής Πάτρας τουλάχιστον. Μόνον της Αρόης η θέση ταυτίζεται σίγουρα με βάση τις αρχαίες πηγές. Ύστερα από τα παραπάνω δύο περιοχές συγκεντρώνουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες για να αποδοθούν στις άλλες δυο πολίχνες: Η Αχάια-Κλάους και η Βούντενη-Ά. Συχαινά. Στην πρώτη εκτός από το εργοστάσιο, όπου το μυκηναϊκό νεκροταφείο, εντοπίστηκε και οχυρωμένη ακρόπολη στον παρακείμενο λόφο Μυδαλιά, θολωτός τάφος στη νότια πλαγιά του, όστρακα παλαιότερων περιόδων, δεύτερο μυκηναϊκό νεκροταφείο στην περιοχή Μονοδέντρι της Κρήνης, κοντά στο πρώτο, λείψανα ελληνιστικών οικισμών στο χώρο του εργοστασίου και στο Μονοδέντρι, λιθοπλινθος δημόσιου, πιθανώς ελληνιστικού, κτιρίου στην κοίτη του Ξεροπόταμου, που προέρχεται, κατά μαρτυρίες, από μεγάλο κτίριο που βρισκόταν στην περιοχή του λατομείου Πετρόπουλου, υστερογεωμετρικό νεκροταφείο στη Μυδαλιά⁴⁴ και υστερορωμαϊκός-παλαιοχριστιανικός οικισμός στη θέση Λευκάκια-Βρύση νότια του λατομείου⁴⁵. Η συνεχής χρήση του χώρου αποδεικνύει τη μεγάλη διάρκεια ζωής του οικισμού αυτού⁴⁶. Ο θολωτός τάφος, αν και τα ευρήματα δεν δείχνουν κάτι σχετικό, μπορεί να ανήκει στον τοπικό δυνάστη.

Στη δεύτερη περιοχή έχουν ανασκαφεί μια σειρά μυκηναϊκών νεκροταφείων από την εποχή του Κυπαρίσση, γύρω από την κοιλάδα του Συχαινιώτικου ποταμού. Ο χώρος έχει μια μεγάλη διάρκεια ζωής, όπως αποδεικνύουν ευρήματα των αρχαϊκών⁴⁷, κλασικών⁴⁸, ελληνιστικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων⁴⁹. Η περιοχή είναι πολύ σημαντική γιατί ελέγχει όλο το βόρειο τμήμα της Πα-

τραϊκής. Ίχνη, όμως, οχύρωσης δεν αναφέρονται από τους παλαιότερους μελετητές. Οι παλιές ανασκαφές όμως ήταν τυχαίες και σωστικές, επομένως μια περαιτέρω έρευνα του χώρου μπορεί να προσφέρει και άλλα στοιχεία.

Στις περιοχές της Κρήνης και της Άνω Καλλιθέας, με τρία και δύο μυκηναϊκά νεκροταφεία αντίστοιχα, και των Τσουκαλείικων⁵⁰ με ίχνη οχύρωσης, πιθανώς μυκηναϊκής, δεν έχουμε σημαντικά ευρήματα των νεότερων χρόνων, ώστε να τις θεωρήσουμε υποψήφιες για ταύτιση με μια από τις επώνυμες μυκηναϊκές πολίχνες.

Στη Μυδαλιά, λοιπόν, που δεσπόζει του κάμπου των Πατρών, και στα Άνω Συχαινά-Βούντενη-Μπάλα πρέπει να αναζητήσουμε την Άνθεια και τη Μεσάτιδα. Μια έμμεση πληροφορία του Πausανία⁵¹, ότι το ιερό του Ασκληπιού βρισκόταν πέρα από την ακρόπολη, κοντά στις πύλες της Μεσάτιδος, βοηθά αρκετά. Ο Pausanias κάνει την αναφορά ενώ βρίσκεται στην αγορά, ανάμεσα στο κάστρο και το Ωδείο. Άρα το «πέρα από την ακρόπολη» παραπέμπει στην αντίθετη κατεύθυνση, προς τα νοτιοανατολικά. Εδώ πράγματι μπορεί να βρίσκονται πύλες της πόλης κοντά στην ακρόπολη, γιατί οι άλλες θα βρίσκονταν στην κάτω πόλη, δηλ. σε αρκετή απόσταση από την ακρόπολη, ώστε να μπορούν να συσχετισθούν μ' αυτήν. Στα ΝΑ της ακρόπολης οι ανασκαφές έφεραν στο φως το ανατολικό νεκροταφείο της Πάτρας, δεξιά και αριστερά ενός δρόμου που οδηγεί προς την περιοχή της Μυδαλιάς. Επομένως τοποθετώντας εδώ τη Μεσάτιδα, στην περιοχή

43. *Il.* I, 151, 293.

44. Υπό εκτύπωση Χρονικά *ADelt* 1988 και 1989.

45. Υπό εκτύπωση Χρονικά *ADelt* 1984.

46. Ήδη ο Th. Papadopoulos, *ό.π.* 28, αναζητεί ένα πλούσιο κέντρο ανάμεσα Κούκουρα (Αχάια-Κλάους), Καλλιθέα, Θέα, Παυλόκαστρο και Κρήνη.

47. Στο λόφο «Άνεμος» των Άνω Συχαινών τάφος του 6ου αι. π.Χ. Βλ. σχετ. *JHS* 76, Suppl. AR. 1955, 17.

48. Στη θέση Κουφομικέλη-Μελιτζάνη αγροικία. Χρον. *ADelt* 1985 υπό εκτύπ.

49. Πήλινο γυναικ. ειδώλιο καθιστής μορφής, αρ. ευρ. 523. Επτά χριστιανικοί τάφοι στο κτήμα Ειρ. Τζάθας (*ADelt* 36, 1981, Χρον. 166). Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, σ. 371.

50. Th. Papadopoulos, *ό.π.* 26. Αναφέρονται ελληνιστικοί τάφοι και ψηφιδωτά ρωμαϊκά δάπεδα, E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen* (Ζυρίχη 1939) 120, 121, και N. Παπαχατζής, *ό.π.* σημ. σ. 69. Πρόσφατη ανασκαφή (Χρον. *ADelt* 1982 υπό εκτύπ.) αποκάλυψε μέσα στο χωριό και κοντά στη θάλασσα κιβωτιόσχημο τάφο του 4ου αι. π.Χ.

51. Paus. VII, 21, 14.

Α. Συχαινών-Βούντενης πρέπει να αναζητήσουμε την Άνθεια.

Με όσα είπαμε απλά προσεγγίζουμε το πρόβλημα της θέσης των δύο αυτών ποταμών. Η οριστική λύση θα προέλθει από τις συστηματικές ανασκαφές όλων των μυκηναϊκών οικισμών της Πατραϊκής.

Για τον εντοπισμό της Βολίνας και της Αργυράς σημαντική είναι η πληροφορία του Πausανία ότι βρίσκονταν δίπλα σε ποτάμια στα βόρεια της Πάτρας. Η Αργυρά ανάμεσα στο Χάραδρο και το Σέλεμνο και η Βολίνα δίπλα στον Βολιναίο⁵². Βόρεια της Πάτρας συναντάμε πέντε ποτάμια κατά σειρά, το Συχαινώτικο, το Βελβιτσιάνικο, το Καστριτσιάνικο, την Ξυλοκέρα και το Δρεπανιώτικο. Ο Πausανίας, στην περιγραφή του ταξιδιού του με πλοίο από την Πάτρα στο Αίγιο αναφέρει τέσσερα, το Μείλιχο, το Χάραδρο, το Σέλεμνο και το Βολιναίο⁵³. Οι νεότεροι ερευνητές ξεκινούν τις ταυτίσεις από το πρώτο ποτάμι και έτσι επικράτησε το Συχαινώτικο να ονομάζεται Μείλιχος, το Βελβιτσιάνικο Χάραδρος, το Καστριτσιάνικο Σέλεμνος, η Ξυλοκέρα συνήθως αφήνεται χωρίς όνομα και Βολιναίο το Δρεπανιώτικο⁵⁴. Είναι λογικό όμως ότι ο Πausανίας δεν θα παρέλειπε ένα ενδιάμεσο ποτάμι και πιθανότερο θα ήταν να παρέλειπε το πρώτο ή το τελευταίο. Δεδομένου ότι ο Βολιναίος ταυτίζεται σίγουρα με το Δρεπανιώτικο, μια και αναφέρει ότι είναι τελευταίο και εκβάλλει κοντά στο ακρωτήριο Δρέπανο⁵⁵, τότε θα πρέπει το Συχαινώτικο να μην είναι ο Μείλιχος. Πράγματι αυτό είναι πολύ μικρότερο από την Ξυλοκέρα (εικ. 1 και 2) και δεν βρισκόταν έξω από τα όρια της Πάτρας, όπως αναφέρει ο Πausανίας. Τελευταίες ανασκαφές έχουν δείξει ότι το βόρειο νεκροταφείο στη ρωμαϊκή περίοδο είχε επεκταθεί και πέρα από τη βόρεια όχθη του Συχαινώτικου, δεξιά και αριστερά του αρχαίου δρόμου που ακολουθούσε πορεία παράλληλη με τον παλιό και νέο εθνικό δρόμο⁵⁶. Εκτός από τους ταφικούς ρωμαϊκούς θαλάμους, που βρίσκονταν βέβαια σε κάποια απόσταση από την παραλία, στην ενδιάμεση περιοχή υψωνόταν μια σειρά από αγροικίες, που εκμεταλλεύονταν το εύφορο έδαφος της περιοχής ως το ακρωτήριο της Αγυιάς⁵⁷. Δηλαδή ο Πausανίας στην πραγματικότητα ως την Αγυιά «έβλεπε Πάτρα» ακόμη. Εξάλλου οι εκβολές του Συχαινώτικου δεν σχηματίζουν Δέλτα για να είναι άμεσα ορατό το ποτάμι από τη θάλασσα. Άρα λέγοντας όχι μακριά από την Πάτρα βρίσκεται ο Μείλιχος, ο Πausανίας εννοούσε το σημερινό Βελβιτσιάνικο, μεγάλο και πλατύ ποτάμι και ορατό από τη θάλασ-

σα. Σημαντικό στοιχείο για την ταύτιση του Μείλιχου είναι το γεγονός ότι συνδέεται με τη λατρεία της Αρτέμιδος Τρικλαρίας⁵⁸, λόγω της παρουσίας κοντά του του ναού της Θεάς. Η Άρτεμις Τρικλαρία, πριν από την εισαγωγή της λατρείας της Αρτέμιδος Λαφρίας⁵⁹, ήταν η σημαντικότερη λατρευόμενη θεότητα. Το επίθετο Τρικλαρία ανάγει την καταγωγή της λατρείας στους παλαιότερους κατοίκους, τους Ίωνες, όπως είδαμε, και δείχνει ότι λατρευόταν από κοινού και από τις τρεις ιωνικές φυλές. Δεδομένου ότι αργότερα προστέθηκε και τέταρτη, οι Όπλητες⁶⁰, δείχνει ότι η λατρεία ήταν αρχαιότατη. Επειδή, λοιπόν, είχε επικρατήσει να ταυτίζεται με το Μείλιχο το Συχαινώτικο ποτάμι, οι διάφορες προσπάθειες για τον εντοπισμό του ιερού δεν καρποφόρησαν. Η λαθεμένη κατεύθυνση της έρευνας άφησε αχρησιμοποίητο ένα σημαντικό στοιχείο, δηλ. την εύρεση στην κοίτη του Βελβιτσιάνικου ποταμού πριν από χρόνια τριών αρχιτεκτονικών γλυπτών που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.⁶¹. Επειδή είχε καθιερωθεί η ταύτιση του Βελβιτσιάνικου με το Χάραδρο, τα γλυπτά αυτά έχουν περάσει στη βιβλιογραφία ως γλυπτά του Χαράδρου⁶². Πρόκειται για δυο κορμούς πολεμιστών από το αέτωμα και έναν κορμό Νίκης από το ακρωτήριο του ναού (εικ. 3). Οι δυο πολεμιστές μπορεί να προέρχονται από παράσταση Αμαζονομαχίας κατά την Ισμήνη Τριάντη⁶³. Ούτε από τον Πausανία, όμως, που είναι εξαντλητικός στις περιγραφές αρχαίων ναών, ούτε και από άλλη πηγή αναφέρεται άλλος ναός εκτός αυτού της Τρικλαρίας βόρεια της Πάτρας. Τα γλυπτά αυτά, εξαιρετικής τέχνης, είναι πολύ σημαντικά και πρέπει να ανήκαν σε κάποιον ονομαστό ναό. Πιστεύω ότι ανήκουν στο ναό της Τρικλαρίας, γιατί είναι δύσκολο να

52. Πaus. VII, 23, 1 και VII, 23, 3.

53. Πaus. VII, 22, 11 και VII, 23, 2-4.

54. Βλ. σχετικά τα οικεία λήμματα στο Λεξικόν του Κ. Τριανταφύλλου.

55. Πaus. VII, 23, 4.

56. Χρον. *ADelt* 1984 υπό εκτύπ.

57. Αγροικίες έχουν βρεθεί στην περιοχή του σταδίου της Παναχαϊκής, στο χώρο του εργοστασίου ΜΙΣΚΟ, στην περιοχή της Αγυιάς, στα Μποζαϊτικά (Προάστειο) κλπ.

58. Πaus. VII, 22, 11.

59. Πaus. VII, 18, 8.

60. *I.E.E.*, τ. Α', σ. 366.

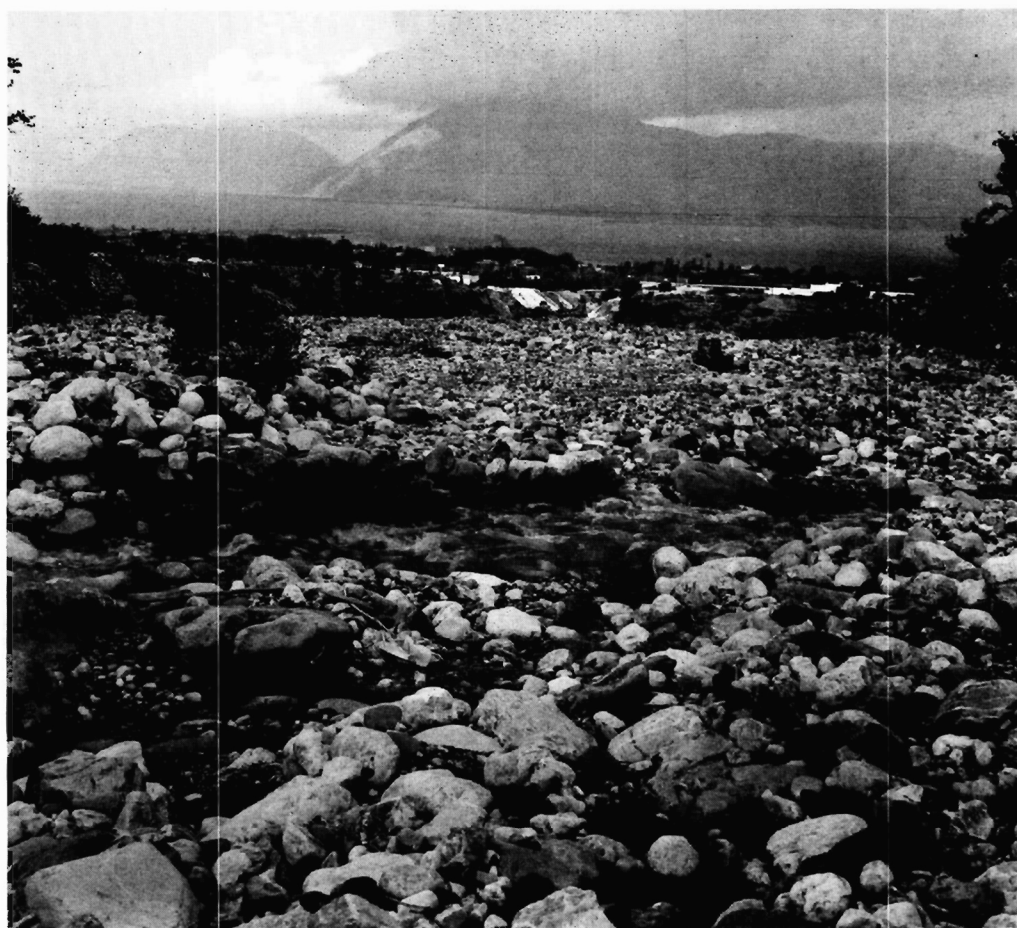
61. Ι. Τριάντη, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στο Μάζι της Ηλείας* (Θεσσαλονίκη 1985) 116 και 133.

62. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, λ. Χάραδρος, σ. 421.

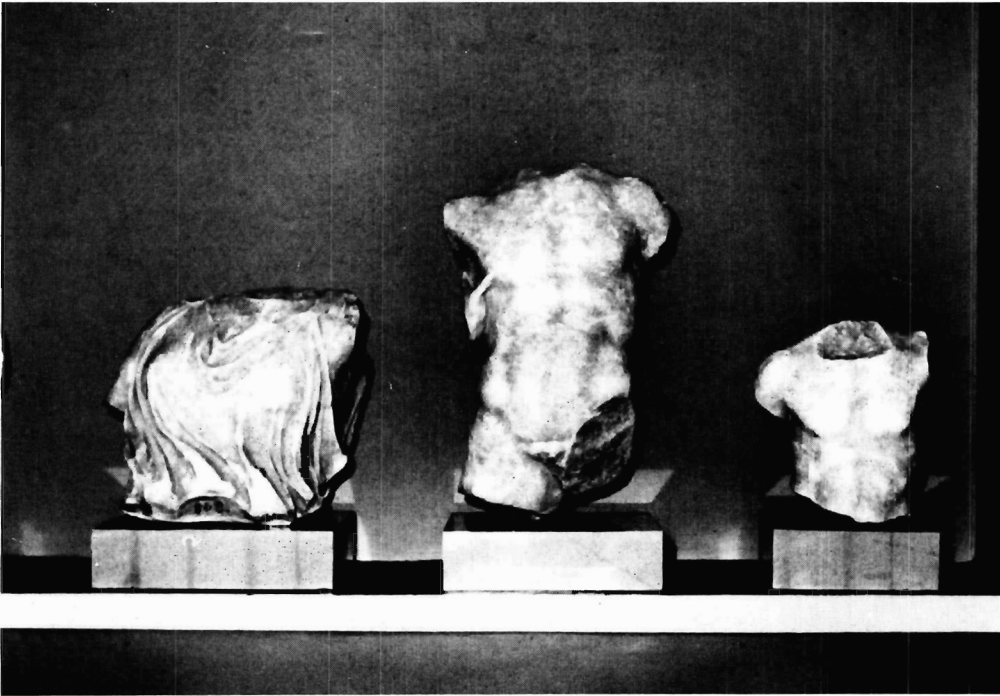
63. Ι. Τριάντη, *ό.π.* 117.

Εικόνα 1. Η κοίτη του Συχαινώτικου από τον Εθνικό Δρόμο, από Ν.

Εικόνα 2. Η κοίτη της Ξυλοκέρας από Ν. Διακρίνεται το ρωμαϊκό κτίσμα.

Εικόνα 3.
Τα γλυπτά από
την κοίτη του
Βελβιτσιάνικου.

υπάρχουν δύο σπουδαίοι ναοί σε τόσο κοντινή απόσταση και οι πηγές να μας πληροφορούν μόνον για τον ένα. Επομένως οι δυο πολεμιστές του αετώματος μπορεί, πράγματι, να ανήκουν σε Αμαζονομαχία, θέμα συνηθισμένο σε ναούς της Αρτέμιδος⁶⁴, μια και θεωρούνται οι Αμαζόνες σύντροφοι στο κυνήγι της⁶⁵ ή θυσιάζουν στην Ταυροπόλο⁶⁶. Νομίζω, λοιπόν, ύστερα από τα παραπάνω ότι μπορούμε να ταυτίσουμε με ασφάλεια το Βελβιτσιάνικο με το Μείλιχο, το Καστριτσιάνικο με το Χάραδρο, την Ξυλοκέρα με το Σέλεμνο και το Δρεπανιώτικο με το Βολιναίο και από τις πολίχνες της περιοχής τη Βολίνα και την Αργυρά. Η Βολίνα βρίσκεται στη θέση του σημερινού χωριού Δρέπανο, δίπλα στο Βολιναίο, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα ενός εκτεταμένου οικισμού. Συστηματικότερα έχει ερευνηθεί το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο του⁶⁷. Από επιφανειακές ενδείξεις φαίνεται ότι υπάρχει μια συνέχεια στον οικισμό από την ΠΓ περίοδο ως τα ρωμαϊκά χρόνια⁶⁸, ενώ αναφέρονται και όστρακα της ΥΕ Ι περιόδου από την περιοχή. Η θέση ταιριάζει με την περιγραφή του Πausανίας ότι η Βολίνα βρίσκεται δίπλα στον ποταμό Βολιναίο.

Την Αργυρά ο Πausανίας τοποθετεί μετά το Χάραδρο και τη συνδέει με το μύθο της νύμφης Αργυράς και του βοσκού Σέλεμνου⁶⁹. Πράγματι ανάμεσα στα δυο ποτάμια, αλλά πλησιέστερα προς το Σέλεμνο-Ξυλοκέρα, κοντά σ' έναν παραπόταμό του, το Καρα-Ρέμμα, στις θέσεις Μαυροποδιά, Παπαδοκώ-

στα και Κανδρί σώζονται λείψανα γεωμετρικών, κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων⁷⁰. Τα λείψανα αυτά εκτείνονται και στις δυο πλευρές του παραπόταμου και ως την κοίτη του Σέλεμνο-Ξυλοκέρας, μέσα στην οποία σώζονται λείψανα μιας ρωμαϊκής κατασκευής, πιθανώς λουτρού⁷¹ (εικ. 2).

64. Π.χ. στο ναό της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής στη Μαγνησία επί Μαιάνδρω, στο Αρτεμίσιο της Εφέσου κλπ.

65. Διόδ. Σικελιώτης Δ', 16.

66. Διόδ. Σικελιώτης Β', 46.

67. Ιφ. Δεκουλάκου, Γεωμετρικοί ταφικοί πίθοι εξ Αχαΐας, *AEphem* 1973, Χρον. 15 κ.ε., και *ADelt* 36, 1981, Χρον. 166.

68. Σε πρόσφατη επίσκεψη στο χώρο στα πλαίσια της ετοιμαζόμενης μελέτης για την Τοπογραφία της αρχαίας Αχαΐας, που γίνεται σε συνεργασία της ΣΤ' Εφορείας και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, διαπιστώσαμε εκτεταμένα ίχνη οικισμού, που καλύπτουν τόσο τμήμα του σημερινού χωριού, όσο και τα προς Ν αυτού καλλιεργήσιμα χωράφια.

69. Πaus. VII, 23, 1-4.

70. Το 1977 παραδόθηκαν από τη θέση Μαυροποδιά γεωμετρικά αγγεία. Στη θέση Παπαδοκώστα σκάφτηκαν κεραμοσκεπείς ακτίριστοι τάφοι των κλασικών η ελληνιστικών χρόνων (βλ. Χρον. *ADelt* 1984 υπό εκτύπ.). Στο λόφο Κανδρί καταστράφηκαν πρόσφατα από τον Πρόεδρο της Κοινότητας λείψανα αρχαίας εγκατάστασης.

71. Τα λείψανα του κτίσματος υποδείχθηκαν από τον αρχαιοφύλακα Γ. Μητρόπουλο. Φαίνεται λογικό, μια και βρίσκεται μέσα στην κοίτη, να πρόκειται για γέφυρα. Όμως αεραγωγοί σωλήνες στους τοίχους του συγκροτήματος υποδηλώνουν μάλλον συγκρότημα λουτρών. Σ' αυτή την περίπτωση το ποτάμι πρέπει να έχει αλλάξει κοίτη από την αρχαιότητα.

Λείψανα της ελληνιστικής εποχής σώζονται και στο Κ. Καστρίτσι⁷², αλλά με την Αργυρά πρέπει να συνδεθούν τα πρώτα, των θέσεων Μαυροποδιάς, Παπαδοκώστα και Κανδρί, μια και βρίσκονται πλησιέστερα στο Σέλεμνο. Από επίγραμμα του 5ου αι. μ.Χ. φαίνεται ότι η Αργυρά εξακολουθεί να υπάρχει ως την εποχή αυτή⁷³ και πιθανώς υποκαταστάθηκε από το χωριό Πλατάνι, στο οποίο σώζεται βυζαντινός ναός του Αγ. Νικολάου του 11ου αι. μ.Χ. Η μετατόπιση του οικισμού οφείλεται προφανώς σε πλημμύρα της Ξυλοκέρας-Σέλεμνου, όπως αποδεικνύουν τα αρχαία λείψανα μέσα στην κοίτη.

Για την Άρβα δεν έχουμε κάποια άμεση συγκεκριμένη τοπογραφική ένδειξη από τις πηγές. Μόνον έμμεσα από τον Πausανία⁷⁵, που λέγει ότι μετά τον πόλεμο κατά των Γαλατών το 279 π.Χ. οι περισσότεροι Πατρινοί λόγω των καταστροφών και της πείνας εγκατέλειψαν την Πάτρα και εγκαταστάθηκαν στις πολίχνες Μεσάτιδα, Άνθεια, Βολίνα, Αργυρά και Άρβα⁷⁶, μπορούμε να εννοήσουμε ότι και αυτή βρισκόταν στα βόρεια μια και αναφέρεται μετά τη Βολίνα και την Αργυρά. Έχει, λοιπόν, προταθεί η ταύτισή της με τη σημερινή Αργυρά, όπως μετονομάστηκε λανθασμένα το μικρό ορεινό χωριό της Άβερνας⁷⁷. Η λέξη Άβερνα θεωρήθηκε ότι απηχεί τον τύπο Άρβα, που λογίζεται από ορισμένους μελετητές ως ιλλυρικό κατάλοιπο στην Ελλάδα, επειδή συνδέθηκε με τις λέξεις Αρβανίτης-Αλβανός⁷⁸. Όμως, τουλάχιστον από επιφανειακές έρευνες, η περιοχή της Άβερνας-Αργυράς δεν παρουσιάζει ορατά λείψανα αρχαίων κτιρίων ή έστω κεραμική που να υποδηλώνει την παρουσία κάποιου οικισμού. Η θέση της, βέβαια, είναι σημαντική γιατί βρίσκεται πάνω στον αρχαίο δρόμο, ο οποίος μετά την Πάτρα, ακολουθώντας πορεία περίπου ταυτόσημη με τον παλιό εθνικό δρόμο φθάνει ως τα Μποζαϊτικά και από εκεί κατευθύνεται προς το Πλατάνι, απ' όπου ανεβαίνοντας στον Παναχαϊκό περνά από την Αργυρά, τα Σελλά, την Πιτίτσα και βγαίνει στη Ρυπική, απ' όπου συνεχίζει για το Αίγιο. Δηλαδή από το Πλατάνι και μετά φαίνεται να ακολουθεί την ίδια περίπου πορεία με τον σημερινό δρόμο. Ο αρχαίος δρόμος μετά το Ρίο προφανώς δεν ακολουθούσε παραλιακή πορεία για δύο λόγους: α) Ενώ ο Πausανίας όλη την Αχαΐα διασχίζει οδικά, στην Πάτρα επιβιβάζεται σε πλοίο για να συνεχίσει τη διαδρομή του ως το Αίγιο. Ενώ θα του ήταν ευκολότερο να μεταβεί από τον παραλιακό δρόμο αν υπήρχε⁷⁹. Εξάλλου φαίνεται ότι δεν θα είχε σημαντικά πράγματα να δει αν ακολουθούσε τον εσωτερικό δρόμο.

β) Η μορφολογία του εδάφους μετά το Δρέπανο και ως το Λαμπίρι, που σε δυο σημεία του είναι εντελώς απόκρημνο, δεν θα επέτρεπε στους αρχαίους με τα τεχνικά μέσα που διέθεταν τη διάνοιξη και διαμόρφωση του σημαντικού αυτού δρόμου. Η Άβερνα επομένως, αν και πάνω στον αρχαίο δρόμο, δεν φαίνεται ότι μπορεί να ταυτιστεί με την Άρβα. Μια θέση που προς το παρόν θα μπορούσαμε να προτείνουμε είναι το Άνω Καστρίτσι, όπου έχουν βρεθεί γεωμετρικά νεκροταφεία και ένα παλαιοχριστιανικό⁸⁰.

Η ταύτιση του αρχαίου Πανόρμου με τη θέση «Γκολίμη» της περιοχής Τεκές του Αγ. Βασιλείου, βόρεια της Πάτρας, οφείλεται στον παλιό Έφορο Αρχ/των κ. Ν. Ζαφειρόπουλο⁸¹, όπου είχε εντοπίσει λείψανα τοίχων και πύθους. Ο Πάνορμος ήταν ένα φυσικό και ασφαλές λιμάνι, γνωστό κυρίως από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο⁸² και τον πόλεμο Αιτωλών, Αχαιών και Μακεδόνων λίγο πριν από το 200 π.Χ.⁸³. Από την ίδια περιοχή έχουμε και κεραμοσκεπείς τάφους των κλασικών χρόνων⁸⁴. Η θέση του όρμου απέναντι από τη Ναύπακτο, το ασφαλές λιμάνι και η απόσταση από το Ρίο που συμφωνεί μ' αυτήν που δίνει ο Πausανίας⁸⁵, καθιστούν σίγουρη την ταύτισή του με τον Πάνορμο.

Αρχαίοι οικισμοί έχουν εντοπιστεί σε όλη την

72. Χρον. *ADelt* 1988 υπό εκτύπ.

73. Ν. Παπαχατζής, σημ. σ. 87 και *BCH* 1954, 74.

74. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, λ. Πλατάνι, σ. 313.

75. Πaus. VII, 18, 6-7.

76. Ο Πολύβιος, 38, 16, τη συμφορά αυτή τοποθετεί μετά το 146 π.Χ. Όμως μετά το 146 η Πάτρα ακμάζει, όπως απέδειξε ο Ι. Παπαποστόλου, *Ελληνιστικοί τάφοι Πάτρας*, 1, *ADelt* 32, 1977, *Μελέτες*, 283-284. Βλ. και Ν. Παπαχατζής, *ό.π.* 91, σημ. 2.

77. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικόν*, σ. 48.

78. Π. Α. Φουρικής, Πόθεν το εθνικόν Αρβανίτης, *ΑΘΗΝΑ* 43, 1931, 28 σημ. 2, και του ίδιου, Άρβα-Άλβα Λόγγα, *ΑΘΗΝΑ* 46, 1934, 9-22.

79. Στηριζόμενος στην περιγραφή του Πausανία ο Θεόδ. Ιερεός Παπαγεωργίου, Η θέσις του Αιγίου κατά την ρωμαϊκήν περίοδον, *Αχαϊκά* 3, 1937, 113, καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα.

80. Ιφ. Δεκουλάκου, Κεραμική 8ου και 7ου αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας, *ANNUARIO* 1982, 228. Τα άλλα γεωμετρικά νεκροταφεία και το παλαιοχριστιανικό είναι ακόμη αδημοσίευτα.

81. Από έγγραφο του αρχείου της ΣΤ' Εφορείας Προϊστ. και Κλασ. Αρχ/των.

82. Θουκ. 2, 86.

83. Πολύβ. 5, 102, 9.

84. *ADelt* 22, 1967, Β'Ι, Χρον. 216.

85. 15 στάδια, Πaus. VII, 22, 10.

Πατραϊκή⁸⁶. Το γεγονός, όμως, ότι σώθηκαν στις πηγές ονόματα μόνον οικισμών του βόρειου τμήματός της υποδηλώνει τη σημασία του χώρου αυτού για την Πάτρα, που οφείλεται προφανώς στην παρουσία του στρατηγικού περάσματος του Ρίου-Αντιρρίου. Αντίθετα οι οικισμοί των οποίων τα ονό-

ματα δεν σώθηκαν πρέπει να ήταν ασήμαντοι με καθαρά γεωργικό χαρακτήρα.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

86. Οι περισσότεροι από αυτούς εντοπίστηκαν από το φύλλακα Αρχ/των Γ. Μητρόπουλο, συνεργάτη στο Πρόγραμμα της Αχαϊκής Τοπογραφίας.

SUMMARY

TOPOGRAPHICAL NOTES ON THE "ΧΩΡΑ" OF PATRAS

Patras, one of the twelve big Achaean towns, had a triangular "Χώρα". It was a plain surrounded by small hills, which belong to the Panachaicos mount. A long series of mycenaean cemeteries on these hills show that the patraic area was determined from the mycenaean time.

In to this area there were many little towns and villages, but we know only the names of seven of these from the sources. They were Aroe, Messatis, Antheia, Arva, Argyra, Volina and Panormos.

According to the sources, the excavations and the investigations Aroe could be on the site of the acropolis of Patras, Messatis on the hill of Mygdalia of the Achaia-Klaus wine factory and Antheia in the re-

gion of Ano Sychaina-Vounteni.

For the rest villages we should first identify the ancient rivers of the north part of the patraic area. So the river Meilichos is the modern Velvitsianiko, because some architectural sculptures must belong to the temple of Artemis Triklaria, the river Charadros is the modern Kastritsianiko, Selemnos is Xylokera and Volinaios is Drepaniotiko.

So Volina was in the region of the modern village Drepano, Argyra by Platani and Panormos, as it was identified by the Ephor N. Zaphiropoulos, in the site "Golimi" of Tekes Ag. Vassilios, Arva could be in the region of Ano Kastritsi.

Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ο επισκέπτης της σύγχρονης Πάτρας ελάχιστα πράγματα μπορεί να αντιληφθεί για τη μορφή του οικισμού και την οργάνωση του χώρου της πρωτοβυζαντινής πόλης, καθώς τα λείψανα των μνημείων της περιόδου αυτής βρίσκονται θαμμένα κάτω από τα θεμέλια των νεοκλασικών σπιτιών και των μεταπολεμικών πολυκατοικιών της.

Οι ονασκαφές που έγιναν την τελευταία εικοσαετία στην Πάτρα μάς έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες για την αρχαία, τη ρωμαϊκή¹ και την παλαιοχριστιανική της φάση.

Στα ΝΔ του κάστρου και σε μια μικρή ακτίνα γύρω από τα Ψηλαλώνια² εντοπίστηκε η θέση και περίπου η έκταση της πόλης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Η ρωμαϊκή πόλη ξεκινούσε από τους νοτιοδυτικούς πρόποδες της ακρόπολης, όπου σήμερα υψώνεται το μεσαιωνικό κάστρο, απλωνόταν προς τη θάλασσα με κατεύθυνση πάντοτε προς τα ΝΔ ως το ναό του Αγίου Ανδρέα³ και έφθανε ακόμη νοτιότερα, μέχρι την παραλιακή οδό της Ακτής Δυμαίων⁴.

Η Πάτρα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, είναι μία αυτοδιοικούμενη μονάδα με τη δική της αγροτική περιοχή, που κτίζεται πάνω στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας και της ρωμαϊκής πόλης. Ο πολεοδομικός ιστός της αρχαίας, της ρωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής Πάτρας παραμένει — σχεδόν — αμετάβλητος, διατηρώντας σταθερά τα κύρια σημεία αναφοράς του, που είναι το κάστρο-ακρόπολη, οι αγορές, οι ναοί, το υδραγωγείο, οι κύριες οδικές αρτηρίες, τα δημόσια λουτρά — βασικό στοιχείο της καθημερινής ζωής — και το λιμάνι με τις εγκαταστάσεις του.

Με τα δικά μας κριτήρια η Πάτρα της πρώιμης βυζαντινής εποχής — όπως και οι άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας — ήταν αρκετά μικρή. Τη φυσιογνωμία της πόλης όμως μπορούμε να τη συλλάβουμε με τη βοήθεια των γραπτών πηγών, αλλά — κυρίως — χάρη στα ερείπια των κτιρίων της, παλαιοχριστιανικών δηλαδή βασιλικών και δημόσιων λουτρών.

Ένα από τα κύρια σημεία αναφοράς των βυζαντινών πόλεων αυτής της περιόδου είναι και τα δημόσια λουτρά⁵, που συνδέονται άμεσα με τον καθημερινό βίο των κατοίκων. Ο ιστορικός Προκόπιος, στο «Περί κτισμάτων» έργο του, θεωρεί την ύπαρξη βαλανείων χαρακτηριστικό «πόλεως μεγάλης και ευδαίμονος»⁶. Τα δημόσια λουτρά, κτίρια ωφελιμιστικού χαρακτήρα, βρίσκονταν — κατά κανόνα — σε κεντρικά σημεία των πόλεων. Στην Πάτρα⁷, στη γωνία των οδών Βύρωνος και Χείλωνος Πατρέως στα Ψηλαλώνια, η αρχαιολόγος Ιφιγένεια Δεκουλάκου ανέσκαψε το έτος 1975 λουτρό που χρονολογείται στις αρχές του βου μεταχριστιανικού αιώνα και είχε — σε κάτωψη — σχήμα Γ.

1. Ι. Α. Παπαποστόλου, Τοπογραφικά των Πατρών, *ΑΑΑ* IV 3, 1971, 305-317. Φ. Πέτσα, αδημοσίευτα αρχαιολογικά ευρήματα Αχαΐας (1969-72), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών σπουδών*, τ. Β', Αθήνα 1981-82, 41-42. Ιφιγ. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό μασωλείο στην Πάτρα, *Στήλη* 1980, 556-557. Αφέντρας Μουτζάλη, Στοιχεία πολεοδομικής εξέλιξης της βυζαντινής Πάτρας, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 30, 1989, 82-87. Της ίδιας, Η πόλη των Πατρών κατά την Πρώιμη και τη μέση Βυζαντινή περίοδο, *Ένατο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και τέχνης* (Αθήνα 1989) 54-55.

2. Ι. Α. Παπαποστόλου, *ό.π.* 311-312. Ιφιγ. Δεκουλάκου, *ό.π.* 556, σημ. 4. Αφέντρας Μουτζάλη, Τοπογραφικά της Μεσαιωνικής Πάτρας, *Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη* (τυπώνεται).

3. Ιφιγ. Δεκουλάκου, *ό.π.* 556, σημ. 5.

4. Κατά προσέγγιση μπορούμε να καθορίσουμε τα όρια της ρωμαϊκής πόλης και από τις θέσεις των νεκροταφείων που αναπτύχθηκαν έξω από την κατοικημένη περιοχή, δεξιά και αριστερά των δρόμων που οδηγούσαν στο Αίγιο, τη Δύμη και τις Φαρές αντίστοιχα. Ως τώρα έχουν εντοπιστεί τρία νεκροταφεία: ένα στα ΒΑ, ένα δεύτερο στα ΝΔ και ένα ακόμη στα ΝΑ της πόλης. Η ανασκαφή του ΒΑ νεκροταφείου έδειξε ότι χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα από την κλασική εποχή ως τον 7ο μεταχριστιανικό αιώνα. Στην τοποθεσία που βρίσκεται ανάμεσα στη σημερινή οδό Μαιζώνος και την παραλία, υπήρχαν τα έλη του Αγίου Ανδρέα. Η περιοχή αυτή, όπως έδειξαν και οι τελευταίες ανασκαφές, δεν κατοικήθηκε ποτέ.

5. Αφέν. Μουτζάλη, Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 31, 1989, 23-27.

6. Procopii Caesariensis, *Opera Onnia III*, τεύχ. 2 (έκδ. J. Haury, Lipsiae 1913) 5.4, 158.20.

7. *ADelt* 30, 1975, Β1, 99-100, πίν. 54 α.

Άποψη της Πάτρας (αεροφωτογραφία).

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε το *frigidarium*, μια ευρύχωρη κεντρική αίθουσα σε σχήμα οκταγώνου στην κορυφή του Γ, το *terpidarium*, το *Caldarium*, τμήμα των υποκαύστων, το υδραυλικό σύστημα του λουτρού, την αίθουσα αναμονής και το αποδυτήριο. Την παλαιοχριστιανική περίοδο οι συνήθειες λούσης είναι όμοιες με τις ρωμαϊκές και τα λουτρά, εκτός από τη σημαντική θέση που κατείχαν, ως οικοδομήματα, στον πολεοδομικό ιστό των πόλεων, εξασφάλιζαν τη σωματική καθαριότητα, τις κοινωνικές επαφές και την απόλαυση των περισσότερων κατοίκων — που ήταν, όπως μας πληροφορούν οι πηγές, μανιώδεις λουτρόφιλοι.

Ωστόσο το εύρημα είναι σημαντικό — κυρίως — και για έναν άλλο λόγο: όπως μας έδειξαν οι ανασκαφές των τελευταίων χρόνων στην περιοχή των Ψηλαλωνιών — που ήταν ζώνη κατοικίας ευπόρων Πατρινών από τα ρωμαϊκά χρόνια — παρατηρείται στο τελευταίο τέταρτο του 3ου και μέχρι το πρώτο μισό του 4ου μεταχριστιανικού αιώνα κάποια εγκατάλειψη που οφείλεται — πιθανόν — στην επιδρομή

των Βησιγόθων του Αλάρικου⁸ (396 μ.Χ.) ή σε άλλες θεομηνίες που έπληξαν την περιοχή. Το γεγονός όμως ότι στον ίδιο χώρο κτίζεται στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. ένα μεγάλο δημόσιο λουτρό σημαίνει ότι η ζωή στην πόλη συνεχίζεται παρά τις όποιες περιπέτειες.

Η μετάβαση από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό έγινε στη μεγαλύτερη έκταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με αργό ρυθμό. Πάντως για ένα μεγάλο μέρος της πατρινής κοινωνίας, όπου η ελληνορωμαϊκή παράδοση ήταν ισχυρή, η μετάβαση έγινε με βραδύτατο ρυθμό, όπως φαίνεται από το τιμητικό επίγραμμα των αρχών του 5ου αι. μ.Χ. για τον Πατρινό δεκουρίωνα Βασίλειο Οξυλίδη⁹. Από το περιεχόμενο του επιγράμματος αυτού είναι φανερό

8. Ε. Χρυσού, Οι Βησιγόθοι στην Πελοπόννησο, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Αθήνα 1981-82) τ. Β', σ. 181-191.

9. Jean Bingen, *BCH* 78, 1954, 74-82. Α. Rizakis, *Etudes sur l'Achaie Romaine* (Lyon 1979, αδημ. διδ. διατριβή), I, 175-181.

πως ούτε ο ποιητής, ούτε ο τιμώμενος άρχοντας, ούτε οι πολίτες που του έστησαν λίθινο άγαλμα ήταν χριστιανοί¹⁰. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο αρχαίος κόσμος δεν εξαφανίστηκε απότομα, από τη μια μέρα ως την άλλη, αλλά μετασχηματίστηκε σιγά σιγά και απέκτησε βαθμιαία νέες μορφές. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και η διατήρηση εθνικών συνηθειών στον λαϊκό βίο, γιορτές — όπως οι Καλένδες, τα βοτά, τα Βρουμάλια — όρκοι και επικλήσεις σε θεούς της αρχαίας λατρείας, αγάπη για τα θεάματα κ.ά. που απασχόλησαν σοβαρά την Πενθέκτη Σύνοδο του έτους 691/692 η οποία προσπάθησε — μάταια — με αφορισμούς και απαγορεύσεις να τις ξεριζώσει¹¹.

Είναι γνωστό ότι οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές ήταν ο πυρήνας ενός πολύπλοκου και εκτεταμένου οικοδομικού συγκροτήματος που το αποτελούσαν — εκτός από το ναό, το σκευοφυλάκιο, το βαπτιστήριο και τα παρεκκλήσια — ο «χορβανάς» (= ταμείο), η κατοικία του επισκόπου, τα λουτρά¹², τα μαγειρεία και τα νοσοκομεία. Τα συγκροτήματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, κτίρια μνημειώδη, πολυδάπανα και επιβλητικά, κατείχαν — αναμφισβήτητα — μια ξεχωριστή θέση στον πολεοδομικό ιστό των πόλεων και συγκέντρωναν γύρω τους κάθε θρησκευτική και κοινωνική δραστηριότητα. Στον ελληνικό χώρο ειδικά — όπως έδειξαν νεότερες έρευνες — η ζωή από άποψη δημογραφική, κοινωνική και οικονομική βρισκόταν σε απόλυτη διάσταση με τη λαμπρότητα και τη μεγαλοπρέπεια των μνημείων¹³.

Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές — παρά την αρχιτεκτονική τους τυποποίηση — ήταν έργα ενός πολιτισμού με πολύ μεγάλες προθέσεις, που όμως θα περάσει σε ταχύτατη παρακμή μετά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού.

Ερείπια παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην Πάτρα εντοπίστηκαν στις οδούς Κορίνθου, Ερμού, Κανακάρη, Μαιζώνος, Δ. Γούναρη, Γ. Ρούφου και στην παραλία.

Αναλυτικότερα: το 1972 ο κ. Παπαποστόλου αποκάλυψε σε οικόπεδο της οδού Μαιζώνος 177–179 και Μιαούλη παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου μεταχριστιανικού αιώνα¹⁴. Ανασκαφή οικόπεδων στους αριθμούς 124–126, 128 και 138 της οδού Κανακάρη, από τους Φ. Πέτσα και Π. Αγαλλοπούλου το 1973/74, απέδωσε ψηφιδωτά δάπεδα που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 5ου αι. μ.Χ. και ανήκουν σε τρίκλιτη, παλαιοχριστιανική

βασιλική¹⁵. Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα της ίδιας περιόδου, δηλ. των αρχών του 5ου μεταχριστιανικού αιώνα, αποκαλύφθηκαν και στις οδούς Γούναρη¹⁶ 81–83 και Γ. Ρούφου¹⁷ 18–20. Ανασκαφική έρευνα που πραγματοποίησα το καλοκαίρι του 1988 σε οικόπεδο της οδού Κανακάρη¹⁸ 46–52 αποκάλυψε τμήμα παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου των αρχών του 6ου αι. μ.Χ., ενώ κατά τη διάρκεια φετινής ανασκαφής σε οικόπεδο της οδού Ερμού 64 βρέθηκε — σε βάθος 1.70 μ. πιο χαμηλά από το οδόστρωμα — η συνέχεια του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου που την κατασκευή του χρηματοδότησε η «Θεοφιλεστάτη διάκονος Αγριππιανή»¹⁹. Το γνωστό αυτό από τη βιβλιογραφία ψηφιδωτό χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. και ανήκει σε μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική κοιμητηριακού πιθανόν χαρακτήρα,

10. Ν. Δ. Παπαχατζή, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, βιβλίο VII, Αχαϊκά (Αθήνα 1980) 87–89. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών* (Πάτρα 1980²) 60. Αφέν. Μουτζάλη, *Στοιχεία*, ό.π. 83.

11. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* τ. Β1 (610–867) (Αθήνα 1981) 339–341.

12. Α. Ορλάνδου, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης* (Αθήνα 1952) τ. Α', σ. 58, 91. Αφέν. Μουτζάλη, *Λουτρά*, ό.π. 23.

13. Χ. Μπούρα, *Μαθήματα ιστορίας της Αρχιτεκτονικής* (Αθήνα 1977) τ. Β', σ. 15–18.

14. *ADelt* 27 (1972) Β1, σ. 282–287, σχ. 5, πίν. 221 α–γ, 223 β. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος* 2, Πελοπόννησος–Στερεά Ελλάδα (Θεσσαλονίκη 1987) 82–83.

15. Φ. Πέτσα, *ADelt* 26 (1971) Β1, 174, σχ. 19, πίν. 154 α–δ. Π. Αγαλλοπούλου, *ADelt* 29 (1973–74) Β2, 400, σχ. 3, πίν. 154 α–δ. D. Pallas, *Les Monuments Paléochrétiens de Crée découverts de 1959 à 1973* (Roma 1977) 185–186. Γ. Δημητροκάλλη, *Παλαιοχριστιανικοί και Βυζαντινοί μαιάνδροι* (Αθήνα 1982) 295, εικ. 420. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. 85–86.

16. Ι. Α. Παπαποστόλου, *ADelt* 27, 1972, Β1, 282, σχ. 3, 4. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικό* 264. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. 83–84.

17. Ι. Α. Παπαποστόλου, *ADelt* 28, 1973, Β1, 226, σχ. 16, πίν. 191 δ. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικό* 337. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. 84–85.

18. Αφέν. Μουτζάλη, *εφημ. «Πελοπόννησος»* φ. 31 – 8 – 1988, σ. 1, 3.

19. Ε. Μαστροκόστας, *Τρεις παλαιοχριστιανικοί Βασιλικοί εν Αχαΐα, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Β' (Αθήνα 1976) 370–371. Π. Βελισσαρίου, *Χρονολόγηση Χριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής από την Πάτρα, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών* (Αθήνα 1986) 123–126. Ατζακά ό.π. 86–87. Μ. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements of the Greek Mainland* (New York 1978) 86, 654. D. Pallas, *Monuments*, 185, Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικό* 30.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΧΑΡΤΗ ΠΟΛΕΩΣ ΠΑΤΡΩΝ

ΧΑΡΤΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

1 ΡΩΜΑΪΚΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ

Με χρήση και κατά την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ

2 ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ

3 ΟΔΟΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ 281-3

(Παλαιοχριστιανική Βασιλική – οικοδ. Α. Χρονοπούλου)

4 ΟΔΟΣ ΜΑΙΖΩΝΟΣ 177-9 και ΜΙΑΟΥΛΗ

5 » ΒΥΡΩΝΟΣ και ΧΕΙΛΩΝΟΣ ΠΑΤΡΕΩΣ

(Ψηλαλώνια – Βαλανείον 6^ο μ.Χ. αιώνα)

6 » ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΟΥΝΑΡΗ 81-3

7 ΟΔΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ 18-20

8 » ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΟΤΣΗ 52

9 » ΚΑΝΑΚΑΡΗ 124-6, 8 και 139 (οικ. Π. Μακρυγιάννη-Γατοπούλου)

10 » ΚΑΝΑΚΑΡΗ 46-52 (οικ. Παρασκευοπούλου)

11 » ΕΡΜΟΥ 64 (οικ. Κανελλοπούλου)

ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ

10 » ΚΑΣΤΡΟ ΠΑΤΡΑΣ

που εντοπίστηκε σε τρεις διαφορετικές — χρονολογικά — ανασκαφές των ετών 1969, 1971 και 1989, κοντά στην πλατεία Βασιλέως Γεωργίου Α' της Κάτω Πόλης.

Όπως έδειξε η φετινή ανασκαφική έρευνα, σημαντικές ζημιές στην παλαιοχριστιανική βασιλική προκάλεσε η νεότερη οικία του του 1865, επειδή οι οικοδόμοι της εκμεταλλευόμενοι τη σταθερότητα και τη στεγανοποίηση που προσέφερε το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο τη θεμελίωσαν πάνω σ' αυτό. Το πλακόστρωτο δάπεδο του σπιτιού βρισκόταν 1.65 μ. πιο ψηλά από το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό και ο μεταξύ τους χώρος είχε μπαζωθεί.

Στη ΝΑ γωνία του ψηφιδωτού αποκαλύφθηκε κυκλικό στόμιο πηγαδιού διαμ. 1.30 μ. που είναι μεταγενέστερό του.

Από την παλαιοχριστιανική βασιλική αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου μήκους 5.65 μ. και πάχους 0.70 μ.

Μικρό υπόλοιπο παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου²⁰ βρέθηκε από τον κ. Παπαποστόλου το 1972 στην οδό Βότση 52, ενώ το 1976 αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην Τερψιθέα Πατρών κοντά στο ξενοδοχείο «Δελφίνι» στην παραλία.

Η πιο σημαντική παλαιοχριστιανική βασιλική του 5ου αι. που διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές του 18ου αι. ήταν — πιθανόν — ο παράλιος ναός του Αγίου Ανδρέα.

Για ασφάλεια από τους πειρατές²¹ ο ναός είχε οχυρωματικό τείχος με πύργους στις γωνίες του και ήταν ορατός από μεγάλη απόσταση. Ο επίσκοπος Κρεμόνας Λιουτπράνδος²², επιστρέφοντας από το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη το 968 μ.Χ. και περνώντας με πλοίο από τον Πατραϊκό κόλπο σημειώνει ότι είδε από μακριά το ναό του Αποστόλου. Ο ναός επισκευάστηκε γύρω στα 1700 από τους Ενετούς²³ και ισοπεδώθηκε από τους Τουρκαλβανούς την εποχή των Ορλωφικών (1770).

Ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τις ζώνες κατοικίας στην πρωτοβυζαντινή Πάτρα. Οι ανασκαφές που έγιναν τα τελευταία χρόνια στα οικοπέδα της πόλης δεν έφεραν στο φως ερείπια πρωτοβυζαντινών σπιτιών ασφαλώς χρονολογημένων που να σώζονται έστω και σε ελάχιστο ύψος πάνω από τα θεμέλιά τους. Τα σπίτια της εποχής αυτής, σε αντίθεση προς τα θρησκευτικά μνημεία, ήταν κατασκευές απλές και φτωχικές που δεν μπόρεσαν να επιζήσουν ως τις μέρες μας²⁴.

Το Κάστρο της Πάτρας, κτισμένο στη θέση της

αρχαίας ακρόπολης πάνω σε χαμηλό λόφο του Παναχαϊκού, απέχει μισό μίλι — περίπου — από την παραλία και την εποχή αυτή ήταν ένα ισχυρό οχυρό²⁵. Στα ΒΑ του κάστρου βρίσκεται το ρωμαϊκό υδραγωγείο²⁶, που μαζί με τα πηγάδια, τις στέρνες και τις φυσικές πηγές εξασφάλιζε την ύδρευση της πόλης.

Οι ρωμαϊκοί δρόμοι της Πάτρας, προσαρμοσμένοι στα φυσικά υψώματα και στην παραλιακή γραμμή, διατηρούνται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο όπως άλλωστε και το λιμάνι με τις εγκαταστάσεις του. Τρεις μεγάλοι, χερσαίοι δρόμοι εξασφάλιζαν την επικοινωνία της πρωτοβυζαντινής Πάτρας με τις άλλες πελοποννησιακές πόλεις. Είναι:

α) ο δρόμος Πάτρας–Αιγίου–Κορίνθου.

β) ο δρόμος Πάτρας–Κυλλήνης και

γ) αυτός που κατευθυνόταν από την Πάτρα προς το εσωτερικό της Πελοποννήσου.

Σημαντικές πληροφορίες για την τύχη της πρωτοβυζαντινής πόλης παρέχουν τα νομισματικά ευρήματα της περιοχής. Αναλυτικότερα: Σε σωστική ανασκαφή που έγινε από τη συνάδελφο Μ. Κωτσάκη το 1986 σε οικόπεδο της οδού Μυκηνών 8 στην Πάτρα, βρέθηκε πήλινο σκεύος που περιείχε θησαυρό τεσσάρων (4) χρυσών νομισμάτων. Πρόκειται για 3 solidus Ιουστινιανού Α' (527–565) και έναν (1) Τιβερίου Β' (582) που είναι κοπές του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης. Η απόκρυψη έγινε λίγο μετά τη χρονολογία της τελευταίας κοπής που περιλαμβάνεται στο «θησαυρό», δηλ. λίγο μετά το 582. Σαν «κρυψώνας» του πήλινου αγγείου, του «θησαυράριου»²⁷, που περιείχε τους 4 solidus, χρησιμοποιήθηκε κρύπτη ρωμαϊκού τάφου. Ο «θη-

20. Ι. Α. Παπαποστόλου, *ADelt* 27, 1972, Β1, 289. Ατζακά, ό.π. 88.

21. Ελ. Σαράντη, Η Πάτρα όπως την είδαν οι περιηγητές από το 1204 ως το 1500, *Μνήμων* 5, 1975, 19-25 και σημ. 48.

22. Ρ. Λ. τ. 136, στ. 933 κ.ε.

23. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικό* 21-22.

24. Χ. Μπούρα, Κατοικίες και οικισμοί στη Βυζαντινή Ελλάδα, *Οικισμοί στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ορ. Β. Δουμάνη και Ρ. Olivier (Αθήνα 1979²) 31, 37. C. Mango, *Byzantium, the empire of the New Rome*, ελλην. μτφρ. Δημ. Τσουγκαράκη, Μ.Ι.Ε.Τ. (Αθήνα 1988) 102.

25. Κ. Andrews, *Castles of the Morea* (New Jersey 1953) 119, πίν. 30. Αφέν. Μουτζάλη, *Στοιχεία* 84.

26. Το ρωμαϊκό υδραγωγείο βρίσκεται σε απόσταση 500 περίπου μέτρων από την Ανατολική πύλη του κάστρου, στη θέση «Καμάρες».

27. Για τον όρο «θησαυράριον» βλ. Χ. Μπακιρτζή, Τρία θησαυράρια του νομισματικού μουσείου Αθηνών, *ΑΑΑ* 15, 1982, 72.

σαυρός» αυτών των νομισμάτων χρονολογεί και το αγγείο μέσα στο οποίο ήταν φυλαγμένος.

Λαθρανασκαφή που έγινε το 1987 στην περιοχή Αγίου Στεφάνου Πατρών «απέδωσε» θησαυρό 22 χρυσών νομισμάτων Μαυρικού (582–602) και Φωκά (602–610), ήτοι 20 solidus και 2 σεμίσηια. Τα νομίσματα κατασχέθηκαν από την Ασφάλεια Πατρών και φυλάγονται στο νομισματικό Μουσείο Αθηνών²⁸. Το τελευταίο νόμισμα αυτού του «θησαυρού» θάφτηκε το έτος 610 μ.Χ. Στις ανασκαφές του Ωδείου της πόλης βρέθηκαν ακόμη μερικές... χιλιάδες *minimi*, μικρές δηλαδή χάλκινες υποδιαίρέσεις, τα «ψιλά» του 5ου και 6ου μεταχριστιανικού αιώνα που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι στις καθημερινές συναλλαγές τους²⁹. Το εύρημα αυτό — σε συσχέτισμό με τα προαναφερθέντα — αποδεικνύει ότι η ζωή και η εμπορική δραστηριότητα συνεχίζεται στην πρωτοβυζαντινή Πάτρα παρά τις συχνές Σλαβικές επιδρομές, τους σεισμούς και τις επιδημίες που έπληξαν την περιοχή. Κατά τον Δ' και Ε' αιώνα σε ολόκληρη την έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας οι αρχαίες πόλεις εξακολουθούν να υπάρχουν με τις ίδιες — σχεδόν — κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες³⁰. Η Πάτρα βέβαια δεν αποτέλεσε εξαίρεση όπως έδειξε η διαχρονική μελέτη των τελευταίων αρχαιολογικών ευρημάτων.

Η πρωτοβυζαντινή πόλη στηρίζεται στο εμπόριο, τη ναυτιλία, την αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή και η σημαντική γεωγραφική θέση του λιμανιού της στο ΒΔ τμήμα της Πελοποννήσου³¹ τη

βοήθησε να αποφύγει την κατάρρευση και να επιβιώσει παρά τις θεομηνίες και τις βαρβαρικές επιδρομές που την έπληξαν.

Αναμφίβολα οι επιδρομές του 6ου αι. μ.Χ. σε συνδυασμό με την άνευ προηγουμένου συρροή φυσικών καταστροφών υπήρξαν ο καθοριστικός ίσως παράγοντας μιας δημογραφικής και οικονομικής κάμψης. Ίσως ακόμη κάποιοι Πατρινοί την εποχή της βασιλείας του Μαυρικού (582–602) να μετανάστευσαν στο Ρήγιο της Καλαβρίας — όπως μας πληροφορεί το πολυσυζητημένο Χρονικό της Μονεμβασίας³² —, για να αποφύγουν ενδεχομένως τις συνέπειες των Αβαροσλαβικών επιδρομών.

Όπως έδειξε η μελέτη των τελευταίων αρχαιολογικών ευρημάτων, όμως, η πόλη δεν εγκαταλείφθηκε αλλά άντεξε τα πλήγματα και εξακολούθησε τη ζωή, την εξέλιξη και την ανανέωσή της μέσα στο χρόνο.

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

28. Αφέν. Μουτζάλη, *ADelt* 42, 1987, Β1 (υπό έκδοση).

29. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, Εύρημα Κορίνθου μικρών χαλκών υποδιαίρέσεων, Ε', ΣΤ' αι. μ.Χ., *ADelt* 28, 1973, Α, σ. 139 και σημ. 5.

30. Αικ. Χριστοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Α' (324–610) (Αθήνα 1975) 363–364. C. Mango, *ό.π.* 77–107.

31. K. Andrews, *Castles* 116.

32. P. Lemerle, La chronique dite de Monemvasie, *REByz* 21 (1963) 5–49, J. Duičev, *Cronaca di Monemvasia* (Palermo 1976) 12. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Το χρονικό της Μονεμβασίας, *I.E.E.*, τ. Η', σ. 331–332. C. Mango, *ό.π.* 36.

SUMMARY

THE EARLY BYZANTINE CITY OF PATRAS

In Patras, with the deeply rooted Greco-Roman tradition, the transition from idololatry to Christianity — at least for a large segment of its society — proceeds very slowly: the epigram referring to Vasilius Oxylidis, a nobleman and lord of Patras is more than indicative.

Archaeological investigation has suggested that the Early Byzantine City of Patras was placed on the situation of the ancient and roman town. The ancient Greek, Roman and Early Christian town has remained unchanged preserving steadily the landmarks

of its physiognomy: the acropolis, seaport with its installations, markets, mainstreets, temples, aqueduct, public baths.

The ruins of early Christian basilicas and public baths have been identified in the streets: Corinthou, Hermou, Canakare, Maezonos, D. Gounare, G. Roushou, Pselalonia Square and near the sea. Clearly, an understanding of early Byzantine urbanism is essential for any analysis of the transformation of the classical world into that of medieval Byzantium.

ΤΟ ΟΧΥΡΟ ΣΤΗΝ ΚΕΡΤΕΖΗ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

I. Ἡ ἱστορική τοπογραφία τῆς ὄρεινῆς Πελοποννήσου εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀγνωστῆ. Τὸ οἰκιστικὸ πλέγμα στὶς περισσότερες περιοχὲς παραμένει ἀδιευκρίνιστο. Ἐάν ἐξαιρέσουμε τοὺς μεγάλους ἐπώνυμους οἰκισμοὺς — ἐπώνυμοι γιατί μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς πηγές — οἱ ἄλλοι παραμένουν ἀταύτιστοι. Νὰ ἀναφέρω ὡς παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν τὴν Κύναιθα ἢ ἀπὸ τὴν Ἀχαΐαν τὸ Λεόντιον, γιὰ νὰ μὴν καταφύγω στὴ Βούρα ἢ στὴν Κερόνεια.

Ἡ ταύτιση τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἡ ἐπίλυση τῶν προβλημάτων ἱστορικῆς τοπογραφίας του ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἐνδελεχὴ γνώση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, παράλληλα μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ποικίλων οἰκιστικῶν του ἐξαρτημάτων (ἱερά, ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις, ὄχυρά καὶ ὄ,τι ἄλλο), ποὺ βρίσκονται διάσπαρτα στὴ χώρα του. Στὴν ἀνακοίνωσή μου παρουσιάζω ἓνα ὄχυρὸ στὴ μεθόριον Ἀχαΐας καὶ Ἀρκαδίας, στὰ ὄρια τῶν ἐπικρατειῶν δύο οἰκιστικῶν κέντρων, Λεοντίου καὶ Κύναιθας, συμβολῆ στὴν ἀποσαφήνιση τοῦ οἰκιστικοῦ πλέγματος τῆς περιοχῆς¹.

IIα. Τὸ χωριὸ Κέρτεζη (13,5 χιλιόμετρα ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα, μὲ μέσο ὑψόμετρο 850 μ.) εἶναι διατεταγμένον στὸ μυχὸ στενῆς κοιλάδας, ποὺ διαρρέει τὸ ρέμα Μοναστηριάς, στὶς ὑπώρειες τοῦ βουνοῦ Τρεῖς Γυναῖκες (1795 μ.), ἀνατολικότατη ἀπόληξη τοῦ Ἐρυμάνθου. Ἡ κοιλάδα τῆς Κέρτεζης ἀνήκει στὴ λεκάνη ἀπορροῆς τοῦ Ἐρασίνου/Βουραϊκοῦ ποταμοῦ καὶ ὀρίζεται βόρεια ἀπὸ τὸ βουνὸ τοῦ Ἀϊ-Λιά (1340 μ.) καὶ νότια ἀπὸ τὴν ἀπότομη Ράχη Ρουμάνη.

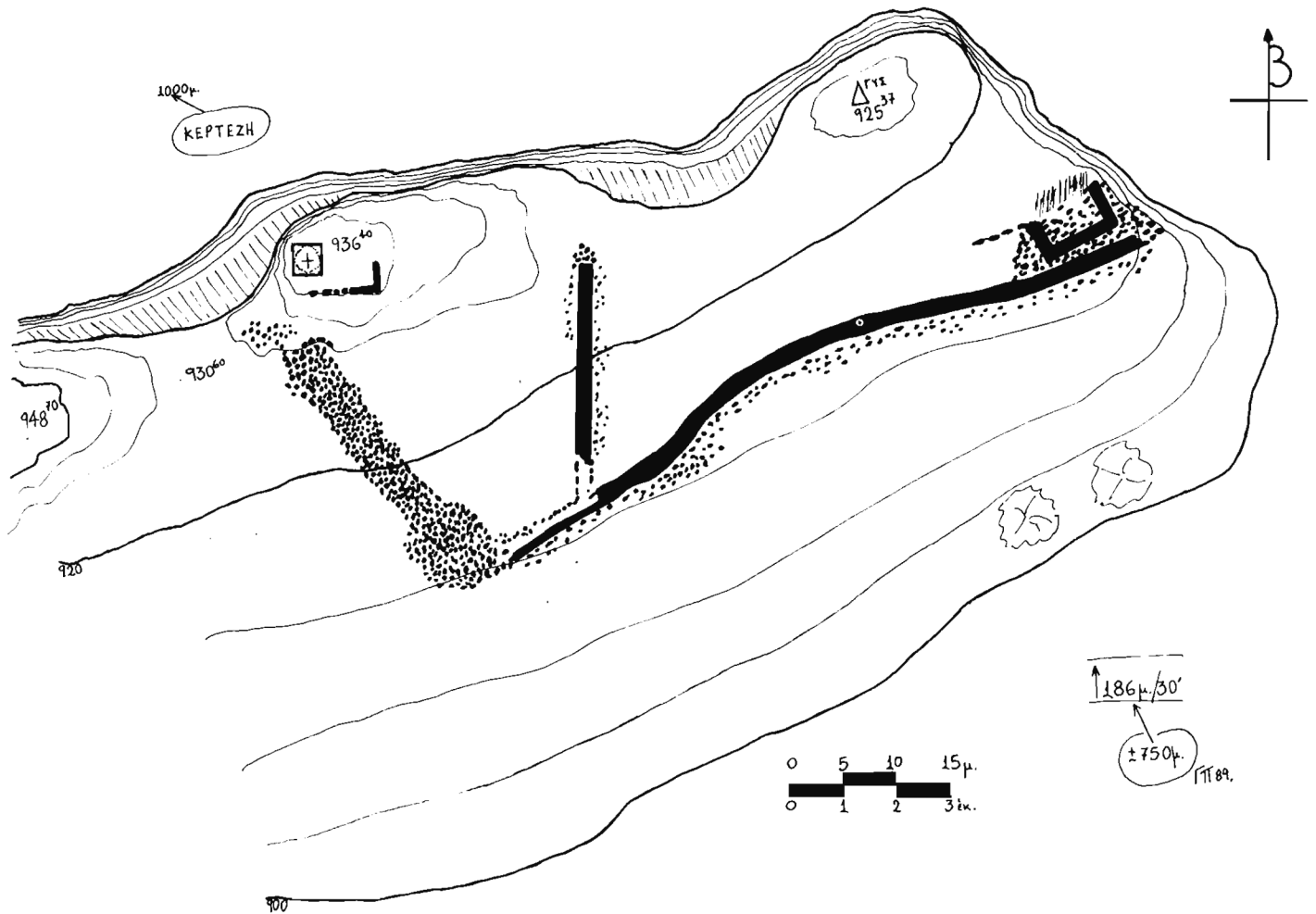
Ἀκριβῶς στὴν ἀπόληξη καὶ στὴ ΝΝΑ πλαγιά τῆς Ράχης Ρουμάνη (μὲ γεωγραφικὲς συντεταγμένες 37° 58' 48" βόρειο καὶ 22° 00' 46" ἀνατολικό), σὲ ὑψόμετρο 918 ὡς 937 μ., βρίσκεται τὸ ὄχυρὸ ποὺ παρουσιάζω². Ἡ ράχη εἶναι ἀπότομη (ὑψομετρικὴ διαφορὰ 186 μ.: ἀπὸ 750 μ. τῆς κοιλάδας στὰ 936,40 μ.) καὶ ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ ΝΝΑ πλαγιά, οἱ ἄλλες πλευρὲς εἶναι ὀρθοπλαγιὲς μὲ κάθετα ἀσβεστολιθικά κρημνίσματα. Χαρακτηριστικὸ τῆς ράχης εἶναι

οἱ ἐξάρσεις τῆς κατὰ διαστήματα. Τὸ ὄχυρὸ περιλαμβάνει τὶς δύο πρῶτες ἐξάρσεις (σχέδ. 1) ἀπὸ ΑΒΑ πρὸς ΔΝΔ, στὴν πρώτη (925,37 μ.) ὑπάρχει τὸ τριγωνομετρικὸ τῆς ΓΥΣ καὶ στὴ δεύτερη (936,40 μ.) ὑψώνεται τὸ ἐξωκλήσι. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ἐξάρμα μὲ τὸ ἐξωκλήσι σχηματίζονται δύο «λαιμοί», ποὺ συντελοῦν στὴν προβολὴ του. Ἡ θέση ὀνομάζεται Παναγιά, ἀπὸ τὸ ὀμώνυμο ἐξωκλήσι, ποὺ χτίστηκε τὸ 1965. Ἡ εὐσέβεια τῶν κτητόρων εἶχε ὡς συνήθως τὰ ἀποτελέσματά της, ἀφοῦ ἡ θεμελίωση τῆς Παναγιάς ἐξάλειψε μέρος τοῦ ὄχυροῦ.

IIβ. Ἡ ἄμυνα τῆς ἐκ φύσεως ὄχυρῆς θέσεως ἔχει ἐξασφαλιστεῖ μὲ τὴν ὀχύρωση τῆς ΝΝΑ πλευρᾶς, τῆς μόνῃς ἀπὸ ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ πρόσβαση. Τὴ ΝΝΑ πλευρὰ διατρέχει τείχος (ΑΒΑ-ΔΝΔ), περὶπου 20 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφή. Τὸ δυτικὸ ἄκρο του στρέφεται ἀπότομα πρὸς ΔΒΔ καὶ καταλήγει στὸ ΝΔ «λαιμὸ», ὥστε νὰ περικλείσει τὶς δύο

1. Στὴν ἐρευνα χρησιμοποίησα χάρτες τῆς ΓΥΣ (1 : 50.000, φύλλο Δάφνη/1976· 1 : 5.000, φύλλο 6257/2) καὶ ἀεροφωτογραφία τῆς ΓΥΣ (1 : 15.000 × 4,5/1968), ποὺ ἀπετέλεσαν καὶ τὴ βάση γιὰ τὸ σκαρίφημα, ποὺ συνοδεύει τὴ μελέτη. Οἱ αὐτοψίες στὴ θέση ἔγιναν στὶς 12/12/88, 13/5 καὶ 7/10/89.

2. Μόνῃ μνεῖα τοῦ ὄχυροῦ στὸ Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλίου» (Ἀθῆναι, χ. χ.), λήμμα Κύναιθα (ἀνυπόγραφο): «εἰς θέσιν Παναγιά, καταφανῆ τὰ εἰρήια κυκλωπέων (πελασγικῶν) τειχῶν». Ἀπὸ ἐδῶ ἀντλεῖ ὁ Γ. Α. Παπαοικονόμος, Ἐπετηρὶς τῶν Καλαβρύτων 1(1969), εἰδικά σ. 105 σημ. 1. Ὁ γνώστης τοῦ τόπου Γ. Παπανδρέου τὸ ἀγνοεῖ καὶ ἡ ἀναφορὰ του (Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρὶς [Ἀθήνα 1906] εἰδικά σ. 183) στὰ «εἰρήια ἀρχαίου φρουρίου καλουμένου Κάστρου» (πρβλ. τοῦ ἴδιου, Ἱστορία τῶν Καλαβρύτων [Ἀθήνα 1928(:)] 245) δημιουργεῖ σύγχυση. Τὸ Κάστρο βρίσκεται δύο χιλιόμετρα ΑΝΑ ἀπὸ τὸ ὄχυρὸ στὴν Παναγιά καὶ εἶναι κατάλοιπο τῆς Φραγκοκρατίας (αὐτοψία στὶς 12/12/88). Ἄγνοῶ γιατί (:) ὁ Than. Papadopoulos (Mycenaean Achaea, SIMA, τόμ. 55, 1979) σημειώνει (fig. 20): «Kastron hill» ΒΑ ἀπὸ τὴν Κέρτεζη. Καταθέτω ἐπίσης μὲ ἐπιφύλαξη, ἀφοῦ δὲν ἔγινε δυνατόν νὰ τὴν διασταυρώσω, τὴν πληροφορία τοῦ κ. Γεωργίου Σχοινᾶ, ὅτι τὸ 1924-26 ὁ Ἀλ. Φιλαδελφεὺς ἀνέσκαψε στὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ καὶ ἔγραψε σχετικὸ ἄρθρο στὴν ἐφημερίδα «Ἀκρόπολις» («Ἡ Κέρτεζη ἓνας ἐπίγειος παράδεισος»).

Σχέδιο 1. Σκαρίφημα του ὄχυρου στὴν Παναγιά Κέρτεζης.

πρῶτες ἐξάρσεις τῆς ράχης. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἀπολήγει στὴν «κόψη» τῆς ράχης, ἐνισχυμένο μὲ ὀρθογώνιο πύργο. Ἐνας ἐγκάρσιος βραχίονας (NNA-BBA, μήκους 21 μ.) καταλήγει στὸ ΒΑ «λαιμό», ἐνισχύοντας ἀμυντικὰ τὸ ἔξαγμα/κορυφή μὲ τὸ ἐξωκλήσι καὶ διαιρώντας ταυτόχρονα τὸ ὄχυρὸ σὲ δύο μέρη. Τὸ τεῖχος διατηρεῖται σὲ σχετικά καλὴ κατάσταση καὶ σὲ συνολικὸ μήκος 112 μ. Χαρακτηριστικὸ τοῦ εἶναι ἡ ἀμελής, πρόχειρη δομὴ τοῦ ἀπὸ ἀργοῦς λίθους μὲ ἀδρὴ ἐργασία (εἰκ. 1). Ἡ λατόμευση ἢ ἡ συλλογὴ τους ἐγίνε ἐπιτόπου καὶ ὁ λιθοσωρὸς, ποῦ ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ μήκος του, καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία κεραμίδων, μαρτυροῦν ὅτι ἦταν ἐξολοκλήρου λίθινο. Μέτρησα πάχος 1,50 μ. καὶ στὸ λιθοσωρὸ 3 μ., ἐνῶ διατηρεῖται σὲ μέγιστο ὕψος 5-6 δόμων, σχεδὸν 2 μ. Στὴν ἀπόληξη τῆς ράχης, σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος καὶ ἐσωτερικά του, ὑψωνόταν ὀρθογώνιος πύργος (4,60 × 7 × 4,90 μ.), τὴν τέταρτη πλευρὰ τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦσε ἀσβεστολιθικὸ κρήμισμα. Ἐνας ἀκόμη πύργος ἴσως νὰ ὑψωνόταν στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ τεῖχους, στὰ ΔΝΔ, ὅπου

ὑπάρχει ἐκτεταμένος λιθοσωρὸς. Ψηλότερα, στὸ μικρὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς, ὅπου βρίσκεται καὶ τὸ ἐξωκλήσι, διατηρεῖται μία γωνία ἀπὸ ἀνάλημμα, ἀν ὄχι τεῖχος. Σύμφωνα μὲ ἐλεγμένες πληροφορίες στὴν κορυφὴ σώζονταν τὰ θεμέλια ὀρθογώνιου πύργου (3 × 4 μ.)³. Δὲν παρατήρησα πούθενά σαφὴ ἴχνη πύλης, ἀν ἐξαιρέσω τὶς πενιχρὲς ἐνδείξεις στὰ ΔΝΔ.

Στὴ NNA πλαγιά τῆς ράχης καὶ στὰ χέρσα μικρὰ καὶ καλλιεργούμενα ἄλλοτε ἄνδηρα ἢ κεραμεικὴ, ποῦ ἐπεσήμανα, ἦταν πενιχρὴ καὶ τὸ κυριότερο δυσχρονολόγητη λόγω φθορᾶς. Ἡ ἔλλειψη χαρακτηριστικῆς κεραμεικῆς στὶς ἐπιφανειακὲς ἐρευνες ὄρεινῶν, καὶ μάλιστα δασωμένων, θέσεων εἶναι κοινὸς τόπος καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει. Διακρίνεται πάντως, στὰ ὅσα ὄστρακα ἐπεσήμανα, μία ομάδα κεραμεικῆς, ποῦ χρονολογεῖται ἀπρόσκοπτα στὰ προϊστορικὰ χρόνια (βλ. Ἐπίμετρο). Ἡ χρονολό-

3. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν κ. Γεώργιο Σχοινά, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὴ βοήθειά του. Ὁ ἴδιος «ἀνέσκαψε» τὸ χῶρο τῆς Παναγιάς τὸ 1932.

Εικόνα 1. "Αποψη του τείχους.

γηση των υπόλοιπων οστράκων είναι αδύνατη λόγω της φθοράς τους.

Πγ. Κύριο χαρακτηριστικό του οχυρού είναι η «διά λογάδων λίθων» τειχοδομία του⁴. Ἡ τειχοδομία του μαρτυρεί ἀμελή και ἐκ τῶν ἐνόντων κατασκευή, με γνώμονα τὴν ἀμυντικὴ ἐξασφάλιση τοῦ ὑψώματος και τεχνητά, σὲ συνδυασμὸ με τὴν ἐκ φύσεως. Τείχη χτισμένα λογάδην μποροῦν νὰ ἐπιδείξουν ὅλες οἱ ἐποχές. Βρίσκονται κυρίως σε ὄρεινὲς θέσεις και ἔχουν ὡς πρωταρχικὸ σκοπὸ τὴν ἄμυνα και κατ' ἐπέκταση τὸν ἔλεγχο τοῦ γύρω χώρου. Τὶς περισσότερες φορές τοὺς ἀρμόζει ὁ χαρακτηρισμὸς «ὄχυρωματικὸς περίβολος». Οἱ ὑπάρχουσες λοιπὸν ἐνδείξεις — και ὄχι ἀποδείξεις — ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, με ὀδηγοῦν νὰ τὸ χρονολογήσω στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια και μάλιστα τὸν 3ο π.Χ. αἰώνα. Εἶναι ἡ ἐποχὴ, ποὺ ἡ περιοχὴ γίνεται πεδίο ἀτελειώτων συγκρούσεων ἀναφέρω τὸν Κλεομενικὸ πόλεμο (228/7–222) ἢ τὸν Συμμαχικὸ (220–217), με τὴν κάθοδο τῶν Αἰτωλῶν στὴν Πελοπόννησο. Εἶναι τὰ χρόνια, ποὺ πολλὰ ὑψώματα στὴν ὄρεινὴ Πελοπόννησο, ἀλλὰ και ἄλλοῦ, ἀποκτοῦν ἀνάλογες ὄχυρώσεις χτισμένες λογάδην⁵.

III. Ἡ παρουσία τοῦ οχυροῦ στὴ συγκεκριμένη θέση ἔχει, νομίζω, τὴν ἐρμηνεία της. Τὸ οχυρὸ εἶναι «αὐτόνομο» στὸν χώρο, δὲν ὑπερασπίζεται δηλαδὴ κάποιον γειτνιαζόντα οἰκισμὸ, δὲν εἶναι ἀκρόπολη. Ἄνηκε λοιπὸν στὴ χώρα ἐνὸς οἰκιστικοῦ κέντρου, ποὺ πιθανότατα ἦταν ἡ Κύναιθα. Τὸ οχυρὸ, λόγω θέσεως, ἐπιτηρεῖ μεγάλο μέρος τῆς κοιλάδας τοῦ Ἐρασίνου/Βουραϊκοῦ ποταμοῦ, ἐνῶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ με τὸ Κάστρο τῶν Καλαβρυτῶν, μία ἀπὸ τὶς πιθανὲς θέσεις ταυτίσεως με

τὴν Κύναιθα⁶. Πιὸ σημαντικὸ ὅμως εἶναι ὅτι ἐλέγχει τὰ ὀδικὰ περάσματα σὲ μία καιρία περιοχὴ, στὴ μεθόριο ἐπικρατειῶν. Τὸ ὄχυρὸ ἐλέγχει ἀπόλυτα τὶς διαβάσεις γιὰ τὴν χώρα τῶν Ψωφιδίων ἀπὸ τὴν κοιλάδα τῆς Κέρτεζης, εἴτε ἀπὸ τὸ πέρασμα τῆς Φροξυλιᾶς (ψηλότερο σημεῖο ἀνόδοῦ τὰ 1360 μ.), ποὺ ὀδηγεῖ στὰ χωριά Δροβολοβὸ, Καμενιάνοι, ἢ ἀπὸ τὸ ρέμα Μοναστηριάς και τὴν Καπρίβενα (ἀνοδος στὰ 1480 μ.), ποὺ καταλήγει στὸ Λεχούρι. Μία ἀκόμη διάβαση γιὰ τὴν Ψωφίδα, πιὸ δύσβατη ὅμως, ἦταν ἐπίσης ἐλεγχόμενη ἀπὸ τὸ ὄχυρὸ, αὐτὴ ἀπὸ τὸ χωριὸ Καλλιφώνι γιὰ τὴν Ἀναστάσοβα (σήμερα Ἀνάστασις). Ἐφικτὸς ὅμως ἦταν και ὁ ἔλεγχος τῆς ὁδοῦ πρὸς Κλείτορα ἀπὸ τὴν διάβαση τοῦ Πριόλιθου (ἀνοδος στὰ 1010 μ.: αὐτὴ ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ σημερινὸς ἀσφαλτόδρομος), ἐνῶ παράλληλα ἐπιτηροῦσε τὴν δύσβατη πρόσβαση (ἀνάμεσα Κοτρῶνα 1420 μ. και Ἀϊ-Λιά 1340 μ.) γιὰ τὴν Ἀχαΐα και τὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ στὸ Καστρίτσι τῆς Κάτω Βλασίας, ποὺ ὀρισμένοι ταυτίζουν με τὸ Λεόντιον⁷. Πρέπει νὰ θεωρήσουμε λοιπὸν ὡς πρωταρχικὴ αἰτία γιὰ τὴν ὄχυρωση τῆς ἀπότομης ράχης τὸν ἔλεγχο τοῦ ὀδικοῦ δικτύου τῆς περιοχῆς. Τὸ φυλακεῖον αὐτό, ὅπως πρέπει νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε, στὴν Κέρτεζ τῶν Καλαβρυτῶν ἐντάσσεται στὴν τοπογραφία

4. Βλ. Ἄν. Κ. Ὀρλάνδου, *Τὰ ὀδικὰ δομῆς*, τεῦχος 2 (Ἀθήνα 1959/60) 243-245. Πρβλ. John M. Fossey, *Topography and population of ancient Boiotia* (Chicago 1988) 491-494.

5. Πρβλ. W. Loring, *Some ancient routes in the Peloponnese*, *JHS* 15, 1895, 25-89 και Γ. Ἀ. Πίκουλας, Ἡ νότια Μεγαλοπολιτικὴ χώρα, ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰώνα, *ἡ ὁρος*, Ἡ Μεγάλῃ Βιβλιοθήκη (Ἀθήνα 1988), κεφ. VA₃, Ὀχύρωση σ. 180-187, γιὰ τὶς ἀνάλογες ὄχυρώσεις στὴ μεθόριο Ἀρκαδίας και Λακωνίας. Βλ. ἀκόμη Yanis Pikoulas, *The Spartan defense network of hellenistic times*, *Resümee XIII. Intern. Kongress für klassische Archäologie* (Berlin 24-30/7/88) 268. Γιὰ τὴν Ἀττικὴ ἢ τὴν Βοιωτία πρβλ. ἀντίστοιχα στὸν τόμο *Attische Festungen...* Marburger Winkelmann-Programm 1988, 1989, τὶς μελέτες τῶν H. Lohmann (Das Kastro von H. Giorgios ["Erencia"]) 34-67) και H. Lauterbufe (Die Festung auf Koroni..., 67-102) και John M. Fossey, *ὁ.π.*

6. Βλ. Γ. Ἀ. Πίκουλα, *Τοπογραφικὰ περιοχῆς Καλαβρυτῶν*, *Ἐπετηρὶς τῶν Καλαβρυτῶν*, 12-13 (1980-81) 337-372 (και ἀνάτυπο με αὐτοτελὴ σελιδαρίθμηση 1-38) και Μιχ. Πετρόπουλος, *Τοπογραφικὰ βόρειας Ἀρκαδίας*, *ἡ ὁρος* 3, 1985, εἰδικὰ 65-66.

7. Βλ. Ernst Meyer, *Peloponnesische Wanderungen* (Zürich-Leipzig 1939) 111 κ.έ., ἀντίθετα ὁ Εὐθ. Μαστροκώστας, *Τρεῖς παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἐν Ἀχαΐᾳ*, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθν. Συν. Πελοπ/ῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 7-14/9/1975*, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 6, τόμ. Β', εἰδικὰ 374-379. Πρβλ. Ν. Παπαχατζῆ, *Παυσανίου...* Ἀχαϊκά, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1980, 133 (σημ.).

Εικόνα 2. Ευρήματα από την Παναγιά Κέρτεζης.

της περιοχής, που παρουσιάζει ακόμη σοβαρά προβλήματα, ως την όριστική της αποσαφήνιση.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μέρος της κεραμεικής, που έπεσήμανα στη ΝΝΑ πλαγιά της Ράχης Ρουμάνη, όπως προανέφερα, είναι ομοιογενές και χρονολογείται χωρίς αμφιβολία στα προϊστορικά χρόνια. Είναι χειροποίητη, άδρη, με πηλό τεφροκάστανο και πολλά εγκλείσματα: τα δσπρακα προέρχονται από άνοιχτά άγγεϊα (είκ. 2). Συναφής κεραμεική βρέθηκε στην έρευνα

του R. Howell στα Καλάβρυτα (*BSA* 65, 1970, 97, άρ. θέσ. 38 II, πίν. 34 α 1-7) και του 'Αδαμ. Σάμψων στα χωριά Πριόλιθος, Κάνδαλος, Λαγοβούνι, άπέναντι και πολύ κοντά στη θέση Παναγιά της Κέρτεζης (Προϊστορικοί οικισμοί στην περιοχή Καλαβρύτων, *Πρακτικά Β' Τοπ. Συν. 'Αχαικών Σπουδών, Καλάβρυτα 24-27/6/83, Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 11, 33-39, πίν. 1-4).

Τήν κεραμεική συνοδεύουν άφθονα έργαλειά (λεπίδες, φολίδες, αίχμη, βέλος) και άπολεπίσματα, κυρίως άπό καστανό πυριτόλιθο αλλά και άπό όψιανό (είκ. 2). Στο άπότομο λοιπόν ύψωμα και στα άνδηρα της ΝΝΑ πλευράς του διαπιστώνεται κατοίκηση τών προϊστορικών χρόνων. 'Η θέση προστίθεται στις άλλες γνωστές της κοιλάδας του 'Ερασί-νου/Βουραϊκού ποταμού. 'Η άκριβής χρονολόγηση της προϊστορικής έγκαταστάσεως δέν είναι έφικτή. Μέν βάση τις παρατηρήσεις του 'Αδαμ. Σάμψων, νομίζω ότι ή έγκατάσταση χρονολογείται στην ύστερη νεολιθική, παρά στα ΜΕ χρόνια. "Ένα δσπρακο ίσως νά άνήκει στην ΥΕ III έποχή: άλλωστε στις βόρειες ύπώρειες του ύψώματος, τó θέρος του 1969, άποκαλύφθηκε τυχαία θαλαμωτός τάφος της ΥΕ IIIγ έποχής (βλ. Than. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia, SIMA* τόμ. 55, 1979, σ. 33, άρ. 50).

ΓΙΑΝ. ΑΝΤ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ

SUMMARY

THE FORT AT KERTEZI (KALAVRYTA)

A hitherto unknown fortification on the hill of *Panaghia*, east of the village of Kertezi (SW of Kalavryta), on the border between Arkadia and Achaia, is the subject of this announcement.

The ashlar style of the masonry and other indications date the fort to the late third century B.C. The

fort belonged to the territory (*chora*) of ancient Kynaitha and controlled the surrounding roads and passes.

On the same hill of Panaghia, especially on the south slope, there are ample remains of prehistoric (late neolithic?) occupation.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΒΗΣΙΓΟΤΘΩΝ ΣΤΗΝ ΦΟΛΟΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΕΡΥΜΑΝΘΟ (397 μ.Χ.)

Ἡ εἰσβολὴ καὶ ἡ καταστρεπτικὴ δραστηριότητα τῶν Βησιγότθων γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο κεφάλαιο στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς χερσονήσου ποὺ ἀκόμη παρέχει ἐπὶ μέρους ἐρμηνευτικὲς δυσκολίες¹. Παραμένουν ἀδιευκρίνιστες ἀρκετὲς πτυχὲς τοῦ ζητήματος, ὅπως εἶναι οἱ τοπογραφικὲς καὶ δημογραφικὲς δὲν γνωρίζομε ἀκόμη ἐπακριβῶς τὴν κατεύθυνση τῆς πορείας τῶν ἀκαταπονήτων μετακινήσεων τους ἐντὸς τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, τὶς ἀναπόφευκτες πληθυσμιακὲς μεταβολὲς τῶν γηγενῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιδρομῶν (θάνατοι, τυχὸν μόνιμες ἐγκαταστάσεις ἀπομάχων καὶ ἀνικάνων γιὰ συνεχεῖς ὁδοιπορίες), τὸν ἐξαφανισμὸ καὶ τὶς δηλώσεις μικρῶν ἀγροτικῶν ἀλλὰ καὶ ἀστικῶν οἰκιστικῶν μονάδων — στὶς ὁποῖες βέβαια οἱ Βησιγότθοι εἶχαν κυρίως προτίμηση γιὰ τὴν προσοδοφόρα λεῖα.

Ἄλλὰ ἄς παρακολουθήσομε τὰ γεγονότα μὲ συντομία: ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὶς ἀρχὲς τοῦ ἔτους 396 μ.Χ. ὁ Ἀλάριχος μὲ τοὺς Βησιγότθους εἰσέβαλε στὴν Πελοπόννησο συνεχίζοντας ἀνεμπόδιστα τὶς λεηλασίες ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὶς βόρειες ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας· κατέλαβε τὸν Ἴσθμὸ καὶ κατέστρεψε διαδοχικὰ τὴν Κόρινθο μὲ τὴν ὑπαιθρο χώρα της, τὸ Ἄργος, τὴν Σπάρτη² καὶ φυσικὰ ὄσους ἄλλους μικρότερους οἰκισμοὺς συναντοῦσε καθ' ὁδόν. Ἀπὸ τὴν Σπάρτη ὤδευσε πρὸς τὴν Ἀρκαδίαν· πέρασε ἀπὸ τὴν Τεγέα³ καὶ μετακινήθηκε δυτικὰ πρὸς τὸ ὄρος τῆς Φολῆς, βορειοδυτικὰ πρὸς τὰ ὄρεινὰ ἐδάφη τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ σὲ ἄλλες γειτονικὲς ἡμιπεδινὲς περιοχὲς⁴ ὅπου ἀντιμετωπίσθηκε ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τὸν Στελίχωνα, ἀπεσταλμένο στρατηγὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς μετακινήσεις αὐτὲς τῶν Βησιγότθων παρέχονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους ἀρχαιολογικὲς διαπιστώσεις, ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Ζώσιμο καὶ τὸν ρωμαῖο ποιητὴ Κλαυδιανό, τοῦ ὁποῖου βέβαια ἡ ἱστορικὴ ἀντικειμενικότητα συζητεῖται ἀπὸ τοὺς νεότερους

ἱστορικούς, ἀφοῦ θεωρεῖται ὡς δηλωμένος ὑποστηρικτῆς καὶ προπαγανδιστῆς τοῦ Στελίχωνος⁵. Κατὰ τὸν Κλαυδιανό, ὁ Στελίχων ἀντιμετώπισε μὲ ἐπιτυχία τοὺς Βησιγότθους σὲ κραταιὲς μάχες στὰ ὄρη

1. Ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν Εὐ. Χ. Χρυσόν, Οἱ Βησιγότθοι στὴν Πελοπόννησο (396–397 μ.Χ.), *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Β' (ἐν Ἀθήναις 1981–1982) (= *Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 8) 181–191. Ἡ μελέτη καλύπτει πλήρως τὸ θέμα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀποψη τῶν διαδραματισθέντων. — Γιὰ τὴν παρουσία τῶν Βησιγότθων στὴν Ἀθήνα βλ. ἐσχάτως Αἰ. Franz, *Late Antiquity: A.D. 267–700* (Princeton, N.J. 1988) (= *The Athenian Agora*, v. XXIV) 49–56. — Κατὰ τὶς ἐπιτόπιες ἐρευνές μου στὴν κεντρικὴ καὶ νότια Πελοπόννησο εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀντιληφθῶ ἀρκετὲς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις τῆς παρουσίας τῶν Βησιγότθων, ἄγνωστες στὴν βιβλιογραφία. Ἔτσι ἐλπίζω νὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα καὶ νὰ διασαφηνίσω πληρέστερα τὶς ἱστορικὲς, τοπογραφικὲς καὶ ἰδίως τὶς κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἀλαρίχου.

2. Χρῦς. Ἀθ. Χρήστου, *Ἀρχαία Σπάρτη* (Σπάρτη 1960) 52, ὅπου ἐπισημαίνονται τμήματα τοῦ κάστρου ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνοικοδομήθηκαν γύρω στὸ 400 μ.Χ., μετὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν Βησιγότθων.

3. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας-Νυκλίου, *ΑΒΜΕ* 12, 1973, 5. — Δὲν γνωρίζομε ἂν οἱ Βησιγότθοι πέρασαν ἀπὸ τὴν Τεγέα πρὶν καταλήξουν στὴν Σπάρτη ἢ μετὰ κατὰ τὴν πορεία τους πρὸς τὴν δυτικὴ Πελοπόννησο· λογικὸ εἶναι νὰ ὑποθέσομε, μὲ κριτήριον τὸ ὁδικὸ δίκτυο, ὅτι πρῶτα ἔφθασαν στὴν Τεγέα.

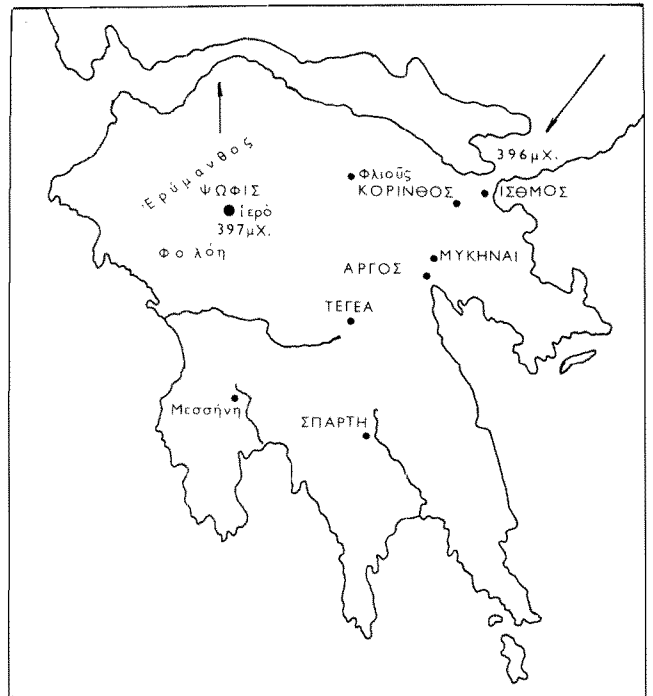
4. Κατὰ τὸν Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας, *ΑΒΜΕ* 11, 1969, 87 καὶ σημ. 2, ὁ Ἀλάριχος πιθανῶς κατέστρεψε καὶ τὴν ἀρχαία Μεσσηνίαν· βέβαια γιὰ νὰ μεταβοῦν ἀπὸ τὴν Σπάρτη στὴν Φολὴ καὶ γενικῶς στὴν ὄρεινὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο δὲν ἦταν ἀπαραίτητο οἱ Βησιγότθοι νὰ περάσουν πρῶτα ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Μεσσηνίας, ὅπως θεωρεῖ ὁ Ὀρλάνδος. Λογικὸ εἶναι νὰ ὑποθέσομε — ἂν πράγματι καταστράφηκε ἡ Μεσσηνία ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομῆς —, ὅτι ἀπὸ τὴν ὄρεινὴν περιοχὴν τοῦ Λυκαίου καὶ τὴν Μεγαλοπολίτιδα εἶχαν καλύτερη πρόσβαση πρὸς τὴν πεδινὴν ἄνω Μεσσηνίαν. Τὴν παρουσία τῶν Βησιγότθων στὴν Μεσσηνίαν καὶ ἰδιαίτερα τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς σημειώνει καὶ ὁ Στ. Οἰκονομάκης, *Τὰ σωζόμενα Ἰθάμης, Μεσσηνίας καὶ τῶν περὶ ἐξέτα μὲτὰ χάρτου χωρογραφικοῦ* (ἐν Καλάμας 1879) 48.

5. Εὐ. Χ. Χρυσοῦ, ὁ.π. 188.

του Λυκαίου και του Έρυμάνθου⁶, ενώ για τὰ αντίστοιχα γεγονότα ὁ Ζώσιμος ἀπλῶς ἐπιλέγει ὅτι ὁ Στελίχων μὲ τὶς στρατηγικὲς του ἰκανότητες ἀνάγκασε τοὺς ἐπιδρομεῖς νὰ συγκεντρωθοῦν στὸ ὄρος τῆς Φολόης, δυσκολεύοντας τὴν θέση τους⁷. ἀλλὰ ὁ Ἀλάριχος κατόρθωσε — συνεργούσης ἀσφαλῶς καὶ τῆς πολιτικῆς ἀνωμαλίας ποὺ ἀπρόοπτα ἐμφανίσθηκε στὸ Κράτος — νὰ ὀδηγήσει μὲ ἐπιτυχία τὸν λαὸ τοῦ ἀπὸ τὴν Φολοὴ στὴν Ἡπειρο (397 μ.Χ.) διασχίζοντας τὰ ἐδάφη τῆς Ἀχαΐας⁸ (εἰκ. 1).

Ἡ πολιτικὴ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων ποὺ ἀφοροῦν στὴν εἰσβολὴ τῶν Βησιγόθων στὸν ἑλλαδικὸ καὶ ἰδιαίτερα στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο ἀπασχόλησε, ὅπως ἀναφέραμε, τοὺς ἱστορικοὺς καὶ διάφορες γνῶμες διατυπώθηκαν σὲ ἐπὶ μέρους ζητήματα ποὺ δὲν ἐνδιαφέρουν αὐτὴ τὴν μελέτη. Ὅλοι ὅμως συμφωνοῦν ὅτι ὁ Ἀλάριχος, ὀδηγώντας τοὺς Βησιγόθους πρὸς τὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο, εἶχε σκοπὸ νὰ ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ μονίμως⁹ καὶ ν' ἀσχοληθεῖ ὁ λαὸς τοῦ μὲ ἔργα εἰρηνικά, δηλαδὴ τὴν κτηνοτροφία καὶ τὴν γεωργία. Γιατὶ τὸ μόνιμο ἔδαφος ἦταν ἐκεῖνο ποὺ ἔλειπε πιά ἀπὸ αὐτοὺς, ἀφοῦ μὲ τὶς συνεχεῖς λεηλασίες εἶχαν ἀποκτήσει, ὅπως ἀντιλαμβανόμαστε, ἰκανοὺς θησαυροὺς σὲ ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ σὲ χρήματα.

Τὰ ὄρη τῆς Φολόης καὶ τοῦ Έρυμάνθου ἀποτελοῦν ἰσχυρὸ ὄρεινὸ ἀνάγλυφο πρὸς τὶς ἀνατολικὲς καὶ νότιες, ἀντιστοιχῶς, ἡμιπεδινὲς ἐκτάσεις τῆς Ἡλείας καὶ τῆς Ἀχαΐας. Κοντὰ στὶς νοτιοανατολικὲς πλαγιὲς τοῦ Έρυμάνθου καὶ στὶς βόρειες τῆς Φολόης βρίσκεται τὸ ἀρχαῖο ἀρκαδικὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος, ἀφιερωμένο στὴν λατρεία τῆς Ἀφροδίτης. Ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν μεγαλύτερη ἔκτασή του καὶ ἀποτελεῖ εὐτύχημα ἢ ὀριστικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς συστηματικῆς αὐτῆς ἀνασκαφῆς¹⁰. Ἐνα ἀπὸ τὰ πλεόν ἐνδιαφέροντα ζητήματα ποὺ θέτει ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ ὡς οἰκοδομικοῦ συνόλου εἶναι ὁ τρόπος καὶ ἡ χρονολόγηση τῆς ἐμφανοῦς καταστροφῆς καὶ ἐγκαταλείψεώς του. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε, τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ καταστράφηκε ἐσκεμμένα ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανοὺς τῆς μείζονος περιοχῆς (δηλαδὴ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο), λόγῳ τῆς ἀντιθέσεώς τους πρὸς τὴν εἰδωλολατρεία¹¹. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ προσδιορίζεται χρονολογικὰ ἐπιτυχῶς στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ὅπου τοποθετεῖται καὶ ἡ ὀριστικὴ διακοπὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας στὸν χῶρο, στηριζομένη σὲ νομισματικὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς τῶν Κωνσταντίνων¹².

Εἰκόνα 1. Πελοπόννησος. Θέσεις τῆς παρουσίας Βησιγόθων ἀπὸ πηγῆς καὶ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια.

6. C. Claudiani, *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti* (ἔκδ. M. Platnauer, 1963 [Loeb], τόμ. 1, σ. 320, στ. 466-470):

*Plaustra cruore natant: metitur pellita iuventus:
pars morbo, pars ense perit. Non lustra Lycae,
non Erymantheae iam copia sufficit umbrae
innumeris exusta rogis, nudataque ferro
sic flagrasse suas laetantur Maenala silvas.*

7. Ζωσίμου, *Ἱστορία Νέα*, V, 7 (ἔκδ. I. Bekker, 1837 [CSHB] 254): Στελίχων δὲ ναυσὶ στρατιώτας ἐμβιβάσας τοῖς κατὰ τὴν Ἀχαϊαν δυστυχήμασιν ὄρητο βοηθεῖν, καὶ τῇ Πελοποννήσῳ προσσχὼν εἰς Φολοὴν συμφυγεῖν τοὺς βαρβάρους ἠνάγκασε. Καὶ ῥᾶστα διέφθειρεν ἂν αὐτοὺς σπάνει τῶν ἐπιτηδείων, εἰ μὴ τρυφῇ καὶ μίμοις γελοίων ἤκιστὰ τε αἰσχυνομέναις γυναιξίν ἐκδοὺς ἑαυτὸν ἀφήκε τοὺς στρατιώτας ὅσα καταλελοίπασιν οἱ βάρβαροι ἀρπάζειν, τοῦ τε δοῦναι τοῖς πολεμίοις εὐρυχωρίαν ἀναχωρήσασιν τῆς Πελοποννήσου μετὰ πάσης τῆς λείας εἰς τὴν Ἡπειρον διαβῆναι...

8. Γιὰ τὴν ὁδὸ διαφυγῆς τοῦ Ἀλαρίχου βλ. Γ. Φ. Χέρτσβεργ (μτφρ. Π. Καρολίδου), *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας*, τόμ. Γ' (ἐν Ἀθήναις 1902) (= Βιβλ. Μαρασλῆ) 497.

9. Γ. Φ. Χέρτσβεργ (μτφρ. Π. Καρολίδου), *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον*, τόμ. Α' (ἐν Ἀθήναις 1906) (= Βιβλ. Μαρασλῆ) 94-95. — Εὐ. Χ. Χρυσοῦ, ὁ.π. 188 καὶ σημ. 1.

10. Χρυσούλας Π. Καρδαῖ, *Ἀφροδίτη Ἐρυκίνη. Ἱερὸν καὶ μαντεῖον εἰς τὴν Β.Δ. Ἀρκαδίαν* (Ἀθήναι 1988) (= Βιβλ. τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 106).

11. Ὁ.π. 112, 185, (273-)274, 280 καὶ κατὰ τὴν διαπραγμάτευση καθ' ἑνὸς οἰκοδομικοῦ τμήματος τοῦ ἱεροῦ.

12. Ὁ.π. 273 καὶ πίν. 147.

“Ας εξετάσουμε όμως με συντομία τις σπουδαιότερες για το θέμα ένδειξεις της κατεδαφίσεως του ιεροῦ· ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους λειτουργικά τμήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν: 1) τὸ ἱερό τέμενος, τὸ ὁποῖο περικλείει τὸν ναό, 2) τὸ τελεστήριο καὶ 3) ἡ ἱερά πηγή.

α) Ἐντὸς τοῦ τεμένου, κοντὰ στὴν βορειοδυτικὴ γωνία, βρισκόταν ὁ ὄμφαλός, λαξευμένος σὲ πωρόλιθο¹³. Ἡ πέτρα αὐτὴ μαζί με τὴν ἱερά δρῦν ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικά λατρευτικά σύμβολα τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ¹⁴. Ὁ ὄμφαλός στηριζόταν σὲ τετράγωνη ὑπόγεια μὴ ὀρατὴ κατασκευὴ ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρχαν δύο θήκες. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ὄμφαλοῦ εἶχε «κυριολεκτικῶς θρυμματισθῆ ἐπὶ τόπου»¹⁵ καὶ ἡ πράξη ἀποδίδεται στὴν ἐπέμβαση τῶν χριστιανῶν¹⁶.

β) Τὸ λίθινο τριπο(δα)βάκιον (=βάθρο) βρέθηκε στὸ τελεστήριο ἀνεστραμμένο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους· στὴν ἐπιφάνειά του ὑπῆρχαν τρία κοιλώματα ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν στηρίξη τῶν ἀντιστοίχων τριῶν σκελῶν τοῦ χάλκινου τρίποδα¹⁷. Ἡ ἀναστροφή τοῦ βάθρου, κατὰ τὴν ἀποψη ποὺ διατυπώθηκε, ὀφείλεται πιθανῶς στὴν πρόβλεψη τῶν ἐθνικῶν (εἰδωλολατρῶν) νὰ τὸ διαφυλάξουν ἀπὸ τὴν μανία τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἤδη εἶχαν ἀπομακρύνει τὸν ἱερό τρίποδα ἀπὸ τὴν θέση του. Θεωρεῖται ὅτι ἡ μετακίνηση αὐτῆ τοῦ βάθρου ἔγινε γιὰ νὰ διαφυλαχθεῖ ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι τελικῶς δὲν τὸ ἀντελήφθησαν καὶ κατ’ αὐτὸ τὸν τρόπο διασώθηκε¹⁸. Ἀλλὰ ποῖο νόημα θὰ εἶχε πλέον ἡ πρόθεση τῶν ἐθνικῶν νὰ διαφυλάξουν τὸ λίθινο καὶ ἄχρηστο γιὰ τοὺς χριστιανούς βάθρο, ἀφοῦ ἤδη εἶχε ἀπωλεσθεῖ ὁ τρίποδας;

γ) Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τεμένου ὑπῆρχε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά στοιχεῖα τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ὁ ὑψηλὸς ἐλεύθερος στῦλος-ἀγυιεύς ἀπὸ τοπικὸ τιτανόλιθο¹⁹, ὁ ὁποῖος βρέθηκε σὲ πολλὰ κομμάτια· ὁ θρυμματισμὸς τοῦ στύλου θεωρεῖται ὡς ἐχθρικὴ πράξη τῶν χριστιανῶν²⁰.

δ) Ὁ ὀπισθόδομος τοῦ ναοῦ παρουσιάζει τὰ βιαιότερα ἔχνη τῆς καταστροφῆς καὶ τὸ γεγονὸς καταλογίζεται στοὺς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι θρυμματίσαν, ὅπως ἀναφέραμε, καὶ τὸν ἐκεῖ κείμενο ὄμφαλό²¹.

ε) Καταστράφηκε ἐσκεμμένως ὄχι μόνο τὸ κρηνικὸ κτίσμα²² τῆς ἱεράς πηγῆς — καὶ διακόπηκε ἔτσι ἡ φυσικὴ ροὴ τοῦ νεροῦ μετὰ τὴν καταπλάκωσή της ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὑλικό —, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀγωγός, ὁ ὁποῖος μετέφερε τὸ νερὸ ἀπὸ τὴν πηγή στὴν δεξαμενὴ, κοντὰ στὸ ἱερό²³. Ἡ βίαιη καταστροφὴ τῆς

ἱεράς πηγῆς, τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ ἀγωγοῦ ἀποδίδεται ἐπίσης στὶς ἐχθρικές διαθέσεις τῶν χριστιανῶν²⁴.

στ) Τέλος ὑπάρχουν ἐπὶ μέρους ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις τῆς παρατηρούμενης καταστροφῆς καὶ σὲ ἄλλους χώρους τοῦ ἱεροῦ, ὅπως στὸ Νότιο καὶ στὸ Βόρειο οἶκημα, ποὺ ἀποδίδονται στὴν ἐκδικητικὴ μανία τῶν ἰδίων ὑπαιτίων²⁵.

Αὐτὲς εἶναι οἱ σπουδαιότερες ἀπὸ τὶς ἐσκεμμένες καταστροφικὲς ἐνδείξεις τὶς ὁποῖες ὑπέστη τὸ ἀρχαῖο ἱερό· γιὰ τὴν ἀνασκαφικὰ βεβαιωμένη, κατὰ κυριολεξία, κατεδάφιση τῶν λατρευτικῶν οἰκοδομημάτων θεωροῦνται ὡς ὑπεύθυνοι οἱ ἐντόπιοι χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸν ὑπερβάλλοντα θρησκευτικὸ τους ζῆλο διέκοψαν σχεδὸν αὐτομάτως τὴν τέλεση τῆς ἀρχαίας λατρείας. Πράγματι ἡ ἀπότομη διακοπὴ τῆς λατρείας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα ἀνασκαφικὰ συμπεράσματα· θεωρῶ μάλιστα περισσότερο ἀξιοσημείωτη αὐτὴ τὴν σαφῆ ἀρχαιολογικὴ ἐνδειξη, δηλαδή ὅτι κάθε μορφή λατρείας, ἐθνικῆς ἢ χριστιανικῆς, δὲν ὑπῆρξε μετὰ τὴν ὄντως βίαιη κατεδάφιση τοῦ ἱεροῦ. Ἐξηγοῦμαι· ἀποτελεῖ, ὡς νομίζω, οὐσιαστικὴ ἀπόδειξη ὅτι τὸ ἱερό δὲν καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανούς, τὸ γεγονὸς τῆς ἐλλείψεως ὁποιοῦδήποτε παλαιοχριστιανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ τεκμηρίου, τὸ ὁποῖο νὰ θεμελιώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ὄρεινός αὐτός χώρος ἐνδιέφερε λατρευτικὰ τὶς τυχόν ὑπάρχουσες χριστιανικὲς κοινότητες τῆς μεζονοῦς περιοχῆς. Οἱ χριστιανοί, ὅπως εἶναι γνωστό, ὅταν ἐπενέβαιναν σὲ ὀργανωμένους χώρους ἀρχαίας λατρείας ἢ καὶ σὲ μεμονωμένα ἱερά (ναοὺς) μετέτρεπαν καὶ καθιέρωναν ἓνα ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα κτίσματα — καὶ ἰδίως τὸν ἀρχαῖο ναό — σὲ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἢ ἔκτιζαν ἐκ θεμελίων τὴν βασιλικὴ ἐντὸς τῶν ἐδαφικῶν ὁρίων τοῦ ἀρχαίου

13. Ὁ.π. 117 καὶ γιὰ τὴν σημασία τῆς παρουσίας τοῦ ὄμφαλοῦ στὸ ἱερό, σ. 220 κ.έ.

14. Ὁ.π. 273.

15. Ὁ.π. (117-118), πίν. 50 β, 51 α-β καὶ σ. 273-274.

16. Ὁ.π. 273.

17. Γιὰ τὴν σημασία του, ὁ.π. 136-137.

18. Ὁ.π. 214-215, 274.

19. Ὁ.π. 119 κ.έ. καὶ πίν. 141.

20. Ὁ.π. 238, 274.

21. Ὁ.π. 148.

22. Ὁ.π. 176 κ.έ.

23. Ὁ.π. 179, 274. Γιὰ τὴν δεξαμενὴ βλ. σ. 182, 274.

24. Ὁ.π. 176. Πρβλ. σ. 249, 274.

25. Ὁ.π. 165, 168-169, 180.

ιεροῦ²⁶. Ἀρνητικὲς λοιπὸν εἶναι οἱ ἐνδείξεις ὅτι χριστιανοὶ κατέστρεψαν τὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος· ἄλλωστε πρέπει ἀκόμη νὰ θεωρήσουμε καὶ τὸ κύριο ζήτημα τῆς εἰσόδου καὶ διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ στὰ ὄρεινὰ αὐτὰ ἐδάφη μὲ τοὺς καθυστερημένους σὲ νέες θρησκευτικὲς ἀναζητήσεις πληθυσμούς. Ἀντιθέτως, μὲ βάση τὰ νομισματικὰ εὐρήματα, μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. τὸ ἱερὸ λειτουργοῦσε καὶ δεχόταν τοὺς ἐντοπίους εἰδωλόλατρες, ἀλλὰ καὶ ἐκείνους τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, γιὰ τὶς λατρευτικὲς τοὺς ἀνάγκες. Κατὰ τὴν γνώμη μου ἡ ἐμφανὴς ἀποτομη διακοπῆ τῆς ἀρχαίας λατρείας στὸ ἐξεταζόμενον ἱερὸ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐπέμβαση τῶν Βησιγόθων²⁷, οἱ ὅποιοι τὸ ἔτος 397 μ.Χ. συγκεντρώθηκαν σύμφωνα μὲ τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες στὰ ὄρη τῆς Φολόης καὶ τοῦ Ἐρυμάνθου· ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι τὸ ἱερὸ τῶν Ψωφιδίων ἀπέχει ἐλάχιστα ἀπὸ τοὺς πρόποδες τῶν ὄρεινῶν αὐτῶν ὄγκων.

Ἔτσι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις τῆς καταστροφῆς τοῦ ἱεροῦ νομίζω ὅτι μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ δεδομένο: ὁ θρυμματισμὸς τοῦ ὄμφαλου πιθανῶς ἔγινε καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο, νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ ὑπόγειο τετράγωνο τμήμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηριζόταν (πρόκειται γιὰ τὶς δύο ὀρθογώνιες θῆκες). Ἡ ἀνατροπὴ τοῦ λίθινου βάρθρου τοῦ ἱεροῦ τρίποδα δὲν ὀφείλεται σὲ ἐνέργεια τῶν ἐθνικῶν γιὰ νὰ διαφυλάξουν τὸ βάρθρο — ἄλλωστε, ὅπως σημειώσαμε, γιὰ ποῖο λόγο ἡ μέριμνα αὐτὴ — ἀλλὰ ἔγινε, ὡς πιστεύω, ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς γιὰ νὰ ἀφαιρέσουν πιθανῶς ἀσφαλέστερα τὸν τρίποδα μὲ τὴν χάλκινη λεκάνη. Ἡ ἐσκεμμένη, ὅπως ὀρθῶς ἐπισημαίνει ἡ ἀνασκαφεύς, ἀνατροπὴ τοῦ βάρθρου, ἀποτελεῖ μία ἰσχυρὴ ἐνδειξὴ τῆς κατ' ἀρχὴν προθέσεως τῶν Βησιγόθων στὸν συγκεκριμένο τόπο, δηλαδὴ νὰ λεηλατήσουν τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ. Ἀκόμη, ἡ στόμωση τῆς ἱερᾶς πηγῆς καὶ ἡ καταστροφὴ ὄλου τοῦ ὑδραυλικοῦ συστήματος ἀποδεικνύει τὴν πρόθεσή τους νὰ διακόψουν ὀριστικὰ ὄχι μόνον τὴν ἀρχαία λατεία, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκλείσουν κάθε πιθανὴ μελλοντικὴ παρουσία ἐντοπίων στὸν χῶρο. Προφανῶς μὲ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς ἤθελαν νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς Ἕλληνας, σκοπεύοντας νὰ ἐγκατασταθοῦν αὐτοὶ στὴν μείζονα περιοχῆ²⁸.

Ἡ ὀλοσχερῆς λοιπὸν κατεδάφιση τοῦ ἱεροῦ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα στὸ 397 μ.Χ. καὶ μάλιστα κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἀρχῶν τοῦ πρώτου ἐξαμήνου, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὶς πηγὲς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Στελίχων ἀποβιβάζεται

στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μέχρις οὗτο ἐγκλωβίσει τοὺς ἐπιδρομεῖς στὰ ὄροπέδια τῆς Φολόης περνᾶ ἱκανὸ χρονικὸ διάστημα.

Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς, παλαιότερους καὶ νεότερους, θεωρήθηκαν ἐλλιπεῖς καὶ ἀσαφεῖς οἱ πληροφορίες τῶν γεγονότων τῆς εἰσβολῆς καὶ τῆς πορείας τῶν Βησιγόθων στὴν Πελοπόννησο, τὶς ὁποῖες παρέχουν ὁ Ζώσιμος καὶ ὁ Κλαυδιανός. Ἰδίως ὁ δεύ-

26. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο: παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ· Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, *PraktAkAth* 4, 1929, 91-95. — Παλαιοχρ. βασιλικὴ (Α') στὴν κορυφὴ τοῦ Ἀκροκορίνθου, ὅπου βρισκόταν ὁ ναὸς τῆς Πανδῆμου Ἀφροδίτης· C. W. Blegen — O. Brooneer — R. Stillwell — A. R. Bellinger, *Acrocorinth. Excavations in 1926* (Cambridge-Massachusetts 1930) (= *Corinth III*, 1) 21 κ.έ. (ὑπὸ C. W. Blegen). — Πεντάκλιτη παλαιοχρ. βασιλικὴ στὸ ἱερὸ τῆς Ἴσιδος στὶς Κεγγρεές· R. S. Scranton — J. W. Shaw — L. Ibrahim, *Kenchreai. Eastern port of Corinth* (Leiden 1978) 77 κ.έ. (ὑπὸ R. S. Scranton). — Ναὸς Ἀθηνᾶς στὴν Τεγέα (βασιλικὴ ἀπὸ μετατροπῆ)· Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας — Νυκλίου, *ὁ.π.* 7 κ.έ. — Ἐργαστήριον τοῦ Φειδία στὴν ἀρχ. Ὀλυμπία (βασιλικὴ ἀπὸ μετατροπῆ)· Παν. Βελισσαρίου, *Σχόλιον εἰς ἐπιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας*. Ἡ χρονολόγησις τοῦ μνημείου, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλιακῶν Σπουδῶν* (23-26 Νοεμ. 1978, ἐν Ἀθῆναις 1980) (= *Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 7) 159-166. Στὴν σημ. 1 τῆς σ. 159 βιβλιογραφία, κατ' ἐπιλογὴν, γιὰ τὸ ζήτημα τῆς μετατροπῆς ἀρχαίων ναῶν καὶ κτηρίων σὲ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές.

27. Ἡ Χρ. Π. Καρδάρᾳ, *ὁ.π.* 274, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀποκοπὴ τῆς ἱερᾶς δρυὸς ἦταν σκόπιμη πράξις τῶν χριστιανῶν γιὰ νὰ σταματήσουν τὴν τέλεση τῆς ἀρχαίας λατρείας καὶ φέρει ὡς ἀνάλογο παράδειγμα τὴν δρῦν στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, ὅπου καὶ ἐκεῖ βεβαιώθηκε ἀνασκαφικὰ ἡ ἀποκοπὴ τῆς πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (βλ. [Δ. Εὐαγγελίδη] — Σ. Ἰ. Δάκαρη, *Τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης. Α' Ἱερὰ οἰκία*, *Aephem* 1959, 66-67, 150-151). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ θεσπρωτικοῦ ἱεροῦ τερματίζεται ἀποτόμως στὴν ἰδίᾳ χρονικῇ περιόδῳ μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος. Δεδομένης ὁμως τῆς παρουσίας τῶν Βησιγόθων στὴν Ἠπειρο, εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης λεηλατήθηκε καὶ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς ἀκολουθοῦντες τοῦ Ἀλαρίχου μετὰ τὴν ἐξοδὸν τους ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο τὸ 397 μ.Χ. καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς (Σ. Ἰ. Δάκαρη, *ὁ.π.* 67, 151). Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (μὲ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις) στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης εἶναι χρονολογικὰ μεταγενέστερη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Γιὰ τὴν βασιλικὴ βλ.: Γ. Α. Σωτηρίου, *Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος*, *Aephem* 1929, 203-204. Δ. Εὐαγγελίδη, Ἀνασκαφὴ ἐν Δωδώνῃ, *Prakt* 1956, 154-157 καὶ *Prakt* 1957, 76-78. Ὁ Σ. Ἰ. Δάκαρη, *ὁ.π.* 151, χρονολογεῖ τὴν βασιλικὴν (Α¹ καὶ Α²) στὸν 5ο — 6ο μ.Χ. αἰ.

28. Ἡ εὐρύτερη ἐδαφικὴ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ψωφίδος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πρόσκαιρους σταθμοὺς καταλισμοῦ τῶν Βησιγόθων κατὰ τὴν πορεία τους πρὸς τὴν βόρεια ἀχαϊκὴ παραλία, μὲ σκοπὸ νὰ διαφύγουν στὴν ἀντιπέρα ὄχθη.

τερος αντιμετωπίζεται, όπως ήδη αναφέραμε, από την κριτική με επιφύλαξη λόγω των ποιητικῶν του ἐξάρσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν του προκαταλήψεων. Ὅμως οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις στὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος μαρτυροῦν τὴν γνησιότητα τῶν γεωγραφικῶν εἰδήσεων καὶ τῶν δύο συγγραφέων τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὄρους τοῦ Ἐρυμάνθου ἀπὸ τὸν Κλαυδιανὸ δὲν ἔγινε γιὰ ποιητικοὺς λόγους, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν θεωρήσει²⁹, ἀλλὰ ἀπηχεῖ πραγματικὰ γεγονότα. Ἀκόμη, ἡ συνολικὴ θεώρη-

ση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπεμβάσεως τῶν Βησιγότθων στὸ ἱερὸ δίδει ἴσως γιὰ πρώτη φορὰ ἐναργῆ εἰκόνα τῆς συστηματικῆς καταστροφικῆς τους μάχης καὶ προωθεῖται κατὰ πολὺ ἢ ἄποψη γιὰ τὴν πρόθεσή τους νὰ ἐγκατασταθοῦν μονίμως σὲ αὐτὰ τὰ ἐδάφη.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ

29. Εὐ. Χ. Χρυσοῦ, *ὁ.π.* 183, σημ. 4 (βιβλιογραφία) καὶ 188, σημ. 3.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΒΗΣΙΓΟΤΘΩΝ ΣΤΗΝ ΦΟΛΟΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΕΡΥΜΑΝΘΟ (397 μ.Χ.)

Τὰ ὄρη τῆς Φολόης καὶ τοῦ Ἐρυμάνθου ἀπετέλεσαν μαζὶ μεῖς ἄλλες γειτονικὲς ὄρεινὲς περιοχὲς τὰ τελευταῖα καταφύγια τῶν Βησιγότθων στὴν Πελοπόννησο, οἱ ὅποιοι ἐπέδραμαν τὸ 396 μ.Χ. κατὰ τῆς χερσονήσου. Ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἢ συγκέντρωσή των στοὺς ὄρεινους ὄγκους τῆς ΒΔ Πελοποννήσου εἶχε τὸν σκοπὸ τῆς μόνιμης ἐγκαταστάσεως. Ἀλλὰ ὁ Στελίχων κατεδίωξε τοὺς Βησιγότθους, οἱ ὅποιοι προσωρινῶς συγκεντρώθηκαν στὸ ὄρος τῆς Φολόης, «εἰς Φολόην συμφυγεῖν τοὺς βαρβάρους ἠνάγκασε» (Ζώσιμος), προτοῦ ἀναχωρήσουν ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα γιὰ τὴν Ἠπειρο.

Ἡ παρουσία τῶν Βησιγότθων στὰ ὄρη τῆς Φολόης καὶ τοῦ Ἐρυμάνθου, στὰ ὄρια Ἀχαΐας καὶ

Ἠλείας ὅπου εἶχαν τελικῶς ἀποσυρθεῖ, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἐνδιαφέρουσα ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία προερχόμενη ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος, εὑρισκόμενον ΝΑ τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ Β τῆς Φολόης σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ὑπάρειές των. Ἀποδεικνύεται μετὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ὅτι ἡ ἐσκεμμένη καταστροφὴ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ στὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. δὲν προῆλθε ἀπὸ τὶς ἐχθρικὲς θρησκευτικὲς διαθέσεις τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν συγκέντρωση τῶν Βησιγότθων στὰ προαναφερθέντα ὄρη τὸ 397 μ.Χ. Ἔτσι ἡ μαρτυρία τοῦ ρωμαίου ποιητῆ Κλαυδιανοῦ καὶ ἐκείνη τοῦ ἱστοικοῦ Ζωσίμου γιὰ τὴν παρουσία τῶν βαρβάρων στὰ ἐδάφη αὐτὰ ἀποδεικνύεται ὀρθή.

QUESTIONS SUR LA TOPOGRAPHIE ÉLÉENNE

Les sites d'Héracléia et de Salmoné*

Les informations des sources littéraires anciennes ne concordent pas en ce qui concerne l'histoire et la topographie de la Pisatide, contrée éléenne située entre la Koilé Elis, la Triphylie et l'Akroreia.

Cette région servit à plusieurs reprises de champ de bataille entre ses propres habitants et leurs voisins, les Eléens, les uns comme les autres ayant revendiquant le sanctuaire et les concours olympiques¹.

Les témoignages historiques et géographiques nous fournissent de vagues indications sur l'étendue et le peuplement de la Pisatide. Selon les estimations des chercheurs modernes, elle occupait une superficie d'environ 550 km², et comprenait une dizaine de villes. Malgré la découverte d'abondants restes antiques, c'est à dire plus de 44 installations habitées et de 62 sites contenant des vestiges isolés, l'identification de ces agglomérations reste toujours incertaine ou purement hypothétique².

Dans cette perspective nous proposons la localisation de deux de ces sites: Héracléia et Salmoné. Notre hypothèse sera basée sur les données littéraires, la cartographie et les indices du terrain que nous avons pendant longtemps examinés.

A. HÉRACLEIA ET LA SOURCE DES NYMPHES IONIDES

La bourgade d'Héracléia est citée dans les textes antiques en relation avec le fleuve Kythérios, ou Kythéros et la source des Nymphes Ioniades ou Ionides qui l'alimentait. Ainsi, Strabon indique-t-il l'emplacement d'Héracléia, une des villes de l'Octapole pisatienne, à une distance de quarante stades d'Olympie. Le géographe, bien qu'il ne parle pas formellement de source thermale en ce lieu, y fait allusion; il signale qu'au voisinage du fleuve Kythérios se situe le sanctuaire des Nymphes Ioniades qui pourrait guérir certaines maladies par des cures thermales (VIII, 3, 32): 'Εγγὺς δὲ τῆς Σαλμώνης Ἡράκλεια, καὶ αὕτη μία τῶν οἰκτῶ, διέχουσα περὶ τεσσαράκοντα σταδίου

τῆς Ὀλυμπίας, κειμένη δὲ παρὰ τὸν Κυθήριον ποταμόν, οὗ τὸ τῶν Ἰωνιάδων νυμφῶν ἱερὸν, τῶν πεπιστευμένων θεραπεύειν νόσους τοῖς ὕδασι.

Selon Pausanias qui confirme les informations de Strabon avec plus de précision, Héracléia et son fleuve Kythéros se trouvent à cinquante stades d'Olympie, sur la route de montagnes qui conduit à Elis. Le Périégète nous fournit, à l'occasion, des détails assez clairs à propos de la source, du sanctuaire des Nymphes Ionides et des cures thermales qui y avaient lieu (VI, 22, 7): 'Απέχει δὲ ὡς πενήκοντα Ὀλυμπίας σταδίου κώμη τε Ἡλείων Ἡράκλεια καὶ πρὸς αὐτῇ Κύθηρος ποταμός· πηγὴ δὲ ἐκδιδοῦσα ἐς τὸν ποταμόν καὶ νυμφῶν ἐστὶν ἱερὸν ἐπὶ τῇ πηγῇ. ὀνόματα δὲ ἰδίᾳ μὲν ἐκάστη τῶν νυμφῶν Καλλιφάεια καὶ Συνάλλασις καὶ Πηγαία τε καὶ Ἴασις, ἐν κοινῷ δὲ σφίσις ἐπίκλησις Ἰωνίδες. λουομένοις δὲ ἐν τῇ πηγῇ καμάτων τε ἐστὶ καὶ ἀλγημάτων παντοίων ἰάματα.

Ces indications topographiques nous conduisent à chercher Héracléia et sa source au voisinage immédiat de Kythérios, identifié par la plupart de chercheurs avec le Pournareïko Rëma³. Il s'agit d'un petit cours d'eau qui coule en direction de l'Alphée dans une vallée allongée entre les villages actuels Brouma et Pournari. A l'extrémité SO de ce dernier, au lieu-dit Karya, sourdent jusqu'à nos jours de petites sources d'eau sulfureuse. Leur débit, formant ensuite un seul fil d'eau malodorante et de couleur verdâtre, aboutit dans le ruisseau de Kythérios qui coule à une

* Cet article approfondit les idées exprimées dans un chapitre de notre Thèse de Doctorat présentée à l'Université de Paris IV-Sorbonne sous le titre: *Recherches sur la topographie de l'Élide antique* (Paris 1983) Vol. 1 (texte), 2 (plans et photos).

1. Xénophon, *Hell.* VIII, 4, 14; 28-32; Diodore, XIV, 78, 2; Strabon, VIII, 3, 13; 30-31; Pausanias, V, 4, 7; VI, 22, 2.

2. *Ekistics* (Publication du Centre Doxiadès, Athènes) 33, 1972, 95-96.

3. Identification proposée par la plupart des géographes et voyageurs du siècle dernier et contemporains. Voir plans nos 1 et 2.

centaine de mètres plus loin, à l'Ouest des dernières maisons de Pournari⁴.

Les informations précédentes correspondent à la localisation donnée dans le texte de Strabon. Quant à la différence de distance indiquée dans le texte de Pausanias et celui de Strabon, elle est difficilement compréhensible étant donné que les deux auteurs semblent avoir utilisé comme unité de longueur un stade de même valeur⁵. Au lieu de supposer que le décalage de dix stades est dû à un renseignement inexact de la part du Périégète, ne pourrait-on pas attribuer son origine à une faute de tradition manuscrite, transformant, dans le passage concerné, le numéro quarante (Μ ou μ) en cinquante (Ν ou ν)⁶? Quoiqu'il en soit, à défaut d'autres données archéologiques, ces sources thermales, les seules sur la rive droite de l'Alphée, constituent un point de repère sûr pour la localisation de l'ancienne Héracléia.

Les enseignements antiques, notamment le passage de Pausanias, se rapportent parfaitement aux sources de Pournari tant par leur emplacement et leur nombre que par leurs fonctions thérapeutiques. Ainsi n'est-il pas sans importance de remarquer que les Nymphes auxquelles le sanctuaire était consacré sont quatre, de même que les sources⁷. Leurs eaux de température moyenne de 21°C, sont spécialement conseillées pour soulager les rhumatismes et les arthrites⁸. Ces maladies sont des affections articulaires qui correspondent vraisemblablement aux termes *καμάτων και ἀλγημάτων*⁹. Les noms mêmes des divinités (sauf celui de Πηγαία), désignent bien leurs vertus curatives¹⁰. Pausanias rapproche l'appellation commune des Nymphes, Ἰωνίδες à Ion, fils de Gargettos mais elle pourrait aussi dériver du verbe ἰάομαι. Une telle explication étymologique est également en relation avec la glose d'Hésychius *ἰατροὶ νόμφαι τινὲς καλοῦνται περὶ Ἡλείαν*, évoquant les Nymphes Ionides¹¹.

Malgré le fait que le site mentionné ci-dessus est actuellement connu dans presque toute la région sous la dénomination "Λουτρὰ στὸ Πουρνάρι" on n'a jamais remarqué la permanence des sources thermales près du fleuve Kythéros (Pournareïko Rema). Ainsi ces eaux médicinales n'ont-elles jamais été identifiées clairement avec celles de la source des quatre Nymphes d'Héracléia antique¹². Cela n'est pas inexplicable si l'on étudie leur emplacement. Situées dans la vallée du Kythéros, dans un creux assez couvert¹³, elles sont à l'écart de la route qui relie l'Elide occidentale avec Olympie. Ce centre religieux étant l'ob-

jectif principal pour les voyageurs modernes ceux-ci ne s'intéressent pas beaucoup aux sites antiques placés de part et d'autre de cet axe de communication¹⁴.

4. Pournari, construit au début du XIXe siècle, figure déjà sur la *carte de l'Expédition Scientifique de Morée* (Paris 1852). Il est situé à 800 m à droite de l'ancienne route d'Olympie à Pyrgos, à 7,5 km environ d'Olympie. Brouma, situé à 1,5 km au NO de Pournari, est mentionné sous ce nom par les voyageurs italiens du XVIIe s.

5. Comparer p. ex. la distance entre Elis et Olympie par la route de la plaine estimée par les deux auteurs à trois cent stades. Il est pourtant bien connu que dans la géographie antique on trouve des stades de longueur différente. Sur la variation de la mesure du stade chez Strabon lui-même voir R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon* (Paris 1980) 30-35.

6. C'est une conjoncture fort heureuse que le Prof. F. Chamoux m'a communiquée en soulignant la fréquence de la confusion par les copistes de Μ (= 40) et de Ν (= 50) à la majuscule aussi bien qu'à la minuscule.

7. Au cours d'une visite récente de la région nous avons constaté que des quatre sources jallissant autrefois, il n'en reste qu'une, les autres étant cimentées.

8. Sur la composition et la qualité des eaux thermales de Pournari voir *Ἱαματικὲς Πηγὲς τῆς Ἑλλάδος*, édité (en grec) par Boeringer Ingelheim (sans date ni lieu), p. 46.

9. Cf. Diodore, IV, 23, 1: *Μυθολογοῦσι τὰς Νύμφας ἀνεῖναι θερμὰ λουτρὰ πρὸς τὴν ἀνάπαυσιν τῆς κατὰ τὴν ὁδοιπορίαν αὐτῶ (τῶ Ἡρακλεῖ) γενομένης κακοπαθείας.*

10. Ces mêmes noms sont utilisés dans la tradition poétique comme attributs des Nymphes, cf. Euripide, *Rhésos* 922; *Hymne Orphique* 51, 6.

11. Voir aussi Meineke, *Philologus* XII, 1857, 602; *RE* 17 (1936) col. 1535, 1551; N. Papachatzis, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἡλιακά*, p. 87, n. 1. Le nom des Nymphes semble être en rapport avec l'enclos Ionaion, consacré aux Nymphes Anigriades de Samicon, cf. également M. Sakellariou, *ἸάΦων, Fleuve, Dieu fluvial et éponyme des Ioniens. Mélanges Merlier* (t. II Athènes) 1956, 311-322.

12. Parmi les chercheurs de l'époque moderne W. M. Leake (*Travels in the Morea*, p. 192) plaçait la source et le sanctuaire des Nymphes Ionides près de Strephi où il localisait Héracléia, E. Puillon de Boblaye (*Recherches Géographiques sur la Morée* [Paris 1836] 129), E. Curtius (*Peloponnesos* [Gotha 1851-52] 172), C. Boursian (*Geographie von Griechenland* [Leipzig 1872] 288) et G. Papandreou (*Ἡ Ἡλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων* [Athènes 1925] 127) les cherchaient aux environs de Brouma.

13. Cf. la glose d'Hésyche: *ἐνηλύσια τὰς ἐν τοῖς ἀβάτοις χωρίοις ἀφιδρυμένας Νύμφας.*

14. Tel est p. ex. le cas de F. C. L. H. Pouqueville (*Voyage dans la Morée* [Paris 1827] 399) qui en Juin 1816 se dirigeant de Pyrgos à Olympie ne s'intéresse ni à l'emplacement de l'ancienne Héracléia ni à la source thermale bien qu'il ait identifié le Kythérios formant à l'époque un marais au S. de Brouma. Ce village, de même que Pournari, n'attirent pas l'attention du voyageur français qui mentionne, au contraire, Strephi et Kriekouki (act. Pélopion), situés sur sa route.

Le manque d'intérêt pour la source thermale de Pournari pourrait également expliquer son exploitation tardive. En effet ce n'est qu'à partir du début de notre siècle que l'eau des sources d'Héracléia fut appréciée et utilisée largement pour soigner les maladies douloureuses que nous avons signalées ci-dessus. D'après les informations que nous avons recueillies sur place leur composition sulfureuse fut démontrée en 1902 par "un médecin allemand" qui insista sur la possibilité de leur exploitation. On aménagea alors les sources et construisit de grands bassins recevant leur débit. L'eau chauffée était canalisée en direction de petits hameaux qui servaient d'installations balnéaires. Les malades fréquentaient ces lieux de Mai à Septembre pour prendre leurs bains et respirer en même temps les vapeurs sulfureuses. Le fonctionnement de l'établissement commencé en 1909 s'arrêta à 1972 à cause d'un conflit financier entre les héritiers¹⁵.

Ayant comme donnée l'identification de la source thermale de l'antiquité avec celle de Pournari nous devons chercher le sanctuaire et la bourgade d'Héracléia à proximité immédiate du village moderne. Quelques toponymes (Kotrones, Marmara) ainsi que des fragments de céramique prouvent l'existence d'installations antiques autour du village. L'emplacement probable du sanctuaire est d'après nous la colline qui domine les sources du côté SE. A son extrémité Est nous avons personnellement remarqué des tessons d'époques hellénistique et romaine. A l'extrémité Ouest, près d'une habitation moderne, une surface dallée fut utilisée comme aire par les agriculteurs; quelques fragments de marbre sont d'ailleurs incorporés aux constructions dans la campagne avoisinante.

Ces restes antiques sont en effet limités mais il ne faut pas s'attendre à des trouvailles spectaculaires: le sanctuaire des Nymphes d'Héracléia n'était qu'un petit centre cultuel de campagne qui tirait avantage de son emplacement sur la route de montagne menant d'Olympie à Elis et permettait aux voyageurs — surtout pendant la période romaine, quand on appréciait particulièrement le thermalisme — de s'y arrêter pour profiter des propriétés thérapeutiques de la source.

Quant à l'emplacement de la bourgade d'Héracléia nous ne sommes en mesure de préciser avec exactitude ni sa position ni ses dimensions. Comme plusieurs villes du Péloponnèse, Héracléia doit avoir subi les effets de la dépopulation après la conquête romaine¹⁶.

L'hypothèse d'une évolution régressive de la cité éléenne serait confirmée par les renseignements de nos deux sources littéraires: A l'époque de Strabon, Héracléia devait être encore en croissance que le géographe puisse l'énumérer parmi les huit villes (πόλεις) de la Pisatide. Deux siècles plus tard, Pausanias ne parle que d'une simple bourgade (κώμη). On pourrait peut-être attribuer à cette ville (ou bourgade) les vestiges antiques que nous avons constatés en surface des collines Marmara et Phakistra au S de Pournari. En ces lieux on trouve actuellement des fragments de poterie des périodes classique et hellénistique, comme l'avait déjà signalé J. Sperling¹⁷.

En conclusion, nous estimons qu'au lieu de localiser Héracléia près du village actuel du même nom (autrefois Brouma) nous devons plutôt l'identifier avec le site de Pournari¹⁸. Cette proposition met en relation non seulement les renseignements archéologiques avec les témoignages littéraires mais aussi, rapproche les sources thermales de Pournari au sanctuaire des Nymphes Ionides d'Héracléia.

B. LA FONTAINE SALMONÉ ET LA QUESTION DE LA VILLE HOMONYME

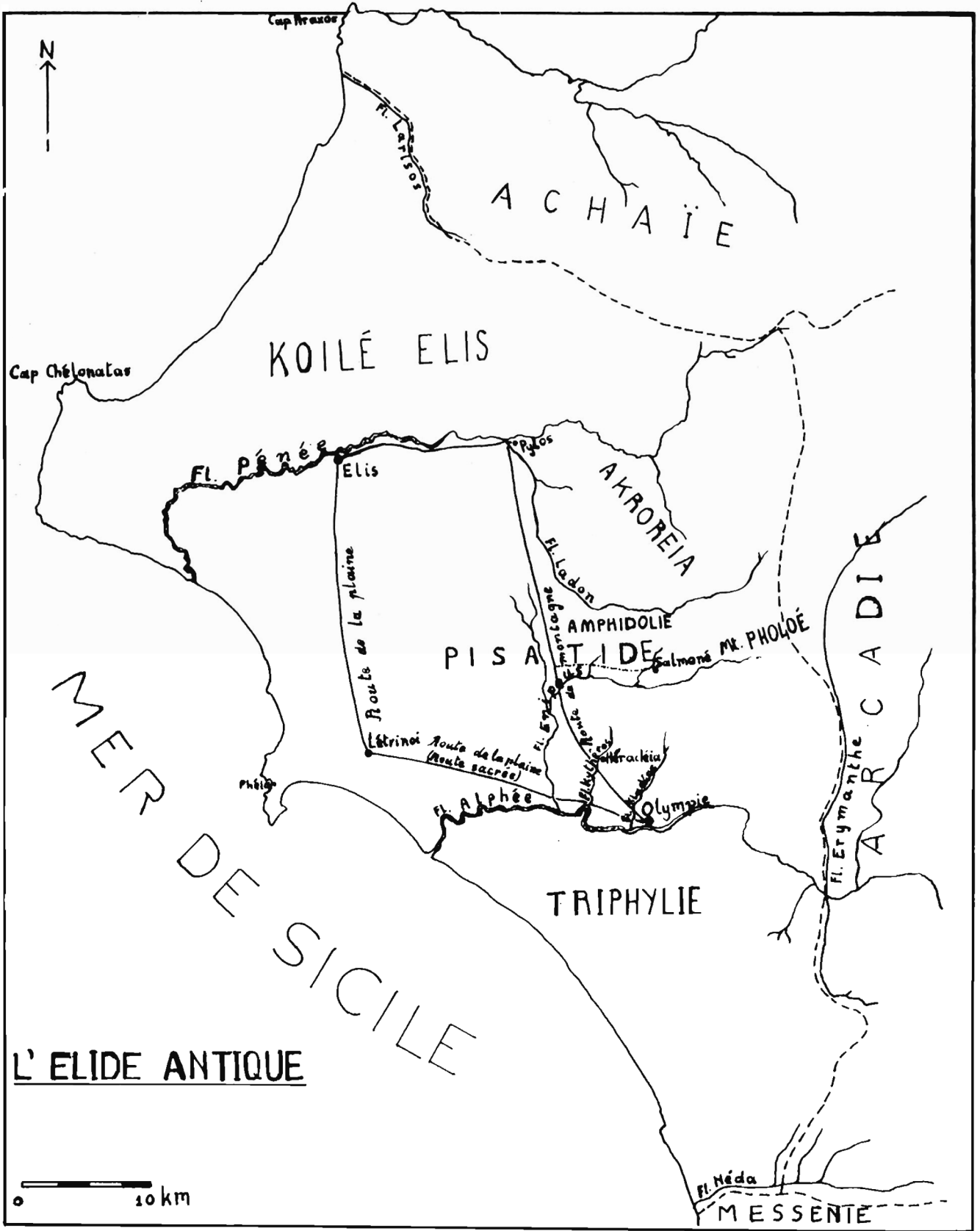
Si les sources thermales trouvent leur place

15. Pendant notre dernière visite sur les lieux (Mai 1989), nous avons eu l'occasion de rencontrer M. Tsironis, un des propriétaires de la source thermale de Pournari, qui nous a renseigné en détail sur les qualités de la source et le fonctionnement de l'établissement.

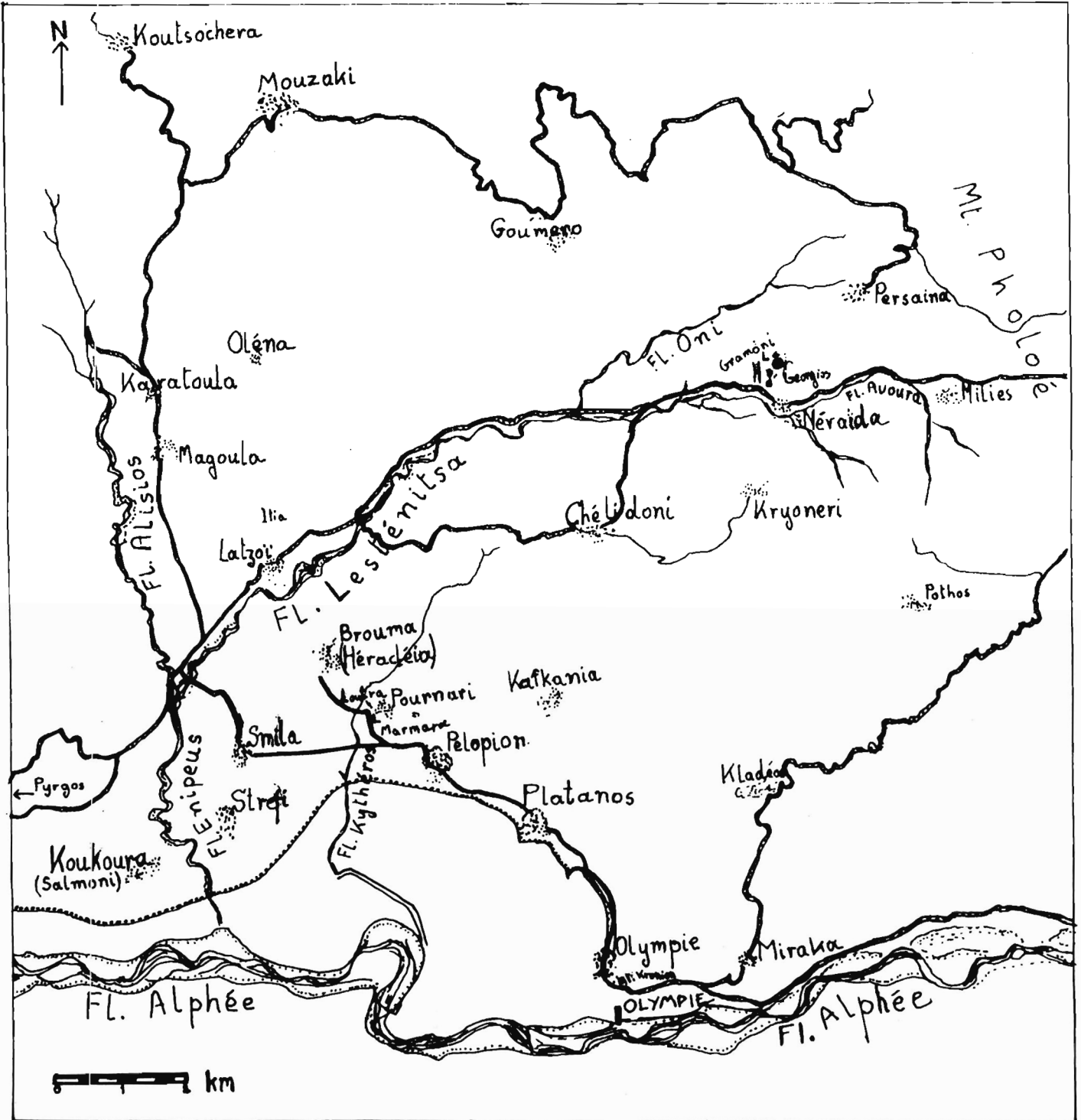
16. Pour plus de détails sur cette question voir R. Baladié, *op. cit.* 301 sq.

17. *AJA* 46, 1942, 85, nos 31 et 32. A propos de trouvailles fortuites dans la même région voir *ADelt* 22, 1967, 209; 27, 1972, 270. Sur d'autres vestiges fouillés près de Strephi voir *ADelt* 23, 1968, 172-173.

18. R. Baladié (*op. cit.* 52, note 43) voit dans le nom du village Brouma des rapports linguistiques avec le verbe βρώω (jaillir, sourdre). Brouma ne peut être, d'ailleurs, rapproché à la "mauvaise odeur" comme le pensent P. Boblaye (*op. cit.* 129) et G. Papandreou (*op. cit.* 127) puisque la puanteur en grec moderne s'appelle βρώμα (vrôma). La prononciation actuelle du toponyme Μρούμα (avec un B) et non pas Βρούμα (avec un V) et son emploi toujours au génitif possessif (τοῦ ou στοῦ Μρούμα) ne laissent aucun doute qu'il s'agit du nom d'un chef de famille ou tribu qui y fut installé avant le XVIIIe s. Ce type de toponymes, grecs ou albanais, est fréquent dans le Péloponnèse et particulièrement en Elide. Voir C. Sathas, *Monuments de l'histoire grecque*, vol. IV, p. XLV. Comme beaucoup d'autres (Koukoura, Skliva, Douka, Broumazi etc.) l'appellation Brouma, figurant déjà dans la liste des villages éléens de la *Corographia de Pacifico* (Venetia 1700), persiste toujours comme toponyme du village récemment nommé Héracléia malgré la tâche systématique des érudits modernes de radier de la toponymie du pays toute trace linguistique étrangère.

Plan no 1. L'Elide antique.

Plan no 2. La vallée de l'Enipeus.

dans la géographie antique, surtout à cause de leurs liens avec les sanctuaires des Nymphes, les fontaines à eau potable ne sont mentionnées qu'occasionnellement ou pour repérer d'autres points géographiques importants.

Tel est le cas de la fontaine (κρήνη) Salmoné qui, d'après le témoignage unique de Strabon, se trouve à proximité de la ville homonyme et donne naissance au fleuve Enipeus: Ἡ δὲ Σαλμώνη πλησίον ἐστὶ τῆς ὁμωνύμου κρήνης, ἐξ ἧς ῥεῖ ὁ Ἐνιπεύς (VIII, 3, 32).

Cette indication, qui oblige à aborder la question simultanément de la fontaine et de la ville, reste ambiguë. En effet outre cette citation de Strabon ainsi que celle du passage VIII, 3, 31 qualifiant Salmoné "une des villes de la Pisatide", on trouve dans le même alinéa une autre information selon laquelle la ville Salmoné se place au voisinage d'Héracléia: Ἐγγὺς δὲ τῆς Σαλμώνης Ἡράκλεια καὶ αὕτη μία τῶν ὀκτώ. Cet emplacement paraît s'accorder au témoignage de Diodore d'après qui Salmoné est fondée par le roi Salmeoneus "près de l'Alphée"¹⁹.

Des chercheurs modernes, appuyés sur ces renseignements, localisent la ville de Salmoné soit dans la basse plaine de l'Alphée et plus précisément sur les collines SO du village Koukoura (nommé actuellement Salmoni) soit un peu plus au nord, près de Karatoula. Ces emplacements justifient, selon eux, le voisinage de l'ancienne ville avec Héracléia (supposée aux environs de Brouma) et avec l'Alphée qui passe à deux km au sud²⁰.

Cependant les sources littéraires, d'où provient la première de ces localisations, ne nous fournissent pas d'indications géographiques concrètes: l'adverbe ἐγγύς reliant dans le texte de Strabon Héracléia avec Salmoné n'exprime pas obligatoirement un rapprochement dans le sens stricte du terme mais plutôt l'idée d'un voisinage assez vague, sans aucune mention directionnelle. Par ailleurs, l'information de Diodore, citée dans un passage de contenu mythologique retraçant la tradition poétique (Homère, Euripide), est encore plus vague que celle de Strabon: elle ne précise pas à quel endroit du long parcours de l'Alphée dans le territoire éléen se situe Salmoné²¹.

La seule citation qui puisse éclaircir le problème de la ville et de la fontaine est celle qui les rapproche au sources de l'Enipeus. Identifiant ce dernier avec le ruisseau de Karatoula qui figure sous le nom d'Alisios potamos sur les cartes modernes, certains chercheurs localisent Salmoné au nord de Karatoula, sur les hauteurs qui limitent la plaine au Nord. Par là,

suggère-t-on, passait la route de montagne conduisant d'Olympie à Pylos éléenne et à Elis²².

Cette hypothèse serait pourtant plausible dans le cas où l'Alisios correspondrait effectivement à l'ancien Enipeus. Mais le ruisseau de Karatoula n'est que la branche la moins importante de l'affluent de la rive droite de l'Alphée, appelé par la cartographie moderne Enipeus. En réalité sa branche orientale — connue sous le nom de Lesténitsa qui prend ses sources sur les hauteurs d'Avoura, près du village Néraïda — tant par l'importance de son débit que par la longueur de son cours doit être considéré comme le courant principal de cet affluent, digne du nom de l'Enipeus des anciens²³. Par conséquent nous devons également chercher la ville de Salmoné ainsi que sa fontaine dans la région où la Lestenitsa prend naissance.

Dans ce sens on pourrait aussi interpréter le manque de renseignements relatifs à Salmoné de la part de Pausanias. Le Périégète semble avoir parcouru les deux routes — de plaine et de montagne — qui relient la capitale Elis avec son centre religieux, Olympie. Il ne cite pourtant ni la source ni la ville de Salmoné. Est-ce que cette dernière était à son époque une bourgade médiocre, indigne d'être citée? Le même auteur, par contre, mentionne d'autres, assez

19. Diod., IV, 68, 1. L'auteur emprunte à la tradition homérique (Od. 11, 235 sq.), évoquée aussi par un fragment d'Euripide (*Eole*, fr. 14) qui plaçait le royaume du souverain mythique Salmeoneus près de l'Alphée (cf. Strabon, VIII, 3, 31). La même tradition se répète plus vaguement par Virgile (*Enéide*, VI, 588) où le pays de Salmeoneus s'appelle "Urbs Elidis".

20. Voir Burchner, *RE* t. 1, col. 1986; Partsch, *Olympia* 1, 5; E. Meyer, *Kleine Pauly Lex.* t. IV, col. 1519. De son côté G. Papan-dreou (*op. cit.* 122), afin de satisfaire à la divergence des sources littéraires, localisait une Salmoné archaïque près de l'Alphée et une autre — la bourgade de l'époque de Strabon — soit dans la vallée de l'Alisios soit dans celle de la Lesténitsa.

21. Dans les oeuvres poétiques anciennes le nom d'Alphée est souvent employé pour désigner la région d'Olympie ou encore le pays éléen entier. Nous pensons qu'Euripide, suivant cette licence poétique, identifia le fleuve avec le royaume même de Salmeoneus. Son pouvoir s'étendait probablement beaucoup plus au N du rivage septentrional de l'Alphée.

22. E. Curtius, *op. cit.* II, p. 72; R. Baladié, *Strabon Géographie*, tome V (livre VIII) (Paris, Belles Lettres, 1978) 308. Cependant l'Alisios prend naissance beaucoup plus au NO de Karatoula, près du village Koutsochéra; voir nos plans 1 et 2.

23. Depuis deux ans le niveau de l'eau de la Lesténitsa (Avoura) a baissé considérablement à la suite des travaux entrepris par la ville de Pyrgos afin de capter les sources principales du fleuve, à l'Est du village Néraïda.

modestes ou même ruinées (Héracléia, Letrinoi, Pylos, p. ex.) qu'il a rencontrées au cours de son voyage. Or son silence à propos de Salmoné pourrait s'expliquer si cette ville se trouvait loin de son chemin, à l'intérieur de la Pisatide, où en effet se placent les principales sources de l'Enipeus.

La position de Salmoné, selon nos estimations, serait à chercher à deux endroits du cours supérieur de la Lesténitsa, localement appelés Ôni et Gramôni et situés 1 km au NO du village Néraïda²⁴. Le toponyme Ôni est employé par les habitants du pays pour désigner une source qui avec celle d'Avoura alimente la Lesténitsa près de Néraïda. L'autre toponyme, Gramôni, s'applique à un ensemble de hauteurs, d'altitude moyenne 400 m, couvertes de forêts de pins; elles s'étendent selon plusieurs niveaux sur un vaste plateau au-dessus de la fourche formée par les deux sources du fleuve²⁵.

Placée assez loin des grands axes de communication cette haute contrée de l'Elide n'a attiré l'attention ni des voyageurs ni des archéologues et géographes modernes. Cependant il s'agit d'une région qui présente, à notre avis, beaucoup d'intérêt tant du point de vue de l'emplacement que des vestiges antiques. Les hauteurs de Néraïda forment une véritable place forte qui domine la vallée de la Lesténitsa. Elles rendent leur possesseur maître de la voie naturelle qui, suivant le cours du fleuve, conduit de la basse plaine de l'Alphée à l'intérieur du plateau de Pholoé. Du sommet des collines de Gramôni la vue porte, sans obstacle, jusqu'à la côte éléenne et les bouches de l'Alphée.

L'importance du site est prouvée par les restes antiques qui y ont été fortuitement trouvés. Parmi ceux-ci, le plus ancien — une figurine en pierre, haute de 0,12 m — date de la deuxième phase de la civilisation cycladique. Il s'agit d'une trouvaille rare en Elide qui, avec deux autres, trouvées sur la côte éléenne près de Phéïa, attestent des relations existantes entre les Cyclades et l'ouest du Péloponnèse à une très haute époque²⁶. Des vestiges d'autres périodes y furent également trouvés qui s'échelonnent de l'époque archaïque à l'époque romaine²⁷.

Outre ces trouvailles occasionnelles ainsi que des restes archéologiques, repérés aux environs du village Néraïda²⁸, nous avons personnellement constaté qu'une large zone d'habitat s'étend dans les champs des collines de Ôni et de Gramôni. Le sol y est abondamment parsemé de tuiles épaisses brisées ainsi que de tessons de céramique (pithoi, jarres, vases fins,

rouges et noirs), datés de la période classique et hellénistique.

Nous arrivons donc à la conclusion qu'une installation antique florissante occupait ce remarquable site qui mérite d'être fouillé systématiquement. En attendant des documents plus décisifs nous estimons que le plateau de Gramôni et la source d'Ôni, situés dans la région de Néraïda, où prend naissance le fleuve Enipeus-Lesténitsa, seraient conformes au texte de Strabon pour y chercher la ville et la fontaine de Salmoné²⁹.

GEORGES PANAYOTOPOULOS

24. Le village de Néraïda, nommé ainsi après la guerre, figure sur les cartes anciennes (celles de la *Corografia de Pacifico*, de l'*Expedition dans la Morée*, de Partsch, de Graefinghoff) sous le nom de Kaloletzi ou Kaloletsi. Il est situé à une douzaine de km (à vol d'oiseau) au N d'Olympie, sur les pentes méridionales d'une terrasse de Pholoé, étendue le long de la rive droite de la Lesténitsa (altitude 300 m); on trouve une description pittoresque du site dans A. Philippson, *Der Peloponnes* (Berlin 1892) 302.

25. Au moment où nous revisons ce texte avant de le faire publier (20 Août 1989) la forêt de Néraïda n'existe plus! A la suite d'un incendie criminel qui dévasta les environs, plus de 10 km² de forêts et de cultures (vignobles, oliviers etc.) sont réduits en cendre. Ainsi, à cause du déboisement d'une part et de la diminution du débit de l'Enipeus d'autre part, cette belle contrée du Péloponnèse risque de devenir une vallée déserte.

26. Ces idoles sont conservées au Musée d'Olympie (A265, A 266, A267), cf. *BCH* 35, 1961, 723; A. et N. Yalouris, *Olympie. Guide du Musée et du Sanctuaire* (Athènes 1987) 43-44.

27. Nous signalons particulièrement deux anses d'une hydrie en bronze archaïque ainsi que deux kylix et une coupe de l'époque classique (*ADelt* 20, 1965, 210; *BCH* 92, 1968, 826); une stèle funéraire en calcaire du début de l'époque hellénistique trouvée à Gramôni porte l'inscription ΦΙΛΗΝΑ ΧΑΙΠΕ. Voir *ADelt* 16, 1960, 126.

28. Voir *BCH* 35, 1961, 723.

29. Ne serait-il pas permis de supposer que ces toponymes, qui ne sont ni albanais ni turcs, retentissent du nom de Salmoné?

ZUSAMMENFASSUNG

FRAGEN ÜBER DIE ELISCHE TOPOGRAPHIE Lokalisierung von Heraklea und Salmone

In dieser Bekanntmachung wird die Bestimmung des Ortes zweier von den acht in den antiken Quellen erwähnten pisatischen Städten der antiken Elis versucht, nämlich der Heraklea und Salmone.

Die Stadt Heraklea müßte in der Umgebung des Dorfes Pournari gesucht werden, wo es warme Heilquellen gibt, entsprechend denjenigen, die von Strabon und Pausanias erwähnt werden und wo die archäologischen Indizien reichlich sind. Die Quelle Salmoni, wo der Fluß Enipeus seine Quelle hat, als auch die gleichlautende Stadt, die nach antiken

Schriftstellern mit der Stadt Heraklea und dem Fluß Alpheus benachbart ist, können auf den Hügeln des Tals gesucht werden, das durch den östlichen und wichtigsten Zweig des Flusses Enipeus, anders Lestnitsa, gebildet wird. Die zufälligen Altertümer in der Nähe der Flußquellen und in breiter Strecke im Nordwesten des Dorfes Neraida lassen annehmen, daß es dort eine große Stadt gab nicht weit weg von Olympia und dem Ort Pournari, wo wir die antike Heraklea lokalisieren.

ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΗΛΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ*

Τὰ ὄρια τῆς παλαιοχριστιανικῆς Ἡλείας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Οἱ πηγές εἶναι λίγες καὶ οἱ πληροφορίες πού παρέχουν, ἀσαφείς καὶ ἀόριστες, δὲ βοηθοῦν στὴν ἀκριβῆ ἀνασύνταξη τῶν ὁρίων τοῦ ἐξεταζόμενου χώρου. Θεωρώντας ὡς σταθερὰ γεωγραφικὰ ὄρια τὰ φυσικά, καθὼς καὶ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα θὰ ἐρευνήσουμε τὸ ἄνωρο πού συμβατικὰ συμπίπτει μὲ τὸ σημερινὸ νομὸ καὶ περιλαμβάνει τὴν κύρια ἔκταξη τῆς Ἡλείας κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πausania¹. Ἡ βόρειος καὶ δυτικὴ Ἡλεία βρέχεται ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἐνῶ οἱ ποταμοὶ Λάρισος, Ἀλφειός, Ἐρύμανθος καὶ τὰ ὄρη Σκόλλις, Ἐρύμανθος καὶ Λύκαιον ἀποτελοῦν τὰ ἀνατολικά σύνορά της μὲ τὴν Ἀχαΐα καὶ Ἀρκαδία. Ἡ Νέδα διαγράφει τὰ νότια ὄρια μὲ τὴν Μεσσηνία. Περιοχὴ εὐφορὴ καὶ πεδινὴ πού δὲ στερεῖται ὄρεινων ἐκτάσεων, διέθετε καλὸ ὀδικὸ δίκτυο² μεταξὺ τῶν κυριότερων οἰκιστικῶν κέντρων της, τῆς Ἡλίδος, τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Πύλου καὶ τῶν λιμανιῶν πού διευκόλυναν τὸ ἐμπόριό της δηλ. τῆς Κυλλήνης καὶ τῆς Φειᾶς³. Ἡ γεωργικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ παραγωγὴ ἦταν ἡ κύρια πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ. Ἀναπτυγμένες ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν ὀρισμένες μορφές βιοτεχνίας, ὅπως ἡ κλωστοῦφαντουργία, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν λιγνιτῶν, πωρολίθων κλπ.⁴

Ἡ Ἡλεία κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαϊοκρατίας⁵ (μετὰ τὸ 146 π.Χ.) ἔτυχε ἰδιαίτερης μεταχείρισης

* Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία γιὰ περαιτέρω ἐρευνα γύρω ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Ἡλεία.

1. Ἡ Ἡλεία κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Pausania ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν κοίτη τοῦ Λάρισου ποταμοῦ ἀκολουθώντας τις κορυφογραμμὲς τῶν Σανταμεριώτικων βουνῶν καὶ τοῦ Ἐρυμάνθου. Στὰ νοτιοανατολικά σταθερὸ σύνορο ἦταν ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ Ἐρυμάνθου καὶ πέραν τοῦ Ἀλφειοῦ ὁ ποταμὸς Διάγων, ἔπειτα οἱ βουνοκορφές τῆς Μίνθης καὶ τέλος στὰ νότια ἡ κοίτη τῆς Νέδας.

Γιὰ τὴν ἀρχαία Ἡλεία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία της βλ. Philippson-Swoboda, *RE* V₂ (1905) 2368-2432. Ἄ. Σκιᾶ, Ἡλείας τοπογραφικά, *AEphem* 1919, 42. J. Sperling, Explorations in Elis, *AJA* 46, 1942, 77-89. A. Bon, Ἡλεία, *BCH* 70, 1946, 15-31. E. Meyer, *Neue Peloponnesische Wanderungen* (Berne 1957). Fr. Kiechle, Das Verhältnis von Elis, Triphylien und Pisatis

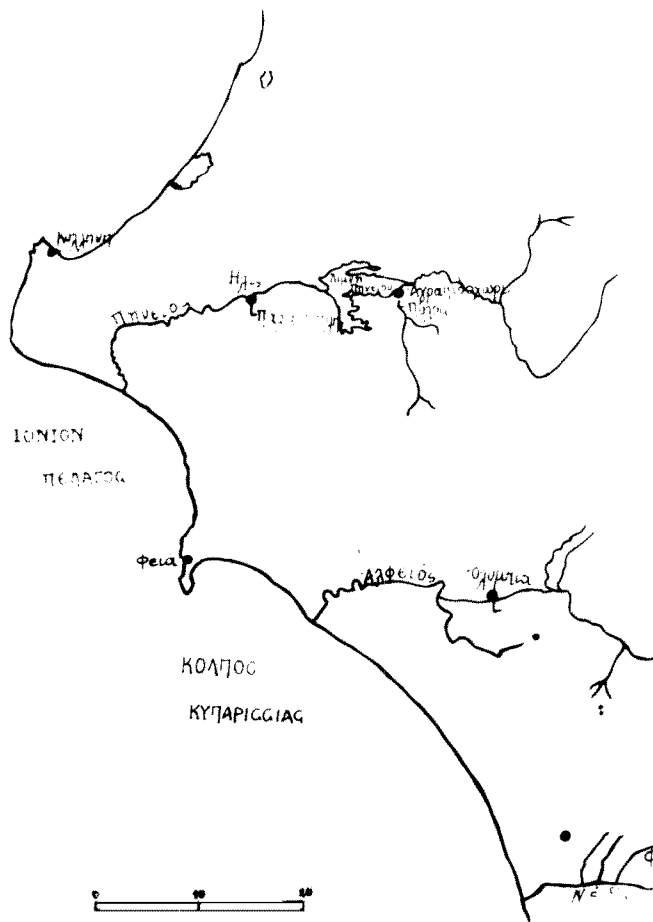
im Spiegel der Dialektunterschiede, *RheinMusBonn*, 1960, 336 κ.έ. J. Servais, Recherches sur le port de Cyllène, *BCH* 85, 1961, 123-161. Τοῦ ἴδιου, Le site hélladique de Khlémoutsi et l'Hyrminé homérique, *BCH* 88, 1964, 9-50. Ν. Γιαλούρη, Ὁδηγὸς ἀρχαιοτήτων ἀρχαίας Τριφυλίας νῦν Ὀλυμπίας, *Ὀλυμπιακὰ Χρονικά* 4, 1973, 149-182. Βλ. ἐπίσης: M. E. Puillon Boblaye, *Expédition Scientifique de Morée* (Παρίσι 1836) 117-137. E. Curtius, *Peloponnesos II* (Gotha 1852) 1-118. C. Bursian, *Geographie von Griechenland II* (Leipzig 1872) 267-309. Γ. Παπανδρέου, Ἡ Ἡλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων (Ἀθήνα 1924). R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Etude de géographie historique* (Paris 1980). Γιὰ τοὺς ποταμούς βλ. τοῦ ἴδιου, Fleuves d'Elide dans Pausanias, Strabon et Théocrite, *XXV, RevPhil* 47, 1973, 251-273.

2. Γιὰ τὸ ἀρχαῖο ὀδικὸ δίκτυο τῆς περιοχῆς βλ. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon*, 267-277. Ἐνας βασικὸς ὀδικὸς ἄξονας συνέδεε τὴν Δύμη (σημ. Κάτω Ἀχαΐα) μὲ τὴν Ἡλίδα, μέσω Βουπρασίου καὶ Μυρτουντίου: «Μύρσινος δὲ τὸ νῦν Μυρτουντίον, ἐπὶ θάλατταν καθήκουσα κατὰ τὴν ἐκ Δύμης εἰς Ἡλιν ὁδὸν κατοικία, στάδια τῆς Ἡλείων πόλεως διέχουσα ἑβδομήκοντα» βλ. Στράβων, VIII, 3, 10 (ἐκδ. R. Baladié, Παρίσι 1978). Ἡ πρωτεύουσα Ἡλὶς συνδεόταν μὲ τὴν Ὀλυμπία μέσω δύο ἀρτηριῶν, μιᾶς ὄρεινῆς καὶ μιᾶς πεδινῆς. «Τὸ δ' Ἀλείσιον... κεῖται δὲ ἐπὶ τῆς ὄρεινῆς ὁδοῦ, τῆς ἐξ Ἡλίδος εἰς Ὀλυμπίαν» καὶ «... τὸ Δυσπόντιον κατὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἐξ Ἡλίδος εἰς Ὀλυμπίαν ἐν πεδίῳ κείμενον» βλ. Στράβων VIII, 3, 10.3, 32. (= Baladié, ὁ.π. 268-269). Βλ. ἐπίσης: W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography III* (1980) (Roads), Classical Studies τόμ. 22, 266-269.

3. Τὰ λιμάνια τῆς Κυλλήνης καὶ τῆς Φειᾶς συνδέονταν μὲ δρόμο μὲ τὴν Ἡλίδα καὶ τὴν Ὀλυμπία ἀντίστοιχα, ἐνῶ ἄλλος δρόμος πού διερχόταν ἀπὸ τὸ Ἐπιτάλιο διευθυνόταν στὰ νότια, τὴν Κυπαρισσία, τὴν Πύλο καὶ τὴν Μεθώνη βλ. Baladié, ὁ.π. 275. Γιὰ τὸ ὁδόσημο πού βρέθηκε στὸ Ἐπιτάλιο βλ. Π. Θέμελη, Τὸ μιλιάριον τοῦ Ἐπιταλίου, *AEphem* 1969, Ἀρχαιολογικά χρονικά, 16-17, εἰκ. 1. Τὸ ὁδόσημο ρωμαϊκῶν χρόνων πού ἐντοπίσθηκε στὴ θέση Μπιμπίκου (κτῆμα Γ. Καλδέλη), στὴ διασταύρωση τῶν δρόμων Φιγαλείας-Κάτω Χωριῶν (αὐτοψία Μάιος '89) δίνει νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς περιοχῆς καὶ θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης.

4. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας, τῆς κλωστοῦφαντουργίας, τῆς ἀρωματοποιίας, τῆς ἐλαιουργίας, οἰνοποιίας, βυρσοδεψίας, ναυπηγικῆς κλπ. στὴν Ἡλεία κατὰ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ βλ. Ἀθ. Κανελλόπουλου, Ἡ Ἡλεία καὶ βιομηχανία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, *Πρακτικά τοῦ Β' Συνεδρίου Ἡλείακων Σπουδῶν* (Ἀθήνα 1989) 129-154.

5. Βλ. Ν. Δεπάστα, Οἱ Ἡλεῖοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ρωμαϊοκρατίας καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων (168 π.Χ. - 522 μ.Χ.), *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Ἡλείακων Μελετῶν* 5, 1987-1988, 5.

Εικόνα 1. Χάρτης της παλαιοχριστιανικής Ἡλείας.

ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς χάρη στὰ ἱερά της καὶ στὴν τέλεση ἐκεῖ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων, ἀλλὰ καὶ ἔξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ Ἡλείοι δὲ βοήθησαν ἐγκαίρως τὸ στρατὸ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας ἐναντίον τῶν Ῥωμαίων. Ὁ Ῥωμαῖος Mummius ποὺ κατέβαλε τὴν ἀντίσταση τῆς Συμπολιτείας καὶ ἰσοπέδωσε τὴν Κόρινθο, ἀφιέρωσε εὐθὺς μετὰ τὴν νίκη του ἀσπίδες στὴ ζωφόρο τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἡλείους με ἀνδριάντα⁶. Εὐθὺς μετὰ τὸ 146 οἱ Ἡλείοι ἐπέτυχαν νὰ προσαρτήσουν τὴν Τριφυλία καὶ τὸ Σαμικὸ στὴν Ἡλιδα, ἀποτελέσαν ὀργανικὸ τμῆμα τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας⁷, κατέβαλαν στοὺς Ῥωμαίους τὸν ἔγγειο φόρο καὶ εἶχαν τὸ δικαίωμα κοπῆς νομισμάτων. Ἡ βουλή τῶν Ἡλείων λειτούργησε ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Οἱ Ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες, Αὐγούστος, Τιβέριος, Νέρων, Τραϊανός, Ἀδριανός, ἔλαβαν μέτρα ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, ἐνῶ ὁ Νέρων ἐπισκέφτηκε τὴν Ὀλυμπία περὶ τὸ 66–67 μ.Χ. καὶ ἔλαβε μέρος στοὺς ἀγῶνες. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρακάλλα (211–217), ἀναπτύχθηκε ἡ Ἡλις λόγω

τῶν προνομίων ποὺ δόθηκαν στοὺς κατοίκους⁸. Κατὰ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ ἡ Ἡλις ὡς τμῆμα τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας, περιέρχεται διαδοχικὰ στὴ διοίκηση τοῦ Γαλερίου, τοῦ Λικινίου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου.

Ἡ Ἡλεία κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ καὶ ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 395 μ.Χ., ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας καὶ ἀνήκει στὸ Ἀνατολικὸ Ἰλλυρικὸ μετὰ τὸ χωρισμὸ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους. Πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας ἦταν ἡ Κόρινθος με διοικητὴ ἀνθύπατο ποὺ ὑπαγόταν ἄμεσα στὸν αὐτοκράτορα. Στὸν ἐκκλησιαστικὸ τομέα πρωτεύουσα τῆς μητροπόλης τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας ἦταν ἡ Κόρινθος ποὺ εἶχε ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης⁹. Ἀνάμεσα στὶς πόλεις ποὺ περιλαμβάνονται στὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ ἀνήκουν στὸν ἐξεταζόμενον χῶρο, εἶναι ἡ Ἡλις¹⁰ καὶ ἡ Φιγάλεια¹¹. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς (343 ἢ 347) συμμετεῖχε ὁ ἐπίσκοπος Ἡλιδος Διονύσιος¹². Οἱ συγκλίνουσες αὐτὲς μαρτυρίες ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. ἡ Ἡλις πρέπει νὰ ἦταν ἔδρα ἐπισκόπου καὶ προφανῶς «πόλις».

Ἡ περιοχὴ τῆς Ἡλείας μετὰ τὴ δοκιμασία ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ἑρούλων στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., ἀνασυγκροτεῖται καὶ ἀναπτύσσεται¹³. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς συνέβαλε με τὴν πολιτικὴ του στὴν ἀνασυγκρότηση κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ. Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ γνησιότητα ἀμφισβητεῖται, προκύπτει ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., οἱ κάτοικοι τῆς Ἡλείας δὲν πλήρωναν εἰσφορὰ γιὰ

6. Δεπάστα, ὁ.π. 9.

7. Γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ῥωμαϊκοκρατίας ὡς τὴν ἴδρυση τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας βλ. R. Bernhardt, *Der Status des 146 v. Chr. unterworfenen Teils Griechenlands bis zur Einrichtung der Provinz Achaia*, *Historia* 26, 1977, 62-73.

8. Δεπάστα, ὁ.π. 17.

9. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204* (Paris 1951) 3-8.

10. Συνέκδημος Ἱεροκλέους, 648² [ἐκδ. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiérokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre* (Bryxelles 1939)].

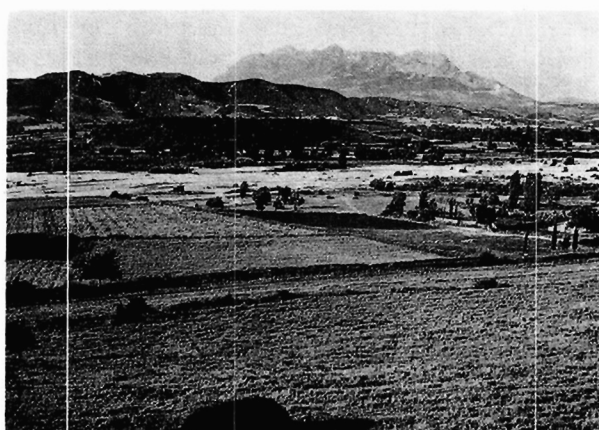
11. Συνέκδημος Ἱεροκλέους, 647¹³ (Φιάλεια).

12. "Dionysius ab Achaja de Elide" βλ.: J. D. Mansi, *Sacrorum consiliorum nova et amplissima collectio* III (Φλωρεντία 1759, ἀνατύπωση 1901), στ. 38. Ἀγνῆς Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Ὠλένης-Βολαιίνης κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν* (Ἀθήνα 1980) 250.

13. Bon, *Péloponnèse* 13.

Εικόνα 2. Ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀπὸ τὴν ἀρχαία Φιγαλεία.

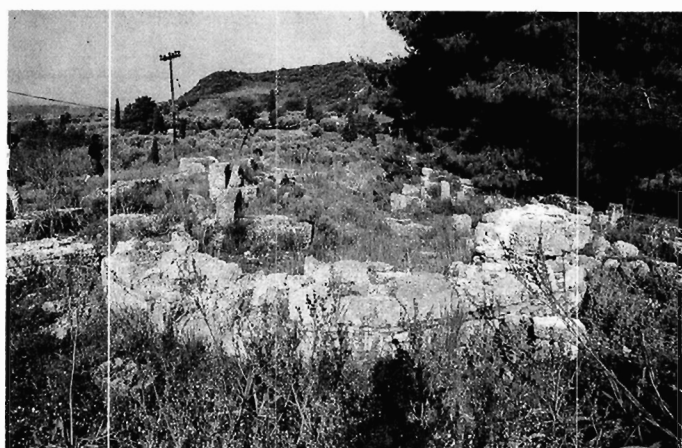
Εικόνα 3. Ἡ περιοχή τῆς ἀρχαίας Πύλου.

Εικόνα 5. Τὸ παλαιοχριστιανικὸ ψηφιδωτὸ τῆς ἀρχαίας Ἡλίδος.

Εικόνα 6. Τὸ παλαιοχριστιανικὸ ψηφιδωτὸ στὴ θέση Στρογγυλάδι Λεπρέου.

Εικόνα 4. Τὰ ἔρειπια τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Σκιλλουντίας.

Εικόνα 7. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ὀλυμπίας.

την τέλεση τῶν Ἴσθμίων, ἐπειδὴ διοργάνωναν τοὺς δικοὺς τοὺς πανελλήνιους ἀγῶνες¹⁴. Γεγονότα ποὺ ἐπηρεάσαν ἄμεσα τὶς ἐξελίξεις στὸν ἠλιακὸ χῶρο ἦταν ἡ κατάργηση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Α΄ τὸ 393 μ.Χ. καὶ ἡ ἐπίθεση τῶν Γότθων στὴν Πελοπόννησο περὶ τὸ 396–397 μ.Χ.¹⁵. Παρὰ τὶς φοβερὲς δηλώσεις ποὺ ὑπέστη ἡ περιοχή, θεωρεῖται πιθανὸ ὅτι ἡ Ὀλυμπία δὲν καταστράφηκε κατὰ τὴ γοτθικὴ ἐπιδρομὴ¹⁶. Κατὰ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. ὁ Θεοδόσιος Β΄ (408–450), παίρνει μέτρα γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῶν δοκιμασμένων κατοίκων τῆς Ἀχαΐας, μειώνοντας στὸ 1/3 τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῆς ἐπαρχίας, ἐνῶ τὸ 435 μ.Χ. νομοθετεῖ τὴν κατάργηση τῶν ἐθνικῶν ναῶν καὶ ἱερῶν καὶ τὴ μετατροπὴ τους σὲ χριστιανικοὺς¹⁷. Κατὰ τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. τὰ βαρβαρικὰ φύλα ποὺ φθάνουν ὡς τὸν Ἴσθμὸ τῆς Κορίνθου, ὑποχρεώνουν τὸν Ἰουστινιανὸ νὰ προστατεύσει τὴν περιοχή μὲ τείχη. Ἔτσι τειχίζεται ἡ Κόρινθος καὶ ὁ Ἴσθμός¹⁸. Ἡ σλαβικὴ παρουσία κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. στὴν Πελοπόννησο, φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε ὀρόσημο καὶ γιὰ τὴν περιοχή τῆς Ἠλείας, ὅπου ἀπαντοῦν τοπωνύμια σλαβικῆς προέλευσης¹⁹, ἐνῶ ἔχουν ἐντοπισθεῖ καὶ σλαβικοὶ τάφοι στὴν περιοχή τῆς Ὀλυμπίας²⁰. Ἐξάλλου ἄμεση ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἠλείας εἶχαν οἱ σφοδροὶ σεισμοὶ τοῦ 4ου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ 6ου αἰ. (522 καὶ 551).

Ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἠλεία τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται τὰ ὀδοιπορικὰ κείμενα, τὸ Γεωγραφικὸ Λεξικὸ τοῦ Στεφάνου Βυζαντινοῦ καὶ ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους, μόνον ἡ τελευταία ἀποτελεῖ πηγὴ ἀξιόπιστη, ὅταν συμπληρώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες (Πρακτικὰ Συνόδων κλπ.). Πάντως ἀπὸ τὶς πόλεις ποὺ μνημονεύονται στὸν Συνέκδημο, δὲ γίνεται φανερό ἂν πρόκειται γιὰ ἀστικά κέντρα, ἀπλοὺς οἰκισμοὺς, κάστρα ἢ χωριά²¹. Εἶναι φανερό ὅτι βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ἠλείας κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἡ συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα μὲ σκοπὸ τὴν ἐξακρίβωση τῶν μαρτυριῶν τῶν πηγῶν, ποὺ εἶναι καὶ ὀλιγάριθμες καὶ φειδωλὲς σὲ πληροφορίες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἡλιδα καὶ τὴν Φιγάλεια ποὺ ὅπως ἀναφέρθηκε μαρτυροῦνται καὶ ἀπὸ τὸν Συνέκδημο, ἐντοπίζονται ἀρχαιολογικὰ καὶ ἄλλοι οἰκισμοὶ μικρότεροι ἢ μεγαλύτεροι, ἀστικοὶ ἢ ἀγροτικοί, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁμως δὲν ἔχουμε καμία γραπτὴ πληροφορία. Ἡ ἐπισήμανση ἐρειπίων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν σὲ θέσεις ποὺ δὲ μαρτυροῦνται ἀπὸ γραπτὲς πηγές, μολονότι δὲν ἀρκεῖ γιὰ

τὸ χαρακτηρισμὸ τους ὡς πόλεων, ἀποτελεῖ ὡστόσο ἔνδειξη γιὰ οἰκιστικὴ ἐγκατάσταση.

Τὰ κυριότερα γνωστὰ κέντρα τῆς παλαιοχριστιανικῆς Ἠλείας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ Ἠλις μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους²², τὴν Tabula Peutingeriana²³, τὴν Κοσμογραφία τοῦ Ἀνωμένου Ραυέννης²⁴, τὰ Γεωγραφικὰ τοῦ Γουϊδωνος²⁵ καὶ τὸν Στέφανο Βυζάντιο²⁶.

14. Ἰουλιανός, σ. 223 (ἔκδ. J. Bidez, *L'empereur Julien, Oeuvres complètes*, τ. Α΄ μέρ. Β΄, Παρίσι 1960). «Τετάρων γὰρ ὄντων, ὡς ἴσμεν, τῶν μεγίστων καὶ λαμπροτάτων ἀγῶνων περὶ τὴν Ἑλλάδα, Ἠλεῖοι μὲν Ὀλύμπια, Δελφοὶ δὲ Πύθια, καὶ τὰ ἐν Ἴσθμῳ Κορίνθιοι, Ἀργεῖοι δὲ τὴν τῶν Νεμέων συγκροτοῦσι πανήγυριν».

15. Bon, *Péloronnèse* 6, 14, βλ. Ζώσιμος, V, 7, 1 (ἔκδ. Fr. Pachoud, *Zosime, Histoire nouvelle*, τόμ. III, Παρίσι 1986).

16. E. X. Χρυσοῦ, Οἱ Βησιγότθοι στὴν Πελοπόννησο (396–397 μ.Χ.), *Πρακτικὰ Β΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ Β΄ (Ἀθήνα 1981–82) 186, σσημ. 3.

17. Codex Theodosianus XVI, 10, 25 [435 Nov. 14] (ἔκδ. Th. Mommsen – P. M. Meyer, *Berolini* 1905, I, μέρ Β΄, 905).

18. Bon, *Péloronnèse* 15. Γιὰ τὰ ἀμυντικὰ ἔργα τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὴν ἐπαρχία Ἀχαΐας βλ. T. E. Gregory, *Fortification and Urban Design in early Byzantine Greece* (στὸ *City, Town and Countryside in the early Byzantine era*, New York 1982) 43–64.

19. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland* (Βερολίνο 1941) (ἀνατύπωση Λιψία 1970) 140–149.

20. Ν. Γιαλοῦρη, Ὀλυμπία, Φειά, Λεχαινά, Πλατιάνα, Πλάτανος, ἄλλοι χῶροι (Νεράϊδα, Σαλμώνη, Καυκανιά, Μπρούμα), *ADelt* 16, 1960, Β, 125–126. Sp. Vryonis, The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece, *Hesperia* 50 (1981) 380. Maria Nystazopoulou-Pelekidou, Les Slaves dans l'empire byzantin, *17th International Congress of Byzantine Studies* (Major Paper) (Οὐάσιγκτον 1986) 354. Γιὰ τὴ διεισδυση τῶν Σλάβων στὴν Ἀργολίδα βλ. P. A. Yannopoulos, La Pénétration Slave en Argolide, *BCH Supplementum VI* (Etudes Argiennes) (Paris 1980) 323–371, βλ. καὶ Sp. Vryonis, The Slavs in byzantine Greece and the slavic Pottery found at Olympia, *17th International Byzantine Congress, 1986, Abstracts of short Papers* (Washington 1986) 380–381 καὶ Φ. Μαλιγκοῦδη, *Οἱ Σλάβοι στὴ μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα* (Θεσσαλονίκη 1988).

21. Γ. Λάββα, Οἱ πόλεις τῶν «Χριστιανικῶν Βασιλικῶν»: Μιὰ συμβολὴ στὴν πολεοδομία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, *Εἰσηγήσεις τοῦ Δεκάτου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας* (Ἑλληνικὰ παράρτημα 26) (Θεσσαλονίκη 1980) 423.

22. Συνέκδημος Ἱεροκλέους, 648₂ (Ἠλις).

23. Tab. Peut. 582 (Netide) (ἔκδ. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Στουτγάρδη 1916).

24. Geogr. Rav. 22₅ (Etide civitas) (ἔκδ. J. Schnetz, *Ravennatis Anonymi Gostographia et Guidonis Geographica*, Λιψία 1940).

25. Guido 111₂₅ (Eytide) (ἔκδ. J. Schnetz, Λιψία 1940).

26. Στεφάνου Βυζαντινοῦ Ἐθνικὰ (Ἠλις, πόλις) (ἔκδ. A. Meineke, Βερολίνο 1849, φωτοτ. ἀνατύπ. Γκράτς 1958). Ἡ πόλη ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Θεμίστιο, τὸ λεξικογράφου Ἡσύχιου καὶ μνημονεύεται στὴν Χρηστομάθεια τοῦ Στράβωνος VIII, 18, σ. 582 (ἔκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores II*, Παρίσι 1861).

Βρίσκεται σε θέση επίκαιρη στην άριστερη όχθη του ποταμού Πηνειού και έχει ως ζωτική οικονομική περιφέρεια τη γύρω πεδινή περιοχή. Καλό οδικό δίκτυο την συνδέει με τους κυριότερους οικισμούς της Ήλειας και της Αχαΐας, όπως την Όλυμπια, την Δύμη, αλλά και το επίνειό της την Κυλλήνη. Η ακρόπολη της αρχαίας πόλης βρισκόταν στο λόφο "Άγιος Ιωάννης, ενώ στα βορειοδυτικά υψωνόταν ή "Αγορά και το Θέατρο²⁷. Στη νότια στοά της αρχαίας αγοράς βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά σχέδια που χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι. μ.Χ. και ανήκει πιθανότατα σε παλαιοχριστιανική βασιλική διαμορφωμένη σε τμήμα του έσωτερικού χώρου της στοάς²⁸. Νοτιοανατολικά του Θεάτρου εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος παλαιοχριστιανικής εποχής²⁹. Ο αριθμός των χριστιανικών επιγραφών³⁰ που προέρχονται από την "Ηλιδα μαρτυρεί την παρουσία χριστιανών από νωρίς στη θέση αυτή. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι επίσκοπος "Ηλιδος μαρτυρείται ήδη περι τα μέσα του 4ου αι. Έξάλλου η εύρεση νομισμάτων από την εποχή της ρωμαιοκρατίας ως και την εποχή του Θεοδοσίου Β', καθώς και θησαυρού νομισμάτων εποχής Ίουστίνου Β', του οποίου η απόκρυψη τοποθετείται μετά το 578³¹, αποτελούν ένδειξεις για την οικονομική κατάσταση των κατοίκων της περιοχής, ενώ όριοθετούν έμμεσα τα χρονικά πλαίσια της ζωής του οικισμού που συνεχίζεται κατά τη ρωμαϊκή εποχή ως τα τέλη του 6ου μ.Χ. αι.

"Άλλο οικιστικό κέντρο αποτέλεσε ή Πύλος. Η θέση της βρίσκεται στο λόφο της Αρμάτοβας, όπου τοποθετείται ή αρχαία ήλειακή Πύλος, ακριβώς στη συμβολή των ποταμών Πηνειού και Λάδωνα, σε περιοχή πεδινή και εύφορη³². Τα αρχαιολογικά ερήματα στη θέση αυτή στηρίζουν την υπόθεση ότι ή κατοίκηση ήταν συνεχής ως την παλαιοχριστιανική αλλά και τη βυζαντινή περίοδο³³. Την Πύλο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με τα ανασκαφικά ερήματα, την αποτελούσαν πολλοί γειτονικοί οικισμοί, των οποίων όμως ό πυρήνας δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί με ακρίβεια: ως παλαιοχριστιανικές μπορούν να θεωρηθούν οί θέσεις Σούλι, "Άγιος Ήλιος, Κεραμιδιά, Παναγούλα, Ξενιές, Βίγλα, "Άγιος Αθανάσιος, που εκτείνονται γύρω από το χωριό "Αγραπιδοχώρι³⁴. Έχει διατυπωθεί έξάλλου ή άποψη ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από τη θέση "Άγιος Ήλιος πρέπει να συνδέονται με την ύπαρξη εκκλησίας στη θέση αυτή, καθώς και νεκροταφείου ύστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων³⁵.

Οικιστική έγκατάσταση παλαιοχριστιανικών χρόνων μαρτυρείται και στην περιοχή της αρχαίας

27. Η Ήλις βρισκόταν στην άριστερη όχθη του Πηνειού μεταξύ των χωριών Παλαιόπολις, Καλύβια και Μπουχιώτη, βλ. Boblaye, *Expédition*, 122. Curtius, *Peloponnesos* II, 22-23. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon*, 59-62. Για την αρχαία πόλη της Ήλιδος και την τοπογραφία της βλ. τη σημαντική μελέτη του Fr. Tritsch, *Die Agora von Elis und die altgriechische Agora*, *ÖJh* 37, 1932, 64-105. Βλ. επίσης Ν. Γιαλούρη, "Ανασκαφή Ήλιδος, *Prakt* 1972, 139-142, όπου και σχεδιάγραμμα της πόλης κατά την κλασική και την ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Ν. Yalouris, *Elis*, στο *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton 1976) 299-300.

28. Για το ψηφιδωτό δάπεδο που ανήκει πιθανότατα στο κεντρικό κλίτος παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ήλιδος και χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 5ου μ.Χ. αι., εξαιτίας της όμοιότητάς του με ανάλογο ψηφιδωτό της βασιλικής της Κνωσού στην Κρήτη, βλ. την παράθεση όλης της σχετικής βιβλιογραφίας Π. "Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, II Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα* [Βυζαντινά Μνημεία 7] (Θεσσαλονίκη 1987) 90-91, πίν. 126 α-127 β.

29. Ν. Γιαλούρη, "Αρχιότητες και μνημεία της Ήλειας, *ADelt* 21, 1966, Β, Χρον., 208, πίν. 149 α-β.

30. Οί περισσότερες χριστιανικές επιγραφές που βρέθηκαν στην Ήλιδα δημοσιεύθηκαν στο *CIG* (*Corpus Inscriptionum Graecarum*) ή *SEG* (*Supplementum Epigraphicum Graecum*) ή στο *ÖJh* 14, 1911, Beiblatt, και επαναδημοσιεύθηκαν από τον R. Fleischer, *Epigraphisches aus Elis*, *ÖJh* 46, 1961-1963, Beiblatt, άρ. 2, άρ. 3 (;) άρ. 4, άρ. 5, άρ. 6 κ.ά. Βλ. επίσης, D. Feissel - A. Philippidis-Braat, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, *TravMem* 9, 1985, άρ. 149*-152*, σ. 373. Για την επιτύμβια επιγραφή (άρ. 3 Fleischer = άρ. 149* Feissel) της Αδρηλίας Ζωσίμης βλ. J. et L. Robert, *REG* 74, 1966, 213. Για την επιγραφή βλ. επίσης I. Barnea, *L'Épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental, Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη 1980) 464-465.

31. Μάντω Καραμεσίνη-Οικονομίδου, *Νομίσματα ανασκαφών Ήλιδος*, *AEphem* 1963, 78-79. "Αννας Αβραμέα, *Νομισματικοί «Θησαυροί» και μεμονωμένα Νομίσματα από την Πελοπόννησο (Στ'-Ζ' αι.)*, *Σύμμεικτα* 5, 1983, 66, άρ. 32.

32. Η ταύτιση της αρχαίας ήλειακής Πύλου με τα ερείπια στο λόφο Αρμάτοβα στους πρόποδες του χωριού "Αγραπιδοχωρίου έχει πιστοποιηθεί. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία σχετικά με την Πύλο βλ.: E. Meyer, *RE* XXIII₂, 1959, 2131-2133 § 3. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon*, 59-60, 130, 352, πίν. VI₂. Το σύνολο των ανασκαφικών ερημάτων και παραπομπές στις προγενέστερες έρευνες στην περιοχή περιλαμβάνονται στο έργο του J. E. Coleman, *Excavations at Pylos in Elis*, *Hesperia supplement* 21, 1986.

33. Coleman, *ό.π.* 139-148, 150-151.

34. American School of Classical Studies, *ADelt* 23, 1968, Β₁, 174-177. F. W. Hamdorf, *Deutsches Archäologisches Institut*, *ADelt* 23, 1968, Β₁, 185. L. Beschi, *Scuola Archeologica Italiana*, *ADelt* 23, 1968, Β₁, 191.

35. *ADelt* 23, 1968, Β₁, 176, και πίν. 130 b.

Ἰολυμπίας³⁶. Ὁ οἰκισμὸς σύμφωνα μὲ τὰ εὐρήματα ἐκτεινόταν στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὴν Ἰολυμπία, ὅπως στὸ Φραγκονήσι νότια τοῦ χωριοῦ Μιράκα, στὴ θέση Πανούκλα βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ Φλόκα, στὸ ὕψωμα Ἅγιος Ἡλίας καὶ σὲ ἄλλες μικρότερες θέσεις³⁷. Μέσα στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Ἰολυμπίας, ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τῆς Ἄλτεως, τὸ λεγόμενον ἐργαστήριον τοῦ Φειδία μετατράπηκε σὲ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.³⁸. Ἀκόμη στὸ χῶρο τοῦ Νέου Μουσείου Ἰολυμπίας βρέθηκαν κεραμοσκεπεῖς ταφαι παλαιοχριστιανικῶν χρόνων³⁹, ἐνῶ βόρεια τοῦ Πρυτανείου ἔχει ἐντοπισθεῖ κτήριο ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ποῦ ὑπέστη μετασκευὲς δύο τουλάχιστον φορὲς μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ 6ου αἰ. μ.Χ.⁴⁰. Οἱ μαρτυρίες τῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῆς βασιλικῆς⁴¹ καθὼς καὶ τὰ νομίσματα καὶ οἱ θησαυροὶ νομισμάτων (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του ὡς καὶ τὴ βασιλεία τοῦ Φωκά)⁴², ὑποδηλώνουν κατὰ τρόπο σαφῆ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν κατοίκων, ἀλλὰ συγχρόνως φανερώνουν καὶ τὴν τάση ὀρισμένων γαιοκτημόνων γιὰ ἀποθησαύριση.

Οἰκιστικὲς θέσεις, σύμφωνα μὲ τὶς συγκλίνουσες πληροφορίες τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων, ἐντοπίζονται: α) Στὴ θέση «Φραγκοκκλησιά» βορειοανατολικὰ τοῦ ἀρχαίου Σαμικοῦ, ὅπου ἐπισημάνθηκαν ἴχνη κτισμάτων καὶ ἀπόληξη πλινθοπερίβλητου παραθύρου παλαιοχριστιανικῶν χρόνων⁴³. Ὑπενθυμίζεται ὅτι στὴν ἴδια τοποθεσία στὴ θέση «Τάβλα» Σαμικοῦ, βρέθηκε θησαυρὸς ἀπὸ χάλκινες ὑποδιαίρέσεις (minimi)⁴⁴. β) Στὸ χωριὸ Σκιλλουντία (πρῶην Μάζι) καὶ στὴ θέση «Κόκκινη Ἐκκλησιά», πολὺ κοντὰ στὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ ποῦ σύμφωνα μὲ τὸν Meyer ταυτίζεται μὲ τὸ ἀρχαῖο Αἰ-πυ⁴⁵, ἐντοπίσθηκαν ἐρείπια τρίκογχης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς 5ου–6ου αἰ. μ.Χ. κτιστὸ σύνθρονο⁴⁶. γ) Στὸ Λέπρεο (πρῶην Στροβίτσι) καὶ κοντὰ στὴν ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας πόλης στὴ θέση «Στρογγυλάδι», ἐπισημάνθηκε τοῖχος ποῦ ὀρίζει πλευρὰ παλαιοχριστιανικοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου⁴⁷. δ) Στὸ Ἀνήλιο (πρῶην Γκλάτσα), περιοχῆς Κακοβάτου, ὑπάρχει ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος τοῦ ὁποίου τὰ θεμέλια χρονολογοῦνται στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο⁴⁸, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὰ κατεσπαρμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. ε) Στὸ δρόμο ἀπὸ Λαμπέτι Πύργου πρὸς Ἄμπουλα κοντὰ σὲ ρωμαϊκὸ νεκροταφεῖο ὑπάρχουν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποῦ ἀνήκουν πιθανὸν σὲ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική⁴⁹. στ) Στὴν Ἄνω Φιγάλεια (πρῶην Παύλιτσα), ὅπου τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλη Φιγαλία⁵⁰

ποῦ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πανσανία, τὸν Στέφανο Βυζάντιο καὶ τὸν Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους⁵¹, ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ οἰκιστικὴ ἐγκατάσταση κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο· ἀπὸ τὴν ἔκθεση

36. Ἡ Ἰολυμπία μαρτυρεῖται καὶ στὶς πηγές τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ. ὅπως στὴν Tabula Peutingeriana (Tab. Peut. 582), στὴν Κοσμογραφία τοῦ Ἀωνόμου Ραυέννης (Geogr. Rav. V_{22.4}), στὰ Γεωγραφικὰ τοῦ Γουίδωνος (Guido 111₂₄) καὶ στὸν Στέφανο Βυζάντιο (Ἰολυμπία, ἢ πρότερον Πίσα), καθὼς καὶ σὲ ἄλλες πηγές τῆς ἴδιας ἐποχῆς (π.χ. Θεμιστιο, Λιβάνιο κλπ.). Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας πόλης καθὼς καὶ βιβλιογραφία Ν. Yalouris, Olympia, *Princeton Encyclopedia*, 646-650.

37. Βλ.: Σκιᾶ, *AEPHem* 1919, 44. Sperling, *AJA* 46, 1942, 83-84. *BCH* 78, 1954, 130. G. Touchais, *BCH* 102, 1978, 681.

38. Γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἰολυμπίας καὶ τὴ χρονολόγησή της καθὼς καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Π. Βελισσαρίου, Σχόλιον εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Βασιλικῆς τῆς Ἀρχαίας Ἰολυμπίας, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν* (Ἀθήνα 1980) 159-166.

39. Ν. Γιαλούρη, *ADelt* 20, 1965, Β₂, 209. G. Daux, *BCH* 90, 1966, Chroniques, 826.

40. G. Touchais, *BCH* 112, 1988, Chroniques, 632.

41. Γιὰ τὶς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές τῆς βασιλικῆς τῆς Ἰολυμπίας, βλ. Βελισσαρίου, *δ.π.* 162, σημ. 1. Γιὰ τὶς χριστιανικὲς ἐπιγραφές ποῦ βρέθηκαν στὴν Ἰολυμπία βλ.: W. Dittenberger – K. Purgold, *Die Inschriften von Olympia* (Berlin 1896) (= Olympia. Textband V), ἀρ. 705, 706, 812. *CIG* IV, ἀρ. 9293.

42. Δ. Πάλλα, Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα, *Ἑλληνικά* 14, 1955, 92. Μάντω Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Νομίσματα τοῦ Μουσείου Ἰολυμπίας, *ADelt* 18, 1963, Β₁, 105. Τῆς ἴδιας, Νομίσματα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νέου Μουσείου τῆς Ἰολυμπίας, *ADelt* 19, 1964, Β₂, 180. Ἀβραμέα, Θησαυροὶ, *δ.π.* 67, ἀρ. 35.

43. Ἐλένης Παπακωνσταντίνου-Χαρίτου, Περιοχὴ Σαμικοῦ. Ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις κατοικίσεως στὰ ἱστορικὰ χρόνια. *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Ἡλειακῶν Μελετῶν* 2, 1983, 302, φωτ. 8. Εἶναι σημαντικό ὅτι τὸ Σαμικὸ ἀναφέρεται κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, βλ. Tab. Peut. 582 (Samaco), Geogr. Rav. V 22.3 (Samachon), Guido 111₂₃ (Psamachon).

44. Ἀβραμέα *Θησαυροὶ* 66, ἀρ. 33.

45. Meyer, *Neue Pelopon. Wand.* 60, βλ. ἐπίσης W. F. Wyatt, Jr, Aipion στὸ *Princeton Encyclopedia* 22. Βλ. καὶ Addendum.

46. Meyer, *Neue Pelopon. Wand.* 45.

47. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα* 91, ἀρ. 31.

48. Ν. Γιαλούρη, Ἡλεία, Α', Ἰολυμπία καὶ περιοχὴ αὐτῆς, *ADelt* 19, 1964, Β₂, 178, πίν. 188 δ. Ροδονίκης Ἐτζεόγλου, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Πελοποννήσου, *ADelt* 28, 1973, Β₁, 236.

49. Ν. Γιαλούρη, Ἀρχαιοτῆτες καὶ μνημεῖα Ἡλείας, *ADelt* 22, 1967, Β₁, 208.

50. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ἀρχαίας Φιγαλίας μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παύλιτσα Ἡλείας βλ. Madeleine Jost, *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie* (Paris 1985) 86.

51. Πανσ.: VIII, 39, 5 (ἐκδ. Ν. Δ. Παπαχατζῆ, Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, βιβλία 7 καὶ 8, Ἀρχαῖα καὶ Ἀρκαδικά, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1980). Στέφ. Βυζ. βλ. λ. Φιγαλία. Συνέκδημος Ἱεροκλέους 647₁₃ (Φιάλα).

της οικείας έφορείας κλασικῶν ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας στό νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ Ἐνω Φιγά- λεια προκύπτει ὅτι μέσα στόν τάφο οἰκογενείας Π. Γεωργακόπουλου βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πού μποροῦν νά χρονολογη- θοῦν στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή καί πιθανόν ἀνήκουν σέ παλαιοχριστιανικό ναό. Ἐς σημειωθεί ὅτι πολύ κοντά βρίσκεται ὁ τοιχογραφημένος ναός τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου⁵². Στό γύρω χῶρο ἐπι- στήμάνθηκαν τμήματα ἀπό ἀρράβδωτους μονολιθι- κούς κίονες, περιρραντήριο κλπ.

Μεμονωμένα ἐπίσης εὐρήματα παλαιοχριστιανι- κῶν χρόνων ἐντοπίζονται σέ διάφορα σημεῖα τοῦ ἡλειακοῦ χώρου, ὅπως χριστιανικοί τάφοι στόν Ἅγιο Ἡλία Πύργου⁵³ καί στό χωριό Λαδικό⁵⁴, κτή- ριο 4ου αἰ. στήν Κανιά⁵⁵ κ.ἄ. Ἐξάλλου, τὸ ἐπίνειο τῆς Ἡλιδος, ἡ Κυλλήνη (Γλαρέντζα), πού μαρτυ- ρεῖται καί στίς παλαιοχριστιανικές πηγές⁵⁶, πρέπει νά βρισκόταν σέ λειτουργία κατά τήν ἐποχή αὐτή, ἐνῶ ἡ Φειά, ἐπίνειο τῆς Ὀλυμπίας, ἀφοῦ γνώρισε ἰδιαίτερη ἀκμή κατά τὰ τέλη τῆς ρωμαϊκῆς καί τῆς ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου, καταποντίστηκε στή διάρκεια τοῦ σεισμοῦ τοῦ 551 μ.Χ.⁵⁷.

Μέ βάση τὰ παραπάνω λίγα ἀλλά ἀντιπροσω- πευτικά παραδείγματα καί ἔχοντας ὑπόψη ὅτι συ- στηματική ἀρχαιολογική ἔρευνα στόν ἡλειακὸ χῶ- ρο δὲν ἔχει ἀκόμα πραγματοποιηθεῖ, διατυπώνουμε μερικές γενικές παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν τοὺς οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς κατά τήν παλαιοχριστιανι- κή περίοδο⁵⁸. Γενικά διαπιστώνονται τὰ ἑξῆς:

1. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων τῆς Ἡλείας μειώνε- ται σημαντικά κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο σέ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθμὸ πού ἀναφέρουν οἱ ἀρ- χαῖοι γεωγράφοι καί περιηγητὲς Στράβων, Πλίνιος, Πausanias. Ἡδη τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. ὁ Pausanias⁵⁹ ἐπισημαίνει ὅτι πολλές πόλεις, ὅπως ἡ Πῖσα, ἡ Ἄρπινα, ἡ Φρίξα κ.ἄ., ἦταν ἐρειπωμένες. Ὁ Πτο- λεμαῖος ἀναφέρεται μόνον στήν Ὀλυμπία, τήν Ἡλιδα, τήν Πῖσα, τὸ Λέπρεο, τήν Ὑπάνεια, τήν Τυπάνεια καί τήν Κορύννη (= Λετρίνοι);⁶⁰. Ἡ Κο- σμογραφία τοῦ Ἀνώνυμου Ραυέννης μνημονεύει τήν Ὀλυμπία, τήν Ἡλιδα, τήν Κυλλήνη καί τὸ Σαμικό, ὅπου σημειώνονται μόνον οἱ πόλεις καί οἱ σταθμοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους διέρχεται τὸ ὀδικὸ δί- κτυο. Στόν Συνέκδημο ἐξάλλου, μόνον ἡ Ἡλις καί ἡ Φιγάλεια μαρτυροῦνται ὡς πόλεις. Συγκρίνοντας τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων πού μαρτυροῦνται στίς ἀρ- χαῖες πηγές καί τεκμηριώνονται ἀπὸ τήν ἀρχαιολο- γική ἔρευνα, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων πού μαρτυ-

ροῦνται στίς παλαιοχριστιανικές πηγές καί ἐξακρι- βώνονται πάλι ἀρχαιολογικά, προκύπτει ἀναμφίβο- λα ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πόλεων.

2. Ἐπιβιώνουν τὰ κυριότερα ἀρχαῖα οἰκιστικά κέντρα καί κατά τήν περίοδο αὐτὴ ἡ Ἡλις, ἡ Πύ- λος, ἡ Ὀλυμπία, λειτουργοῦν ὡς οἰκιστικὲς μονά-

52. Γιά τίς πηγές ἀλλὰ καί τὰ εὐρήματα τῆς παλαιοχριστιανι- κῆς καί βυζαντινῆς ἐποχῆς πού ἐπιστήμάνθηκαν στήν Παῦλιτσα, βλ. Ἄννας Λαμπροπούλου, Παῦλιτσα Ἡλείας, Ἱστορικές καί ἀρχαιολογικές μαρτυρίες, *Σύμμεικτα* 8, 1989, 335-359.

53. Γ. Α. Παπαθανασόπουλου, Ἀρχαιότητες καί μνημεῖα τῆς Ἡλείας, *ADelt* 24, 1969, Β₁, 149.

54. Γιαλούρη, *Ὀλυμπιακὰ Χρονικά* 4, 1973, 178.

55. Γιαλούρη, *ὁ.π.* 178.

56. Tab. Peut. 582 (Cyllene). Geogr. Rav. V_{22.6} (Cilene civitas). Guido 111₂₆ (Cylene). Στέφ. Βυζ. (καί Ἡλείων ἐπίνειον Κυλλή- νη). Χρηστομάθεια Στράβωνος, VII, 4.

57. Ἡ Φειά πού βρίσκεται στό σημερινὸ Ἅγιο Ἀνδρέα ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Στέφανο Βυζάντιο (*Φέα, πόλις τῆς Ἡλείας*) καί τῆ Χρηστομάθεια Στράβωνος, VIII, 8. Τὰ εὐρήματα στήν πε- ριοχὴ δὲν εἶναι παλαιότερα τῆς ὑστερῆς ρωμαϊκῆς ἢ τὸ πολὺ τῆς πρώιμης βυζαντινῆς ἐποχῆς. Βρέθηκαν ἐπίσης μεταλλικά ἀντι- κείμενα ρωμαϊκῶν ἕως βυζαντινῶν χρόνων καί κτίσματα ὑστε- ρορωμαϊκῶν χρόνων. Ὁ καταποντισμὸς τῆς τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. προκλήθηκε ἐξαιτίας τοῦ ἰσχυροῦ σεισμοῦ τοῦ 551, βλ. Ν. Για- λούρη, Δοκιμαστικά ἔρευνα εἰς τὸν κόλπον τῆς Φειᾶς Ἡλείας, *AEphem* 1957, 31-44.

58. Γιά τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν οἰκισμῶν κατά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο βλ.: C. Claude, *Die byzan- tinische Stadt im 6. Jahrhundert* (Μόναχο 1969). Λάββα, Οἱ πό- λεις τῶν Χριστιανικῶν βασιλικῶν, *ὁ.π.* 403-445. N. Duval - V. Popović. Urbanisme et Topographie chrétienne dans les provinces septentrionales de l'Illyricum, *Εἰσηγήσεις τοῦ Δεκάτου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας* (Ἑλληνικά παράρτημα 26) (Θεσσαλονίκη 1980) 369-402. Ch. Bouras, City and Village: urban Design and Architecture, *XVI. Internationaler Byzantini- sten-Kongress* (Wien 1981) (= *JbÖByz* 31, 1981, 611-653). J. M. Spieser, La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècles, *Villes et peuple- ment dans l'Illyricum Protobyzantin* (Ecole Française de Rome, 1984) 315-340. J.-P. Sodini, L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions, *Villes et peuplement dans l'Illyricum Protobyzantin* (Ecole Française de Rome, 1984) 341-397.

59. Paus. VI, 22, 2. 21, 8, 21, 6 (ἔκδ. Ν. Δ. Παπαχατζῆ, *Παυ- σανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, βιβλία 4, 5 καί 6, Μεσσηνιακά καί Ἡλιακά, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1979).

60. Πτολ. III, 14, 39 (Ἡλις, Ὀλυμπία, Πῖσα, Κορύννη, Ὑπά- νεια, Λέπρεο, Τυπάνεια) (ἔκδ. Müller). Ἡ Κορύννη τοῦ Πτολε- μαίου πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τοὺς Λετρίνους, βλ. Boblaye, *Expédition* 131. Ἡ Ὑπάνεια ταυτίζεται μὲ τὰ ἔρειπια κοντὰ στό χωριὸ Γρύλλος Τριφυλίας (πρῶην Μουντρίτζα) στό δρόμο ἀπὸ Ἀνδρίτσαινα πρὸς Κρέστενα, βλ. Meyer, *Neue Pelopon. Wand.* 61-70. Οἱ Τυπανεῖαι τέλος ἐντοπίζονται κοντὰ στό χωριὸ Πλατιά- να Τριφυλίας, βλ. Meyer, *ὁ.π.* 60, θέση πού ἄλλοτε ταυτιζόταν μὲ τὸ ἀρχαῖο Αἰπυ, βλ. Curtius, *Peloponnesos*, II, 89. Boutan, Mé- moire sur la Triphylie, *Archives des missions scientifiques* II série I (Paris 1864) 240. Βλ. καί Addendum.

δες στὸν ἴδιο σχεδὸν οἰκονομικὸ χῶρο, μὲ τὸ ἴδιο ὀδικὸ δίκτυο καὶ διατηρώντας τὸ ἴδιο ὄνομα. Οἱ βασιλικὲς στὴν Ἡλιδα καὶ τὴν Ὀλυμπία βρίσκονται μέσα στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο, ἐνῶ κοντὰ σὲ αὐτὸν βρίσκεται ἡ βασιλικὴ τῆς Σκιλλουντίας. Τέλος, ἡ παλαιοχριστιανικὴ θέση στὴ «Φραγκοκκλησιά» βρίσκεται κοντὰ στὸ ἀρχαῖο Σαμικό⁶¹.

3. Ἐγκαταλείπονται ὀρισμένα οἰκιστικὰ κέντρα, ὅπως π.χ. τὸ Ἐπιτάλιο⁶², στὸ ὁποῖο δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ εὐρήματα μετὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ.

4. Παρατηρεῖται παράλληλη ἀνάπτυξη τῶν παράλιων καὶ μεσόγειων οἰκιστικῶν κέντρων τῆς νότιας Ἡλείας (περιοχὴ Τριφυλίας), σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τῶν μεσόγειων οἰκισμῶν ποὺ διαπιστώνεται στὴ βορείως τοῦ Ἀλφειοῦ περιοχὴ. Στὴν Τριφυλία πιστοποιεῖται μεγαλύτερος ἀριθμὸς μαρτυρημένων ἐρειπίων παλαιοχριστιανικῶν χρόνων τόσο στὸν παράλιο ὅσο καὶ στὸ μεσόγειο χῶρο, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν μαρτυρημένων ἐρειπίων στὰ βόρεια τοῦ Ἀλφειοῦ περιορίζεται στὴν Ἡλιδα καὶ τὴν Πύλο.

5. Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Ἡλείας, εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ πηγές τῆς περιόδου αὐτῆς, κυρίως οἱ ἐπιγραφές καὶ τὰ νομίσματα, σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ. Μὲ βάση τις μαρτυρίες τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ βρέθηκε στὴν Πάτρα⁶³ πληροφοροῦμεθα ὅτι στὴν Πῖσα γινόταν καλλιέργεια μεγάλης ποσότητας σταριοῦ, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει τὸν ἀγροτικὸ χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας τῆς. Παράλληλα προκύπτει ἡ παρουσία πλούσιων ἰδιοκτητῶν γῆς, ποὺ ἀσκοῦν ἔργο κοινωφελές, ὑποκαθιστώντας τὴν κρατικὴ μέριμνα, σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπως αὐτὴ τῶν Πατρῶν, ποὺ δείχνει νὰ ὑπολογίζει πολὺ στὴν εὐεργετικὴ δραστηριότητα τῶν λίγων εὐκατάστατων. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ νομισματικὰ εὐρήματα στὴν Ὀλυμπία, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωκᾶ (602–610), κρίνουμε ὅτι δὲ βοηθοῦν στὴ συναγωγὴ ὀριστικῶν συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν κατοίκων. Ἄν μέχρι τὸν 6ο αἰ. ὑπῆρχε στὴν Ὀλυμπία, ὅπως δηλώνει ἡ ὑπαρξὴ νομισμάτων καὶ θησαυρῶν, κάποια οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ἡ ἀπουσία ἔκτοτε θησαυρῶν καὶ νομισμάτων, φανερῶναι τὴ βαθμιαία ὀπισθοδρόμηση τῆς οἰκονομίας⁶⁴. Οἱ λίγες χριστιανικὲς ἐπιγραφές τῆς Ὀλυμπίας ἐξάλλου μαρτυροῦν τὴν ἐκεῖ παρουσία μιᾶς ἀγροτικῆς κοινότητας, τὰ μέλη τῆς ὁποίας ἀσκοῦν ἐκκλησιαστικὰ ἐπαγγέλματα (ἀναγνώστης), κοσμι-

κὰ (ἐμφυτευτῆς τῆς κτήσεως, μαρμαράριος)⁶⁵ κλπ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ ἴδρυση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὸ χῶρο τῆς Ἄλτης εἶναι ἔργο τῆς χριστιανικῆς ἀγροτικῆς κοινότητας τῆς Ὀλυμπίας.

6. Ἡ διείσδυση τοῦ χριστιανισμοῦ στὸν ἡλιακὸ χῶρο ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα πρὸς τὰ ἀγροτικὰ ἦταν προοδευτικὴ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν Πελοπόννησο ἄρχισε νωρὶς καὶ στὴν Ἡλιδα μαρτυρεῖται ἐκκλησιαστικὸς ἀξιωματοῦχος πιθανὸν ἀπὸ τὸν 4ο αἰ., ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἡλείας στὴν Ὀλυμπία, χρονολογεῖται στὴν περίοδο μετὰ τὸ 435 καὶ 451⁶⁶, ἐνῶ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ποὺ ἀνήκει πιθανότατα στὴ βασιλικὴ τῆς Ἡλιδος χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁶⁷. Οἱ χριστιανικὲς ἐπιγραφές στὴν Ἡλεία προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Ἡλιδα καὶ τὴν Ὀλυμπία καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 4ο ὡς τὸν 6ο

61. Διευκρινίζεται ὅτι τὰ ἐρείπια τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ στὴ θέση Φραγκοκκλησιά, μολοντί βρίσκονται κοντὰ στὸ Σαμικό, μπορεῖ νὰ μὴν ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκιστικὴ μονάδα τοῦ Σαμικοῦ, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ ρωμαϊκοῦ βαλανείου ποὺ βρέθηκε στὴν Φραγκοκκλησιά, βλ. σχετικὰ Ἐλένης Παπακωνσταντίνου-Χαρίτου, *Περιοχὴ Σαμικοῦ* 305.

62. Π. Θέμελη, Ἐπιτάλιον-Σαλμώνη-Φλόκα, *ADelt* 23, 1968, Β, Χρον., 165, 168, 170. G. Michaud, *BCH* 94, 1970, Chroniques, 996.

63. Σὲ τιμητικὸ ἐπίγραμμα τοῦ 4ου–5ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Πάτρα ἀναφέρεται ὅτι οἱ πολῖτες τῶν Πατρῶν ἔστησαν ἀνδριάντα πρὸς τιμὴν τοῦ ἄρχοντα τῆς πόλης Βασιλείου. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στήθηκε τὸ ἀγαλμα ἦταν ἡ σημαντικὴ προσφορά του στὴν πόλη καὶ τὸ δῆμο τῶν Πατρῶν (συντήρηση τῶν λουτρῶν, δωρεὰν παροχὴ κρασιοῦ ἀπὸ τὰ κτήματά του στὴν κώμη Ἀργυρᾶ τῆς Ἀχαΐας καὶ δέκα χιλιάδων μέτρων σταριοῦ ἀπὸ τὰ κτήματά του στὴν πατρίδα του Πῖσα): «*θεμιστοπόλῳ δέ τε βουλῆ / καὶ δήμῳ κτεάων σφετῆρων πόρε μύρια μέτρα / σπυροῦ Ἐλευσινίου τὸν εὐρυχώρῳ ἐνὶ Πείσῃ / Δημήτηρ λαγόνων σταυρηκόμος ἐξανέηκεν* /, βλ. J. Bingen, *Inscriptions d'Achaïe*, *BCH* 78, 1954, 74–82, ἀρ. 1. Ath. Rizakis, *Etudes sur l'Achaïe Romaine, I Corpus des inscriptions* (thèse dactylographiée) (Paris 1979) 175–180, ἀρ. 101.

64. Πάλλα, Ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, 93. Ὁ Δ. Πάλλας σχολιάζοντας τὸ φαινόμενο τῶν νομισματικῶν κενῶν ποὺ παρουσιάζονται στὰ εὐρήματα τῆς Ὀλυμπίας παρατηρεῖ ὅτι τοῦτο συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες ἀγροτικὲς περιοχές, ὅπως ἡ Ἀρκαδία καὶ ἡ Σπάρτη, ὅταν λόγῳ τῆς σταδιακῆς ὀπισθοδρόμησης τῆς οἰκονομίας, μετὰ τὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ., παύει σχεδὸν ἡ κυκλοφορία τοῦ νομισματοῦ καὶ ἡ οἰκονομία μετατρέπεται σὲ ἀναλλακτικὴ.

65. Βελισσαρίου, *Σχόλιον εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Ὀλυμπίας*, 162–165. Πρεσβύτεροι ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Ἡλιδα, βλ. Fleischer, *Epigraphisches aus Elis*, ἀρ. 5.

66. Βελισσαρίου, ὁ.π. 166.

67. Ἀσημακοπούλου-Ἀτσακᾶ, Σύνταγμα, ὁ.π. 90.

αι. Ἐξάιρεση ἀποτελεῖ ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῆς Αὐρηλίας Ζωσίμης ποὺ βρέθηκε στὴν Ἡλιδα⁶⁸, χρονολογεῖται στὸν 3ο μ.Χ. αἰ.⁶⁹ καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν εἶναι ἢ ὄχι χριστιανικὴ⁷⁰. Τέλος σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ τοῦ 3ου καὶ 5ου αἰ. καὶ περιέχει ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴ τοῦ Πολυχάρμου⁷¹, ἀναφέρεται ὅτι οἱ Φιγαλεῖς ἔστησαν τὸν ἀνδριάντα τοῦ Πολυχάρμου — πιθανότατα ἀνθυπάτου τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας⁷² — κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία γιὰ νὰ τὸν τιμήσουν. Μολονότι ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι ἀκριβής, ἐπισημαίνεται ὅτι οὔτε ὁ τιμώμενος, οὔτε αὐτοὶ ποὺ ἔστησαν τὸν ἀνδριάντα εἶναι χριστιανοί, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Πάτρα ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Ἀλλωστε εἶναι γενικὰ ἀποδεκτό⁷³ ὅτι ἡ ἀρχαία θρησκεία ἐπιβίωσε στὸ Βυζάντιο γιὰ ἄρκετὸ χρονικὸ διάστημα (μέχρι καὶ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ.), καὶ

γιὰ πολὺ μεγαλύτερη χρονικὴ περίοδο σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου.

ANNA I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

68. Fleischer, *Epigraphisches aus Elis*, ἀρ. 3.

69. Barnea, *L'Épigraphie chrétienne*, 464.

70. Ὁ Fleischer (ὁ.π. ἀρ. 3) καὶ ὁ Barnea (ὁ.π. 465) ἐξηγοῦν τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους θεωροῦν τὴν ἐπιγραφή χριστιανική, ἐνῶ οἱ Jet L. Robert (*REG*, *Bulletin Epigraphique* 74, 1966, 213) ἀντικρούουν μὲ ἐπιτυχία τὰ ἐπιχειρήματα.

71. *Inscriptiones Graecae*, τόμ. Ε', τχ. 2, σ. 107, στ. 104 κ.ἑ. (ἔκδ. Fr. H. de Gaertingen, Βερολίνο 1913, φωτ. ἀνατύπ. 1966). Feissel-Philippidis-Braat, *Inscriptions*, 373, ἀρ. 153*.

72. A. H. M. Jones, *The Prosopography of the Later Roman Empire (A.D. 260-395)*, τόμ. Α' (Cambridge 1971) 711.

73. J. Irmscher, *Paganismus im justinianischen Reich*, *Klio* 63, 1981, 683-688. T. E. Gregory, *The Survival of Paganism in christian Greece: A critical Essay*, *AJPh* 107, 1986, 234.

Addendum. Ἡ μελέτη αὐτὴ βρισκόταν στὴν τελικὴ φάση ἐκτύπωσης, ὅταν ἔλαβα γνώση πρόσφατης ἐργασίας τοῦ W. K. Pritchett (*Studies in Ancient Greek Topography*, *Classical Studies* vol. 33, 1989, 46-78), ποὺ ἀφορᾶ τὴν ἀρ-

χαία Τριφυλία. Κατὰ τὸν Pritchett τὸ ἀρχαῖο Αἶψυ ταυτίζεται μὲ τὸ χωριὸ Τρυπητή, ἐνῶ ἡ Ὑπάνεια καὶ οἱ Τυπανεαὶ μὲ θέσεις κοντὰ στὴν Πλατιάνα καὶ τὸν Βρεστὸ ἀντίστοιχα.

RÉSUMÉ

QUESTIONS CONCERNANT LA GÉOGRAPHIE HISTORIQUE D'ELIDE PENDANT LA PÉRIODE PALÉOCHRÉTIENNE (IVe-VIe s. ap. J.-C.)

L'auteur essaie de tracer en bref certains problèmes concernant la géographie historique de la région d'Elide pendant la période paléochrétienne (IVe-VIe ap. J.C.). Il fait allusion à la circonscription géogra-

phique de la région ainsi qu'au réseau routier. Ensuite il mentionne les principaux sites attestés par les sources de l'époque paléochrétienne et localisés avec l'aide des données archéologiques et topographiques.

LE COURS ANTIQUE DU PÉNÉE: UNE ERREUR DE STRABON?

Pour une solution géomorphologique du problème

RÉSUMÉ — La *Géographie* de Strabon situe l'embouchure du Pénée au nord du promontoire de Killini, alors qu'aujourd'hui le fleuve se jette au sud, après un coude très marqué à Vartholomio. Erreur de Strabon, ou changement de cours à l'époque historique? Une critique des textes et des considérations archéologiques avaient amené J. Servais à douter de la véracité du texte de Strabon. On présente ici des preuves d'ordre géomorphologique allant dans le même sens: le coude de Vartholomio ne peut pas être matériellement dû à une capture mais est un cas d'antécédence classique sur le rebord légèrement soulevé d'une zone de subsidence (la plaine d'Elide); il est nettement antérieur à l'époque historique pendant laquelle le fleuve a construit une terrasse alluviale présente depuis Elis (nombreux témoignages archéologiques) jusqu'à l'aval du coude; cette terrasse est très grossière à Elis (à la différence de la *Terrasse d'Olympie*), limoneuse à l'aval, disposition qui s'explique par le cadre géomorphologique du fleuve; mais cette situation a été très favorable à un puissant étalement des crues torrentielles du Pénée dont le trop-plein a certainement emprunté un seuil en direction d'Andravida; d'importantes défluviations temporaires — sans changement de tracé du Pénée — ont pu laisser croire à tort à l'existence d'un cours permanent du Pénée qui justifierait le texte de Strabon. La puissante incision linéaire très récente du fleuve et son endiguement rendent désormais impossible le retour de ces phénomènes.

Qu'un témoignage antique soit en contradiction avec la réalité géographique et l'on débouche inévitablement sur une polémique. Avec le cours inférieur du Pénée, *l'Elide creuse* des Anciens illustre parfaitement ce phénomène. Strabon dans sa *Géographie* (VIII, 3, 4; trad. R. Baladié) y situe en effet l'embouchure du Pénée au nord du promontoire de Killini, tandis que de nos jours le fleuve se jette au sud, après avoir effectué un coude très remarquable au droit de Vartholomio.

D'un côté se tiennent les partisans d'un changement de cours depuis l'Antiquité (notamment E. Curtius, 1852, N. Raphaël, 1978) et, de l'autre, les tenants d'une "erreur de Strabon" (A. Philippson et E. Kirsten, 1959, J. Servais, 1961). Alors que l'évolution historique et culturelle de la région a été abondamment étudiée, le cadre physique au contraire l'a rarement été, surtout sur une échelle de temps aussi réduite que l'époque historique. C'est ce qui explique que le débat ait perduré.

Seule une vision géomorphologique plus attentive à l'analyse de l'évolution des paysages au cours des derniers millénaires nous paraît pouvoir apporter des informations neuves aptes à résoudre ce qui est avant tout une énigme de géographie physique dans les temps historiques. Cette étude nécessite évidemment que le regard du géomorphologue et celui de l'archéologue se complètent afin de clarifier une évolution physique du paysage jusqu'alors un peu négligée.

I. ORIGINES ET PERSISTANCE DE LA POLÉMIQUE

1) ORIGINE DE LA POLÉMIQUE

Il est bien clair que la situation présente contredit radicalement un texte de la *Géographie* de Strabon (VIII, 3, 4) qui dit: "Au nord, l'Elide se termine par le cap Araxos que soixante stades séparent de la ville achaienne de Dymè. Nous faisons commencer à ce cap la côte d'Elide. En se dirigeant à partir de là vers le couchant, on rencontre la base maritime des Eléens, Cyllène, d'où un trajet de cent vingt stades vers l'intérieur des terres conduit à la capitale actuelle (Elis)... après Cyllène vient le cap Chélonatas (*c'est-à-dire l'actuel promontoire de Killini*) le point le plus occidental du Péloponnèse... Entre le cap Chélonatas et le port de Cyllène ont leur embouchure le Pénée et le fleuve connu d'Homère sous le nom de Selléis...".

Or, comme l'indique un simple schéma topographique (fig. 1), l'embouchure du Pénée ne se trouve

pas (ou ne se trouve plus, là est la question) entre le promontoire de Killini et Cyllène, mais au sud du cap. Aujourd'hui le Pénée, réduit à un filet d'eau après la construction dans les années soixante d'un grand barrage en amont (Kendron) est profondément incisé dans une basse terrasse alluviale et donc bordé de berges abruptes qui atteignent de six à dix mètres. Au sortir des collines auxquelles s'appuie l'Acropole du site d'Elis, le Pénée traverse la plaine d'est en ouest avant d'effectuer un coude brutal vers le sud au droit de Vartholomio, puis il se dirige vers le littoral, franchit une zone marécageuse barrée par un puissant cordon dunaire (*lido*) pour se jeter dans la mer Ionienne par une étroite brèche (*grau*). Une telle organisation de l'embouchure est parfaitement conforme au modèle d'un fleuve méditerranéen de moyenne importance.

Au-delà de la contradiction avec la situation actuelle, la crédibilité du texte de Strabon repose sur deux repères majeurs, la presqu'île de Killini et le port de Cyllène, qu'il convient d'éprouver. J. Servais s'est attaché à ce problème dans ses *Recherches sur le port de Cyllène* (BCH, 1961).

2) LECTURES CONTRADICTOIRES DU TEXTE DE STRABON

Nous résumons ici les arguments et conclusions de J. Servais car la localisation précise et raisonnée du port antique de Cyllène est essentielle à la clarté du débat. J. Servais a établi que le chiffre de cent vingt stades (l'auteur adoptant une valeur moyenne de 180 mètres pour le stade) donné par Strabon se retrouve chez Pausanias (*Description de la Grèce*, VI, 25, 3) et sur la *table de Peutinger* où Elis, Cyllène et Dymè figurent sur une ligne droite SO-NE. Cyllène est au centre, à quatorze mille pas de chacun des deux autres (soit l'équivalent de 120 stades). Autre certitude selon Strabon, Plinè (*Hist. Nat.*, IV, 4, 5) et Ptolémée (*Géographie*, III, 14, 29 et 30), Cyllène se trouvait entre les caps Araxos et Chélonatas (cf. fig. 1).

En prenant pour centre d'un cercle de 120 stades de rayon Elis, deux sites sont possibles pour localiser Cyllène entre les caps Araxos et Chélonatas. Le point méridional se trouve au nord-ouest de la moderne Killini, à l'emplacement des ruines médiévales de Glarentza; l'autre se trouve sur le rivage plat et rectiligne, à quatre kilomètres environ du minuscule promontoire calcaire de Kounoupéli. J. Servais, à notre point de vue, a parfaitement démontré que l'antique

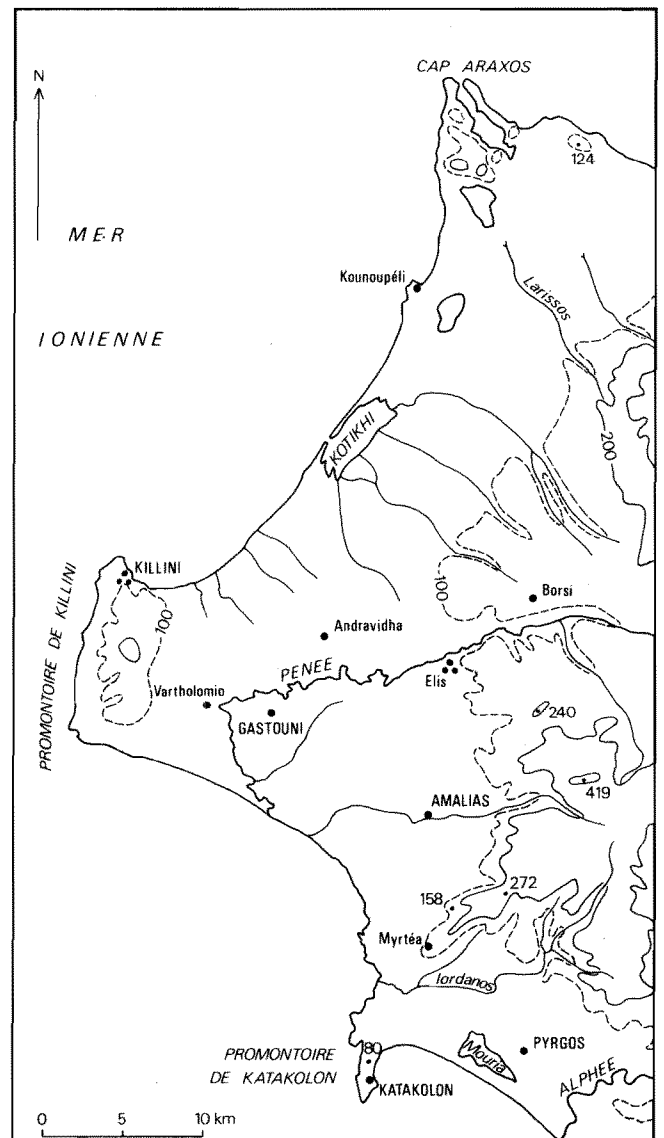

Figure 1. Croquis de localisation.

Cyllène ne pouvait se trouver à Kounoupéli, mais correspondait au site médiéval de Glarentza (*op. cit.*).

Or la situation de Glarentza au pied d'un escarpement topographique de cent mètres exclut absolument toute possibilité matérielle que le fleuve Pénée ait jamais coulé entre le cap Chélonatas et la ville. Il y a donc là, nécessairement, une première faille dans le texte de Strabon, une erreur due selon R. Baladié (*Le Péloponnèse de Strabon*, 1945) au fait que l'auteur ne serait jamais venu dans la région. Toutefois, il faut reconnaître que rien dans les textes disponibles ne permet de se faire une idée correcte sur le tracé réel du cours du Pénée dans l'Antiquité.

Pourtant, sans enquête réelle sur le terrain, E. Curtius (*apud J. Servais*), dans le seul souci d'obtenir une meilleure concordance entre les sources antiques,

avait proposé le site de Kounoupéli pour Cyllène. Par la même occasion, il envisageait que la légende d'Héraklès détournant un fleuve se rapportait à de grands travaux d'aménagement effectués sur le cours du Pénée à l'époque historique pour le détourner de son cours (*Peloponnesos*, 1852). Cette attitude est caractéristique: elle consiste (selon les propres notes de J. Servais, in *op. cit.*, p. 150) à accorder inconditionnellement la préférence au témoignage antique au prix d'hypothèses parfois séduisantes, mais incontrôlées, et, en définitive hautement invraisemblables sur le terrain.

A l'opposé, des voyageurs et des géographes bons connaisseurs de la région s'étaient élevés contre l'idée que le Pénée ait pu changer de cours depuis l'Antiquité. W. M. Leake (*Some questions of ancient Geography*, 1857, p. 19) et, plus près de nous, J. Partsch (*Erläuterungen zu der Übersichtskarte der Pisis*, 1897, pp. 12-13), E. Meyer (*Peneios*, 1934, pp. 454-458) et A. Philippson (*Die griechischen Landschaften*, 1959, pp. 323-324) selon des arguments topographiques plus intuitifs que résultant d'études précises de terrain ont déclaré cette idée irrecevable.

J. Servais lui-même ne sort d'ailleurs pas entièrement du domaine du subjectif lorsqu'il écrit au sujet du Pénée: "Les changements d'orientation qu'on pourrait admettre devant un nonchalant fleuve de plaine paraissent invraisemblables quand on regarde cet espèce de canal creusé net." Si J. Servais conclut: "il est raisonnable de croire avec Partsch, Meyer et Philippson que Strabon et Ptolémée se sont trompés sur le cours du Pénée" il n'en apporte pas une preuve décisive et reste en fait cantonné dans le seul domaine historique d'une classique et argumentée critique de textes, appuyée sur quelques données archéologiques. L'évolution géomorphologique des paysages ne lui est pas assez familière comme le montre précisément la première réflexion que nous venons de citer (l'incision linéaire du fleuve dans la plaine est loin d'être un argument suffisant, à cause de son caractère extrêmement récent!).

N. Raphaël a publié la première contribution tendant à donner une réponse géographique à la polémique (*The Erosional History of the Plain of Elis in the Peloponnese*, 1978). Il conclut, lui, à un changement de cours du Pénée extrêmement récent, à la charnière des XVIIIe et XIXe siècles, hypothèse qui ne nous paraît pas vraisemblable (cf. *infra*). L'auteur a surtout centré son étude sur les modifications du littoral et son analyse géomorphologique n'embrasse

pas la totalité de l'environnement du fleuve Pénée. Ainsi, par exemple, les données archéologiques et historiques dont il fait état ne mentionnent pas le site d'Elis lui-même; on ne sait pas non plus quelles sources cartographiques auraient été utilisées pour aboutir à une détermination aussi précise de la date du changement de cours supposé. L'auteur affirme ainsi (p. 54): "Pre-nineteenth century maps also depict the river flowing to the north of that headland, whereas more recently cartography illustrates the Peneus in its present approximative position. The diversion seems therefore to have occurred in the late 1700s or early 1800s A.D." Notons déjà simplement que A. Bon, dans sa Thèse (*La Morée franque*, 1969) reproduit une carte vénitienne du XVIe s. de Battista Agnese où le Pénée est représenté avec le même cours qu'aujourd'hui, un peu au nord de Gastouni, puis clairement au sud du promontoire de Castel Tornese (= cap Chélonatas des Anciens, et actuel promontoire de Killini).

Ces contradictions et ces confusions rendent donc nécessaire une reprise de l'étude géomorphologique, en liaison étroite avec toute l'information archéologique et historique disponible sur l'ensemble du cours du Pénée depuis son entrée dans la plaine au droit d'Elis.

II. MOBILITÉ ET STABILITÉ DU CADRE GÉOMORPHOLOGIQUE DEPUIS LA FIN DE L'ANTIQUITÉ

1) LE CADRE GÉOMORPHOLOGIQUE GÉNÉRAL

A. Une zone de subsidence tectonique toujours active

La plaine littorale qui constitue l'*Elide creuse*, longue de 35 km et large de 12 km, s'inscrit dans une aire d'affaissement active. Elle est en effet limitée à l'est par le talus marqué, d'origine tectonique, qui borde le plateau de Borsi (70 à 150 m de dénivelée); au passage du Pénée, on peut observer une coupe montrant indubitablement le ploiement en flexure vers la plaine des marnes sableuses pliocènes qui forment le substrat du plateau. A l'ouest, la plaine est fermée par un mouvement anticlinal qui affecte très nettement les mêmes couches pliocènes, ce qui suffit à

expliquer la culmination du promontoire de Killini à 200 mètres.

Il s'agit donc d'une zone de tectonique encore active du fait de son appartenance à une des aires les plus instables de toute la Méditerranée: la bordure externe de l'Arc Egéen qui se comporte essentiellement comme une *zone de subduction*, selon le modèle de la tectonique des plaques. La plaine d'Elide est un exemple d'aire de subsidence locale associée à ce type de modèle néotectonique: l'affaissement se manifeste depuis le Miocène supérieur jusqu'à l'Actuel, exactement en phase avec l'activité de la subduction. Le colmatage de l'*Elide creuse* en arrière de cordons dunaires par des atterrissements puissants du fleuve Pénée a été très efficace car le rythme de ce type de subsidence est relativement lent et régulier, dans des mers ou des golfes marins toujours très peu profonds, ce qui a été ici confirmé par l'étude des faciès des dépôts (cf. travaux de M. Mitzopoulos dès 1940, et les sondages pétroliers: voir in J.-J. Dufaure, *Thèse*, 1975).

B. La basse terrasse alluviale du Pénée

L'avatar terminal de ce régime de subsidence néotectonique permanent est, à l'époque historique et actuelle, une basse terrasse alluviale qui constitue le plus clair de l'assise de toute la plaine. Mais elle se trouve aujourd'hui très fortement incisée par le fleuve. Par conséquent, **c'est seulement cette basse terrasse qui aurait pu être le cadre d'un changement de cours du fleuve à l'époque historique.**

Dans ce cas, il faut donc analyser en détail le tracé général du fleuve par rapport à son environnement géomorphologique, définir les formes et leurs rapports géométriques précis (fig. 2). En effet, on ne saurait se contenter d'intuitions cartographiques pour supposer des variations spectaculaires de tracé d'un fleuve.

Or une forme a particulièrement retenu l'attention: il s'agit du coude brutal qu'opère le fleuve à la hauteur de Vartholomio. Ce coude a incité certains auteurs, depuis E. Curtius, à placer là le lieu d'une capture du Pénée par un petit fleuve côtier à l'époque historique, ce qui avait l'avantage de justifier le texte de Strabon. Il n'y aurait plus contradiction entre sa description et la réalité présente, issue, depuis, d'un radical changement de cours. Mais cette capture, phénomène certes classique en Géomorphologie, **est-elle vraiment crédible sur le terrain?**

2) LE COUDE DE VARTHOLOMIO: DIFFICULTÉS ET INVRAISEMBLANCES D'UNE CAPTURE RÉCENTE

A. Les conditions classiques d'une capture ne sont pas réunies

Il convient, en premier lieu, de rappeler la définition d'une capture, telle qu'elle est énoncée, par exemple, dans le *Traité de Géographie physique* d'Emmanuel de Martonne:

“Les signes auxquels on reconnaît un déplacement de la ligne de partage des eaux sont les suivants: dans le tracé du réseau hydrographique, le coude de capture qui fait rebrousser chemin à la rivière formée par le cours d'eau conquérant (aval du coude) et par le tronçon supérieur de la rivière décapitée (au-dessous de coude); dans les formes du relief, l'encaissement au-dessous du coude de capture s'opposant à l'indécision du drainage sur la nouvelle ligne de partage des eaux, souvent occupée par des marais.”

Remarquons tout d'abord que dans le cas du Pénée un coude était de toute façon inévitable, sans signifier *a priori* une capture. Tout fleuve traversant la plaine d'Elide devait, pour ainsi dire, “choisir” entre le passage au nord ou au sud du promontoire de Killini, obstacle anticlinal permanent. Par ailleurs, il n'y a pas d'hésitation dans le drainage et l'encaissement du fleuve est fort **en amont comme en aval** du coude. De surcroît, la zone de marécages se trouve non pas en amont mais en aval du coude, très naturellement en arrière des dunes littorales (dans le modèle d'une côte à lido, tel qu'il a été évoqué *supra*), ce qui n'a évidemment rien à voir avec une capture supposée à Vartholomio!

Surtout, une simple étude topographique de la carte au 1/50.000e, confirmée dans le détail par l'examen attentif du terrain au nord du coude, tout près de Kardhiakafti, montre indiscutablement l'existence d'un talus de 20 mètres très marqué sur la rive droite du fleuve (fig. 2). Ce talus, présent de Kardhiakafti, au coude de Vartholomio, délimite le rebord d'un très bas plateau qui va ensuite plonger à l'est sous la plaine. La nature de ce plateau nous permet d'écarter définitivement l'idée d'une capture d'âge historique, au profit d'un scénario différent, classique dans les régions tectoniquement déformées, celui de l'antécédence.

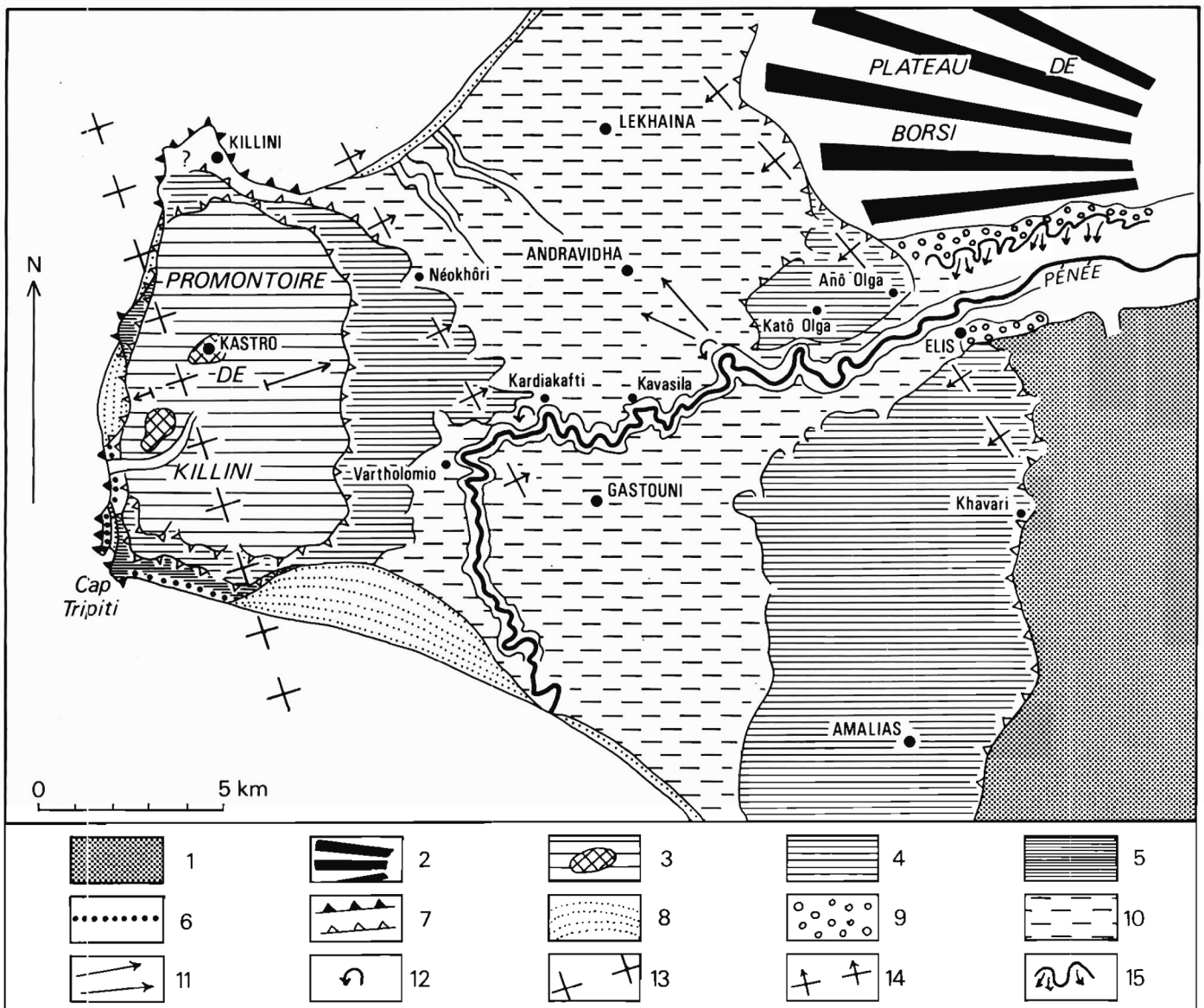

Figure 2. Le Pénée dans son cadre géomorphologique.

1. Collines pliocènes. 2. Glacis de piémont très altéré (Quaternaire ancien). 3. Niveau de Killini à îlots résiduels (plateforme marine très altérée, Quat. Moyen I). 4. Plateforme d'abrasion marine à calcarénite; paléosol rouge (Quat. Moyen II). 5. Niveau marin rubéfié (Quat. Moyen III). 6. Banquette marine du Tyrrhénien (fin du Quat. Moyen). 7. Falaises vives et mortes. 8. Massif dunaire littoral. 9. Ter-

rasses fluviatiles anciennes. 10. Basse terrasse historique du Pénée. 11. Traces de chenaux divagants; écoulements temporaires des crues pointues du Pénée à une époque très récente. 12. Méandre mort, imprimé avant l'encaissement définitif du Pénée. 13. Axe anticlinal quaternaire. 14. Flexuration. 15. Amphithéâtres de dissection (époque historique?).

B. Signification de l'incision du fleuve dans la plate-forme de Kardhiakfti

Nous avons observé que, jusqu'à proximité immédiate du fleuve, ce bas plateau correspond à une ancienne *plate-forme d'abrasion marine*. Elle est d'ailleurs encore recouverte par une dalle de calcarénite (E. Fouache, 1987; J.-J. Dufaure – E. Fouache,

1988) très résistante appartenant à un cycle de transgression du Quaternaire moyen. Elle est bien reconnaissable dans toute l'Elide occidentale, notamment sur le promontoire de Katakolon et le long de la route nationale de Pyrgos près de Myrtéa (cf. fig. 1; J.-J. Dufaure, 1975; J.-J. Dufaure – A. Zamanis, 1980). La plate-forme et la calcarénite de Myrtéa se prolongent ensuite vers le nord en direction d'Amali-

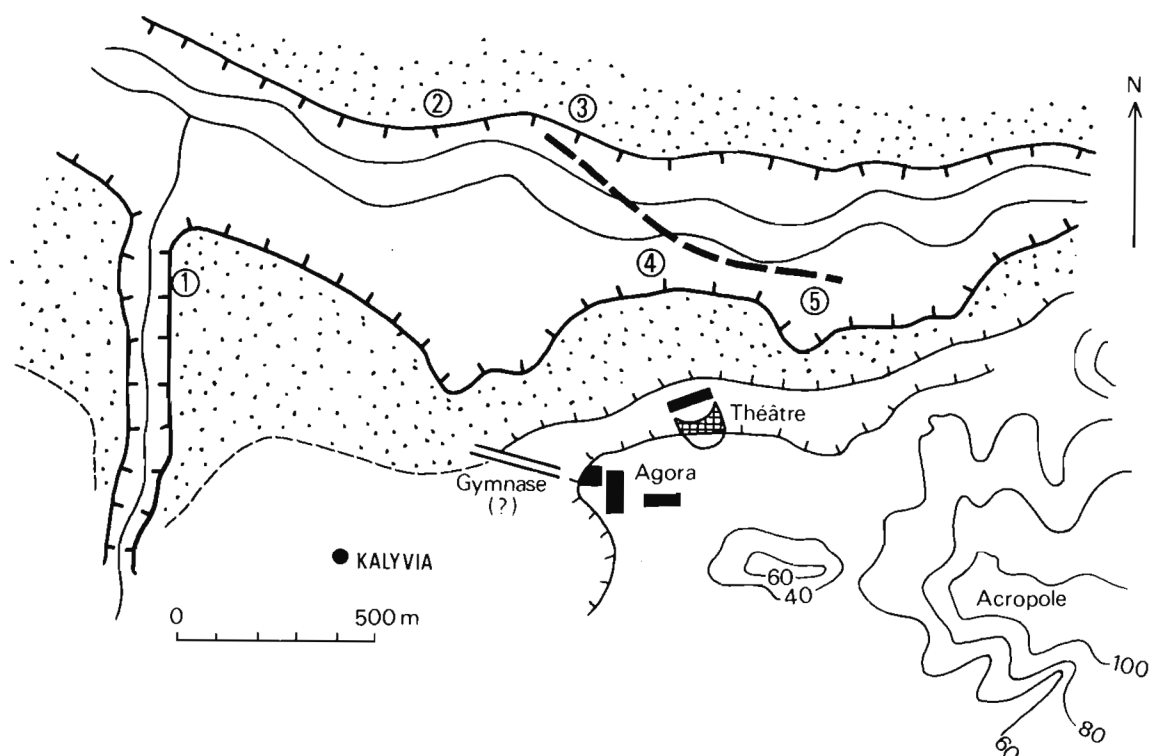

Figure 3. Le site d'Elis et la basse terrasse du Pénée.

Les chiffres de 1 à 5 désignent les principaux emplacements des vestiges archéologiques affectés par l'alluvionnement torrentiel du Pénée; explications dans le texte. Le pointillé désigne l'extension du sommet de la terrasse historique. Les hachures désignent, pour le Théâtre, la partie qui a été con-

struite avec du remblai provenant des alluvions du fleuve; leur remaniement par les colluvionnements postérieurs à l'abandon du site sur la partie basse du Théâtre ne doivent pas être confondus avec une éventuelle fossilisation par des alluvions de la terrasse historique.

as et constitue selon nous le substratum de la "surface d'Amalias" de certains auteurs (cf. notamment N. Raphaël, 1978).

A la surface de ce niveau marin, l'altération depuis son dépôt et son émergence a abouti à la formation d'un paléosol rouge (de type *fersiallitique*), sablo-argileux, donc très meuble, et qui est parfaitement en place. Un matériau aussi fragile aurait enregistré de manière certaine le passage d'écoulements fluviaux éventuels. Or il n'y a manifestement sur le terrain aucune trace identifiable d'écoulement vers le nord à la surface de ce niveau marin, ni de trace d'apports alluviaux extérieurs qui y soient éventuellement superposés. A cet égard, des galets de radiolarites de petite taille et parfaitement roulés, que l'on peut ramasser çà et là dans les champs, ne peuvent constituer une preuve de passage fluvial: ils résultent simplement de la libération par la profonde altération des galets de plage inclus dans la calcarénite; la décarbonatation radicale, typique de la *fersiallisation*,

laisse subsister les seuls résidus siliceux que sont les radiolarites.

Le lit du fleuve ne doit pas pour autant être considéré comme parfaitement stable. Il a en effet visiblement entaillé le rebord du niveau marin en pente légère vers la plaine, comme l'atteste un lobe abandonné, un peu à l'ouest de Kardhiakafti. La plateforme marine se trouve sur le flanc est de l'anticlinal de Killini, qui continue de se déformer modérément au Quaternaire (fig. 2); sa faible inclinaison sous la plaine correspond donc à une flexure à très faible pendage, qui est la retombée orientale du mouvement anticlinal de Killini. Dès lors, cette déformation impose une autre hypothèse pour le tracé du fleuve: celle de l'incision forcée d'un fleuve assez puissant pour cela. C'est le mécanisme bien connu en géomorphologie structurale de l'**antécédence**, c'est-à-dire le **maintien du tracé d'un fleuve malgré la déformation tectonique modérée du substratum géologique**. Mais l'obstacle anticlinal était impossible à éviter en direction de

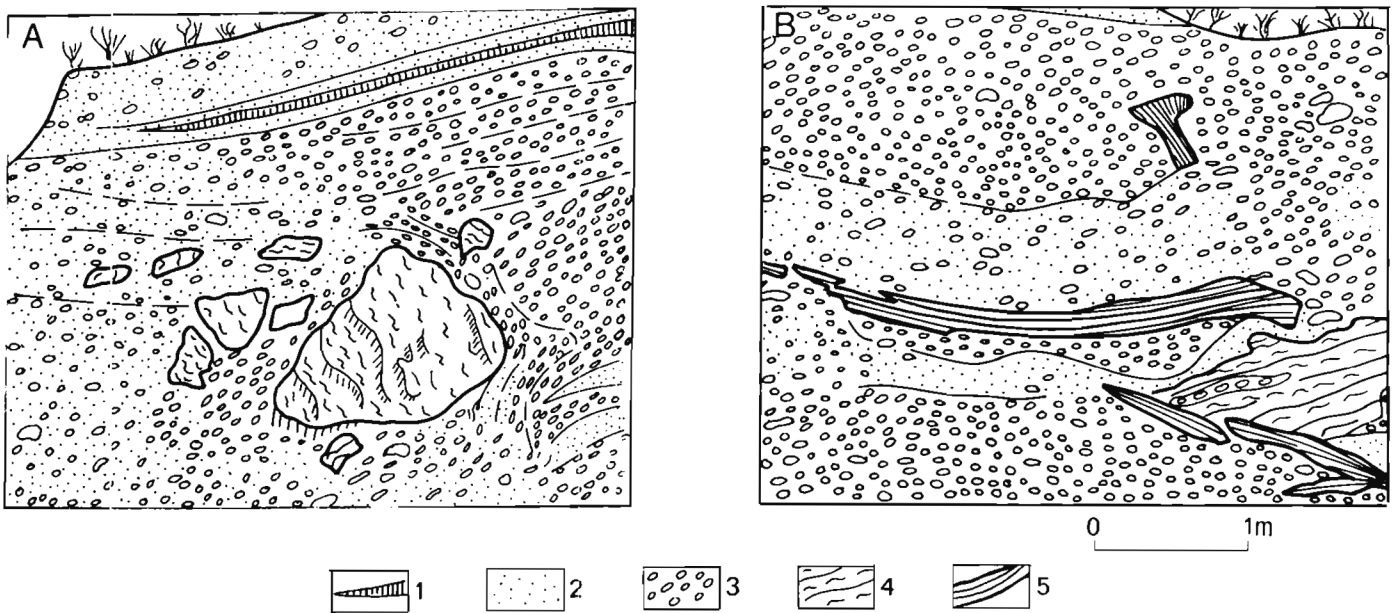

Figure 4. Aspects de la terrasse historique du Pénée près d'Elis.

1. Argile. 2. Sables et limons. 3. Galets et blocs. 4. Marne bleue pliocène. 5. Troncs et branches de Chênes caducifoliés.

liés. Croquis d'après photographies; berges à la hauteur d'Anô Olga.

l'ouest et il fallait bien qu'une déviation du cours se produisît quelque part.

Elle est très marquée vers le sud/sud-est (d'où la brutalité du coude de Vartholomio), peut-être sous l'influence d'une composante SSE du même mouvement tectonique, mais surtout par un effet de la **dynamique littorale**. Dans cette direction se trouve en effet un massif dunaire imposant qui a commencé à s'édifier lors de la dernière transgression (Versilien = Flandrien), et qui s'étend toujours sous le double effet du vent d'ouest et de la dérive littorale. Ainsi une flèche sableuse progresse encore du nord-ouest vers le sud-est, obligeant l'embouchure du fleuve à se déplacer dans la même direction. Là encore, il s'agit d'une évolution parfaitement classique en géomorphologie littorale, particulièrement en Méditerranée où le déplacement des *graus* est une constante pour les fleuves d'une taille insuffisante pour contrebalancer l'influence de la dérive littorale et des accumulations éoliennes.

La zone marécageuse en arrière des dunes a été tardivement mise en valeur. Pour cela, il a fallu construire de hautes levées, toujours en place, afin de se protéger des crues. Elles ont en quelque sorte fixé définitivement le coude et le tracé SSE vers le *grau* actuel.

Comme seule la basse terrasse alluviale est sus-

ceptible d'avoir gardé la trace d'un changement historique du cours du fleuve, celui-ci doit donc être recherché désormais en amont du coude de Vartholomio inapte à cette hypothèse. Mais il faut préalablement préciser la nature et la morphologie de cette terrasse ainsi que sa période de mise en place, qui est fondamentale pour le problème posé.

3) UNE BASSE TERRASSE HISTORIQUE À CARACTÈRE TORRENTIEL

A. Géométrie et composition de la terrasse

Le site d'Elis, au débouché du Pénée dans la plaine, est susceptible de nous fournir d'amples informations quant à la constitution de la basse terrasse alluviale.

L'acropole juchée sur son éperon rocheux, tout comme l'Agora installée à son pied sur un replat surélevé par rapport au fleuve, se sont toujours trouvés à l'abri des crues du fleuve. Mais il n'en allait pas de même pour la zone sise en contrebas du Théâtre, sur l'actuelle rive gauche du Pénée (fig. 3) (pour les fouilles classiques d'Elis, cf. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Athen*, Wien, 1911, 1913, 1914, 1915, 1930, 1932).

Aujourd'hui, à la hauteur d'Elis, le fleuve incise

profondément la basse terrasse alluviale et une berge haute de huit mètres se suit sur les deux rives, berges activement exploitées comme gravières. En effet cette terrasse se révèle essentiellement composée de galets et de graviers, surmontés sur 1 à 2 mètres d'une série de dépôts plus fins majoritairement sableux avec des passées limoneuses (fig. 4). L'épaisseur du dépôt grossier diminue progressivement vers l'aval jusqu'à disparaître à l'aval de Katô Olga pour ne plus laisser place qu'à des dépôts sablo-limoneux, puis essentiellement limono-argileux au cœur de la plaine.

Cette hétérogénéité entre l'amont et l'aval s'explique dans le cas d'un fleuve méditerranéen à régime contrasté comme le Pénée, par la diminution rapide de la pente du profil en long qui se produit au débouché dans la plaine, ici en corrélation évidente avec le caractère tectonique permanent de la bordure (cf. *supra*). Cela provoque une diminution brutale de la capacité de transport du fleuve. La fraction de la charge totale exigeant le plus de compétence, c'est-à-dire les galets et les blocs, se dépose alors sur place selon le dispositif géométrique d'un vaste cône de déjection surbaissé, tandis que la plaine très peu déclive forme un vaste bassin de décantation où se déposent les fines en période de crues. La subsidence du centre de la plaine ne fait qu'accentuer le rôle de piège à sédiments fins.

B. Datation historique de la terrasse par l'Archéologie

L'originalité du cône grossier localisé au droit d'Elis est qu'il ne constitue pas une assise holocène de la basse terrasse, comme on serait tenté de le penser *a priori* par analogie avec de très nombreux exemples de basses terrasses méditerranéennes, notamment en Italie du sud et en Sicile (P. Birot, 1984; J.-J. Dufaure – E. Fouache, 1988). Elle se révèle, au contraire, totalement historique, formée postérieurement à l'abandon du site d'Elis (vers les VIe–VIIe s.). Par conséquent, il en va de même pour toute l'épaisseur de l'accumulation d'aval aujourd'hui visible sur les coupes de berges dans la plaine, parfois sur dix mètres de haut. L'âge historique du remblai caillouteux est prouvé par trois sortes de vestiges archéologiques:

— il s'agit d'abord de *tessons remaniés* (briques, tuiles, poteries etc) que l'on peut recueillir à **tous les niveaux** de l'accumulation de galets.

— des *blocs antiques bien taillés* (site 1 in fig. 3), dont certains résultent du démantèlement de petites

constructions dont les ruines sont remaniées dans l'accumulation. L'exemple le plus achevé (site 2) est un mur voûté accompagné de grands morceaux de jarres et de gros blocs de remploi scellés par un mortier à la romaine.

— on trouve surtout, sur plus de six cents mètres de long un *mur* aujourd'hui dégagé par les exploitants des gravières (sites 3, 4, 5); ce mur avait déjà été remarqué par N. Yalouris, mais non publié par cet auteur*. Il est construit de gros galets et de briques disposées en losanges. Le sommet du mur aujourd'hui basculé et démantelé est par ailleurs dallé de grandes plaques de terre cuite. Ses dimensions ainsi que son orientation peuvent permettre d'envisager qu'il s'agissait d'une levée de protection, construite tardivement dans le lit d'inondation du Pénée antique. Sa fonction était peut-être de protéger le Xystos, le gymnase d'Elis, qui pouvait trouver là la grande surface plane nécessaire à sa localisation. Pausanias affirme en effet: "Le fleuve Pénée, dans sa traversée de la ville, longe le gymnase".

Mais cette localisation dans un lit d'inondation implique qu'un fonctionnement très torrentiel du Pénée ait été pendant l'époque de prospérité du site dans l'Antiquité gréco-romaine tout à fait exceptionnel sans quoi il eût fallu le reconstruire très régulièrement. Or la construction de la terrasse alluviale historique, dont nous venons de démontrer qu'elle est postérieure à l'Antiquité, implique, elle, tout au contraire un **fonctionnement torrentiel très brutal et récurrent**.

C. La dynamique torrentielle des dépôts historiques

Des panneaux de plusieurs mètres de marne bleue pliocène ont ainsi été arrachés aux berges et nous les retrouvons ayant conservé partiellement leur stratification originelle (fig. 4A), ce qui signifie qu'ils se sont éboulés depuis les rives dans le flot torrentiel à l'état très sec et donc rigide. Il est ainsi très vraisemblable, en climat méditerranéen, que ce soient de violents orages d'automne, après la forte dessiccation estivale, qui ont été à l'origine de la construction de la terrasse historique. Des troncs d'arbre presque entiers (fig. 4B), dont l'analyse révèle qu'il s'agit de chênes caducifoliés qui ne pouvaient donc provenir que de plateau de Foloï très en amont par flottage sur des crues très fortes (J.-J. Dufaure – E. Fouache, 1988), sont également largement présents; nous les avons soumis à un laboratoire de datation au C₁₄ pour essayer de

mieux cerner la fourchette chronologique de ce fonctionnement très torrentiel. Une autre preuve essentielle de la violence de l'écoulement se lit dans les figures de sédimentation entrecroisée des galets qui accompagnent le démantèlement des vestiges archéologiques.

Il y a donc eu incontestablement, après l'abandon du site antique, des séquences d'orages exceptionnels qui ont été, à la hauteur d'Elis, des plus efficaces pour modifier temporairement le régime hydrologique du Pénée. C'est la principale différence entre le site d'Elis et celui d'Olympie, où une terrasse historique est bien évidente depuis les fouilles allemandes (J. Adler, E. Curtius *et al.*, 1897; cf. *in* J.-J. Dufaure, 1975, 1976). L'explication de cette différence tient surtout aux différences hydrologiques entre l'Alphée et le Pénée, liées à leur insertion dans des cadres géomorphologiques et tectoniques différents, surtout si l'on compare strictement les situations mêmes des ruines d'Olympie et d'Elis (J.-J. Dufaure – E. Fouache, 1988).

En particulier, il ne faudrait pas se méprendre sur l'analogie apparente entre, d'une part, la disparition de l'Hippodrome et d'une partie du Stade à Olympie et, d'autre part, le même effet sur le Pénée pour le mur de la partie basse de la ville. Dans le premier cas, il s'agit de divagations de l'Alphée **pendant la dissection très récente de la terrasse historique** (J.-J. Dufaure, 1975), tandis qu'à Elis, il s'agit d'évènements qui se sont passés **pendant la construction de la terrasse historique**.

Par contre, rien à Elis ne permet de situer exactement cette édification, alors qu'à Olympie les repères archéologiques précis permettent de retenir une fourchette principale allant du VIIe au XIIe siècles. Quoi qu'il en soit, il résulte de cet alluvionnement un exhaussement important et rapide dans l'ensemble de la plaine, en totale contradiction avec l'incision linéaire actuelle, si radicale. Il y a là un phénomène qui oblige à penser qu'un changement de dynamique fluviale s'est à nouveau produit, mais il est pour l'instant impossible de le préciser chronologiquement. Ce changement de dynamique pourrait-il avoir eu comme conséquence une modification du cours du Pénée? Puisque le coude de Vartholomio est exclu (et d'autant plus que la terrasse alluviale historique est bien en contrebas du plateau de Kardhiakafti, cf. *supra*), il nous faut rechercher un autre emplacement possible matériellement pour une modification du cours.

4) LE SEUIL D'ANDRAVIDHA: DÉVERSEMENT OU PASSAGE DU TROPPELIN DES CRUES DU PÉNÉE?

A. Particularités du seuil d'Andravidha

Topographiquement, la seule zone où le fleuve ait pu un jour couler vers le nord se situe entre Andravidha et Kardhiakafti (fig. 2). Il y a là effectivement un seuil qui se trouve d'ailleurs souligné par un canal. Avant la construction du grand barrage de Kendron, ce canal récupérait les eaux de crue du Pénée pour les déverser dans l'Anisatos Potamos, minuscule rivière côtière aménagée en drain principal de cette partie de la plaine. Ce canal débute au nord de Stafidhokambos, longe le Pénée et fait une boucle vers le nord. L'espace au sud de Stafidhokambos correspond à l'extrême avancée actuelle vers le nord du Pénée, par une très grande sinuosité.

C'est également une zone où les talus de berge sont moins nets, moins hauts et où l'encaissement progressif du fleuve dans son lit actuel se lit le mieux sous la forme d'un petit méandre mort, légèrement perché au-dessus de l'incision actuelle. Mais il n'est pas possible de déceler dans le paysage extrêmement plan le moindre thalweg marqué qui puisse rejoindre l'Anisatos Potamos. Toutefois, les photographies aériennes révèlent bien la trace superficielle d'anciens chenaux d'écoulement divaguant de part et d'autre du lit actuel du Pénée, et dont certains **se dirigent effectivement vers le nord-ouest**.

B. L'interprétation par des écoulements de crues temporaires

Il paraît extrêmement hasardeux de voir dans ces traces fugaces l'empreinte d'écoulements vraiment permanents, aucun lit fossile calibré ne s'imposant dans le paysage. *A fortiori* est-il plus hasardeux encore de supposer que c'est le Pénée lui-même qui ait pu emprunter ce trajet au nord et se déverser ensuite tardivement vers l'ouest, puisque précisément nous suivons de bout en bout la terrasse historique le long du tracé actuel du Pénée jusqu'à l'embouchure, sans parler de l'ancienneté évidente de ce tracé entre Kardhiakafti et Vartholomio (cf. *supra*).

En revanche **il est tout à fait plausible, et même normal, qu'il s'agisse de la trace d'écoulements temporaires liés aux crues les plus pointues du Pénée**. N'oublions pas qu'avant d'être corseté par des endigue-

ments puissants, puis réduit à un filet d'eau par le barrage de Kendron, le Pénée était un fleuve méditerranéen à pente forte et bassin-versant montagneux où des montées des eaux de plus de dix mètres étaient normales lors des grandes crues. Dans un tel modèle hydrologique, c'est un énorme volume d'eau qui arrive à grande vitesse (à cause du caractère très pointu des crues en phase avec de très fortes perturbations, comme les "orages d'automne"). Il est totalement impossible à évacuer par le lit ordinaire du fleuve et déborde en nappes d'inondation. Ici elles étaient nécessairement très étendues, dans une plaine subsidente où il n'y a aucun obstacle. C'est du reste ce mécanisme qui explique l'importance des atterrissements historiques au nord de la plaine, qui, à une époque où le régime du Pénée était particulièrement torrentiel (édification du cône grossier d'Elis), devait être temporairement, mais fréquemment, transformée en bassin de décantation lors des plus fortes inondations.

Il nous paraît cependant que le temps de retour de ces inondations très étendues a diminué ensuite, lorsque la terrasse historique a commencé à être entaillée par le lit mineur du fleuve. D'une part, cette incision témoigne elle-même d'un changement de régime hydrologique, dans le sens d'une moindre torrentialité. D'autre part, elle a peu à peu accru la capacité d'évacuation du lit ordinaire du fleuve vis-à-vis des crues les moins pointues. On peut donc très raisonnablement penser qu'il y a deux ou trois siècles l'incision du lit était encore insuffisante pour évacuer les crues les plus pointues et que le déversement temporaire d'une partie d'entre elles par le seuil d'Andravidha provoquait encore de spectaculaires écoulements vers le nord, sans pour autant que le tracé même du Pénée vers l'ouest ait changé. Ils ont sans doute influencé certains voyageurs, qui notent tous d'ailleurs le mauvais drainage de la plaine, au point de leur faire adopter des conclusions erronées sur la véritable hiérarchie des écoulements.

CONCLUSION

Sur les deux seuls sites où, cartographiquement, un changement de cours du Pénée à l'époque historique pourrait justifier la contradiction entre le texte de Strabon et la réalité présente, une analyse géo-

morphologique détaillée conduit à rejeter l'hypothèse de captures. Le coude de Vartholomio est entaillé bien antérieurement à l'époque historique — comme l'atteste la présence d'une basse terrasse alluviale — par le mécanisme banal de l'antécédence sur une dalle marine du Quaternaire moyen ployée sur le flanc est de l'anticlinal néotectonique de Killini. Le seuil d'Andravidha s'explique beaucoup mieux par le passage du trop-plein des crues pointues du Pénée, surtout dans un passé proche où le lit mineur n'était pas encore aussi profondément incisé qu'aujourd'hui.

Il faut en effet aussi se placer dans une perspective évolutive pour mieux saisir la variabilité dans le temps du régime hydrologique du fleuve; il a beaucoup fluctué, alors que les grandes lignes du tracé ne changeaient pas. L'archéologie apporte une information décisive car elle date relativement — après la fin du monde gréco-romain — une période exceptionnellement torrentielle qui a vu la construction d'une puissante terrasse alluviale grossière à Elis et des atterrissements importants dans la plaine. Ce qui peut expliquer qu'il y soit impossible d'y repérer des traces de l'occupation antique ou des relations entre Elis et son port Cyllène. A cette époque peut-être a-t-il existé des moments de grande indécision hydrographique, mais le fait est que le fleuve retrouvait finalement toujours son tracé au sud du promontoire. Il ne fait donc guère de doute que la critique purement historique de J. Servais est très amplement confirmée par l'étude géomorphologique fine: **Strabon a bel et bien commis une erreur majeure de localisation.** Mais il n'est pas impossible qu'elle puisse s'expliquer par la confusion de ses sources (s'il est vrai qu'il ne s'est pas rendu lui-même sur le terrain). En effet, dès l'époque antique, il est probable que le régime méditerranéen normal d'inondations (même si elles étaient sans doute moins cataclystiques que plus tard, lors de la construction de la basse terrasse) a pu perturber les appréciations, comme ce sera encore le cas pour certains voyageurs de l'époque moderne.

JEAN-JACQUES DUFAURE – ERIC FOUACHE

* N. Yalouris a bien voulu nous confirmer par lettre ses observations, ce dont nous le remercions bien vivement ici. Il a bien voulu également nous exprimer son accord sur l'interprétation que nous développons.

TRAVAUX CITES

- Adler J., Curtius E., Dorpfeld W., Graef P., Partsch J. et Weil R., 1897 - *Topographie und Geschichte von Olympia* (Berlin).
- Baladié R., 1945 - *Le Péloponnèse de Strabon*. Thèse Lettres Paris.
- Biro P. (Hommage à), 1984 - La mobilité des paysages méditerranéens. Trx II de la *Rev. géogr. Pyrénées Sud-Ouest* (Toulouse) 387 p.
- Bon A., 1969 - *La Morée franque*. Thèse Lettres Paris.
- Curtius E., 1852 - *Peloponnesos*. Gotha.
- Dufaure J.-J., 1975 - *Le relief du Péloponnèse*. Thèse Lettres Paris.
- Dufaure J.-J., 1976 - La terrasse holocène d'Olympie et ses équivalents méditerranéens. *Bull. Ass. géogr. fr.*, 433, 85-94.
- Dufaure J.-J. – Fouache E., 1988 - Variabilité des crises d'âge historique le long de vallées d'Elide (Ouest du Péloponnèse). In *Géomorphologie et dynamique des bassins-versants élémentaires en régions méditerranéennes*, CIEM 12, Poitiers, 259-278.
- Dufaure J.-J. – Zamanis Ath., 1980 - Styles néotectoniques et étagements de niveaux marins quaternaires sur un segment d'arc insulaire, le Péloponnèse. In: *Niveaux marins et tectonique quaternaire dans l'aire méditerranéenne* (Paris) 77-107.
- Fouache E., 1987 - *Le fleuve Pénée et la plaine d'Elide. Etude du paysage de la fin de l'Antiquité à nos jours*. Mém. Maîtr. (Paris) 122 p.
- Leake W. M., 1857 - *Some questions of ancient Geography* (Londres).
- Meyer E., 1937 - Peneios, *RE* 454-458.
- Mitzopoulos M., 1940 - Über das Alter und der Fauna des Neogens in Elis (Peloponnes). *PraktAkAth* 15, 429-436.
- Partsch J., 1897 - Erläuterungen zu der Übersichtskarte der Pisatis. In: *Olympia*.
- Pausanias - *Description de la Grèce*.
- Philippson A., Kirsten E., 1959 - *Die griechischen Landschaften*.
- Ptolémée - *Géographie*.
- Raphaël N., 1978 - The Erosional History of the Plain of Elis in the Peloponnese. In: *The Environmental History of the Near and Middle East since the last Ice Age*, ed. W. C. Brice (Londres) 53-65.
- Servais J., 1961 - Recherches sur le port de Cyllène. *BCH* 123-161.
- Strabon - *Géographie*.

SUMMARY

THE ANCIENT WATERCOURSE OF THE PINIOS: A STRABO'S MISTAKE? For a Geomorphological Solution of the Problem

According to a statement of Strabo (*Geography*), the mouth of the Pinios River was situated during the ancient times to the north of the Killini headland whereas nowadays the stream is flowing southwards, after sharply bending at the marked elbow of Vartholomio. Was it a great mistake of Strabo or did actually the Pinios River change its path during the historical times, and evenly during very recent times according to some authors? Using the method of textual criticism and basing his opinion on some archaeological evidences, J. Servais was induced to be very dubious about the truth of the Strabo's statement. In this following paper, we bring forward arguments and some geomorphological evidences which are likely to support the same scepticism: the Vartholomio's elbow could not have been caused by a river capture, but is an academical case of fluvial antecedence upon the slightly uplifted margin of a subsiding area (Ilia plain), belonging to the rifting system along the subduction of the Aegean Arch; this phenomenon clearly occurred before the historical times during which the

river built an alluvial terrace which can be observed from Archaea Ilis — with several archaeological evidences — to the section downstream from the Vartholomio's elbow; this terrace is very coarse at Archaea Ilis, that is very different from the so-called *Olympia Terrace* along the Alfios River, and become quickly silty downstream in the plain, such an arrangement being the consequence of the geomorphological development in the Pinios catchment area; but this situation was highly propitious to strong spreading out of the Pinios torrential floods: their overflows were certainly drained off by a threshold toward Andravidha; owing to those periodical and important channels to the north — without any change of the main direction for the mean-water bed — some travellers were brought mistakenly to the conclusion of a permanent flow to the north, and such an opinion was likely to prove moreover the Strabo's statement. The very recent strong gulying of the stream and its embankment make henceforward out of the question the return of such phenomena.

ΘΕΜΑΤΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν βετεράνων τῆς Χ καὶ τῆς ΧΙΙ λεγεῶνος στὴν Πάτρα, πιθανῶς τὸ 14 π.Χ., ἔγινε ἀπὸ τὸν Αὐγούστο¹ σὲ πόλη ἀρχαία πού ἤδη ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. εἶχε ἀναπτυχθεῖ εὐρέως πρὸς Ν τῆς ἀκροπόλεως καὶ πρὸς τὴ θάλασσα, ὅπως ἔδειξαν οἱ ἀνασκαφές τῶν τελευταίων χρόνων². Ὁ ἀποικισμὸς, πού συνοδεύθηκε καὶ ἀπὸ συνοικισμὸ τῶν κατοίκων γειτονικῶν πολισμάτων, θὰ ἐνίσχυσε τὸν πληθυσμὸ τῶν Πατρῶν. Ἔτσι δικαιολογεῖται καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Στράβωνος³ ὅτι ἡ πόλη «διαφερόντως εὐανδρεῖ». Ἀσφαλῶς δὲ ὑπῆρχαν ὄχι μόνο πλούσιοι ἄποικοι, ἀλλὰ, ὅπως καὶ κατὰ τὴν τελευταία ἑλληνιστικὴ περίοδο, πλούσιοι καὶ ἰσχυροὶ ἐντόπιοι γαιοκτήμονες⁴ πού μπορεῖ νὰ εὐνοήθηκαν καὶ μὲ τὰ προνόμια τῶν ἀποίκων. Αὐτὸ μαρτυροῦν τὰ μνημειώδη ταφικὰ κτίσματα πού ἰδρύθηκαν στὰ νεκροταφεῖα τῶν Πατρῶν τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.⁵

Ὡστόσο δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε ἡ Πάτρα ἐπὶ Αὐγούστου εὐρύτερη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ὅλη ἄλλωστε ἡ Ἑλλάδα ὕστερα ἀπὸ τὶς περιπέτειες καὶ τὶς ἐρημώσεις τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. δὲν βρισκόταν σὲ καλὴ οἰκονομικὴ κατάσταση⁶. Καὶ μπορεῖ ὁ Αὐγούστος, ὅπως καὶ οἱ ἄμεσοι διάδοχοί του, μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης πολιτικῆς του⁷, νὰ ἀναδιοργάνωσε διοικητικῶς καὶ νὰ ἐνίσχυσε τὴν πόλη τῶν Πατρῶν γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτικοστρατιωτικὲς ἀνάγκες οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν στὸν ἀποικισμὸ τὰ ἀνασκαφικὰ ὅμως εὐρήματα δὲν μαρτυροῦν ἀξιόλογη πολεοδομικὴ ἀνάπτυξη κατὰ τὴν πρῶτη αὐτοκρατορικὴ περίοδο. Γιὰ τὶς οἰκιστικὲς ἀνάγκες τῶν βετεράνων καὶ τῶν συνοικισθέντων πρέπει νὰ πύκνωσε τὸ οἰκιστικὸ σύνολο καὶ ἀκόμη νὰ ἐπεκτάθηκε μὲ βάση τὴν ὑπάρχουσα ρυμοτομία τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς⁸. Τὸ σύστημα ἄλλωστε αὐτὸ διατηρήθηκε βασικῶς, φαίνεται, ὅλη τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊοκρατίας. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ δευτερεύοντες δρόμοι τῶν Πατρῶν παρουσιάζουν ἑλληνιστικὲς στρώσεις. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι διατήρησαν, σὲ ὅσα παλαιὰ ἑλληνιστικὰ οἰκιστικὰ κέντρα τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου ἐγκαταστάθηκαν, τὴν ὑπάρχουσα πολεοδομικὴ διάταξη. Σὲ

ὀρισμένες μάλιστα πόλεις ἰδρύθηκαν νέες ρωμαϊκὲς συνοικίες κοντὰ στὶς παλαιές, ὅπως στὴν Πομπηία καὶ κυρίως στὴν Ἀφρικὴ (Volubilis, Leptis Magna) καὶ τὴν Ἀνατολή (Δαμασκός, Παλμύρα)⁹.

Πρὶν ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη ὄλων τῶν εὐρημάτων δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίζομε ἂν ἔγιναν καὶ ποιὲς πολεοδομικὲς διευθετήσεις ἢ εὐπρεπισμοὶ γιὰ μνημειώδεστερη ἐμφάνιση στὴν Πάτρα ἐπὶ Αὐγούστου καὶ τῶν διαδόχων του. Ὅρισμένοι παλαιοὶ δρόμοι φαίνεται ὅτι διευρύνθηκαν¹⁰. Δὲν μποροῦμε ἐπίσης νὰ προσγράψομε γιὰ τὴν ὥρα στὰ χρόνια αὐτὰ κανένα μεγάλο δημόσιο κτήριο. Μάλιστα μόνο ἓνα, ἀνάμεσα στὰ μνημειώδη καὶ προφανῶς δημόσια κτήρια, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. καὶ συγκεκριμένως πρὸς τὰ τέλη του. Πρόκειται γιὰ τὸ κτήριο πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶ-

1. Ὁ Στράβων, VIII 7, 5, τοποθετεῖ τὴν ἴδρυση τῆς ἀποικίας «νεωστὶ μετὰ τὴν ἀκτιακὴν νίκην» καὶ ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἄλλοτε μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἄλλοτε το 23-21 π.Χ., κατὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Αὐγούστου στὴν Ἀνατολή, καὶ ἄλλοτε μετὰ τὸ 16 καὶ 14 π.Χ., ὅταν ἔγιναν καὶ ἄλλοι ἀποικισμοὶ βετεράνων, βλ. E. Meyer *RE* 18, 1949, στ. 2209-2210 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

2. I. A. Παπαποστόλου, *ADelt* 32, 1977, Α, 284.

3. Στράβων, VIII 7, 5.

4. Τὸ φαινόμενο εἶναι γενικότερο στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. βλ. M. Le Glay, *Villes, temples et Sanctuaires de l'Orient romain* (1986) 25.

5. Ἰφιγ. Δεκουλάκου, *Στήλη εἰς μνήμην Νικ. Κοντολέοντος* (1980) 556-575. I. A. Παπαποστόλου, *AEphem* 1983, I κ.έ.

6. βλ. σχετικὰ τελευταίως B. Levick, *Urbanisation in the Eastern Empire* εἰς *The Roman World I* (1987) 335.

7. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire I*, 1926, 37 κ.έ.

8. Στὴν ἀρχὴ τῶν ἀνασκαφῶν εἶχα διατυπώσει τὴν ἄποψη (*AAA* 4, 1971, 315) ὅτι μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας ἄρχισε προφανῶς βάσει σχεδίου ὁ ἀνασχηματισμὸς τῆς πόλεως. Ἐπειτα ἀπὸ τὶς πολύχρονες ἔρευνες φαίνεται ὅτι αὐτὸ ἰσχύει μόνο γιὰ ὀρισμένες νέες ὁδοὺς τῆς Ρωμαϊοκρατίας, τῶν ὁποίων τὰ ἀποκαλυφθέντα ἕως τῶρα τμήματα παρέχουν ἐνδείξεις ρυμοτομικῆς κανονικότητας (βλ. καὶ πιὸ κάτω).

9. P. Grimal, *Les Villes romaines* (1954) 70. A. Pelletier, *L'urbanisme romain sous l'Empire* (1982) 49 κ.έ.

10. Πρβλ. σχετικὲς γενικὲς παρατηρήσεις, Thuri Lorenz, *Römische Städte* (1987) 80.

Εικόνα 1. Πάτρα, οδός Κανάρη 62. Λιθόστρωτη οδός (21).

τα άνδρα που σχηματίζονται προς Ν της ακρόπολης (3)¹¹ και που έταυτίσαμε με *aedes augustalium*¹².

Είναι εύλογο ότι δεν έδειξε τότε ή Ρώμη ενδιαφέρον για πολεοδομική ανάπτυξη στην Πάτρα. Η διοικητική αναδιοργάνωση της νέας άποικίας και του *territorium* και τὰ οικονομικά ζητήματα δεν θά άφηναν περιθώρια για πολεοδομικά προγράμματα. Ο ίδιος άλλωστε ο Αύγουστος ύπήρξε συντηρητικός στο θέμα αυτό ακόμη και στη Ρώμη, όπου μάλιστα εγκατέλειψε τὰ μεγαλόπνοα σχέδια αναμόρφωσης του Καίσαρος. Η ίδρυση του δικού του Forum ανταποκρίνεται στην ανάγκη προβολής του νέου ήγεμονικού μεγαλείου και αυτό επιτυγχάνεται χωρίς κόστος της δημοτικότητας τὸ ὁποῖο θά συνεπαγόταν ή εφαρμογή ευρύτερων πολεοδομικῶν ἀλλαγῶν. Στο ἴδιο τὸ Forum του Αύγουστου ή πλευρά του βάθους ποτέ δεν ὀρθογωνίσθηκε, για νὰ μὴ ἀπαλλοτριωθοῦν ἰδιοκτησίες της λαϊκῆς συνοικίας *Subura* με την ὁποία ἔσουνόρευε.

Ο ρωμαϊκός *urbanismus* ἐγνώριζε νὰ προσαρμόζεται στις τοπικές ἰδιαιτερότητες και ἀνάγκες. Νέοι ναοί στην Πάτρα ἰδρύονται σὲ νέες θέσεις, ὅπως ὁ

Εικόνα 2. Πάτρα, οδός Κορίνθου 288. Λιθόστρωτη οδός (27).

ναός της Σωτηρίας και οί ναοί της Νεμέσεως και της Ἐφροδίτης, αὐτοί ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. κοντὰ στο «θέατρο»¹³ ἐνῶ ή λατρεία της Λαφρίας, ή ὁποία μεταφέρθηκε ἐπὶ Αύγουστου ἀπὸ την Καλυδῶνα, ἐγκαταστάθηκε σὲ προϋπάρχον ἱερὸ της Ἄρτέμιδος στην ἀκρόπολη και συνδυάσθηκε με την αὐτοκρατορική λατρεία¹⁴.

Υπάρχει ὡστόσο πιθανῶς και μία ακόμη ἐγκατάσταση νέας λατρείας σὲ παλιὸ ναὸ στην Πάτρα, ή ὁποία δεν ἔχει ἔως τώρα ἐπισημανθεῖ. Και ὁμως στοιχεῖα μᾶς δίνει ὁ ἴδιος ὁ Πausanias: *Ἔστι δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ Διὸς ναὸς Ὀλυμπίου, αὐτὸς τε ἐπὶ θρόνου*

11. Οἱ ἀριθμοί ἐντὸς παρενθέσεως ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτοὺς πὸν σημειώνονται στο τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν Πατρῶν (σχέδ. 1, στο τέλος τοῦ ἄρθρου).

12. Ι. Α. Παπαποστόλου, *Δωδώνη ΙΕ'*, 1, 1986, 262-271.

13. Για τὸν ναὸν αὐτὸν και τὴ λατρεία, Pausanias, VII 20, 9, 21, 7. J. Herbillon, *Les cultes de Patras* (1924) 153 κ.έ. Ι. Α. Παπαποστόλου, *BCH* 113, 1989, 367 κ.έ. Βλ. και πιὸ κάτω.

14. Pausanias, VII 18, 8. Herbillon, ὁ.π. 55 κ.έ., 160 κ.έ. Παπαποστόλου, *Δωδώνη* ὁ.π. 267 κ.έ. Ἀντιθετα, σὲ ἄλλες ἐπαρχίες ή αὐτοκρατορική λατρεία ἐγκαταστάθηκε συχνά στα Fora και μάλιστα στὸν ἴδιο τὸν ναὸ της τριάδας τοῦ Καπιτωλίου (π.χ. Nîmes [Maison carée] Leptis Magna), βλ. Grimal ὁ.π. 66, 67.

καὶ ἐστῶσα Ἀθηνᾶ παρὰ τὸν θρόνον, τῆς τε Ἑρας ἄγαλμα τοῦ Ὀλυμπίου πέραν¹⁵. Στὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ὑπῆρχαν ἀγάλματα τοῦ ἴδιου ἐνθρόνου, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἑρας ἱσταμένων. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὁδηγεῖ τὴ σκέψη σὲ ναὸ τύπου Καπιτωλίου. Ἡ συνύπαρξη ἀγαλμάτων τῆς τριάδας αὐτῆς εἶναι πράγματι ἰσχυρὸ τεκμήριον γιὰ νὰ προσγραφεῖ ἓνας ναὸς στὴ λατρεία τοῦ Καπιτωλίου. Δὲν γνωρίζομε βέβαια, ἀφοῦ ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς στὴν Πάτρα δὲν ἔχει βρεθεῖ, ἂν ἦταν τριμερῆς καὶ ἂν ἐδέσποζε τῆς Ἀγορᾶς, ὅροι ἐπίσης ἀπαραίτητοι στὴ λατρεία αὐτῆ¹⁶. Ὡστόσο δὲν λείπουν σχετικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ θέση τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀγορὰ πρέπει νὰ βρισκόταν πρὸς Α τοῦ ὠδείου (1), ἀφοῦ ὁ Πausanias σημειώνει ὅτι μὲ τὴν ἀγορὰ συνέχεται τὸ ὠδεῖο¹⁷ καὶ οἱ ἄλλες πλευρὲς πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν γιὰ λόγους ἐδαφικοῦς, ἀλλὰ καὶ γιατί τὰ ὡς τώρα εὐρήματα δὲν τὸ ἐπιτρέπουν. Πρὸς Α τοῦ ὠδείου ὀρισμένα λείψανα (4), στὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθοῦμε ἄργότερα, ἐνισχύουν τὴν ταύτιση αὐτῆ. Ἔτσι μπορεῖ ὁ ναὸς τοῦ Διὸς νὰ βρισκόταν στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τοῦ Παντοκράτορος (2), ὁ ὁποῖος πιστεύεται ὅτι ἔχει βυζαντινὸ πυρήνα καὶ δεσπόζει πράγματι τοῦ χώρου ὅπου μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ἢ ἀγορὰ, γιατί βρίσκεται κατὰ ἓνα ἢ δύο ἄνδρα ὑψηλότερα. Ἐπομένως θὰ ἔκειτο in excelsissimo loco, ὅπως ταιριάζει σὲ ναὸ Διὸς Καπιτωλίου κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Βιτρούβιου¹⁸. Φαίνεται ὅτι στὴν Πάτρα οἱ Ῥωμαῖοι ἀρκέσθηκαν στὴν παλαιὰ ἑλληνικὴ ἀγορὰ καὶ δὲν ἱδρυσαν νέο Forum ὡς πολιτικὸ κέντρο, ὅπως ἔγινε καὶ στὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ἀντιόχεια. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἐγκατέστησαν τὴ λατρεία αὐτῆ στὸν προϋπάρχοντα ναὸ τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου. Ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς πράγματι ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸν Ῥωμαϊκὸ ἀποικισμὸ προκύπτει ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ Βιτρούβιου σὲ αὐτὸν τὸν ἴδιο, προφανῶς, ναὸ¹⁹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ στὴν Ἰταλία μετασχηματίσθηκαν προϋπάρχοντες ναοὶ γιὰ τὴ λατρεία τῆς ἴδιας τριάδας μετὰ τὴ Ῥωμαϊκὴ κατάκτηση²⁰ ἀλλὰ ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο, ἐνῶ σὺν τῷ χρόνῳ ἀποκτοῦσαν Καπιτώλιο κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Ρώμης καὶ οἱ ἄλλες ἐπαρχίαι τοῦ κράτους. Ἄν καὶ θεωρήθηκε ἀμφίβολο ὅτι τὴν ἱδρυση ἀποικίας συνόδευε ἀπαραιτήτως ἢ ἀφιέρωση ναοῦ στὴν τριάδα τοῦ Καπιτωλίου, αὐτὸ θὰ ἦταν μία ἀπὸ τίς πρῶτες ἔγνοιες τῶν ἀποίκων. Ἔτσι εἶναι δυνατὸ νὰ συνέβη καὶ στὴν Πάτρα. Πάντως τὸ γεγονός ὅτι ὁ περιηγητῆς δὲν ἀναφέρει ρητῶς ναὸ Διὸς Καπιτωλίου ἀλλὰ μνημονεύει μόνον ναὸ Διὸς Ὀλυμπίου, εἶναι στοιχεῖο πὺν μπορεῖ νὰ προκαλέσει δισταγμοὺς γιὰ μία

τέτοια ἀπόδοση. Ἀντίθετα, γιὰ τὴν ὑπαρξη ναοῦ Διὸς Καπιτωλίου στὴν Κόρινθο ἢ μαρτυρία τοῦ Pausanias εἶναι ρητὴ καὶ ἄμεση²¹. Ἀλλὰ ὁ ναὸς αὐτὸς δὲν ἔχει βρεθεῖ ἢ δὲν ἔχει ἀκόμη ταυτισθεῖ²². Ὑποθετικὰ ἔχει προταθεῖ ἢ ὑπαρξη Καπιτωλίου καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, πᾶνω ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ, στὴ θέση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου²³. Παρὰ ταῦτα οἱ πῶ πάνω ἐνδείξεις δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ συμπεράνομε σχετικῶς μὲ τὴν ἔκταση τῆς λατρείας τῆς τριάδας τῶν Jupiter, Juno καὶ Minerva στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Ῥωμαϊκὴ ἐποχὴ²⁴.

Οἱ εὐκαιριακὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴν Πάτρα ἀπὸ τὸ 1970 κ.έ. ἔφεραν στὸ φῶς πολλὰ τμήματα ὁδῶν τῆς Ῥωμαιοκρατίας²⁵. Ἡ ἐνταξη τῶν εὐρημάτων σὲ ἀκριβὴ χάρτη κατὰ ἐποχὲς εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Προκαταρκτικὲς ὁμως παρατηρήσεις εἶναι ἤδη δυνατές. Τὸ ὁδικὸ δίκτυο ἀπαρτίζεται ἀπὸ ὁδοὺς πὺν ἔχουν κατεύθυνση συμβατικῶς ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἀλλὰ

15. Pausanias, VII 20, 3.

16. Βλ. τελευταία J. M. Barton, Capitoline Temples in Italy and the Provinces, ANRW II 12, 1, 260.

17. VII 20, 6.

18. Vitr. I, 7, 1.

19. Ὁ Βιτρούβιος, 2, 8, 9, πὺν ἔγραψε πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς ἀχαϊκῆς ἀποικίας τῶν Πατρῶν, ὅπως καὶ ἄργότερα ὁ Πλίνιος ὁ ἀρχαιότερος πὺν ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν πρῶτο, Nat. Hist. 35, 172, ἀναφέρει τοὺς ναοὺς τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἑρακλέους στὴν Πάτρα ὡς παραδείγματα ναῶν πὺν εἶχαν σηκοὺς κτισμένους μὲ ὀπτοπλίνθους, ἀλλὰ θριγκὸ καὶ κίονες λίθινους.

20. Barton, ὁ.π. 262.

21. Pausanias, II 4, 5: Ὑπὲρ δὲ τὸ θέατρον ἔστι ἱερὸν Διὸς Καπιτωλίου φωνῆ τῆ Ῥωμαίων κατὰ Ἑλλάδα δὲ γλῶσσαν Κορυφαῖος ὀνομάζειτ' ἄν.

22. J. Wiseman, ANRW II, 7, 1, 522, 541.

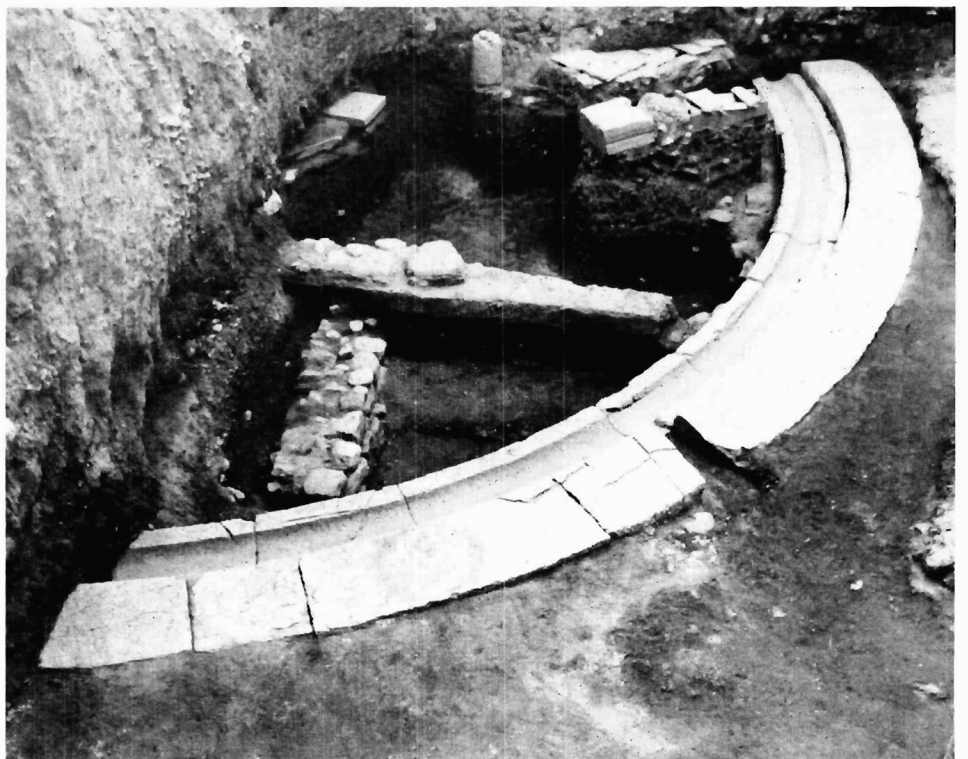
23. M. Vickers εἰς Ἀρχαία Μακεδονία I, 1970, 251.

24. Βλ. Barton, ὁ.π. 260.

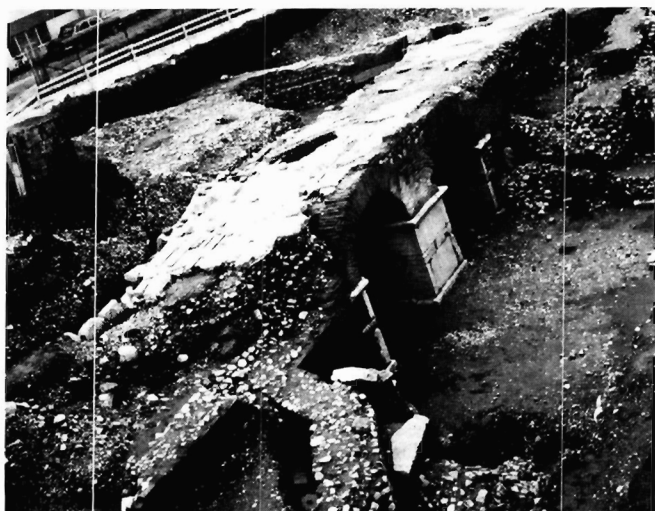
25. Οἱ ἔρευνες αὐτὲς ἄρχισαν συστηματικῶς τὸ 1970 ἐπὶ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Φ. Μ. Πέτσα (1969–1972) καὶ συνεχίσθηκαν ἀπὸ τὴν Ἰφιγ. Δεκουλάκου (ἔως τὸ 1976) καὶ τὸν ὑπογράφοντα (ἔως τὸ 1983). Χρεωστοῦν πολλὰ τόσο στοὺς ἀρχαιολόγους Πην. Ἀγαλλοπούλου, Μιχ. Πετρόπουλο, Μ. Κωτσάκη, Λ. Παπακώστα, Μ. Σταυροπούλου, Ε. Παπάζογλου, Ι. Μέννεγγα, Α. Γιώτα, ὅσο καὶ στοὺς συντηρητῆς Κώστα Παυλάτο, Θ. Ρουγκάλα καὶ Λεων. Παυλάτο, τὸν ἐπιστάτη Νικ. Χριστόπουλο, καὶ τέλος τοὺς σχεδιαστῆς Μαρία Πετροπούλου, Ἐλισ. Ἀλεξοπούλου καὶ Χαρ. Μαρινόπουλο. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους, καθὼς καὶ τὸν προϊστάμενο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν Λάζαρο Κολῶνα γιὰ τὴν προθυμία μὲ τὴν ὁποία ἱκανοποίησε τὰ desiderata τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς. Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο συνέταξε ὁ σχεδιαστῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γιάννης Διαμαντόπουλος μὲ βᾶση τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

*Εικόνα 3. Πάτρα, όδος
Κορίνθου 288. Κατώφλι
θυρώματος εμπορικού
καταστήματος.*

*Εικόνα 4. Πάτρα. Τμήμα
του στυλοβάτη κόγχης
νυμφαίου (30).*

Εικόνα 5, 6, 7. Πάτρα. "Αποψη γέφυρας.

ή γραμμή της πορείας τους καθορίστηκε από την έδαφική μορφή. Κανονική ρυμοτομική διαίρεση δεν υπήρξε και μόνο ακριβέστερες μετρήσεις και χρονολογήσεις θα δείξουν στο μέλλον αν πράγματι πλάι σε όρισμένους παλαιούς αγροτικούς δρόμους, που διευρυνθέντες δεν έπαψαν να αποτελούν κύριες αρτηρίες, έχαραχθηκαν νέοι, παράλληλοι μεταξύ τους, όπως τμήματα σε όρισμένες περιοχές ήδη δείχνουν (βλ. πιο πάνω σημ. 8). Φαίνεται ότι στην περιοχή προς Ν της οδού Δ. Γούναρη και προς Α των Ψηλαλωνιών, που αποτελεί επίπεδη έκταση και όπου έχει αποκαλυφθεί πυκνό σχετικώς οδικό δίκτυο, είναι δυνατό να ανιχνευθεί κανονικός σχεδιασμός. Πιθανώς έχουμε εδώ ενιαίο προσανατολισμό. Οί δρόμοι αυτοί είναι χαλικόστρωτοι ή έχουν κατάστρωμα πατημένης γης.

Προς Ν της ακρόπολης έως τη σημερινή οδό Δ. Γούναρη υπήρχε άνηρωτη διαμόρφωση, κατά τη

γνωστή ελληνιστική παράδοση. "Ένα τμήμα λιθόστρωτης οδού στην περιοχή αυτή (5), πρόσφατο εύρημα στην οδό Γ. Ρούφου 38-42 δεν έχει άρματοτροχιές, αλλά μία βαθμίδα για την εξουδετέρωση της ύψομετρικής διαφοράς. Η οδός αυτή ανέβαινε από Ν προς Β, προς την περιοχή του ωδείου. Πλην αυτής και όρισμένων αποσπασματικών λειψάνων λιθόστρωτων οδών που είχαν διαπιστωθεί παλαιότερα άμέσως προς Ν του ναού του Παντοκράτορος, ή πιο πάνω περιοχή, σε έκταση που άδρως μπορεί να όρισθεί μεταξύ των σημερινών οδών Βασ. Ρούφου από Δ, Παντοκράτορος από Β, Μπουκαούρη από Α, και Γ. Ρούφου από Ν, δεν έχει δώσει έως τώρα λείψανα οδών." Αν αυτό δεν είναι τυχαίο και δεν όφείλεται στις ανασκαφικές συγκυρίες, είναι χαρακτηριστικό, γιατί πρόκειται ακριβώς για την περιοχή στην όποια έτοποθετήσαμε ύποθετικώς την αγορά. Εύλογο δέ είναι να ταυτισθούν με εγκαταστάσεις της αγοράς υπόλοιπα κατασκευών στις οδούς Λόντου 51 και Γερμανού 75 (4), επιμήκεις χώροι κτηρίου με υπόλοιπα ψηφιδωτού δαπέδου και τοιχογραφιών που μπορούν να χρονολογηθούν στον 3ο αί. μ.Χ.²⁶

26. *ADelt* 34, 1979, Β1, 134, σχεδ. 5, πίν. 36 γ-δ. Οί τοιχογραφίες μπορούν να παραβληθούν με εκείνες της οικίας Ι της 'Εφέσου που χρονολογούνται περί το 300 μ.Χ. από τον Μ. Strocka, *Forschungen in Ephesos* VIII, I, 36-38, όπου και σχετικά παραδείγματα. Και το ψηφιδωτό με το όκταγωνικό κόσμημα μπορεί να ανήκει στους ίδιους χρόνους. Πρβλ. G. Salies, *BjB* 174, 1974, 10, εικ. 3, 37.

Οι λιθόστρωτοι δρόμοι, ἔκτος τῶν πρὸ πάνω, βρίσκονται ὅλοι στὸ κάτω μέρος τῆς πόλεως. Ἡ προφανῶς κεντρικὴ ἀπὸ Α πρὸς Δ ἀρτηρία ἦταν λιθόστρωτη σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ ἔχει βρεθεῖ σὲ περισσότερες θέσεις (19-26) κατὰ μῆκος περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη²⁷. Πιθανότατα αὐτὴν ἐννοεῖ ὁ Πausanias ὅταν κάνει λόγο γιὰ τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν ἀγορὰ στὴ θάλασσα καὶ αὐτὴ θὰ ἀκολούθησε κατὰ τὴν περιοδεία του²⁸. Διαμέσου τῆς πόλεως ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἔφερε πρὸς τὴς Φαρὰς καὶ τὴν Ἀρκαδία. Ἡ πορεία τῆς στὴν πόλη εἶχε καθορισθεῖ ἀπὸ τὴς ἑδαφικὲς κλίσεις καὶ φαίνεται ὅτι ἐσχημάτιζε περισσότερες καμπύλες. Ἡ πορεία αὐτὴ διατηρήθηκε καὶ ὅταν ἡ ὁδὸς δέχθηκε λιθόστρωτο κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ.²⁹. Πιθανῶς ἐπισκευάσθηκε ἐπὶ Κομμόδου ἢ λίγο ἀργότερα, καθὼς καὶ μέσα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπως συνάγεται ἀπὸ νομισματικὰ εὐρήματα. Τὸ κατάστρωμα ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους καὶ τὸ πλάτος εἶναι 3 μ. Ἀρχικῶς εἶχε μόνο στὴ βόρεια ἄκρη πεζοδρόμιο, τοῦ ὁποῦ το πλάτος σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὑπερέβαινε τὸ 1,50 μ. καὶ ἔφθανε ἕως καὶ 2 μ. Ἀργότερα προστέθηκε κατὰ τὸν πεζοδρόμιο καὶ στὴ νότια πλευρὰ. Τμῆμα καμαρωτοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, ὕψους 1,80 μ., πλ. 1,90, πρὸς τὴν δεξιά τὰ νερὰ χειμάρρου βρέθηκε με κατεύθυνση παράλληλη πρὸς τὴν ὁδὸ³⁰. Στὸ ἐλαφρῶς καμπύλο τμῆμα τῆς, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Κανάρη 62 καὶ Κανακάρη (21) βρέθηκαν τρεῖς χῶροι κτηρίου οἱ ὁποῖοι εἶχαν εἴσοδο κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν ὁδὸ (tabernae;) (εἰκ. 1)³¹. Δυτικότερα, στὴ θέση 27, στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Κορίνθου 288 καὶ Κανάρη³² βρέθηκε τμῆμα παρόδου τῆς ὁδοῦ (εἰκ. 2): ἐπίσης πλακόστρωτο, ἀλλὰ ὄχι προορισμένο γιὰ τὴν κυκλοφορία ἀμαξιῶν, με μία βαθμίδα πρὸς τὴν ἐξουδετέρωνε ὑψομετρικὴ διαφορά. Εἶναι ἡ πάροδος αὐτὴ πλατύτερη, 3,80 – 4 μ., καὶ συνεχιζόταν καμπυλωμένη κατ' ὀρθὴν γωνία πρὸς Α. Μία taberna, ἐμπορικὸ κατάστημα, τὴν πλευρίζει στὴ θέση αὐτὴ. Σώθηκε τὸ μακρὸ κατώφλι με αὐλάκι μήκους 2,50 μ., γιὰ τὰ συρόμενα θυρόφυλλα ἀπὸ πτυσσόμενες σανίδες (εἰκ. 3), ὅπως τὰ γνωρίζομε ἀπὸ τὴν Πομπηία, τὴν Ostia καὶ τὴ Ρώμη³³. Πλαί στὸ κατώφλι αὐτὸ ὑπῆρχε μικρότερο, μήκους 0,70 μ. γιὰ τὴν κανονικὴ θύρα. Ἡ taberna εἶναι σύγχρονη με τὴν πλακόστρωση τῆς ὁδοῦ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἐδῶ βρέθηκαν ἔκτος ἀπὸ πατρινὰ καὶ ξένα νομίσματα σὲ ὑψηλὸ σχετικῶς ποσοστό. Βρισκόμαστε προφανῶς στὸ ἐμπορικὸ μέρος τῆς πόλεως. Ὑπάρχουν περισσότερες ἐνδείξεις ὅτι ὅσο προχωροῦμε ἀπὸ τὴν ἐπάνω πόλη πρὸς τὸ λιμάνι συναντᾶμε περισσότερες ἐμπο-

ρικὲς καὶ ἐργαστηριακὲς ἐγκαταστάσεις, ἀλλὰ δὲν λείπουν καὶ οἱ ἰδιωτικὲς οἰκίαι. Συνέβαινε προφανῶς καὶ ἐδῶ ὅτι καὶ σὲ ἄλλες ρωμαϊκὲς πόλεις, δὲν ὑπῆρχαν δηλ. διακεκριμένους ζῶνες γιὰ τὴς διάφορες ἀστικὲς δραστηριότητες καὶ λειτουργίες³⁴.

Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση φέρονται ἄλλες δύο ὁδοὶ λιθόστρωτες, προορισμένες καὶ γιὰ τὴν κυκλοφορία ἀμαξιῶν, τῶν ὁποῦ τμῆματα ἀποκαλύφθηκαν βορειότερα, στὴν ὁδὸ Καραϊσκάκη 195 τῆς μίας (16)³⁵, καὶ στὴς ὁδοὺς Βότση 52 (17)³⁵ καὶ Φιλοποίμενος 47 (18) τῆς ἄλλης³⁷. Πιθανῶς οἱ δρόμοι αὐτοὶ ἦταν μεταξύ τους παράλληλοι, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομε ἂν ἀκολουθῶντας τὴς ἑδαφικὲς κλίσεις πρὸς Α ἀνέρχονταν στὸ ὑψίπεδο τοῦ ὠδείου καὶ τῆς ἀγορᾶς. Σὲ τέτοια περίπτωση, ἡ πρώτη μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ὁδὸς πρὸς τὸ περνοῦσε πίσω ἀπὸ τὸ «στάδιο» στὴν κατωφέρεια τῆς σημερινῆς ὁδοῦ 25ης Μαρτίου (Ἀγ. Γεωργίου) καὶ ἴσως συνέβαλλε στὴν κεντρικὴ πρὸς τὴ θάλασσα ὁδὸ³⁸. Ἡ δευτέρη εἶναι ἡ βορειότερη ὁδὸς τῆς πόλεως με κατεύθυνση πρὸς τὴ θάλασσα. Πέραν αὐτῆς, πρὸς Β, ἀρχίζει τὸ νεκροταφεῖο. Ἄλλη ἀκραία λιθόστρωτη ὁδὸς με αὐλακώ-

27. Πλατεῖα Ὀμονοίας, *ADelt* 28, 1973, Β1, 220 σχεδ. 12, πίν. 186 β-γ, ὁδοὺς Σισίνη καὶ Γούναρη, ὁ.π. 221, σχεδ. 13, πίν. 186 δ, 187 β, Γούναρη 80, *ADelt* 34, 1979, Β1, 134, πίν. 95, I. Βλάχου I καὶ Γούναρη, *ADelt* 35, 1980, 182, σχεδ. 8, Ἀλ. Ὑψηλάντου 216 καὶ Γούναρη, *ADelt* 28, 1973, Β1, 224, σχεδ. 14, πίν. 188 α-β, Κανάρη 62 καὶ Κανακάρη, *ADelt* 29, 1973-74, Β1, 351, σχεδ. 6, πίν. 219 α-β, Κανάρη 60 καὶ Κανακάρη ὁ.π. 370, σχεδ. 6, πίν. 238 α, Μιαούλη 55-57, *ADelt* 32, 1977, Β1, 86, σχεδ. 14, πίν. 62 δ, 63 α.

28. Πausanias, VII 21, 6.

29. Σχετικῶς ἐντονη καμπύλη ὑπῆρχε στὸ μέρος τῆς ὁδοῦ τὸ μεταξύ τοῦ τμήματος πρὸς τὴν ἀποκαλύφθηκε στὴν ὁδὸ I. Βλάχου I καὶ στὴν ὁδὸ Ἀλ. Ὑψηλάντου 216. Γι' αὐτὸ καὶ ἀρχικῶς εἶχαμε νομίσει ὅτι τὸ πρῶτο τμῆμα ἀνῆκε σὲ διαφορετικὴ καὶ μάλιστα σὲ ὁδὸ πρὸς τὴν κατεύθυνση πρὸς τὰ Ψηλαλῶνια (*BCH* ὁ.π. 392).

30. *ADelt* 28, 1973, Β1, 224, σχεδ. 14, πίν. 225 α-γ.

31. *ADelt* 29, 1973-74, Β1, σχεδ. 6, πίν. 219 α.

32. *ADelt* 29, 1973-74, Β1, 397, σχεδ. 1, πίν. 255 α-γ.

33. Overbeck, ὁ.π. 333, 49, 52, V. Gassner, *Die Kaufläden in Pompei* (1986) 29.

34. Pelletier, ὁ.π. 86.

35. *ADelt* 35, 1980, Β1, 193.

36. *ADelt* 27, 1972, Β1, 287, σχεδ. 6, πίν. 225 β, 226 α. I. Α. Παπαποστόλου, *AAA* IV, 3, 1971, 306 κ.ε.

37. *ADelt* 35, 1980, Β1, 182, σχεδ. 9.

38. Papapostolou, ὁ.π. 371. Εἶναι ἐπομένως εὐλογο κοντὰ σὲ αὐτὸν τὸν δρόμο νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου Αἰσυμνήτου (Πausanias, VII 21, 6). Καὶ ἴσως ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία τὰ τρία κορινθιακὰ κιονόκρανα πρὸς τὴν ὁδὸ Φιλοποίμενος σὲ σκάμμα τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ὁδὸ Φιλοποίμενος (*ADelt* 27, 1972, Β1, 282).

σεις τροχῶν στὸ νότιο μέρος τῆς πόλεως βρέθηκε στὴν ὁδὸ Καλαμογάρτη 24 (34) (πλ. 5,20 μ., πεζοδρόμια πλ. 1,10 μ.)³⁹.

Σὲ κεντρικὴ λιθόστρωτη ὁδὸ ἀπὸ Β πρὸς Ν, κάθετη στὴν ἀρτηρία ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἀνήκουν τμήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ι. Βλάχου 16 καὶ Μιαούλη (28)⁴⁰ καὶ στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Ι. Βλάχου, Κανάρη, Ἰ. Ὑψηλάντου καὶ Γούναρη (29)⁴¹. Στὴ διασταύρωση τῶν δύο αὐτῶν ὁδῶν (30) εἶχε κτισθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. μεγάλο τρίκογγο νυμφαῖο μὲ στοῆς στὶς ἡμικυκλικές του ἐξέδρες⁴² ποὺ ἐβλεπε πρὸς τὴν ἀπὸ Α πρὸς Δ ὁδὸ (εἰκ. 4). Ἡ μνημειακότητά τοῦ χώρου στὴ θέση αὐτῆ τεκμαίρεται καὶ ἀπὸ ἄλλο στοιχείο: Ἡ ὁδὸς ἀπὸ Α πρὸς Δ, κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς ὁρίου, ἀκριβῶς πλάι στὸ νυμφαῖο, εἶχε στενὴ στοῶ (23)⁴³. Ὅμοια ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὸ τμήμα τῆς λιθόστρωτης ὁδοῦ στὴν ὁδὸ Καλαμογάρτη (34). Κοντὰ στὴ διασταύρωση βρέθηκε ἀνάγλυφο μὲ ζεύγη μονομάχων ποὺ προέρχεται ἀπὸ μνημεῖο χορηγοῦ ἀγώνων μονομαχίας, ἐνῶ στὴν ἴδια περιοχὴ ἔχουν διαπιστωθεῖ βάρθρα ἀγαλμάτων καὶ πλακόστρωτη πλατεῖα (31)⁴⁴. Τὰ δεδομένα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ συνάντηση τῶν δύο κεντρικῶν ἀρτηριῶν τῆς πόλεως ὁ χώρος εἶχε, ὅπως συνήθως, ἐπισημότητα καὶ δημόσιο χαρακτήρα.

Δημόσια κτήρια ὅμως ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἔως τώρα καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τῆς πόλεως. Τὸ ᾠδεῖο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. τὸ ὁποῖο ρητῶς μνημονεύει ὁ Πausanias⁴⁵ ἦταν πάντοτε ὁρατό. Τὰ ἐρείπια μεγάλου ἀμφιθεατρικοῦ κτίσματος, πιθανῶς σταδίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ περισσότερες θέσεις (9-14) στὴν κλιτῶ καὶ τὴν ἐπίπεδη ἔκταση πρὸς Δ τοῦ ὑπιδέου τῆς πλατείας Ἁγίου Γεωργίου, στὸ ὁποῖο εὐρίσκεται τὸ ᾠδεῖο, ὑποθέσαμε τελευταῖα⁴⁶ ὅτι ἀνήκουν στὸ κτήριο ποὺ ὁ Πausanias ἀποκαλεῖ στὴν περιήγησή του δύο φορές θέατρο. Κυρίως ἢ ἀνεύρεση τοῦ μνημειώδους ἀναγλύφου τῆς Νεμέσεως⁴⁷ σὲ δευτέρη χρήση, ἀλλὰ σὲ θέση κοντὰ στὰ ἐρείπια, μᾶς ὀδήγησε στὴν ὑπόθεση αὐτῆ, ἀφοῦ ὁ Πausanias δηλώνει ὅτι κοντὰ στὸ θέατρο ὑπῆρχε ναὸς τῆς Νεμέσεως⁴⁸. Καὶ ἀσφαλῶς ἕνας τέτοιος ναὸς ταιριάζει στὴ γειτονία τοῦ ἀμφιθεατρικοῦ κτίσματος ὅπου θὰ δίνονταν τὰ γνωστὰ δημοφιλῆ *spectacula* τῶν μονομαχιῶν, θηριομαχιῶν κλπ.⁴⁹. Ὡστόσο εἶναι δυνατό νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Πausanias εἶναι σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅταν ὁμιλεῖ γιὰ στάδια καὶ θεάτρα, συγκεκριμένως. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑπόθεσή μας παραμένει ἐρώτημα ἀνοικτὸ πρὶν ἀπὸ τὴ συνέχιση καὶ ὀλοκλήρωση τῶν ἀνασκαφῶν.

Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ὑπῆρχε καὶ δευτερο κτίσμα, θέατρο ἢ ἀμφιθέατρο στὸν ἴδιο χώρο, ὅπως ἐσημείωσα ἤδη⁵⁰. Ἐὰν πάντως τὸ «θέατρο» τοῦ Πausanias δὲν ἀφορᾷ στὸ ἀμφιθεατρικὸ κτήριο ποὺ ἀποκαλύφθηκε, τότε ἡ ἀποσιώπηση τοῦ κτηρίου γεννᾷ τὸ ἐρώτημα μήπως αὐτὸ δὲν εἶχε κτισθεῖ ἀκόμη, ὅταν ὁ περιηγητὴς ἐπισκέφθηκε ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου τὴν Πάτρα⁵¹.

39. *ADelt* 31, 1976, Β1, 91, πίν. 75 δ.

40. *ADelt* 33, 1978, Β1, 87, πίν. 28 δ-στ.

41. *ADelt* 26, 1971, Β1, 171 κ.ε. σχεδ. 14-18, πίν. 153 ε.

42. Τὰ λείψανα τοῦ κτηρίου αὐτοῦ βρέθηκαν στὶς ὁδοὺς Κανάρη 55, *ADelt* 35, 1980, Β1, 179, σχεδ. 7, πίν. 78 β-γ, Ἰωάν. Βλάχου 3 καὶ Κανάρη, *ADelt* 36, 1981, Β1, 162, σχεδ. 7, πίν. 103 β-γ καὶ στὸ ἀπέναντι οἰκόπεδο Κρητικοῦ, *ADelt* 26, 1971, Β1, 172 σχεδ. 14, 18.

43. *ADelt* 35, 1980, Β1, 182. Γιὰ τὶς στοῆς στοὺς δρόμους τῶν πόλεων, ποὺ συνηθίζονταν στὴν Ἀνατολὴ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, βλ. τελευταῖα G. A. Mansuelli, *ANRW* II, 12, 1, 174.

44. *Papapostolou*, ὁ.π. 392, εἰκ. 32.

45. VII, 206. Ἀνασκαφικὰ δεδομένα γιὰ τὴ χρονολόγηση μετὰ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., βλ. *ADelt* 16, 1960, 140.

46. *Papapostolou*, ὁ.π. 351 κ.ε., 370. *ADelt* 26, 1971, Β1, 166-171 σχεδ. 12, 13, 174.

47. Ὁ.π. 37 κ.ε., εἰκ. 16.

48. VII 20, 9.

49. Στὶς μαρτυρίες γιὰ τὴ σχέση τῶν ἐννοιῶν σταδίου, ἀμφιθεάτρου καὶ θεάτρου καὶ τὴν ἐναλλακτικὴ τους χρῆση (βλ. *Papapostolou*, ὁ.π. 367), μποροῦμε νὰ προσθέσουμε τὴν ἐπιγραφή γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ παναθηναϊκοῦ σταδίου, ὅπου ἀναφέρεται «ποίησις τοῦ σταδίου καὶ τοῦ θεάτρου τοῦ παναθηναϊκοῦ» (*CIL* II, 176), τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἐλευσίνας, ἡ ὁποία κάνει λόγο γιὰ τὸ θέατρον τὸ ἐπὶ τοῦ σταδίου» (Δ. Φίλιος, *AM* 19, 1894, 180), καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡλιοδώρου, *Αἰθιοπικά* IV 9 καὶ 13, ποὺ ὀνομάζει τὸ στάδιο τῶν Δελφῶν καὶ θέατρο. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι σαφὲς ὅτι μὲ τὴ λέξη θέατρο νοεῖται ὁ χώρος τῶν καθισμάτων τῶν θεατῶν (βλ. Π. Μ. Μυλωνᾶς, *Περὶ Σταδίων* [1952] 23). Γι' αὐτὸ εἶναι εὐκόλο μὲ τὴν λέξη αὐτὴ νὰ κληθεῖ καὶ τὸ ὄλο. Γιὰ τὸν χώρο τῶν καθισμάτων καὶ κυρίως αὐτῶν ποὺ βρίσκονται στὴ σφενδόνη μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ ὄρος κοῖλον καὶ *cavea* (βλ. καὶ Dorigny εἰς *Daremberg-Saglio*, *Stadium*, 1453). Σχέση μονομαχιῶν μὲ τὰ στάδια φανερῶνται καὶ ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ μονομάχου Φοίβου ἀπὸ τὴ Λάρισα, ὁ ὁποῖος [πολ]λοῦς... ἤκαχε [ἐ]νὶ σταδίοισι θεωροῦ[ς]..., Α. Α. Κοντογιάννης, *AEphem* 1981, Παράρτ., 38.

50. *Papapostolou*, ὁ.π. 355 σημ. 25. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ θεάτρου τῶν Αἰζανῶν ποὺ συνδέεται μὲ τὸ στάδιο. Παρόμοια σχέση εἶχε θέατρο καὶ στάδιο στὴν Αἴγινα βλ. Μυλωνᾶς, ὁ.π. 43, εἰκ. 48, καὶ τελευταῖα Ἰφ. Δ.-Σ καὶ Α. Π. Κ., *ΕΔΑΕ* 5, 1989, 18. Στὰ στάδια τῆς Ἀφροδισιάδος, τῆς Ἐφέσου, τῆς Λαοδικείας, τῆς Πέργης καὶ τῆς Ἀσπένδου εἶχε ὀρισθεῖ μὲ εἰδικὴ κατασκευὴ χώρος ἀρένας γιὰ μονομαχίες κλπ., βλ. *EAA* VII, 465. Τέτοιες διαρρυθμίσεις θὰ ἐνίσχυαν τὴ χωρὶς διάκριση χρῆση τῶν διαφόρων ὀνομασιῶν.

51. Γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγηση βλ. *Papapostolou*, ὁ.π. 366. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, τὸ κτήριο πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε μέσα

Εικόνα 8, 9. Πάτρα, μονότοξη παλιότερη γέφυρα.

Στόν 2ο αἰ. ἀνήκει καὶ τὸ νυμφαῖο πού ἀναφέραμε πῶς πάνω, καὶ στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ μεγάλο κτήριο στὴν ὁδὸ Μαιζῶνος 205 καὶ Τριῶν Ναυάρχων (33). Ἦταν ὑπόστυλη αἶθουσα μὲ δύο σειρὲς ἐπὶ τέσσερις τετράγωνους πεσσούς καὶ ὀκτάγωνο πρόσκτισμα μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο πού παριστάνει προσωποποίηση τοῦ Νεῖλου⁵². Τὸ κτήριο μὲ ἀψιδωτοὺς χώρους στὴν ὁδὸ Γερμανοῦ 36-40 (6)⁵³ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ ψηφιδωτοῦ του στὰ τέλη του 2ου – ἄρχες 3ου αἰ. μ.Χ.⁵⁴. Τὸ κτήριο αὐτὸ βρισκόταν πρὸς Ν τοῦ ὠδείου σὲ ἄνδηρο χαμηλότερο, ἀλλὰ εἶχε τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ ἐκεῖνο. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ὠδείου, στὴν ὁδὸ Σωτηριάδου 27 καὶ Γερμανοῦ (7) βρέθηκε μικρὸ ὑπόλοιπο ἄλλου μεγάλου ἀψιδωτοῦ κτίσματος⁵⁵. Χαμηλότερα, πρὸς ΝΔ, στὴν ὁδὸ Γεωργίου Ρούφου 18 (8) βρέθηκαν ὑπόλοιπα ἀψιδωτοῦ κτίσματος πού φαίνεται ὑστερώτερο τῶν προηγούμενων⁵⁶, ἐνῶ αἶθουσα διωρόφου κτηρίου βρέθηκε νοτιότερα (32) στὴν ὁδὸ Γούναρη 69⁵⁷ καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Εἶχε στοὺς τοίχους ὀρθομαρμάρωση. Σώζονταν οἱ ὀρθογώνιες δοκοθηκὲς γιὰ τὸ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου καὶ κόγχες, μία ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχε λείψανα ἐπιτοίχιου ψηφιδωτοῦ. Ἀπὸ τὰ βαλανεῖα, πού κατασκευάζονταν στὴν Πάτρα ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Ρωμαϊοκρατίας, σημειώνεται ἐδῶ μόνο ἓνα εὐρὺ συγκρότημα στὴν ὁδὸ Β. Ρούφου 121-125 (35) τοῦ ὁποῖου ἡ πρώτη μορφή τοποθετεῖται ἐπίσης στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.⁵⁸.

Ἡ ἀπὸ Β πρὸς Ν κεντρικὴ ὁδὸς συνεχιζόταν ὡς εὐρὺς ταφικὸς χωματόστρωτος δρόμος (15) διαμέσου τοῦ ἐκτεταμένου βόρειου νεκροταφείου τῆς πόλεως, ὅπως διαπιστώθηκε ἐπανειλημμένως⁵⁹. Ἦταν αὐτὴ ἡ ἴδια ἀρτηρία πού συνεχιζόταν καὶ ἐκτὸς τῶν Πατρῶν ὡς *Via publica* πρὸς τὸ Αἴγιο καὶ τὴν Κόρινθο, ἡ γνωστὴ λεωφόρος τῶν *Itineraria*, τῆς ὁποίας λιθόστρωτο τμήμα πάνω σὲ δίτοξη γέφυρα τοῦ ποταμοῦ *Μερίχου* βρέθηκε στὸ βόρειο μέρος τῆς σημερινῆς πόλεως⁶⁰ (εἰκ. 5-7, σχέδ. 2-4). Ἡ γέφυρα ἔχει μῆκ. 21 μ., ὕψ. ὑπὲρ τὰ 4 μ. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς χρησιμοποιήθηκε χυτὴ τοιχοποιία καὶ ὀπτοπλινθοδομή. Τὰ δύο ἡμικυκλικὰ τόξα ἔχουν μέτωπα μὲ διπλὴ σειρὰ ὀπτοπλίνθων καὶ οἱ καμάρες εἶναι ἐσωτερικῶς ντυμένες μὲ ὀπτοπλίνθους ἐνσωματωμένες στὸ χυτὸ ὑλικό (σχέδ. 4)⁶¹. Πατοῦν σὲ μεσαῖο πεσσὸ καὶ ἰσχυρὲς παρόχθιες ὑποδομές. Ὁ πεσσὸς καὶ οἱ παρεῖες τῶν παρόχθιων στηριγμάτων κάτω ἀπὸ τὰ τόξα εἶναι ντυμένα μὲ μεγάλες ἀσβε-

στολιτικὲς πλάκες. Στρωμένη μὲ πλάκες ἦταν καὶ ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ κάτω ἀπὸ τὰ τόξα, ὅπως στὴν ἔλευσινιακὴ γέφυρα τοῦ Κηφισοῦ⁶². Ἰσχυροὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ὀρίζουν τὴ διευρυμένη κοντὰ στὴ γέφυρα κοίτη τοῦ ποταμοῦ καὶ ἄλλοι στηρίζουν τὸ κατάστρωμα τῆς ἐπικλινούσας ὁδοῦ. Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ὑπερύψωση κατὰ τὸ μέσο τῆς γέφυρας γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τίς πλημμύρες. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ τοιχοδομία τῆς ὀπτοπλινθοδομῆς. Στὸ μεταξὺ τῶν τόξων τρίγωνο, στὸ στηθαῖο καὶ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς παρόχθιους τοίχους συνδυάζεται μὲ τὸ *opus testaceum* χυτὴ τοιχοποιία μὲ ἀκανόνιστους κολυμβητοὺς λίθους. Παρόμοιοι κατασκευαστικοὶ τρόποι ἔχουν διαπιστωθεῖ στὴ Μ. Ἀσία, σὲ γέφυρα στὰ Λίμυρα τῆς Λυκίας⁶³ καὶ στὸ ὑδραγωγεῖο τῆς Ἀσπέν-

στόν 2ο αἰ. μ.Χ. Ἡ ἀνεύρεση λυχνარიῶν τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. στὴν ἐπίχωση τῆς θολωτῆς εἰσόδου τῆς ὁδοῦ Γεροκωστοπούλου 45-47 (13) (*ADelt* 35, 1980, Β1, 185) δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν σχετίζεται μὲ συγκεκριμένη ὄψιμη λειτουργία τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ κτηρίου.

52. *ADelt* 28, 1973, Β1, 214 κ.έ. σχεδ. 7, πίν. 181 α-στ, 182, 183 α. Τὸ πλαίσιο τῆς ἐνζωῆς βλαστόσπειρας, ὁ ἀστράγαλος καὶ ἡ μορφή τοῦ ποταμοῦ τοποθετοῦν τὸ ψηφιδωτὸ στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων (πρβλ. τὸ ἔμβλημα τοῦ ποτάμιου θεοῦ στὴ *Villa di Bacano*, *Mosaici Antici in Italia*, ἀρ. 14, πίν. XXVI). Ἡ ὑπόστυλη αἶθουσα πού μοιάζει μὲ βασιλική, πιθανῶς χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κτηρίου σὲ προφορικὴ συζήτηση μὲ τὸν Ν. Παπαχατζῆ τὸ εἶχα ὑποθετικὰ συσχετίσει μὲ τὸ Σαραπεῖο (Παυσ. VII 21, 13). Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ βλέπω ὅτι υἱοθέτησε καὶ ἐσημείωσε ἔστω καὶ χωρὶς παραπομπὴ ὁ Ν. Παπαχατζῆς (*Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις*, *Ἀχαϊκά-Ἀρκαδικά* [1980] 125, εἰκ. 84). Ἀλλὰ τουλάχιστον γιὰ τὴν ὥρα καὶ πρὶν γίνῃ συστηματικὴ μελέτη τοῦ θέματος δὲν μπορούμε νὰ τὴν ὑποστηρίξουμε βέβαια.

53. *ADelt* 33, 1978, Β1, 81, πίν. 25 α-γ.

54. Πρβλ. τὸ ψηφιδωτὸ τῶν μονομάχων στὴν Πάτρα γιὰ τὴν ὁμοιότητα μὲ τὴν ἐνζωὴ βλαστόσπειρα, Ραπαροστόλου, ὁ.π. 400. Τὸ θέμα αὐτὸ ἐμφανίζεται σὲ τέσσερα ἐν ὄλω ψηφιδωτὰ τῶν Πατρῶν, πού πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὴν ἴδια ἐποχὴ.

55. *ADelt* 32, 1977, Β1, 68.

56. *ADelt* 28, 1973, Β1, 226, σχεδ. 16, πίν. 191 δ-στ.

57. *ADelt* 31, 1976, Β1, 112, σχεδ. 8-9, πίν. 84 α.

58. *ADelt* 37, 1982, Β1, 140, σχεδ. 2, πίν. 87 β, 88.

59. Ἰφιγ. Δεκουλάκου, ὁ.π. 557, I. Α. Παπαποστόλου, *AEphem* 1983, 1.

60. Στὴν ὁδὸ Ἀρέθα 52 καὶ Παπαδιαμάντη.

61. Γιὰ τὰ ἡμικυκλικὰ τόξα σὲ πεσσούς χωρὶς προεξοχὲς πρβλ. τὴ γέφυρα στὸν Εὐφράτη (Karasu), W. Heinz, *Straßen und Brücken im römischen Reich*, *AW Sondernummer* 1989, εἰκ. 68.

62. I. Τραυλός, *Prakt* 1950, 122-127, Α. Κόκκου, *ADelt* 25, 1970, Α, 171 κ.έ., πίν. 56 α, β.

63. W. W. Wurster – J. Ganzert, *AA* 1978, 300 κ.έ., ὅπου καὶ σχετικὰ μὲ τίς σπάνιες γέφυρες ἀπὸ ὀπτοπλινθοδομῆ, P. Gazzola, *Ponti Romani* (1963) 77, 161.

Εικόνα 10. Πάτρα, οδός Μπουμπουλίνας 10. Λιθόστρωτο λιμενικής εγκατάστασης.

Εικόνα 11-12. Πλάκα βωμού του Ἀδριανού, ἐνεπίγραφη καὶ πλάγια ὄψη.

δου⁶⁴. Ἡ χρονολόγησή τους γίνεται σὲ εὐρέα ὄρια, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Στὰ ἴδια γενικῶς ὄρια θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἡ γέφυρα τῶν Πατρῶν, ἂν καὶ ὀρισμένα ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπαρκῶς ἐλεγχθεῖ θὰ τὴν τοποθετοῦσαν καὶ ἀργότερα, μέσα στὸν 4ο αἰ.: Πρὸς Δ τῆς γέφυρας βρέθηκε μεγάλος καμαρωτὸς ἀγωγὸς (εἰκ. 8-9) ὁ ὁποῖος ἐξωτερικῶς ἀποτελεῖται ἀπὸ κανονικὲς λιθοπλίνθους⁶⁵. Προφανῶς ἦταν παλαιότερη μονότοξη γέφυρα ποὺ ἀχρηστεύθηκε ὅταν ὁ ποταμὸς, ὅπως συχνά, ἄλλαξε κοίτη. Ἀπὸ νομισματικὰ εὐρήματα φαίνεται ὅτι ἡ λειτουργία τῆς κατασκευῆς αὐτῆς διαρκεῖ ἀπὸ τὸν 1ο ἕως τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. (τὰ νεώτερα νομίσματα εἶναι Βαλεντιανοῦ 364–367 μ.Χ.). Ἡ δίτοξη γέφυρα χρησιμοποιήθηκε ἕως τὸν 6ο αἰ. μ.Χ., ὅταν μεγάλη πλημμύρα τὴν κατέχωσε μαζί με τὴν ὁδὸ καὶ ὁ ποταμὸς ἄλλαξε καὶ πάλι κοίτη. Ἡ πλακόστρωση περιοριζόταν στὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ ἐπάνω στὴ γέφυρα, ποὺ σώζεται ἀρκετὰ καλὰ καὶ εἶχε χαμηλὸ στηθαῖο στὰ ἄκρα. Ἐχει πλάτος 4,25 μ. καὶ οἱ ἀρματοτροχιῆς ἀπέχουν 1,40 – 1,50 μ., ἀπόσταση σχετικῶς μεγάλη, ὅπως καὶ ἀλλοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ διάσταση αὐτῆ μᾶς δίνει τὸ μήκος τοῦ ἄξονα τῶν τροχῶν τῶν ἀμαξιῶν⁶⁶. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ σὲ ὀρισμένα σημεία, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ μελέτη ὄλων τῶν εὐρημάτων ἔχει γίνει. Γι' αὐτὸ οἱ πιὸ πάνω παρατηρήσεις, ἰδίως ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησι, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὀριστικές.

Ἀπὸ τὴ γέφυρα τοῦ Μειλίχου δὲν ἀργοῦσε νὰ βρεθεῖ κανεὶς ἀνάμεσα στοὺς τάφους τοῦ βόρειου νεκροταφείου (15), πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. μνημειώδη ἐμφάνιση, καὶ νὰ φθάσει στὴν πόλη. Ἐκεῖ ἀσφαλῶς περισσότεροι δρόμοι ὀδηγοῦσαν πρὸς τὸ λιμάνι.

Καὶ μόνο ἡ ἀναφορὰ τῆς λέξης *λιμὴν* ἀπὸ τὸν Πausανία⁶⁷ ὑποδηλώνει τεχνητὴ ἐγκατάσταση. Τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. ὁ κατὰ τὸν Στράβωνα «ὑφορμος μέτριος» θὰ εἶχε δεχθεῖ συγκεκριμένες διαμορφώσεις καὶ κατασκευές: γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση, τὸ εἶδος καὶ τὴ μορφὴ τους ἔχουν διατυπωθεῖ περισσότερες ἀπόψεις⁶⁸. Τὸ μόνο ἀσφαλές, φαίνεται, ἀρχαιολογικὸ εὑρημα ποὺ πρέπει νὰ σχετισθεῖ μετὰ τὴ λιμενικὴ ἐγκατάσταση τῶν Πατρῶν εἶναι ἡ κατασκευὴ τῆς ὁποίας τμήματα βρέθηκαν σὲ περισσότερες θέσεις στὴν ὁδὸ Μπουμπουλίνας (36), ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν παραλιακὴ γραμμὴ ποὺ ἔχει ἀπὸ τότε, ἐξαιτίας φυσικῶν καὶ τεχνητῶν προσχώσεων, μετατοπισθεῖ⁶⁹. Πρόκειται γιὰ ὀγκώδη καὶ ἐκτεταμένη κατασκευὴ στρώσης

μεγάλων λιθοπλίνθων σὲ *opus caementicium* (εἰκ. 10). Οἱ γωνιώδεις προεξοχὲς πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα ταιριάζουν σὲ κατασκευὴ μόλου. Κεραμικὰ εὐρήματα δίνουν *terminus post quem* τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ βρισκόμαστε στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια. Γιατὶ καὶ τῶν ὁδῶν τὰ λιθόστρωτα δὲν κατασκευάσθηκαν πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., τὸ ἐνωρίτερο, ὅπως ἔδειξαν τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Τέλος τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μεγάλα δημόσια κτήρια ποὺ ἔχουν ἕως τώρα βρεθεῖ κτίσθηκαν, ὅπως σημειώσαμε, τὸν 2ο καὶ τὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἔρχονται νὰ μαρτυρήσουν τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἀκμὴ τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν ἀπὸ τὸν 2ο καὶ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. τὴν ὁποία οἱ ἱστορικοὶ μπορούσαν ἕως τώρα νὰ εἰκάσουν μόνο ἀπὸ τὰ νομίσματα καὶ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες⁷⁰. Καὶ ἡ διαπίστωση αὐτὴ συμφωνεῖ μετὰ ἀνάλογες γιὰ

64. J. B. Ward-Perkins, *BSR* 30 (NS 10), 1955, 115 κ.έ. Πρβλ. καὶ τὸ ὑδραγωγεῖο Alessandrino στὴ Ρώμη τοῦ 226 μ.Χ. ἐπὶ Σεβήρου Ἀλεξάνδρου, G. Lugli, *La Tecnica Edifizia Romana* (1917) πίν. 179.

65. Πρβλ. τὸ τόξο γέφυρας στὸ Κλειδί, 60 χλμ. πρὸς Α τῆς Βέροιας ποὺ ἀνήκει σὲ πολύτοξη γέφυρα. Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τρίγωνα ἦταν κτισμένα μετὰ ὀπτοπλίνθους, *ADelt* 18, 1963, Β2, 233, πίν. 266.

66. Βλ. σχετικὰ Heinz, *ὁ.π.* 46.

67. VII 21, 7.

68. K. Lehmann-Hartleben, *Die antiken Hafenanlagen* (1923) 210 κ.έ. Ἡ μαρτυρία τοῦ Rouquerville, *Voyage de la Grèce* (1826) 4, 358, σχετικῶς μετὰ λείψανα δύο παράλληλων μόνων μετὰ στρογγυλοῦς πύργους δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀξιόπιστη. Γιὰ τὰ πατρινὰ νομίσματα ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου, Κομμόδου καὶ Γορδιανοῦ μετὰ λιμενικὲς παραστάσεις ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ κυματοθραύστη βλ. καὶ L. Trelle, *Coins and their cities. Architecture on the ancient Coins of Greece, Rome and Palestine* (1977) εἰκ. 60, 61.

69. *ADelt* 31, 1976, Β1, 114, πίν. 84 β, *ADelt* 34, 1979, Β1, 147. Ἄλλες δύο ἀνασκαφὲς κοντὰ σὲ αὐτὲς ἔγιναν μετὰ τὸ 1983 καὶ ἔφεραν στὸ φῶς τὴν ἴδια κατασκευὴ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη σχετικὴ ἀνακοίνωση, τὴν ὁποία πρόκειται νὰ κάνει ἡ ἐπιμελήτρια κ. Κωτσάκη.

70. Βασικὴ παραμένει ἡ σύνθεση τῶν ἱστορικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν δεδομένων γιὰ τὴν Πάτρα τῆς Ρωμαϊκοκρατίας, στὸ ἄρθρο τοῦ E. Meyer, *RE* 18, 4, στήλη 2191 κ.έ. Νεώτερη εἶναι ἡ ἀνέκδοτη δ. δ. τοῦ Ἀθαν. Ριζάκη, *Etudes sur l'Achaie romaine*, 1979. Οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τῶν Πατρῶν δὲν ἀρκοῦν γιὰ συσχετισμοὺς πρὸς ἱστορικὰ γεγονότα ἢ πρὸς τὰ ὑπάρχοντα μνημεῖα. Μαζί μετὰ τὶς παλαιῆς γνωστὲς (J. Gruter, *Corpus Inscriptionum* [1707] I, 187, Σ. Θωμόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν* [1950] 173, E. Μαστροκόστας, *AEphem* 1964, 60-61, ἀρ. 8, πίν. Ζ' β, *CIL* III, 502, Θωμόπουλος, *ὁ.π.* 232, ἀρ. 2, *CIG* I, 1558, Θωμόπουλος, *ὁ.π.* 257), ὀρισμένες νεώτερες, ἀδημοσίευτες ἀκόμη τιμητικὲς ἐπιγρα-

άλλες πόλεις του έλληνικού κόσμου την ίδια εποχή⁷¹.

Στις άνασκαφές διαπιστώθηκε επανειλημμένως τὸ στρώμα μιᾶς έκτεταμένης καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαϊᾶς ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη μὲ ἀκρίβεια. Εἶναι ἄραγε οἱ Ἔρουλοι ποὺ μπορεῖ νὰ πέρασαν καὶ ἀπὸ τὴν Πάτρα τὸ 267 μ.Χ. ὑπεύθυνοι; Ἡ μήπως πρόκειται γιὰ τὸν σεισμὸ ποὺ ἔφερε μεγάλες καταστροφές στὴ ΒΔ Πελοπόννησο μέσα στὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ αἰῶνα⁷². Πρόοδος τῆς ἔρευνας καὶ στὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ γίνεῖ ἂν ὑπάρξει δυνατότης ἀσφαλέστερης χρονολόγησης τῶν στρωμάτων τῆς καταστροφῆς, ποὺ δυστυχῶς στὴν Πάτρα εἶναι πολὺ ταραγμένα. Ἄλλὰ ἡ πόλη συνεχίζει τὴ ζωὴ της καὶ ἀργότερα μὲ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα. Πάντως ἡ διακοπὴ νομισματοκοπίας ἐπὶ Γορδιανοῦ ΙΙΙ (238–244 μ.Χ.) εἶναι ἐνδεικτικὴ ὄχι μόνο τῆς γενικότερης κάμψης, ἀλλὰ καὶ τοπικῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

φές γιὰ τὸν Γερμανικό, τὸν Τραϊανό, τὸν Ἀδριανό (εἰκ. 11–12) (τὴν τελευταία σὲ πλάκα ποὺ ἔχει στὰ πλάγια καὶ ἐπάνω ἔγκοπη γιὰ σύνδεση μὲ ἄλλες πλάκες καὶ προέρχεται ἀπὸ ἐπένδυση βω-

μοῦ ἢ ἦταν ἐντοιχισμένη σὲ κτήριο, ἐσχολίασα εἰς *BCH* ὁ.π. 366, σμ. 37) δὲν ἀποκλείεται νὰ σχετίζονται μὲ μνημεῖα. Τὸ γνωστὸ τέλος μιλλιάριο (H. von Prott, *AM* 3, 1898, 359, *CIL* III Suppl. 14203²⁶) ποὺ στήθηκε ἐπὶ Μ. Αὐρηλίου καὶ Λουκίου Βέρου, 164–169 μ.Χ., μὲ τὴν εὐκαιρία ἐπισκευῆς ὁδοῦ, βρέθηκε, φαίνεται, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν διασταύρωση τῶν δύο κύριων λιθόστρωτων ὁδῶν (23) καὶ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται σὲ ἐπισκευὴ μιᾶς ἀπὸ αὐτές. Ἀσφαλὲς εἶναι ὅτι γίνονταν ἐπισκευές τῶν ὁδῶν καὶ ἐνδειξὴ ἀποτελοῦν τὰ νομίσματα, ὅπως ἓνα Κομμόδου καὶ ἄλλο Καρακάλλα ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ λίθους τῆς ἀπὸ Α πρὸς Δ κεντρικῆς ὁδοῦ τῆς ὁποίας ἡ ἀρχικὴ πλακόστρωση πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ἄλλα μιλλιάρια ἀπὸ τὴν Πάτρα: ἐπὶ Κάρου καὶ Καρίνου, 282–284 μ.Χ., *CIL* III, Suppl. 7307, Θωμόπουλος 233, ἀρ. 26 καὶ ἐπὶ Ἀρκαδίου καὶ Ὀνορίου, *CIL* III 573, Θωμόπουλος 233, ἀρ. 20.

71. Βλ. τελευταία I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit* (1988) 14.

72. Ὁ U. Sinn συνεξετάζοντας, παράλληλα μὲ τὰ πρόσφατα εὐρήματα, τὰ παλαιὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὴν Ὀλυμπία, ἀπορρίπτει τὴν χρονολόγηση τοῦ λεγομένου τείχους τῶν Ἐρούλων στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν σχέση του μὲ τὴν ὑποτιθέμενη εἰσβολὴ τῶν Ἐρούλων. Χρονολογεῖ τὴν καταστροφή, ποὺ πράγματι ἐμφανίζεται καὶ ἐκεῖ σὲ πολλὰ κτήρια, μετὰ τὸ 280–282 μ.Χ. καὶ τὴν ἀποδίδει στὸν σεισμὸ ποὺ πάντοτε ὑπέθεταν ὅτι ἔβλαψε τὸ ἱερό πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Βλ. U. Sinn, *infra* 365–371. Γιὰ τὴν καταστροφή τοῦ ὠδείου τῶν Πατρῶν μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. βλ. Ν. Ζαφειρόπουλος, *Prakt* 1957, 113.

ZUSAMMENFASSUNG

ASPEKTE DER TOPOGRAPHIE UND STADTPLANUNG IM KAISERZEITLICHEN PATRAS

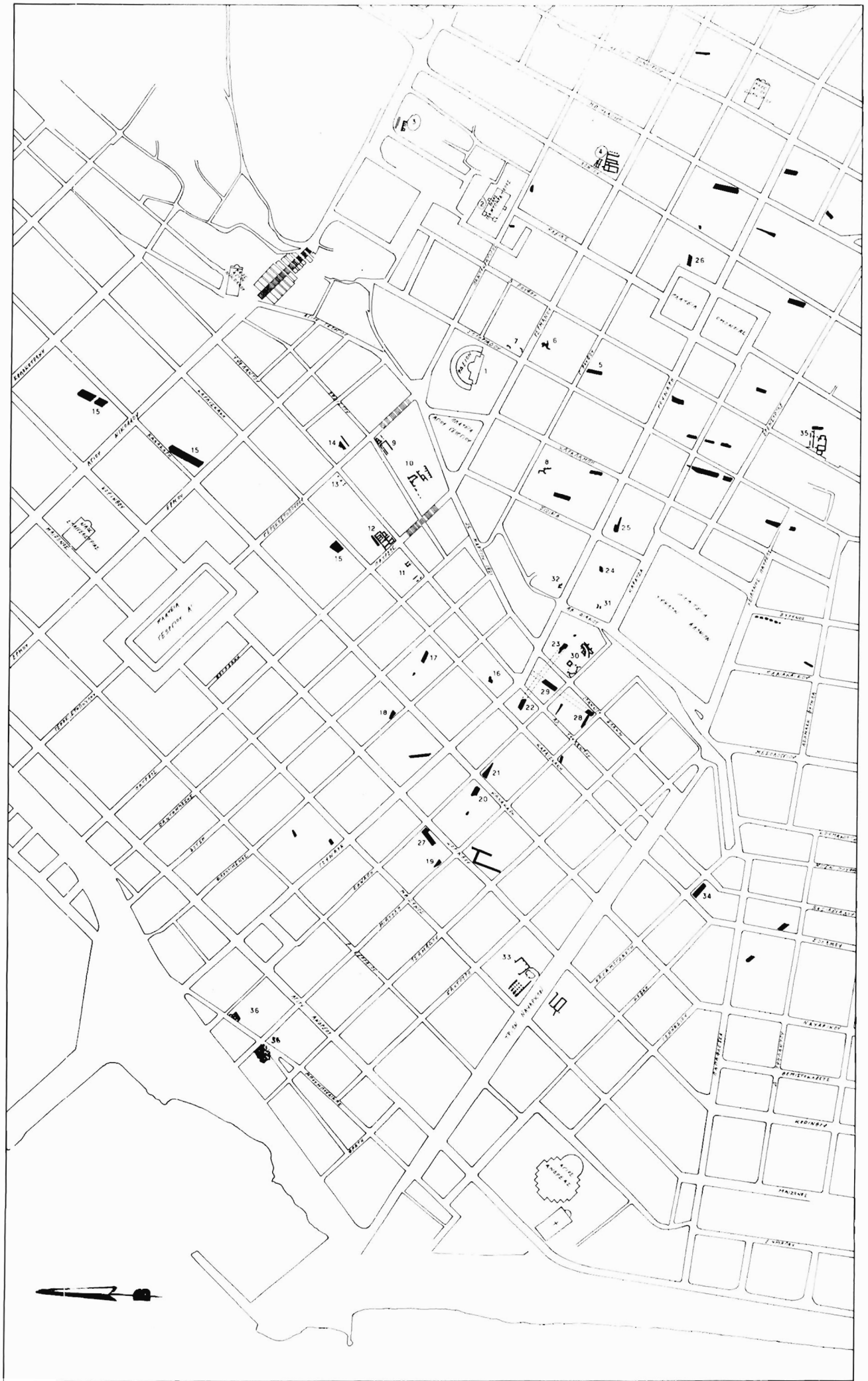
Zur Zeit des Augustus wies Patras noch keine nennenswerte städtebauliche Entwicklung auf. Nach unserem heutigen Kenntnisstand läßt sich für das ausgehende 1. Jh. v. Chr. nur ein öffentliches Gebäude nachweisen: die aedes augustalium in der Nähe der Akropolis.

Vielleicht war der Tempel des Olympischen Zeus, den Pausanias erwähnt und der schon vor der Kaiserzeit existierte, dem Kult der Kapitolinischen Trias geweiht: in ihm standen Statuen des Zeus, der Athena und der Hera.

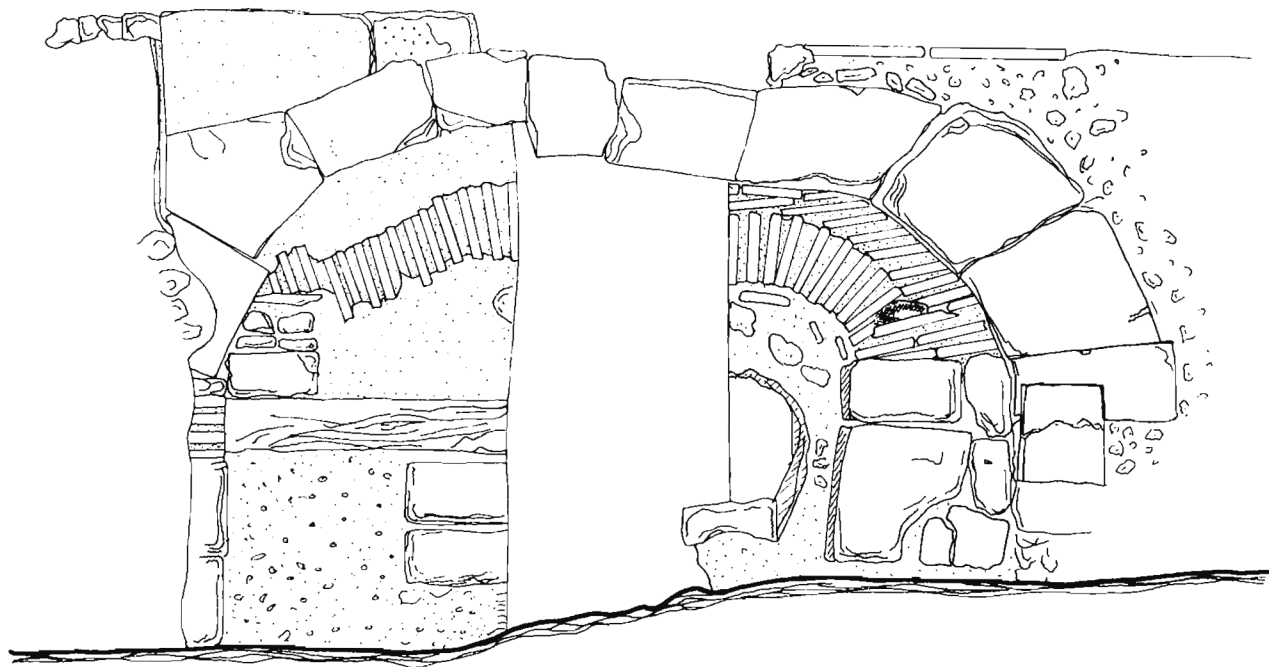
Ausgehend von Grabungsbefunden wird der Versuch unternommen, erstmals ein Bild der römischen Kolonie Patras in der Periode ihres Aufschwunges und ihrer Blüte im 2. und frühen 3. Jh. n. Chr. zu geben. Wir beschränken uns dabei auf offizielle Bauten und auf das Straßennetz. Auch ohne daß genauere Messungen haben durchgeführt werden können, scheint sich abzuzeichnen, daß sich die meisten Straßen dem natürlichen Bodengefälle angepaßt haben.

Gepflasterte Straßen beschränken sich auf das terrassierte Areal nördlich der Akropolis und auf das Zentrum der Stadt. Die beiden sich im rechten Winkel schneidenden Hauptachsen wurden in verschiedenen Abschnitten untersucht. An ihrer Kreuzung lag ein großes Nymphäum mit drei Nischen aus dem frühen 2. Jh. n. Chr. Ferner waren im Zentrum Geschäftshäuser gelegen.

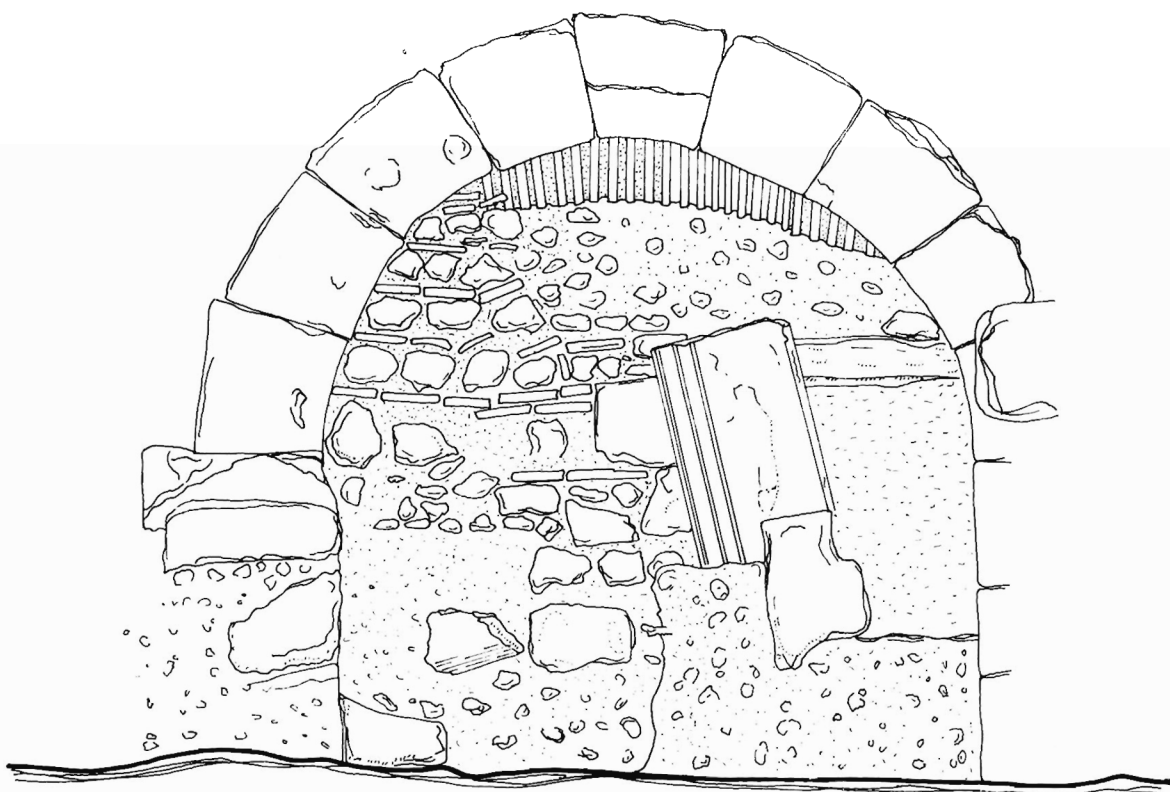
An der Straße nach Aigion läßt sich eine Brücke nachweisen. Sie ist in der zweiten Hälfte des 2. Jhs. oder während des 3. Jhs. n. Chr. erbaut worden und übte bis in das 6. Jh. ihre Funktion aus. In einem Amphitheater ähnlicher Konstruktion sind möglicherweise die Reste eines Stadions erhalten. Es ist denkbar, daß es sich um jene Anlage handelt, die Pausanias zweimal "Theatron" nennt. Am Meer wurden Reste der Hafenanlage gefunden. Es handelt sich um breite Konstruktionen aus Quadern in opus caementicium aus dem 2. Jh. n. Chr.

Σχέδιο Ι. Τοπογραφικό σχέδιο Πατρών.

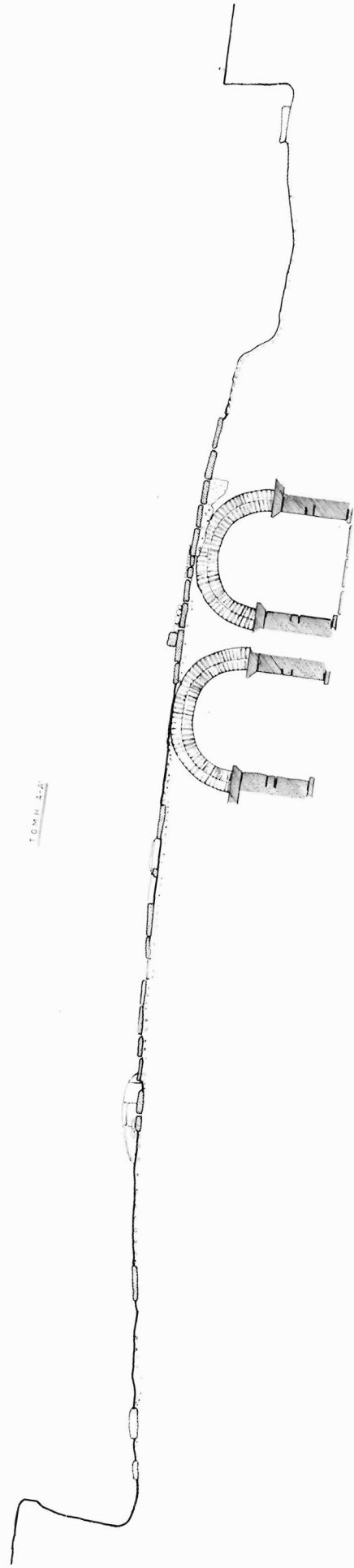
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΨΗ ΑΓΩΓΟΥ Α'

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ ΑΓΩΓΟΥ Α'

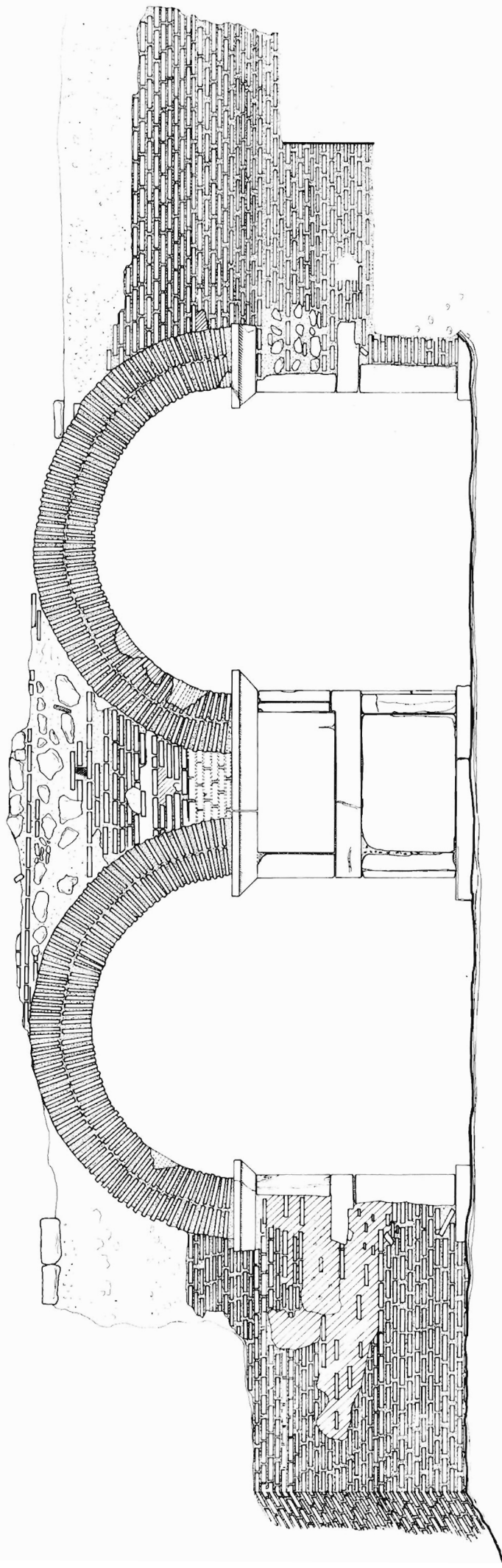
0 50 1M.
 ΕΙΣΑΒΕΤ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ
 ΠΑΤΡΑ 1982
 ΑΡΘΡΑ 52 ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Σχέδιο 2. Πάτρα. Κάτοψη ανασκαφής της οδοῦ πάνω στη γέφυρα.

ΤΟΜΗ Α-Α

Σχέδιο 3. Τομή α-α γέφυρας και όδου.

ΔΥΤΙΚΗ ΟΥΛΗ ΓΕΦΥΡΑΣ

Σχέδιο 4. Δυτική όψη τῆς γέφυρας.

TONPLATTEN – GEBRANNT ODER LUFTGETROCKNET – AUS DEM THEATERBEREICH IN ELIS

Elis gilt nicht erst in unseren Tagen als stark erdbebengeprüfte Gegend, sondern war bereits in der Antike vom Engelados heimgesucht, obwohl dies Strabon nicht eigens erwähnt¹. Darüberhinaus war Elis steinarm: es gibt keine Steinbrüche und das für die Bauten verwendete Material — vor allem Sandstein und Muschelkalk — mußte hintransportiert werden. Das Resultat läßt sich in Elis deutlich beobachten: Jeder Stein ist mehrmals wiederverwendet oder überhaupt entfernt, was sich bestenfalls an Ausrißgruben unterschiedlicher Färbung an den Erdprofilen ablesen läßt und das Verständnis der Zusammenhänge natürlich zusätzlich erschwert.

Die Eleer verwendeten als Alternative in reichlichem Ausmaß ein seit altersher bewährtes Material, das am Orte gewonnen und bearbeitet werden konnte und außerdem elastisch genug war, um gegen die Kraftprobe bei Erdbeben Widerstand zu leisten: nämlich Ton, in gebranntem oder luftgetrocknetem Zustand.

Bereits 1914 beobachtete Otto Walter Tonplatten hellenistischer Zeit mit den Maßen $0,65 \times 0,325$ m, also 2 : 1 Fuß, an einem Fundament nördlich des kleinen Tempels bei der Agora und verwies auf ähnliche Beispiele an anderen Orten². Außer den rechteckigen treten auch quadratische Platten auf mit 0,44 bis 0,46 m Seitenlänge, also $1\frac{1}{2}$ Fuß und einer Höhe von 0,07 bis 0,08 m; in ihrer ursprünglichen Verwendung sind sie mit Lehm verbunden; in römischer Zeit werden Bruchstücke der Platten mit Mörtelbindung benützt.

In der Folge werde ich kurz aufzeigen, an welchen Abschnitten im Bereich des *elischen Theaters* (Abb. 1) derartige Tonplatten verwendet wurden, denn ich bin überzeugt, daß wir durch sorgfältiges Beobachten des Vorkommens dieser Platten Hinweise gewinnen können, nicht nur für eine zumindest relative Chronologie am Ort, sondern letztlich zum Verständnis weiterer Gepflogenheiten der Eleer. Die Arbeiten in dem Sektor sind nicht abgeschlossen, eine Publikation steht noch aus³. Es erscheint mir wichtig, in die-

ser Phase der Arbeiten einige Fragen und Probleme zu berühren.

Als die Bewohner von Elis gegen Ende des 4. Jhs. oder um 300 mit dem Bau ihres monumentalen Theaters in der Mulde südlich des Peneios begannen, stießen sie auf Spuren ihrer Vorfahren, die im 11. Jh. v. Chr. die Ebene vor dem sanft abfallenden Hang ausnützend, dort ihre Toten bestattet hatten. In den Jahren 1962 und 1963 legten wir im Bereich des späteren Westparaskenions und der Westparodos 14 einfache Erdbestattungen frei⁴. Hier fanden die Erbauer des Theaters einen ideal prädestinierten Hügel vor, den sie durch Anschüttungen im Osten und Westen ausweiteten und umgestalteten.

Die Entdeckung des *zweiteiligen Bühnengebäudes* (Abb. 2) mit Proskenion und Paraskenion⁵ verdanken wir wiederum Otto Walter, dessen Name so eng mit der Elis-Forschung verbunden ist. Er stellte zwei

1. R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon* (1980) 140; obwohl Elis am Rande des stärksten Erdbebengebietes gelegen ist, sind in den Texten und Inschriften nur wenige Beben genannt, so dasjenige von 400, welches Agis abhielt Elis zu plündern und jenes um 40 v. Chr. während dem der Zeustempel in Olympia Schaden erlitt. Möglicherweise ist aus den Überresten in Elis auf weitere Erdbeben zu schließen.

2. *ÖJh* 18, 1915, Bbl. 62. Siehe auch R. Martin, *Manuel d'Architecture Grecque* I. Matériaux et Techniques (1965) 46ff. A. Orlandos, *Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens grecs* (1966) 51ff.

3. Die Grabungen wurden in den Jahren 1910 bis 1914 und 1932 vom Österreichischen Archäologischen Institut durchgeführt, seit 1960 von der Griechischen Archäologischen Gesellschaft (Vertreter Prof. N. Yalouris) unter Mitarbeit des Österreichischen Archäologischen Institutes (Vertreter die Unterfertigte). Für die Erlaubnis das Thema behandeln zu dürfen, bin ich Prof. Yalouris dankbar.

Bisherige Berichte über die Grabungen im Theater in *Ergon*, *ADelt* und *Prakt* ab 1960; ferner *ÖJh* 45, 1960, Bbl. 99ff. *ÖJh* 46, 1961–63, Bbl. 33ff. *ÖJh* 47, 1964/65, Bbl. 43ff. 85ff. 91ff. *ÖJh* 48, 1966/67, Bbl. 45ff. 63ff. *ÖJh* 49, 1968–71, Bbl. 100ff. *ÖJh* 50, 1972–75, Bbl. 184ff. *ÖJh* 51, 1976/77, Bbl. 199ff. *ÖJh* 52, 1978–80, Bbl. 77ff. 108ff. *ÖJh* Grabungen 1978–81, 18ff.

4. *ÖJh* 46, 1961–63, Bbl. 43ff. *ÖJh* 47, 1964–65, Bbl. 52ff.

5. *ÖJh* 18, 1915, Bbl. 68ff. Plan Abb. 27.

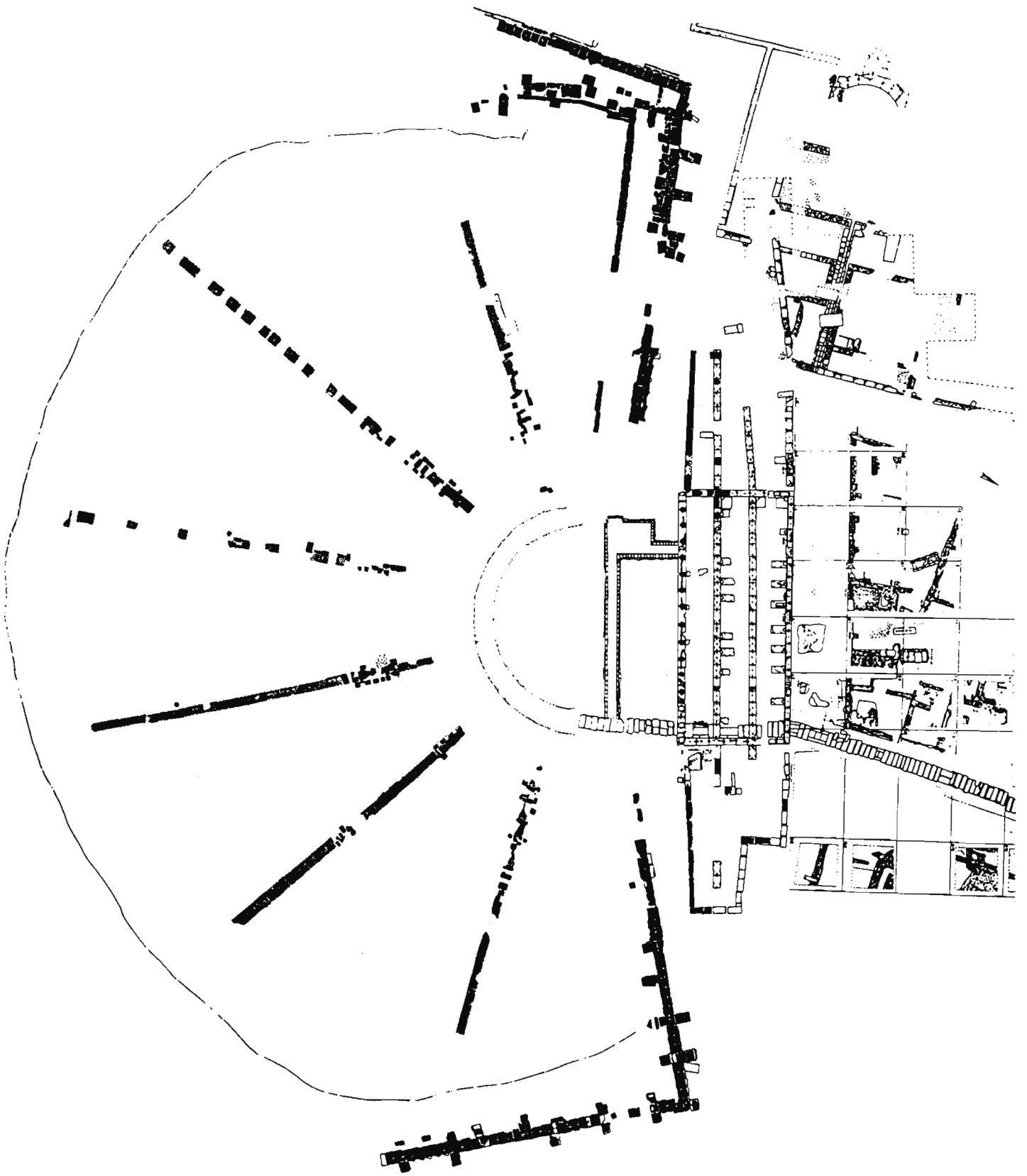

Abbildung 1. Theater (Plan C. Cooper) und Insulae.

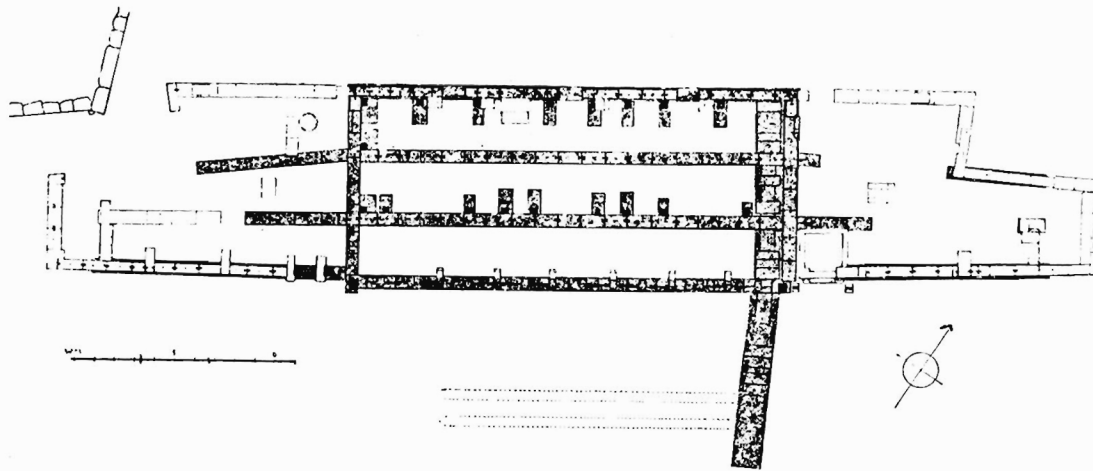

Abbildung 2. Elis, Skene des Theaters (Plan O. Walter).

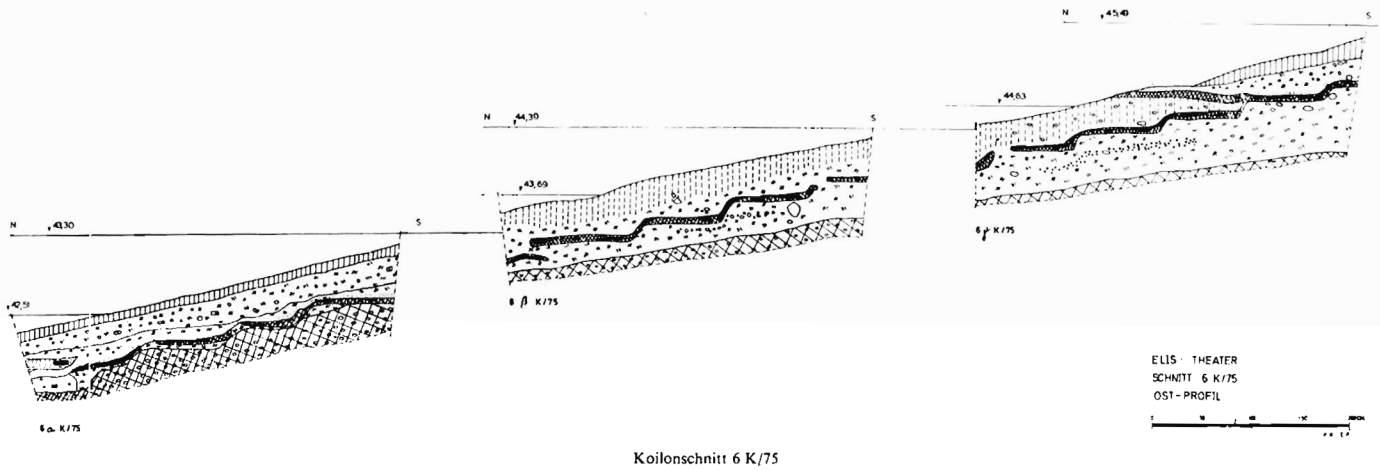

Abbildung 3. Elis, Koilonschnitt.

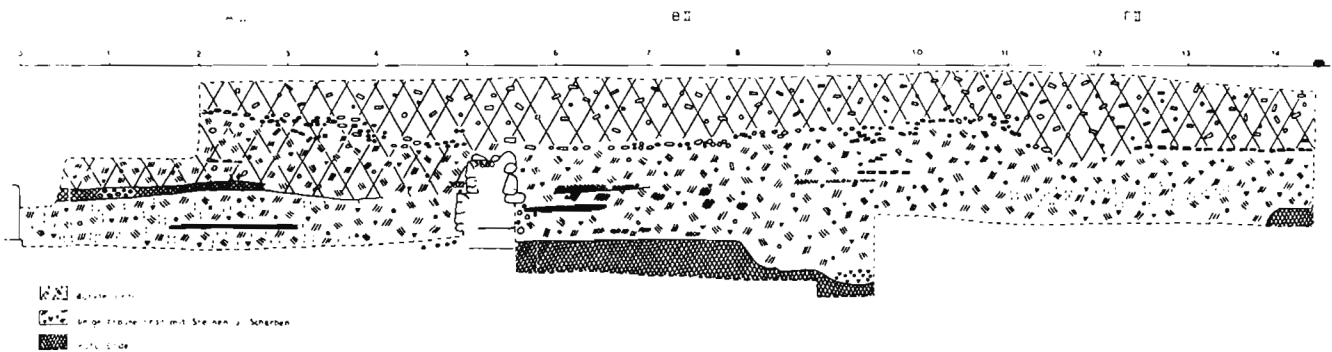

Abbildung 4. Elis, Siedlung, Westprofil A II/B II/G II mit Tonböden und Tonplatten.

Bauphasen fest: in der älteren Phase (die er gegen 300 v. Chr. ansetzte) entstand bereits der Skenebau wie er heute sichtbar ist, errichtet aus Porosblöcken mit Einlaßspuren für Doppel-T-Klammern; wie Klammerspuren auch an den Seiten zeigen, stammen die Quadern von einem älteren Bau und sind hier wiederverwendet. Auffällig ist die Form der Seitenflügel, die nur bis auf die halbe Breite des Skenegebäudes angelegt sind und deren rückwärtige Mauer einen schrägen Verlauf zeigt, wohl, wie Walter feststellte, "um auf die danebenliegende Temenosmauer Rücksicht zu nehmen"⁶.

In der zweiten Phase werden die Paraskenien bis auf die Rückwand der Skene erweitert, wobei jetzt Kalksteinblöcke mit Schwalbenschwanzverklammerung verwendet werden. Der Schrägverlauf der rückwärtigen Mauer der ersten Phase wird aufgegeben, die entsprechende Mauer des zweiten Flügels ist jedoch kürzer als der restliche Flügelbau, respektiert also offensichtlich weiterhin die danebenliegende Ecke.

Im Laufe der jüngeren Grabungen wurden *sechs Aufgänge*⁷ in das Koilon aufgedeckt: ungefähr einen Meter breite Rampen aus mittelgroßen Flußsteinen gefügt und in lehmiges Erdreich gebettet. Leichte Abweichungen, Verbreiterungen und sonstige Schwankungen weisen auf Reparaturen, Erneuerungen, evtl. auch auf die Existenz eines Diazoma. Beim Abhub der Flußsteine an zwei Stellen zeigte sich eher atypische Keramik aus der Zeit des späten 4. Jhs. bzw. um 300 v. Chr.⁸.

Das vollkommene Fehlen von steinernen Sitzbänken im Koilon hatte zu der Überlegung geführt, daß die Zuschauer auf Holzbänken oder auf der Böschung direkt Platz gefunden hätten⁹ — dies ist allerdings eine eher unbequeme und vielleicht nicht ungefährliche Lösung!

Wir konnten bereits im ersten Grabungsjahr nachweisen, daß es tatsächlich eine gewisse *Gestaltung des Zuschauerraumes* (Abb. 3) gegeben hatte¹⁰: die ansteigenden Erdwände beiderseits der Rampen weisen weitgehend einheitliche rote Streifen mit stufenförmigem Verlauf auf und zwar derart, daß sich die untere Linie scharf vom umgebenden Erdreich abhebt, während der obere Verlauf wie verwaschen wirkt. Die Stufen messen jeweils zwischen 0,60 bis 0,90 m, je nach der Lage der Schnitte, und sind ca. 0,07 m hoch; die schrägansteigende Linie beträgt 0,12 m. Lange wurde gerätselt, welches Material diese roten Abdrücke verursacht haben könnte. Ich komme

nochmals auf die Frage zurück.

Aus einer späteren Phase stammen Stufenaufgänge über den Rampen¹¹, steiler ansteigend, gebildet aus Quadern, die in leicht bröckelndes konglomeratartiges Material verlegt sind, welches sich auch in den Koilonschnitten beiderseits der Aufgänge feststellen läßt und wohl zur Oberflächengestaltung der jüngeren Phase gehört.

Uneinheitlichkeit ist an den großen *Stützmauern* im Osten und im Westen sowie an den Parodosmauern zu beobachten:

Im *Westen*¹² liegen zwei Parodosmauern hintereinander (als chronologischer Hinweis sei auf das Vorkommen von Reliefbechern hellenistischer Zeit an den Fundamenten zwischen den Zungenmauern der äußeren Parodosmauer aufmerksam gemacht¹³).

Nach *Süden* zweigen drei Analemma-Mauern ab (s. Anm. 12), deren innerste offensichtlich nicht standgehalten hatte, sei es daß der Druck der Erdmassen zu stark war, oder daß ein Erdbeben die Mauer zum Einsturz brachte.

Im *Osten* liegt eine einzige Analemma-Mauer¹⁴ in einer Länge von 30 Metern vor, eine leichte Krümmung beschreibend und ebenfalls aus Blöcken mit Schwalbenschwanzverklammerung gefügt.

Hinter der östlichen Parodosmauer verläuft parallel zu ihr eine *Lehmziegelmauer*¹⁵. Sie besteht aus luftgetrockneten Tonplatten vom quadratischen Typ im Lehmverband; sie ist in einer Länge von 22 Metern faßbar, bis zu 2,20 m breit und an einigen Stellen noch bis 0,80 m hoch erhalten. Aus der die Lehmziegelmauer umgebenden Erdschicht stammen Bruch-

6. Ebenda Sp. 73 und 76.

7. *ÖJh* 51, 1976–77, Bbl. 199ff. Plan Abb. 17. *ÖJh* 48, 1966/67, Bbl. Sp. 48. *Ergon* 1966, 110ff. *Ergon* 1967, 14ff.

8. *ÖJh* 50, 1972–75, 186ff.

9. *ÖJh* 18, 1915, Bbl. Sp. 75. W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (repr. 1975) 316.

10. *ÖJh* 45, 1960, Bbl. 103; in der Folge *ÖJh* 26, 1961–63, Bbl. Sp. 85ff. Abb. 47; *ÖJh* 48, 1966/67, Bbl. Sp. 49ff. Abb. 22, 23, Sp. 69; *ÖJh* 51, 1976/77, Bbl. Sp. 199ff. Abb. 18; *ÖJh* 52, 1978–80, Bbl. Sp. 77ff. Abb. 9, Sp. 108 Abb. 7.

11. *ÖJh* 50, 1972–75, Bbl. Sp. 184ff. Abb. 4–8. *Ergon* 1975, 121ff.

12. *ÖJh* 46, 1961–63, Bbl. Sp. 58ff. *ÖJh* 47, 1966/67, Bbl. Sp. 45ff. Abb. 20, 21. *Ergon* 1962, 144ff. *Ergon* 1963, 115ff.

13. *ÖJh* 46, 1961–63, Bbl. Sp. 37f.

14. *ÖJh* 47, 1966/67, Bbl. Sp. 49ff. *Ergon* 1964, 124ff. *Ergon* 1963, 120ff.

15. *ÖJh* 49, 1968–71, Bbl. Sp. 49ff. *ÖJh* 50, 1972–75, Bbl. Sp. 188ff. Abb. 10, 11. *Ergon* 1970, 132ff.

stücke schwarzgefirnißter Gefäße und Lampen des 5. und 4. Jhs.¹⁶ von ausgezeichneter Qualität; elische Ware, vergleichbar derjenigen aus Olympia. Dabei fand sich auch eine Münze, Sikyon 323–251, ein Umstand, der uns jedenfalls nötigt, ein "ungefähr" für die Anlage der Lehmziegelmauer anzunehmen, frühestens ab Ende des 4. Jhs.¹⁷

Unter der Lehmziegelmauer ließ sich an einer Stelle noch eine 0,50 m tiefe lehmige Schicht mit Brandspuren erkennen, in der einige quadratische Tonplatten geschichtet lagen, sowie Bruchstücke weiterer Platten. Außer den oben bereits erwähnten Gefäßresten, sowie Fehlbrandstücken, traten hier auch Bruchstücke archaischer Gefäße auf¹⁸.

Es sei in diesem Zusammenhang auch darauf hingewiesen, daß östlich der Analemma-Mauer, zwischen der zweiten und der dritten Zungenmauer und unterhalb der untersten Quaderreihe eine Brandschicht mit Bruchstücken ungebrannter Tonplatten zu erkennen ist, vermischt mit Fragmenten klassischer Keramik¹⁹.

Der Verlauf des großen Entwässerungskanal in der Orchestra läßt sich mit Hilfe der Ausrißgruben ergänzen²⁰; südlich vor dem Proskenion sowie im Inneren des Bühnengebäudes sind noch die Steinplatten erhalten. Der Kanal nimmt dann in nordöstlicher Richtung Verlauf²¹, wobei die von der Orientierung des Theaters abweichende, schräglaufende Ausrichtung ins Auge fällt.

Dieser auffallend schräge Verlauf bestimmt auch die Orientierung der Insula nördlich der Skene, von dieser durch eine 5 Meter breite Straße getrennt, im Osten durch den Kanal und im Westen durch eine parallel dazu verlaufende Straße begrenzt. Unter einigen Hausmauern lassen sich allerdings ältere Mauern feststellen, die etwa normal zur Skene ausgerichtet sind²².

Gefäßreste und Münzen geben Aufschluß über die wesentlichen Besiedlungsphasen in diesem Gebiet. Ein 6 Meter langer Einschnitt in den scherbenlosen roten Erdboden (Abb. 4) war angefüllt mit einer kompakten Masse aus Flußsteinen, Bruchstücken luftgetrockneter Tonplatten und Gefäßfragmenten von teilweise ausgezeichneter Qualität des 5. und 4. Jhs.²³.

Die Hauptblüte der Insula lag im 3. und 2. Jh. (wie Reliefbecher aussagen, sowie Münzen vom Typ Elis 271–191 und Sikyon 251–146)²⁴.

Leuchtend rot sind zwei gestampfte Tonböden zu erkennen sowie wiederum Bruchstücke der Tonplat-

ten (Abb. 4) (Anm. 23). Daß nicht nur die Wände der Häuser aus diesen Platten errichtet waren, zeigen die aufrecht gestellten Tonplatten, die den Nordabschluß eines Hofes mit Brunnen bilden; ebenso boten Platten auf dem Kieselboden dem Benützer des Brunnens beim Schöpfen einen trockenen Stand²⁵. Tellerreste der Ostsigillata-A bzw. eine Münze Kyrenaika 140–96 weisen auf das Weiterleben im Bereich der Häuser²⁶.

Ein Blick weiter westlich zeigt eine zweite, besonders eindrucksvolle Insula, deren Südabschnitt vom Westparaskenion bis zum Westanalemma reicht und die sich noch weit nach Norden hinzieht²⁷. Mit einer Ausnahme sind die Mauern einheitlich wie die Straße und der Kanal orientiert und auch im Inneren normal zu den Hauptachsen ausgerichtet. Die Grabung ist hier keineswegs abgeschlossen; wir erkennen vorläufig im Westen eine kreisförmige Anordnung von Quadern mit Schwalbenschwanzverklammerung (sieben bis jetzt freigelegt), wohl von einem exedraartigen kleinen Bau (oder Monopteros?); nach Osten anschließend ein großes Becken.

In östlicher Richtung verläuft eine aus rechteckigen und quadratischen Tonplatten gebildete Rinne, die mit einem Ausgußstein am Ostfundament der Insula mündet, vielleicht ursprünglich in ein Auffangbecken. Walter zeichnet jedenfalls einen Brunnen neben der Rückwand des ersten Paraskenions ein²⁸.

Außer bei der Rinne stehen in der Insula die quadratischen und rechteckigen Tonplatten der bereits bekannten Dimensionen reichlich in Verwendung; so an den Mauern, die beiderseits an die Rinne anschließen, auf einen Sockel aus Bruchsteinen und

16. *ÖJh* 49, 1968–71, Bbl. Sp. 100ff. Abb. 10, 11, 13. *ÖJh* 50, 1972–75, Bbl. Sp. 191ff. Abb. 12.

17. *ÖJh* 50, 1972–75, Bbl. Sp. 193.

18. *ÖJh* 48, 1966/67, Bbl. Sp. 69f. Abb. 37, 38.

19. *ÖJh* 47, 1966/67, Bbl. Sp. 50.

20. Ebenda Sp. 92ff. *Ergon* 1965, 71f.

21. *ÖJh* 49, 1968–71, Bbl. Sp. 109ff. Übersichtsplan s. *ÖJh* 52, 1978–80, Bbl. Sp. 82ff. Abb. 15. *Ergon* 1970, 132ff.

22. *ÖJh* 52, 1978–80, Bbl. Sp. 84. *Prakt* 1977 [1980] 19ff. Abb. 1. *Prakt* 1979 [1981] 130ff. *Ergon* 1977, 106ff. Abb. 64.

23. *ÖJh* 52, 1978–80, Bbl. Sp. 108ff. Abb. 12.

24. Ebenda Sp. 116ff.

25. Ebenda Sp. 120 Abb. 16.

26. Ebenda Sp. 119.

27. Ebenda Sp. 123ff. *ÖJh* Grabungen 1978–81, 19ff. durch Skizze erg. Plan s. *Prakt* 1981 [1983] 186 Abb. 1.

28. *ÖJh* 18, 1915, Bbl. Sp. 73f. Abb. 27.

Dachziegelbruch gelegt²⁹; weiters als Bodenbelag im östlichen Vorraum³⁰; schließlich an einem tiefer liegenden Raum mit den Maßen 1,60 × 1 m (noch nicht fertig ausgegraben)³¹.

Besonders im Südosten der Insula läßt sich beobachten, daß die Anlage keineswegs in einem Zug entstanden ist! Der kleine Ost-West verlaufende Mauerzug neben der rückwärtigen Paraskenion-Mauer ist nach Norden umgekippt, vielleicht in der Folge eines Erdbebens (s. auch die innerste Analemmauer im Westen). Gefäße, die vor dem Fundament lagen, sind in die 2. Hälfte des 4. Jhs. bzw. in die Jahre um 300 zu datieren³². Das Mäuerchen wird ersetzt durch das (von Walter bemerkte) schräglauflende Fundament, welches in stumpfem Winkel auf die Ostmauer der Insula stößt und parallel liegt zur rückwärtigen Mauer von Paraskenion I.

Spätestens hier erhebt sich nun die Frage, welcher Bau zuerst entstanden war. Nach Walter nahm der Paraskenionflügel Rücksicht auf das bestehende "Temenos" des Dionysos, neben dem er auch einen Horosstein erwähnte³³. Eine weitere Möglichkeit wäre auch die Annahme, daß Theater I und "Temenos mit Schrägverlauf" einer gleichzeitigen Planung entstammen, was allerdings die Existenz älterer Anlagen nicht ausschließt. Die schräge Mauer wurde spätestens bei der Anlage des großen Beckens vor der Exedra wieder aufgelassen, denn sie bricht genau an der hier — ebenfalls fehlenden — Ecke ab.

Zuletzt erfuhr die Insula durch die Mauern im Süden und Westen eine Erweiterung³⁴. Durch die Kleinfunde erfahren wir, daß die Anlage mindestens ab dem 4. Jh. v. Chr. bis mindestens in hadrianische Zeit in Benützung stand, wobei Älteres nicht auszuschließen ist. In dem Friedhof mit ärmlichen Bestattungen, der sich in spätrömischer Zeit über das gesamte Gebiet erstreckte, wurden einige der Gräber mit den schönen hellenistischen Tonplatten errichtet³⁵.

Walter bezeichnete also die beiden stumpfwinklig aufeinanderstoßenden Mauern als "Temenos" des Dionysos. Für uns hat sich im Laufe der Arbeiten die Überzeugung in zunehmendem Maße ausgeprägt, daß diese eindrucksvolle Anlage, förmlich in den Theaterbereich hineingesetzt und oft verändert, nicht eine einfache Wohninsula gewesen sein kann. Sie bot dem im 2. Jh. n. Chr. von der Agora eintreffenden Pausanias³⁶ sicher einen prachtvollen Anblick mit Rundbau, Becken, Rinne, die Wände der Räume mit leuchtenden Farben bemalt. Er nennt das elische Theater

in einem Atemzug mit dem Heiligtum (nicht Tempel) des Dionysos und dem Agalma des Gottes von der Hand des (oder eines)³⁷ Praxiteles. Erst dann fährt er weiter und spricht von einem 8 Stadien außerhalb der Stadt gelegenen Heiligtum des Gottes, an dem das Thyienfest abgehalten wurde.

In Zusammenhang mit der Dionysosverehrung ist vielleicht auch der rechteckige Einbau an dominierender Stelle in der Orchestra anzusehen³⁸; errichtet aus den bereits bekannten Tonplatten, allerdings zerbrochen und zusammen mit Bruchstücken lakonischer Ziegel sowie Steinspolien im Mörtelverband; zwei Kanäle sichern die Verbindung zum Orchestrakanal sowie zum Proskenion, von dem aus nach rückwärts hin zur Mündung der Tonrinne der SW-Insula und zum Walter-Brunnen offensichtlich eine Rohrleitung verlief, wie aus den Einschnitten am Skenefundament zu erkennen ist. Unter dem Boden befindet sich ein aus liegenden und aufrecht gestellten Tonplinthen gebildeter kleiner Raum (0,90 × 0,40 m groß) und darin ein Rinder- oder Stierschädel sorgfältig gebettet und mit einem Flußstein markiert.

An anderer Stelle³⁹ habe ich versucht nachzuweisen, daß hier die 16 heiligen Frauen von Elis den *Herros* Dionysos anriefen zu ihnen zu kommen als *Axios Tauros*. Die unmittelbare Nähe der frühen Bestattungen⁴⁰ würde hier chthonische Elemente rechtfertigen.

Rechteckige und quadratische Tonplatten, von weitgehend einheitlichen Dimensionen dienten also den Eleern als praktisches Baumaterial. Leicht am Ort zu gewinnen, wo der lehmige Boden überall an-

29. *ÖJh* Grabungen 1978–81, 20 Abb. 4.

30. *ÖJh* 52, 1978–80, Bbl. Sp. 121f. Abb. 18.

31. *ÖJh* Grabungen 1978–81, 19 Abb. 3; Plan s. Abb. 5.

32. Ebenda 21; Plan s. Abb. 5.

33. *ÖJh* 18, 1915, Bbl. Sp. 76.

34. *ÖJh* 46, 1961–63, Bbl. Sp. 38 Abb. 14. *ÖJh* Grabungen 1978–81, 23.

35. *ÖJh* 46, 1961–63, Bbl. Sp. 38 Abb. 15. *ÖJh* Grabungen 1978–81, 23.

36. VI, 26, 1–2.

37. G. Lippold, *RE* XXII 2 (1954) 1787–1808 s. v. Praxiteles Nr. 4–8.

38. *ÖJh* 46, 1961–63, Bbl. Sp. 33ff. Abb. 12–13, Sp. 69 Abb. 45–46. *ÖJh* 47, 1964/65, Bbl. Sp. 100f. Abb. 53. *ÖJh* 51, 1976/77, Bbl. Sp. 199ff. auf Plan Abb. 17. *Ergon* 1961, 181ff. Abb. 180–183. *Ergon* 1962, 153.

39. V. Mitsopoulos-Leon, Zur Verehrung des Dionysos in Elis. Nochmals: ΑΞΙΕ ΤΑΥΡΕ und die Sechzehn Heiligen Frauen, *AM* 99, 1984, 275ff. 284ff. Abb. 1.

40. Vgl. Anm. 4.

steht, billig herzustellen, bildeten sie Hauswände, Stützmauern, Kanäle; grenzten kleine Räume bzw. Höfe ab, dienten als Bodenbelag und als Trittsteine.

Nach diesen Beobachtungen komme ich nochmals auf die stufenförmige Gestaltung im Koilon zurück: dürfen wir vielleicht annehmen, daß es sehr wohl Sitzstufen im elischen Theater gegeben hat und daß diese aus einem Tonbelag bestanden?

Die Maße entsprechen entweder den quadratischen Platten von 1½ Fuß oder den rechteckigen von 2 : 1 Fuß, die man sich in einer längslaufenden und

einer quergelegten Reihe ausgelegt denken könnte. Vorstellbar wäre allenfalls auch ein einfacher Tonbelag, aufgetragen und luftgetrocknet; auch die Korrekturen sowie die verwaschene Oberfläche wären dadurch erklärt⁴¹.

VERONIKA MITSOPOULOS-LEON

41. Vgl. auch Tonpackungen im Theater von Phlius, W. R. Biers, *Hesperia* 42, 1973, 102ff. 115; ders., *Hesperia* 44, 1975, 51-53.

ZUSAMMENFASSUNG

TONPLATTEN – GEBRANNT ODER LUFTGETROCKNET – AUS DEM THEATERBEREICH IN ELIS

Bereits 1914 beobachtete Otto Walter an der elischen Agora das Fundament eines rechteckigen Baues, das aus "schönen, großen, gelblich gebrannten Ziegeln (ungef. 0,65 m : 0,325 m, also 2 : 1 Fuß) besteht, die ohne Mörtel, nur mit Lehm gebunden sind". Zweifellos handelte es sich um Ziegel vorrömischer Zeit, die sich in der steinarmen und von Erdbeben oft heimgesuchten Gegend als praktisches Baumaterial bewährten. Er fand sie auch, zerbrochen und mit Mörtelbindung, wiederverwendet in späteren Mau-

ern und betonte den Unterschied zu römischen und byzantinischen Ziegeln.

Im Laufe der neuen Grabungen ließen sich auch im Bereich des Theaters von Elis wiederholt derartige Tonplatten beobachten, in gebranntem oder luftgetrocknetem Zustand.

In diesem Referat wird auf die vielfältige Benutzung der Platten aufmerksam gemacht und die Möglichkeit weiterer Verwendung angedeutet.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΗΣ ΗΛΙΔΑΣ ΣΤΟ ΠΑΡΟΧΘΙΟ ΑΝΑΛΗΜΜΑ ΤΟΥ ΠΗΝΕΙΟΥ

Από τις αρχές του 1980 παρατηρήθηκε το φαινόμενο των αθρόων παραδόσεων στη Μουσειακή Συλλογή Ήλιδος ενός συνόλου μνημειακών αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία έρχονταν σε φως αποκλειστικά από χειριστές μηχανικών εκσκαφών που εργάζονταν στην κοίτη του Πηνειού και κατά μήκος της Αρχαιολογικής ζώνης¹.

Σε αυτοψίες που διενεργήθηκαν το 1983 διαπιστώθηκε ότι στο χώρο λειτουργίας των σύγχρονων πλυντηρίων αμμοχάλικου, 400 μ. βόρεια του αρχαίου Θεάτρου της Ήλιδας, απογυμνώθηκε σταδιακά με τη συστηματική λήψη αδρανών υλικών αρχαίο ανάλημα, του οποίου τμήματα διακρίνονταν σε συνολικό μήκος 3 χιλιομέτρων (εικ. 1). Σε ολόκληρη τη ζώνη εκμετάλλευσης εντοπίζεται άλλοτε διαλυμένο και άλλοτε ανεστραμμένο το προστατευτικό τείχος των όχθων του ποταμού να περιορίζει διευθετώντας την κοίτη σε λωρίδα μέσου πλάτους 60 μ., όπως υποδηλώνει το διπλό σκέλος του προ των αγρών Κανελλακόπουλου-Παρασκευόπουλου-Πετρόπουλου σε ακτίνα 400 μ. βόρεια του πυρήνα της αρχαίας Αγοράς (τοπογραφ. πίνακας, σχ. 1, εικ. 2). Το μήκος των τμημάτων του που καλύπτονται ακόμη από επιχώσεις στον αγρό Καγιανά δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί προς το παρόν, αλλά η προς ανατολικά πορεία του ανιχνεύεται μέχρι το ύψος του αγρού Χαρ. Φλεβοτόμου, όπου από παλαιά εντοπίζεται το οικοδομικό υλικό κατεστραμμένης αρχαίας γέφυρας — ζεύξης των όχθων του Πηνειού^{1α}.

Για την κατασκευή του τείχους χρησιμοποιήθηκαν ποταμίσιες κροκάλες και μικρότερα χαλίκια, πελεκούδια από σπασμένο αρχαιότερο αρχιτεκτονικό υλικό με επάλληλες στρώσεις από σπασμένες κεραμίδες και τουβλέτες σε δεύτερη χρήση με άφθονη χρήση υδραυλικού κονιάματος για στερέωση. Προσεκτικότερη παρατήρηση της τοιχοποιίας δείχνει ότι όλα τα τμήματα της κατασκευής δεν είναι σύγχρονα: στο ύψος του αγρού Ζέμπερη το πλάτος είναι περιορισμένο σε 1,23 μ., σωζ. ύψος 1,30 μ. και, ενώ στη βάση εδράζονται λίθινοι αρχαίοι δόμοι

εναλλάξ με τουβλέτες, ψηλότερα τοποθετούνται συμμετρικά στρώσεις ύψ. 0,20 μ. από πατατόσχημες κροκάλες και κανονικές σειρές οπτοπλίνθων. Στην πάνω επιφάνεια στρώνεται μεικτό στρώμα από κροκάλες και σπασμένες τουβλέτες.

Ανατολικότερα, στο ύψος του διπλού του σκέλους, το τείχος διπλασιάζεται σε όγκο αποκτώντας πλάτος 2,30 μ., ύψος 2,90 μ. και τοιχοποιία από επάλληλα σεναζία αρχαίου οικοδομικού υλικού και σειρών οπτοπλίνθων ή ποτάμιων κροκαλοπαγών λιθαριών.

Το γεγονός της διαφοράς στην τοιχοποιία οδηγεί σε διαφορετικές φάσεις κατασκευής ή επιδιόρθωσης — αναγκαίας κάποτε σε ένα τόσο εκτεταμένο έργο. Σημαντική ήταν η διαπίστωση ότι στο υλικό της υποθεμελίωσης ενσωματώθηκαν κίονες και κιονόκρανα, βάσεις, τρίγλυφα, γείσα και άλλα ογκώδη αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία οι εκσκαφείς παρουσίασαν χωρίς να έχουν πάντα τη δυνατότητα ή το ενδιαφέρον μεταφοράς και καταστροφής τους στα σπαρτήρια (εικ. 3).

Τη μεγαλύτερη συγκέντρωση αρχαίου μνημειώδους υλικού εμφανίζει η υποθεμελίωση του τείχους προ του αγρού Ν. Κανελλακόπουλου, από όπου προήλθαν:

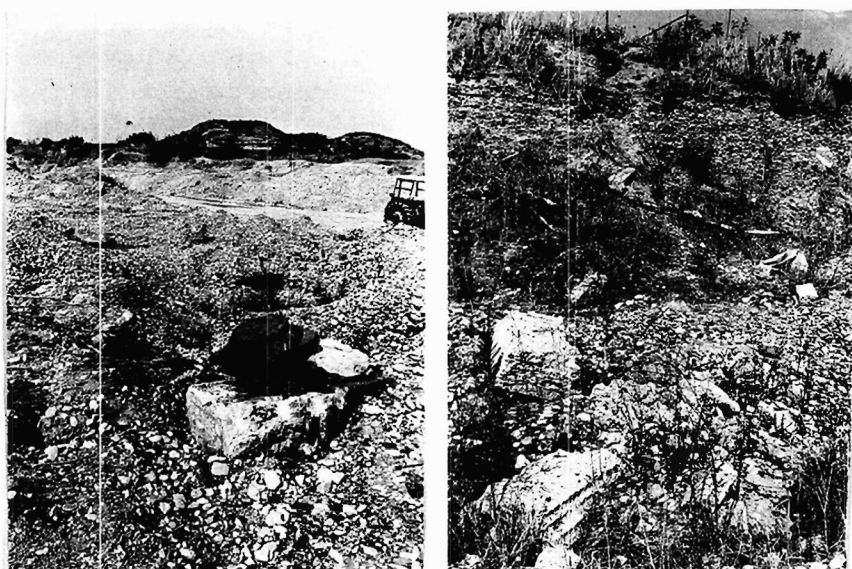
α. Τρίγλυφος Λ 2574 Μουσείου Ήλιδος, ύψ. 0,44 μ., πλ. 1,14 μ., μήκ. 1,10 μ. με συμφυείς μετώπες.

β. Γείσο Λ 2578 Μουσείου Ήλιδος, ύψ. 0,65 μ., πλ. 0,48 μ., μήκ. 1,02 μ. Αρχικά έσωζε το γραπτό φυτικό διάκοσμο — ζώνη φυλλοστοιχίας.

γ. Δωρικό κιονόκρανο Λ 2573 Μουσείου Ήλι-

1. Η συσσώρευση αρχαίου υλικού από το διαλυόμενο τείχος διευθέτησης των όχθων του Πηνειού κίνησε τη διαδικασία λήψης προστατευτικών μέτρων για περιορισμό της αμμοχαλικοληψίας στα συγκεκριμένα σημεία από τα πλυντήρια Γρανίτης ΟΕ ιδιοκτησίας Στασινόπουλου-Πετρόπουλου που λειτουργεί στην Κοιν. Καλυβίων Ήλιδος, στη διασταύρωση του ποταμού με την οδό προς Τραγανό.

1α. Ν. Γιαλούρης, *Prakt* 1973, 118.

Εικόνα 2.

Εικόνα 3.

Η συστηματική απομάκρυνση κατεστραμμένων μελών κτιρίων επεβλήθη πιθανότατα όχι μόνο από ανάγκη εξωραϊσμού του χώρου αλλά και από έλλειψη έτοιμου οικοδομικού υλικού σε μια περιοχή που αυτό σπανίζει.

Ενδεικτική για την πορεία των εργασιών στο πρόγραμμα κατασκευής του τείχους ήταν και η ενσωμάτωση στην υποθεμελίωση αρχαίων βάθρων, όπως του Λ 2579 Μουσείου 'Ηλιδος³ που βρέθηκε πρόσφατα τυχαία και θα πρέπει να ήταν στημένο σε ένα από τα σημαντικά ιερά της Αγοράς. Πρόκειται για ένα ορθογωνικό ενεπίγραφο βάθρο από γκρίζο μάρμαρο με κυματιοφόρο επίστεψη και συνολικό ύψος 0,93 μ. Διατηρείται ακέραιο. Έχει μικρές αποκρούσεις στις ακμές της βάσης και στο αργό επιστέφον κυμάτιο με ρωγμές κατά τόπους στην επιδερμίδα. Στην κύρια όψη του είναι εμφανή τα σημάδια από τον εκσκαφέα που το παρέσυρε μέσα στην κοίτη του Πηνειού. Ολόκληρη η επιφάνεια του βάθρου είναι λεπτοδουλεμένη με ντισιλίδικο.

Στην πάνω επιφάνεια σώζονται δύο στενομήκεις τόρμοι κατά τα άκρα των στενών πλευρών (εικ. 4). Στο αριστερό διατηρείται τμήμα μολύβδινου συνδέσμου για τη γόμφωση του φέροντος βάρους και κηλίδες από την οξειδωση ενός δεύτερου στο δεξί αντίστοιχα. Η επιφάνεια ανάμεσα παρέμεινε αδούλευτη, γεγονός που υποδηλώνει ότι δεν ήταν ορατή. Περιφερικά είναι ψιλοδουλεμένη με επιμέλεια για τέλεια αρμογή μεγάλης επιφάνειας.

Κάτω ακριβώς από το κοίλο αργό κυμάτιο της πρόσθιας όψης ορίζεται με κανόνα ταινία ύψους

0,075 μ. μέσα στην οποία χαράχθηκε με ιδιαίτερη φροντίδα επιγραφή σε τρεις — ελαφρά ανισούψεις — στίχους:

*Φίλα Λεοντομένεορ θυγάτηρ
'Αναυχίδα δὲ γυνά
θεοκολέοσσα 'Αφροδίτα*

Χαμηλότερα διακρίνονται στον κορμό χαραγμένα δύο γράμματα Θ και Ε — απόπειρα νέας χρήσης του βάθρου, όπως δηλώνει η αμελής, χωρίς τους καλογραμμένους ακρέμονες γραφή των χαρακτήρων που εμφανίζει η κύρια επιγραφή.

Οι χαρακτήρες της επιγραφής ανταποκρίνονται στη γραφή των ελληνιστικών χρόνων με ιδιαίτερη επιδεξιότητα στη σχεδίαση. Συγκριτικά τον τύπο της μακράς κεραίας του Φ γνωρίζουμε από την επιτύμβια στήλη μιας Φίλας — της ίδιας; — από τη γειτονική περιοχή της Κοιν. Γούμερο⁴. Επίσης στη στήλη του Ξενοφίλου από το Λέπρεο⁵, όπου απαντά και η πολύ ανάλογη τοποθέτηση λοξά των κεραίων του Κ, στη στήλη της Φιλόκλειας από την αρχαία

3. Μεταφέρθηκε στη Μουσειακή Συλλογή 'Ηλιδος στις 3 – 10 – 1984. Έχει πλάτος 0,475 (πάχος πλάκας 0,271 μ.), ύψος επίστεψης 0,07 μ. (πλευρά κορμού 0,315 μ.), ύψος γραμμάτων α' στίχου: 0,02 μ., β' στίχου: 0,017 μ., γ' στίχου: 0,14 μ.

4. Θ. Καράγεωργα-Σταθακοπούλου, *AEphem* 28, 1973, Β1, πίν. 163 ε., Λ 483 του Νέου Αρχ/κού Μουσείου Ολυμπίας.

5. Gérard-Jean te Riele, *Inscriptions conservées au Musée d'Olympie*, *BCH* LXXXVIII, 1964/1, 189-190, εικ. 19. Αρ. ευρ. Μουσ. Ολυμπίας Λ 420.

Θέλλουσα⁶, ενώ ο τονισμός της κάθετης κεραίας διατηρείται και στη στήλη του Φιλοξένου από την Ηραία⁷.

Για τη χρονολογική απόσταση από τον 3ο αι. π.Χ. είναι ενδεικτική η γραφή του γωνιώδους Α, του οποίου η οριζόντια κεραία διατηρείται ακόμη στις επιγραφές των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων⁸. Αντίθετα από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. η γωνιώδης μορφή στο Α — με αναλογίες στη χάραξη του Υ — καθίσταται τυπική στην ευρύτερη περιοχή⁹. Μια χρονολόγηση επομένως μέσα στον 2ο αι. π.Χ. θα πρέπει να θεωρείται πολύ πιθανή.

Το όνομα της αναθέτριας Φίλας δίδεται σε πρώτη ονομαστική και δεν είναι άγνωστο στην Ηλειακή προσωπογραφία. Όπως αναφέρθηκε, συναντάται στην αετωματική επιτύμβια στήλη από το Γιύμερο¹⁰, ενώ με διπλασιασμό του Λ απαντά σε επιτύμβια επιγραφή από την αρχαία Φιγάλεια, που χρονολογείται ανάμεσα στον 1ο αι. π.Χ. και 1ο αι. μ.Χ.¹¹.

Στο πατρώνυμο Λεοντομένους διατηρείται ο αρχαϊσμός της Ηλειακής διαλέκτου με τον χαρακτηριστικό ροτακισμό και τον ασυναίρετο τύπο της γενικής¹².

Το όνομα του συζύγου της αναθέτριας Αναυχίδας είναι γνωστό όνομα Ολυμπιονίκη Ηλείου, του οποίου τον ανδριάντα και το ενεπίγραφο βάθρο είδε και κατέγραψε ο Πausανίας *έν τῇ Ἄλτει... κατά τὸ μέσον*, δίνοντας πληροφορίες για τη δράση και την οικογένειά του: *Ἀναυχίδας δὲ ὁ Φίλος ἠλείος πάλης ἔσχεν ἔν παισὶν στέφανον καὶ ἔν ἀνδράσιν ὕστερον· τούτου μὲν δὴ τὴν εἰκόνα ὅστις ὁ εἰργασμένος ἐστὶν οὐκ ἴσμεν... εἰσὶ δὲ εἰκόνες ἔν Ὀλυμπία καὶ Ἀναυχίδα καὶ Φερενίκω γένος μὲν ἠλείοις πάλης δὲ ἔν παισὶν ἀνειλομένοις στεφάνους*¹³. Από την περιγραφή στα τρία χωρία δεν παρέχεται η εντύπωση ότι πρόκειται για διαφορετικό αθλητή. Το όνομα επομένως είναι ηλειακό, όπως προφανώς και τα άλλα δύο της επιγραφής.

Την ξεχωριστή ιδιότητα της αναθέτριας αποδίδει ο τίτλος «θεοκολέουσα Αφροδίτη» που αποδίδεται σε δοτική¹⁴. Πρόκειται επομένως για ανάθημα έγκριτης Ηλείας μέσα στην Αγορά της Ἡλίδας τον 2ο αι. π.Χ. Πιθανή σύνδεσή της με τον γνωστό Ολυμπιονίκη θα ήταν ελκυστική και δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί. Η ίδια η ανάθεση, ως σημαντική πράξη, αποτελεί ένδειξη της δύναμης της οικογενείας της αναθέτριας.

Έτσι εννοείται ευχερέστερα η δυνατότητα στησίματος του αναθήματος προς την Αφροδίτη μέσα

σε έναν από τους κεντρικότερους χώρους της Αγοράς: *Ἔστι δὲ τῆς στοᾶς ὀπίσω τῆς ἀπὸ τῶν λαφύρων τῶν ἐκ Κορκύρας ναός, τὸ δὲ ἔν ὑπαίθρῳ τέμενος οὐ πολὺ ἀφεστηκὸς ἀπὸ τοῦ ναοῦ. Καὶ τὴν μὲν ἔν τῷ ναῷ καλοῦσιν Ουρανίαν, ἐλέφαντος δὲ ἐστὶ καὶ χρυσοῦ, τέχνη Φειδίου, τῷ δὲ ἑτέρῳ ποδὶ ἐπὶ χελώνης βέβηκε· τῆς δὲ περιέχεται μὲν τὸ τέμενος θριγκῷ, κρηπίς δὲ ἐντὸς τοῦ τεμένου πεποιήται καὶ ἐπὶ τῇ κρηπίδι ἄγαλμα Ἀφροδίτης χαλκοῦν ἐπὶ τράγῳ κάθηται χαλκῷ Σκόπα τοῦτο ἔργον, Ἀφροδίτην δὲ πάνδημον ὀνομάζουσιν.*

6. Ὁ.π. 178-179, εικ. 10. Αρ. ευρ. Μουσ. Ολυμπίας Λ 427.

7. Ὁ.π. 193, εικ. 24. Η γραφή θεωρείται ως μανιερισμός των χρόνων της παρακμής.

8. Ὁ.π. 187-188, εικ. 17. Αρ. ευρ. Μουσ. Ολυμπίας Λ 418 ταφική στήλη τύπου ναϊσκου από την αρχαία Φιγάλεια.

9. Ὁ.π. 179-180, εικ. 12. Αρ. ευρ. Μουσ. Ολυμπίας Λ 429 στην επιτύμβια στήλη του Σατύρου από τη Συλλογή των Τροπαίων στρ Μουσείο Ολυμπίας, καθώς και σε σειρά αναθηματικών βάθρων της Ἄλτεως, ορισμένα των οποίων αναφέρονται στον Λεύκιο Μόμμιο/146 π.Χ. W. Dillenberger – K. Purgold, *Die Inschriften von Olympia*, έκδοση 1966, αρ. 300, 318, 319, 331. Στη σειρά αυτή εμφανίζεται και η μεταλλαγή του Θ με οριζόντια κεραία αντί κουκκίδας. Την ίδια εποχή παρατηρείται και η καλλιγραφία στην κοίλαση των κεραίων του Ε, όπως στην επιτύμβια στήλη του Ευτυχί, *BCH* ὄ.π., 189-190, εικ. 18. Αρ. ευρ. Μουσ. Ολυμπίας Λ 419.

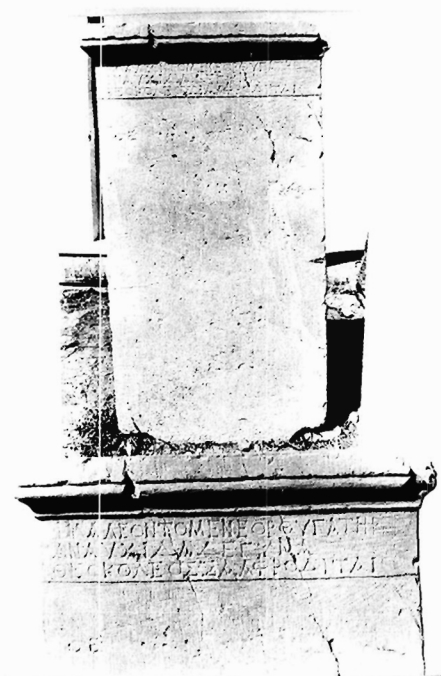
10. Βλ. σημ. 4. Η στήλη, διακοσμημένη με ανακλινδροειδές επίκρανο, συνεχή ταινία χεισιπόδων και τριγωνικά ανθήματα στα γωνιώδη ακρωτήρια, χρονολογείται στα Ελληνιστικά χρόνια.

11. G. J. te Riele, *Inscriptions de Pavlitsa, BCH XC*, 1966/1, 262-263, εικ. 10. Ο διπλασιασμός του Λ και σε ενεπίγραφο λυχναρι Π 609 του Μουσείου Ἡλίδος «ΦΙΛΙΑΣ».

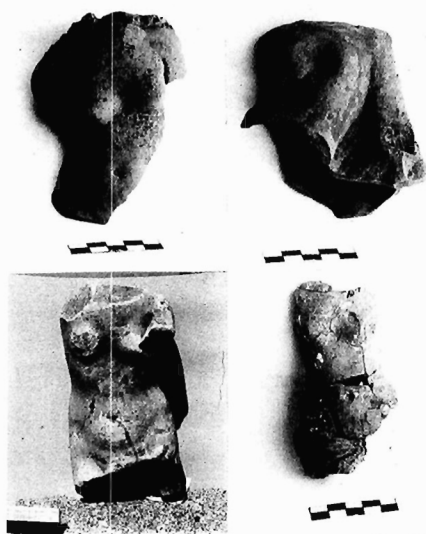
12. Σύνθετο όνομα, του οποίου το συνθετικό Λέων απαντά συχνά σε αναθηματικά στην Ἄλτι βάθρα Ηλείων αξιωματούχων (θεοκόλος-γραμματεὺς-σπονδαύλης), Purgold, ὄ.π. 863. Το δεύτερο συνθετικό Μενε- απαντά επίσης στην Ἡλιδα σε εφηβικό κατάλογο πάνω σε κίονα του Μουσείου, καθώς και ο γυναικείος τύπος Μεννώ σε επιτύμβια στήλη του 3ου αι. π.Χ. από τη Φιγάλεια, *BCH* 1966, ὄ.π. αρ. 3

13. *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ηλιακά* V, 27, 12. VI, 14, 11. VI, 16, 1. Luigi Moretti, *Olympionikai i vincitori negli antichi agoni olympici, Roma Academia Nazionale dei Inkei* (1957) 175, 178. Ηλειακές νίκες στην Ολυμπία σημειώνονται αρκετές στον 3ο αι. π.Χ. Αξιοσημείωτο είναι το ομόρριζο του πατρωνύμου του αναφερόμενου Αναυχίδα προς της Φίλας. Από την ευρύτερη περιοχή σε ελληνιστικές επιγραφές: Φίλα, Φιλίστα, Φιλόκλεια, Φιλόδαμος, Φιλόθης, Φιλοκράτης, Ξενοφίλος, Φιλόξενος. Συνήθης επίσης και ο καταληκτικός τύπος -ίδα, όπως Προκλείδα, Κληνίδα, Αντάνδριδα, σε επιγραφές της περιοχής.

14. Ο μεταγενέστερος τύπος θεοκολήσας, Purgold, ὄ.π. αρ. 404, 1, και θεοκολήσαντα, ὄ.π. αρ. 214, 2 και 468, 3, *θεοκόλω ὡς ἐπὶ μηνὶ ἐκάστῳ τὴν τιμὴν ἔχει.*

Εικόνα 4

Εικόνα 5

Εικόνα 6

Απήχηση της λατρείας της Αφροδίτης στην Ήλιδα προσφέρουν οι τερακότες από τις ανασκαφές, στις οποίες αναπαράγεται μεταλλαγμένος ο εικονογραφικός τύπος της κλασικής περιόδου¹⁵. Εκτός από τις δεκάδες των ελληνιστικών γυμνών κορμών της θεάς (εικ. 5), αξίζει να σταθούμε σε δύο σπαράγματα μεγάλων πήλινων ειδωλίων — ένα μικρό απότμημα χελώνης και ένα θαυμάσιο πόδι με σανδάλι, που δένει σε περίτεχνο κόμβο και αναπαύεται πάνω σε μία χελώνη¹⁶ (εικ. 6).

Στο έργο, το οποίο αντανακλά την εξεταζόμενη περίοδο, αποδόθηκε προφανώς ο τύπος της Αφροδίτης Ουρανίας, το λατρευτικό φειδιακό άγαλμα μέσα στον ομώνυμο ναό της Αγοράς. Έμμεση κλασική μαρτυρία είναι αναμφίβολα οι τέλει αρθρώσεις των καλοδουλεμένων δακτύλων και η φυσιοκρατική απόδοση των φαλάγγων, όπως και το μεγάλο ύψος του πολυτελούς καττύματος¹⁷. Με θαυμαστή ζωγραφική και πλαστική ακρίβεια αποδίδονται στο σανδάλι οι επάλληλες σόλες και η χάλκινη στεφάνη στερέωσής τους με τη βοήθεια καρφιών, των οποίων οι κεφαλές ζωγραφίζονται περιφερικά ανάμεσα στο ζεύγος των κυματιών της παρυφής. Στοιχείο για τη χρονική ένταξη του έργου στην εξεταζόμενη περίοδο είναι η χαρακτηριστική πτύχωση του υποδήματος ανάμεσα στο μεγάλο και το δεύτερο δάκτυλο με τη βαθιά εσοχή που σμίγει σε ακμή¹⁸.

Πιθανή σύνδεση του ιερατικού τίτλου προς τη

συγκεκριμένη λατρεία θα ήταν ιδιαίτερα τιμητική, δεδομένου του συμβολισμού που αποπνέει η κατά τον Πλούταρχο ταιριαστή με την οικογενειακή υπακοή και πειθαρχία σιωπηλή χελώνη. Από τη σημασία αυτή δε μειώνει η κατά Fleischer απόδοση στη λατρεία και των προεκτάσεων που σχετίζονται με τη βλάστηση και την καρποφορία της φύσης.

Μέχρι τότε ήταν στημένο το βάθρο με το ελλείπον σήμερα ανάθημα στο ιερό της θεάς δεν είναι δυνατό να διερευνηθεί. Όπως αναφέρεται στις πηγές, μέσα στον 2ο μ.Χ. αι. υπήρχαν ερείπια αρχαιότερων ναών στην Αγορά της Ήλιδας. Η μνεία της αναφερόμενης από τον Πausanias κατεστραμμένης «θόλου» θα ήταν ενδεικτική αφού βασιλεύσι δὲ ἀνεΐται ῥωμαίοις¹⁹.

15. Paus. VI, 25, 1. Ανάλυση του εικονογραφικού τύπου υπό Robert Fleischer, *LIMC* II, 1 (1984) 27, 202. Τοπογραφία της Αγοράς, F. Tritsch, *ÖJh* 27, 1932, 64 κ.ε.

16. Αρ. ευρ. Μουσ. Ήλιδος Π 302. Βρέθηκε το 1970 κατά την ανασκαφή του χώρου δεξαμενής του φράγματος Πηνειού. Αξιοσημείωτη είναι η διάθεση διακόσμησης των ιμάντων του σανδαλιού με μοτιβα που μιμούνται πεταλούδα.

17. Πολυδεύκος, *Όνομαστικόν* VII, 80-94: κάττυμα ξύλινον τετραδάκτυλον... οί δὲ ἰμάντες ἐπίχρυσοι σανδάλιον γάρ ἦν. ὑπέδησεν δ' αὐτὸ Φειδίας τὴν Ἀθηνάν.

18. Εὐή Τουλούπα, Καττύματα τυρρηνικά Κρηπίδες Αττικάι, *ADelt* 28, 1973, Α', 135-136 η τυπολογία.

19. Paus. VI, 24, 10.

Η πληροφορία αποτελεί ένα σταθερό terminus post quem για την κατασκευή του παρόχθιου αναλήμματος του Πηνειού στα αυτοκρατορικά χρόνια. Οι περίοδοι της εκτεταμένης αγροτικής καλλιέργειας απαίτησαν τον έλεγχο του υδάτινου πλούτου

του ποταμού της Κοίλης Ἴλιδος και στο μεγάλο έργο ενσωματώθηκε και το ταπεινό πλέον βάθρο της Φίλας.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

SUMMARY

ARCHITECTONIC ELEMENTS OF THE ANCIENT AGORA OF ELIS IN THE RETAINING WALL OF THE RIVER PENEIOS

Last decade a considerable number of ancient architectonic material came to light across the banks of the river Peneios when the technical companies were removing pebble layers.

As it has been identified, all this material belonged to a 3 km long retaining wall gradually destroyed recently, parts of which can still be seen to border the Archaeological Site of Elis some 400 m north to the ancient Theater and the Museum.

This wall once supported the banks of the river and had a direction towards the ancient bridge which is reported at the *Praktika* 1973. The construction of the wall indicates two chronological phases both to be considered they belong to the late antiquity. Some part of it 1,23 m thick still remains to a height of 1,30 m in a careless construction of layers of thick river pebbles and broken tiles in second use. At the east end of it parts of a stronger wall – 2,30 m thick and 2,90 m high – in a more careful construction is made successive layers of pebbles and tiles based on a foundation consisting of ancient drums, triglyphs, capitals, cornice and other architectonic material, which have apparently been transported from the neighboring Agora of Elis.

Though no reference of a retaining wall is mentioned by the ancient sources, the floods of Peneios seem to have made necessary the construction. As no stone is available around the area up to now, ruined buildings could rather offer ready made material. Indication of it is Pausanias mention of a ruined roman circular temple in Agora.

Among the material used in the retaining wall a 0,93 m high marble inscribed base refers the name of

the priestess of the goddess Aphrodite: Phila, daughter of Leontomenes, wife of Anauchitha.

The typology corresponds to the inscriptions of 2nd c. B.C. found at the district and the surrounding area.

The name of the priestess is known from the hellenistic and early roman inscriptions. The father's name solves the Eleian "rhotacismus" (words ending in r). An inscribed base of an Eleian Olympic victor Anauchithas was visible in Altis, a winner in wrestling games for youths.

The base was a dedication offered by Phila and her family to the goddess whose temple, temenos as well as her statue made of gold and ivory, work of Phidias are placed by ancient authors within the Eleian Agora: the deity was depicted with one foot on a turtle symbol of the feminine discipline.

A number of hellenistic terracottas found in the excavations of Elis corresponds to the type of Aphrodite. Especially two fragments preserve a turtle one of which with an elegant woman foot on it. This excellent work repeats in a realistic form the Pheidias type of sandal with thick soles.

How long the dedication of Phila was remained in situ before it was transferred to the north border of Agora to be used then as a construction material is difficult to figure. The reference in Pausanias of a ruined roman circular temple in mid. 2nd A.D. could indicate the need of embellish the Agora area by removing the destroyed architectonic material away. A marble circular stylobate found in the river area and transferred to the Museum in 1983 reflects the successive attempts of the transported material.

ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ, ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΙΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΗΛΙΔΑ*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αφορά στην ψηφιακή αποτύπωση του Κοίλου του θεάτρου στην Αρχαία Ήλιδα και την ανάλυση των μετρήσεων με ηλεκτρονικό υπολογιστή, για να καταλήξει στη διατύπωση πρότασης αποκατάστασης.

Η ανάθεση της εργασίας έγινε από τον τέως γενικό επιθεωρητή αρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρη, αρχικά για να ελεγχθεί το μοντέλο αποκατάστασης που είχε ήδη προτείνει ο καθηγητής κ. F. A. Cooper και στη συνέχεια για την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του θέματος.

Οι εργασίες πεδίου έγιναν την περίοδο 1976/77 και το καλοκαίρι του 1980 με τα νέα για την εποχή εκείνη ηλεκτροοπτικά όργανα μετρήσεως αποστάσεων ενώ η ανάλυση των μετρήσεων έγινε στον ηλεκτρονικό υπολογιστή του University College London. Υπενθυμίζεται ότι εκείνη την εποχή δεν είχε παρουσιαστεί ακόμα ο προσωπικός ηλεκτρονικός υπολογιστής. Ως εκ τούτου η ανάλυση έγινε σε IBM/360 με ειδικά για την εφαρμογή προγράμματα που συνεγράφησαν σε γλώσσα FORTRAN.

2. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Το θέατρο βρίσκεται στην περιοχή των αλλουβιακών αποθέσεων του Πηνειού ποταμού. Το κοίλο του θεάτρου είναι χωμάτινο και η σημερινή (ή η κατά τη διάρκεια των μετρήσεων) επιφάνειά του δεν παρέχει καμία πληροφορία για την αρχική της μορφή. Ως εκ τούτου, τα στοιχεία που θεωρούνται αδιατάρακτα και χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση έχουν αποκαλυφθεί από ανασκαφές. Τα στοιχεία αυτά (Σχήμα 1) είναι:

(α) τα *λιθόστρωτα*, έξι διάδρομοι-κεκλιμένα επίπεδα πλάτους ενός μέτρου περίπου από ποτάμιες λατύπες που διατρέχουν το κοίλο,

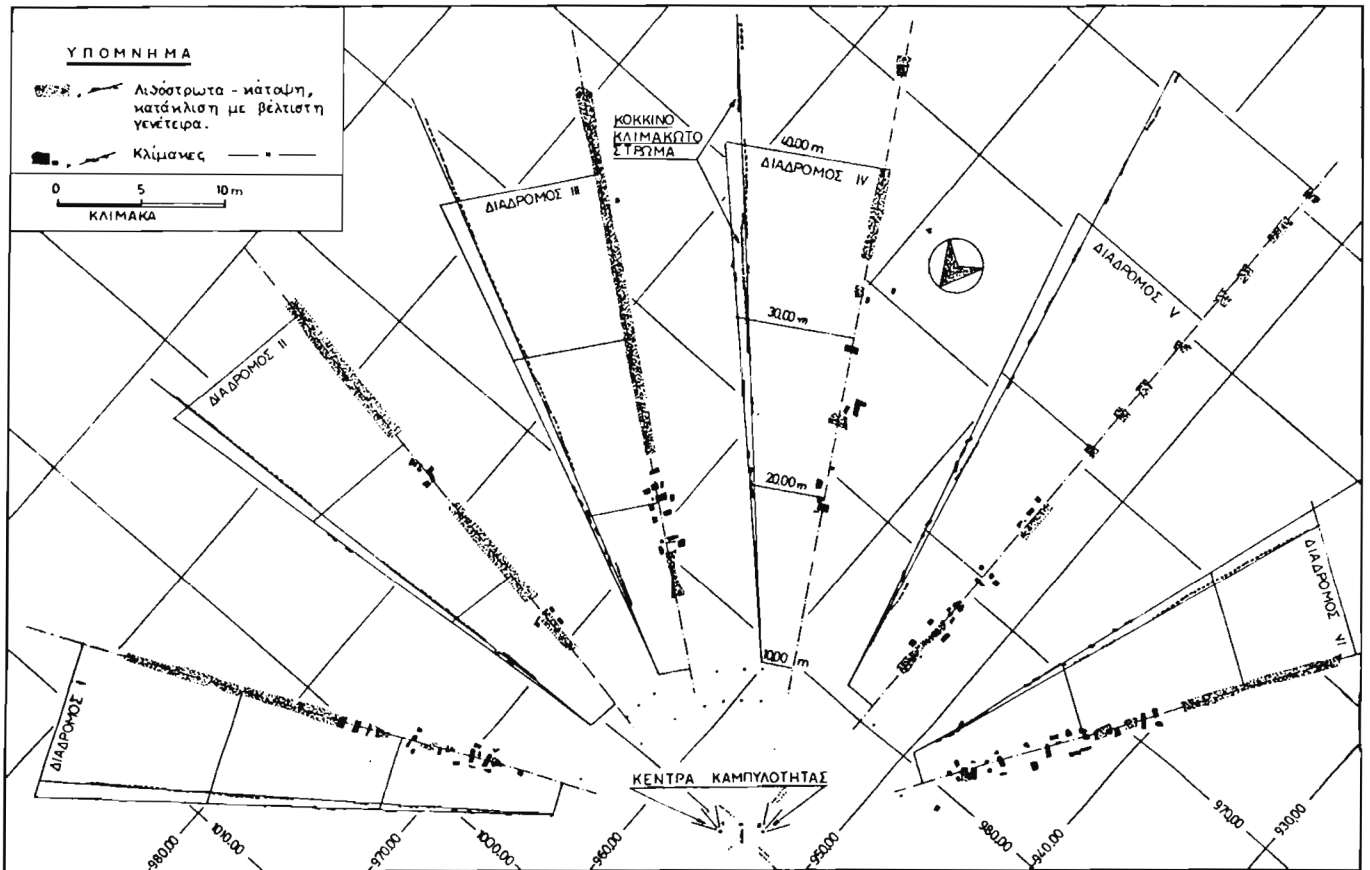
(β) οι *κλίμακες*, οι οποίες φαίνεται ότι κάποτε τοποθετήθηκαν πάνω στα λιθόστρωτα για να τα αντικαταστήσουν, χωρίς να προκαλέσουν εκτεταμένες καταστροφές. Με το πέρασμα του χρόνου μεγάλο ποσοστό δομικών στοιχείων των κλιμάκων απομακρύνθηκαν, πιθανόν για την κατασκευή γειτονικών αγροικιών στα ανάντη του θεάτρου, και

(γ) το *κόκκινο κλιμακωτό στρώμα*, που είχε αποκαλυφθεί σε διάφορες και αρκετές περιοχές του κοίλου από ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και είχε τεκμηριωθεί σε σειρά σχεδίων. Οι τομές αυτές ήταν ήδη κλειστές την περίοδο των μετρήσεων. Δεν ήταν, ως εκ τούτου, δυνατή η μέτρησή τους, παρά μόνο η συσχέτιση των σχεδίων με τα υπόλοιπα μετρημένα στοιχεία.

3. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΕΔΙΟΥ / ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ

Στην περιοχή του θεάτρου εγκαταστάθηκε ένα τριγωνομετρικό-τριπλευρικό-χωροσταθμικό δίκτυο (Σχήμα 2), ένα πλέγμα δηλαδή τεσσάρων (4) σημείων ελέγχου των οποίων οι συντεταγμένες προσδιορίστηκαν με μεγάλη ακρίβεια. Από τις κορυφές του δικτύου μετρήθηκαν και υπολογίστηκαν οι συντεταγμένες σημείων που ανήκαν σε συγκεκριμένες κα-

* Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Νικ. Γιαλούρη, προϊστάμενο του έργου στο Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών. Στην κ. Β. Μητσοπούλου-Λεόν, διευθύντρια του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου για την παροχή πληροφοριών επί τόπου μαζί με τον κ. Ηλ. Ανδρέου και τον πρόωρα χαμένο φίλο Περικλή Κουραχάνη. Στους κ.κ. Κ. και Γ. Μαϊστράλη για τη συμβολή τους στις εργασίες πεδίου. Τέλος στο Τμήμα Τοπογραφίας και Φωτογραμμετρίας του University College London, όπου έγιναν οι υπολογισμοί και η ψηφιακή ανάλυση των δεδομένων.

Σχήμα 1. Οριζοντιογραφία του Κοίλου του θεάτρου της Αρχαίας Ήλιδος με κατακλίσεις τομών των διαδρόμων.

τηγορίες στοιχείων, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1. Σε κάθε κατηγορία σημείων δόθηκε από ένας κωδικός αριθμός ώστε να ιδρυθεί μία βάση δεδομένων για την ανάλυση στον ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Πίνακας 1.

Κωδικοί αριθμοί των στοιχείων του θεάτρου.

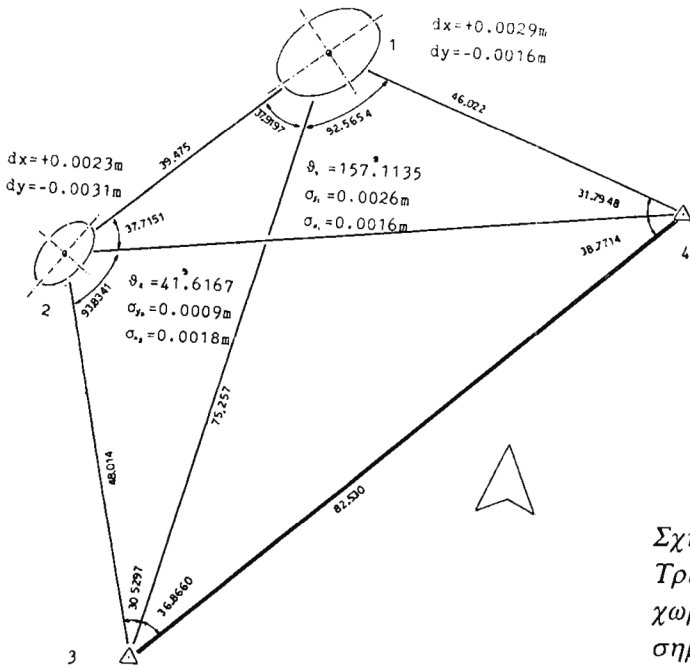
Κωδικοί	Περιγραφή
11-16	Λιθόστρωτα για τους διαδρόμους I - VI (Σχήμα 1)
21-26	Κλίμακες για τους διαδρόμους I - VI (Σχήμα 1)
17	Υψομετρικά σημεία υπαρκτής επιφάνειας του κοίλου
18	Δομικά στοιχεία σκηνής
19	Σημεία επί των αναλημματικών τοίχων
0-1-2-3	Κέντρα καμπυλότητας
20	Κόκκινο κλιμακωτό στρώμα (γραφικά δεδομένα)
27	Σημεία κατά μήκος αγωγών
28	Τοίχοι σκηνής
29	Πάσσαλοι στη σκηνή

Όπως φαίνεται από την οριζοντιογραφία (Σχήμα 1) ανά τρεις οι διάδρομοι συγκλίνουν προς δύο διαφορετικά κέντρα καμπυλότητας. Τις θέσεις των κέντρων καμπυλότητας είχε προσδιορίσει και ήδη

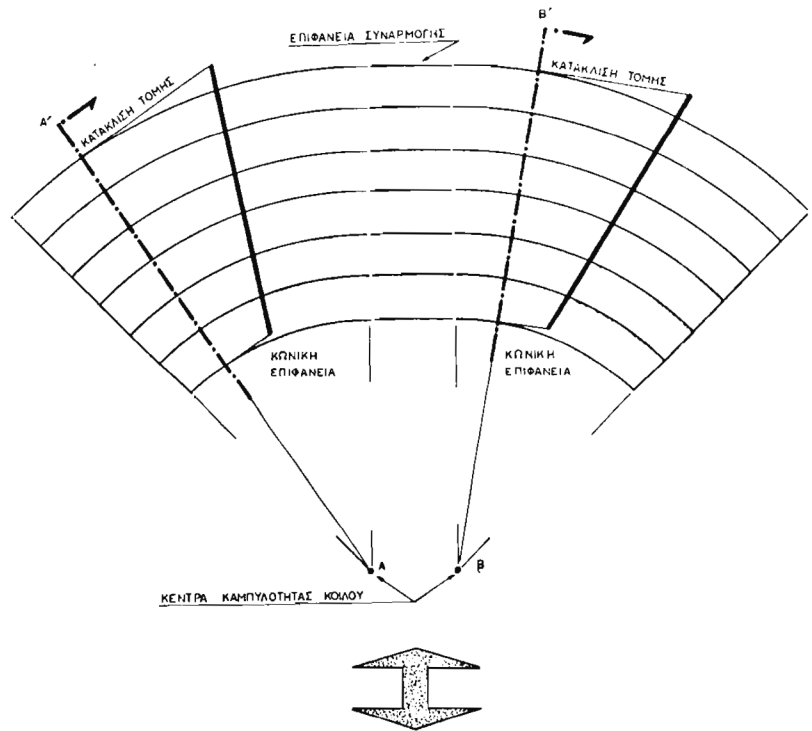
υλοποιήσει στο πεδίο ο F. Coorep όταν άρχισαν οι μετρήσεις. Η ανάλυση στον Η/Υ επιβεβαίωσε το ικανοποιητικό αυτών των θέσεων.

Το κοίλο, λοιπόν, σχηματίζεται από δύο κωνικές επιφάνειες, με τα αντίστοιχα κέντρα καμπυλότητας και μία ενδιάμεση, πιθανότατα επίπεδη, επιφάνεια συναρμογής (Σχήμα 3). Η μορφή του κοίλου θα ήταν ορισμένη, εάν ήταν γνωστή η θέση στο χώρο της γενέτειρας κάθε μίας κωνικής επιφάνειας.

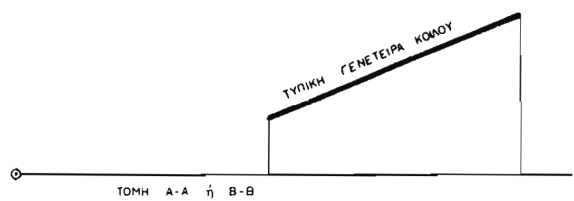
Ανάγοντας τα αποτυπωμένα σημεία στο αντίστοιχο κέντρο καμπυλότητας δημιουργήθηκαν «τομές», η επαλληλία των οποίων και για τους έξι διαδρόμους φαίνεται στο Σχήμα 4. Γίνεται σαφές έτσι ότι τα λιθόστρωτα δημιουργούν μία επιφάνεια με κλίση γενέτειρας 24% περίπου, ενώ οι κλίμακες διαφορετική με κλίση περί τα 26%. Τα λιθόστρωτα και οι κλίμακες αποτελούν κατασκευές που ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους της ιστορίας του θεάτρου. Επίσης η παραλληλία του κόκκινου κλιμακωτού στρώματος με την επιφάνεια που ορίζουν τα λιθόστρωτα (Σχήμα 5) δημιουργεί τη βεβαιότητα ότι αποτελούσε σύγχρονη με αυτά διαμόρφωση της επιφάνειας του κοίλου.

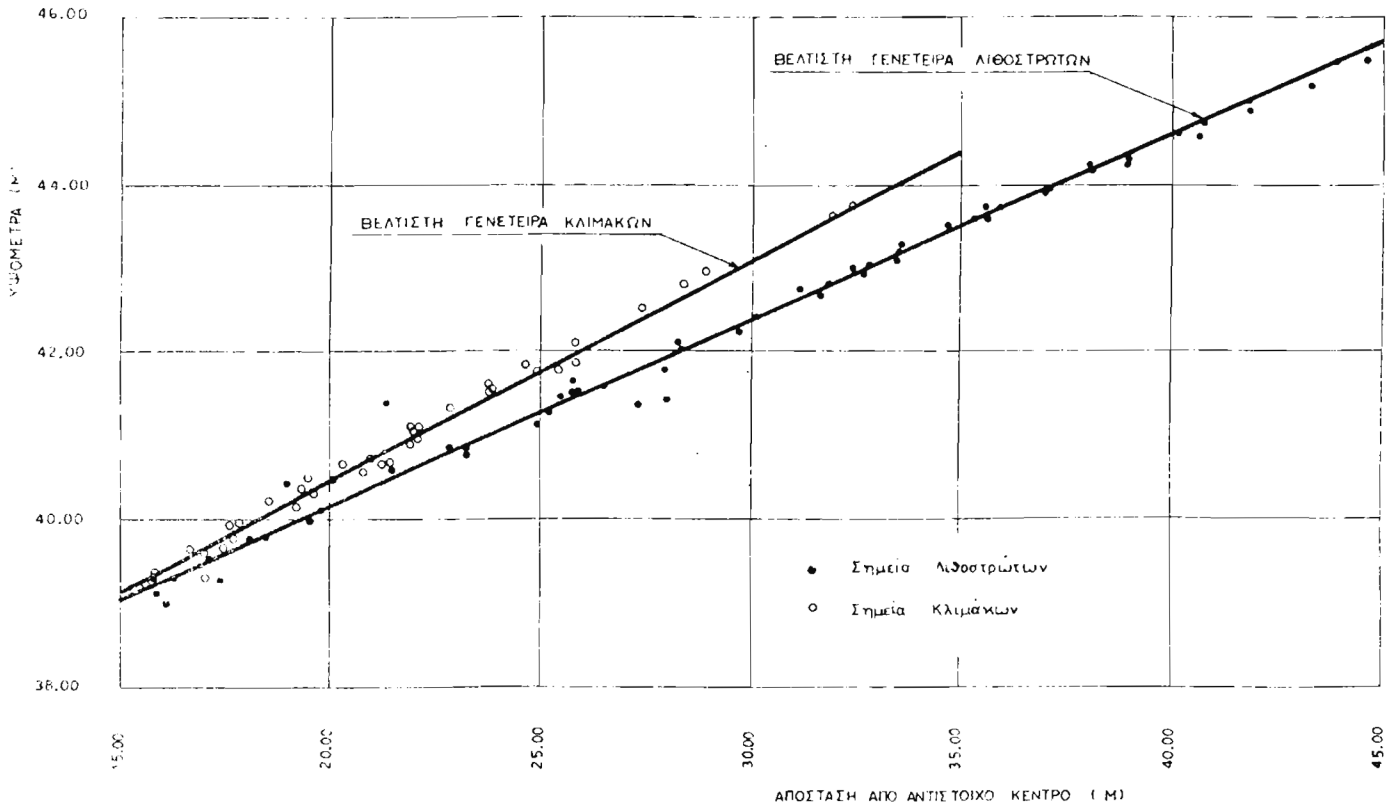

Σχήμα 2.
Τριγωνομετρικό-τριπλευρικό-χωροσταθμικό δίκτυο σημείων ελέγχου.

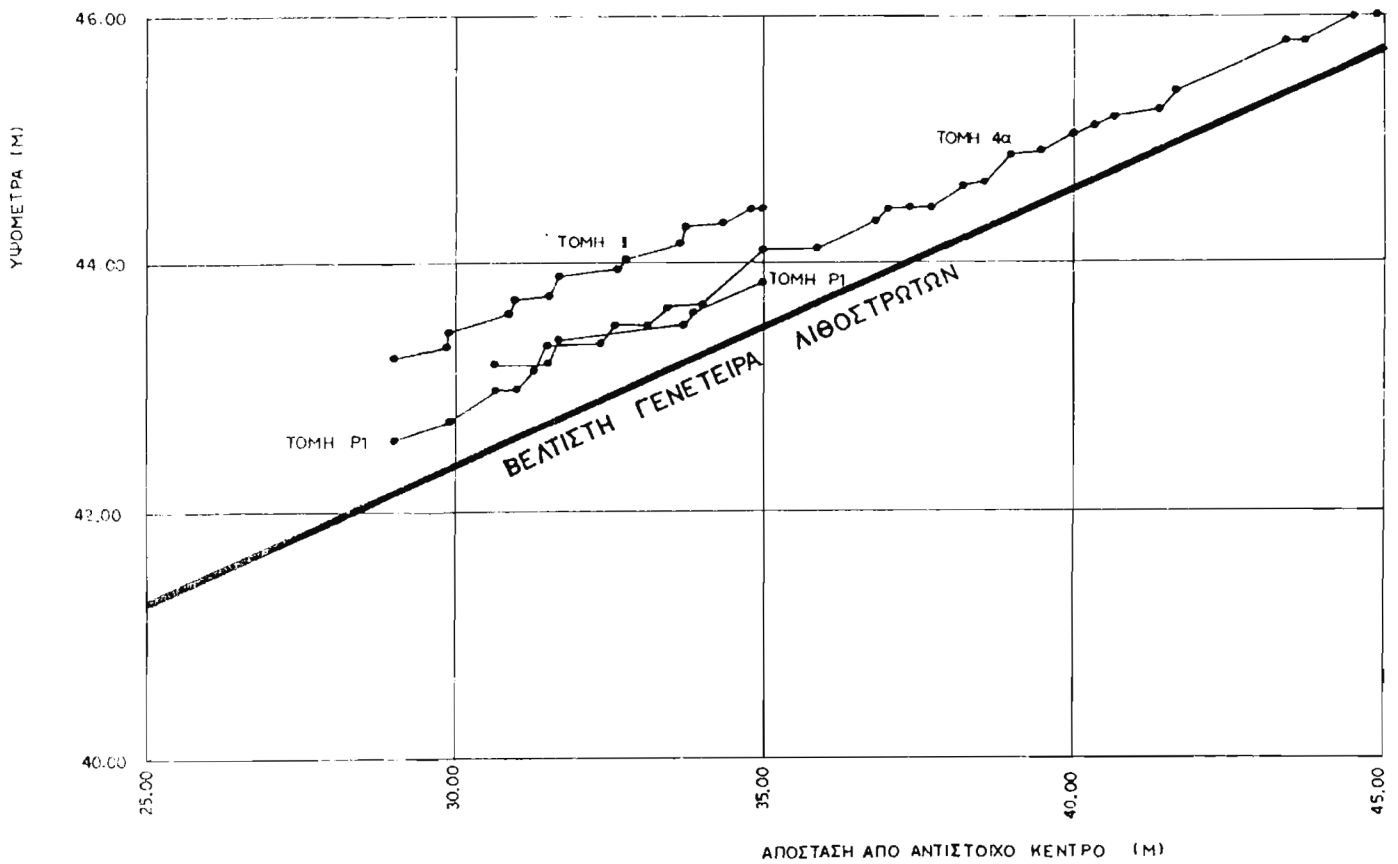

Σχήμα 3.
Μοντέλο αναπαράστασης της γεωμετρίας του Κοίλου του θεάτρου της αρχαίας Ήλιδος.

Σχήμα 4. Βέλτιστες γενέτειρες που ορίζονται από τα λιθόστρωτα και τις κλίμακες.

Σχήμα 5. Η θέση του κόκκινου κλιμακωτού στρώματος σε σχέση με τη βέλτιστη γενέτειρα των λιθοστρώτων.

4. ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Με βάση τα προαναφερθέντα συμπεράσματα η χωμάτινη επιφάνεια του κοίλου μπορεί να αναδιαμορφωθεί (για χρήση) χωρίς κίνδυνο να καταστραφεί η στρωματογραφία ή άλλα μόνιμα στοιχεία του. Μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως κέντρα καμπυλότητας τα ήδη προσδιορισμένα σημεία με συντεταγμένες:

$$\begin{array}{ll} X1=955.455 & X2=953.480 \\ Y1=990.485 & Y2=988.880 \\ Z1= 37.688 & Z2= 37.658 \end{array}$$

και ως κοινή γενέτειρα των κωνικών επιφανειών η γενέτειρα των κλιμάκων, υπερυψωμένη κατά 0.20 m για ασφάλεια. Η εξίσωση αυτής της γενέτειρας είναι:

$$Z=0.262*S+35.21+0.20 \text{ [m]}$$

όπου Z το υψόμετρο του σημείου (ή του τόξου κύ-

κλου) που απέχει απόσταση S από το αντίστοιχο κέντρο καμπυλότητας.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα ως άνω αριθμητικά στοιχεία αναφέρονται σε τοπικό σύστημα αναφοράς που υλοποιείται από τα εγκατεστημένα σημεία του δικτύου ελέγχου.

EMMANOYHΛ Σ. ΚΑΠΟΚΑΚΗΣ

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cooper, F. A., 1976. Προσωπικό αρχείο μετρήσεων παρατηρήσεων.
- Leon, V., 1964/65. Vierter, fünfter, sechster vorläufiger Bericht über die Grabungen in Alt-Elis, *ÖJh* XLVII.
- Mitsopoulou-Leon, V., 1966/67. 7. Vorläufiger Bericht über die Grabungen in Alt-Elis, *ÖJh* XLVIII.
- Mitsopoulou-Leon, V., 1972/75. 10. vorläufiger Bericht über die Grabungen in Alt-Elis, *ÖJh* L.
- Mitsopoulou-Leon, V. – E. Pochmarski, 1976/77. 11. vorläufiger Bericht über die Grabungen in Elis, *ÖJh* LI, 199-204.
- Mitsopoulou-Leon, V. – R. Scherrer, 1978/80. 12. vorläufiger Bericht über die Grabungen in Elis, *ÖJh* 52, 79-80.

SUMMARY

DIGITAL SURVEY, ANALYSIS AND A RESTORATION PROPOSAL OF THE ANCIENT ELIS THEATRE KOILON

The permanent elements of the Ancient Elis Theatre soil Koilon (corridors, stairs, red soil layer) were digitally surveyed after the establishment of a rigid topographic network (triangulation, trilateration and levelling of four nodes). It was proved, after a computer assisted analysis, that the theatre permanent

elements were associated to two clearly different history periods. Thus, the conical shape of the Koilon was defined and a restoration proposition was explicitly documented by means of numerical data and application equations.

ΠΡΩΙΜΗ ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΛΕΙΑ

Κάτω από την τεράστια ακτινοβολία του μεγάλου πανελλήνιου ιερού της Ολυμπίας τα μικρότερα τοπικά ιερά της Ηλείας δεν έχουν γίνει ως τώρα — εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις¹ — αντικείμενο μιας συνολικότερης μελέτης. Όμως κυρίως σ' αυτά τα λιγότερο φημισμένα ιερά αντικατοπτρίζονται οι παλαιότερες λατρείες που κυριαρχούσαν στην περιοχή πριν από την ακμή της Ολυμπίας και την καταξίωσή της ως πανελλήνιου ιερού και διαφαίνεται με μεγαλύτερη σαφήνεια η φυσιογνωμία αυτού του κατ' εξοχήν αγροτικού χώρου που, ιδιαίτερα κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή, κλυδωνίζεται από τις έριδες μεταξύ Ηλείων, Πισατών και Τριφυλίων.

Στα πλαίσια της χρονικά περιορισμένης ανακοίνωσης, η προσπάθεια προσέγγισης του χώρου αυτού κατά την αρχαϊκή εποχή επιχειρήθηκε μέσω της ως τώρα άγνωστης, ανάγλυφης κεραμικής², που έχει βρεθεί και στο ιερό της Ολυμπίας και σε άλλα μικρότερα ιερά και αποτελεί ένα είδος σημείου αναφοράς για τη γνώση και κατανόηση ενδεχόμενων εγχώριων εργαστηρίων αλλά και για τη χρήση των αγγείων και σκευών ιδίως στη λατρεία.

Τα κυριότερα σκεύη που ανήκουν στην κατηγορία αυτή, είναι δηλαδή κατασκευασμένα από χονδρόκοκκο πηλό και φέρουν συνήθως επίπλαστη ή εγχάρακτη διακόσμηση, είναι τα περιρραντήρια, σκεύη κατά κύριο λόγο λατρευτικά³. Τα περιρραντήρια ή αγιστήρια ήσαν τοποθετημένα, όπως είναι γνωστό, στις εισόδους των ιερών ή κοντά σε βωμούς και ναούς. Η χρήση τους είναι άμεσα συνδεδεμένη με το συμβολισμό του ύδατος σε τελετές και θυσίες⁴. Εκτός από το ιερό της Ολυμπίας, όπου ο αριθμός των καταγραμμένων περιρραντηρίων αγγίζει ως τώρα τα εκατόν πενήντα περίπου σκεύη του είδους αυτού, συναντώνται και στα μικρότερα ιερά της περιοχής δίνοντας έτσι τη δυνατότητα για συγκρίσεις.

Δεύτερος χώρος μετά την Ολυμπία σε συχνότητα ευρημάτων ανάγλυφης κεραμικής είναι η περιοχή του ιερού στις Μπάμπες Μακρυσίων στα νότια του Αλφειού, σε απόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων

από την Ολυμπία. Εδώ ανέσκαψε, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '50, ο τότε έφορος αρχαιοτήτων Ν. Γιαλούρης⁵, στην κορυφή ενός λοφίσκου επονομαζόμενου Αρνοκατάρραχο, ένα σχετικά μικρό (8,36 × 4,55 μ.) δωρικό ναό από ντόπιο κογχυλιάτη λίθο. Μέσα στο σηκό του ναού βρέθηκε ένας λίθος ακανόνιστου σχήματος από φαιό σκληρό ασβεστόλιθο με την επιγραφή ΤΟΔΙΟΣ που αποτελεί και τη μοναδική ένδειξη για την ταύτιση της θεότητας που λατρευόταν εδώ. Σύμφωνα με το σχήμα των γραμμάτων της τοποθετείται στα τέλη του 6ου με αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Στις υπώρειες του λόφου απλώνεται ένα ευρύ οροπέδιο πάνω στο οποίο ο Ν. Γιαλούρης διαπίστωσε την ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων και ανέσκαψε τρία κτιριακά συγκροτήματα τα οποία ερμήνευσε ως κατοικίες, τμήματα ενός μεγαλύτερου οικισμού. Ως πιθανή χρονολόγηση των κτισμάτων πρότεινε το β' ήμισυ του 5ου αι. π.Χ. ενώ από την πληθώρα των ευρημάτων που εν μέρει ανάγονται ως τον 7ο αι. π.Χ. οδηγήθηκε στο συμπέρασμα πως ο χώρος πρέπει να ήταν σε χρήση ήδη από παλαιότερες εποχές.

Στα ευρήματα από τις Μπάμπες συγκαταλέγονται και αρκετά θραύσματα ανάγλυφης κεραμικής κυρίως από περιρραντήρια. Είναι κατασκευασμένα από ντόπιο μαλακό υποκίτρινο ή καστανέρυθρο πη-

1. Η μόνη — ως τώρα — ολοκληρωμένη παρουσίαση ενός ιερού οφείλεται στον U. Sinn, *AM* 93, 1981, 45-82 και *AM* 96, 1981, 25-71, και αφορά το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα της Τριφυλίας.

2. Μια αρκετά πλήρης βιβλιογραφία των πλέον πρόσφατων δημοσιεύσεων σχετικά με την ανάγλυφη κεραμική υπάρχει στο άρθρο της S. Miller, *ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ* τόμ. Β' (1987) 266 σημ. 1.

3. Για τα περιρραντήρια βλ. κυρίως R. Ginouvès, *Balaneutiké. Recherches sur le bain dans l'antiquité*, σ. 299-310.

4. Για το θέμα αυτό πρβλ. πρόσφατα S. G. Cole, *The uses of water in greek sanctuaries* στο R. Hägg — N. Marinatos — G. Nordquist, *Early greek cult practice* (1988) 161-165.

5. *Prakt* 1954, 290-291, *Prakt* 1955, 243-244, *Prakt* 1958, 194-198.

Εικόνα 1. Περιρραντήριο από τις Μπάμπες (Π 140).

Εικόνα 2. Λεπτομέρεια του περιρραντηρίου από τις Μπάμπες.

Εικόνα 3. Τριποδικό σκεύος από την Ολυμπία (Κ 2262).

Εικόνα 4. Τμήμα υποστηρίγματος περιρραντηρίου σε μορφή δωρικού κιονοκράνου από τις Μπάμπες (Π 4135).

λό που είναι γνωστός και από τη συχνή χρήση του σε κεραμώσεις και πήλινα γλυπτά από τη γειτονική Ολυμπία.

Από τα πολυάριθμα θραύσματα που προέρχονται κυρίως από το κτίριο Γ στις Μπάμπες στάθηκε δυνατό να ανασυγκροτηθεί ένα περιρραντήριο (Π 140)⁶ το οποίο εκτίθεται στην αρχαϊκή αίθουσα Γ του Νέου Μουσείου Ολυμπίας και αποτελεί το πιο ολοκληρωμένο παράδειγμα περιρραντηρίου από την Ηλεία (εικ. 1-2). Στο κυλινδρικό του πόδι απεικονίζονται δύο παράλληλες σειρές με ιππείς και ρόδακες. Οι δύο αυτές ζώνες, με ύψος 5,5 εκ. η κάθε μία, χωρίζονται μεταξύ τους με τη βοήθεια τεσσάρων πλαστικών ζωνών. Τα άλογα διακρίνονται για τα εξαιρετικά ψηλόλιγνα πόδια και τη λυγερόκορμη μορφή τους. Όπως και οι ιππείς, είναι αρκετά επίπεδα χωρίς ιδιαίτερη πλαστικότητα. Από την κίνηση του δεξιού τους χεριού που απεικονίζεται με δύο παραλλαγές συμπεραίνεται πως δύο τουλάχιστον διαφορετικές σφραγίδες χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των μορφών. Η λεκάνη αντίθετα δεν παρουσιάζει ίχνη διακόσμησης. Το ύψος του περιρραντηρίου φθάνει τα 54 εκ.

Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο του περιρραντηρίου από τις Μπάμπες είναι τα ορθογώνια ανοίγματα που υπάρχουν στο κιονωτό του πόδι: παρατηρούμε δύο ζεύγη αντωπών ορθογώνιων οπών, ένα περίπου στο μέσο και ένα στο ύψος της βάσης. Η ερμηνεία ότι οι οπές αυτές οφείλονται σε λόγους κατασκευαστικούς που έχουν σχέση με την όπτηση δεν πείθει, αφού πολυάριθμα άλλα περιρραντήρια του ίδιου τύπου δεν έχουν τέτοια ανοίγματα. Ίσως λοιπόν να πρέπει να αναζητηθεί αλλού η πιθανή χρήση των ανοιγμάτων αυτών, όπως π.χ. στη διευκόλυνση κατά τη μεταφορά τους ίσως κατά τη διάρκεια λατρευτικών τελετών.

Για το σχήμα του περιρραντηρίου από τις Μπάμπες τα πλησιέστερα παραδείγματα συναντώνται στην Κόρινθο και τη Μεγάλη Ελλάδα⁷. Οι τόσο χαρακτηριστικές αναλογίες των ίππων, αν και θυμίζουν έργα κρητικά, όπως π.χ. τη ζωφόρο από τον Πριλιά⁸, έχουν σημαντικά παράλληλα και στην Αργολιδοκορινθία όπως δείχνει η παράσταση μεγάλου αμφορέα που βρέθηκε στο Ηραίο του Άργους⁹ και ανήκει μάλλον στο β' τέταρτο του 7ου αι. Στα πρώτα αυτά παραδείγματα τα άλογα απεικονίζονται με ιδιαίτερα ψηλά πόδια και οι ιππείς αντίθετα σχετικά μικροί, ενώ και οι δύο είναι πολύ επίπεδοι. Την παράδοση μπορούμε να παρακολουθήσουμε έως τις αρχές του 6ου αι. στην κορινθιακή αγγειογραφία¹⁰,

π.χ. στον μεσοκορινθιακό κιονωτό κρατήρα του Βατικανού που χρονολογείται γύρω στα 580-570 π.Χ., όσο και σε χάλκινα ελάσματα¹¹ από την ίδια περίπου εποχή. Κάπου ανάμεσα, πάντως ακόμα μέσα στον 7ο αι. π.Χ., ίσως στο τελευταίο του τέταρτο, θα πρέπει να τοποθετηθεί το περιρραντήριο από τις Μπάμπες αποτελώντας ένα σημαντικό τεκμήριο για την ύπαρξη εργαστηρίων γι' αυτή την πρώιμη και όχι αρκετά γνωστή εποχή.

Ανάλογα παραδείγματα με παραστάσεις ιππέων υπάρχουν όμως και ανάμεσα στα ευρήματα από την Ολυμπία, όπως π.χ. σε ένα χαμηλό τριποδικό σκεύος (Κ 2262, εικ. 3)¹² στο οποίο σώζονται τέσσερις συνολικά ιππείς, δύο εκ των οποίων σε καλή κατάσταση, κατασκευασμένοι μάλλον και αυτοί από δύο διαφορετικές σφραγίδες. Παρ' όλον ότι στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε μάλλον να κάνουμε με περιρραντήριο αλλά με άλλου είδους σκεύος, τα τεχνικά χαρακτηριστικά και το είδος της διακόσμησης του το συνδέουν άμεσα με το παράδειγμα από τις Μπάμπες, υποδηλώνοντας κοινή προέλευση από το ίδιο εργαστήριο. Εδώ βρισκόμαστε ίσως σε μία κάπως πρωιμότερη φάση, γύρω στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., αν κρίνουμε από την ακόμα πιο έντονη επιπεδότητα των μορφών και τον μικρογραφικό τους χαρακτήρα σε σχέση με τα άλογα.

Στον 6ο πλέον αιώνα ανήκουν περιρραντήρια

6. *Ergon* 1955, 86 εικ. 84, *BCH* 79, 1955, 253 εικ. 6, *Ergon* 1956, 85 εικ. 4, *Prakt* 1956, 189 πίν. 83 β, γ. Διάμετρος λεκάνης 69 εκ. Ευχαριστίες οφείλονται στον ανασκαφέα και στη Ζ' Εφορεία Αρχαιοτήτων Ολυμπίας για την άδεια μελέτης και φωτογράφισης καθώς και για τις τόσες διευκολύνσεις κατά την παραμονή μου στην Ολυμπία. Για την άδεια μελέτης του υλικού από την Ολυμπία ευχαριστώ τον διευθυντή των ανασκαφών Η. Kyrieleis. Οι εικόνες 1, 2 και 3 οφείλονται στην κ. Ι. Geske-Heiden, οι 4, 5, 6, 8 και 9 στον κ. E. Gehnen. Πολύτιμη βοήθεια στο θέμα των φωτογραφιών μου παρασχέθηκε επίσης από τους U. Sinn και S. Rogge.

7. M. Jozzo, *Hesperia* 56, 1987, 355-416 ιδίως πίν. 79 (Κόρινθος). M. Jozzo, *ArchCl* 33, 1981, 143-193 ιδίως πίν. XXXV, 3 (Μ. Ελλάδα).

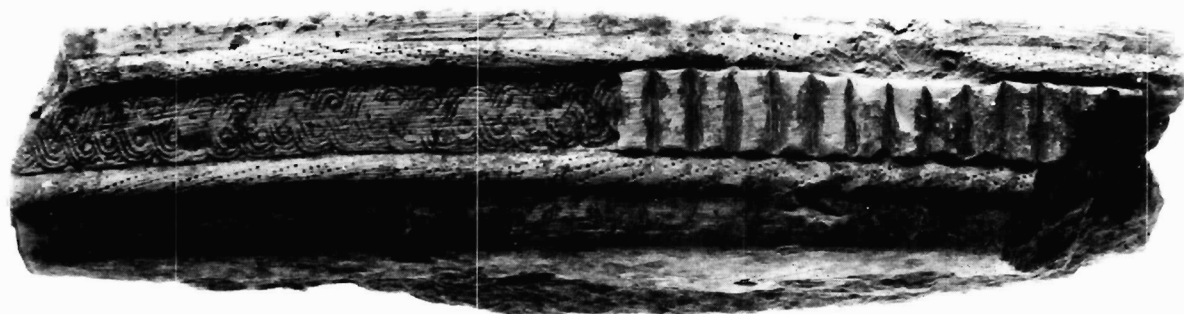
8. L. Pernier, *AJA* 38, 1934, 171-177 πίν. XVII. Στο γνωστό κρητικό κράνος της Norbert Schimmel Collection (1974) Nr. 14 τα άλογα έχουν μεγαλύτερη πλαστικότητα και κάπως διαφορετικές αναλογίες.

9. C. Waldheim, *The Argive Heraeum* (1905) Vol. II, 117 fig. 42.

10. E. Simon - M. Hirmer, *Die griechischen Vasen* (1981) πίν. XII-XIII.

11. E. Kunze, *Archaische Schildbänder* (1950) OF II πίν. 73 VII άνω, VIII μέση.

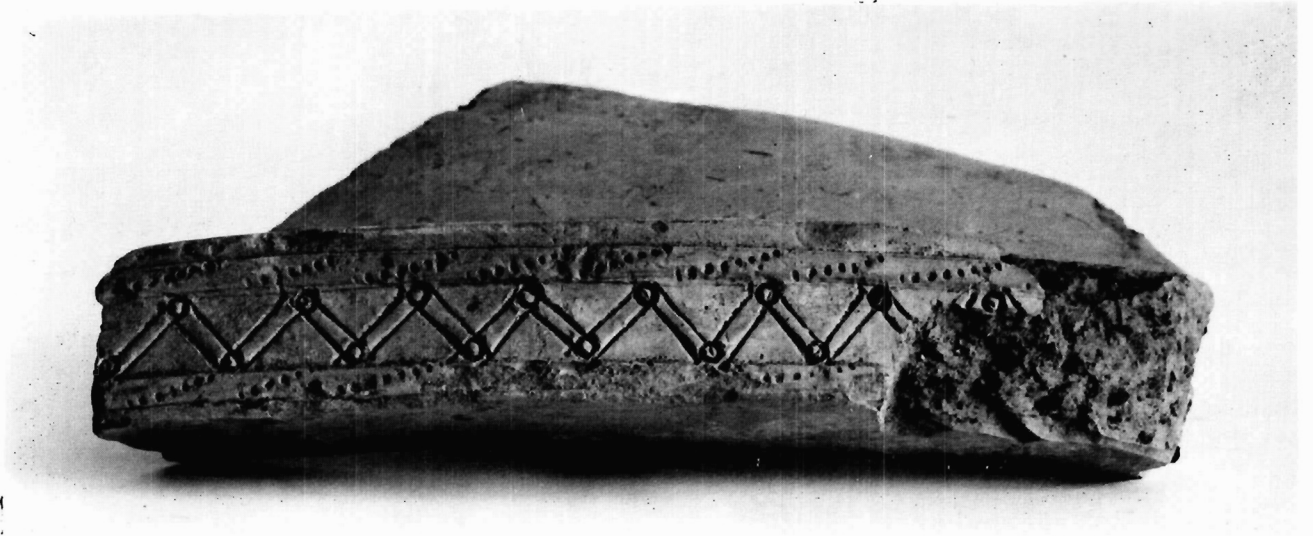
12. Προέλευση από το ιερό της Ολυμπίας (SO Lesefund 22.5.66). Μ. 16 εκ., Πλ. 20 εκ., Υ. 9,5 εκ. Πηλός υποκίτρινος.

Εικόνα 5. Χείλος περιρραντηρίου από τις Μπάμπες (Π 1667).

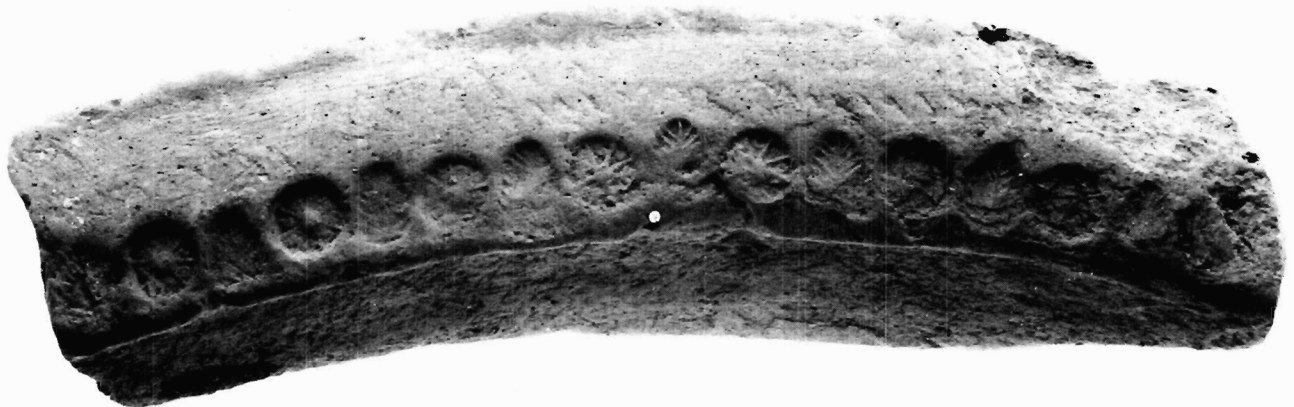
Εικόνα 6. Τμήμα λαβής από τις Μπάμπες (Π 4138).

Εικόνα 7. Χείλος περιρραντηρίου από την Ολυμπία (Κ 2308).

Εικόνα 8. Χείλος περιρραντηρίου από τις Μπάμπες (Π 4136).

Εικόνα 9. Χείλος περιρραντηρίου από την Ολυμπία (Κ 2280).

των οποίων το υποστήριγμα είναι διαμορφωμένο ως δωρικός κίονας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τις Μπάμπες (Π 4135, εικ.4)¹³ διατηρεί ένα αρκετά μεγάλο μέρος του εξαιρετικά επίπεδου άβακα με το περίγραμμα των ραβδώσεων καθώς και ένα μεγάλο τμήμα του εχίνου που είναι συμφυής με τη λεκάνη και κοσμεύεται με εγχάρακτο πλοχμό. Ακόμη και αν δεχθούμε ότι το πήλινο κιονόκρανο μιμείται την εξέλιξη των λίθινων¹⁴, θα πρέπει να χρονολογηθεί περίπου στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Οπωσδήποτε όμως δεν μπορούμε να παραβλέψουμε πως πρόκειται για δημιουργία εργαστηρίου πηλοπλαστικής και καμιά σχέση δεν έχει με την καθαυτό αρχιτεκτονική. Αρκετά ακόμη θραύσματα με ραβδώσεις δωρικών κίωνων πιστοποιούν την ύπαρξη περαιτέρω περιρραντηρίων του τύπου αυτού και στα δύο ιερά για τα οποία δεν μπορεί να γίνει εδώ ειδική μνεία. Στην κατηγορία των κιονωτών υποστηριγμάτων ανήκουν και θραύσματα με λοξές ραβδώσεις, όπως π.χ. σε ένα παράδειγμα επίσης από τις Μπάμπες¹⁵ (Π 2992) με συγγενέστερο παράλληλο στην Ισθμία¹⁶. Χρονολογούνται περίπου στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Κατά τη διάρκεια του 5ου αι. η παράδοση συνεχίζεται και με κίονες ιωνικού ρυθμού¹⁷, ενώ ένα παράδειγμα από την Ολυμπία, όπως έδειξε ο Α. Mallwitz, περιέχει στοιχεία και του μετέπειτα κορινθιακού κιονοκράνου¹⁸.

Όσον αφορά τους τύπους διακόσμησης που συναντά κανείς στην ανάγλυφη κεραμική του 7ου και 6ου αι. π.Χ., σπανιότερα είναι οπωσδήποτε τα εικονιστικά θέματα, όπως οι ζώνες με τους ιππείς, ενώ υπάρχει μεγάλη ποικιλία σε διακοσμητικά μοτίβα. Στα πλέον συνήθη συγκαταλέγεται ο απλός πλοχμός, όπως επί παραδείγματι εμφανίζεται στο δωρικό κιονόκρανο (εικ. 4), αλλά και ο σύνθετος (Π 1667, εικ. 5)¹⁹, μοτίβα που συναντώνται σε όλες σχεδόν τις εποχές²⁰. Επίσης προσφιλής είναι η σπείρα και οι ρόδακες όπως σε λαβή σκεύους στο σχήμα του οποίου θα επανέλθουμε αργότερα (Π 4138, εικ. 6)²¹, το ζιγκ ζαγκ, π.χ. εγχάρακτο και με την προσθήκη μικρών κύκλων (Κ 2308, εικ. 7)²², ζώνες ανθεμίων και λωτών, π.χ. σε περιχειλώματα περιρραντηρίων υστεροαρχαϊκής εποχής τα οποία, σε συνδυασμό με πλαστικές λαβές, μιμούνται μεταλλικά πρότυπα όπως σε παραδείγματα από την Ολυμπία²³ και τις Μπάμπες (Π 4136, εικ. 8)²⁴. Όμως υπάρχουν και άλλα, λιγότερο γνωστά, διακοσμητικά στοιχεία, όπως οι μεμονωμένες σφραγίδες με φυτικό θέμα (Κ 2280, εικ. 9)²⁵ από την Ολυμπία.

Εκτός από τα περιρραντήρια, στην κατηγορία

που μας αποσχολεί ανήκουν και άλλοι τύποι αγγείων και σκευών. Πέρα από τους αποθηκευτικούς πίθους, στους οποίους δεν θα σταθούμε εδώ, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε ένα αγγειόμορφο σκεύος μεγάλων συνήθως διαστάσεων, το οποίο, απ' ό,τι φαίνεται, αποτελεί τύπο που επιχωριάζει στην περιοχή. Παραδείγματα έχουν βρεθεί τόσο στην Ολυμπία και τις Μπάμπες, όσο και στο ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα, στο όρος Λάπιθος²⁶. Ανάμεσα στα ευρήματα των ανασκαφών που δημοσιεύθηκαν μόλις πρόσφατα υπάρχει και ένα μεγάλο θραύσμα ανάγλυφης κεραμικής που δεν έγινε γνωστό²⁷ (εικ. 10). Το θραύσμα αυτό σώζει τη λαβή, τμήμα του περιχειλώματος και του λαιμού. Η λαβή φέρει ανάγλυφη διακόσμηση τριών ιπέων, από τους οποίους ο τρίτος σώζεται μόνο κατά το ήμισυ. Σε σχέση με τις ανάλογες παραστάσεις από την Ολυμπία και τις Μπάμπες οι αναλογίες παρουσιάζονται εδώ πιο συμπιεσμένες αφού τα άλογα, από τα οποία το πρώτο έχει όρθιο ενώ το δεύτερο σκυμμένο το κεφάλι, δεν δείχνουν τα ίδια ψηλόλιγνα πό-

13. *Ergon* 1958, 157 εικ. 166. Μ. 49,5 εκ., Πλ. 25,4 εκ.

14. Παρ' όλον ότι σίγουρα τα αρχιτεκτονικά κιονόκρανα αποτελούσαν πρότυπο για τα πήλινα, δύσκολα συγκρίνονται μαζί τους. Οπωσδήποτε το κιονόκρανο από τις Μπάμπες μιμείται έναν από τους πρώιμους τύπους από τους οποίους όμως σώζονται λίγα μόνο παραδείγματα. Ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα των αρχών του 6ου αι. είναι εκείνο από τον παλιό ναό της Αφαιάς στην Αίγινα, βλ. E.-L. Schwandner, *Der ältere Porostempel der Aphaia auf Aegina* (1985) 117, παρουσιάζει όμως διαφορετικές αναλογίες.

15. Υ. 5 εκ. (χωρίς βάση), περ. 8 εκ. (με βάση). Πηλός ερυθρός.

16. O. Broneer, *Hesperia* 31, 1962, πίν. 10 b.

17. Πρβλ. A. Mallwitz, *AM* 77, 1962, 163 και πίν. 43.

18. A. Mallwitz, Ein Kapitell aus gebranntem Ton oder zur Genesis des korinthischen Kapitells στο *OIBer X* (1981) 318-352, πίν. 33-37.

19. *Prakt* 1958, 196 πίν. 153 γ. Μ. 14 εκ. Πηλός ερυθρός.

20. J. A. H. Portratz, *Das Flechtband. Eine altvorderasiatische Ligatur*, *OA* 3, 1964, 175-200.

21. Υ. 12 εκ., Πλ. 15 εκ., Β. 6,5 εκ. Πηλός έντονα καστανέρυθρος.

22. Από την Ολυμπία (*Südosten G* 3, 20.3.64) Υ. 14 εκ. Πηλός υποκίτρινος.

23. Από την Ολυμπία (*Südosten O* 22, N-Mauer Lesefund) Υ. 5 εκ., Πλ. 18 εκ. Πηλός καστανός.

24. Μ. 18 εκ. Πηλός καστανός.

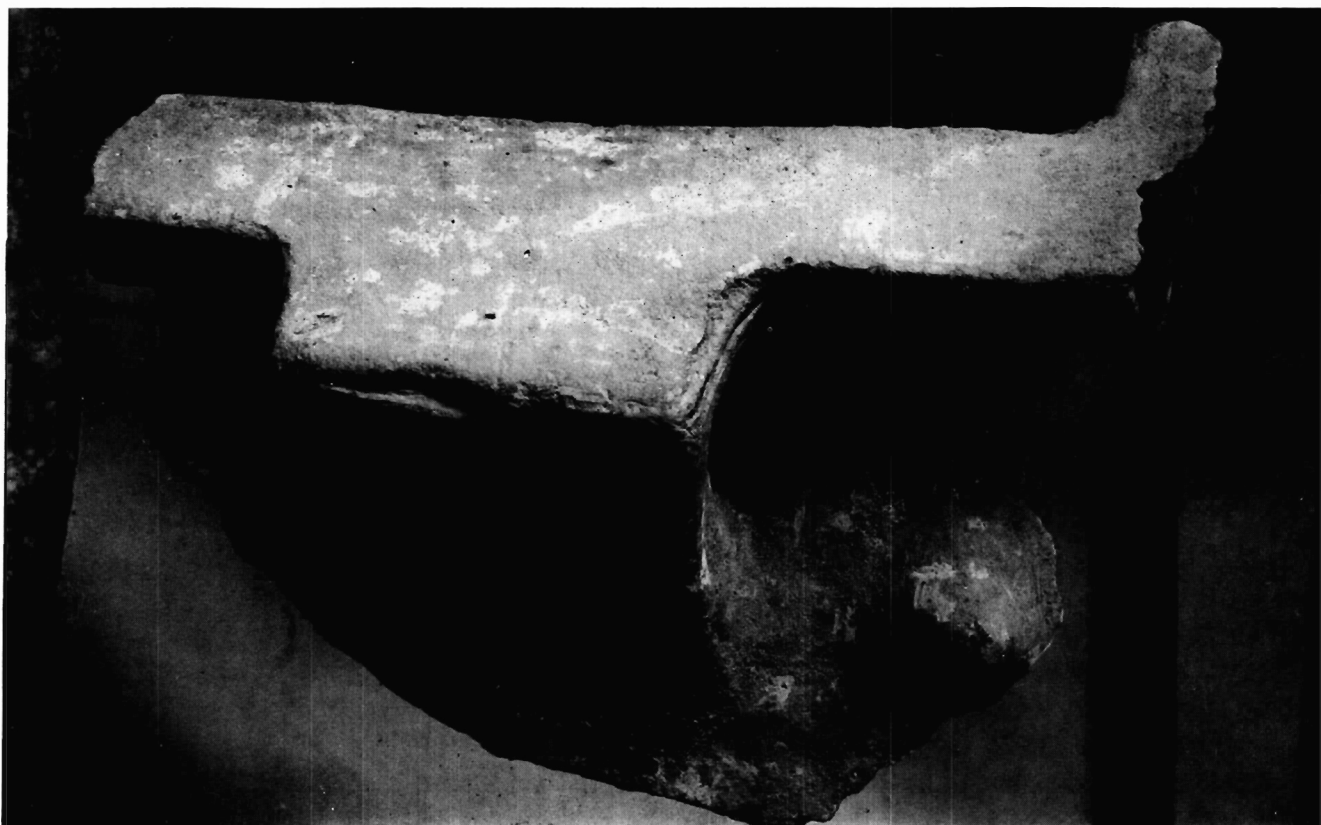
25. Από την Ολυμπία (*Südosten N* 3) Υ. 4,5 εκ., Πλ. 24 εκ. Πηλός ερυθρός.

26. Πρβλ. σημ. 1.

27. Ημερολόγιο του K. Müller σ. 37 με ακριβή περιγραφή. Ευχαριστώ τον U. Sinn για την υπόδειξη αυτή.

Εικόνα 10. Τμήμα μεγάλου σκεύους με ανάγλυφη διακόσμηση από την Κομποθέκρα.

Εικόνα 11. Τμήμα μεγάλου σκεύους με ανάγλυφη διακόσμηση από την Κομποθέκρα.

δια όπως τα προηγούμενα παραδείγματα. Οι έντονα επίπεδες μορφές όμως και η αναλογία ιπέα-ίππου δεν επιτρέπει χρονολόγηση πολύ μετά τις αρχές του βου αι. π.Χ.

Δεξιά από τη λαβή, στο σημείο όπου ξεκινά η καμπύλη της κοιλιάς του αγγείου, υπάρχει ένα κωνικό έξαρμα. Όμως εκείνο που χαρακτηρίζει το θραύσμα αυτό από την Κομποθέκρα είναι το ορθογώνιο σχήμα του περιχειλώματος (εικ. 11) που συναντάται επίσης και στις Μπάμπες και σε ακόμη μεγαλύτερη κλίμακα στην Ολυμπία. Στις Μπάμπες το παράδειγμα περιορίζεται στην ύπαρξη ορθογώνιων λαβών όπως εκείνο με τις σπείρες και τους ρόδακες (εικ. 6). Τις περισσότερες πληροφορίες για σκεύη του σχήματος αυτού, πάντως, τις παίρνουμε από το εντυπωσιακό από πλευράς διακόσμησης θραύσμα Κ 187²⁸ από την Ολυμπία που φέρει τόσο εικονιστικά θέματα όσο και διακοσμητικά μοτίβα. Η λαβή του και μόνο έχει ύψος 28 εκ. και κοσμείται με ερωτικά ζεύγη και γοργόνεια αλλά και πολλαπλές ζώνες με διάφορα μοτίβα. Το θραύσμα αυτό συγκολλήθηκε πρόσφατα με ένα άλλο θραύσμα από το περιχειλώμα²⁹ επιτρέποντάς μας να ανασυστήσουμε εν μέρει το σχήμα του, που όπως φαίνεται δεν ήταν απλός κρατήρας, όπως είχε προταθεί, αλλά σκεύος σε σχήμα ασάμινθου με λαβές, του οποίου η πιθανή χρήση δεν είναι ακόμη τελείως σαφής. Χρονολογικά ανήκει στο τελευταίο τέταρτο του βου αι. Το γεγονός ότι το σχήμα αυτό συναντάται σε διαφορετικές εποχές δείχνει πως πρόκειται για προϊόν τοπικού εργαστηρίου ενώ η παρουσία του σε τρία διαφορετικού τύπου ιερά το σχετίζει άμεσα με τη λατρεία.

Στη σύντομη αυτή επισκόπηση επιχειρήθηκε μια συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων στοιχείων που συνθέτουν την εικόνα της παραγωγής ανάγλυφης κεραμικής κατά την αρχαϊκή εποχή στην ευρύτερη περιοχή του ιερού της Ολυμπίας. Η συχνή χρήση του εγχώριου πηλού είναι γνωστή και από τις πολυάριθμες κεραμώσεις και από τα πήλινα γλυπτά που έχουν βρεθεί στο μεγάλο ιερό δίνοντας την ευκαιρία για σκέψεις σχετικές με την προέλευσή τους. Όπως συμπεραίνεται και από τη μελέτη των δύο αυτών ομάδων, ένα μεγάλο ποσοστό θα πρέπει να θεωρηθεί δημιούργημα ντόπιων εργαστηρίων που ήταν απολύτως απαραίτητα λόγω της ύπαρξης του πανελλήνιου ιερού αφ' ενός και της έλλειψης κατάλληλης πέτρας στην περιοχή αφ' ετέρου. Όσον αφορά στην επιλογή των διακοσμητικών στοιχείων τόσο στα εικονιστικά θέματα³¹ όσο και

στα άλλα μοτίβα, εμφανής είναι η σχέση με τα κορινθιακά εργαστήρια ακόμη και στα πλαίσια μιας συνοπτικής παρουσίασης που δεν αφήνει περιθώρια για λεπτομερέστερη τεχνολογική ανάλυση. Επίσης πιθανή είναι η ύπαρξη και εισαγμένων σκευών όπως δείχνει η περίπτωση πίθου που χρονολογείται στα τέλη του 7ου αι. π.Χ.³²

Όπως διαπιστώθηκε, οι κυριότεροι χώροι εύρεσης της ανάγλυφης κεραμικής τοποθετούνται στην περιοχή της Πισάτιδας και βόρειας Τριφυλίας ενώ από την περιοχή της αρχαίας Ηλείας, τη λεγόμενη Κοίλη Ήλιδα, τα παραδείγματα είναι έως τώρα μεμονωμένα³³. Οι πολλαπλές αναφορές αντίθετα ανάμεσα στα ευρήματα από την Ολυμπία και τις Μπάμπες φανερώνουν τις στενές σχέσεις ανάμεσα στα δύο ιερά. Οπωσδήποτε θα ήταν παρακινδυνευμένο από την παρουσία και ομοιότητα της ανάγλυφης κεραμικής και μόνο να οδηγηθεί κανείς σε συμπεράσματα που αφορούν το χαρακτήρα των ιερών αυτών· μια ματιά όμως και στα υπόλοιπα ευρήματα από τις Μπάμπες, χάλκινα και πήλινα, δείχνει πως, παρά τη γειτνίαση, το πανελλήνιο ιερό δεν φαίνεται να απορροφά με την τεράστια ακτινοβολία του το δεύτερο. Η παραλληλία, έστω και σε πολύ μικρότερη κλίμακα, των αφιερωμάτων υποδηλώνει επίσης πως στην ταραγμένη για την περιοχή εποχή του 7ου και βου αι. π.Χ. το ιερό στις Μπάμπες μοιάζει να ακολουθεί κατά κάποιον τρόπο την εξέλιξη του μεγάλου ιερού, ίσως δε να μην είναι τυχαίο ότι περίπου την

28. Δημοσιεύθηκε προκαταρκτικά και απεικονίσθηκε από τον W. Schiering στο A. Mallwitz – W. Schiering, *Die Werkstatt des Phidias*, *OF V* (1964) 163 πίν. 63 κάτω.

29. Το θραύσμα βρέθηκε τελείως τυχαία ανάμεσα σε πλήθος θραυσμάτων από κεραμώσεις και συγκολλήθηκε από τον A. Heiden.

30. Για τους ποικίλους τύπους ιερών πρβλ. Γ. Πίκουλα, *Η νότια Μεγαλοπολιτίδα χώρα από τον 8ο αι. π.Χ. ως τον 4ο αι. μ.Χ.* (1988).

31. Την επίδραση της πρωτοκορινθιακής και κορινθιακής αγγειογραφίας στην ανάγλυφη κεραμική ανέπτυξε πρόσφατα η Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα 1985 (1985-87) Τόμ. Β' 175-189.

32. Το θραύσμα ανάγλυφου πίθου από την Ολυμπία με παράσταση πάνθηρα-λέοντα και γύπα-πτηνού, βλ. Mallwitz-Schiering σημ. 28 163, 19, πίν. 62, βρίσκεται άμεσα παράλληλα στην ίδια την Κόρινθο: S. Weinberg, *Hesperia* 23, 1954, 26 d και στο *Αργος BCH LXXX* 1956, 373 εικ. 19.

33. Τα μόνα ως τώρα δημοσιευμένα κομμάτια είναι α) από την Ήλιδα V. Mitsopoulou-Léon, *OJh* 52, 1978-80, 119 εικ. 15 και β) από την Ηλιακή Πύλο J. Coleman, *Excavations at Pylos in Elis*, *Hesperia Suppl.* XXI, 1986, 115 και πίν. 47, D 267 και D 268.

ίδια εποχή, όταν στην Ολυμπία κτίζεται ο ναός του Δία, οικοδομείται στις Μπάμπες σε περίοπτη θέση ο δωρικός ναΐσκος που είναι αφιερωμένος στην ίδια θεότητα. Κάτω από αυτό το πρίσμα η ταύτιση της μέχρι τώρα άγνωστης πόλης στις Μπάμπες, η οποία εκτείνεται στις υπώρειες του λόφου, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον³⁴.

Στο περιθώριο των ιστορικών εξελίξεων³⁵ που διαδραματίζονται στην περιοχή φαίνεται αντίθετα να βρίσκεται το ιερό της Αρτέμιδος στην Κομποθέκρα, ένα ιερό καθαρά αγροτικού χαρακτήρα με έντονη όμως δραστηριότητα, που δείχνει πως δεν παρέμενε τελείως αποκλεισμένο από τον γύρω χώρο³⁶. Ποια ακριβώς ιστορικά γεγονότα αντανάκλονται στη σχέση του ιερού των Μπαμπών με το πανελλήνιο ιερό και ποιος ο ενδεχόμενος ρόλος μεταξύ αυτού και των μικρότερων αγροτικών ιερών στην περιοχή της Τριφυλίας, μόνο η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο χώρο θα μπορούσε ίσως να πιστοποιήσει.

ΑΛΙΚΗ ΜΟΥΣΤΑΚΑ

34. Ο Πausanias δεν αναφέρεται καθόλου στην αρχαία πόλη που υπήρχε στις Μπάμπες. Προσπάθειες ταύτισης με την πόλη Πύργος που αναφέρεται στον Ηρόδοτο έκανε ο E. Meyer, *Neue Peloponnesische Wanderungen* (1957) 70 σημ. 2. Για το τοπογραφικό πρόβλημα και την ταύτιση της πόλης βλ. πρόσφατα W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography* VI (1989) 73-75.

35. Σημαντικότερος αιώνας για τη διαμόρφωση του ιερού της Ολυμπίας είναι σίγουρα ο 6ος αι. στις αρχές του οποίου οι Ηλείοι για πρώτη φορά κατορθώνουν να το κυριαρχήσουν. Από αυτή την εποχή και ύστερα η λατρεία του Δία επιβάλλεται οριστικά στο ιερό. Ο προηγούμενος 7ος αι. περιέχει αντίθετα ακόμα έντονα τα στοιχεία των τοπικών λατρειών που συνθέτουν τη φυσιογνωμία του χώρου σε παλαιότερες εποχές. Για τα ιστορικά γεγονότα κατά την αρχαϊκή εποχή βλ. E. Meyer, *RE* XX (1950) 1731-1738, ιδίως 1751 κ.ε. (s. v. Pisa). Επίσης A. Hönl, *Olympia in der Politik der griechischen Staatenwelt* (1968).

36. Ο W. D. Heilmeyer, *Frühe olympische Tonfiguren*, *OF* VII (1972) 2 και 92 κ.ε., ανέπτυξε τη θεωρία για την ύπαρξη ενός κεντρικού εργαστηρίου στην Ολυμπία το οποίο τροφοδοτούσε την περιοχή. Ο U. Sinn, *AM* 96, 1981, 42, θέτει αντίθετα αυτή τη θεωρία υπό αμφισβήτηση. Η εξέταση της ανάγλυφης κεραμικής συνηγορεί με τα ως τώρα δεδομένα για την ύπαρξη εργαστηρίων και εκτός του βασικού κέντρου της Ολυμπίας.

ZUSAMMENFASSUNG

FRÜHE RELIEFKERAMIK AUS ELISCHEN HEILIGTÜMERN

Die Bearbeitung der frühen Reliefkeramik (Bekken, Perirhanteria, Pithoi etc.), die einerseits im panhellenischen Heiligtum von Olympia, andererseits in seinem Einzugsbereich, in den Landschaften Elis und Triphylien gefunden worden ist, gibt Anlaß zum einen, ein bislang gänzlich unbekanntes Material kennenzulernen, Gedanken über charakteristische Formen sowie Herkunfts-, Datierungs- und Deutungsfragen zu äußern, und zum anderen, sich mit historisch-topographischen Problemen zu beschäftigen, die die Fundstätten dieser ins 7. Jh. v. Chr. hinaufreichenden Gattungen angehen.

Im Rahmen dieses Vortrags wird der Blick insbesondere auf ein Heiligtum südlich des Alpheios gelenkt, das in den 50er Jahren von N. Yalouris ausgegraben wurde, und das neben Olympia als die bislang wichtigste Fundstätte von solchen Tonbecken anzusehen ist. Neben der Vorstellung einiger wichtigen Stücke wird eine Gegenüberstellung zu dem benachbarten panhellenischen Heiligtum unternommen, die zu dem besseren Verständnis der Lokalheiligtümer in diesem Bereich des westlichen Peloponnes einen Beitrag leisten soll.

ΤΑΦΙΚΟΙ ΠΙΘΟΙ ΣΤΗΝ ΗΛΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 4ον αι. π.Χ. ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Μία δεκάδα περιπτώσεων ανεύρεσης ταφικών πύθων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την Εφορεία Αρχ/των Ολυμπίας στην Ηλεία κατά τη διανυόμενη δεκαετία, και ένα πολύ πρόσφατο εύρημα από την περιοχή της Κυλλήνης, υπήρξαν η αφορμή για μια καταρχήν παρουσίαση¹ του ταφικού εθίμου στην περιοχή ως ιδιαίτερα ενδιαφέροντος για μιαν εποχή που το είδος μάλλον σπανίζει².

Από ποικίλες αιτίες και κυριότατα από αρόσεις για καλλιέργεια και διανοίξεις δασικών ή αγροτικών δρόμων εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν στην Ηλεία και κατά τις δύο προηγούμενες δεκαετίες περισσότερες από είκοσι θέσεις με ταφικούς πύθους κατά πλειονότητα μεγάλων διαστάσεων, που περιείχαν κυρίως ταφές ενηλίκων. Από τα πλέον ευάλωτα μνημεία στις επεμβάσεις του ανθρώπου στο έδαφος οι πύθοι αυτοί έχουν βρεθεί κατά κανόνα καταστραμμένοι και με ελλιπές ή αποκομμένο από τη μήτρα τους περιεχόμενο. Ωστόσο οι περισσότεροι είναι χρονολογήσιμοι, σε αρκετές δε περιπτώσεις και πρακτικά ακέραιοι, ώστε να είναι δυνατή η αποκατάστασή τους.

Σπανιότατη περίπτωση αδιατάρακτου, μεγάλου και ελάχιστα καταστραμμένου ταφικού πύθου αντιμετωπίστηκε τον Μάιο του 1988 στο Νεοχώρι Κυλλήνης. Ο πύθος, μήκους (στο έδαφος) 1.95 μ. και μεγίστης διαμέτρου σώματος 1.25 μ., βρέθηκε πλαγιαστός στο αμμουδερό χώμα κατά την άροση στην ιδιοκτησία Ν. Πιλαρινού (θέση Λαύριον), σε απόσταση 6 χλμ. Α του Κάστρου Κυλλήνης, περιοχής γνωστής από παλιά για την ύπαρξη ομοίων τάφων, ερευνημένων και μη³.

Το στόμιο του πύθου, που είχε στερεωθεί με συμπαγές γλινόχωμα⁴, έφραζε πήλινο δισκοειδές πώμα, του οποίου η κεντρική οπή έκλεινε με ακανόνιστη πέτρα. Στο δυτικό τμήμα του στομίου είχε εναποτεθεί πήλινη σπασμένη οινοχοϊσκη ως εξωτερικό κτέρισμα⁵. Ο πύθος περιείχε δύο εκτάδην ταφές με τα κρανία προς το στόμιο (Ν), μετατοπισμένα στο μέσον του τάφου από εισρεύσαντα όμβρια (πίν. 1 α), αιτία που προφανώς άλλαξε και τη θέση κάποιων ευρημάτων στα σημεία αυτά, εφόσον τα υπόλοιπα

ήσαν άθικτα. Βρέθηκαν δύο ακέραιες ωσειδείς «ηλειακές» λήκυθοι⁶, δύο άωτα μελαμβαφή φιαλίδια⁷ (πίν. 1 στ), και σκυφοειδής κύλιξ⁸ (πίν. 1 η).

1. Λόγω των δεσμεύσεων που καθόρισαν την έκταση του κειμένου για τα Πρακτικά του Συνεδρίου η διεξοδική εξέταση του θέματος θα αποτελέσει αντικείμενο προσεχούς δημοσιεύματος. Και από τη θέση αυτή ευχαριστώ τους αρχαιολόγους κκ. Α. Κολώνα, Άγγ. Λιάγκουρα, Α. Παρλαμά και Ισ. Τριάντη για τη συγκατάθεσή τους στη χρήση φωτογραφιών ή σημειώσεών τους για ταφικούς πύθους που αναφέρονται εδώ και είχαν ερευνηθεί υπό την επίβλεψή τους ως προϊσταμένων στην Εφορεία Ολυμπίας (Αμπελών, Βαρβάσινα, Παλιοκριθαριές Ήλιδος, Στρούσι, Ροβιάτα και Σκιλλουντία). Για τη φωτογράφιση των ευρημάτων ιδιαίτερα ευχαριστώ τον κ. Γ. Σταθόπουλο, επιστ. βοηθό του Παν. ου των Αθηνών. Τα σχέδια των πύθων έγιναν με τη φιλόδοξη συνεργασία των σχεδιαστών της Εφορείας κκ. Νικ. Καράμπελα, Άγγ. Κωνσταντοπούλου-Τσουκαλά και Απ. Θωμόπουλου.

2. Βλ. κυρίως D. C. Kurtz – J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971, 308, όπου ταφικοί πύθοι αναφέρονται έως και τους αρχαϊκούς χρόνους· επίσης Φ. Δακωρόνια, Λοκρικά Ι, *ADelt* 34, 1979, Μελ. 57-58, με ενδιαφέρουσες για την περίπτωσή μας παρατηρήσεις πάνω στους ταφοπύθους της Ανατολικής Λοκρίδος.

3. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 211 (ΝΑ του χωριού Κάστρο): Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 23, 1968, Χρον., 164-165 (Κονοστάσι Παναγιάς Κάστρου): ο ίδιος, *ADelt* 25, 1970, Χρον., 189, πίν. 164 (Κρύο Νερό Κάστρου): Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 210 (Κάτω Παναγιά Κυλλήνης): ευρήματα από ταφικούς πύθους προέρχονται και από τις θέσεις «Ομέρ Αγά» και «Καλαμιά» Κάστρου.

4. Συνηθέστερο είδος στερέωσης είναι οι πέτρες και πιο περίτεχνος τρόπος η εκατέρωθεν του στομίου ξερολιθιά, όπως στον ταφικό πύθο 8 της Παλιόπορτας Σκιλλουντίας, Υστεροκλασικών χρόνων· μία ανάλογη περίπτωση Μεσοελλαδικής εποχής από τον τύμβο Αγ. Ιω. Παπουλιών Μεσσηνίας βλ. ενδεικτικά Γ. Σ. Κορρές, Ανασκαφαί ανά την Πυλία, *Prakt* 1980, 141, πίν. 111 α/19.

5. Πρβλ. Δακωρόνια 1979, ό.π. 191, πίν. 65 β, και Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Νισυριακά Ι, *ADelt* 35, 1980, Μελ. 64, σημ. 22.

6. Βλ. σχετικά U. Sinn, *Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra*, *AM* 93, 1978, πίν. 25, 3, αρ. 68, αλλά με αλλαγές στη λήκυθο Π 4111 του Νεοχωρίου, και πίν. 26, 5, αρ. 41 και 7, αρ. 9, του β' τετ. του 4ου αι. π.Χ.

7. Πρβλ. Α. Παρλαμά, Νεκροταφείον του 4ου αι. π.Χ. παρά το Μάζι Ολυμπίας, *AAA* 1972 (2), 214, εικ. 7 (Π 1985): όμοιο του γ' τετ. του 4ου αι. π.Χ. από την Ήλιδα βλ. V. Mitsopoulos-Leon – E. Pochmarski, *Elfter vorläufiger Bericht über die Grabungen in Elis*, *ÖJh* 51, 1976-77, Beibl. 218, πίν. 25, Α9.

8. Για όμοιο τύπο αγγείου και σχετική βιβλιογραφία με χρονολόγηση βλ. Γ. Χατζή, Κεραμική Υστεροκλασικών χρόνων από την Αμαλιάδα, *ADelt* 35, 1980, Μελ., 41, σημ. 9.

Επίσης δύο μυροδοχεία πρωίμου τύπου⁹, εκ των οποίων το ένα πλήρες (πίν. 1 β, δ), πήλινο πηνίο¹⁰ (πίν. 1 ε) και ελαιόχρωμος πυριτόλιθος¹¹. Τα ευρήματα αυτά είχαν τρόπον τινά κατανεμηθεί ανά ένα στους δύο νεκρούς· δίπλα όμως στη δυτική ταφή και μόνον, βρέθηκαν και τα ακόλουθα: δίσκος χάλκινου απλού καθρέφτη με καρδιόσχημη συνάφεια και κρίκο¹², αρκετά οξειδωμένα χάλκινα κομμάτια από μία βελόνη και τέσσερις τουλάχιστον περόνες¹³ (πίν. 1 θ, σε υποθετική τοποθέτηση): πολλά χάλκινα, μικρά και λεπτά φύλλα μαζί με λεπτά ελάσματα-μίσχους, καθώς και κομμάτια χάλκινου στελέχους, όπου σώζεται μία οπή στερέωσης· διάσπαρτα γύρω από την ταφή βρέθηκαν και εξήντα μικρά πήλινα σφαιρίδια-καρποί με μίαν οπή εξάρτησης από τους μίσχους (πίν. 1 γ, πρώτο αριστερά στην επάνω σειρά). Φύλλα και καρποί έφεραν ίχνη επιχρύσωσης και είναι βέβαιο ότι αποτελούσαν ένα στεφάνι — πιθανότατα — μυρτιάς¹⁴. Τα τελευταία αυτά κτερίσματα δείχνουν πως ο δυτικός σκελετός ανήκε σε γυναίκα· άρα το λογικότερο είναι να έχουμε εδώ μια ταφή ζεύγους¹⁵. Οι δύο ταφές συνοδεύονταν επίσης από δύο χάλκινους κρίκους¹⁶ και δύο νομίσματα: φθαρμένο οβολό Ήλιδος του 4ου αι. π.Χ. και όμοιο βοιωτικό (379–338 π.Χ.)¹⁷ (πίν. 1 ζ).

Ο πίθος της Κυλλήνης μπορεί να χρονολογηθεί στο β'–γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και, σύμφωνα με τη διατομή του χείλους του, εφόσον ακόμα δεν έχει συγκολληθεί (σχ. 2 θ), πρέπει να ανήκει στον τύπο άλλου μεγάλου ταφικού πίθου από το Γεράκι Αμαλιάδος (θέση Τραγανή, σχ. 1 α), που χρονολογείται μετά το β' μισό του 4ου αι. π.Χ.¹⁸. Από το Παλούκι Αμαλιάδος (θέση Παλιόμυλος) προέρχεται παρόμοιος τύπος μεγάλου πίθου (σχ. 1 β), που έδωσε ομάδα αγγείων του α' μισού του 4ου αι. π.Χ.¹⁹. Στο α' τέταρτο του ίδιου αιώνα ανήκει ένας σκύφος – μοναδικό κτέρισμα ημιδιαλυμένου ταφικού πίθου από το Περιστέρι Αμαλιάδος²⁰ (θέση Κέκεζα, πίν. 2 γ). Στην ίδια χρονική περίοδο εντάσσονται τρεις μελαμβαφείς λύχνοι και άωτο κυάθιο που συνδέονται με τεράστιο ταφικό πίθο, ύψους 2 μ. (σχ. 1 γ) από τις Μπάμπες Κρεσταινών²¹. Στο Στρούσι (θέση Λαμπραϊκά), μεγάλος μισοκαταστραμμένος πίθος έδωσε κεραμική του 4ου αι. π.Χ. επίσης (άωτο κυάθιο²², πίν. 2 δ άνω). Από τη Ροβιάτα μία ομάδα αγγείων που παραδόθηκε και φέρεται ως προερχόμενη από πίθο, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ.²³. Στο α' μισό και στο γ' τέταρτο του 4ου αι. ανήκουν επίσης ευρήματα προερχόμενα από ταφικούς πίθους στην Βαρβάσαινα

9. Για το σχήμα και τη χρονολόγηση βλ. H. Thompson, Two centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* 3, 1934, 342, εικ. 22/B44 (τέλος 4ου αι. π.Χ.), και όμοια βλ. πρόχειρα: E. G. Pemberton, Two Hellenistic Graves in Ancient Corinth, *Hesperia* 54, 1985, 284, πίν. 80/C-30-0. 3· *ALT-ÄGINA II*, I (Mainz am Rhein 1982), Spätclassische und hellenistische Keramik (von Rudolfine Smetana-Scherrer), 88, πίν. 55/704· E. Μαστροκόστας, *ADelt* 17, 1961/62, Χρον. 183-184, πίν. 210 (μεσαία σειρά, άκρο δεξιά, από Ναύπακτο), και Δ. Χατζημιχαήλ-Σκορδά, Τάφος του 4ου αι. π.Χ. και άλλες αρχαιότητες στην περιοχή Πυράς Φωκίδος, *AEphem* 1984, Χρον., 16 και 18, σημ. 1, πίν. Ζ ε (δεξιά).

10. Πρβλ. J. Coleman, Excavations at Pylos in Elis, *Hesperia* Suppl. 21, 1986, 100 κ.ε. (ομάδα πηνίων 2Α), εικ. 19, πίν. 39 (D 107), όπου σχετική ανάλυση.

11. Για την παρουσία λιθίνων εργαλείων ή απολειπισμάτων σε περιβάλλον ιστορικών χρόνων βλ. Coleman 1986, ό.π. 16.

12. Όμοιον βλ. *Médéon de Phocide V* (Paris 1976), Objets de Métal (par Claude Rolley), 113, εικ. 196 (B35), και άλλον από γυναίκα ταφή σε ταφικό πίθο της Αχαΐας: Ν. Σ. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφή Φαρών, *Prakt* 1957, 117, εικ. 1, του 4ου αι. π.Χ.

13. Excavations at Olynthus, part X, *Metal and Minor Miscellaneous finds* (Baltimore 1941) πίν. CXIV/1736 για περόνη με σφαιρική κεφαλή.

14. Την ερμηνεία οφείλω στην Έφορο των Αρχ/των κ. Αικ. Δεσπίνη· ενδεικτικά αναφέρουμε όμοια: από τάφο πρωίμων ελληνιστικών χρόνων στον Μάγειρα Ολυμπίας, Π. Θέμελης, *ADelt* 22, 1967, Χρον., 211· από τάφο στον Τάραντα, *Taras: Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica* (1984) 440/3 (Inv. 60501)· βλ. επίσης Τσοποτού 1980, ό.π. 77, σημ. 54, 56, πίν. 22 α-β για όμοιο εύρημα, αλλ' όχι μυρτιάς, από τάφο του 4ου αι. π.Χ. στη Νίσυρο.

15. Βλ. Fr. Pfister, *Der Religionenkult im Altertum*, 1909/12, όπου μνημονεύονται διπλοί τάφοι από την ελληνική μυθολογία· επίσης, A. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, 1931, 68-69. Συγκέντρωση ομοίων περιπτώσεων προΐστ. χρόνων από Γ. Σ. Κορρέ, βλ. *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου* «Προμυκηναϊκή-Μυκηναϊκή Πύλος» — Αθήνα 1980 (υπό εκτύπωση).

16. Όμοιους βλ. πρόχειρα *Olynthus X*, ό.π. πίν. LXIII, του 4ου αι. π.Χ.

17. Για τη χρονολόγηση των νομισμάτων ευχαριστώ τη συνάδελφο του Νομισματικού Μουσείου των Αθηνών κ. Μίνα Γαλάνη-Κρίκου.

18. Α. Λαζαρίδης, *ADelt* 35, 1980, Χρον., 171, πίν. 17 β.

19. Χατζή 1980, ό.π. 37-59, πίν. 6-11, και η ίδια, *ADelt* 35, 1980, Χρον., 170, πίν. 75 γ-δ.

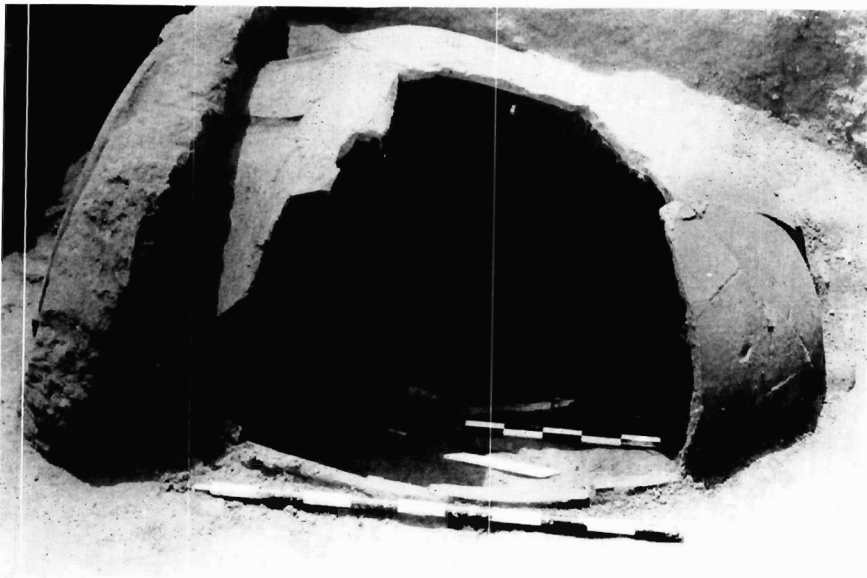
20. Μνεΐα βλ. Χατζή 1980, ό.π. 59, σημ. 51, και η ίδια, *ADelt* 1982 (Χρονικά υπό εκτύπωση). Για τη χρονολόγηση βλ. πρόχειρα *The Athenian Agora XII, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, part I, by B. A. Sparkes and L. Talcott (1970) 260, πίν. 16/349· J. Caskey, Excavations in Keos, 1960-1961, *Hesperia* 31, 1962, 282, πίν. 102 ζ, και *CORINTH VII, III* (New Jersey 1975) Corinthian Hellenistic Pottery (by G. Roger Edwards) 71, πίν. 50/368 (πλησιέστερος τύπος).

21. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 21, 1966, Χρον., 171, πίν. 184 δ.

22. Λ. Παρλαμά, *ADelt* 29, 1973-74, Χρον., 339 και *BCH* 104, 1980, Chr. 614 (μνεΐα). Όμοιο τύπο κυάθιου βλ. πρόχειρα. *Ölh* 51, 1976-77, ό.π. σημ. 7.

23. Ισ. Τριάντη, *ADelt* 33, 1978, Χρον., 78. Τα αγγεία είναι: ωσειδής «ηλεκτική» λήκυθος όμοια με την Π 4111 του Νεοχωρίου, βλ. σημ. 6· μικρογραφική υδρία (πρβλ. Ο. Broneer, Excavations

α

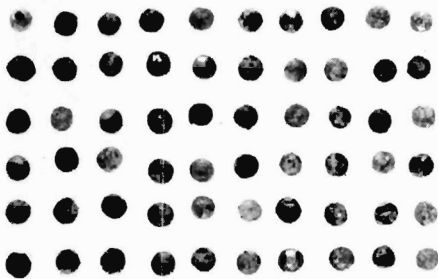

β

π 4112

γ

Δ 244

Μ 1393

δ

π 4113

ε

π 4118

στ

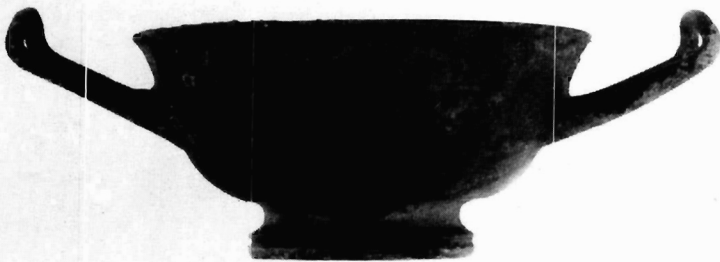
π 4115

ζ

Ν 425

η

π 4114

Μ 1394

θ

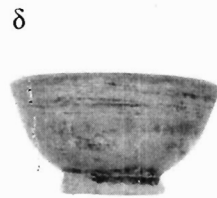
Πίνακας Ι. Νεοχώρι Κυλλήνης: Ταφικός πίθος και ευρήματα.

π 3263α

π 3801

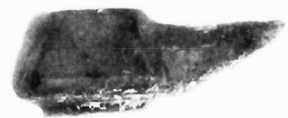
π 2851α

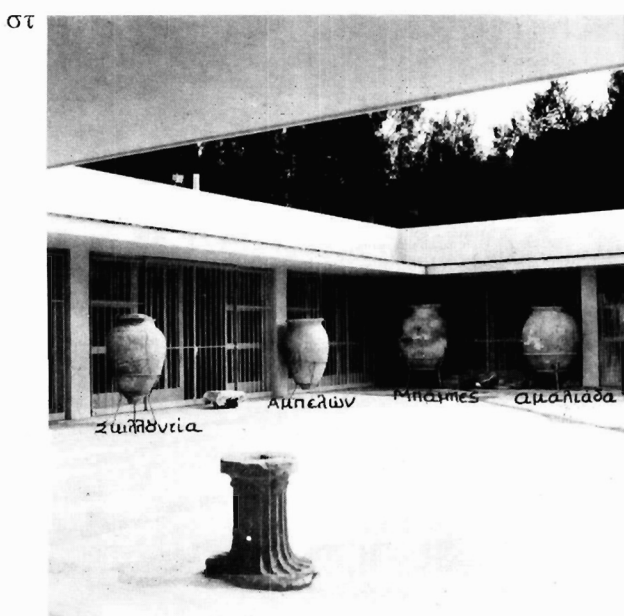
π 3266

π 3268

π 3269

Σ.ΗΛ/π 2639

θ

π 4122

Πίνακας 2. Ταφικός πίθος Αμπελώνας και ευρήματα άλλων πύθων της Ηλείας.

(θέση Μπίλια, σχ. 2 ε) και Ήλιδα (θέση Παλιοκριθαριές)²⁴, οι οποίοι, εκτός από αρκετή κεραμική, έδωσαν έξοχα δείγματα ειδωλοπλαστικής, προσθετέα σε σημαντικό αριθμό πηλίνων ειδωλίων κατά το πλείστον ηλειακής παραγωγής²⁵ και άξια συστηματικής μελέτης.

Μεμονωμένος και ελάχιστα παραβιασμένος ταφικός πίθος βρέθηκε και ερευνήθηκε το 1987 από την Εφορεία στην Χαριά (θέση Παλιοκλήσσα ή Παλιόβρυση, σχ. 2 η), όπου η μοναδική εκτάδην ταφή ενηλίκου συνοδευόταν από δύο ακέραιες, ωοειδείς «ηλειακές» ληκύθους και άωτο κυάθιο, όλα του τέλους του 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ.²⁶. Ο πίθος είχε ολικό μήκος 1.90 μ. μαζί με βαθύ λεκανόσχημο σκεύος που τοποθετήθηκε στον ελλιπή πυθμένα του πίθου για τη διεύρυνση του ταφικού χώρου. Κατά τον ίδιο τρόπο είχε διαμορφωθεί και άλλος πιθοειδής τάφος, μισοκαταστραμμένος επίσης και με ευρήματα αποσπασμένα από τη θέση τους, στον Αμπελώνα (θέση Ροζαίικα). Στην περίπτωση του πίθου αυτού, επίσης βαθύ λεκανόσχημο σκεύος προσαρμοσμένο με το χείλος του στο χείλος του πίθου, δημιουργούσε ταφικό χώρο μήκους 2.24 μ. in situ (πίν. 2 α, σχ. 2 δ1, δ2)²⁷. Από τον πίθο του Αμπελώνας προήλθε η ακόλουθη κεραμική: Ακέραιη πήλινη υδρία διακοσμημένη στον ώμο με κλάδους κισσού και δάφνης στα μεταξύ των οριζοντίων λαβών μέρη αντίστοιχα²⁸ (πίν. 2 β). Οινοχόες ημίβαφες, μια με στρογγυλό στόμιο και μία τριφυλλόστομη²⁹ (πίν. 2 ζ). Δύο μονόμυξοι λύχνοι³⁰ (πίν. 2 ε) και άωτο κωνικό κυάθιο (πίν. 2 δ, κάτω). Πρόχους με διδυμη λαβή και άβαφος αμφορέας, καθώς και δύο οξυπύθμενοι αμφορείς³¹. Επίσης, βρέθηκε και σιδερένια στλεγγίδα σε κομμάτια. Ο πίθος αυτός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ., καθώς έχει κοινά χρονολογικά στοιχεία με μεγάλους ταφικούς πίθους από την Παλιόπορτα Σκιλλουντίας και το Στρέφι³².

Πίθοι με λίγα χρονολογημένα ευρήματα προέρχονται από τις περιοχές: Ανδραβίδα³³, Καρδιακαύτη και Σαβάλια³⁴, Λεχαινά³⁵ και «Λιβαδάκια» Τραγανού (παράδοση 1989). Κεραμική περιβάλλοντος και όστρακα από ταφικούς πίθους της εποχής που ενδιαφέρει χαρακτηρίζουν τις θέσεις Μάγειρα³⁶, Φλό-

24. Ο πίθος της Βαρβάσαινας, που βρέθηκε μαζί με κιβωτιόσχημο τάφο (1987) είχε διαταραχθεί και τα ευρήματα αποδόθηκαν κατά προσέγγιση· ο πίθος από τις Παλιοκριθαριές είχε σχεδόν τελείως καταστραφεί από άροση, και τα ευρήματά του, όπως και άλλου ομοίου, παραδόθηκαν στην Εφορεία Αρχ/των Ολυμπίας (1986).

25. Για την εντοπιότητα της κατασκευής και την ποιότητα της τέχνης βλ. σχετικά: Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 24, 1969, 153· *JHS* 91, 1971, *ARepLondon* 12, και Ν. Γιαλούρης, Αρχαιολογικά Ηλείας-Ολυμπίας, *Ηλειακά*, ΙΣΤ', 1958, 274-275· για χρονολόγηση όχι μεταγενέστερη των μέσων του 4ου αι. π.Χ. βλ. ο ίδιος, *ADelt* 18, 1963, Χρον., 101, πίν. 127, 128, και V. Leon, Zweiter vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Elis, *ÖJh* 1961-63, Beibl. 34-76.

26. Οι ημερολογιακές σημειώσεις για το εύρημα οφείλονται στην πτυχιούχο αρχαιολογίας Ζ. Κασσιανού. Για το κυάθιο βλ. σημ. 23· για τις ληκύθους πρβλ. Sinn 1978, ό.π. πίν. 24/6-39.

27. Για τη συνήθεια βλ. γενικώς Boardman 1971, ό.π. 179, 193· επίσης, ενδεικτικά, για περιπτώσεις ταφικών πίθων του 4ου αι. π.Χ.: Τσοποτού 1980, ό.π. 66, πίν. 15 α, Δακωρώνια 1979, ό.π. 57, και Τριάντη 1978, ό.π. 77-78.

28. Όμοια προέρχεται από σύγχρονο κιβωτιόσχημο τάφο στο Χειμαδιό Ηλείας (Γ. Χατζή, *ADelt* 1983, Χρονικά υπό εκτύπωση)· για τη διακόσμηση και χρονολόγηση πρβλ. R. Eilmann, *Olympiabbericht* IV, 1944, 28, εικ. 14· B. Lörringhoff, *Olympiabbericht* X, 1981, 395, εικ. 129 a, b, c· V. Mitsopoulou-Leon, 10. vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Elis, *ÖJh* 1973-74, Beibl., 187, εικ. 5 (Ν. Στοά Ήλιδος).

29. Πρβλ. όμοια από Ήλιδα του υστερού 4ου αι. π.Χ., Leon, 12. vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Elis, *ÖJh* 52, 1978-80, 94/2, και άλλη, με διόγκωση προς τη βάση από τον τάφο του Αυγείου Ήλιδος, Θ. Καράγιωργα, *ADelt* 28, 1973, Χρον., 203, πίν. 163 β-δεξιά.

30. Για τον τύπο των λύχνων πρβλ. πρόχειρα *ÖJh* 51, 1976-77, ό.π. 211, εικ. 22/A3, όπου ο μυκτήρας είναι χαμηλότερος.

31. Και οι τρεις τύποι αγγείων είναι αρκετά κοινοί στους ηλειακούς τάφους. Βλ. ενδεικτικά: Άγγ. Χωρέμης, Χαλκαί υδρία εξ Ηλείας, *AEphem* 1969, πίν. 32 γ – Στρέφι· Ρ. Προσκυνητοπούλου, Δύο χάλκινοι κάδοι από την Σκιλλουντία Ηλείας, *ADelt* 34, 1979, Μελ. 113-114, πίν. 47 β, δ – Παλιόπορτα Σκιλλουντίας, και Τριάντη 1978, ό.π. πίν. 23 α.

32. Ό.π. δημοσίευση ευρημάτων από μεγάλους ταφικούς πίθους.

33. Χατζή 1980, ό.π. 37, σημείωση με αστερίσκο. Τα αγγεία και μία τετρακόττα ανήκουν στα τέλη 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ. (η ίδια, *ADelt* 1985, Χρονικά υπό εκτύπωση).

34. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 22, 1967, Χρον., 209.

35. Ο ίδιος, *ADelt* 16, 1960, Χρον., 126· εν γνώσει της Εφορείας είναι επίσης ότι από παλιότερη εύρεση ταφικών πίθων στη θέση Παλιάμπελα Αλυκών προέρχονται όστρακα «ηλειακών» ληκύθων (μικρή Συλλογή του Δήμου Λεχαινών) και σειρά αγγείων του 5ου αι. π.Χ. στην ιδιωτική συλλογή Ψυχογιού, στο Νεοχώρι Κυλλήνης.

36. Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 24, 1969, Χρον., 149· Π. Θέμελης, *ADelt* 22, 1967, Χρον., 211 (πίθοι άδηλης χρονολόγησης· στις αποθήκες του Μουσείου Ολυμπίας υπάρχουν όστρακα ελληνιστικών χρόνων με ένδειξη «από πίθο»). Διαλυμένος ταφικός πίθος ίδιας περιόδου βρέθηκε το 1985 στη θέση Ερημοκλήσι (*ADelt* 1985, Χρονικά υπό εκτύπωση).

at Isthmia, *Hesperia* 24, 1955, 131, πίν. 52: c, των αρχών του 4ου αι. π.Χ.)· άωτο κυάθιο (πρβλ. Coleman 1986, ό.π. πίν. 42 (D 176), τέλους του 5ου – αρχών του 4ου αι. π.Χ.).

κα³⁷ και τον Δήμο Αρχ. Ολυμπίας³⁸, ενώ από τα Μακρίσια αναφέρονται ταφικοί πίθοι και άλλοι τάφοι της ίδιας εποχής³⁹. Τρεις περιπτώσεις πίθων κλασικής εποχής έχουμε από την Ηλειακή Πύλο⁴⁰, ενώ το «Δυτικό Νεκροταφείο» της πόλης της Ήλιδος έχει δώσει τον όγκο του υλικού που μας απασχολεί, ως ο καθρέφτης άλλωστε της καθημερινής ζωής και των ταφικών εθίμων στην Ηλεία την εποχή αυτή⁴¹. Δύο θέσεις έχουν επισημανθεί και στο Κάστρο Κυλλήνης⁴². Τέλος, από το Χελιδόνι και το Σαμικό⁴³ έχουμε ακόμα δύο περιπτώσεις κλασικών χρόνων, που δεν πρόκειται όμως για ταφές σε πίθους, αλλά για εγχυτρισμούς.

Από τις πληροφορίες που μας παρέχονται για τη διατήρηση των ιδίων των πίθων που εξετάσαμε αλλά και του περιεχομένου των, μπορούμε να έχουμε προκαταρκτικά συμπεράσματα με πλαίσιο και τις γενικές παρατηρήσεις που μας είναι γνωστές για την περίπτωση των ταφικών πίθων στην Αρχαία Ήλιδα.

Οι πίθοι της Ηλείας αποτελούν τυπικά δείγματα του είδους των για ταφές ενηλίκων, με ύψος που κυμαίνεται από 1.50–2.10 μ., διάμετρο σώματος από 1–1.30 μ., και άνοιγμα στομίου συνήθως από 0.50–1 μ. περίπου. Έχουν βρεθεί όλοι πλαγιαστοί στα συνήθως αμμουδερά χώματα της ηλειακής γης, και αρκετοί από αυτούς είχαν επιδιορθωθεί στην αρχαιότητα με μολυβένιους συνδέσμους⁴⁴, πρακτική γνωστή και πριν από τους ιστορικούς χρόνους⁴⁵. Ο προσανατολισμός των ταφικών πίθων πρέπει να θεωρηθεί μάλλον τυχαίος με τα δεδομένα μεμονωμένων κυρίως περιπτώσεων· έτσι, σε εικοσιτέσσερις περιπτώσεις επικρατεί η τοποθέτηση του στομίου και των κρανίων προς Δ ή Ν ή σε συνδυασμό. Οι νεκροί — όπου βρέθηκαν άθικτοι — είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια θέση· υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις μεμονωμένων ταφών, ορισμένες με διπλή ταφή, αλλά και κάποιες με περισσότερους από δύο νεκρούς.

Ως προς τα ευρήματα που περιείχαν οι πίθοι παρατηρείται ότι επικρατεί η κεραμική με διαφόρους τύπους αγγείων: λύχνοι και άωτα κυάθια είναι τα συνηθέστερα· σκύφοι, σκυφοειδείς κύλικες και μόνωτα κυάθια είναι επίσης συχνά· «ηλειακές» λήκυθοι, ωσειδείς συχνότερα και σπανιότερα αρυβαλλόσχημες, αποτελούν τυπικά κτερίσματα ειδικά των ηλειακών πίθων⁴⁶. Σπανιότερες είναι οι υδρίες, τα μικρογραφικά αγγεία, οι κώθωνες και οι οινοχοϊσκες· πρόχοι με δίδυμες λαβές, άβαφοι αμφορείς και άλλοι οξυπύθμενοι δεν λείπουν, ενώ σποραδικά είναι και τα πρώιμα μυροδοχεία, όπως αυτά του πίθου

του Νεοχωρίου.

Μεταλλικά αντικείμενα βρέθηκαν στις μισές σχεδόν περιπτώσεις από αυτές που εκθέτουμε εδώ. Τα συνηθέστερα είναι τεμαχισμένες στλεγγίδες, απλά ή πτυκτά κάτοπτρα και χάλκινα σκεύη⁴⁷. Σπάνια είναι και τα κοσμήματα, που περιορίζονται συνήθως σε χάλκινα κρινάκια, περόνες ή βελόνες κατά περίπτωση, μολονότι το στεφάνι από το Νεοχώρι, χρυσά κοσμήματα που αναφέρονται από ταφικό πίθο της Ήλιδος⁴⁸, χάλκινο δακτυλίδι με παράσταση

37. Π. Θέμελης, *ADelt* 23, 1968, Χρον., 171 (θέση «Πανούκλα» – μη ερευνημένοι πίθοι)· Θ. Καράγιωργα, *ADelt* 26, 1971, Χρον., 138 (θέση «Δίστρατα–Κάμπος»).

38. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 19, 1964, Χρον., 177.

39. Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 25, 1970, Χρον., 192· επίσης Ν. Γιαλούρης, Οδηγός Αρχαιοτήτων Αρχαίας Τριφυλίας (νυν Ολυμπίας), *Ολυμπιακά Χρονικά Δ'*, 1973, 177/67.

40. Coleman 1986, *ό.π.* 7, 91–93, πίν. 9 e, f· Π. Θέμελης, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 218, πίν. 254 β, 255 α, και Coleman 1986, *ό.π.* 92, για αναχρονολόγηση.

41. Βλ. κυρίως Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 24, 1969, Χρον. 152 κ.ε., πίν. 149 α–β· επίσης: *BCH* 94, 1970, Chr., 1002, *BCH* 95, 1971, Chr., 901· J. Keil – A. v. Premerstein, *Vorläufiger Bericht über eine Probegrabung in Elis*, *ÖJh* 14, 1911, *Beibl.*, 110–112, όπου ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για ταφοπίθους της περιοχής Καλυβίων.

42. Βλ. σχετικά σημείωση 2.

43. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 17, 1961/62, Χρον., 107· Τριάντη 1978, *ό.π.* 77.

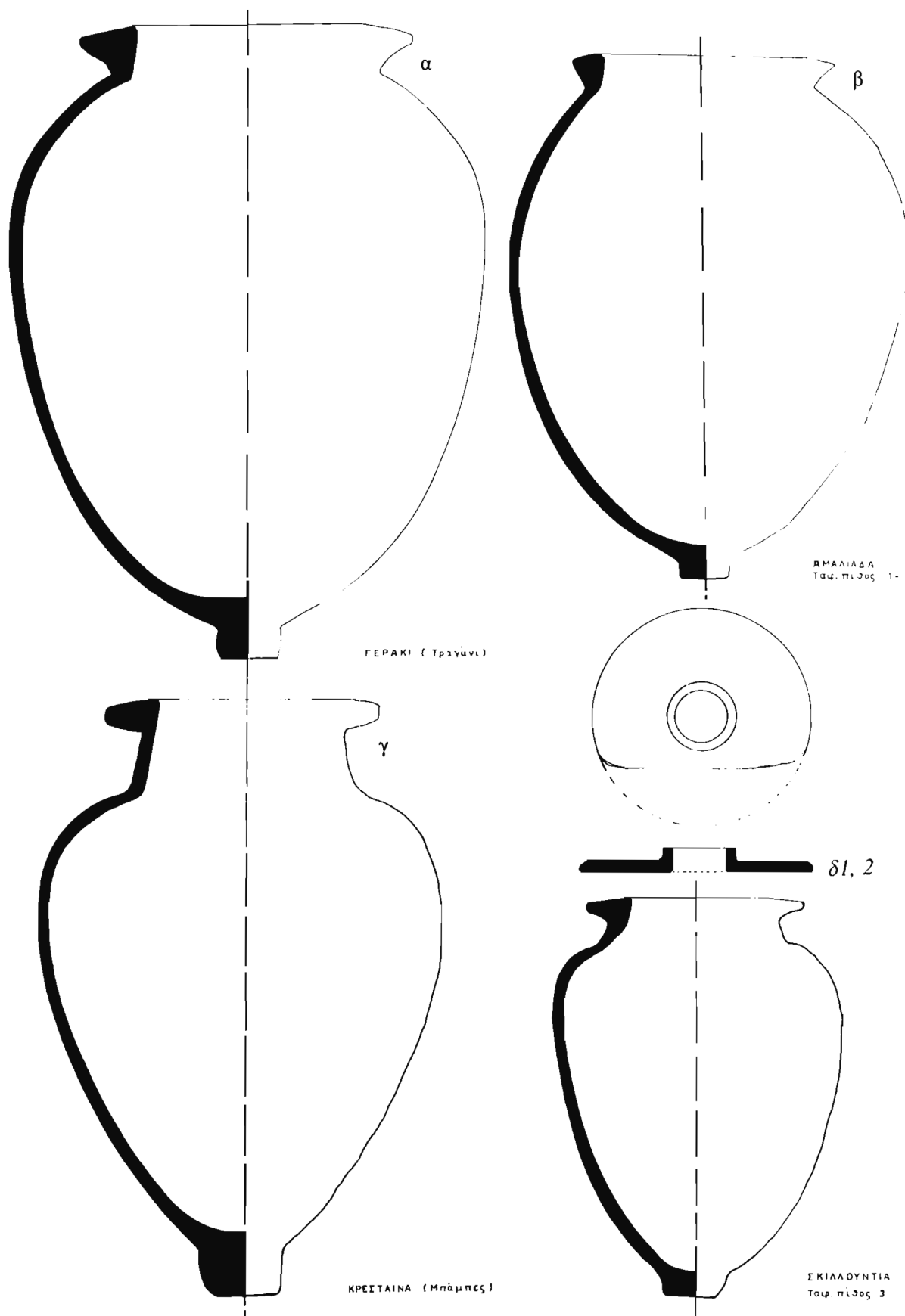
44. Περιπτώσεις από την Ηλεία, πλήν της Ήλιδος, είναι: Αμαλιάδα (Χατζή 1980, *ό.π.* 37), Αμπελών (πίθος και λεκάνη-πάμα), Αρμάτοβα (Coleman 1986, *ό.π.* 95, πίν. 37 d (D28), Κάστρο Κυλλήνης (Κονοστάσι Παναγιάς), Σκιλλουντία (Προσκυνητοπούλου 1979, *ό.π.* 111), Στρέφι (Χωρέμης 1969, *ό.π.* 208, 209), Στρούσι (Παρλαμά, *ADelt* 29, 1973–74, Χρον., 339), Παλιοκριθαριές Ήλιδος.

45. Α. Ανδρειωμένου, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας, V, *AEphem* 1983, 183, σημ. 3, πίν. 63 (208)/Υστερογεωμετρικοί χρόνοι· E. Mc Boggess, A Hellenistic Pithos from Corinth, *Hesperia* 39, 1970, 76, εικ. 4, σε ελληνιστικό πίθο από την Κόρινθο· Γ. Σ. Κορρές, *Prakt* 1980, *ό.π.* 140 (Μεσοελλαδικός ταφικός πίθος τύμβου Αγ. Ιω. Παπουλιών)· W. L. Taylor, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia III* (1973) 166 (Υστεροελλαδικός πιθαμοφορέυς Βαγενά/Μουσείο Χώρας Τριφυλίας) και σύνοψη περιπτώσεων προϊστορικών χρόνων βλ. Γ. Σ. Κορρές, *Προμυκηναϊκή-μυκηναϊκή Πύλος* (1980), *ό.π.* (Πρακτικά υπό εκτύπωση).

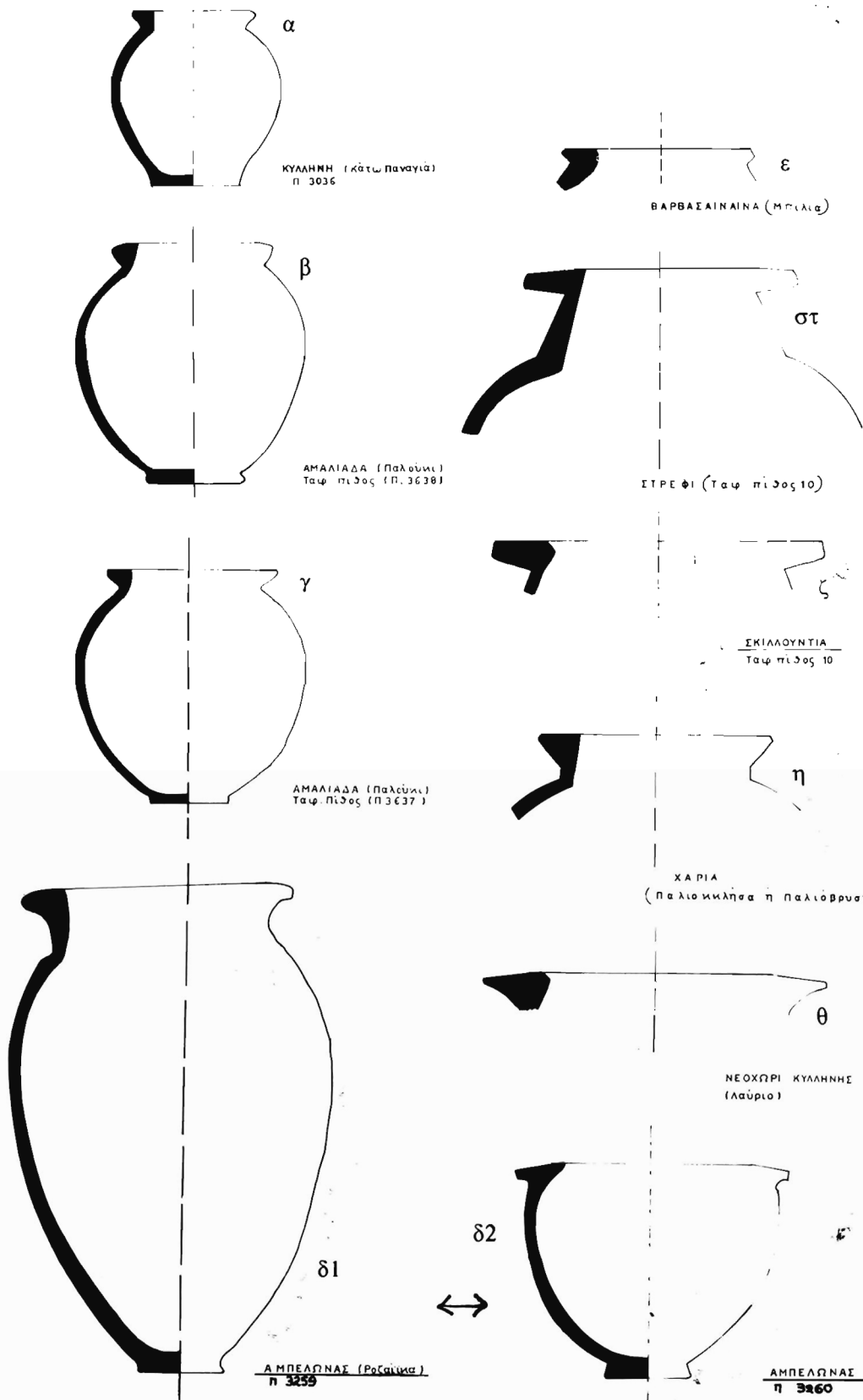
46. Στον χάρτη διάδοσης «ηλειακών» ληκύθων (Χατζή 1980, *ό.π.* 55, σχεδ. 20) προσθετέες οι ακόλουθες θέσεις: Ανδραβίδα (*ό.π.* σημ. 33), Αρμάτοβα (Coleman 1986, *ό.π.* πίν. 44/Δ221, 230), Λεχαινά (βλ. σημ. 35), Νεοχώρι (βλ. σημ. 6), Χαριά (βλ. σημ. 26).

47. Βλ. σχετικά Χωρέμης 1969, *ό.π.*, και Προσκυνητοπούλου 1979, *ό.π.*, με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την ηλειακή τορευτική.

48. Παπαθανασόπουλος 1969, *ό.π.* 152–153, πίν. 153 β· ο ίδιος, Ανασκαφάι εις Αρχαίαν Ήλιδα, *AAA* 1968, 2, 134.

Σχέδιο 1.

Σχέδιο 2.

στη σφενδόνη από πίθο στο Γεράκι⁴⁹ και μία ψήφος ηλέκτρον από την Αρμάτοβα⁵⁰ μαρτυρούν πως και οι ταφικοί πίθοι δεν χρησιμοποιούνταν πάντα από λιγότερο εύπορες τάξεις. Τα νομίσματα σπανίζουν στους ηλειακούς πίθους αυτής της περιόδου, ενώ αρκετά συχνά εμφανίζονται πήλινα ειδώλια, γυναικεία ή ανδρικά, καθώς και ομοιώματα πτηνών ή εντόμων (πίν. 2 η, θ).

Το σχήμα των ταφικών πίθων της Ηλείας διέπεται από την ίδια αρχιτεκτονική αρχή με έντονα διαχρονική παρουσία ήδη από την Μεσοελλαδική εποχή⁵¹: ωσειδής κοιλιά και δυσανάλογα μικρή — συνήθως επιπεδόκυρτη — και μη χρηστική βάση οδηγείται προς το καθαρό — κυλινδρικό κυρίως — σχήμα στις δικές μας τροχήλατες περιπτώσεις. Όλοι είναι ακόσμητοι, χωρίς λαβές, και από πηλό στις αποχρώσεις κυρίως του ανοικτού καστανού ή ερυθρού, που περιέχει συνήθως εγκλείσματα από χαλίκια και κομμάτια πηλού. Σε λίγες περιπτώσεις η βάση είναι δισκοειδής, ενώ επίπεδη είναι κυρίως σε κάτω του 1 μ. πίθους (σχ. 2 α, β, γ, ε). Το χείλος είναι ιδιαίτερα εξέχον, οριζόντιο ή επικλινές. Από μια πρώτη προσπάθεια σχεδίασης αποκατεστημένων πίθων και σήμερα εκτεθειμένων στο Α αίθριο του Μουσείου της Ολυμπίας (πίν. 2 στ), και διατομών στα χείλη άλλων ασυγκολλητών, μπορούν να διαχωριστούν καταρχήν δύο τύποι πίθων, ένας χωρίς και ένας με διακεκρυμένο λαιμό (βλ. σχ. 1, 2). Το γνώρισμα αυτό, σε σχέση με το περιεχόμενο των πίθων μπορεί να υποδηλώνει πρωιμότερη και υστερότερη χρονολόγηση⁵², μολονότι μια τέτοια διαπίστωση θα είναι ασφαλέστερη και οπωσδήποτε λιγότερο συμπτωματική, όταν θα αποκατασταθούν και σχεδιασθούν περισσότεροι χρονολογημένοι ταφικοί πίθοι της Ηλείας και ειδικότερα της Ήλιδος.

Η κάλυψη του στομίου των ηλειακών πίθων με ποικίλα είδη πωμάτων, όπως κοίλες κεραμίδες, πλακωτές πέτρες, ακατέργαστες ή κατεργασμένες, και λεκανοειδή αγγεία, αποτελεί επίσης παλιά πρακτική⁵³ που ελάχιστα διαφοροποιείται στην εποχή που εξετάζουμε, όπου περισσότερο διαδεδομένο είναι το προσεγμένο δισκοειδές πήλινο πώμα με κεντρική οπή ή πήλινη έξαρση. Τα περισσότερα παραδείγματα τέτοιων πωμάτων προέρχονται κυρίως από την Αρχαία Ήλιδα και την Ηλειακή Πύλο (Αρμάτοβα)⁵⁴.

Ταφές σε πίθους — όχι πάντα μεγάλους για ταφές ενηλίκων — έχουμε στην Ηλεία ήδη από την Εποχή του Χαλκού και σπανιότερα στη Γεωμετρική περίοδο⁵⁵. Στην Αρχαϊκή περίοδο το είδος δεν

απουσιάζει, και μάλιστα με ενδιαφέροντα ευρήματα κατά περίπτωση⁵⁶. Δεσπόζουσα όμως είναι η παρουσία του ήδη από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. και κυρίως στην εποχή που μας ενδιαφέρει (χάρτης 1), και η μόνη έως τώρα για την Πελοπόννησο⁵⁷, όπου σχεδόν αντίστοιχα πληθωρική είναι η παρουσία

49. Λαζαρίδης 1980, ό.π. 171.

50. Coleman 1986, ό.π. 97 (D75), πίν. 41.

51. Βλ. δειγματοληπτικούς Μεσοελλαδικούς πίθο από τύμβο Κοκοράκου Περιστεριάς Μεσσηνίας, Γ. Σ. Κορρές, Ανασκαφαί εν Περιστεριά Πύλου, *Prakt* 1976, πίν. 277 γ στη Γεωμετρική περίοδο ελάχιστες είναι οι διαφορές: πίθος από το Σαμικόν Ηλείας (Ντριβάλα/Α αίθριο Μ. Ολυμπίας): πίθος Νιχωρίων Μεσσηνίας, W. D. E. Coulson, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, III: Dark Age and Byzantine Occupation* 109, πίν. 3-162. Βλ. και Δακορώνια 1979, ό.π. 58, πίν. 15, όπου, μολονότι δεν αναφέρεται το ύψος των ταφοπίθων της Λοκρίδος, παρατηρείται η επιβίωση του συνεσταλμένου των ταφών από την ΜΕ περίοδο στους κλασικούς χρόνους.

52. Βλ. πρόχειρα Boggess 1970, ό.π. 77, εικ. 1 (σχέδιο πίθου).

53. Πρβλ. ενδεικτικά: W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage* II, 1927, Beilage 67, για προϊστορικούς ταφοπίθους: R. Hägg, *Die Gräber der Argolis in submykenischer, proto-geometrischer und geometrischer Zeit* (1974) 147-148, για τους αργολικούς ταφοπίθους της Γεωμετρικής περιόδου. Βλ. και σημ. 27.

54. Βλ. Keil-Premmerstein 1911 ό.π. 111: Παπαθανασόπουλος 1969, ό.π. πίν. 149 β, και για όμοια πώματα από Αρμάτοβα, Coleman 1986, ό.π. πίν. 48 (D305, 305, 306). Όμοιο πώμα, εκτός από αυτό του πίθου του Νεοχωρίου που αναφέρθηκε, έχουμε και από τον ταφικό πίθο 3 της Σκιλλουντίας (σχεδ. 1 δ1-2). Όμοιο βλ. και από Γεωμετρικό πίθο της Αχαΐας, Ιφ. Δεκουλάκου, Γεωμετρικοί ταφικοί πίθοι εξ Αχαΐας, *AEphem* 1973, Χρον., πίν. Γ β, και γενικότερα πίν. Γ α, Γ α για το εν γένει σχήμα και το μέγεθος των ταφοπίθων αυτών.

55. Βλ. Μ. Koumouzelis, *The Early and Middle Helladic periods in Elis* (1980) 240 ('Αγ. Ηλίας Ήλιδος), 245 (Σαλμώνη), 246 (Στρέφι), 247-248 (Δήμος και Ιερόν Ολυμπίας), 252 (Επιτάλιον): Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 21, 1966, Χρον., 170 (Μάγειρα), όπου αναφέρονται ταφικοί πίθοι «πιθανώτατα υστερομυκηναϊκών χρόνων» τρεις περιπτώσεις χαρακτηρίζονται ως Υπομυκηναϊκές ή πρώιμες ΠΓεωμετρικές: Θ. Καράγιωργα, *ADelt* 27, 1972, Χρον., 270 (Κεραμιδιά), 'Αγγ. Λιάγκουρας, *ADelt* 29, 1973-74, Χρον., 339 (Σαμικόν), Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 16, 1960, Χρον. 126 (Σαλμώνη). Τέσσερις ταφικοί πίθοι από τον οικισμό Κοσκινά Ολυμπίας (Αμμούλι-Ρημοκκλήσι), τέλος, πρέπει να θεωρηθούν Γεωμετρικών χρόνων βάσει ενός και μοναδικού αγγείου που σώθηκε (αποθήκες Μ. Ολυμπίας).

56. Εκτός από τα Ιερά Κομποθέκρας, Ολυμπίας και Ήλιδος, που έδωσαν πίθους της περιόδου με ανάγλυφες παραστάσεις αλλά δεν άπτονται του θέματός μας, ταφικούς πίθους έχουμε από τις θέσεις: 'Αγ. Ηλίας Ολυμπίας, Λέπρεον (Α. Λαζαρίδης, *ADelt* 35, 1980, Χρον., 170), έναν πιθανότατα από το Ανήλιον, και έναν από το Νεοχώρι Κυλλήνης με ενδιαφέρουσα κεραμική (Α. Λαζαρίδης, *ADelt* 36, 1981, Χρον., 150-151, πίν. 88, 89).

57. Η περίπτωση από τους Αλιείς Αργολίδος (W. Rudolph, *ADelt* 30, 1975, Χρον., 72-73), καθώς και δύο ακόμα περιπτώσεις από πρόσφατες έρευνες στην Αχαΐα, που μου έγιναν γνωστές από

ταφοπίθων της Γεωμετρικής περιόδου στην Αχαΐα και Αργολίδα⁵⁸.

Οι χρονολογημένες θέσεις που έδωσαν ταφοπίθους της περιόδου που εξετάζουμε αποτελούν δύο ενότητες που καλύπτουν την Κοΐλη Ἡλιδα, την Πισάτιδα και μέρος της Τριφυλιακής χώρας (χάρτης 2). Ἐτσι, στην περιοχή Κυλλήνης-Ἡλιδος-Αμαλιάδος έχουμε 16 θέσεις και 13 ακόμα στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας, βορείως και νοτίως του Αλφειού. Σε 9 θέσεις βρέθηκαν ακτέριστοι ταφικοί πίθοι⁵⁹, ενώ για 13 ακόμα έχουμε μόνον ενδείξεις ότι υπάρχουν⁶⁰. Βέβαιη ύπαρξη αλλ' άγνωστη ποσότητα ταφοπίθων διαπιστώνεται ως τώρα στην περιοχή της Κυλλήνης, Ἡλιδος και Φλόκα. Συσχετισμός ταφικών και οικιστικών θέσεων μπορεί να γίνει προς το παρόν μόνο για 13 από τις χρονολογημένες περιπτώσεις: σημαντικοί οικισμοί σε σχέση με την ύπαρξη ταφοπίθων, πλην της Αρμάτοβας και της Ἡλιδος⁶¹ εντοπίζονται κυρίως στην περιοχή της Κυλλήνης⁶² — δεύτερο λιμάνι της Ἡλιδος μετά την Φειά —, στην Αμαλιάδα, την Σκιλλουντία, τα Μακρίσια, την Τρυπητή, στο Στρέφι⁶³ και Φλόκα.

Το διάσπαρτο των θέσεων των ηλειακών ταφοπίθων και οι περιπτώσεις οργανωμένων νεκροταφείων με πίθους και άλλα είδη τάφων, πλην του εκτεταμένου νεκροταφείου της πόλης Ἡλιδος, επιβεβαιώνουν τη ρήση του Στράβωνος⁶⁴ για την «κωμηδόν» κατοίκηση της ηλειακής χώρας, όπου η κλειστή αγροτική οικονομία λόγω της μεγάλης ευφορίας των εδαφών υπαγορεύει την ίδρυση πολιχνών με αντίστοιχα περιορισμένα νεκροταφεία, ιδιαίτερα σε μία περίοδο γενικότερης ανάπτυξης και ευημερίας μετά τη μάχη των Λεύκτρων (371 π.Χ.)⁶⁵.

Η σεβαστή ποσότητα εξηνταπέντε περίπου ταφικών πίθων, που μας απασχόλησαν και προέρχονται από την υπόλοιπη — εκτός Ἡλιδος — ηλειακή γη, και η βέβαιη προοπτική αύξησης του αριθμού των, θα καταστήσει πιο ενδιαφέρουσα την περίπτωση της Ηλείας στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, μόνον με συστηματική μελέτη και δημοσίευση των πίθων του «Δυτικού Νεκροταφείου» της Ἡλιδος. Τότε θα αποκτήσουμε πλήρη εικόνα της ταφικής αυτής πρακτικής τόσο για την Ηλεία, όσο και για τον ελλαδικό χώρο γενικότερα⁶⁶.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

τους συναδέλφους Μ. Πετριτάκη και Μιχ. Πετρόπουλο (Κρυονέρι Αχαΐας και Ραχιβίδι Καταράκτη, αντίστοιχα), είναι αρκετές προς το παρόν, για να στηρίξουν μια τέτοια θέση.

58. Για την Αχαΐα βλ. πρόχειρα Δεκουλάκου 1973, *ό.π.* 15-29· η ίδια, *ADelt* 30, 1975, Χρον., 118, 119· Ι. Παπαποστόλου, *ADelt* 31, 1976, Χρον., 97, και Κ. Συριόπουλος, *Οι Μεταβατικοί χρόνοι από της Μυκηναϊκής εις την Αρχαϊκήν περίοδον, 1200-700 π.Χ.* (Αθήναι 1984) 871-873. Για την Αργολίδα βλ. γενικώς Hägg 1974, *ό.π.* 136 κ.ε., ο ίδιος, *Some Aspects of the Burial Customs of the Argolid in the Dark Ages*, *AAA* 1980 (1), Σύμμεικτα 119 κ.ε., όπου σχετική βιβλιογραφία· επίσης Συριόπουλος 1984, *ό.π.* 856 κ.ε., με ορισμένες προσθήκες.

59. Ἄγ. Ηλίας Ολυμπίας (1988), Ανήλιον (Απανωελιές ή Δίστρατο/1977), Γρύλλος (Μεσοβούνι/1978 ή 79), Σμίλα (φωτογραφίες χωρίς άλλες ενδείξεις στο αρχείο της Ζ' Εφορείας), Βρεστό (Καράγιωργα 1972, *ό.π.* 270), Κολοκυθάς Ἡλιδος (Τριάνη 1978, *ό.π.* 78), Κάτω Παναγιά Κυλλήνης (Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 210), Μάγειρας (εύρημα 1978), και Πελόπιον (Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 21, 1966, Χρον., 171.)

60. Δαφνούλα Ολυμπίας, Πέρσαινα Ηλείας και Φάρος Κανκαλίδος Κυλλήνης (περισυλλογή κεραμικής 1988)· Λατζόι, Κόροιβος, Κάστρο Κυλλήνης και πιθανότατα Κούμανη Ηλείας, προφορικές πληροφορίες· Βρίνα (E. Meyer, *Neue peloponnesische Wanderungen* (1957) 47· Κορυφή (Κουκουβίτσα/ Γ. Παπανδρέου, *Η Ηλεία δια μέσου των αιώνων* (1926) 121, και J. Sperling, *Explorations in Elis*, 1939, *AJA* 46, 1942, 82)· Μιράκα (Παπανδρέου, *ό.π.* 129)· Ολυμπία (*BCH* 78, 1954, Chr. 128, για ταφικούς πίθους, αορίστως, κατά μήκος της αριστερής όχθης του Αλφειού)· Πρασιδάκι (Ν. Γιαλούρης, *Ολ. Χρονικά*, *ό.π.* 155-156)· Χάβαρι (Ἄγγ. Λιάγκουρας 1973-74, *ό.π.* 343)· Ὦλενα (Ν. Δ. Ψυχογιός, Η Ὦλενα, *Ηλειακά* ΙΔ-ΙΕ, 1958, 329-330).

61. Βλ. σχετικά: Παπαθανασόπουλος 1969, *ό.π.* 153 κ.ε. Η. Robinson, *Salvage Archaeology in Elis*, 1967, *AAA* 1968 (1), 47· Sperling 1942, *ό.π.* 81 (6), και Ν. Γιαλούρης, Ανασκαφή Αρχαίας Ἡλιδος, *Prakt* 1972, 140-141, εικ. 1-2· Coleman 1986, *ό.π.* 5-9 και βιβλιογραφία.

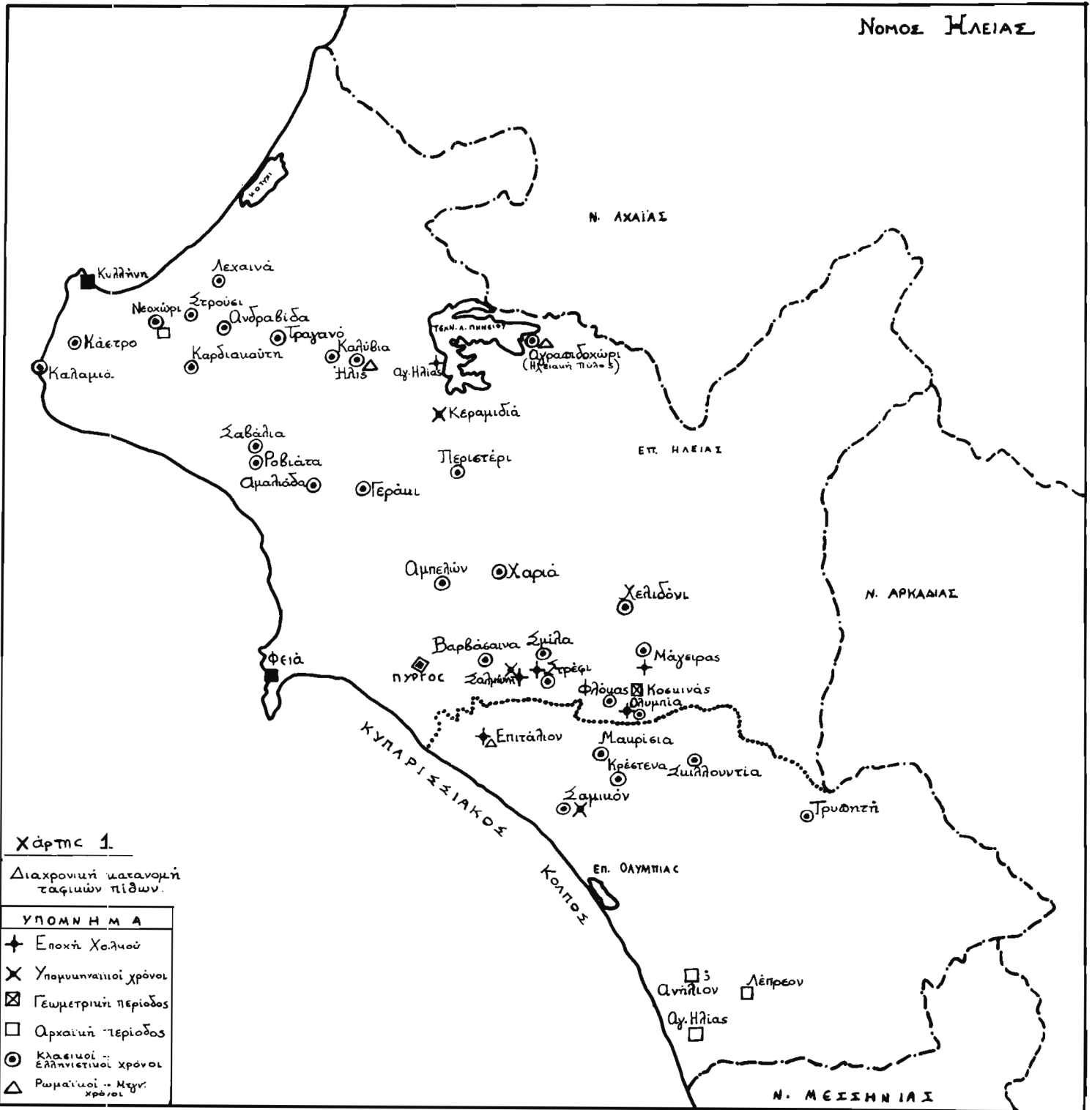
62. Το αξιόλογο της περιοχής έχει ήδη καταδειχθεί από το πλήθος των ταφικών θέσεων που αναφέραμε (βλ. σημ. 2)· βλ. επίσης Ν. Δ. Ψυχογιός, Η αρχαία Κυλλήνη, *Ηλειακά* ΙΣΤ, 1958, 104-108, και Sperling 1942, *ό.π.* 83 (15).

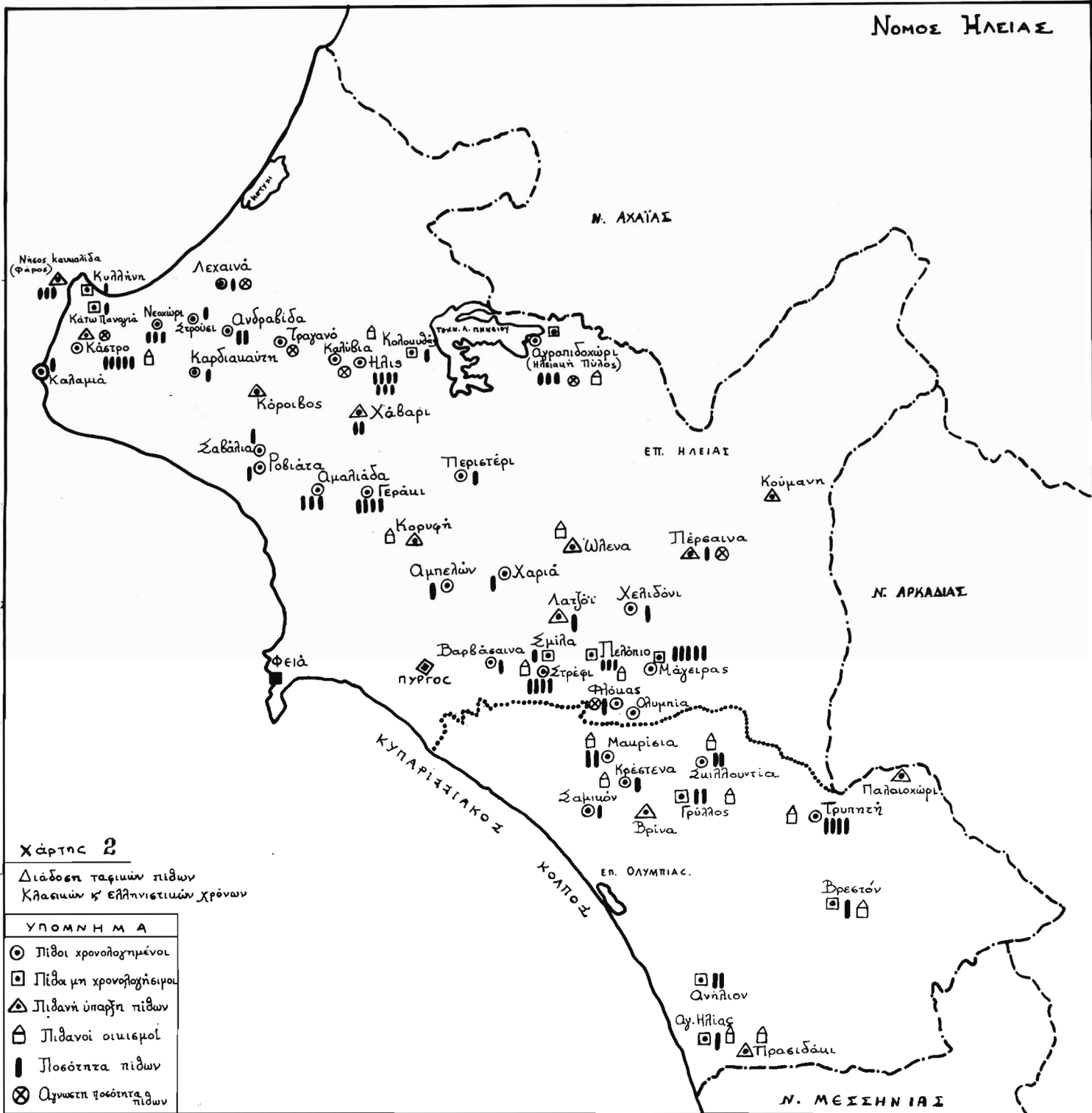
63. Αμαλιάδα: Ν. Δ. Ψυχογιός, *Ηλειακά* ΙΔ-ΙΕ, 1958, 338· επίσης Παπανδρέου 1926, *ό.π.* σημ. 60 (Κουκουβίτσα) και Sperling 1942, *ό.π.* 82 (13) / Σκιλλουντία: Γιαλούρης, *Ολ. Χρονικά*, *ό.π.* 171, Sperling 1942, *ό.π.* 83 (23), και Προσκυνητοπούλου 1979, *ό.π.* 111, σημ. 5 / Μακρίσια: βλ. σημ. 41, Γιαλούρης, *Ολ. Χρονικά*, *ό.π.* 177/67, 173/52-61, και Sperling 1942, *ό.π.* 81 (2, 3) / Τρυπητή: Γιαλούρης, *Ολ. Χρονικά*, *ό.π.* 162 / Στρέφι: Sperling 1942, *ό.π.* 86 (36).

64. Στράβων VIII, 336.

65. Ξενοφ. VI 5, 11.

66. Εκτός των περιπτώσεων της Πελοποννήσου (βλ. σημ. 57), για την ταφή ενηλίκων σε μεγάλους πίθους βλ. κυρίως Δακοράνια 1979, *ό.π.* 57, σημ. 7, 8, 9· περιπτώσεις όπως των Ιωαννίνων (Σ. Δάκαρης, Ανασκαφή εις Κασσώπην Πρεβέζης, *Prakt* 1952, 383, εικ. 22) της Καβάλας (E. Λεβεντοπούλου-Γιουρή, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 449, πίν. 529), της Ακάνθου και Νικήτης Χαλκιδικής (Κ. Ρωμοπούλου, *ADelt* 30, 1975, Χρον., 250, σχεδ. 3, πίν. 187 β-γ, και η ίδια, *ADelt* 32, 1977, Χρον., 204, σχεδ. 7, πίν. 128 ε) είναι πρωιμότερες της πλειονότητας των ηλειακών πίθων ή τουλάχιστον δεν προχωρούν πέρα από τα όρια του 5ου αι. π.Χ.

Χάρτης 2

Διάδοση ταφικών πιδων Κλασικών κ' ελληνοετιών χρόνων

ΥΠΟΜΝΗΜΑ	
⊙	Πίδοι χρονολογημένοι
□	Πίδοι μη χρονολογήσιμοι
△	Πιδανή ύπαρξη πιδων
⊠	Πιδανοί οικισμοί
	Ποσότητα πιδων
⊗	Αγνωστη ποσότητα πιδων

SUMMARY

BURIAL PITHOI OF 4th CENTURY B.C. AND THE HELLENISTIC PERIOD IN THE REGION OF ELIS

Recent rescue excavations in the region of Elis, as well as stray finds, has resulted in the discovery of burial pithoi (mostly used for adults) which are discussed in this paper coinciding with archaeological data gained from similar cases over the past two decades, all of which are now located in the Olympia Museum.

The presence of this type of burial custom seems to be prevalent during the 4th century B.C. and the onset of the Hellenistic period; the burial pithoi are almost exclusively found in the region of Elis if compared at least to the rest of Peloponnese.

The distribution of these specific tombs, as illustrated in the maps of the text, indicate that the Elian burial pithoi can possibly be traced to regional settlements. Based upon the relative chronology of the pithoi pottery, a typological classification of the pithoi shape can possibly be established.

It is certain that a great deal of thorough study is needed to fully understand burial pithoi and this could be achieved both by further investigation and by gaining access to specific reference material concerning the cemeteries of Ancient Elis.

«Ο ΝΕΡΩΝΑΣ» ΚΑΙ «ΟΙ ΕΡΟΥΛΟΙ»

Δύο μοιραία γεγονότα στην ιστορία της Ολυμπίας;*

Ο Νέρωνας και οι Έρουλοι — αυτά τα δύο ονόματα ισχύουν στην ιστορία της Ολυμπίας ως συνώνυμα της παρακμής του ιερού κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Θεωρείται σήμερα βέβαιο ότι το ιερό εκείνη την εποχή δεν είχε πλέον ούτε το κύρος ούτε τη δύναμη για να αντισταθεί σ' αυτούς τους «απρόσκλητους επισκέπτες».

Προς χάρη του ρωμαίου αυτοκράτορα αναβλήθηκαν οι αγώνες κατά δύο χρόνια. Αδυνατώντας κανείς ν' αντισταθεί, επέτρεψε στον Νέρωνα την ανέγερση του μεγαλοπρεπούς του καταλύματος δίπλα στην κύρια πύλη, απέναντι ακριβώς από το ναό του Δία (εικ. 1 α).

Σύμφωνα με τη σήμερα ισχύουσα άποψη το ιερό βρισκόταν κατά την εποχή της εισβολής των Ερούλων, τον 3ο μ.Χ. αιώνα, σε ακόμα πιο άθλια κατάσταση: οι ιερείς δεν δίστασαν τότε προφανώς να κατεδαφίσουν πολλά από τα παλιά και σπουδαία για τη λειτουργία του ιερού κτίσματα, με σκοπό να κατασκευάσουν από το πέτρινο υλικό ένα προτείχισμα, πίσω από το οποίο θα μπορούσαν να προστατευθούν τα αντικείμενα αξίας του ιερού από την απειλούμενη λεηλασία. Εικάζεται ότι βάσει αυτών των υλιστικών απόψεων θα μπορούσαν να είχαν παραιτηθεί ακόμα και από τον θρησκευτικό πυρήνα του ιερού, το μεγάλο θυσιαστήριο του Δία. Ο αρχαίος λοιπόν πανελλήνιος τόπος λατρείας κατείχε σε κάθε περίπτωση ακόμα τη θέση ενός τοπικού μουσείου αφιερωμένου στον Δία.

Αυτό που με εκπλήσσει σ' αυτή την παρουσίαση της ιστορίας της Ολυμπίας κατά την αυτοκρατορική εποχή είναι ότι δεν δημοσιεύτηκε ποτέ για κανένα από αυτά τα σημαντικά γεγονότα η αντίστοιχη αρχαιολογική ανακάλυψη. Μια τόσο επιφανειακή επεξεργασία θα ήταν αδιανόητη για τα ευρήματα και τα μνημεία της πρώιμης εποχής του ναού.

Με αυτή τη διαπίστωση δεν θέλω να συνδέσω κανενός είδους κατηγορία εναντίων προηγούμενων ανασκαφών στην Ολυμπία. Τίποτα δεν είναι πιο ξένο προς τις προθέσεις μου από αυτό! Εδώ απλώς αντικατοπτρίζεται ένα κομμάτι επιστημονικής ιστο-

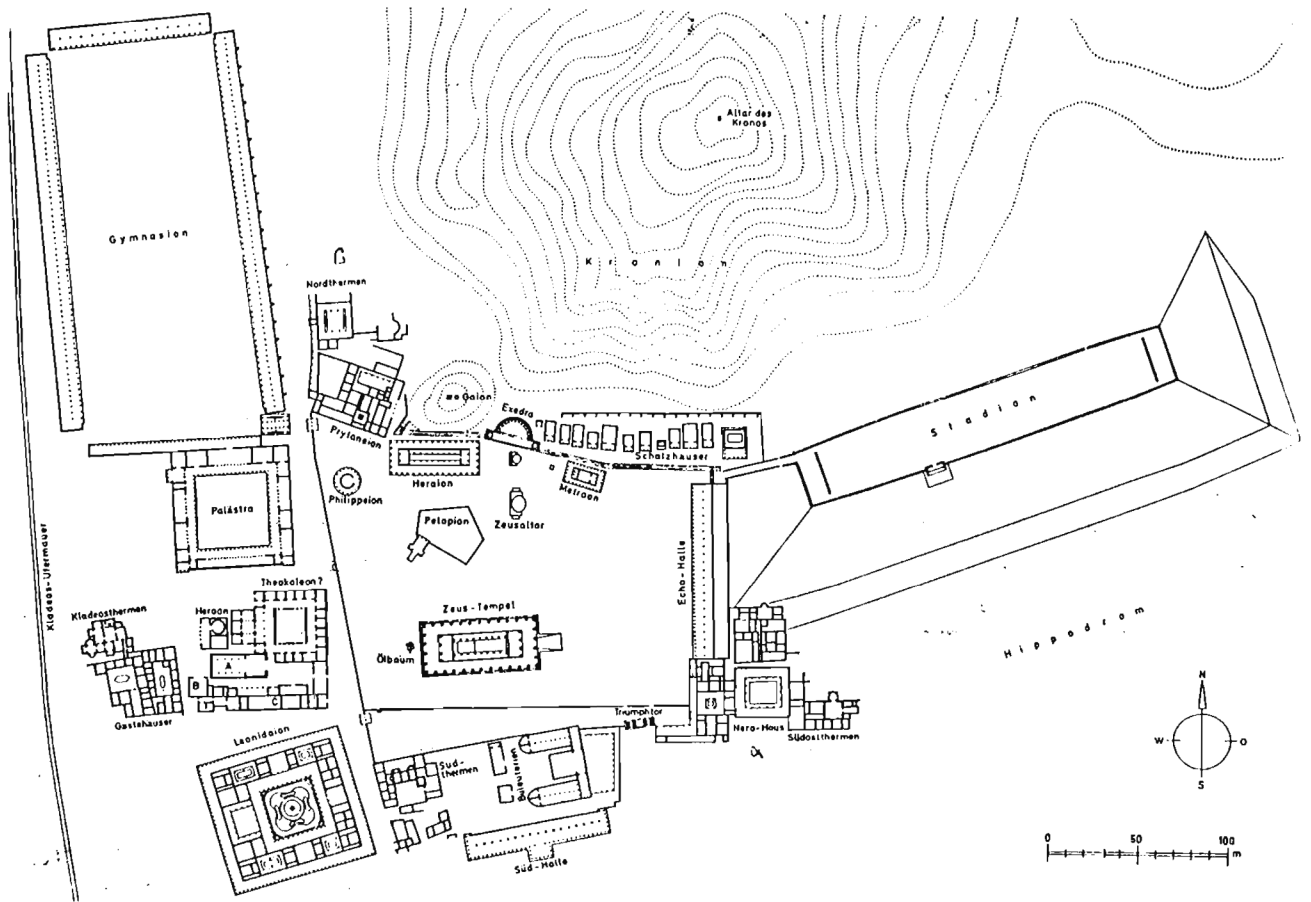
ρίας, η οποία τελικά εκτίμησε αρνητικά την εξέλιξη της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό και υπάρχει επιτακτική ανάγκη να καταπιαστεί κανείς τώρα διεξοδικότερα μ' αυτή την παραμελημένη εποχή. Είμαι ευγνώμων στον διευθυντή των ανασκαφών της Ολυμπίας κύριο Kyrieleis και στον διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου κύριο Fittschen για το ότι μου έχει δοθεί η δυνατότητα να διεξάγω στην Ολυμπία τις έρευνές μου σχετικά με την εξέλιξη των ελληνικών τόπων λατρείας κατά τη μετακλασική εποχή. Στα πλαίσια αυτού του εγχειρήματος μελετώνται τώρα οι σπουδαιότερες κατηγορίες ευρημάτων της αυτοκρατορικής εποχής, όπως π.χ. πλαστικά (Dr. Renate Bol), κεραμικά (Dr. Christa Schauer), ψηφιδωτά (Alexandra Kankeleit, M. A.). Τα μέχρι τώρα ανασκαφέντα κτίσματα και μνημεία από την αυτοκρατορική εποχή εξετάζονται εκ νέου και ελέγχεται η ερμηνεία τους. Ταυτόχρονα πρέπει να αποκτηθούν από νέες ανασκαφές, σε περιοχές που δεν έχουν ανασκαφεί μέχρι τώρα, συμπληρωματικές ενδείξεις, για να σχηματιστεί μια καλύτερα θεμελιωμένη εικόνα για την ιστορία του ιερού κατά την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Αυτή η διαδικασία επεξεργασίας, της «διπλής ανίχνευσης», αποδείχθηκε κερδοφόρα. Γιατί την ίδια στιγμή που από τη μια φαίνεται ξαφνικά να αμφισβητούνται επιβεβαιωμένες γνώσεις, από την άλλη οι συνεχιζόμενες ανασκαφές προσφέρουν στοιχεία και ερεθίσματα για νέες ερμηνείες. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τα δύο γεγονότα που αναφέρ-

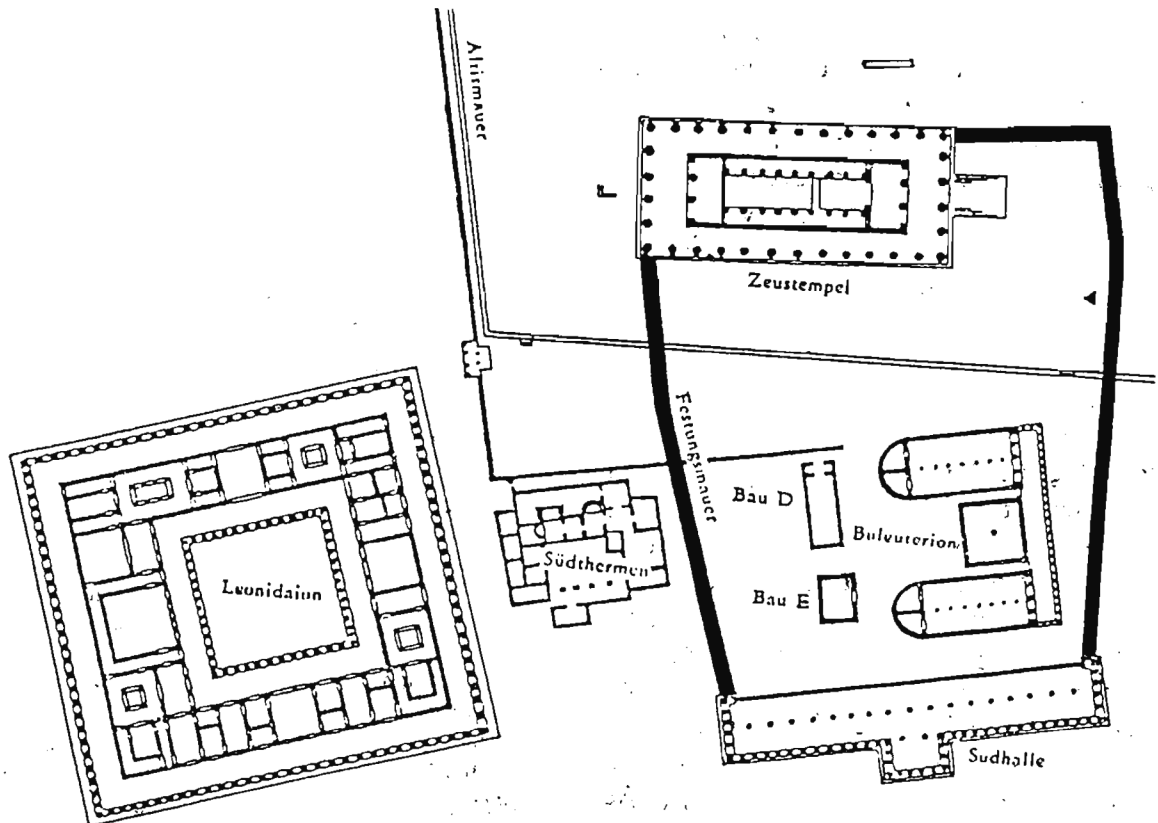
* Στη συνέχεια θα εκτυπωθεί χωρίς καμία αλλαγή το χειρόγραφο της διάλεξής μου. Μια λεπτομερειακή παρουσίαση των αποτελεσμάτων των τελευταίων ανασκαφών και επιπλέον εξηγήσεις των απόψεών μου, που ανέφερα εδώ, θα ακολουθήσουν σύντομα στο XII. *Olympiabericht*.

Τη μετάφραση οφείλω στη Σ. Ν. Μιχαηλίδου.

Προέλευση των φωτογραφιών: Εικ. 1: από H. V. Herrmann, *Olympia* (1972) Abb. 129. Εικ. 2: Montage. Εικ. 3: *Olympia-Grabung* (Aufnahme: I. Geske-Heiden).

Εικόνα 1. Ολυμπία. α) Η λεγόμενη «Οικία του Νέρωνα». β) Ρωμαϊκά ερείπια βόρεια του Πρυτανείου.

Εικόνα 2. Ολυμπία. Το οχυρό (λεγόμενο «Τείχος των Ερούλων») και το Λεωνιδάιο.

θηκαν στην αρχή, δηλαδή για την επίσκεψη του Νέρωνα στην Ολυμπία και για το ερώτημα ποια ίχνη άφησε η εισβολή των Ερούλων στην Ελλάδα και ειδικά στην Ολυμπία.

Ακολουθώντας τη στρωματογραφική σειρά θα αρχίσω με το γεγονός που ανέφερα τελευταία και θα μιλήσω στη συνέχεια για τη χρονολόγηση του λεγόμενου τείχους των Ερούλων (εικ. 2).

Για το λεγόμενο τείχος των Ερούλων ισχύουν αυτά που ανέφερα γενικά στην αρχή: το συμπέρασμα που το 1954 οδήγησε στο να μη θεωρείται το προτείχισμα στον ιερό ναό του Δία ως προστατευτικό μέτρο της βυζαντινής εποχής, αλλά στο να χρονολογηθεί κατά σχεδόν δύο αιώνες νωρίτερα και να συνδεθεί με την απειλή των Ερούλων, δεν γνωστοποιήθηκε ποτέ. Γι' αυτό και είμαι ευγνώμων στον Werner Fuchs, ο οποίος συμμετείχε τότε στην ανασκαφή, για το ότι μου διέθεσε τις αδημοσίευτες σημειώσεις του.

Η πιο εκπληκτική πληροφορία αυτών των σημειώσεων είναι ότι η ερμηνεία και χρονολόγηση του τείχους του οχυρού βασίζονται σε ένα εύρημα το οποίο παρατηρήθηκε όχι στο ίδιο το τείχος, αλλά σε απόσταση 70 μέτρων τουλάχιστον, δηλαδή στο κέντρο του Λεωνιδαίου.

Το Λεωνιδαίο και το οχυρό συνδέονται από το γεγονός ότι ένα μέρος του πέτρινου υλικού του Λεωνιδαίου χρησιμοποιήθηκε στο τείχος του οχυρού. Δηλαδή πριν από την κατασκευή του οχυρού το Λεωνιδαίο θα πρέπει επομένως να είχε υποστεί προηγουμένως μεγάλες ζημιές. Η ακριβής χρονολογία της καταστροφής του Λεωνιδαίου δεν μπορεί να καθοριστεί αρχαιολογικά. Το μόνο που ξέρουμε είναι ότι για το Λεωνιδαίο υπάρχουν αποδείξεις ριζικών ανακατασκευαστικών και επισκευαστικών εργασιών κατά τη δεκαετία του 90 του 3ου μ.Χ. αιώνα. Ξεκινώντας από αυτή τη βάση ο Fuchs πιστεύει ότι μεταξύ της καταστροφής και της περί το 300 μ.Χ. χρονολογούμενης επισκευής πρέπει να μεσολάβησε ένα διάστημα 20–30 χρόνων και γι' αυτό χρονολογεί την καταστροφή του Λεωνιδαίου περί το 270 μ.Χ. Επειδή αυτό συμπίπτει με την εισβολή των Ερούλων στην Ελλάδα το 267 μ.Χ., ο Fuchs θεωρεί αποδεδειγμένο ότι το τείχος μπορεί να είχε κτιστεί μόνο για προστασία από τους Ερούλους.

Οι έρευνες στο υλικό των ανασκαφών οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η χρονολόγηση του τείχους και η υποτιθέμενη σχέση με την εισβολή των Ερούλων είναι καθαρά υποθετικές. Με τις νέες μας ανασκαφές ενισχύονται ακόμα περισσότερο οι αμφιβο-

λίες για τη βασιμότητα αυτής της ερμηνείας.

Για τις θεματικά στην αυτοκρατορική εποχή προσανατολισμένες ανασκαφές επιλέξαμε το πεδίο βόρεια του πρυτανείου, με το σκεπτικό ότι τα ρωμαϊκά τούβλινα τείχη, που εξείχαν εδώ από την κατάχωση του μεσαίωνα, θα έπρεπε να μας οδηγήσουν ακριβώς στην επιθυμητή εποχή.

Πράγματι η εξέταση αυτών των ερειπίων δίνει τη δυνατότητα πολλαπλών απόψεων για την εξέλιξη του ιερού κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορικής εποχής. Ένα από τα καλά χρονολογημένα γεγονότα στην ιστορία του οικοδομήματος μάς οδηγεί ακριβώς στην εποχή των ευρημάτων στο Λεωνιδαίο. Πρόκειται προφανώς για μια παράλληλη ανακάλυψη: κι εδώ όπως κι εκεί έχουμε να κάνουμε με μια καταστροφή και τελικά επισκευή κατά την περίοδο γύρω στο 300 μ.Χ. Διαφορετικά απ' ό,τι στο Λεωνιδαίο μπορούμε να ορίσουμε για τα ερείπια του πρυτανείου τη χρονολογία της καταστροφής με ιδιαίτερη ακρίβεια: στο δάπεδο βρέθηκαν ίχνη της τελευταίας χρήσης του οικοδομήματος, μεταξύ των οποίων και κέρματα του Probus. Αυτό σημαίνει ότι η καταστροφή έγινε μετά το 280/282 μ.Χ. Μια συσχέτιση με την πιθανή απειλή του ιερού από τους Ερούλους το έτος 267 μ.Χ. εκλείπει εδώ ως αιτία ολοφάνερα.

Τα δικά μας νέα συμπεράσματα τοποθετούνται σε μια σειρά παλαιότερων παρατηρήσεων: και σε άλλα οικοδομήματα της Ολυμπίας υπάρχουν αποδείξεις για ζημιές και επισκευές για την εποχή γύρω στο 300 μ.Χ. Ανέκαθεν υπέθεταν, ότι το ιερό είχε υποστεί κατ' εκείνη την εποχή δονήσεις από ένα σεισμό. Με τις δικές μας νέες ανασκαφές ενισχύεται αυτή η θέση και ταυτόχρονα μπορεί να προσδιοριστεί κάπως ακριβέστερα η χρονολογία του σεισμού, δηλαδή στη δεκαετία του 80. του 3ου μ.Χ. αιώνα. Όσο δεν υπάρχουν βάσιμα στοιχεία για το ότι το Λεωνιδαίο, εκτός από αυτό, υπέστη ζημιές και σε προηγούμενους χρόνους, τότε πρέπει να θεωρηθεί και γι' αυτό το οικοδόμημα η φυσική καταστροφή ως πιθανή αιτία της καταστροφής του. Κι αυτό πολύ περισσότερο, εφόσον και ο ίδιος ο Fuchs αναφέρει ότι στη λεκάνη-δεξαμενή στο προαύλιο του Λεωνιδαίου πολλές κολώνες βρέθηκαν σε θέση πτώσης.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι έχουμε δώσει πλέον μια τελική ερμηνεία της ιστορίας της Ολυμπίας κατά την τελευταία δεκαετία του 3ου μ.Χ. αιώνα. Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία όμως δεν βλέπω κανένα επιχείρημα για την υπόθεση ότι το ιερό διαλύθηκε πράγματι κατά μεγάλο μέρος εξαιτίας των

Ερούλων. Οι παλιές ανασκαφές συνέδεσαν το οχυρό με έργα οχυρωματικά του βυζαντινού κράτους περί το 470 μ.Χ. για την προστασία από τους Βανδάλους. Νομίζω πως, όσο δεν υπάρχουν νεότερα στρωματογραφικά δεδομένα, καλό θα είναι να διατηρήσουμε την αρχική ερμηνεία και χρονολόγηση του τείχους στο δεύτερο μισό του πέμπτου αιώνα μ.Χ. Όποιος ασχολείται και σε άλλους χώρους ανασκαφών με το ερώτημα ποια ίχνη άφησε η επιδρομή των Ερούλων στην Ελλάδα το 267 μ.Χ., δεν θα 'πρεπε να ξεκινά με αρχικό δεδομένο την ύπαρξη ενός «τείχους των Ερούλων» στην Ολυμπία.

Ακόμα και για το δεύτερο «μοιραίο χτύπημα», την εμφάνιση του Νέρωνα στην Ολυμπία, μπορούμε τώρα να πούμε ότι ήταν λιγότερο τραγικό απ' ό,τι μέχρι τώρα είχε υποθεθεί. Αυτό μπορεί να εκπλήσσει, επειδή η συμμετοχή του Νέρωνα στους αγώνες στην Ολυμπία γελοιοποιείται φανερά από τους αρχαίους συγγραφείς και τοποθετείται στο ίδιο επίπεδο με τις ηθικές και εγκληματικές παρεκτροπές του. Εκτός αυτού φαίνεται ότι ο αρνητικός τόνος της αρχαίας ειδησεογραφίας επιβεβαιώνεται από την αρχαιολογική ανακάλυψη της σε τόσο προκλητική θέση τοποθετημένης «Οικίας του Νέρωνα».

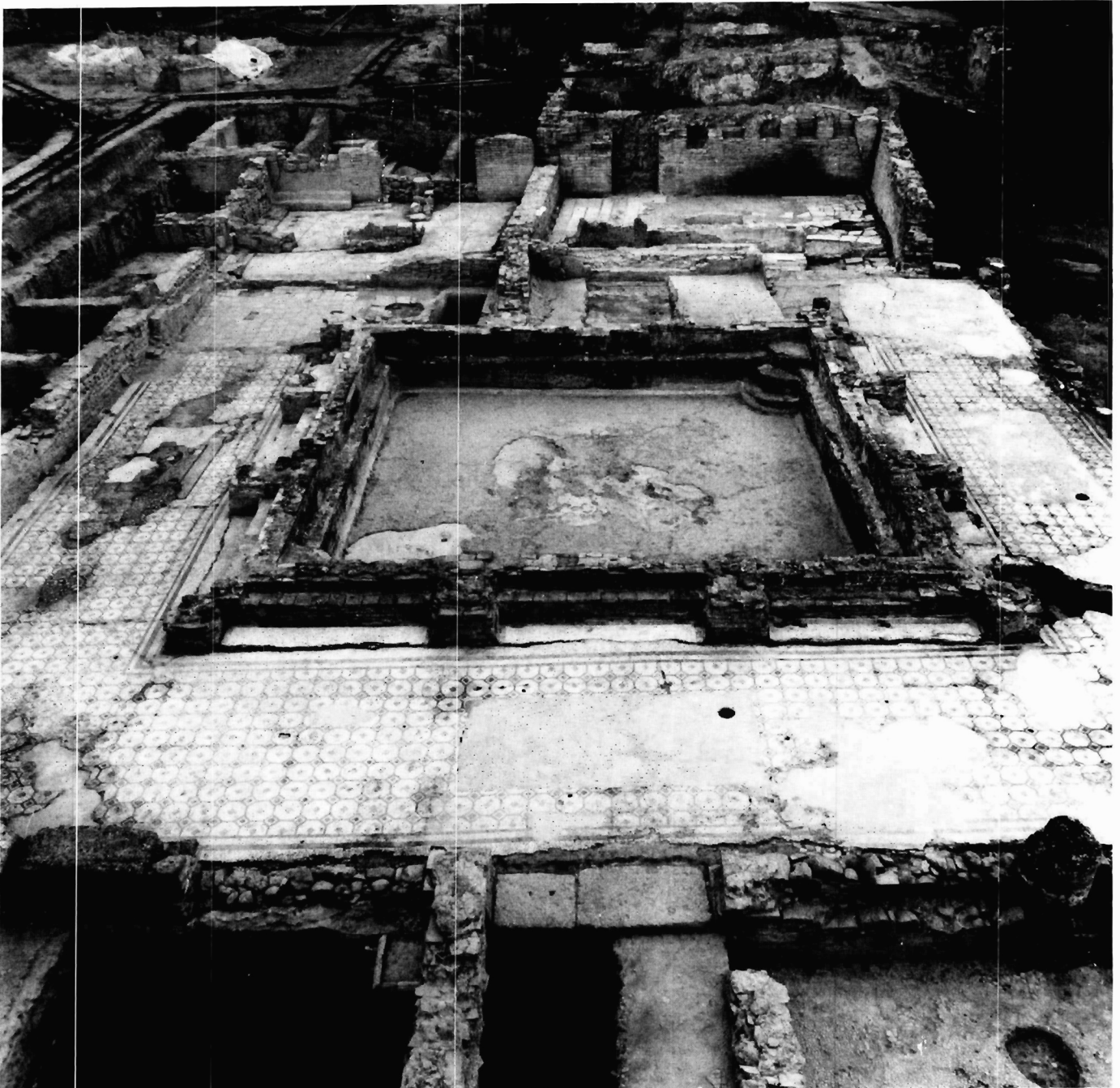
Το λέω παρ' όλα αυτά συνειδητά, και οι αρχαιολογικές έρευνες στην Ολυμπία φαίνεται να το επιβεβαιώνουν, γιατί και η ανακάλυψη στην οποία βασίζεται η αναγνώριση του οίκου του Νέρωνα δεν δημοσιεύτηκε ποτέ. Ο προσδιορισμός της τοποθεσίας γνωστοποιείται στον 1ο και 5ο τόμο της παλιάς έκδοσης για την Ολυμπία με μία μόνο πρόταση στον καθένα. Εκεί αναφέρεται ότι η αναγνώριση βασίστηκε σε ένα σύστημα ύδρευσης, το οποίο φέρει τη σφραγίδα του Νέρωνα. Ούτε η ακριβής θέση, ούτε η έκταση του αναφερόμενου υδρευτικού δικτύου, ούτε ακόμα η σχέση του με την αντίστοιχη αρχιτεκτονική έχουν ποτέ καλυφθεί με επιχειρήματα.

Η εξέταση των νέων στοιχείων για τον λεγόμενο οίκο του Νέρωνα έδειξε, για να συντομεύουμε, ότι η ταύτιση των ερειπίων στα νοτιοανατολικά της Άλτεως ως «Οικίας του Νέρωνα» είναι πολύ αμφίβολη: οι μαρτυρίες για το υδρευτικό δίκτυο με αυτοκρατορικές σφραγίδες αλληλοαναιρούνται στις διάφορες σημειώσεις. Δηλαδή η σχέση του νερόνιου μολύβδινου σωλήνα με την αρχιτεκτονική στα νοτιοανατολικά της Άλτεως είναι επομένως τελείως ασαφής. Ο Friedrich Graeber, που συμμετείχε στην ανασκαφή, είχε προφανώς ήδη τότε αμφιβολίες για την αξιολόγηση του ευρήματος: είναι χαρακτηρι-

στικό ότι στη μελέτη που υπάρχει επίσης στον 2ο τόμο της έκδοσης για την Ολυμπία δεν αναφέρεται πουθενά κάποιος μολύβδινος σωλήνας της εποχής του Νέρωνα!

Απ' όλα αυτά συμπεραίνω ότι: για την αναγνώριση των ερειπίων νοτιοανατολικά του Ιερού Άλτσους ως καταλύματος του Νέρωνα δεν υπάρχει κανενός είδους επιχείρημα. Κατά τα άλλα, μια αντικειμενική ανάλυση της γραπτής παράδοσης σχετικά με τις αθλητικές φιλοδοξίες του Νέρωνα θα μπορούσε να οδηγήσει στην άποψη ότι ο Νέρωνας δεν θα μπορούσε να έχει επιλέξει τόσο αδιάντροπα τη θέση του καταλύματός του. Η ειδησεογραφία των αρχαίων συγγραφέων, η οποία υποδηλώνει μια τέτοια συμπεριφορά, έχει αποδεδειγμένα τάσεις διαστρέβλωσης: η κριτική που τόσο ομόφωνα και έντονα εκφέρεται εδώ, πρέπει να ειπωθεί σε μια γενικότερη συνάρτηση. Όταν καταδικάζονταν οι καλλιτεχνικές και αθλητικές δραστηριότητες του Νέρωνα, επρόκειτο μόνο φαινομενικά για το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Η απέχθεια της ρωμαϊκής ηγετικής τάξης αφορούσε γενικά τη διείσδυση ελληνικών ιδεών και συνηθειών στη ρωμαϊκή ζωή. Ιδιαίτερα μισητοί ήταν οι ελληνικοί αγώνες (*ludi graeci*). Ο Νέρωνας έκανε αυτούς τους αγώνες στον ρωμαϊκό λαό δημοφιλέστερους απ' ό,τι ήδη ήταν. Αυτό είχε ερεθίσει φυσικά υπερβολικά τους συντηρητικούς κύκλους στη Ρώμη. Παρ' όλα τα λάθη και τις άτιμες πράξεις του ο Νέρωνας τους προσέφερε όμως ταυτόχρονα και την ευπρόσδεκτη ευκαιρία να δυσφημιστούν μια για πάντα οι από αυτόν προωθούμενοι *ludi graeci*: αρκούσε μόνο να τοποθετήσει κανείς το πάθος του για τους καλλιτέχνες και τους αθλητές στο ίδιο επίπεδο με τις ηθικές και εγκληματικές του ατιμίες, για να αμαυρωθεί η εικόνα των μισητών ελληνικών αγώνων. Οι γραπτές πηγές μαρτυρούν γι' αυτή την επιδίωξη. Γι' αυτό και όσον αφορά την παραμονή του Νέρωνα στην Ολυμπία δεν έχουν την εγκυρότητα της αυθεντικής μαρτυρίας. Ωστόσο οι μαρτυρίες αυτές εμπεριέχουν αρκετά στοιχεία για την πραγματική φιλοδοξία του Νέρωνα να επιδοθεί στις τέχνες και στον αθλητισμό. Από πολυάριθμες μεμονωμένες παρατηρήσεις φαίνεται καθαρά η προσπάθεια του Νέρωνα να μιμηθεί όσο το δυνατόν πιο πιστά τις συνήθειες των ελληνικών γυμνασίων και σταδίων.

Έτσι ίδρυσε ο Νέρωνας στη Ρώμη και σε άλλες ιταλικές πόλεις γυμνάσια και καθιέρωσε αγώνες σύμφωνα με τα ελληνικά πρότυπα. Ακολουθούσε τόσο πιστά το ελληνικό πρότυπο, που έφερνε την άμμο για τα γυμνάσια από την Αλεξάνδρεια, όπως συ-

Εικόνα 3. Τα ρωμαϊκά ερείπια βόρεια του Πρυτανείου.

νηθιζόταν στην Ελλάδα, και στους αγώνες απαιτούσε την παρουσία της ιέρειας Βέστα, επειδή στην Ελλάδα ήταν παρούσα η ιέρεια της Δήμητρας. Επίσης είναι χαρακτηριστικό το πως αντιπαρερχόταν τη συνεχή κριτική, ότι δεν αρμόζει σε έναν αυτοκράτορα να ξεπέφτει στο επίπεδο των καλλιτεχνών και αθλητών: επισήμανε το γεγονός ότι στους Έλληνες σημαντικότεροι παράγοντες των αγώνων ήταν οι άρχοντες και οι πολιτικοί. Έβλεπε τον εαυτό του σ' αυτή την παράδοση. Λόγω χρόνου δεν μπορώ να αναφερθώ εδώ σε όλες τις ενδείξεις σχετικά μ' αυτό. Για να ολοκληρώσουμε την εικόνα μας, ας υπενθυμίσουμε και το ότι ο Νέρωνας σε καθαρά πολιτικές αποφάσεις σκεφτόταν και ενεργούσε συχνά φιλελληνικά. Από τη γενικά προκατειλημένη παράδοση προκύπτει έτσι, σε γενικές γραμμές τουλάχιστον, μια εικόνα του Νέρωνα ως αθλητή και καλλιτέχνη, η οποία φέρει όλα τα χαρακτηριστικά μιας καλά υπολογισμένης ιστορικής άποψης.

Από το αρχαιολογικό επίσης πόρισμα των τελευταίων ανασκαφών μας στην Ολυμπία προκύπτουν πιθανόν στοιχεία για το πόσο συνεπής ήταν ο Νέρωνας στην προσπάθειά του να δώσει στην εκεί εμφάνισή του την εικόνα αρχαιολογικής φυσιογνωμίας:

Μια δομική φάση των ήδη αναφερθέντων ερειπίων βόρεια του πρυτανείου έχει χρονολογηθεί σύμφωνα με τη στρωματογραφία στην εποχή του Νέρωνα. Οι δομές του τείχους, που αποδίδονται σ' αυτή την οικοδομική φάση, παρουσιάζουν ένα περίεργο αρχιτεκτονικό σχήμα: εκείνο που υπερισχύει είναι ένα περιστύλιο διαστάσεων 19 × 19 μέτρων περίπου (εικ. 1 β και 3). Το ψηφιδωτό και η λεκάνη-δεξαμενή δεν υπήρχαν ακόμα στην εποχή του Νέρωνα. Στη θέση τους υπολογίζεται ότι υπήρχε ένα ανοιχτό προαύλιο. Είναι μια ιδιόρρυθμη σύνθεση από κολώνες και παραστάδες. Μόνο στα ανατολικά συναντώνται κλειστοί χώροι, οι οποίοι όμως μέχρι τώρα έχουν αποκαλυφθεί μόνο μερικώς. Στη διάταξη ανήκει ακόμα μια σειρά από κολώνες μπροστά από την πλευρά της εισόδου, στα δυτικά, που εκτείνεται κατά μήκος του δρόμου μέχρι τη βορειοδυτική πύλη του Ιερού Άλσους.

Ως πριν από λίγα χρόνια πίστευαν πως στην Ολυμπία υπήρξε μόνο ένα κτίριο της εποχής του Νέρωνα: τα ερείπια στα νοτιοανατολικά της Άλτεως. Έτσι θεώρησαν αναγκαία την ταύτισή του με το κατάλυμα του Νέρωνα. Με τις έρευνες και ανασκαφές μας όμως αφ' ενός μεν δημιουργήθηκαν ερωτηματικά σχετικά με τη χρονολόγηση του οικοδομήματος αυτού, αφ' ετέρου αποδεικνύεται τώρα η ύπαρξη δύο άλλων κτισμάτων της εποχής του Νέρωνα σε άλλη θέση στην Ολυμπία: ένα κατάλοιπο στα νοτιοδυτικά και η ιδιότυπη κατασκευή βόρεια του πρυτανείου.

Ποιο οικοδόμημα θα ταίριαζε καλύτερα στην εικόνα του Νέρωνα ως αθλητή που ήδη σκιαγραφήσαμε; Αν θυμηθούμε ότι ο Νέρωνας συμμετέχοντας στους αγώνες στην Ολυμπία έβλεπε τον εαυτό του σαν διάδοχο του Αλκιβιάδη ή ενός σικελιανού άρχοντα, τότε θα πρέπει αναγκαστικά να σκεφθούμε ότι αυτό το περίπτερο της εποχής του Νέρωνα, που κτίστηκε τόσο γρήγορα και χρησιμοποιήθηκε για τόσο λίγο χρονικό διάστημα, θα μπορούσε να είναι μέρος του καταλύματος το οποίο, σύμφωνα με την παλιά συνήθεια, θα πρέπει να είχε στήσει ο Νέρωνας κάπου μέσα στον ιερό χώρο. Εγώ νομίζω ότι αυτή η παράξενη σύνθεση από κολώνες και παραστάδες μοιάζει με μια λίθινη απομίμηση τέτοιων μεγαλοπρεπών σκηνών σαν κι αυτές που αναφέρονται από την παράδοση για τους άρχοντες ολυμπιονίκες της κλασικής περιόδου. Ένα τέτοιου είδους «κλασικιστικό» σχήμα θα ταίριαζε σε κάθε περίπτωση πολύ καλά στην τροποποιημένη εικόνα που σκιαγραφήσαμε προηγουμένως με βάση τις γραπτές πηγές. Φυσικά πρέπει να περιμένουμε και τα άλλα στοιχεία που θα προκύψουν ακόμα από τις ανασκαφές μας. Όμως τα πρώτα ήδη συμπεράσματα μάς παρέχουν τη βεβαιότητα ότι η έρευνα αυτών των ερειπίων της αυτοκρατορικής εποχής δεν θα μας φέρει αντιμέτωπους με τα θλιβερά ίχνη μιας περιόδου παρακμής, αλλά με τις μαρτυρίες ενός ακόμα και στην αυτοκρατορική εποχή ακμάζοντος και αξιοσέβαστου ιερού.

ULRICH SINN

ZUSAMMENFASSUNG

NERO UND DIE HERULER Zwei Schicksalsschläge für Olympia?

Es gilt als erwiesen, daß sich Nero für seinen kurzfristigen Aufenthalt in Olympia (67 n. Chr.) an prominenter Stelle der Altis eine prunkvolle Villa errichten und dafür zwei ältere Gebäude, darunter die Hestia-Halle, abtragen ließ. Gleichfalls unstrittig ist die Annahme, daß die Verwaltung des Heiligtums genau 200 Jahre später angesichts der heranrückenden Heruler bereit gewesen sei, das Kultbild und andere Wertobjekte hinter einer gewaltigen Bastion zu verschanzen und dafür weite Teile des Sakralgeländes mit seinem z. T. uralten Baubestand zu opfern.

Diese Darstellung zweier Ereignisse in der Spätgeschichte des Heiligtums beruht auf bis heute undokumentiert gebliebenen Beobachtungen früherer Grabungen. Die Bereitschaft der Forschung, diese Interpretationen ungeprüft zu übernehmen, wäre nicht denkbar ohne die verbreitete Überzeugung, daß Olympia — wie man es für die Sakralstätten Griechenlands gemeinhin annimmt — die römische Kaiserzeit als eine Phase des Niederganges erlebt habe. Diese Vorstellung einer Revision zu unterziehen, ist das Anliegen eines kürzlich begonnenen Forschungsvor-

habens, das der Geschichte Olympias in der nachklassischen Zeit gewidmet ist. Grundlage dieser Untersuchungen sind neue Grabungen in bisher unangetastet gebliebenen Arealen des Heiligtums, ferner die systematische Aufarbeitung aller alten einschlägigen Befunde. Erste Zwischenergebnisse zeichnen sich ab: Die Identifizierung des "Nero-Hauses" gegenüber der Nordfront des Zeustempels erweist sich bei kritischer Durchsicht des Befundes als hinfällig. Stattdessen zeichnet sich im Bereich der neuen Grabungen nördlich des Prytaneion ein denkbare Quartier des Kaisers ab. Mit seiner Lage und Gestalt stellt es sich offenbar bewußt in eine ältere lokale Tradition. Für die Frage, ob die — ja während der ganzen zweiten Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. latente — Gefährdung des östlichen Mittelmeerraumes durch die Germaneneinfälle in Olympia tatsächlich Spuren hinterlassen hat, liefert ein neuer Grabungsbefund insofern einen Hinweis, als sich zumindest für das untersuchte Gebäude ein unbeschadeter Fortbestand über die Zeit der "Herulergefahr" hinaus nachweisen läßt.

ΜΗΤΡΕΣ ΛΥΧΝΩΝ ΠΡΩΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΛΥΜΠΙΑ

Νέα στοιχεία για την πρωτοχριστιανική Ολυμπία προκύπτουν από τις πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του ρωμαϊκού κτιρίου βόρεια του Πρυτανείου¹.

Πάνω από τη βορειοδυτική γωνία του ρωμαϊκού περιστυλίου κτίστηκε σε μεταγενέστερη φάση ένα ορθογώνιο οικοδόμημα, από το οποίο στην αρχή της ανασκαφής του 1987/88 σωζόταν μόνο το βόρειο τμήμα. Πιθανώς το κτίριο αυτό προχωρούσε πάνω από την πισίνα — γνωστή ήδη από την Παλαιά Ανασκαφή — η οποία καταλαμβάνει την αυλή του περιστυλίου.

Οι σωζόμενοι τοίχοι είναι κτισμένοι κατά τρόπο ανώμαλο με πολλούς λίθους και κεραμίδες από κατεστραμμένα κτίρια. Συμπεριλαμβάνονται σπόνδυλος από κίονα του Ηραίου και κομμάτι από μαρμάρينو καλυπτήρα του Ναού του Δία. Τα θεμέλια του κτίσματος στηρίζονται στο στρώμα καταστροφής του ρωμαϊκού περιστυλίου. Περιέχοντας άφθονα κομμάτια κεραμίδων και πήλινων αγγείων, το στρώμα αυτό σκέπαζε το ψηφιδωτό του περιστυλίου καθώς και το χαλικόστρωτο δάπεδο δυτικά. Αν και με βάση τα νομίσματα και τα κεραμικά το στρώμα καταστροφής χρονολογείται στο τέλος του 3ου ή στην αρχή του 4ου αιώνα — και επομένως μπορεί να σχετιστεί με σεισμό του οποίου οι συνέπειες έχουν παρατηρηθεί και σε άλλα σημεία της Ολυμπίας — είναι πιθανόν ότι η ανέγερση του τελευταίου οικοδομήματος επιχειρήθηκε μετά το τέλος της λειτουργίας του ιερού, ίσως όχι μέχρι τη 2η φάση του πρωτοβυζαντινού οικισμού.

Ενδεικτικό για την εγκατάλειψη του χώρου είναι ένα χάλκινο νόμισμα, εικοσανούμμιο, που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής βόρεια του κτιρίου. Η μπροστινή όψη δεν βρίσκεται σε ικανοποιητική κατάσταση, διακρίνεται όμως μορφή αυτοκράτορα, πιθανώς της δυναστείας του Ιουστινιανού, με σταυροφόρα σφαίρα. Το νόμισμα αυτό επιβεβαιώνει σε γενικές γραμμές όσα έχουν διαπιστωθεί σε προηγούμενες ανασκαφές για τη χρονολογία της εγκατάλειψης του οικισμού².

Όπως αποδείχθηκε από τη συνέχεια των ανασκαφών ανατολικότερα, το ρωμαϊκό κτίριο στην τελευταία φάση του χρησίμευε για αγροτικές και ίσως και για εργαστηριακές εγκαταστάσεις.

Μία δεξαμενή με σκαλοπάτια που οδηγούν στο εσωτερικό και με πήλινο αγγείο βυθισμένο στο κέντρο του δαπέδου ανήκε πιθανότατα σε πατητήρι. Αποκαλύφθηκε την άνοιξη του 1987 στον ανατολικό διάδρομο του πρώην περιστυλίου, ο οποίος για την καινούργια χρήση είχε στρωθεί με πήλινες πλάκες. Οι τοίχοι της δεξαμενής είναι καλυμμένες με κοκκινωπό κονίαμα. Νότια της δεξαμενής το ψηφιδωτό έχει καλυφθεί και αυτό με το ίδιο κονίαμα, ώστε να σχηματίζεται μία ρηχή δεξαμενή που κατηφορίζει προς τη βαθιά δεξαμενή.

Παρόμοιες εγκαταστάσεις είχαν διαπιστωθεί από την Παλαιά Ανασκαφή σε πρωτοχριστιανικά σπίτια ανατολικά του Ναού του Δία, στον οπισθόδομο του Ηραίου και αλλού³.

Μία ορισμένη κοσμιότητα του πληθυσμού της Ολυμπίας τουλάχιστον στην πρώτη φάση της παλαιохριστιανικής εποχής αποδεικνύουν εισαγωγές από επιτραπέζια σκεύη του τύπου African Red Slip του 5ου αιώνα. Σπανιότερα βρίσκονται στην Ολυμπία και πιάτα Phocaeen Red Slip του σχήματος Hayes 3, τα οποία χρονολογούνται στο προχωρημένο 5ο ή στην αρχή του 6ου αιώνα. Λυχνάρια African

1. *Olympia, Mappe* (E. Curtius – F. Adler (Hrsg.), *Olympia, die Ergebnisse der... Ausgrabungen. Karten und Pläne* (1897) φύλλο IV και VIa. – Μωσαϊκό: P. Graef εις *Olympia II* 181-183, εικ. a, d και πίν. 106, 107. Οι ανασκαφές του 1987 και 1988 (βλ. προσωρινά *BCH* 112, 1988, *Chronique des fouilles en 1987*, 632, εικ. 38 και *AREpLondon* 1987-88, 27, εικ. 27) έγιναν με τη διεύθυνση του U. Sinn, τον οποίο ευχαριστώ για την παραχώρηση του υλικού που παρουσιάζεται εδώ.

2. Ο οικισμός φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε από το τέλος του 6ου ή την αρχή του 7ου αιώνα. Ότι η ζωή στην Ολυμπία συνέχισε όμως για κάμποσο καιρό ακόμα αποδεικνύουν μερικές νεότερες στίς οποίες αναφέρθηκε ο καθ. P. R. Franke στην ανακοίνωσή του.

3. *Olympia, Mappe*, φύλλο Va και Vb.

Red Slip του 5ου αιώνα είναι επίσης αρκετά διαδεδομένα. Εκτός από πήλινα λυχνάρια υπάρχουν στην πρωτοχριστιανική Ολυμπία και διάφοροι τύποι γυάλινων λυχναριών⁴.

Στην εκκλησιαστική ζωή οι λύχνοι προφανώς έπαιζαν σημαντικό ρόλο, εφ' όσον βρίσκονται σε μεγάλο αριθμό σε όλους τους πρωτοχριστιανικούς οικισμούς. Ευρήματα της ανασκαφής του 1987 μας βοηθούν τώρα να εντοπίσουμε ένα εργαστήριο πήλινων λύχνων του 6ου αιώνα στην Ολυμπία. Οι μήτρες λύχνων, οι οποίες μελετώνται εδώ, βρέθηκαν βορειοανατολικά από το πατητήρι που αναφέρεται πιο πάνω. Κατατάσσονται στην τελευταία φάση του οικισμού. Σώζονται τρεις μήτρες για το άνω μισό των λύχνων — οι δύο κάπως κομματιασμένες (K 4024, K 4025, K 4026, εικ. 1-3). Εκτός τούτων έχουμε και ένα μικρό κομμάτι μίας τέταρτης μήτρας (K 4027).

Οι μήτρες είναι φτιαγμένες από πηλό σε διαφορετικές αποχρώσεις, από ανοιχτό μπεζ έως κοκκινοκαστανό, που στη σημερινή κατάστασή του είναι αρκετά μαλακός και που μπορούμε να τον αποκαλέσουμε τοπικό. Η διακόσμηση είναι εμβαθυσμένη στις μήτρες.

Όλες αυτές οι μήτρες ανήκουν στον ίδιο τύπο λύχνων. Χαρακτηριστικά είναι η κυκλική περιφέρεια, η οποία περικλείει και την οπή για το φυτίλι, και η κωνική λαβή. Μία μικρή βαθμίδα χωρίζει τον ώμο από τον κυκλικό δίσκο που κλίνει ελαφρώς προς τη μέση. Λυχνάρια αυτού του τύπου ταξινομήθηκαν από τον Broneer στην εργασία του για τους λύχνους της Κορίνθου ως τύπος 32⁵. Αντιπροσωπεύονται στην Κόρινθο σε αρκετά μεγάλο αριθμό. Από την Ολυμπία, τέτοια λυχνάρια έχουν ήδη δημοσιευθεί στον 4ο και στον 6ο *Olympiabericht*⁶.

Όσον αφορά τη διακόσμηση, στις καινούργιες μήτρες διακρίνονται δύο παραλλαγές. Σε μία από τις μήτρες (Inv. K 4026) η διακόσμηση αποτελείται από εμβαθυσμένα στοιχεία, εδώ σε σχήμα τετράγωνο ή σε σχήμα φύλλου κισσού. Οι άλλες μήτρες (Inv. K 4024, K 4025, K 4027) φέρουν εγχάρκτη διακόσμηση από καμπυλωτές γραμμές και στιγμές.

Ως τώρα δεν έχει εντοπιστεί το εργαστήριο που σχετίζεται με την παραγωγή των λύχνων αυτών. Η προγραμματισμένη ανασκαφή που θα προχωρήσει βόρεια του περιστυλίου θα δείξει εάν το εργαστήριο εγκαταστάθηκε στο ρωμαϊκό κτίριο σε μέρος που μέχρι τώρα δεν έχει αποκαλυφθεί.

Μαζί με τις μήτρες βρέθηκε ένα σχεδόν ακέραιο λυχνάρι του ίδιου τύπου με ασαφή και πολύ φθαρμέ-

νη διακόσμηση (Inv. K 4023, εικ. 4) καθώς και μερικά θραύσματα πρωτοχριστιανικών πήλινων αγγείων. Άλλα θραύσματα από λύχνους του ίδιου τύπου εντοπίστηκαν στα μπάζα που γέμισαν τη δεξαμενή του πατητηρίου καθώς και στο στρώμα καταστροφής του πρωτοχριστιανικού κτιρίου.

Η μελέτη των λύχνων με κυκλική περιφέρεια στην Ολυμπία δείχνει ότι εκτός από τις δύο παραλλαγές που κατασκευάστηκαν στο εργαστήριο της Ολυμπίας υπάρχουν λίγα λυχνάρια τα οποία πιθανώς είναι εισαγόμενα⁷. Είναι φτιαγμένα από ρόδινο ως πορτοκαλή πηλό και φέρουν, όπως και η δεύτερη ομάδα, διακόσμηση από ανάγλυφα στοιχεία.

Έτσι μπορούμε να διακρίνουμε:

1. Εισαγόμενα λυχνάρια με διακόσμηση από ανάγλυφα μοτίβα.

2. Λυχνάρια πάλι με ανάγλυφα μοτίβα βγαλμένα από μήτρες τουλάχιστον δεύτερης γενιάς που κατασκευάστηκαν στην Ολυμπία από εισαγόμενα πρωτότυπα.

3. Τοπική παραγωγή μητρών και λύχνων με γραμμική διακόσμηση.

Μερικά από τα διακοσμητικά στοιχεία των δύο πρώτων ομάδων είναι γνωστά ως ανάγλυφα στοιχεία σε λύχνους του λεγόμενου χριστιανικού αφρικανικού τύπου⁸ και επίσης από σφραγίδες σε πιάτα African Red Slip⁹.

Η καταγωγή αυτών των ανάγλυφων μοτίβων είναι κατά πάσα πιθανότητα στην Africa proconsula

4. Προετοιμάζω μονογραφία για τα γυάλινα αγγεία της Ολυμπίας (προβλέπεται να δημοσιευθεί στη σειρά *Olympische Forschungen*).

5. O. Broneer, *The Lamps, Corinth IV 2* (1930) 120-121, 290-291, αρ. 1501-1510, πίν. 23.

6. 4. *Olympiabericht*, 95 εικ. 72 και 6. *Olympiabericht*, εικ. 65 d.

7. Π.χ. Inv. K 4258 που μοιάζει με NSc 1909, 363, εικ. 21.

8. Βλ. τον πίνακα μοτίβων εις A. Ennabli, *Lampes chrétiennes de Tunisie* (1976) και γενικά: Broneer, *Corinth IV 3*, τύπος 31. — J. W. Hayes, *Late Roman Pottery* (1970) 311-314, τύπος II (A). — EAA, *Atlante delle forme ceramiche I* (1981) 200, πίν. 99, 100, 160 τύπος X).

9. Hayes, *ό.π.*, για παρόμοια μοτίβα σε σφραγίδες ειδικά εικ. 44 (style D).— Αφρικανικά μοτίβα μιμούνται και οι σφραγίδες σε πιάτα Phocaeen Red Slip (Late Roman C). — Βλ. Hayes, *Late Roman Pottery* 323 κ.ε., εικ. 72 κ.ε., ειδικά εικ. 73, 74, πίν. 21, b2. — Του ίδιου, *A Supplement to Late Roman Pottery* (1980) 525 κ.ε. — E. Carandini εις EAA, *Atlante I*, 231-232, πίν. 115. — Είναι αξιοσημείωτο ότι στα πιάτα Phocaeen Red Slip συναντιούνται και μακρόστενες σφραγίδες, αν και μου φαίνεται απίθανη μία άμεση σχέση μεταξύ αυτών των αγγείων και των «σικελικών» λυχναριών.

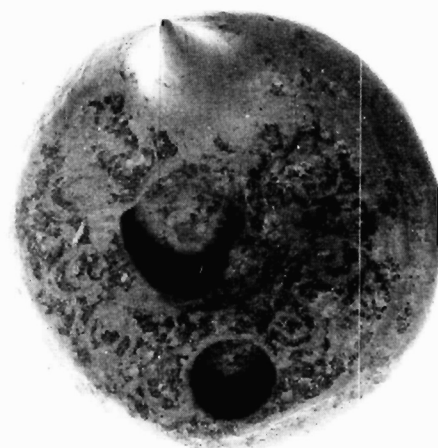
Εικόνα 1. Ολυμπία, αρ. Κ 4026, ΔΑΙ Athen, Neg. Nr. 88/868*.

Εικόνα 2. Ολυμπία, αρ. Κ 4024, ΔΑΙ Athen, Neg. Nr 88/869.

Εικόνα 3. Ολυμπία, αρ. Κ 4025, ΔΑΙ Athen, Neg. Nr 88/871.

Εικόνα 4. Ολυμπία, αρ. Κ 4023, ΔΑΙ Athen, Neg. Nr 88/844.

* Φωτογραφίες: Α. Τζίμας
(Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο).

gis, στη σημερινή Τυνησία. Αυτό φαίνεται από πολυάριθμα σκεύη African Red Slip και λύχνους του αφρικανικού τύπου που έχουν βρεθεί σ' αυτή την περιοχή. Εκεί εμφανίστηκαν και μήτρες σφραγίδων στο εμπόριο¹⁰.

Ωστόσο παρά τις σχετικά πολυάριθμες δημοσιεύσεις λύχνων σε αφρικανικά μουσεία δεν έγιναν γνωστοί μέχρι τώρα λύχνοι του τύπου Broneer 32 από την Αφρική. Εκτός τούτου, μερικές από τις σφραγίδες των στρογγυλών λυχναρίων δεν εμφανίζονται σε αφρικανικά προϊόντα, π.χ. τα μακρόστενα μοτίβα όπως μαϊανδροί κ.ά.

Από ευρήματα στις πρωτοχριστιανικές κατακόμβες των Συρακουσών¹¹, όπου λυχνάρια με κυκλική περιφέρεια βρέθηκαν σε αρκετά μεγάλο αριθμό, ο Broneer εξέφρασε τη γνώμη ότι ο τύπος αυτός επινοήθηκε στη Σικελία. Αλλά ανάμεσα στους λύχνους από τις Συρακούσες που έχουν δημοσιευθεί είναι ελάχιστοι εκείνοι που φέρουν σφραγίδες, όπως ανθέμια, ταινίες με μαϊανδρο κ.ά. Αντίθετα, οι περισσότεροι λύχνοι στις Συρακούσες δεν παρουσιάζουν σφραγίδες, αλλά εγχάρκτη διακόσμηση. Προφανώς πρέπει να διακρίνουμε διάφορες ομάδες, μάλλον και διάφορα εργαστήρια. Μερικοί από τους στρογγυλούς λύχνους έχουν π.χ. επίπεδη επιφάνεια, ενώ σε άλλους ο δίσκος κλίνει προς τη μέση.

Τίθεται το ερώτημα σε ποιες από τις παραλλαγές ανήκουν οι λύχνοι στα μουσεία της Σικελίας, τους οποίους αναφέρει ο Broneer.

Εκτός από τους αδημοσίευτους λύχνους της Σικελίας στο σημερινό στάδιο της έρευνας φαίνεται ότι στρογγυλά λυχνάρια του τύπου που μας απασχολεί εδώ ήταν διαδεδομένα ουσιαστικά στους χριστιανικούς οικισμούς της Πελοποννήσου. Παραδείγματα είναι γνωστά από την Κόρινθο, τις Κεγχρές, την Ισθμία, τη Νεμέα και το Άργος. Άλλα αντίτυπα έχουν βρεθεί στην Αθήνα, στην Ελευσίνα, στη Νέα Αγχίαλο της Θεσσαλίας και στην Αίγινα¹².

Στην Κόρινθο και στην Αθήνα διακρίνονται για τον τύπο αυτό εισαγόμενα λυχνάρια και λυχνάρια τοπικής προέλευσης.

Στο Άργος βρέθηκαν αρκετά λυχνάρια με κυκλική περιφέρεια, αν και αμφισβητείται από τους μελετητές εάν προέρχονται από τοπικά ή από κορινθιακά εργαστήρια.

Η πυκνότητα των ευρημάτων στην περιοχή της Κορίνθου οφείλεται εν μέρει σίγουρα στο γεγονός ότι η Κόρινθος στη σχετική εποχή ήταν η πρωτεύουσα της επαρχίας της Αχαΐας. Από την άλλη μεριά, ο αριθμός των ευρημάτων οδηγεί στο συμπέ-

ρασμα ότι στην Κόρινθο μπορεί να υπήρξε τουλάχιστον ένα από τα σημαντικότερα εργαστήρια των λύχνων αυτών.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ

Στα σύνολα στα οποία σημειώθηκαν στρογγυλοί λύχνοι του τύπου Broneer 32, συνεχίζουν να εμφανίζονται και λύχνοι του αφρικανικού χριστιανικού τύπου και οι τελευταίοι απόγονοι λύχνων με ωσειδή περιφέρεια που ακολουθούν την παράδοση του 4ου αιώνα.

Οι εξαγωγές των λύχνων African Red Slip από την Αφρική χρονολογούνται ουσιαστικά στον 5ο αιώνα. Αποτυπώματα και απομιμήσεις συνέχισαν να παράγονται για αρκετό χρόνο ύστερα. Στην Ολυμπία όπως επίσης στο Άργος και στην Κόρινθο

10. *Mon Piot* 3, 1896, 215 σημ. 1. – Hayes, *Late Roman Pottery* 310-314. – Του ίδιου, *Supplement* 480, 517-519. – D. M. Bailey, *BMC, Lamps III* (1988) 182-184, πίν. 146 a.

11. P. Orsi, *RömQ Schr* 11, 1897, 475 κ.ε., πίν. 1, 3. – Του ίδιου, *NSc* 1909, 356 κ.ε. – Βλ. και ένα λυχνάρι στην Catania: G. Libertini, *Il Museo Biscari* (1930) 292, αρ. 1453, πίν. 129. Η προέλευση του λυχναριού δεν είναι γνωστή.

12. Κατάλογος γνωστών λύχνων του τύπου Broneer 32 (βλ. και σημ. 5, 6, 11):

Κόρινθος: Εκτός από σημ. 5: M. Roebuck, *The Asclepieion and Lerna, Corinth XIV* (1951) πίν. 67, 1, αρ. CL 3092. – K. S. Garnett, *Hesperia* 44, 1975, 173 κ.ε., ειδικά 201, αρ. 36-38. – J. C. Biers, *The Great Bath on the Lechaion Road, Corinth XVII* (1984) 83, αρ. 143, πίν. 35 e. – Ch. K. Williams, II, *Hesperia* 57, 1988, 97, πίν. 33, 1.

Ισθμία: O. Broneer, *The Lamps, Isthmia III* (1977) 82, αρ. 3170-3176.

Κεγχρές: H. Williams, *The Lamps, Kenchreai V* (1981) 85 κ.ε., αρ. 457.

Νεμέα: St. G. Miller, *Hesperia* 57, 1988, 5, πίν. 8 c, αρ. L 224. Άργος: A. Bonon, *Lampes d'Argos, EtPél* 5 (1966), αρ. 657-668, πίν. 17, 18. – P. Aupert, *Suppl.* 6, *BCH* 1980, 412 κ.ε., αρ. 58-80, εικ. 26-34. – A. Oikonomou, *BCH* 112, 1988, 494, αρ. 90, εικ. 7.

Αθήνα: J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, Agora VII* (1961) αρ. 340, 341 (εισαγόμενα) και αρ. 2832-2837 (αττική παραγωγή).

Ελευσίνα: Εκθέτονται μερικά λυχνάρια στο Μουσείο Ελευσίνας.

Νέα Αγχίαλος: *Ergon* 1965, 16 κ.ε., εικ. 13. – *Prakt* 1965, πίν. 8 β κ.ε. (Αυτή η υπόδειξη οφείλεται στον U. Hübinger.) H. J. Perlzweig, *Agora VII*, 193, αναφέρει επίσης ένα λυχνάρι από τη Νέα Αγχίαλο στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας (αρ. Μουσείου 293).

Αίγινα: F. Felten, *Die christliche Siedlung*, εις: *Alt-Ägina I* 2 (1975) 66, αρ. 62, 63, πίν. 18.

Πάτρα: Ευχαριστώ τον Μ. Πετρόπουλο για την πληροφορία ότι υπάρχουν και στην Πάτρα αρκετά λυχνάρια του ίδιου τύπου.

παρατηρεί κανείς ότι οι κυκλικοί λύχνοι άρχισαν από ένα σημείο οπότε ο αφρικανικός τύπος είχε ξεπεράσει την ακμή του. Αλλά ο κυκλικός τύπος ποτέ δεν έγινε το ίδιο διαδεδομένος. Στην Κόρινθο, κυκλικοί λύχνοι βρέθηκαν σε σύνολα που χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αιώνα, δηλαδή στο Fountain of the Lamps και στους χριστιανικούς τάφους κοντά στο Ασκληπιείο. Σε σύγκριση με τον αφρικανικό τύπο οι στρογγυλοί λύχνοι εκεί παραμένουν αρκετά σπάνιοι.

Σε μεγαλύτερο ποσοστό εμφανίζονται στο Άργος, στο στρώμα καταστροφής που σχετίζεται με την εισβολή των Σλάβων και χρονολογείται το 585 μ.Χ.¹³.

Οι νεότεροι ίσως στρογγυλοί λύχνοι αυτού του λεγόμενου «σικελικού» τύπου ήρθαν στο φως στον παλαιοχριστιανικό οικισμό της Αίγινας που ιδρύθηκε στα τέλη του 6ου αιώνα. Η χρονολογία αυτή παραδίδεται από το Χρονικό της Μονεμβασίας, το οποίο αναφέρει ότι ο πληθυσμός της Κορίνθου, εκφοβισμένος από την απειλή των Αβάρων, κατέφυγε στην Αίγινα. Στη μελέτη του για τον χριστιανικό οικισμό ο Felten παρατηρεί στα διακοσμητικά στοιχεία των λύχνων της Αίγινας μία τάση προς την απλοποίηση, δηλαδή προτιμούνται τα γραμμικά σχέδια, όπως τα είδαμε και στις μήτρες της Ολυμπίας.

Στον δεύτερο οικισμό της Ολυμπίας οι στρογγυλοί λύχνοι φαίνονται να υπάρχουν με την ίδια συχνότητα περίπου όπως στο Άργος. Μολονότι στην Ολυμπία δεν υπάρχουν ίχνη εχθρικών επιχειρήσεων των Σλάβων, η βιαστική εγκατάλειψη του οικισμού φαίνεται ότι έγινε στο ίδιο περίπου σημείο της ιστορικής εξέλιξης όπως στο Άργος και δεν υπάρχει εμπόδιο να σχετιστεί με τα ίδια ιστορικά γεγονότα.

ΑΛΛΕΣ ΜΗΤΡΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΛΥΜΠΙΑ

Οι μήτρες που βρέθηκαν στην ανασκαφή του 1987 δεν είναι οι μόνες μήτρες λύχνων από την Ολυμπία.

Μια άλλη μήτρα για στρογγυλά παλαιοχριστιανικά λυχνάρια (Inv. K 4247) βρέθηκε στη νοτιοανατολική περιοχή της Ολυμπίας και παρουσιάζει ένα συνδυασμό από σφραγίδες και γραμμική διακόσμηση. Συγκρίνεται με ένα λυχνάρι που προέρχεται από την ίδια περιοχή (K 4246). Σε μία ακόμη μήτρα από τη νοτιοανατολική ανασκαφή (K 4248) οι αποτυπωμένες σφραγίδες που δεν είναι καθόλου καθαρές έχουν χαραχτεί συμπληρωματικά για να φανούν καλύτερα.

Εκτός από στρογγυλούς λύχνους, στην Ολυμπία παρήχθησαν και λύχνοι του αφρικανικού χριστιανικού τύπου. Μία μήτρα από τα ευρήματα της Παλαιάς Ανασκαφής (Inv. K 4249) παρουσιάζει στο δίσκο ένα χριστόγραμμα και αφρικανικά διακοσμητικά στοιχεία στον ώμο. Τα διάφορα στοιχεία αναγνωρίζονται καλύτερα σε σύγκριση με ένα λυχνάρι από τις ανασκαφές του 1988 (K 4036). Προέρχεται από τα μπάζα που γέμισαν μια αψιδωτή αίθουσα βορειοανατολικά του περιστυλίου, η οποία αποτελούσε μέρος των ρωμαϊκών Θερμών. Μία άλλη μήτρα του αφρικανικού τύπου με εγγράκτη διακόσμηση (Inv. K 4250) βρέθηκε στο Λεωνιδαίο.

Τελικά βρέθηκε και ένα τμήμα από το κάτω μέρος μίας μήτρας (K 4107) που χρησίμευε σε απομιμήσεις του κύριου κορινθιακού τύπου του 2ου και του 3ου αιώνα Broneer 27. Ήρθε στο φως το 1988 σε μπάζα του προχωρημένου 3ου ή του πρώιμου 4ου αιώνα και αποτελεί το παλαιότερο κομμάτι που μαρτυρεί ένα εργαστήριο λύχνων στην Ολυμπία.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στο εργαστήριο λύχνων της Ολυμπίας παρατηρείται από τη μία μεριά η αναδρομή σε παραδοσιακά πρωτότυπα, από την άλλη μεριά και μία ορισμένη ιδιοτυπία.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι εισαγόμενα λυχνάρια αποτελούσαν τα πρότυπα για ένα σημαντικό ποσοστό των παλαιοχριστιανικών λύχνων της Ολυμπίας. Τα εισαγόμενα παραδείγματα με αφρικανικά μοτίβα χρησίμευαν ίσως επανάλειπτα για αποτυπώματα. Όπου η ανάγλυφη διακόσμηση δεν φαινόταν καθαρά, ο τεχνίτης προσπάθησε με πρόσθετες χαράξεις να την κάνει πιο ευδιάγνωστη.

Αντίθετα στη διακόσμηση που θυμίζει αφρικανικές σφραγίδες, η γραμμική διακόσμηση που έχει χαραχτεί στις μήτρες χαρακτηρίζει αυτοτελή προϊόντα του εργαστηρίου της Ολυμπίας. Παρατηρητέον ότι η γραμμική διακόσμηση των μητρών της Ολυμπίας δεν αντιστοιχεί στη διακόσμηση λύχνων που έχουν δημοσιευθεί από άλλα μέρη.

Ούτε έγινε λόγος, όσο γνωρίζω, για άλλες μήτρες του τύπου Broneer 32. Φαίνεται σαν να μην έχουν καθόλου δημοσιευθεί άλλες τέτοιες μήτρες.

13. P. Aupert, Suppl. 6, BCH 1980, 412 κ.ε.

Ωστόσο οι μήτρες της Ολυμπίας μάς κάνουν να υποθέσουμε ότι υπήρχαν και άλλα τοπικά εργαστήρια στην Πελοπόννησο.

Είναι πιο πιθανό να υποθέσουμε ότι τα λυχνάρια από το εργαστήριο της Ολυμπίας πουλιόνταν προπαντός στην περιοχή κατασκευής παρά να υποθέσουμε εξαγωγές στην Κορινθία ή στην Αργολίδα, οι οποίες αποτελούν τις κύριες περιοχές ευρημάτων.

Για τα καλύτερα αντίτυπα πρέπει ίσως, κατ' αναλογία προς τον αφρικανικό τύπο να υποθέσουμε γύψινες μήτρες, οι οποίες όμως δεν έχουν διατηρηθεί¹⁴.

CHRISTA SCHAUER

14. Βλ. D. M. Bailey, εις: D. E. Strong – E. Brown, *Roman Crafts* (1976). – Του ίδιου, *BMC, Lamps III* (1988) 183 κ.ε.

ZUSAMMENFASSUNG

LAMPENMODEL FRÜHCHRISTLICHER ZEIT AUS OLYMPIA

Im Rahmen des Forschungsprojekts zur Spätgeschichte von Olympia unter der Leitung von U. Sinn wurden 1987 und in den Folgejahren Grabungen im Bereich des römischen Gebäudes nördlich des Prytaneion durchgeführt. Die letzte Siedlungsphase, bezeugt durch ein zur christlichen Siedlung gehöriges Haus und Werkstattbetriebe, lieferte mehrere Ton-

model, die auf Lampenproduktion in unmittelbarer Nähe des Gebäudes hinweisen.

Der Beitrag soll die Produktion von Matrizenlampen in Olympia, insbesondere des wenig bekannten Typs Broneer 32, und das Problem lokaler Werkstätten beleuchten.

DIE AMPHORENSTEMPEL AUS DEN ALTEN GRABUNGEN IN ELIS

Die 46 Amphorenstempel, die im folgenden in einer repräsentativen Auswahl vorgestellt werden sollen, stammen zumeist von der an der Südhalle von Elis unter der Leitung von O. Walter vorgenommenen Grabungskampagne des Jahres 1912¹; einige davon wurden ebendort 1932 gefunden. Schon bald erkannte der Ausgräber in der Südhalle von Elis zu recht, wie sich später herausstellen sollte, die von Pausanias ausführlich beschriebene an der Südseite der Agora gelegene sog. korkyräische Halle². Die durch den 1. Weltkrieg im wesentlichen zum Stillstand gekommenen Grabungen in Elis wurden endlich 1960 als griechisch-österreichisches Gemeinschaftsprojekt unter der Leitung von N. Yalouris und V. Mitsopoulou-Leon wiederaufgenommen. Der endgültige Grundriß der Halle, der als gesichert angesehen werden kann, wurde von V. Mitsopoulou-Leon im Abschlußbericht zu den bis 1979 fortgesetzten systematischen Grabungstätigkeiten vorgelegt³. Es handelt sich um eine dorische Halle, eine Stoa mit einer mittleren Trennwand, die sich auf die Agora und auf die von jener abgewandten Seite mittels je einer Säulenreihe öffnet. Ihre Gesamtlänge beträgt 98,50 m, die Gesamtbreite 26,40 m. Jedes der beiden Schiffe ist wiederum durch eine mittlere Säulenstellung in zwei Schiffe unterteilt, wobei das Schiff nördlich der mittleren Trennwand um 2,50 m breiter ist als das Südschiff; auch liegen die Fundamente der südlichen Säulenreihe merkwürdigerweise nicht in einer Achse mit jenen der nördlichen. Im Nordschiff konnten insgesamt 21 Säulenfundamente festgestellt werden, im Südschiff, wo der Befund aufgrund des Steinraubes wesentlich komplizierter war, lassen sich bis zu 22 Fundamente rekonstruieren. Die ungestörte Schichtenabfolge unter einem Mosaik der 1. Hälfte des 5. Jhs. n. Chr., das von einer frühchristlichen Basilika stammt, welche zu jener Zeit über der Stoa errichtet wurde, lieferte den wertvollsten stratigraphischen Befund. Über einer Schicht aus Poros- bzw. Sandsteinsplitt erstreckte sich die sog. Amphorenschicht. Sie bildete als eine einheitliche Schicht die unterste Lage

des Füllschuttes zwischen den Hallenfundamenten, welcher zum Ausgleich eines natürlichen Terrainabfalles von Osten nach Westen und von Süden nach Norden bes. im westlichen Bereich der Halle anplaniert worden war. Ebenso wurde z. B. im Fall der "Middle Stoa" auf der Athener Agora verfahren⁴. Es ist zu bedauern, daß zumindest während der alten Grabungen — gemäß dem damaligen archäologischen Zeitgeist — nur die gestempelten Henkel⁵, meist ohne Lippenprofil, aufgehoben zu werden für würdig befunden worden waren. Durch diesen Umstand ist uns ein wichtiges Indiz für die chronologische Bestimmung des Materials, nämlich die Möglichkeit der Beobachtung von Veränderungen, die bei Ganzformen gegeben ist, unwiederbringlich verlorengegangen. So sind wir heute für die Datierung und die Herkunftsbestimmung der Amphorenfragmente fast ausschließlich auf die Informationen angewiesen, die allein durch eine akribische Untersuchung der Stempel selbst gewonnen werden können.

Es darf ferner nicht unerwähnt bleiben, daß auch die jüngeren Grabungen eine Reihe von interessanten, z. T. neuen Stempeln erbracht haben. Ihr Aussagewert wurde — soweit dies auf der Basis von nur kurzen Erwähnungen in den *ÖJh* möglich war⁶ — mitberücksichtigt, zumal eine getrennte Betrachtung dieses einheitlichen Fundkomplexes bes. im Hinblick auf einen Datierungsvorschlag für die Halle mit Hilfe der Amphorenschicht nicht zielführend, ja eventuell sogar irreführend wäre.

1. *ÖJh* 16, 1913 Beibl. 146f.

2. *ÖJh* 18, 1915 Beibl. 65; Paus., VI 24, 4-6.

3. *ÖJh* 54, 1983 Beibl. 41ff.

4. V. Grace, *Hesperia* 54, 1985, 6.

5. Nur ein Stück ist auf der Schulter gestempelt.

6. Die Genehmigung für die systematische Aufnahme im Depot des Museums von Elis wurde der Verfasserin erst zum Zeitpunkt der Abfassung dieses Artikels von den Ausgräbern N. Yalouris und V. Mitsopoulou-Leon erteilt, denen sie an dieser Stelle ihren aufrichtigen Dank aussprechen möchte.

Die Stempel des Fundkomplexes lassen sich in solche

- a) griechischer Amphoren,
- b) sog. graeco-italischer Amphoren und schließlich
- c) römischer Amphoren

gliedern, was auch, wie noch zu zeigen sein wird, eine chronologische Abfolge ergibt.

Zur ersten Gruppe der griechischen Stempel gehört ein Stempel aus Thasos (Taf. I, Abb. 1). Gemäß dem nach 340 v. Chr. üblichen thasischen Stempeltypus enthält er das Ethnikon Thasion, sowie einen lokal thasischen Namen, Kychris⁷, voneinander durch ein Beizeichen, hier ein nach links gerichtetes Kerykeion, getrennt. Y. Garlan und M. Debidour datieren den Eponymen Kychris um 290 v. Chr., in eine Zeit, als das runde sigma schon in vollen Gebrauch war (ab ca. 300 v. Chr.); dies geht aus der guten Stratiographie der Grabung am Zeustor in Thasos hervor. Die Weiterverwendung des Hasten-sigmas, wie in unserem Fall, ist jedoch auch noch für einige andere Eponymen bezeugt⁸. Attribute auf thasischen Stempeln deutet Garlan als Kennzeichen verschiedener von ihm lokalisierter Werkstätten. Jede Werkstatt sah für jeden Eponymen ein unterschiedliches Beizeichen vor, was uns dabei hilft Werkstätten voneinander zu unterscheiden und Fälle von Homonymie bei Beamtenamen zu klären⁹. In thasischen Amphoren wurde der aus zahlreichen Erwähnungen antiker literarischer und epigraphischer Texte bekannte thasische Wein exportiert, der in der Antike einen hohen Ruf genoß¹⁰.

Parallelen zu diesem Stempel, z. T. mit einem anderen Attribut, lassen sich aus vielen Orten aufzählen¹¹. So sind etwa, um nur ein Beispiel zu nennen, vier Stück mit Kerykeion aus Callatis an der Westküste des Euxinos Pontos bekannt¹². Ein vielleicht sogar vom selben Matrizenstempel stammender Stempelabdruck auf einem Henkel wurde 1954 auf der Agora von Thasos gefunden¹³.

Aus dem größten Amphorenproduktionszentrum der griechischen Welt im Hellenismus, Rhodos, stammen insges. vier Stempel, die in chronologischer Reihenfolge angeführt werden:

1. Der "Fabrikant" Kreon, übrigens eine Verlegenheitsbezeichnung, da noch nicht endgültig geklärt ist, ob es sich beim Stempelnden um den Amphorentöpfer, den Werkstattbesitzer oder den Produzenten des Inhaltes, in diesem Falle Wein, handelte (Taf. I, Abb. 2). Die Aktivität dieses Kreon kann aufgrund seines Vorkommens auf 16 ganzen Amphoren aus

dem sogenannten Soleil-Depot aus der Stadt Rhodos selbst in die Jahre zwischen 240 und ca. 230 v. Chr. gesetzt werden, da auf dem anderen Henkel jeweils der Name des Eponymen Pausanias I. aufscheint. Schon im vorigen Jahrhundert erkannte man, daß es sich bei den rhodischen Eponymen der Stempel um die Priester des Halios handelte, die uns auch aus zahlreichen datierbaren inschriftlichen Zeugnissen der Insel bekannt sind. Bereits in einer 1925 erschienenen von E. Pridik erstellten Liste rhodischer Eponymen und Fabrikanten ist Kreon mit 26 Stück vertreten, davon 15mal mit einem Monatsnamen dabei¹⁴. Die Tatsache, daß Kreon mit und ohne Monatsnamen vorkommt, indiziert, daß er vor und nach (vgl. Soleil-Depot) ca. 240 v. Chr. — ab da treten nämlich Monatsnamen in rhodischen Stempeln auf (vgl. Anm. 27) — tätig gewesen sein muß. Kapazitätsmessungen an den oben erwähnten 16 Gefäßen dieses Fabrikanten ergaben ein durchschnittliches Fassungsvermögen von 27,2 l, was sich durchaus in das Bild des dritten Viertels des 3. Jhs. v. Chr. einfügt¹⁵.

2. 1912 bemerkte F. Bleckmann, Pausanias sei der häufigste rhodische Eponym, wobei er aber Fälle von Homonymie nicht einkalkuliert hatte¹⁶ (Taf. I, Abb. 3). Dank der intensiven Forschungen bes. von V. Grace ist man jedoch heute in der Lage drei verschiedene Eponymen dieses Namens, sowie mindestens zwei Fabrikanten mit Sicherheit zu unterscheiden¹⁷. Der hier vorliegende Stempel zeigt nur einen Namen im Genetiv, Πausανία, wobei es sich konkret

7. O. Masson in: *Recherches sur les amphores grecques*, *BCH* Suppl. 13 (1986) 41.

8. M. Debidour a. O. 315f.

9. Y. Garlan a. O. 263.

10. F. Salviat a. O. 145ff.

11. Gh. Poenaru-Bordea a. O. 348; zur Werkstatt, die zwei Sterne in ihrem Repertoire der Beizeichen hatte, s. Garlan a. O. 245 Taf. B.

12. M. Gramatopol — Gh. Poenaru Bordea, *Dacia N. S.* 13, 1969, 163 Nr. 109-112.

13. M.-Th. Lenger — V. Grace, *BCH* 82, 1958, 394f. Abb. 9, 75.

14. E. Pridik, *Klio* 20, 1925, 326; mit Monatsnamen dabei vgl.: M. Coja in: *Recherches sur les amphores grecques*, *BCH* Suppl. 13 (1986) 440 Nr. 135.

15. P. M. Wallace-Matheson — M. B. Wallace, *Hesperia* 51, 1982, 219ff.; Schwankungen zwischen 26 und 29 l wurden beobachtet.

16. F. Bleckmann, *Klio* 12, 1912, 257 Nr. 203; vgl. Pridik a. O. 317.

17. V. Grace — M. Savvatiou-Petropoulakou in: *L'ilot de la maison des comédiens*, *Délos* 27 (1970) 304 E 12.

TAFEL I.

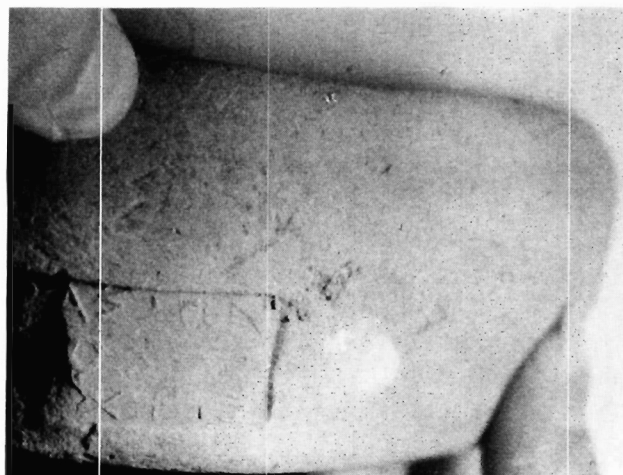

Abbildung 1.

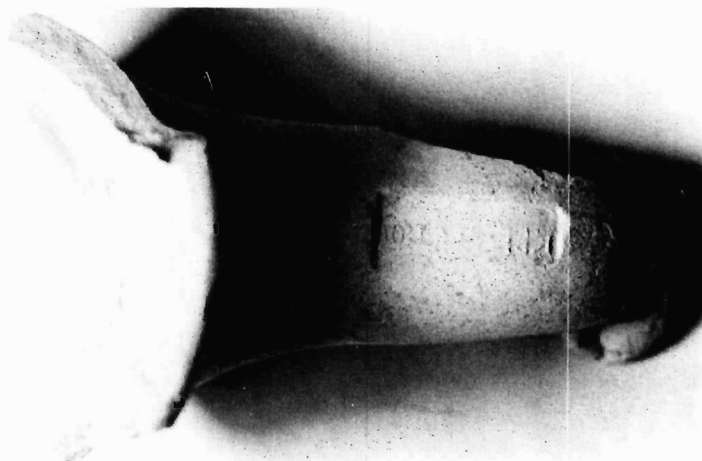

Abbildung 2.

Abbildung 3.

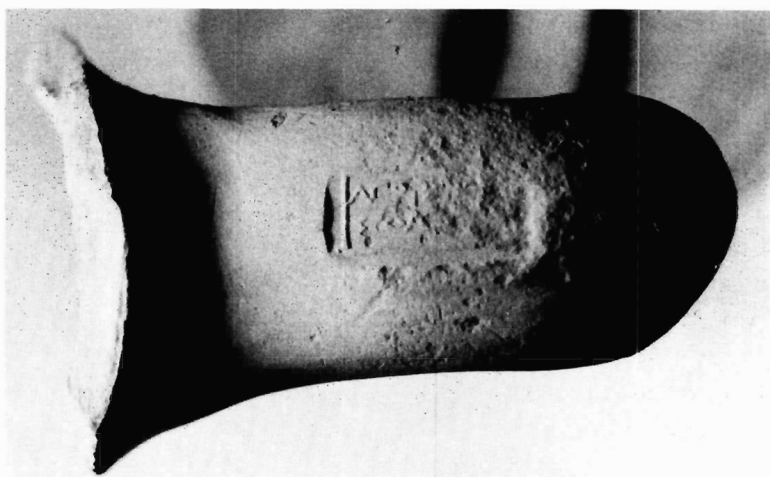

Abbildung 4.

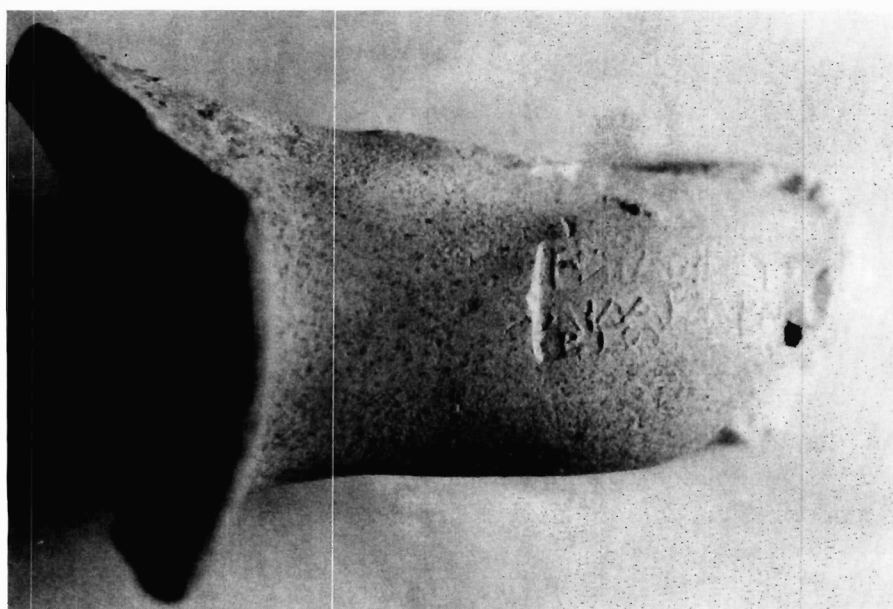

Abbildung 5.

TAFEL II.

Abbildung 1.

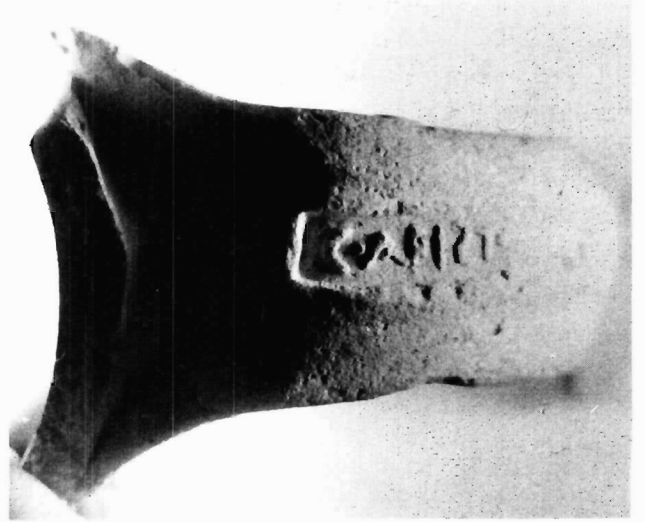

Abbildung 2.

Abbildung 3.

Abbildung 4.

Abbildung 5.

um den Fabrikanten Pausanias handelt, der im dritten Viertel des 3. Jhs. v. Chr. tätig war¹⁸; dies geht aus einem Vergleich des vorliegenden Henkelprofils mit den von Grace aufgezeigten Profilen hervor¹⁹. Vergleichsbeispiele erbrachten u. a. die Grabungen in Callatis²⁰, in Tarent/Montedoro²¹ und Syrakus²², sowie die Grabung auf der Athener Agora²³; die insges. 6 Stempel der Agoragrabung weisen eine große Ähnlichkeit im Schriftbild mit dem elischen Exemplar auf²⁴. Auch in Rhodos selbst wurde eine ganze Reihe davon gefunden²⁵.

3. Ein weiterer "Fabrikant", der von Pridik 48mal stets mit einem Monatsnamen im selben Stempel erwähnt wird, ist Αγοράναξ²⁶ (Taf. I, Abb. 4). Diese Beistellung des Monatsnamens, eine rhodische Spezialität, gibt uns bereits einen sicheren terminus post quem, da diese Sitte, wie oben erwähnt, erst ab ca. 240 v. Chr. aufkam²⁷. Αγοράναξ ist einer von wenigen Fabrikanten, die stets den Monatsnamen mit dem eigenen verbinden; ansonsten steht die Monatsangabe meist im Eponymenstempel. Der vorliegende Stempel kombiniert den Namen des Fabrikanten Αγοράναξ mit dem Monatsnamen Δάλιος, beides im Genetiv: Αγοράνακτος Δαλίου. Der rhodische Monat Δάλιος wird von Chr. Börker in etwa mit dem August des Gregorianischen Kalenders gleichgesetzt²⁸. Durch seine Kombination mit Eponymen bekannter Datierung, eine Evidenz die uns durch Ganzgefäße mit je einem Stempel auf beiden Henkeln geliefert wird, läßt sich die Aktivität des Αγοράναξ nach jüngeren Forschungen auf die Jahre zwischen 221 und 199 v. Chr. einschränken²⁹. Vergleichsbeispiele zu diesem auffällig weit verbreiteten, also sehr aktiven Fabrikanten sind von Grabungen auf Rhodos selbst, aus Karthago, sowie von etlichen antiken Fundplätzen auf Sizilien bekannt³⁰. Als Stück, das vielleicht vom selben Prägestempel stammt, ist einer von 3 gleichlautenden Stempeln aus den polnischen Grabungen von Tell Atrib im Nildelta anzuführen³¹.

4. Zuletzt ist ein Stempel mit folgendem Inhalt zu nennen: Επί Δορκυλίδας Καρνείου (Taf. I, Abb. 5). Die Verwendung der Präposition verrät, daß es sich in diesem Falle um einen rhodischen Eponymen, also einen Haliospriester, handeln muß. Den Monat Καρνεῖος identifiziert Börker in etwa mit unserem Oktober³². Auch dieser Name findet sich bei Pridik wieder und zwar 9mal, darunter 5mal mit diesem Monatsnamen beigestellt³³. Aufschlußreich ist eine ganz erhaltene Amphore, heute in der Collection de l'École Française in Athen; sie trägt nämlich auf dem vom

Betrachter aus gesehen linken Henkel den Fabrikantennamen Αριστίων, im Genetiv, auf dem rechten den Namen des Eponymen Δορκυλίδας, allerdings mit einer anderen Monatsangabe, namentlich dem rhodischen Schaltmonat Πάναμος δεύ(τερος)³⁴. Aufgrund solcher Stempelkombinationsstudien und unter Zuhilfenahme von Henkelformanalysen wird seine Amtszeit ca. 210 v. Chr. angesetzt. Auch sein Name ist aus anderen Grabungen bekannt³⁵.

Eine Orientierung gegen Westen weisen in unserem Material zuerst 2 Henkelstempel aus Korkyra auf. Es handelt sich konkret um Stempel, die am unteren Teil des Henkels nahe des Henkelansatzes eingedrückt sind, eine für Korkyra typische Positionierung des Stempels. Charakteristisch sind auch der helle, gut gereinigte Ton und der feine, cremefarbene Slip an der Oberfläche, die beide Henkel als "Corinthian B"-Ware ausweisen^{35a}.

Diese Henkel haben folgende Stempel:

1) Omikron oder Kreisring in dreieckiger Einfassung.

2) Lunares sigma und omega rückläufig in ovaler Einfassung.

18. M.-T. Lenger, *BCH* 81, 1957, 162f. Abb. 1, 82: Die Datierung ist wohl etwas herabzusetzen!

19. V. Grace, *Hesperia* 3, 1934, Taf. 2, 5.

20. M. Gramatopol – Gh. Poenaru-Bordea a. O. N. S. 13 236 Nr. 780.

21. L. Viola, *NSc* 1885, 271 Nr. 91-92.

22. P. Orsi, *NSc* 1891, 383.

23. V. Grace, *Hesperia* 3, 1934, Abb. 30-35.

24. Die dort angegebene Datierung ist allerdings nicht mehr haltbar, wie der Verfasserin freundlicherweise von Miss V. Grace mündlich mitgeteilt wurde. Die nun gültige Datierung ist vor 225 v. Chr.

25. G. G. Porro, *ASAA* 2, 1916, 119 Nr. 161, 1-9.

26. Pridik a. O. (s. o. Anm. 14) 20.

27. V. Grace, *AM* 89, 1974, 197.

28. Chr. Börker, *ZPE* 31, 1978, 201.

29. V. Grace, *AM* 89, 1974, 200.

30. Für Karthago: *CIL* VIII Suppl. 3 22639, 9. Für Sizilien: *IG* XIV 2393, 33ff.: hier mit anderen Monatsnamen dabei.

31. Z. Sztetyllo, *Les timbres ceramiques dans les Collections du Musée National de Varsovie* (1983) 72 Nr. 17.

32. Börker a. O. 201.

33. Pridik a. O. 312.

34. Abb. s. J.-J. Maffre, *BCH* 96, 1972, 64f. mit Abb. 46-47 a-b. J.-Y. Empereur – A. M. Guimier Sorbets in: *Recherches sur les amphores grecques*, *BCH* Suppl. 13 (1986) 133 Abb. 4 a-c.

35. So z. B. aus Karthago: vgl. *CIL* VII Suppl. 3 22639, 67-68.

35a. An dieser Stelle möchte ich Miss V. Grace, die mich auf eine noch unveröffentlichte Dissertation von K. Koehler hinwies, meinen herzlichsten Dank aussprechen.

“In ihrer 200-jährigen Geschichte dienten die graeco-italischen Amphoren also als ‘Brücken’ zwischen der griechischen und römischen Welt innerhalb der hellenistischen Welt”, mit diesem Zitat aus E. Lyding-Wills grundlegendem Aufsatz über graeco-italische Amphoren gilt es die zweite Stempelgruppe einzuleiten³⁶.

Der bekannteste Stempel der Will’schen Form d graeco-italischer Amphoren, die gegen Ende des 2. punischen Krieges auftritt und bis mindestens in die Mitte des 2. Jhs. v. Chr. zu verfolgen ist, ist in lateinischer Schrift geschrieben und lautet auf den Namen Tr(ebios) Loisios; graeco-italische Amphoren waren nämlich die ersten, die “trademarks” auch in lateinischer Sprache aufwiesen. Es handelt sich um ein oskisches praenomen mit einem nomen gentile, das uns durch Livius schon für das Ende des 3. Jhs. v. Chr. für Capua bezeugt ist³⁷. Schon lange wird die Identifizierung dieser Person mit einem Trebios Loisios einer delischen Inschrift von 162/1 v. Chr. in Betracht gezogen: «Τρέβτιος Λοίσιος ἐπὶ Ποσειδωνίου» — Poseidonias war ca. 162 v. Chr. Archon; der erstere schuldete der “Bank” des Apollontempels Geld und wird demnach einer der zahlreichen Italicei negotiantes gewesen sein, die bald nach der Erklärung von Delos zum Freihafen im Jahre 166 v. Chr. dort Fuß faßten, um den Rhodiern nicht lange danach im Ost-West-Transithandel den Rang abzulaufen. Bereits Dessau hatte vorgeschlagen, daß Trebios Loisios in seiner Eigenschaft als Kaufmann eine eigene Töpferwerkstatt in Kampanien eingerichtet haben dürfte, um den Eigenbedarf an Transportamphoren selbst abdecken zu können, ohne eine fremde Töpferwerkstatt damit beauftragen zu müssen³⁸. Die Zuweisung nach Kampanien erfolgte nicht allein aufgrund der oben aufgezeigten onomastischen Indizien, sondern auch wegen der Ähnlichkeit des Tones, die Will zwischen Loisios’ Amphoren und Keramikprodukten der Vesuvregion festzustellen glaubte^{38a}. Stempel mit seinem Namen sind uns ferner aus Alexandria (2 Stück), aus Sizilien³⁹, aus Tarent (5)⁴⁰, sowie aus Rhodos, Vibo Valentia, Ischia und Karthago (je 1)⁴¹ bekannt. Die weite Verbreitung deutet auf eine rege Handelstätigkeit dieses Händler-Fabrikanten, wie man ihn wohl am passendsten bezeichnen wird, hin.

Amphoren derselben Form tragen neben der Überzahl an lateinischen Stempeln auch bisweilen griechische, die verständlicherweise bes. im östlichen Mittelmeerraum Verbreitung fanden. Die Tatsache, daß ein und derselbe Name auf griechischen und la-

teinischen Stempeln vorkommen kann, stellt ebenfalls keinen Einzelfall dar und kann auch mittels des vorliegenden Materials belegt werden. Es handelt sich konkret um 2 Stempel, die in griechischer Schrift ein lateinisches praenomen gefolgt von einem griechischen Namen wiedergeben und um 2 weitere mit derselben Namensformel in lateinischer Schrift, wobei hier das praenomen — gemäß der römischen Gepflogenheit — abgekürzt ist: Γάτιος Αρίστων, C. Arist (Taf. II, Abb. 1 und 2). Das seitenverkehrte lateinische S dokumentiert einen Irrtum des Prägestempelschneiders, was des öfteren vorkam. Beide Formen sind schon seit dem vorigen Jh. bekannt: 2 Stück der lateinischen Variante aus Tarent/Santa Lucia⁴² und ein Exemplar mit der griechischen Form ebendort aus dem Peripatos⁴³; ferner ein lateinischer Stempel aus Drepanon⁴⁴.

Auf einer späten graeco-italischen Amphore deutet D. Manacorda einen titulus pictus mit großer Wahrscheinlichkeit, da durch den stratigraphischen Befund gestützt, als das römische Konsulnpar des Jahres 182 v. Chr.⁴⁵. Die älteste konsularische Datierung auf einer Dressel I-Amphore, d. i. der älteste

36. E. Lyding-Will, *Hesperia* 51, 1982, 355f.

37. Liv., XXVI 6, 13: Nennt einen Seppius Loesius.

38. H. Dessau, *Hermes* 18, 1883, 153ff.; vgl. ders., *Inscr. Lat. Sel.* II 2 8570.

38a. Es soll nicht verabsäumt werden, auf die neuesten Forschungsergebnisse zu diesem Stempel hinzuweisen, die jedoch erst zu einem Zeitpunkt erschienen, als der vorliegende Artikel schon in Druck war, und daher nicht im Detail berücksichtigt werden konnten. Siehe A. Tschernia – A. Kesnard – P. Arthur in: *Amphores Romaines et Histoire Economique. Dix Ans de Recherche*, Coll. Ecole Franç. Rome, 114 (1989) 31f. Die wesentlichsten Aussagen sind folgende:

1) Die Hinaufsetzung des TR-LOISIO ins 3. Jh. v. Chr. und somit die Trennung von der gleichnamigen Person in der oben genannten delischen Inschrift.

2) Das Produktionszentrum der mit seinem Namen gestempelten Amphoren muß entweder in a) Sizilien oder b) noch eher in Süditalien, bes. in Kampanien, lokalisiert werden.

39. 1 Henkelstempel aus Syrakus (Ortygia): P. Orsi, *NSc* 1891, 385; 2 Stempel aus Drepanon, 2 vom Mons Eryx und mehrere aus Phintias/Licata: *CIL* X 2 8051, 21 a-d; *IG* III 5751, 41; vgl. auch *CIL* I 2 425 a-k.

40. Tarent: L. Viola, *NSc* 1885, 283 Nr. 224-226.

41. Karthago: *CIL* VIII Suppl. 3 22637, 62.

42. L. Viola, *NSc* 1884, 124 Nr. 110; ders., *NSc* 1885, 283 Nr. 223.

43. Ders., *NSc* 1885, 278 Nr. 153.

44. *CIL* X 2 8051, 39.

45. D. Manacorda in: *Recherches sur les amphores grecques*, a. O. 585 Anm. 24.

Typus einer frühromischen Handelsamphore, haben wir hingegen aus Rom für das Jahr 102 v. Chr. belegt; später war es üblich mittels solcher tituli picti die amtierenden Konsuln anzugeben, ebenso wie in vielen griechischen Stempeln eponyme Beamte zur Angabe eines fixen Zeitraumes angeführt wurden. Aus gewissen typologischen Ähnlichkeiten zwischen den Will'schen Formen d und e und Dressel I, kann man deduzieren, daß die ersteren der frühromischen Handelsamphore als Vorbild gedient haben müssen. Die frühen römischen Formen Dressel I–V zeichnen sich nämlich ebenso durch schlanke Formen mit abgesetzter Schulter und meist langgestrecktem Hals aus, während bei späteren kaiserzeitlichen Amphoren gedrungene Formen ohne klar artikulierte Schulterzone vorherrschend sind.

Wenden wir uns nun nach diesem überleitenden Exkurs der dritten Gruppe, also den römischen Stempeln zu: Ein besonderes Kennzeichen der oben erwähnten Dressel I-Amphoren sind die zahlreichen, nur aus einer Kombination von 2 Buchstaben bestehenden Stempel, wobei die Buchstaben noch keinerlei apices aufweisen, also früh sind. Solcherart Stempel sind in der Südhalle stark vertreten und zwar durch 2 Henkelstempel ME (Taf. II, Abb. 3) und gar 4 Henkelstempel BI (Taf. II, Abb. 4). Bei ihrer chronologischen Einordnung hilft zunächst die Evidenz gallischer oppida weiter, wo solche Amphoren mit 2-Buchstabenstempeln am häufigsten vorkommen; dort sind sie hauptsächlich mit spät La Tène-zeitlichen Funden vergesellschaftet. Erinnert man sich an die Worte Ciceros, so wird klar, warum gerade in gallischen oppida so viele frühromische Handelsamphoren fast als einzige römische Keramikgattung aus jener Zeit zutage getreten sind. Von ihm erfahren wir nämlich, daß den gentes Transalpinae der Wein- und Ölbaumanbau in republikanischer Zeit verboten war⁴⁶.

Die meisten Parallelstücke zu den Exemplaren aus der elischen Südhalle erbrachten unteritalische und sizilische Fundkomplexe:

ad ME: Tarent (1 Stück)⁴⁷, Akrai⁴⁸ und Syrakus/Ortygia mit einem Rechteckstempel wie in Elis, der nach Orsi eventuell zu Μέ(ῶνος) zu ergänzen ist, was jedoch nicht haltbar ist⁴⁹.

ad BI: Das Wrack vom Cap de l'Esterel östlich der Halbinsel von Giens erbrachte einen solchen Rechteckstempel, der allerdings nicht, wie das elische Stück auf der Henkeloberseite eingedrückt ist, sondern neben dem unteren Henkelansatz, wie dies auch bei den Stücken der gallischen oppida der Fall ist⁵⁰.

In diesem Wrack fand man späte Dressel IA-Amphoren, die nach Tchernia wahrscheinlich aus dem Ende des 2. oder Beginn des 1. Jhs. v. Chr. stammen⁵¹. Es soll nicht verabsäumt werden darauf hinzuweisen, daß bei so kurzen Stempeln, die nicht mit absoluter Sicherheit einer Person zugewiesen werden können, bei einer Gleichsetzung Vorsicht geboten ist: Dies gilt umso mehr, zumal ja die Position der BI-Stempel aus Elis von jener der Stücke aus dem Wrack und aus Vesontio abweicht. Die ähnlich einfachen Buchstabenformen⁵² und die weitgehende Übereinstimmung meiner BI-Henkelprofile — soweit dies bei der spärlichen Erhaltung der elischen Stücke zu beurteilen ist⁵³ — stechen jedoch ins Auge.

Durch das massierte Auftreten von Parallelstücken gerade in unteritalischen und sizilischen Fundkomplexen, wird man nicht fehlgehen, den Herkunftsort der Dressel I-Amphore eben in diesem Bereich anzusetzen, wo sich schon davor zahlreiche Produktionsstätten graeco-italischer Amphoren befunden haben.

Bei der Festsetzung der unteren Zeitgrenze von Stempeln der oben besprochenen Art sind die Negativbefunde der Rheinlager augusteischer Zeit das wichtigste Indiz. Dort fehlen nämlich solche Stempel, ebenso wie Dressel I-Amphoren im allgemeinen völlig; es kommen dafür andere, wohl zeitlich etwas jüngere frühromische Amphorenformen vor. Eine gute Illustration dafür ist das Lager von Haltern, das nur von 11 v. Chr. bis 16 n. Chr. belegt ist⁵⁴. Demgemäß läßt sich festhalten, daß diese jüngsten Stücke der Amphorenschicht im äußersten Fall bis in das vorletzte Jahrzehnt des 1. Jhs. v. Chr. herunterreichen können. Schon Callender hat für Stempel dieser Art eine frühe Datierung ins 1. Jh. v. Chr. vorgeschlagen⁵⁵.

Die im Abschlußbericht zur Südhalle durch Frau

46. Cic., de rep. III 9, 16.

47. L. Viola, *NSc* 1885, 286 Nr. 264: Montedoro, hier allerdings elliptische Stempelform.

48. Akrai/Palazzolo Acreide in der Sammlung des Barones Iudica: *CIL* XIV 2393, 600.

49. P. Orsi, *NSc* 1891, 383; Ergänzung von Orsi gemäß *IG* XIV 2393, 262.

50. Dort aber auch oft auf der Schulterzone, z. B. aus Vesontio.

51. A. Tchernia, *Gallia* 27, 1969, 475.

52. Tchernia a. O. 476 Abb. 22.

53. B. Liou, *Gallia* 33, 1975, 589 Abb. 25.

54. *Westfäl Mitteil* 1909, Taf. 23.

55. M. H. Callender, *Roman Amphorae* (1965) 83 Nr. 195 a.

Dr. Mitsopoulou-Leon erarbeitete Datierung des Hallenbaues wird somit, zumindest was die Evidenz der Amphorenstempel betrifft, im großen und ganzen bestätigt⁵⁶. Obwohl die Datierung der dritten, also frühromischen Gruppe, seit dem Erscheinen des Abschlußberichtes hinaufgerutscht ist, darf die dort erwogene Datierung der Erbauung der Halle ins früheste 1. Jh. n. Chr. nicht fallen gelassen werden, da sie, wie bereits erkannt, durch den Fund einiger Ostsigillata A-Stücke des Typus I und durch den eines Bruchstückes der sehr seltenen korinthischen "weißen Ware" augusteischer Zeit gestützt wird.

Ein einziger Name, der aber am häufigsten auf Stempeln der Südhalle vertreten ist, d. h. gleich auf 12 Stücken der alten Grabungen und auf einigen weiteren der jüngeren Grabungen, scheint auch auf diese späte Zeit zu deuten. Es handelt sich um Νυμφ-Stempel (Taf. II, Abb. 5), alle in griechischer Schrift, von denen einer im Verband mit sigillatähnlichen Bruchstücken gefunden wurde! Vergleichbare, wenn auch nicht völlig identische Stücke sind der Verfasserin aus Syrakus⁵⁷ und aus Akrai bekannt⁵⁸. Derselbe Name begegnet auf einem in London gefundenen Stempel, allerdings in lateinischer Schrift⁵⁹; ebenso verhält es sich mit Stempeln aus Vienne⁶⁰ und St. Colombe. Aus Nyon stammt eine ganz erhaltene Amphore mit dem Stempel Nymphi in Ligatur, die aufgrund ihrer kugeligen Form von Callender als südspanisches Produkt bezeichnet wird⁶¹. Ein weiterer lateinisch geschriebener Nymph-Stempel aus Haltern gibt wieder das zeitliche Limit von 11 v. bis 16 n. Chr. vor⁶². Es stellt sich nun die Frage, ob die griechischen und die lateinischen Versionen auch hier, wie bei den älteren graeco-italischen Amphoren ein und dieselbe Person bezeichnen, ein Problem, das im Moment noch nicht befriedigend gelöst werden kann, von dem aber die endgültige zeitliche Einordnung des Hallenbaues aufgrund der Amphorenstempel abhängen könnte. Angesichts der großen Menge der ΝΥΜΦ-Stempel läßt sich auch an eine Lokalproduktion denken und an einen Export in den Westen (vgl. ΝΥΜΦ-Stempel in Sizilien); die vorliegenden archäologischen und epigraphischen Befunde liefern hierfür jedoch keinerlei Indizien.

Das von Frau Dr. Mitsopoulou-Leon vorgeschlagene Erdbeben, welches in Olympia ca. 40 v. Chr. registriert wurde, deckt sich chronologisch mit den zuvor gemachten Aussagen⁶³. Es scheint somit in der Tat ein plausibler Anlaß für den Beginn des Hallenbaues in den darauffolgenden Jahren zu sein.

Obwohl die relativ geringe Stempelanzahl aus der Südhalle von Elis nicht unbedingt für den Gesamthandel der Stadt repräsentativ sein muß, zeichnet sich doch eine deutliche Orientierung der Handelsbeziehungen nach Westen hin ab, was sich schon allein aus den geographischen Gegebenheiten heraus erklären läßt; dasselbe wurde ja bereits des öfteren für die gesamte Westküste Griechenlands geltend gemacht. So stehen 10 Stempel von sicher griechischer Herkunft, 30 von wohl westlicher Herkunft gegenüber⁶⁴.

Die Einfuhr erfolgte über Kyllene, welches laut Strabon und Pausanias 120 Stadien von Elis entfernt am "Meer zu Sizilien hin" lag⁶⁵. Auch in Kyllene fanden sich übrigens zahlreiche Stempel, die ebenfalls z. T. in den Westen weisen, so etwa ein APOL aus der Region um Tarent aus dem Ende des 2. bzw. dem Anfang des 1. Jhs. v. Chr. und ein Rundstempel ΠΟΣ, der von einer korkyräischen Amphore des 3. Jhs. v. Chr. stammt⁶⁶. Auch aus Elis gibt es zwei korkyräische Stempel, der eine in Form eines Kreisringes mit dreieckiger Einfassung, der zweite mit lunarem sigma und omega rückläufig geschrieben. Typisch im Fall von Korkyra ist die Positionierung des Stempels auf dem vertikalen Henkelteil (meist im unteren Bereich). Die chronologischen und örtlichen Parallelen zum elischen Material werden dadurch verdeutlicht!

Da sich in der Amphorenschicht auch Knochen und Ziegelfragmente befanden, kann das Material wohl nur, wie vorgeschlagen, von einem Abfallhaufen zur Anplanierung herbeigeschafft worden sein⁶⁷. Aufgrund der großen Menge an Amphorenscherben könnte man an eine Deponie, sozusagen an einen

56. V. Mitsopoulou-Leon, *ÖJh* 54, 1983 Beibl. 99.

57. *CIL* XIV 2393, 390 a: Νυμφ(φ...).

58. *CIL* XIV 2393, 390; P. Orsi, *NSc* 1889, 379: ΝΥΜΦΙ = Νύμφι...?

59. *CIL* VII 1331, 81: NYMPH.

60. *CH* XII 5683, 201.

61. Callender a. O. 197 Nr. 1238 mit Taf. 12 Abb. 14: ΝΥΜΦΙ .

62. *ZAK* 4, 1964, 198.

63. H.-V. Herrmann, *Olympia, Heiligtum und Kampfstätte* (1972) 183 mit Anm. 724; A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* (1972) 107, 313.

64. Die Herkunft der restlichen Stempel ist noch nicht mit Sicherheit zu bestimmen.

65. Strab., 8, 337; Paus., VI 26, 4.

66. J. Servais, *BCH* 85, 1961, 144 mit Abb. 13, 143 mit Abb. 12.

67. V. Mitsopoulou-Leon a. O. 93.

“Monte Testaccio” eines Weinhändlers denken, von dessen Geschäft jedoch bis jetzt noch keinerlei Spuren nachgewiesen werden konnten. Ebenso wenig ist eine eindeutige Evidenz für eine lokal-elische Amphorenproduktion vorhanden; auch spricht die Art der bis dato in Elis ergrabenen Töpferöfen dagegen⁶⁸. Es ist jedoch nicht auszuschließen, daß zukünftige Gra-

bungen im Stadtgebiet von Elis den Gegenbeweis erbringen.

CLAUDIA LEPENIOTIS

68. Th. Karagiorga, *AAA* 4, 1971, 44-50: wohl eher Ziegelbrennöfen des 2.-4. Jhs. n. Chr.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΑΜΦΟΡΕΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΛΑΙΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΗΛΙΔΑ

Ενός της Νοτίου Στοάς στην αγορά της Ήλιδας, η οποία ταυτίστηκε ήδη κατά τη διάρκεια των παλιών ανασκαφών από τον Ο. Walter με την Κορυφαϊκή Στοά, γνωστή από την περιγραφή του Πausανία (VI 24, 4), βρέθηκε ένα πυκνό στρώμα από όστρακα αμφορέων. Αυτό αποτελεί το κατώτερο στρώμα των μάζων μεταξύ των θεμελίων της Στοάς, τα οποία στερεώνονται μέσα στο φυσικό κόκκινο χώμα και παρατηρήθηκε ειδικά σε πολλά σημεία του δυτικού της τμήματος. Ανάμεσά τους βρέθηκε και μια σειρά ενσφράγιστων κομματιών, κυρίως θραύσματα λαβών, που παρουσιάζονται σ' αυτή τη μελέτη. Ήδη στις 34 από τις 46 συνολικά

σφραγίδες έχει γίνει μια περιληπτική αναφορά στα Πρακτικά της ανασκαφής (*ÖJh*). Η παρούσα έρευνα των σφραγίδων εντοπίζεται στα εξής, κυρίως, θέματα:

1. Τα κέντρα παραγωγής και η χρονολόγηση των σφραγίδων καθώς και η σημασία τους για τη χρονολόγηση της ίδιας της Στοάς.

2. Οι εμπορικές σχέσεις της αρχαίας Ήλιδας διασαφηνίζονται από την εξακρίβωση της προέλευσης των αμφορέων.

Τέλος, προτείνεται κάποια λύση στο πρόβλημα από πού μεταφέρθηκαν τα θραύσματα των αμφορέων για τη μάζωση της Στοάς.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΩΝ/ TEILNEHMERVERZEICHNIS

- Π. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Πολυγνώτου 13, Πλάκα, 105 55 Αθήνα.
- W. ALZINGER, Prof., Institut für Klassische Archäologie, Universität Wien 1010, Dr. Karl Lüger-Ring, A-1190 Wien, Himmelstr. 48.
- G. AUDRING, Prof., AdW der DDR, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Leipziger Str. 3/4, Postfach 1310, 1086 Berlin-DDR.
- R. BALADIÉ, Prof., 21 rue Ferdinand Jamin, 92340 Bourg-La-Reine.
- Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Καλύμνου 10, 183 45 Μοσχάτο.
- J. BINGEN, Prof., Fédération Internationale des Associations d'Etudes Classiques, Av. des Mimosas 97, 1150 Bruxelles, Belgique.
- C. BOEHRINGER, Dr., Höltystr. 4, D-3400 Göttingen.
- F. CAIRNS, Department of Latin, The University P.O. Box 147, Liverpool L69 3BX, Great Britain.
- A. CAMPANELLI, Soprintendenza Archeologica dell'Abruzzo.
- J. CARGILL THOMPSON, Dept. of Coins and Medals, British Museum, London WC1B3DG, England.
- S. DEGER-JALKOTZY, Prof. Dr., Universität Salzburg, Institut für Alte Geschichte und Altertumskunde, Residenzplatz 1, A 5020 Salzburg, Austria.
- N. ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ, Δρ, Επιγραφικό Μουσείο, Τοσίτσα 1, 106 82 Αθήνα.
- Π. Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ, Δρ, ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, Βασ. Κων/νου 48, 116 35 Αθήνα.
- J.-J. DUFAURE, Prof., Laboratoire de Géographie physique P. BIROT, VA 141 CNRS, 1, Pl. A. Briand, 92195 Meudon France.
- S. DUŠANIĆ, Prof., Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd, 11000 Beograd, Cika-Ljubina 18-20, Jugoslavie.
- J. EBERT, Prof. Dr., Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Sektion Orient und Altertumwissenschaften, Universitätsplatz 12, Halle (Saale) DDR 4020.
- E. FOUACHE, Laboratoire de Géographie physique P. BIROT, VA 141 CNRS, 1, Pl. A. Briand, 92195 Meudon France.
- Κ. ΦΡΑΓΚΑΝΔΡΕΑΣ, Σόλωνος 66, 106 80 Αθήνα.
- P. R. FRANKE, Prof. Dr., Universität des Saarlandes, Fachrichtung 75: Alte Geschichte, D 66 Saarbrücken 15.
- J. L. GARCÍA-RAMÓN, Prof. Dr., Dept. de Filología Clásica, Facultad de Filosofía y Letras, Universidad Autónoma Madrid, E-28049 Madrid (Canto Blanco), España.
- M. HAINZMANN, Dr., Institut für alte Geschichte und Altertumskunde, Universitätsplatz 3/11, A-8010 Graz, Austria.
- Γ. ΧΑΤΖΗ, Νέο Μουσείο, 270 65 Αρχαία Ολυμπία.
- Ο. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ, Αρχαιολογικό Μουσείο Λαυρίου, Λαύριο.
- Ε. Σ. ΚΑΠΟΚΑΚΗΣ, Δρ, Επιδάμνου 19, 112 54 Αθήνα.
- Ν. ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Λάκκα Πατρών, Πάτρα.
- Ν. ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ, Μουσείο Αρχαίας Ολυμπίας, Ολυμπία 27 065.
- Υ. LAFOND, Carl-Bosch-Str. 2, D-4630 Bochum 6.
- Μ. ΛΑΚΑΚΗ, Στ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Μαιζώνος 42, 261 10 Πάτρα.
- Α. Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δρ, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Τμήμα Ιστορικής Γεωγραφίας, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα.
- C. LEPENIOTIS, Posthorngasse 1/7, 1030 Wien, Austria.
- B. E. LEVY, Dr., Princeton University Library, P.O. Box 190, N. Jersey 08544, USA.
- J. MENDEZ DOSUNA, Prof., Universidad de Salamanca, Dept. de Filología Clásica e Indoeuropeo, Plaza de Anaya S/N, 37001 Salamanca, España.
- Α. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ, Δρ, ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα.

- V. MITSOPOULOS-LEON, Dr., ΌΑΙ-Athen, Leof. Alexandras 26, Athen.
- A. ΜΟΥΣΤΑΚΑ, Δρ, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος, Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα.
- A. Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Στ' Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Φιλοποίμενος 56, 261 10 Πάτρα.
- Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Hackstr. 42, 7000 Stuttgart 1.
- X. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Δρ, ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα.
- A. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής, Παν/μιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Ιωάννινα.
- E. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Υπουργείο Πολιτισμού, Αριστείδου 14, 105 59 Αθήνα.
- Λ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, Στ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Μαιζώνος 42, 261 10 Πάτρα.
- I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Καθηγητής, Παν/μιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Ιωάννινα.
- M. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Στ' Εφορεία Αρχαιοτήτων, Μαιζώνος 42, 261 10 Πάτρα.
- Γ. A. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Δρ, Ρούμελης 41, 162 32 Αθήνα.
- A. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ, Δρ, ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα.
- M. B. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Καθηγητής, Ακαδημαϊκός, Διευθυντής ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα.
- C. SCHAUER, Geblergasse 60/10, 1170 Wien.
- P. SIEWERT, Prof. Dr., Institut für Alte Geschichte, Universität Wien, Dr. Karl Lüger-Ring 1, A-1010 Wien I.
- U. SINN, Dr., DAI, Fidiou 1, 106 78 Αθήνα.
- Γ. A. ΣΟΥΡΗΣ, Δρ, Παν/μιο Θεσ/νίκης, Τομέας Φιλολογίας.
- Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δρ, Ε' Εφορεία Αρχαιοτήτων, Κων. Παλαιολόγου 51, 231 00 Σπάρτη.
- A. STRIANO, Universidad Autónoma Madrid, E-28049 Madrid (Canto Blanco), España.
- H. TAEUBER, Dr., Institut für Alte Geschichte, Universität Wien, Dr. Karl Lüger-Ring 1, A-1010 Wien.
- G. THÜR, Prof., Holbeinstr. 5, D-8000 München 80.
- I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Δρ, Έφορος Αρχαιοτήτων, Νομισματικό Μουσείο, Τοσίτσα 1, 106 82 Αθήνα.
- K. N. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Κανακάρη 166, 262 21 Πάτρα.
- R. TRUMMER, Ruhr-Universität Bochum, Institut für Archäologie, Universitätstr. 150, Postfach 102148, J-4630 Bochum 1.
- H. ΤΣΟΥΡΠΗ, Νομισματικό Μουσείο, Τοσίτσα 1, 106 82 Αθήνα.
- A. VEGAS-SANSALVADOR, I. B. Gonzalo Torrente Ballester Avenide de Aragon S/N, San Sebastian de Los Reyes, Madrid, España.
- E. WEBER, Prof. Dr., Institut für Alte Geschichte, Universität Wien, Dr. Karl Lüger-Ring 1, A-1010 Wien.
- I. WEILER, Prof. Dr., Institut für Alte Geschichte und Altertumskunde, Karl Franz Universität Graz, Universitätsplatz 3, 8010 Graz.

ISBN 960-7094-78-6